

**“Recent Trends in Language, Literature, Physical
Education, Social Sciences And Commerce”**

9th Feb., 2019

**Special Issue of
Multidisciplinary One Day International Seminar**

Organized by

The Bhogawati Shikshan Prasarak Mandal's

Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali.

A/P Kurukali , Tal Karveer Dist.Kolhapur

Editors

Dr.D.A. Chougale

Prof. Sagar R. Chougule

Dr.Arun Chavan

Special Issue No.47

Published by

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 5.707

Website :- www.aiirjournal.com

MESSAGE

Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali is established by Bhogawati Shikshan Prasarak Mandal, Shahunagar-Parite in 1971. The college is one of the esteemed higher education institute affiliated to Shivaji University, Kolhapur providing education to about 2,500 students in the region.

I am very happy to know that the college has organized multi-disciplinary one day International Seminar on **“Recent Trends in Languages, Literature, Physical Education, Social Science, Library Science and Commerce”** on 9th February, 2019.

It gives me an immense pleasure to welcome you all in this one day International Seminar. I hope that scientists and research scholars from various disciplines of social science including commerce will share their research and experiences. The seminar will provide meaningful platform to delegates for fruitful discussions on different issues.

I extend my co-operation and best wishes for grand success of this International Seminar and technical sessions to be conducted.

Shri. Jayasingrao Hujare

Chairman

Bhogawati Shikshan Prasarak Mandal

MESSAGE

I am extremely happy that the Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali, Kolhapur become host for multi-disciplinary one day **International Seminar on “Recent Trends in Languages, Literature, Physical Education, Social Science, Library Science and Commerce”** to be organized on 9th February, 2019. Through this international seminar college has provided common platform to the scientists, research scholars, educationists and new comers in the field of social science and commerce. Bhogawati Shikshan Prasarak Mandal encourages all the social science departments and faculty members to conduct such activities for sharing innovations and meaningful discussions on recent trends in the field.

I have information from the organizes that Professors, senior scientists, teachers and research scholars from various disciplines of social science including commerce will gather here from different parts of the country to share their thoughts and experiences in the seminar. I hope that the deliberations in the seminar will be meaningful and useful for young researchers and students. The seminar will add more information, clear doubts and motivate researchers to improve their performance.

On behalf of organizing committee and on my own behalf, I extend very warm welcome to all the participants in this International Seminar.

Dr. D. V. Patil

Principal

ACKNOWLEDGEMENTS

On behalf of organizing committee I am very much thankful to Bhogawati Shikshan Prasarak Mandal for financial support provided for this multi-disciplinary one day **International Seminar** on “**Recent Trends in Languages, Literature, Physical Education, Social Science, Library Science and Commerce**” on 9th February, 2019 to be organized by Social science departments and Commerce department.

I am thankful to Shri. Jayasingrao Jadhav-Hujare, Chairman, B. S. P. M. and all directors for their moral support and best wishes and to Principal, Dr. Dinkar V. Patil for his efficient guidance and continuous encouragement.

It is my pleasure to acknowledge the continuous efforts, support and timely help that I received from members of organizing committee Dr. P. C. Lad (Convener), Dr. A. M. Chavan (Co-convener) and Prof. S. R. Chougale (Treasurer).

I wish to express my sincere thanks to all my colleagues, non-teaching and office staff for their affection, help and support in the organization of this seminar.

I am grateful to Chief Guest, all resource persons who are accepted our invitation and shows interest in making this seminar successful in real sense.

I offer my special thanks to Kolhapur Zilla Sah. Dudh Utp. Sangh, Kolhapur (Gokul) for providing seminar kit and to our suppliers for providing financial help.

I am also thankful to delegates for contributing their research articles.

I am sure that you will appreciate our sincere efforts and will feel more comfortable in our college premises.

Dr. D. A. Chougale

Co-ordinator

International Seminar

९ फरवरी २०१९ को भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली में एकदिवसीय अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी का आयोजन किया गया है । २१ वीं सदी आधुनिक मानव जीवन में तकनीकी युग का बिगुल बजाती है । इस तकनीकी कोलाहल में मराठी, हिंदी, अंग्रेजी भाषा और इन भाषाओं से जुड़ा साहित्य, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, वाणिज्य, ग्रंथालय व्यवस्थापन, शारीरिक शिक्षण, इतिहास, राज्यशास्त्र आदि विषयों में नये-नये विचार-विमर्श या विचार प्रवाह सामने आ रहे हैं । भाषा, साहित्य तथा अनन्य विषय एक ऐसे साधन हैं जिनमें उभरते विमर्श, प्रस्तुत समस्याएँ, समाधान आदि पर प्रासंगिक वैचारिक मंथन करना इस अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी का मुख्य उद्देश्य है । इस सूचना तथा प्रौद्योगिकी के युग में अनन्य विषयों में जो अनुसंधान चल रहे हैं, जो नये नये विमर्श उभर रहे हैं उससे सभी भली भाँति परिचित हो इसलिए इस अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी का आयोजन किया गया है ।

आधुनिक विज्ञान एवं तकनीक ने भाषाओं का चेहरा ही बदल दिया है । चमराठी, हिंदी, अंग्रेजी भाषा तथा साहित्य, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, वाणिज्य, ग्रंथालय व्यवस्थापन, शारीरिक शिक्षण, इतिहास, राज्यशास्त्र आदि विषयों में प्रवाहित अंधुनातन विचार-विमर्श इस केंद्रीय संकल्पना पर गंभीरता से विचार-विमर्श कराने हेतु एक ही मंच पर अलग-अलग भाषा, सामाजिक शास्त्र विषय के अध्यापक, शोधार्थी, अनुसंधाताओं को लाया गया है । सभी अध्यापकों, विद्वत्जन, शोधार्थी-अनुसंधाताओं का सक्रिय सहभाग इस संगोष्ठी की महत्वपूर्ण विशेषता है ।

हमें आशा है आप सभी महानुभाव इस विचार-मंथन में अपना योगदान देंगे । भाषा तथा अनन्य विषयों से जुड़े अध्यापक शोधार्थी-अनुसंधाता निश्चित ही इस संगोष्ठी से लाभान्वित होंगे ।

डॉ. प्रदीप लाड

हिंदी विभागाध्यक्ष तथा संयोजक अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी

डॉ. अरुण चव्हाण

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, सहसंयोजक अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
1.	Shri. Shankar Pandurang Khobare	Diasporic Sensibility in Ha Jin's <i>IN THE POND</i>	1
2.	Dr. Kishor N. Ingole	Importance of CLIL in English Language Teaching	5
3.	Dr. Shivaji F. Bothikar	A Study On Recent Trends Of Cooperative Banking Sector In India	8
4.	Ms. Sadhana Uttam Shirke	Recent Trends in Indian Banking Sector	10
5.	Sagar R. Chougule	SWOT Analysis of Online Shopping	15
6.	Dr. A. A. Kulkarni	Overview of e-Commerce Sites in Hospitality And Tourism Industry in India	20
7.	Pramod Prabhakar Kamble	Advantages and Disadvantages of Less-Cash Economy	24
8.	Dadasaheb B. Mane	Recent Trends And Development of E-Banking: Indian Perspective	27
9.	Sonali Bajirao Kumbhar	To Study of New Changes in Banking Sector	31
10.	V. M. Suryavanshi & Dr. Dinkar Maruti Kabir	Banking Services in India	34
11.	Mr. Ramchandra Keshav Wakarekar	Farmers Suicides in Maharashtra: An Outlook	38
12.	Kalloli Prashant S.1 & Burungale Navanath V.	A Study Of Usage And Effectiveness Of Inlibnet N-List Program Used By Senior College Libraries In Karad & Satara City	42
13.	R. H. Ajagekar	Electronic Resources and its Importance to Teaching and Research	49
14.	Dr. Sudhir Ramdas Nagarkar	Swayam Online Platform For E-Learning	52
15.	Mr. Atul Ramdas Nagarkar & Dr. Namitha B. Khot	Academic Libraries And Manpower Development	55
16.	Ravindra R. Mangale	21st Century Librarians for 21st Century Libraries	61
17.	Mr. Balaji A. Kamble	User's Survey Of Digital Library Service Of Shivaji University, Kolhapur	65
18.	Minaj M Naikawdi	Development Of Institutional Repository Using Omeka Saas Module A Case Study Of Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya Ichalkaranji	69
19.	Dr. Santosh Shahurao Ghorpade	A Comparative Study of Agility among Urban and Rural Students	73
20.	Dr. Mrs. Sunita M. Kale & Miss. Vrushali Suresh Bhosale	Effects Of Yoga Training On Lumbar Back Pain Of Computer Workers	75

21.	Dr.Kengale B.D. & Pratiksha P. Gangale	Comparison of Body Mass Index of Taekwondo and Kabaddi players' age between 12 to 16 years	77
22.	Dr. Mrs. Sunita Kale	Effect of Meditation on Stress of Students	79
23.	Dr.Vinayak Bajarang Bhagwat	Perceived Benefits Of Incorporating Yoga Into Classroom	81
24.	Hema Mande	Comparative Study of Knowledge Between Male and Female Taekwondo Coaches of Pune City	83
25.	Shrinivas B. Patil	Use Of Advance Technology In Cricket	85
26.	Dr.Sushant T. Magdum	Role of Yogik Meditation In Sports	88
27.	प्रा. डॉ. हसीम वलांडकर	बॅसल मानांकन व भारतीय बँका	92
28.	श्री. कृष्णात पांडूरंग पाटील	ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचे नवे विचार प्रवाह	95
29.	के. एम. कुंभार	युनेस्कोची वाचक सनद आणि भारतीय ग्रंथालय माहिती धोरण मसुदा	99
30.	प्रकाश शिवाजी पाटील	आधुनिक तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर	102
31.	प्रा. तुळजाराम लक्ष्मणखैरे एकनाथ सीताराम दिवेकर	ग्रंथालयातील नवे प्रवाह	105
32.	प्रा.डॉ. आर.पी.आडाव प्रा. सरदार नि.पाटील	ग्रंथालयांचे नवे माहिती प्रवाह	109
33.	प्रा.आर.एस. सावेकर	डिजीटल ग्रंथालये : काळाची गरज	112
34.	प्रा. सुनिल आनंदराव खराडे	आधुनिक काळातील क्रिडाविकासात योगसाधनेची उपयुक्तता	116
35.	प्रा. गणेश माख्ती लवंगारे प्रा. आर. ए. सरनोबत	स्त्रिया आणि खेळ समकालीन समस्या	119
36.	डॉ. अरुण चव्हाण	दहशतवादाचा ऐतिहासिक आढावा	121
37.	गजानन विठ्ठल बोधले	भारतीय चुनाव : ईवीएम (इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन) का विवाद	124
38.	सागरकुमार विठ्ठल जाधव	हिंद-प्रशांत क्षेत्र: भारत के लिए नई संभावनाएँ	127
39.	प्रा.एम. आर. कांबळे	भारतीय स्त्रियांचा दर्जा आणि विकास	130
40.	प्रा. बी. आय. आवटे	भारतातील जाती व्यवस्थेतील परिवर्तन	133
41.	डॉ. बाबासाहेब शंकरराव शिंदे	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान व दर्जा	137
42.	प्रा.प्रकाश कांबळे	स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा-एक अभ्यास	140

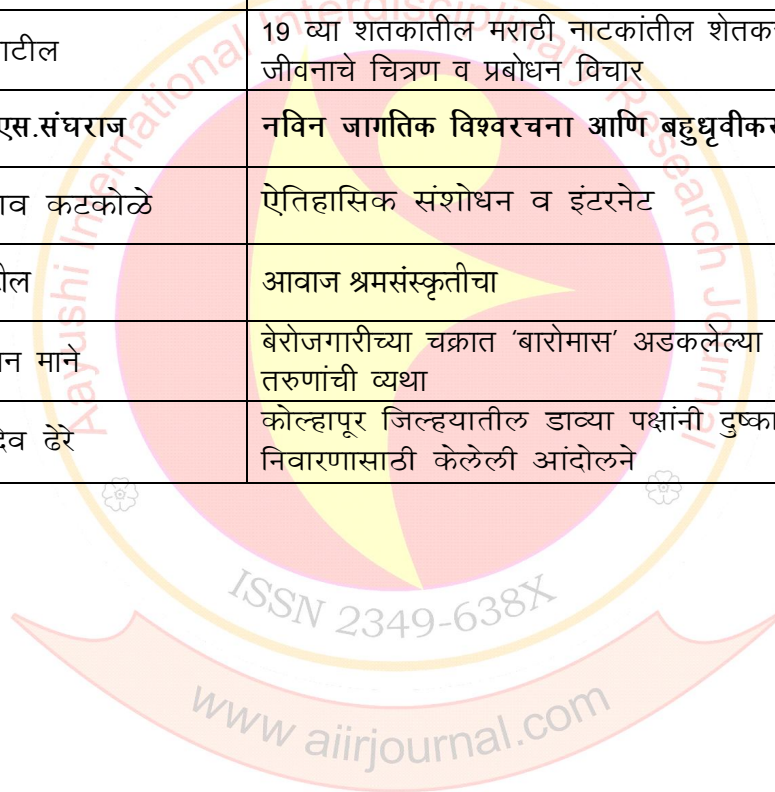
43	डॉ.प्रदीप लाड	अतुल शर्मा कृत नदी : एक लंबी कविता और पर्यावरण संचेतना	143
44	प्रा. सौ. चंद्रलेखा चव्हाण	हिंदी के पद्य साहित्य में पर्यावरण संरक्षण : समस्या और समाधान	146
45	प्रा. डॉ. संजय चोपडे	नव कविता में पर्यावरण और प्रदूषण संचेतना	149
46	सौ. दिपाली विकास जाधव	अनामिक के कविता में वृद्ध विमर्श	152
47	डॉ.सरोज पाटील	निर्मला गर्ग लिखित 'पुत्रमोह' कविता में वृद्धविमर्श	154
48	डॉ. विश्वनाथ महादू देशमुख	आंध्र आदिवासी लोकगीतों में पर्यावरण संचेतना	156
49	डॉ. मनोहर जमघाडे	भवानी प्रसाद मिश्र की कविता में 'पर्यावरण' संचेतना	158
50	डॉ. एकनाथ श्रीपती पाटील	परिस्थिति से जूझता हुआ 'मिले सुर मेरा तुम्हारा' उपन्यास का किसान सुरजन सिंह	161
51	श्री. प्रकाश महादेव निकम	आधुनिक हिंदी कहानी साहित्य में वृद्ध विमर्श	163
52	संजय बजरंग देसाई	आधुनिक हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना	165
53	डॉ.युवराज माने	मंगलेश डबराल की कविताओं में पर्यावरण संवेदना	167
54	वर्षा गजानन पाटील	'धूप घड़ी' कवितासंग्रह में पर्यावरण संचेतना	170
55	डॉ. रशीद तहसिलदार	अनबीता व्यतीत' उपन्यास में पर्यावरण संचेतना	172
56	रूपाली संभाजी पाटील	'बूढी काकी' कहानी में चित्रित 'वृद्ध विमर्श'	174
57	संदीप पांडुरंग शिंदे	'रेहन पर रघू' उपन्यास में चित्रित वृद्ध विमर्श	176
58	सुचिता संतोष भोसले	श्री प्रकाश की कथा 'जल की चोरी'	177
59	डॉ.एस.एन. कांबळे	शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या : एक शोकांतिका	179
60	डॉ. सविता अशोक व्हटकर	अण्णा भाऊराव साठे यांच्या कथेतील श्रमसंस्कृती	182
61	प्रा.डॉ.आर.डी.कांबळे	झोंबी कादंबरीतील कृषीकन्या ताराचे भावविश्व	184
62	प्रा.वैशाली श्रीकांत गुंजेकर	दि.बा.मोकाशीच्या प्रवासवर्णनातील ग्रामीण समाजजीवनाचे चित्रण	188
63	डॉ. अरुण शिंदे	सत्यशोधकीय कवितेतील कृषिजन संस्कृतीचे चित्रण	191

64	डॉ. सुजय बाबूराव पाटील	कृषिजन संस्कृतीचे साहित्य आणि इंद्रजित भालेराव यांची कविता	194
65	प्रा. डॉ. संजय पाटील	ग्रामीण ललितगद्य	198
66	प्रा.डॉ.आनंद वारके	मराठी कवितेतील श्रमिक जीवनाचे चित्रण	200
67	Dr. M. A. Koli	Emerging Trends In Commerce And Management Education	204
68	Mrs. Sujata Deepak Jagtap	Greenhouse Operations in Karveer Taluka	206
59	Mr. S. T. Patil Dr. J. B. Patil	Integrated Crop livestock farming system to sustain the small & marginal farmers	209
70	Priya Sharad Kudav Shripad Ramchandra Marathe	Consumer Recognize Risk Towards Online Purchasing With Special Reference To Mapusa - North Goa	212
71	Mr.Mahadev Ananda Kamble	Whatsapps Banking	217
72	Shripad Ramchandra Marathe	Consumerism And India	219
73	Smt. Shashwati Sunil Nirbhavane	A Study of Customer Relationship Management in Tourism Industry	225
74	Dr. Vishal Vishnu Oyhal	Green Economy in Developing Countries: An Analytical Study	228
75	Prof.(Dr.) . B. T. Waghmare Dr.Gurunath I Samant	Technological Innovations in Banking Sector And Challenges in India	237
76	Dr. Advait D. Joshi Mr. Vitthal Gangaram Shinde	Psychological Murder Mystery in Ruth Rendell'S The Bridesmaid	241
77	Dr. Neeta Satish Dhumal	Black Madonna by F.Paci: A Gap between Multicultural Policies and Actual Integration	244
78	Dr. Rachana Vijay Musai	Religious Fanaticism in My Name is Salma	247
79	Santosh Rade	Decadence in A. K. Armah's Fragments	249
80	Prof. Vijaykumar Shripatrao Panaska	Nehru's views on Economic Policy of India	253
81	Sandeep Kurade	QR Code And Library Services	255
82	Mrs. Shreedevi A. Pawar (Hirugade)	The Effect of Yogic Training Program on Stress of Athletes	259
83	Yashodhan K. Kharade Shriraj G. Parsekar	Prospects of Higher Education in Disciplines of Physical Education and Sports: A Study	264
84	Dr. Mrs. Sunita Kale Preeti Suryakant Jawale	Effect Of Yoga Training On Gout Patient	267

85	Dr. Mrs. Sunita Kale Swati Suryakant Jawale	Effect Of Yoga And Pranayam Endurance On Bank Worker	269
86	Dr. Mrs. Sunita M.Kale Miss. Jagtap tulasa Haribhau	Effects Of Suryanamaskara And Aasana On Strength Of Student	272
87	Dr.Mrs.Sunita M. Kale Punam Vilas Yadav	Effects Of Suryanamaskara & Asana On Agility Of Players	275
88	Pravinkumar B. Lupane Dr. Pratap Bhagwan Gaikwad	Challenges Before Indian Retail Industry	278
89	Dr. Pratap Bhagwan Gaikwad Pravinkumar B. Lupane	Recent Trends in Indian Banking	282
90	Prof. Rupesh Lakshmanrao Deshmukh	Opportunities And Challenges For Banking Related With New Trends In Rural Parts Of Maharashtra State	285
91	Dr. Sandeep Kabir Dabhade	Bank Branch Expansion in India	289
92	प्रा. डॉ. दत्तात्रय सौदागर सावंत	अलिप्ततावाद आणि भारतीय परराष्ट्र धोरणाची जडणघडण	293
93	डॉ. जयश्री गणपती कांबळे	21 व्या शतकातील जगासमोरील आव्हाने	296
94	संजय बाळगोंडा खोत	शेतकरी आत्महत्या भारतासमोरील एक आव्हान	298
95	श्री. प्रविण चंद्रकांत कुंभार	शंकरराव जगताप आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज वाघोलीमधील मोबाईल आधारित ग्रंथालयीन सेवा : एक अभ्यास	302
96	प्रा. राजश्री मनोहर बिसुरे	साठोत्तरी निवडक दलित नाटकातून आलेले श्रमप्रतिष्ठेचे चित्रण	305
97	श्री. रणजीत एकनाथ हसुरकर	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या ‘शेतकऱ्याचा असूड’ या ग्रंथातील श्रम संस्कृतीचे चित्रण	309
98	प्रा. सविता सुर्यवंशी	‘ब-बळीचा’ कादंबरीतील चित्रित झालेली ग्रामसंस्कृती	311
99	डॉ. मनोहर कोलासेकर	बखर वाङ्मय साधनावरून किल्ल्यांचे महत्त्व	313
100	डॉ.सुरेश एम.चव्हाण	ऐतिहासिक संशोधनाचे वास्तव : एक दृष्टिक्षेप	318
101	डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर	मराठ्यांच्या इतिहास लेखनातील डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन यांचे योगदान (1890–1962)	320
102	प्रा. एम. बी. थोरात	सबाल्टर्न इतिहासलेखन	322
103	प्रा.डॉ. सुभाष रामराव रगडे	उपेक्षितांच्या (Subaltern) इतिहासलेखनाची आवश्यकता	326
104	श्री. अंकुश रामचंद्र बनसोडे	भारतीय शेतीची उत्पादकता आणि हमीभाव संकल्पनेचा अभ्यास	328
105	डॉ. शशिकांत श्रीधर अन्नदाते	भारतीय व महाराष्ट्रातील शेतीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा अभ्यास	331

106	प्रा. डॉ. डी. ए. चौगले	भारतीय बैंकिंग क्षेत्रातील इ-बैंकिंग सुविधा एक अभ्यास	336
107	डॉ. धनंजय जयसिंगराव पाटील	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज कालीन क्रीडा विकास	340
108	डॉ. सारिका प्र. जगताप	कबड्डी खेळात मातीच्या मैदानावर खेळाडूंकडून खेळल्या जाणाऱ्या क्षेत्रक्षणातील कौशल्यांचा अभ्यास	343
109	प्रा. डॉ. मुल्ला इब्राहिम हमजा	खेळाडूसाठी आहारतंत्र	346
110	प्रा. वाय. एस. पाटील	नाशिक शहरातील कराटे खेळाडूंच्या शरीर संघटनेचा अभ्यास	349
111	श्री अविनाश वसंतराव पाटील	आधुनिक हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श	351
112	प्रा. महादेव बेनके	आधुनिक हिंदी काव्य में पर्यावरण विमर्श	353
113	डॉ. वर्षा देशपांडेकुलकर्णी	‘अनुराग’ महाकाव्य में अभिव्यक्त वृद्ध विमर्श	357
114	श्रावण आबा कांबले	परशुराम शुक्लजी के बाल कविताओं में पर्यावरणीय संवेदना	360
115	सुश्री स्मिता अभिजित वणिरे	आधुनिक हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श	363
116	सचिन रामचंद्र कर्वे	आधुनिक हिंदी साहित्य में पर्यावरण संचेतन (कविता के संदर्भ में)	365
117	सागर रघुनाथ कांबळे	हिंदी कविताओं में चित्रित वृद्ध विमर्श	367
118	सौ. विद्या शामराव चौगले	आधुनिक हिंदी साहित्य में पर्यावरण संचेतना - अभिमन्यु अनंत का उपन्यास ‘अपना मन उपवन’ के संदर्भ में	370
119	प्रा. आर. जी. पाटील	महिला सबलीकरण एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	373
120	प्रा. एस. वाय. पाटील	१९ व्या शतकाच्या महाराष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील विभिनत्व	376
121	Dr. Bhupal R. Divekar	Wideman's <i>A Glance Away: A Saga Of Frustration And Alienation</i>	380
122	Prof. Mrs. Shobha B. Patil Prof. Milind S. Kamat	The Study Of Multiculturalism In Chinua Achebe's <i>Things Fall Apart</i>	383
123	Mrs. Shobha Bajirao Patil	Changing Status of Indian Women in Rama Mehta's "Inside the Haveli"	386
124	Dr. Chavan Ashok Daulatrao	Recent Trends In Commerce Education	389
125	Dr. Gadadane Sandeep S. Sakshi Gupta	Comparative Study Of Strength And Flexibility Of Kabaddi And Kho-Kho Players In Srtm University Nanded	392
126	Mr. Shekhar Balkrishna Mali Mrs. Megha Shekhar Mali	Gamification As Recent Trend In English Language	396
127	Dr. P. P. Lohar	Strategies And Techniques Of Film Adaptation Of The Last Leaf	400

128	Prof.Jitendra M .Desai	Historical Research: Nature, Scope And Challenges	402
129	Mrs. Sunita Shivaji Patil	Recent Trends In Libraries	406
130	Sachin Ashok Kamble	Multiculturalism in The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoir	409
131	Mr. Rahul Lahane Dr. Sandeep Gadadane	Effect Of Gym Training Programme On Development Of Muscular Strength Of The Shivaji University Students Kolhapur	413
132	प्रा.डॉ.छाया शंकर माळी	क्षमा शर्मा के बाल साहित्य में पर्यावरण संचेतना	416
133	डॉ.वैशाली सुनील शिंदे	कृष्णा सोबती जी के कथा-साहित्य में वृद्ध चेतना	418
134	महेश एम. लोहार डॉ. अजितानंद जाधव	भारताची धर्मनिरपेक्षता	421
135	प्रा. डॉ. दत्ता पाटील	19 व्या शतकातील मराठी नाटकांतील शेतकरी जीवनाचे चित्रण व प्रबोधन विचार	426
136	प्रा. शशिकांत.एस.संघराज	नविन जागतिक विश्वरचना आणि बहुधृवीकरण	429
137	अरुण सदाशिव कटकोळे	ऐतिहासिक संशोधन व इंटरनेट	431
138	डॉ. जालंदर पाटील	आवाज श्रमसंस्कृतीचा	435
139	डॉ. रचना सचिन माने	बेरोजगारीच्या चक्रात 'बारोमास' अडकलेल्या सुशिक्षित तरुणांची व्यथा	440
140	डॉ.वसंत ज्ञानदेव ढेरे	कोल्हापूर जिल्ह्यातील डाव्या पक्षांनी दुष्काळ निवारणासाठी केलेली आंदोलने	443

Diasporic Sensibility in Ha Jin's *IN THE POND***Shri. Shankar Pandurang Khobare**Assistant Professor of English,
S. K. Patil Sindhudurg Mahavidyalaya And Rambhau
Parulekar Junior College , Malvan, Dist.Sindhudurg- 416606.**Abstract:**

The present paper is an attempt to study diasporic Sensibility with specific reference to Chinese Diaspora in fictional work of the acclaimed Chinese – American novelist, Ha Jin. The writer of Diaspora express their expatriate, immigrant, migratory, dislocated, disoriented, displaced subjectivities and experiences through a continuous flow of ideas, feelings and thoughts in a stream of consciousness. Jin's IN the Pond is a perfect example of diasporic Sensibility in English literature. Jin's Diasporic Sensibility is observed in this novel through the visualizations of his Motherland as a place of violence, corruption and subordination. There is inner and Outer resistance which is explored through the tension between the individual and the family, the modern and the traditional and the personal feelings and the duty.

Key Words: Diaspora, Diasporic Sensibility, Corruption, Calligraphy, Environment, Censorship, Oppression.

The term “diaspora” has become a crucial term in the perspective of cultural and ethnic studies in the modern literature. The etymological study of this term depicts that it has been derived from Greek language – dia-speirein – which gives a clear meaning by combining together it- dia (means across or through) and speirein (means scatter)- means scatter across or through. Stephane Dufoix considers this term in his book entitled *Diasporas* as an “inflated” word (Dufoix, 108) which is frequently used for those dispersed people or group of people in around the world who belong to same piece of land as well as identity, and share “fellow feelings” regarding compassion and belongingness of their community. This term is firmly associated with “the movement of the Jewish people away from their own country to live and work in other countries” (Hornby, 418) with the strong desire to turn up again in their country. Moreover, in its beginning, “the term was originally used with a religious meaning until the 1950s (Dufoix, 17) but with the passing of time it had been considered as an area of study for the scholars across the world to describe the historical dispersal of those people, such as Jews, Armenians, Africans etc, who had lost their native places due to severe conditions of life. William Safran in his “*Diaspora in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*” shares his views about diasporas, the diasporic community includes several categories of individuals (refugees, expatriates, alien residents, ethnic and racial minorities) living outside their homeland and sharing a series of common features such as history of dispersal, vision and memories of the lost homeland, alienation in the host land, yearning for an eventual return and collective identity. William Safran outlines the following characteristics for members of the expatriate minority community – the expellees, political refugees, alien residents, immigrants and ethnic and racial communities insisting that they must share the following characteristics:

1. They, or their ancestors, have been dispersed from a specific original center ‘to two or more peripheral’, or foreign, regions.
2. They retain a collective memory, vision, or myth about their original homeland - its physical location, history, and achievements.
3. They believe that they are not and perhaps cannot be fully accepted by their host society and therefore feel partly alienated and insulated from it.
4. They regard their ancestral homeland as their true, ideal home and as the place to which they or their descendants would (or should) eventually return when conditions are appropriate.
5. They believe that they should, collectively, be committed to the maintenance or restoration of their original homeland and to its safety and prosperity.
6. They continue to relate personally or vicariously, to that homeland in one way or another, and their ethno communal consciousness and solidarity are importantly defined by the existence of such a relationship.

There are various kinds of diasporas like African, Indian, Jewish, Greek, Armenian, South Asian, Chinese etc. Chinese diaspora are people of Chinese birth or descent who live outside the People's

Republic of China (the Mainland, Hong Kong, Macau) or Republic of China (Taiwan). Chinese emigration also known as the Chinese Diaspora first occurred thousands of years ago. The mass emigration that occurred from the 19th century to 1949 was caused mainly by wars and starvation in mainland China, as well as political corruption. Most immigrants were illiterate or poorly educated peasants and coolie, who immigrated to developing countries in need of labor, such as the Americas, Australia, South Africa, Southeast Asia, Malaya and other places.

Diasporic Literature is a very vast concept and an umbrella term that includes in it all those literary works written by the authors outside their native country, but these works are associated with native culture and background. In this wide context, all those writers can be regarded as diasporic writers, who write outside their country but remained related to their homeland through their works. The diasporic novel interestingly develops as a sub genre of the novel and explores the realities of diasporic life. The novel with its wide canvas, elasticity and flexibility of form as well as fluidity of time frame skilfully adapts itself to convey the nuances of immigrant life.

Diasporic Sensibility

Sensibility refers to delicate yet keen perception of or responsiveness toward something, as when you hear, see, read and think about something. This ability to feel and understand emotions is primarily related to a person's psyche or mindset. That is to say, sensibility is mind oriented and could only be revealed through the person's response to the specific thing through reaction that's springs from his /her psyche. This concept emerged in eighteenth-century Britain, and was closely associated with studies of sense perception as the means through which knowledge is gathered.

Originating in philosophical and scientific writings, sensibility became an English-language literary movement, particularly in the then-new genre of the novel. This concept emerged in eighteenth-century Britain, and was closely associated with studies of sense perception as the means through which knowledge is gathered. It also became associated with sentimental moral philosophy. Such works, called sentimental novels, featured individuals who were prone to sensibility, often weeping, fainting, feeling weak, or having fits in reaction to an emotionally moving experience. If one were especially sensible, one might react this way to scenes or objects that appear insignificant to others. This reactivity was considered an indication of a sensible person's ability to perceive something intellectually or emotionally stirring in the world around them.

When we come to the use of the terminology 'Diasporic Sensibility' it signifies the sensibility of the diaspora towards his/her Motherland. That is the way the immigrant looks at his /her Motherland from the homeland country. Diasporic writer more often remains in what may be called a state of animated suspension, anxious about his new surroundings, unsure of his affiliations and his roots. In the expatriate condition, there is a loss of geographical markers, de-territorialization that seems unalterable. With this 'de-territorialisation,' there appears a change in individual sensibilities. As the Diasporic writer experiences cultural, geographical and emotional displacement, there emerges a diasporic sensibility that mirrors the plural identity of the writer. Their writing is characterized by a pluralistic vision. There is a constant shifting between two worlds, voyaging back and forth between two locales.

Chinese writers have effectively related their experiences and reflected issues close to their hearts through the medium of the diasporic novel. Each writer has tried to develop his or her story by eliciting material from real life and weaving patterns that bring out the distinctiveness of individual and racial experience.

In the Pond (1998)

This is the first novel of Ha Jin which is a comic tale about a low-ranking worker at a Chinese fertilizer plant who publishes satiric cartoons about the Communist Party and company officials who have passed him over for a housing upgrade. The novel centers around the character Shao Bin, a Chinese man working at fertilizer plant, and his struggle to obtain a decent apartment for his young family. Continually passed over by the plant's corrupt leaders, Bin decides to fight back against his communist superiors. Conflict ensues when Bin's struggle is met with counterattacks and opposition he could never have imagined. Jin stresses the themes of standing up for one's self and not letting the powerful and corrupt destroy one's dreams. The book also contains universal and humanitarian theme of lending a helping hand to aid one's fellow man.

This novel has been set in China of the period from 1949 to 1989. Drawing inspiration from his personal experience there, the work was Jin's attempt to record "memory of those hard facts which cannot be worn away by time". The book is based on the fact that the people of China are oppressed and kept down by a system that is corrupt from the top down. The author, who immigrated to the United States from China in 1985, is adept at evoking the sheer misery of this place, where most of the workers live in cramped, primitive quarters and look longingly at Workers' Park, the modern apartment compound reserved for favored employees of the local fertilizer factory.

This is an episodic novel in which the central character, Shao Bin, suffers through humiliation after humiliation in his quest for what he sees as justice. The novel opens with Shao Bin's name being left off the list of workers at the fertilizer plant who will be given a larger apartment. He feels he has been treated unfairly and that others have been rewarded for political reasons. He responds with his art: despite his position as a fitter in the plant, he is an accomplished artist, and so he draws a cartoon which lampoons his two supervisors (and archenemies in the novel), secretary Liu and Director Ma.

Liu and Ma respond with a pay cut and Bin creates another art piece that attacks their greed and their anti-revolutionary tendencies. Bin never backs down from the threats launched his way, and occasionally with his wife's prodding, he continues to look for justice at the commune level, then with the county hierarchy, and finally in Beijing. Because his case becomes so famous, his supervisors are unable to just have him beat up, or to simply fire him. He is finally given a promotion by Liu and Ma's boss, where he will write and draw propaganda pieces for the party. Meanwhile his wife is still yearning for something larger than the single room she must share with her husband and their young girl.

Jin's diasporic Sensibility is observed very first in this novel through a protagonists struggle against the corruption in the State authorities. Every character in a position of authority on the novel is corrupt. The author doesn't make it clear whether they attained their positions of authority because they were known to be corrupt and were rewarded for that, or whether they were corrupted by the privileges of their position. Nonetheless the book is based on the fact that the people of China are oppressed and kept down by a system that is corrupt from the top down. Shao Bin's housing situation arises because the managers of the fertilizer plant are corrupt. There is nobody to complain to because the entire system is corrupt. It is the status quo and not the odd bad apple in the barrel. The central theme of the novel is corruption because every event that happens stems from this basic systemic corruption that controls every aspect of life in China.

Jin often brings together nature and his fictitious characters in the novel to drag the reader's attention towards the relationship of interconnectedness among human and nature. In chapter eight there is one conference held on the use of methane in county households. In Dismount Fort, setting of the novel many brick walls carried slogans in whitewash, such as "UTILIZE METHANE, TURN WASTE INTO TREASURE;SAVE ENERGY RESOURCES TO BUILD OUR MOTHERLAND;METHANIZATIONIS A GREAT CAUSE ;ANSWER THE PARTY'S CALL, BEAUTIFY OUR HOMES."(ITP 80)Generally we consider environment means, everything that is around us. It can be living or non-living things. It includes physical, chemical and other natural forces. Jin thinks beyond that and includes one new category that is 'Social environment'. He says, "Though the newspaper *Environment* was designed mainly to bring natural environmental issues to people's awareness, it would be better if once in a while it published something about the social environment – to reduce moral and cultural pollution."(ITP 126)

There is a reference to 'One child policy' in this novel. China's one-child policy was part of a birth planning program designed to control the size of its population. Distinct from the family planning policies of most other countries (which focus on providing contraceptive options to help women have the number of children they want), it set a limit on the number of children parents could have, the world's most extreme example of population planning. It was introduced in 1979 (after a decade-long two-child policy) ,modified in the mid 1980s to allow rural parents a second child if the first was a daughter, and then lasted three more decades before being eliminated at the end of 2015. The policy also allowed exceptions for some other groups, including ethnic minorities. The term one-child policy is thus a misnomer, because for nearly 30 of the 36 years that it existed (1979–2015) about half of all parents in China were allowed to have a second child. Through the character of Director Ma Gong ,Jin criticizes China's one child policy. He shows how the corrupted government officials and especially wealthy individuals have often been able to violate the policy in spite of fines.

Jin also comments on the 'Censorship in China'. He gives examples of 'Evergreen News-the towns newspaper, Environment, Beijing Evening News, Law and Democracy – Journal in Beijing'. Censorship in the People's Republic of China (PRC) is implemented or mandated by the PRC's ruling party, the Communist Party of China (CPC). The government censors content for mainly political reasons, but also to maintain its control over the populace. The Chinese government asserts that it has the legal right to control the internet's content within their territory and that their censorship rules do not infringe on the citizen's right to free speech. The government maintains censorship over all media capable of reaching a wide audience. This includes television, print media, radio, film, theater, text messaging, instant messaging, video games, literature, and the Internet.

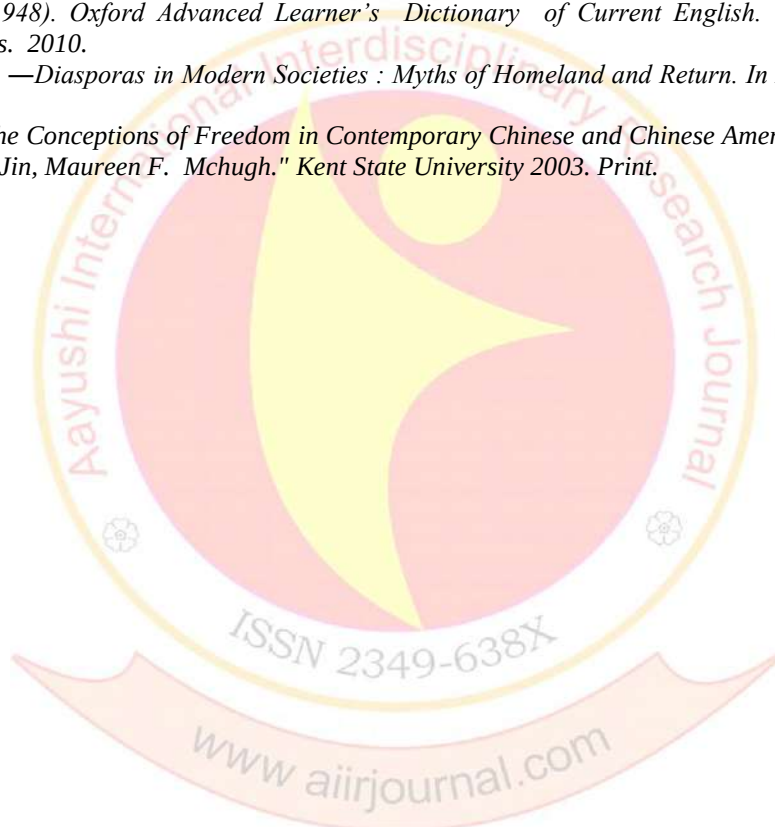
Conclusion

Diasporic writing in its theory and practice, is the work of the immigrant who has experienced unsettlement at the existential, political and metaphysical levels. With this experience, he/she has unsettled the philosophical and aesthetic systems. The very first novel displays Jin's Social Sensibility through the

protagonist's use of Calligraphy. Shao Bin the protagonist is fueled by a sense of injustice and decides to use his talents to do something about it. Jin uses this literary work to convey a central political statement against the injustice of Chinese socialism and economics. Ha Jin has succeeded admirably in creating a fast-moving, very readable account of one imperfect man's search for some version of domestic and artistic happiness.

Works Cited

1. Bartwal Dhanesh. *Diasporic Sensibility in Jhumpa Lahiri's 'When Mr. Pirzada Came to Dine'*. *New Academia : An International Journal of English Language, Literature and Literary Theory*. ISSN 2347-2073. Vol. VI, Issue I, Jan. 2017. 19-28.
2. Chinese literature. Wikipedia , [https://en.wikipedia.org/wiki/Chinese Literature](https://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_Literature) the Free Web.
3. Dufoix, Stephane. *Diasporas*. (Translated by William Rodamor). Berkeley: University of California Press, 2008.
4. Geyh, Paula E. "An Interview with Ha Jin." *Boulevard* 17.3 (2001): 127-40. Print.
5. Grade saver. <https://www.gradesaver.com/in-the-pond/study-guide/essay-questions>.
6. Ha Jin . *In the Pond*, Vintage ,New York, 1998, Print.
7. Hornby, A.S. (1948). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. New Delhi: Oxford University Press. 2010.
8. Safran, William. —*Diasporas in Modern Societies : Myths of Homeland and Return*. In *Diaspora*. 1991, pp.83-84 .
9. Zhou, Yupei. "The Conceptions of Freedom in Contemporary Chinese and Chinese American Fiction: Gish Jen, Van Geling, Ha Jin, Maureen F. McHugh." *Kent State University* 2003. Print.

Importance of CLIL in English Language Teaching

Dr. Kishor N. Ingole

Assistant Professor of English

Shivaji College, Hingoli

E-mail Id- ingolekishore76@gmail.com

CLIL (Content and Language Integrated Learning) is being said one of latest trends in ELT. The pursuit of this model is to make a link between language learning and content development. The underlying principle is that English should not be the end of a language program but the means through which learners will acquire knowledge in other fields. It is more academic and scientific orientation for which the teachers have to be well prepared. The approach demands not only the mastery of English and the management of ELT methods but certain degree of specialization in some disciplines. It helps teachers to optimize language learning and teaching by using ICT resource for e.g. Internet, Web -based Tools, CD-ROMs etc. in combination with face-to-face sessions. E-learning that encompasses the use of technological purposes embraces blended learning.

Over the past few decades, CLIL has become established in Europe as an alternative to teaching other languages using traditional methods. We have moved on from the basic theory of CLIL to the current practice of new CLIL methodologies are developed in the program of activities, tasks and projects for bilingual classrooms.

A teacher in bilingual has to take on many different roles; the English teacher, the content teacher, the CLIL teacher, the tutor etc. By analyzing the different roles of the teacher in bilingual contexts, we can better understand the role of language and build a suitable curriculum for young students. National recommendations regarding CLIL tend to give greater importance to the language proficiency than to the subject knowledge. (Eurydice: 2006, p.57)

Objectives of CLIL:

- To learn content through English
- To achieve the learning goals while considering English is the vehicle
- To help students learn content through a foreign language

Advantages of CLIL:

1. In many cases, CLIL can increase student's motivation to learn what the teachers teach them. They can enable students to progress more quickly and solidly than they would with deliberately separated subjects. These are very few instances in the real world in which black and white don't mix, so letting two subjects paint a broader picture of reality for students is a great advantage of CLIL.
2. CLIL is so strongly associated with both the content area and a foreign language, it's naturally imbued with cultural and societal significance. The students will develop a strong understanding of a foreign culture as a result of CLIL instruction and will be more likely to "see the big picture" in terms of the relationship between language and society.
3. Even in CLIL lessons, it will become apparent that some skills and knowledge are applicable to a wide range of subjects in a variety of languages. Students will gain a healthy appreciation for these types of skills and may be more motivated to improve them.
4. By challenging students with CLIL, teachers will be able to help the students and build the confidence in their abilities. The best part of this is that confidence won't be inflated-the legitimate cognition and academic skills encouraged by CLIL are widely recognized and valued.

Aims of CLIL: The main aim of CLIL is to improve overall target language competence (English); that is, to_

- Develop oral communication skills in meaningful and significant social situations;
- Improve not only students' competence in the target language, but also inculcate a positive attitude to other languages and cultures;
- Bring real-life situations into the classroom;
- Promote inter-disciplinarily;
- Gain a better knowledge of subjects;
- Enhance learner concentration, problem-solving, motivation, collaborative learning;
- Preparing for further studies and life-long learning;
- Achieving higher educational standards.

CLIL allows for the learning of a foreign language and the learning of a specific content where both are taught with extreme care. Unlike a traditional classroom, where students only focus on practical ‘necessities of a language, in a CLIL classrooms, students use their external knowledge of a subject to better understanding the content, CLIL classroom focuses on content that gives the learner access to country’s heritage and culture.

The main aim in a CLIL classroom is to introduce students to new ideas and concepts in curriculum subjects with instructions being given in a foreign language. The foreign language, in this particular case English, is used as the medium of communication. Since the emphasis is on both the language and content. According Kolodziejska and Simpson find that selection, sequencing and balance of content and language are of great importance. And most importantly they say, “learning (also language learning) is most successful in a meaningful context.” (Kolodziejska, Simpson: 2011, p.11)

Effective CLIL takes place through 5 dimensions:

- a) Progression in knowledge
- b) Skills and understanding of content
- c) Engagement in higher order cognitive processing
- d) Interaction in the communicative context
- e) Development of appropriate communications skills
- f) Acquisition of a deepening intercultural awareness

According to Do Coyle, Philip Hood and David Marsh (2010), “CLIL is a dual focused educational approach in which an additional language is used for the learning and teaching of both content and language.” (Coyle et-al, 2010) As Coyle (1999) mentions, learning takes place where there is a progression in the knowledge, engagement in the cognitive process, an interactive and communicative context and a cultural awareness in the pupil. These are all aspects that the teachers mentioned and discussed throughout the interviews as being important for both learner engagement and confidence.

CLIL is an approval to teaching and learning in which school subjects are taught and studied in a second (third/fourth) language. In CLIL “A foreign language is used as tool in the learning of a non-language subject in which both language and subjects have a joint role.” (Marsh, 2002) Such an approval to teacher, contents and skills across the curriculum gives students an opportunity to use the content knowledge which they bring to class. Also, in this kind of interaction, their level of motivation will be increased as they can express their own ideas and choices and the work is based on communicative activities and integrated skills through interesting tasks.

It is just an umbrella term covering a dozen or more educational approaches e.g. immersion, bilingual education, multilingual education, language showers and enriched language programs. “What is probably new about CLIL is that it synthesizes and provides a flexible way of applying the knowledge learned from these various approaches.” (P. Mahisto, D. Marsh & Maria Frigols, 2008)

So far language teachers should start doing something about CLIL not only because it is new trend but because it is a tremendous tool and it helps to learn better. In addition, language is perhaps the most important element in school education. We as language teachers, researchers and teacher trainers have to cooperate with the content specialists as well as with each other in order to create concepts and integrated modules of content and language learning.

Today CLIL is rapidly becoming an innovative new trend in the field of language teaching, but at the same time there is a kind of rush towards implementing it in Europe, the United States, Asian countries and Latin America. CLIL involves teaching a curricular subject through the medium of a language other than that normally used. The subject can be entirely unrelated to language learning, such as history lessons being taught in English in a school in Spain. CLIL is taking place and has been found to be effective in all sectors of education from primary through to adult and higher education. Its success has been growing over the past ten years and continuous to do so. “CLIL is a generic term referring to the teaching of a subject through a foreign language.” (Wiwczaoski, Zita & Ildiko, 2010)

India is a multicultural and multilingual country. A citizen of India has to have a link language to communicate with his/her fellow citizens, though Hindi as an official language of India those still exists, some negligible amount of population who do not know this language. In this context the language barrier to communication is reduced by learning the English language. Learning this language can give two benefits to a person that is he/she can communicate within his/her country and across the globe. Under these instances the English language teaching needs a new dimension for providing effective and efficient means of learning and teaching. CLIL is one such method which makes language learning meaningful at the same time brings optimal language learning.

India hails English medium schools where the medium of instruction is English. It can be equated to immersion programs, but CLIL holds a different pedagogical framework which can be appreciated and practiced in India for achieving the expected learning outcome. The stakeholders of Indian education can make an attempt to administer CLIL approach considering its proven success in the European countries.

Thus CLIL encourages the students to actually use language as a real means of communication. The best way to learn a language is by doing not by studying it or performing exercises or drills. CLIL is very similar to content based teaching.

References-

1. Wiwczraoska, Zita, Ildiko. *CLIL: Preparing for central Asian Students to study Animal Husbandry in English, English for specific purposes world*. Vol-9, Issue-29 Available at [http://www-world.info/Articles/29/Wiwczraoska CLIL 2010](http://www-world.info/Articles/29/Wiwczraoska%20CLIL%202010.pdf). pdf (Accessed 15 January 2019)
2. Coyle, D., Philip Hood, Marsh David. *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press, 2010. (www.ijstm.com)
3. Coyle, D. (1999) *Theory and Planning for Effective Classrooms: Supporting Students in Content & Language Integrated Learning Context*. In J. Marsh (Ed). *Learning Through a Foreign Language*. London: CLIL. Key Data on teaching language at schools in Europe, Brussels: Eurydice Network, 2008. (Accessed 16 January 2019)
4. The Informative Network on Education in Europe. In *Content & Language Integrated Learning (CLIL) at School in Europe*, European Commission Eurydice, 2006. (<https://www.english.com>) blog>clil-cla (Accessed 16 January 2019)
5. Marsh, D. *CLIL/EMILE-The European Dimensions: Actions Trends & Foresight Potential Public Services Contract DG EAC: European Commission*, 2002. (Accessed 16 January 2019)
6. Mahitso, P., Marsh, D., Frigols, M. *Uncovering CLIL: Content & Language Integrated Learning in Bilingual & Multilingual Education*. Oxford: Macmillan Education, 2008. (<http://www.researchgate.net>)
7. Kolodzieska & Stuart Simpson. *CLIL- Language Across the Curriculum: Network Processing and Material Production in an International Context*. Germany: Council of Publishing, 2000. (Accessed 17 January 2019)
8. Jeraltin, Vency & Dr. E. Ramganes, Bhimrao. *Is Language Learning Possible through CLIL in the Indian Context? An Attempt*. International Electronic Journal for the teachers of English. Vol. 3, Issue-5, October 2013. (www.elvvoices.in)

A Study On Recent Trends Of Cooperative Banking Sector In India

Asst.Prof. (Dr.) Shivaji F.Bothikar

M.A. SET., M.Phil., Ph.D.

D.R.K.College Of Commerce, Kolhapur.

I.Introduction:

A co-operative bank is a financial entity which belongs to its members, who are at the same time the owners and the customers of their bank. Co-operative banks are often created by persons belonging to the same local or professional community or sharing a common interest. Co-operative banks generally provide their members with a wide range of banking and financial services (loans, deposits, banking accounts, etc). Cooperative banks are the primary financiers of agricultural activities, some small-scale industries and self employed workers. Co-operative banks function on the basis of “no-profit no-loss”

Meaning of co-operative Bank

“People who come together to jointly serve their common interest often form a cooperative society under the cooperative society Act. When a cooperative society engages itself in banking business it is called a cooperative Bank.”

The society has to obtain a license from the Reserve Bank of India before the starting banking business.

II.Objectives:

- 1) Explaining the Cooperative banking structure.
- 2) Role of Cooperative banking sector in development of economy.
- 3) Examine recent trends in Cooperative banking sector.

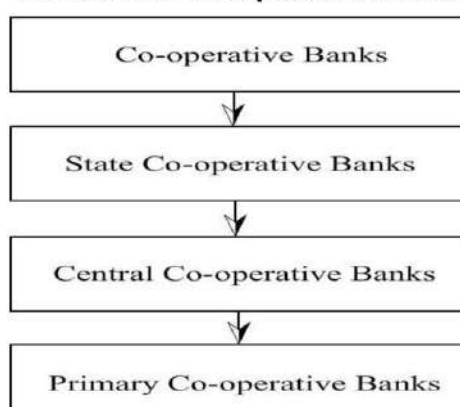
III.Methodology:

The present study has been descriptive; the data for this study were obtained from secondary sources. The secondary data has been collected from various references which already existed in published form; part of the paper is based on literature review the method comprising of collecting all the available papers relating to the theme and selecting relevant papers/books for the review purpose.

IV.Structure Of Co-Operative Banks:

1. **State cooperative banks:** They mobilize funds and help in its proper channelization among various sectors. The money reaches the individual borrowers from the state cooperative banks through the central cooperative banks and the primary credit societies.
2. **Central Cooperative Banks:** These banks operate at the district level having some of the primary credit societies belonging to the same district as their members. These banks provide loans to their members and function as a link between the primary credit society and state cooperative banks.
3. **Primary Credit Societies:** These are formed at the villages or town level with borrower and non borrower members residing in one locality.

Structure of Co-operative Banks

V. Recent trends in cooperative banks:

India's cooperative banking sector has been suffering in the last many years due to weak management and capital shortage. During 2000-2010, 132 banks had their license. About 45 Indian co-operative banks with combined deposits of Rs.35, 600 cores face penal action by the Reserve Bank of India (RBI), including possible prohibition on their operations, if they fail to meet a 30 June deadline to achieve minimum capital and reserve requirements. Of the 45 cooperative banks, 23 do not even have licenses but these together have Rs.7, 600 core deposits. Of these, 16 are in Uttar Pradesh, 03 in Maharashtra, 03 in Jammu and Kashmir and 01 in West Bengal.

The 16 banks in Uttar Pradesh together have a deposit base of Rs.2, 900 core and will require Rs.1, 400 core of capital to meet the 4% CAR stipulation. The 03 banks in Maharashtra have about Rs.3, 000 cores of deposits. These 23 banks will require about Rs.2, 100 core of capital to achieve 4% capital adequacy ratio, according to NABARD's estimates. The remaining 22 of the 45 cooperative banks have licenses but were served notices by the central bank two months ago for non-compliance with its stipulations. Of these, seven are in Kerala. These banks have to raise their capital adequacy to 4% by the end of June and to 7% by March 2014. All cooperative banks have to gradually migrate to 7% capital adequacy by March, 2014. In March 2011, the total deposits of all district cooperative banks stood at Rs.1.61 trillion and the advances at Rs.1.2 trillion.

VI. Conclusion

- 1) Increasing of technology cooperative banks are playing vital role in rural development.
- 2) *India's cooperative banking sector has been suffering in the last many years due to weak management and lack of capital.*
- 3) Now a day's government of India has made a demonetization and urban citizens are turned towards cashless transaction, for that there is need to provide sufficient e-infrastructure for successful operation of electronic transaction. This is the new challenge facing by the co-operative banks in recent scenario and banks have to prepare themselves to meet these challenges.
- 4) The changes made by banks are mostly focused on financial inclusion for expansion into rural areas and bringing stability by boosting credit growth making cooperative banking services near to the members directly and reducing member's valuable time.

References:

- 1) Balishter. (1994). Need for Revamping the Rural Cooperatives Yojana. Indian Journal of Agricultural Research. Vol.353. Issue 11. Pp34-36.
- 2) Aravind Netan. (1993). Cooperatives must diversify the Cooperator. Economics and Political Weekly. Vol.45. Issue. 34. Pp45-58.
- 3) <http://data.conferenceworld.in/MCCIA/40.pdf>
- 4) <https://slideplayer.com/slide/9668242/>
- 5) <https://www.scribd.com/doc/27725154/Recent-Trends-in-Public-Sector-banks>

Recent Trends in Indian Banking Sector

Ms. Sadhana Uttam Shirke

Research Scholar,
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract:

Today the banking industry is stronger and capable of withstanding the pressures of competition. Today, we are having a well-developed banking system with different classes of banks public sector banks, foreign banks, private sector banks – both old and new generation, regional rural banks and co-operative banks with the Reserve Bank of India as the main head of the system. Since 1969, tremendous changes have taken place in the banking industry. The banks have shed their traditional functions and have been innovating, improving and coming out with new types of the services to cater to the emerging needs of their customers. The welfare activities of the country mainly done through banking system in India. With the advent of electronic banking, electronic funds transfer, RTGS, net transfers and other similar products, funds transfer within time frames which would have appeared impossible a few years ago has made it reality. With networking and internet connection new challenges are arising related to security privacy and confidentiality to transactions. In 1991, the Government opened the doors for foreign banks to start their operations in India and provide their wide range of facilities, thereby providing a strong competition to the domestic banks, and helping the customers in availing the best of the services. The present era the cashless transactions, E-cheques, mobile wallets. The paper attempts to present the emerging trends and its challenges that recently emerged in the banking sector with special emphasis on digitization. It will be useful to the academicians, banking and insurance personnel, students and researchers. Common readers also know the latest innovations in banking sector.¹

Key Words: Financial sector, banking industry, new generation, Electronic funds transfer, Welfare activities, security privacy.

Introduction:

The banking industry in India has a huge canvas of history, which covers the traditional banking practices from the time of Britishers to the reforms period. Therefore, banking in India has been through a long journey. Today banking is known as innovative banking. The use of technology has brought a revolution in the working style of the banks. Information Technology has had a positive impact on substitutes for traditional funds movement services. With networking and interconnection new challenges are arising related to security privacy and confidentiality to transactions. In this paper, an attempt is made to explain the changing banking scenario. The study also identifies the challenges and opportunities for the Indian banking sector in changing banking scenario.

The traditional functions of banking are limited to accept deposit and to give loans and advances. Today banking is known as innovative banking. Current banking sector has come up with a lot of initiatives that oriented to provide a better customer services with the help of new technologies. Indian banking sector today has the same sense of excitement and opportunity that is evidence in the Indian competitive banking world improvement day by day in customer services is the most useful tool for their better growth. Bank offers so many changes to access their banking and other services. Banks play an important role in the economic development of developing countries. Economic development involves investment in various sectors of the economy. In normal banking, the banks perform agency services for their customers and helps economic development of the country. Bank arranges foreign exchange for the business transactions with other countries. Banking sectors are not simply collecting funds but also serve as a guide to the customer about the investment of their money.

Objectives of Research Study:

- 1) To Study the rapid growth in the banking sector.
- 2) To analyse the performance of existing technology based products offered by the banks in India and its future prospects.
- 3) To Study on Recent trends in banking sector.

Methodology:

The present review paper is based on the Secondary data. It analyses the available literature on Banking technology and various existing and upcoming innovative products offered by banks in India. The Secondary data pertaining to the study was obtained from the various journals, books, newspapers and websites of the concerned Bank.

Theoretical Framework:

INDIAN JOURNAL OF APPLIED RESEARCH X637

Research Banking sector plays a very important and crucial role in the development of Indian economy with the use of technology; there had been an increase in penetration, productivity and efficiency of banking practices. It has not only increased the cost effectiveness but also has helped in making small value transactions feasible.

Bhosle and Sawant in research paper, "Technological Developments in Indian Banking sector" discussed the role and concept of banking sector in the development of Indian economy. The paper highlights that the technology allows taking place faster and offering unparalleled convenience through various delivery channels like MICR, CTS, RTGS, and NEFT etc.

Avasthi and Sharma (2000) in their study have analyzed that advances in technology are set to change the face of banking business. Technology has transformed the delivery channels by banks in retail banking. The study has also explored the challenges that banking industry and its regulator faces.

Arora (2003) in his study highlighted the significance of bank transformation. Technology has definite role in facilitating transactions in the banking sector and the impact of technology implementation has resulted in the introduction of new products and services by various banks in India.

Mangnale, Chavan and Randive, in their research paper "E-CRM in Indian Banking Sector, Golden Research Thoughts" analyzed in their study that technology, people and customer are the three elements on which depends the whole success of banking in the fast changing economic environment. This paper analyzes the concept of E-CRM in Indian banks from its various dimensions covering specifically the needs, process, present status and future prospects.

The various technological platforms provided by the banks to its customers bring greater flexibility and operational convenience by providing computerised banking environment, speedier transactions, accurate statements, ATMs offering 24 hours banking, Mobile banking, Internet banking; anywhere and at anytime. Customer terminals are proved to be a milestone in the development and growth of bank.

Technology and Innovations in Banking:

Banking Environment has become highly competitive today. Development in the field inclusive of information technology strongly supports the growth and inclusiveness of the banking sector by facilitating inclusive economic growth. IT improves the front and operations with back end operations and helps in bringing down the transaction costs for the customers. Major events in the field of IT in banking sector in India are:

- Card based system in late 1980's and 90's.
- Electronic clearing services (ECS) in early 1995.
- Electronic funds transfer (EFT) in early 2000.
- Introduction of RTGS in 2004.
- National Electronic Funds Transfer (NEFT) in 2005 by replacing EFT.
- (CTS) in the year 2008.
- The Payment and settlement systems. Act passed in December 2007.

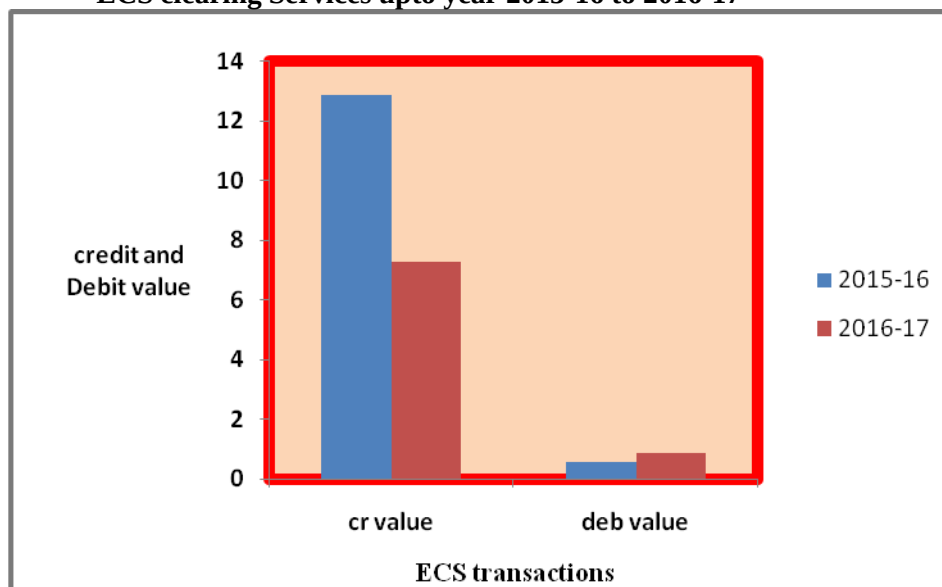
Card based Systems: Among the card based delivery mechanisms for various banking services are Debit cards and Credit cards. The amount of Debit card transactions increased rapidly which was Rs. 849340.9 Million in year 2015-16 and 2680753 million Rs in year 2017-18, whereas the amount of credit card transaction was Rs. 880.9 million in year 2015-16 and Rs.3528 million in year 2017-18.

Items	2015-16	2016-17	2017-18
Debit Cards	849340.9	2640389.2	2680753
Credit Cards	880.9	3340.6	3528

Source: rbi.org.in

Electronic clearing services (ECS):

ECS introduced by RBI in 1995, akin to Automated Clearing house system. ECS has two variants i.e. ECS Debit clearing services and Credit clearing services. ECS Debit operates on the principles of single credit multiple debits and is used by utility service providers for collection of electricity bills, telephone bills and other charges and also by banks for collection of principal and interest repayments. ECS Credit handles bulk and repetitive payment requirements of corporate and other institutions and is used for transactions like payment of Salary, dividend, pension, ECS Debit amount is increased from Rs. 0.55 billion to 0.84 Rs. million from 2015-16 to 2016-17 and ECS credit amount is decreased from Rs. 12.84 billion to 7.24 million from 2015-16 to 2016-17.

ECS clearing Services upto year 2015-16 to 2016-17

Source: rbi.org.in

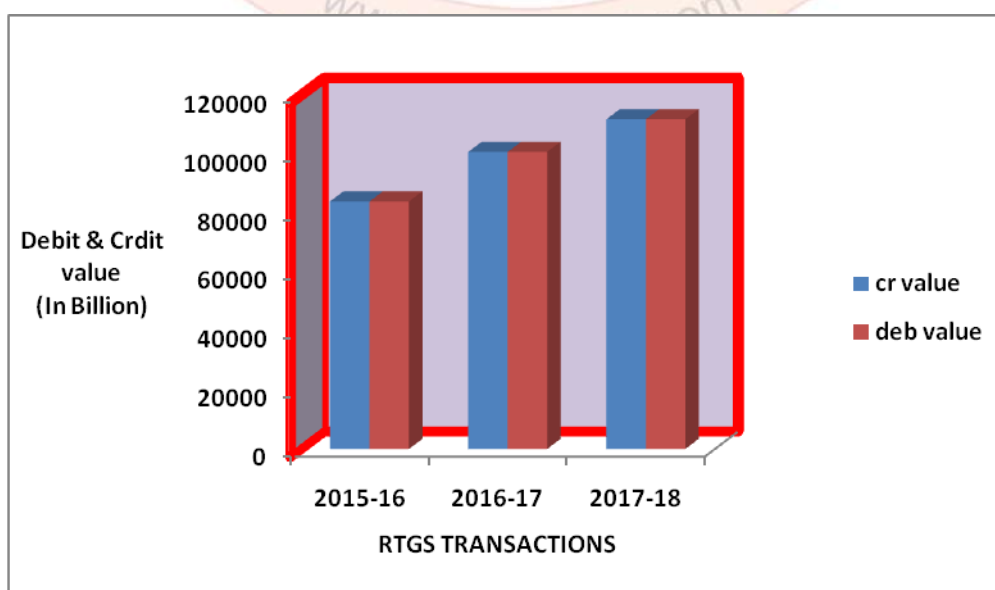
Electronic Fund Transfer:

The EFT system enables an account holder of a bank to electronically transfer funds to another account holder with any other bank. The most widely used EFT programs is direct deposits, in which payroll is deposited straight into an employee's bank account, although it transfer the funds through an electronic terminal including Credit card, ATM and Point of Sales (POS) transactions.

Real Time Gross Settlements (RTGS):

The introduction of RTGS in 2004 was instrumental in the development of infrastructure for Systematically Important Payment System (SIPS) and it settles all interbank payments and customer transactions above 2 Lakhs. RTGS was launched by RBI, which enabled a real time settlement on a gross basis. To ensure that RTGS system is used only for large value transactions and retail transactions take an alternate channel of EFT.

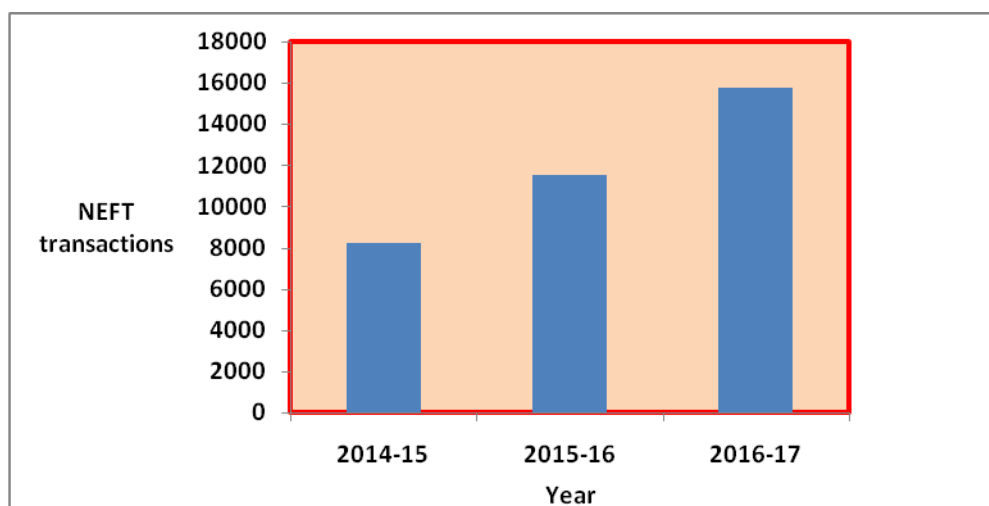
The reach and utilisation of RTGS has witnessed a sustainable increase since its introduction. In the year 2015-2016 to 2017-2018 transactions related to customer remittances have raised from Rs.84096.5 billion to Rs.112012.9 billion in inward value. This shows the increasing popularity of RTGS in Indian banking Industry.

RTGS Transactions up to year 2015-16 to 2017-18

Source: rbi.org.in

National Electronic Fund Transfer (Neft):

New and improved variant of EFT was implemented in November 2005 to facilitate one to one fund transfer requirement of individuals as well as corporate. It uses the Structured Financial Messaging Solution (SFMS) for EFT message creation and transmission from the branch to the banks gateway and to the NEFT centre, so it can transfer the funds with more security. With the SFMS facility, Branches can participate in both RTGS and NEFT System. Using the NEFT infrastructure, a one way remittance facility from India to Nepal has also been implemented by the RBI since 15th May, 2008. Overall EFT and NEFT based clearing increased from Rs.8197.21 million to Rs.15779.20 million in year 2014-15- to 2017-2018.

NEFT transactions up to year 2014-15 to 2016-17**Innovative Products and Policies of Banks:**

- 1) “My Saving Rewards”, the programme allow customer to accumulate reward points on a host of savings account transactions such as bill pay, online shopping, EMI payment etc.
- 2) 24x7 fully electronic branchers are opened to undertake real time transactions by the customer.
- 3) ‘E-Locker”, an online service for storing important documents for privilege banking customers.
- 4) UID authentication for Aadhaar based payment and enabling corporate to pay taxes online.
- 5) Enabling corporate cash deposit Machines (CDM) are installed for cash deposits by customers at these machines by using their ATM cum debit card.
- 6) E-trade SBI, a web based portal launched in march 2011 to access trade finance services with speed and efficiency.
- 7) To facilitate the electronic benefit transfer (EBI) scheme for routing MGNREGA where all scheduled commercial banks were instructed to open Aadhar enabled bank accounts of all the beneficiaries.
- 8) The RBI is replacing the existing RTGS with a new NGRTGS system which includes which includes few extra features like advanced liquidity management facility. Extensible mark up language (XML) based messaging system etc.

• 謹 “My Saving Rewards”, the programme allow custom

Recent Trends in Banking Sector:

1. Electronic-cheques Electronic cheques works same as paper cheques but payment transaction can be done through digital format.XML document provide mechanism to authenticate parties to make transactions. In e-cheques signatures are accompanied by bank –issued certificates which tie with signer’s key to bank account. Nowadays it is very commonly using by everyone .many of transferring amount transaction can be done through electronic cheques. E-cheques make easy transfer of payments to customers which are easily available to make payment for online purchases. It reduces chance to cheque bouncing banks always give awareness about their account details when any transaction can be done.
2. Real time gross settlement Real time gross settlement is a fund transfer system. Settlement in “real time” means the transactions happen almost immediately “gross settlement “means transaction is settled one to one basis unlike national electronic fund transfer (NEFT). Where the transaction happen in bulk at a given point in time during the day. This is mainly used for transaction which high in value and need to be cleared immediately. In this the bank that receives money has to credit the amount in the account with in 30 min after receiving it. Services of RTG’s 301 | P a g e window for transaction are available to banks from 9.00 am to 4.30 p.m in a week and 9.00 am to 4.00 pm in Saturday’s for settlement at from RBI’s end.
3. Electronic fund transfer it is a system of transforming money from one bank account direct to another without any paper money charging hands. Direct deposits are one of the most widely used EFT program. It refers

transfer of funds initiated through on electronic terminal, including credit cards, ATM, and point of sale transactions. It used for both credit transfer and debit transfer. Electronic fund transfer transactions are processed through the automated clearing house network. The growing popularity of EFT for online bill payment in paying the way for paperless universe where checks, stamps, envelopes, and paper bills are obsolete. Through EFT administrative costs should be reduced, increase efficiency, simplified bookkeeping and greater security.

4. D-mat account India adopted the de-mat system for electronic storing. According to depositary act 1996 to maintain shares and securities electronically and eliminating the troubles associated with as per shares. De-mat system was introduced .to invest shares and securities every investor should have registration. Instead of investor taking physical possession of certificates a de-mat account is opened. De-mat account can be provided by through stockbrokers. It can be held electronically. For the purpose of purchase and transfer of shares and their process for sales. To access de-mat account it requires two types of passwords. 1. Internet password 2. Transaction password
5. Point of sale (POS) Making a payment in exchange of for goods and for retail transaction point of sale is useful. The transaction usually can be done by using debit and credit cards. Since 1990 POS transaction had become very common and it is using overall the world. To complete pose transaction cards usually authenticated with a pin number. The information transmitted via the pin number travel through ATM network until it reaches the bank it is used to register products by a bar scanner and to read the descriptions and price on the tag of every time. All the activities can be done automatically like finding the total balance deducts any discounts and applies the sales tax and sending customer information to marketing database and transactions record to an investors system. Once payment has been credited to the account the post terminal check of validity of cards and connects to bank.
6. Bio- metric authentication For the purpose of security the bio-metric authentication places a major role. Now a day's many organisations are implementing bio-metric authentication. It works comparing two sets of data Owner of the device Visitor of device 302 | P a g e both are one and same gives access to person. There are different types of scanners Finger print scanner Eye scanner Speaker reorganisation
7. Financial technology firms Financial technology is the new technology and innovation that aims to compete with traditional financial methods in the delivery of financial services. The main aim of fin-tech is to provide technology and finance to start-ups and to enhance the usage of financial services for existing financial companies. For the automation of insurance, trading and risk management. Fin-tech is used for firms. Banks are collaborating with fine-tech firms to build an environment that mixtures innovation of customers. Finetech firms have entered in the industries with innovation of products and services and targeting the most profitable segments. Viewing to their innovative commitment and caper offerings. Fine-tech firms have started acquiring customers from traditional banks due to lack and favourable environments for innovation are finding it hard to complete with them. The main key purpose of fin-tech to provide lack of leadership support, regulatory budes, cultural and infrastructure limitations are hampering in house innovation bank.

Conclusion:

E-banking, mobile banking, Net-banking and ATMs facility has gained the success among the customers. Today's generation is showing a keen interest in adopting all such technology enabled banking facility. Payment settlement system like RTGS, NEFT, EFT, ECS and CTS has proved to be successful among the customers using these facilities. Today, Information Technology is used in two-different avenues in banking. Communication and Business process Re-engineering (BPR). It is reported that about 250 million internet users are there in India. Therefore, the IT revolution has set the stage for overcoming the challenging the new economy poses keeping in view the unprecedented increase in financial activity across the world. The banking sector plays a vital role in the development of one country's economy. The growth of banking sector depends upon the services provided by them to the customers in various aspects. The growing trend of banking services is found significant after the new economic reforms in India.

Bibliography:

- 1) M.Sujhata, N.V.Hariha, P.Sai sreeja, "A Study on recent trends of banking sector in India."
- 2) Binija George, "Recent trends in banking sector: Challenges and Opportunities. ISSN: 0975-833X, International journal of current research.
- 3) Emerging Trends in Banking-Increasing Role of Information Technology. Dr.Neha Yajurvedi-volume-5, Issue: 10 October 2015/ISSN-2249-555X.
- 4) S. Praveen Kumar, J. Pavithra- Recent Trends in Indian Banking Sector, Volume 116 No. 18 2017, 529-534.
- 5) www.researchgate.net
- 6) www.trupointpartners.com
- 7) www.bankingfinance.in/recent trends.development.
- 8) www.mbainfolin.com.

SWOT Analysis of Online Shopping

Prof. Sagar R. Chougule

Assit Professor

Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali.

Abstract:

This research paper describes the invention and accessibility of internet connectivity and powerful online tools has resulted a new commerce era that is e-commerce, which has completely revolutionized the conventional concept of business. E-commerce deals with selling and purchasing of goods and services through internet and computer networks. E-commerce can enhance economic growth, increase business opportunities, competitiveness, better and profitable access to markets. E-Commerce is emerging as a new way of helping business enterprises to compete in the market and thus contributing to economic success. In this research paper we will discuss about advanced SWOT analysis of E-commerce which will comprise of strengths, weaknesses, opportunities and threats faced by e-commerce in current scenario.

Online shopping is a form of electronic commerce which allows consumers to directly buy goods from a seller over the internet using android phones, laptops, and computers. It provides the user with a catalog of different types of products available for purchase in the store. The Online shopping project has been developed to allow business grows larger and faster. This site will let consumer to view and order products online from any part of the world. The site sells different types of. Under this website many products and services can be ordered

It is a fact that a great online shopping revolution is expected in India in the coming years. There is a huge purchasing power of a youth population aged 18-40 in the urban area. The usage of internet in India is only 4% of the total population. This is also getting increased day by day as the costs of computers are decreasing and net penetration is increasing. The cost of internet usage is also getting lower, with good competition among the providers. Wi-Fi & Wi-max system has also started in India. This will increase the usage as it goes more on wireless internet. Indians are proving every time that they can beat the world when it comes to figures of online shopping. More and more Indians are going to online shopping and the frequency of India's online buying is crossing the overall global averages.

In India, E-commerce is increasing at a fast pace. The E-commerce market in India was estimated to be Rs. 19,688 crore in 2009 and is expected to grow to Rs. 37,000 crore this year. There are a whole bunch of shopping sites in India and many are being launched on a monthly basis. People use these sites to shop for things from electronic gadgets, books to fashion apparels etc.

Key words- (E commerce, competitive advantage, internet, web site, e-commerce market, Wi-Fi.)

Introduction

Online shopping is changing the way consumers shop and buy goods and services, and has quickly evolved into a global phenomenon. Many companies have started using the Internet with the aim of reducing marketing costs, thereby reducing the price of their products and services in order to stay ahead in highly competitive markets. Companies also use the Internet to convey, communicate and distribute information, to sell the product, to take feedback and also to conduct satisfaction surveys with customers. Customers use the Internet not only to buy the product online, but also to compare prices, product features and after sale service facilities they will receive if they purchase the product from a particular store. Many experts are positive about the view of online business. In addition to the great potential of the E-commerce market, the Internet provides a unique opportunity for companies to more efficiently reach existing and potential customers. Although most of the revenue of online transactions comes from business-to-business commerce, the practitioners of business-to-consumer commerce should not lose confidence. It has been more than a decade since business-to-consumer E-commerce first evolved. Scholars and practitioners of electronic commerce constantly strive to gain an improved insight into consumer behavior in cyberspace.

Intention to Shop Online

Consumer's intention to shop online refers to their willingness to make purchases in an Internet store. Commonly, this factor is measured by consumer's willingness to buy and to return for additional purchases. The latter also contributes to customer loyalty. Consumer's intention to shop online is positively associated with attitude towards Internet buying, and influences their decision-making and purchasing behavior. In addition, there is evidence of reciprocal influence between intention to shop online and customer satisfaction.

Online Shopping Decision Making

Online shopping decision-making includes information seeking, comparison of alternatives, and choice making. The results bearing on this factor directly influence consumer's purchasing behavior. In addition, there appears to be an impact on user's satisfaction. Though it is important, there are only five studies that include it. Potential consumers appear to use a two-stage process in reaching purchase decisions. Initially, consumers typically screen a large set of products in order to identify a subset of promising alternatives that appears to meet their needs. They then evaluate the subset in greater depth, perform in relative comparisons across products based on some desirable attributes and make a purchase decision

Objectives

1. To know the Strengths & weaknesses of online shopping. .
2. To find out new opportunities & threats to the online shopping.

Methodology

This study includes primary and secondary data. Primary data was collected through call centre of online shopping sites, The sources of secondary data are journals, magazines, internet & books. Findings were done with the help of above sources. The study respondents merely based on the availability.

Online Shopping In India

It is a fact that a great online shopping revolution is expected in India in the coming years. There is a huge purchasing power of a youth population aged 18-40 in the urban area. The usage of internet in India is only 4% of the total population. This is also getting increased day by day as the costs of computers are decreasing and net penetration is increasing. The cost of internet usage is also getting lower, with good competition among the providers. Wi-Fi & Wi-max system has also started in India. This will increase the usage as it goes more on wireless internet. Indians are proving every time that they can beat the world when it comes to figures of online shopping. More and more Indians are going to online shopping and the frequency of India's online buying is crossing the overall global averages.

In India, E-commerce is increasing at a fast pace. The E-commerce market in India was estimated to be Rs. 19,688 crore in 2009 and is expected to grow to Rs. 37,000 crore this year. There are a whole bunch of shopping sites in India and many are being launched on a monthly basis. People use these sites to shop for things from electronic gadgets, books to fashion apparels etc.

Table No.1

Top 10 Coupon Sites by Total Unique Visitors in November 2011		
Total India – Visitors (Age 15+ Home/Work Locations)		
	Total Unique Visitors (000)	% Reach
Total Internet : Total Audience	46,390	100.0%
Coupons	7,647	16.5%
Snapdeal.com	5,185	11.2%
Mydala.com	1,359	2.9%
Crazeal.com	989	2.1%
Dealsandyou.com	664	1.4%
Koovs.com	491	1.1%
Khojguru.com	239	0.5%
Coupondunia.in	117	0.3%
Sosasta.com	91	0.2%
Deals2buy.com	86	0.2%
Retailmenot.com	83	0.2%

Source: comScore Media Metrix

Above table present, 7.6 million Indians visited Coupon sites, representing 16.5 percent of Internet users in the market. Snapdeal.com led the category with 5.2 million visitors, followed by Mydala.com with 1.4 million visitors and Crazeal.com with nearly 1 million visitors.

Table No.2

Top Retail Subcategories by Total Unique Visitors			
Total India – Visitors Age 15+ Home/Work Locations			
	Total Unique Visitors (000)		
	Nov-2010	Nov-2011	% Change
Total Internet : Total Audience	41,169	46,390	13
Retail	23,021	27,171	18
Coupons	1,048	7,647	629
Consumer Electronics	6,334	7,122	12
Comparison Shopping	4,611	5,775	25

Computer Hardware	5,079	5,708	12
Apparel	1,735	4,609	166
Movies	2,587	3,076	19
Books	2,559	2,494	-3
Flowers/Gifts/Greetings	2,132	2,323	9
Jewelry/Luxury Goods/Accessories	1,575	2,134	36
Home	1,605	1,966	22

Source: comScore Media Metrix

Above table present, In November 2011, 27.2 million online users in India age 15 and older accessed the Retail category from a home or work computer, an increase of 18 percent from the Nov2010, as consumers continue to turn to the web to shop for and purchase items and retailers continue to increase their online visibility through active marketing campaigns. Analysis of some of the largest Retail subcategories revealed that Coupons was the largest with 7.6 million visitors, an increase of 629 percent from the Nov 2010 as consumers rapidly adopt daily deal sites. Consumer Electronics ranked next with 7.1 million visitors growing 12 percent from the Nov. 2010, while 5.8 million online users visited Comparison Shopping sites, an increase of 25 percent from the Nov.2010.

Strengths of online shopping

1) Modernization

As the idea of online grocery shopping is new in the city, none of the grocery stores have ever tried it and neither the costumers experienced it before so our targeted audience will try it at least once or twice for a new experience.

2) Saving time of shopping

The one of the major strengths is its saving valuable time of the costumers by offering online shopping. This is also one of the sustainable competitive advantages of the company.

3) Convenience in shopping

When costumers shop online, it not only saves their time but it also saves their efforts which they have to make while going to any grocery store. Especially in summer & rainy season in feels very difficult to people to come out from the home and go for buying daily use grocery items. So customers can save their time, efforts and energy which they used to surf while shopping somewhere else.

Online stores are usually available 24 hours a day, and many consumers have Internet access both at work and at home. Other establishments such as internet cafes and schools provide access as well. A visit to a conventional retail store requires travel and must take place during business hours.

3) Information and reviews

Online stores must describe products for sale with text, photos, and multimedia files, whereas in a physical retail store, the actual product and the manufacturer's packaging will be available for direct inspection (which might involve a test drive, fitting, or other experimentation).

Some online stores provide or link to supplemental product information, such as instructions, safety procedures, demonstrations, or manufacturer specifications. Some provide background information, advice, or how-to guides designed to help consumers decide which product to buy.

4) Home delivery with cash on delivery

Home delivery is one of the elements of the core business of online shopping. This is also the innovation made by the retail outlet and there is no competitor exists yet in the market which is offering home delivery with cash on delivery in the city. So it is the main strength of the company.

5) Direct consumer communication

This form of commerce allows the business to maintain a higher level of consumer communication. The communication happens when the order is placed, when the order has shipped and then at a point in the future, should the customer opt-in to receiving regular email communication.

6) Good exposure to new brands

It is always difficult to promote new brands in the market when there is a high competition between the similar products is going on. So in such a competitive market online shopping sites are giving a good exposure to the new brands through its online database system.

7) Costumer services

Customer centre & Customer Executives are one of the biggest strength of the online shopping so online shopping sites are also using its strength in the costumer services. There many Customer Executives

specially to guide the new walk in costumers about the software & Shopping steps. They guide the costumers how to place the order & any problems related with shopping & products.

9) Online database and billing system

As the process of online shopping is described above, it also helps in doing segmentation of the costumers. Every costumer who is shopping through our database will be allotted a costumer ID and every time the costumer shops he/she has to give his/her costumer ID first in the database. In this way we collect all the records of the costumers that who is our potential costumer and who is not. Similarly online billing tells us the amount every costumer spent in shopping. We can easily divide our costumers in to different segments with the help of our online database.

Weakness of Online Shopping

1) High Customer Expectations

Small businesses can appear to be large companies on the Internet. Customers have no way of estimate the business' actual level of man power and resources. This leads to customers that demand the same level of service from business with 1-2 employees as they would from industry giants like amazon.com.

2) Search Engine irregularity

Web retailers live and die by organic search engine placement. The higher the store is placed on the search engine result pages (SERPs) translates to more traffic and sales. Search engines regularly change their ranking systems and this can cause major fluctuation in placement and create an unpredictable environment.

3) Uneducated costumers are ignored

One of the weaknesses of Online Shopping is that it is ignoring the uneducated people at all. Online shopping can only be done by the costumers who are educated and computer literate.

4) Low trend of online shopping in Rural Area & Small City

Another disadvantage of Online shopping will be facing in the beginning is the low trend of online shopping in the people throughout the city. Online shopping is a new concept introduced by the online sites, so it will take some time to promote this new trend. As well they cannot dispatch products in rural area & small city this is another weakness of online shopping.

Opportunities of Online Shopping

1) Global publicity

Adding an e-commerce component to a business allows the company to sell their products to a global market.

2) High Availability:

A 24*7 business selling on the Internet allows the company to take orders around the clock on every day of the week. Orders can then be filled and processed during set business hours.

3) Strong business-to-business networking

Websites allow for business-to-business exchange links to increase traffic and search engine placement for each businesses' sites. This opens lines of communication on a business-to-business level and aids in the cooperation between companies.

4) Industry expansion

Retail sales on the Internet in America have seen double digit growth each of the past 8 years. Growth is expected to continue at high rates and having a business online allows the merchant to be in a position to benefit from this expansion.

5) Cover Rural Area & Small City

They can dispatch their products in Small city & Rural area. This is a big opportunity waiting for Online shopping because there is no direct competitor exists in the country yet which is offering such dispatching system to the costumers. So Ace Grocers can easily expand their network in other big cities like Islamabad and Karachi.

6) Economies of scale:

Innovation, convenience, home delivery, costumer services, online database and billing system are such strengths of the online Shopping through which they can achieve economies of scale by using these strengths in an effective way.

Threats of Online Shopping

1) Competition

The low barriers and the comparatively low overhead costs allow a for a relative easy entry into the market. This increases the level competition and can cause a reduction in prices and profit margins. Threats

are produced not only by other retailers within the same industry but also by the manufactures that supply the products that the retailer sells. It is not uncommon for online retailers to directly compete with the manufacturer of the lines they carry.

2) Fraud

Some consumers are doubtful of doing business online out of concerns of fraud and misuse of their financial data. This alienates an entire segment of the population from conducting business via the Internet.

3) Privacy Concerns

Some consumers prefer not to give any personal information out over the Internet because of fears that the information will be misused, lead to spam email or identity fraud.

4) Future Legislation

Internet sales only have tax applied to the purchase if the buyer and seller reside in the same state. Considering the growth and amount of tax revenue lost to e-commerce, the centralized government and individual states could write legislation to impose tax on all online sales. This would remove one incentive to conducting business online.

Suggestions and conclusion:

Although, electronic transactions are the fastest processes, awareness needs to be created among customers to make the process more easy and user-friendly. Moreover, in country like India, a considerable number of literate people also fail to avail such online transaction facilities on their own. Workshops and seminars, for public, can be arranged by service providers to spread the usability of such facilities.

- 1) Efforts need to be taken to educate the online buyers on the steps that need to be undertaken while making an online purchase.
- 2) Proper security should be assured to the people making online shopping.
- 3) Government should play a bigger role in encouraging online transaction.

Ref.

Books

- 1) D.P. Sharma – E-Retailing - Himalaya Publication House, Mumbai, 2009.
- 2) Marketing Management – Philip Kotlar, 2009.
- 3) Maharashtra Times (Daily), 26th & 27th Nov. 2011.
- 4) Amazon Income: How Anyone of Any Age, Location, and/or Background Can Build a Highly Profitable Online Business With Amazon
- 5) Sharon Cohen &, Richard Geller

Web Sites

- 6) http://www.affordablecebu.com/load/business/5_major_advantages_of_online_shopping_e_payment/6-1-0-173#ixzz269UVdzXp
- 7) http://www.affordablecebu.com/load/business/5_major_disadvantages_of_online_shopping_e_payment/6-1-0-173#ixzz269UVdzXp
- 8) <http://www.mapsofindia.com/my-india/society/emerging-trends-of-online-shopping-in-india>
- 9) <http://www.fsa.gov.uk/pubs>

Overview of e-Commerce Sites in Hospitality And Tourism Industry in India

Dr. A. A. Kulkarni,

Head, Department of Commerce,
Gopal Krishna Gokhale College,
Kolhapur (M.S.) 416012

Abstract:

Information technology (IT) industry through e-commerce sites plays very important role in the travel and tourism sector. Travel technology is the application of information technology in the travel, tourism and hospitality industry. It is also called tourism technology, and hospitality automation. There are number of forms of e-commerce applications in tourism industry such as airline booking, cruise liner bookings, hotels and buses bookings, car rentals etc. It was originally associated with the computer reservations system of the airlines industry. Online transactions in the travel and tourism industry are continuously increasing. About 80% of e-commerce market is travel related i.e. airline tickets, railway tickets, hotel booking etc. This paper covers the forms of e-commerce and travel and tourism in India.

Keywords: hospitality, E-Commerce , tourism, e-commerce websites in tourism industry

1. Introduction

Hospitality Industry is backbone of economy in developed, developing and underdeveloped countries and one of the major source of foreign exchange. This industry is growing very rapidly and millions of people are directly and indirectly associated with this Industry. With rise of internet usage on people's daily life, tourism industries are tapping business through E-Commerce. Online travel booking or online tourism reservation is the specific business to-customer (B2C) transaction in the context of online tourism. Online travel booking includes online booking for single or packaged tourism products such as airline or train services, hotel rooms, vacation packages, car rentals, and so on. Online travel booking is to purchase online in advance and then experience the service face to face. There is usually no physical distribution after online booking, which is different from online shopping for commodities.

The information technology sector especially internet made largest contribution in the tourism and hospitality industry. Today, one can individually arrange personalized tours through internet within the country or abroad. The services booked online are consumed in the offline environment which is different from online services such as online finance and online entertainment. For the travel enterprises, it is the inevitable choice to provide online booking for improving service efficiency, enhancing service quality and gaining competitive advantages.

With the broad adoption of third generation and fourth generation (3G and 4G) technology, mobile has become the third screen alongside the desktop and the laptop. Business travelers now use smart phones to find local attractions, get navigation assistance, have access to supplier sites, read user reviews, and access social networking. Over 2000 travel-related mobile applications are available in the market today.

Cookies are small pieces of information that are stored by the browser on the computer hard drive when one visit the website. Websites, blogs, online advertising, social media, online ordering and information repositories, cookies all help convince customers to choose a location or business, reservations systems There are various advantages of using internet in tourism as it is fast and easy to access destination, receive price, search popular destinations and get information about destination etc as well as it generates income for many people around the globe. It is essential for travel and tourism industry to adopt E-Commerce for their growth and success. Booking sites to allow easy access by consumers and travel professionals; the systems enable individuals to make reservations and compare prices

Objectives of the study:

1. to overview hospitality industry in 21st century
2. To know the forms of E-Commerce in tourism and hospitality industry.
3. To study the relationship between E-Commerce and travel & tourism
4. To evaluate the role of Indian E-Commerce players in hospitality & Tourism Industry

Forms Of Electronic-Commerce

- **Business to Customer (B2C):** B2C stands for business-to customer and applies to any business or organization that sells its products or services to consumers over the internet. It refers to the online selling of products in which the manufacturers or retailers sell their products directly to consumers over the Internet.
- **Business to Business (B2B):** The term "Business to Business" was initially used to describe electronic communication businesses. B2B E-Commerce is simply defined as E-Commerce between companies.

- **Customer to Customer (C2C):** Consumer to Consumer (C2C), E-Commerce involves electronically-facilitated transactions between individuals, often through a third party. One common example is online auctions, such as E-bay, where an individual can list an item for sale and other individuals can bid to purchase it.
- **Customer to Business (C2B):** in Consumer to Business (C2B) is the most recent E-Commerce business model. In this mode individual customers offer to sell products and services to companies who are prepared to purchase them.
- **Mobile commerce (M-Commerce) :** Mobile commerce refers to the buying and selling of products and services through wireless handheld devices such as cellular phones, personal digital assistants, laptops, tablets etc.

Association Of E-Commerce And Travel & Tourism

Over the last decade, the Internet has changed the way people buy and sell goods and services. Online retail or E-Commerce is transforming the shopping experience of customers. The sector has seen significant growth especially in the last two years. The adoption of technology is enabling the E-Commerce sector to be more reachable and efficient. Devices like smart phones, tablets and technologies like 3G, 4G, with high speed broadband is helping to increase the number of online customers. Banks and other players are providing a secured online platform to pay effortlessly via payments gateways

Motives Behind The Growth Of E-Tourism

1. Unparalleled transparency: The Internet has offered customers unparalleled transparency into schedules and fares offered by suppliers. A growing number of customers believe that booking hospitality online fulfills two primary needs – convenience and the ability to find the best value for their travel needs.
2. Consumer demographic: Over the past decade, there has been a significant growth in the tech-savvy online buying population. Major contributors to this trend are the ‘Generation Y’ population born between 1978 and 2000. These consumers grew up in the Internet era and see it as part of their environment rather than as new technology.
3. Consumer generated media: Social networking with consumer generated media (CGM), as a source of travel research, has changed travel consumption patterns and become mainstream. There are several categories of web-based communities that have promoted interactivity, collaboration and sharing among users.
4. Websites: Websites that focus on traveler reviews such as TripAdvisor, IgoUgo, and RealTravel are influential. Hotel reviews available on OTAs such as Travelocity, Expedia, Orbitz, Priceline and hotels.com are growing to be more important than brand in influencing bookings.
5. Journals and Blogs: Online travel journals or travel blogs, such as Lonely Planet and Frommers, are popular. Finally, there are sites that are focused on building communities and CGM around travel, such as Yahoo! Travel's Trip Planner and Travel Muse.
6. **Explosion of mobile usage and innovative mobile travel apps are the key growth drivers:** Technology has changed the way people communicate and travel, worldwide. With evolving technology and increasing use of mobiles, easy and efficient methods are being developed to make traveling easy and comfortable
7. Mobile travel apps are gradually gaining pace in the market and are preferred by travelers to make their travel arrangements. Easy accessibility and hassle-free maneuvering through online travel sites are major reasons for the market growth. Over the past few years, mobile travel bookings have increased immensely, across all the regions, as depicted in the figure below:

Participants in hospitality & tourism industry in India

1. Make my trip

MakeMyTrip.com, India's leading online travel company was founded in the year 2000 by Deep Kalra. Created to empower the Indian traveller with instant booking and comprehensive choices, the company began its journey in the US-India travel market. It aimed to offer a range of best-value products and services along with cutting-edge technology and dedicated round-the-clock customer support. MakeMyTrip has revolutionised the travel industry over the years.

After consolidating its position in the market as a brand recognised for its reliability and transparency, MakeMyTrip followed its success in the US by launching its India operations in 2005. With constant innovation and determination, MakeMyTrip proactively began to diversify its product offering, adding a variety of online and offline products and services. MakeMyTrip also stayed ahead of the curve by continually evolving its technology to meet the ever changing demands of the rapidly developing global travel market.

Today, MakeMyTrip is much more than just a travel portal or a famous pioneering brand - it is a one-stop-travel-shop that offers the broadest selection of travel products and services in India with dedicated 24x7 customer support and offices in 20 cities across India and 2 international offices in New York and San Francisco

Make MyTrip's Products:

- International and Domestic Air Tickets,
- Holiday Packages and Hotels
- Domestic Bus and Rail Tickets
- Private Car and Taxi Rentals
- B2B and Affiliate Services

2. IRCTC

Indian Railway Catering and Tourism Corporation Ltd. (IRCTC) is a Public Sector Enterprise under Ministry of Railways. IRCTC was incorporated on 27th September, 1999 as an extended arm of the Indian Railways to upgrade, professionalize and manage the catering and hospitality services at stations, on trains and other locations and to promote domestic and international tourism through development of budget hotels, special tour packages, information & commercial publicity and global reservation systems.

Services provided:

- Food Plazas on Railway premises,
- Railneer – **Manufacturing Packaged Drinking Water**
- Rail Tour Packages
- Internet Ticketing
- Refreshment Rooms,
- AVMs,
- Book Stalls,
- Milk Stalls, Ice Cream Stalls
- Hotels
- **On Board Catering Services**

3. GOIBIBO

GOIBIBO is a B2C online travel aggregator. It is part of the GOIBIBO travel organisation. GOIBIBO.com was developed and launched by GOIBIBO Group in 2009. The platform enable travellers to search, compare and buy from across categories and width of travel suppliers for air tickets. GOIBIBO is a B2C online travel aggregator. It is part of the GOIBIBO travel and bus tickets. It access via mobile app and is available on IOS, Android and Windows. It provide search and booking features for flights, hotels and bus tickets. GOIBIBO is the largest online hotels booking engine in India and also one of the leading air aggregator. GOIBIBO is also the number one ranked mobile app under the travel category. GOIBIBO's core value differentiator is delivery of the fastest and the most trusted user experiences, be it in terms of quickest search and booking, fastest payments, settlement and refund processes. GOIBIBO has grown its hotels booking volumes by times in 2015 over the previous year. Seventy percent of hotel bookings take place on GOIBIBO's mobile app.

4. YATRA

Is an Indian online travel agency and a travel search engine based in Gurgaon Haryana, founded by Dhruv Shringi, Manish Amin and Sabina Chopra in August 2006. In April 2012, it was the second largest online travel website in India, with 30% share of 370 billion dollar market for online travel-related transactions., it also launched a "holiday-cum-shopping card" with State Bank of India (SBI), India's 1st bank. Acquisition-Yatra.com has made three acquisitions 1 now-ticket consolidator Travel Services International (TS) in October 2010, global distribution system.

5. CLEARTRIP

Cleartrip Pvt. Ltd. is an Indian online travel company providing online booking services for flights and train tickets, hotel reservations, and domestic and international holiday packages. It is amongst the top Online Travel agencies in India. Apart from India, it is also featured as a leading Online Travel agency in Gulf Region. It was founded by Mathew Spacie, Hrush Bhatt & Stuart Crichton in 2006. Following slogan 'Making Travel Simple', it provides easy booking to travellers along with useful travel tips through their website. Cleartrip launched its first overseas venture in the UAE. In May 2012, it started services to the Gulf nations of Oman, Qatar, Kuwait, Bahrain, Saudi Arabia. In August 2014, Cleartrip established booking contracts with over 15,000 hotels across the globe and reported approximately 15,000 air transactions and 2,000 hotel bookings on its portal

Products and Services

- (1) Flight and Retail Booking
- (4) Cleartrip Mobile
- (2) Hotel Reservation
- (5) Cleartrip for Business
- (3) Hotel Packages

Online Travel Industry Overview:

Indian domestic travel market is rising to become a \$48 billion industry by 2020 says a new report published by Google India along with Boston Consulting Group (BCG). As per the report, Indian travel market is projected to grow at 11-11.5% to \$48 billion by 2020 with the biggest contributor, air travel expected to grow at 15% to \$30 billion. Hotels will grow at 13% to \$13 billion by 2020 while railways will remain largely stagnant at \$5 billion.

Additionally, as more people come online, Smartphone penetration improves and use of digital payments goes up, the report estimates that India's online hotel market will grow to US\$4 billion with 31% penetration at a CAGR of 25%. Online travel providers aim to ease travel planning and bookings for travelers. The online travel market is driven by quick and convenient flight and hotel bookings, rise in customers' trust in online payment, and ability to compare various available travel options.

These days market players are extensively offering travel services through mobile websites and apps, as it is one of the most preferred mediums of travel bookings, particularly among the young professionals. Travel is a high investment – both monetary and emotional - category. Technology has led to democratization of travel through better information and price discovery.

Conclusion:

Online tourism industry is growing very rapidly and millions of people are directly and indirectly associated with this industry. E commerce plays key role in tourism industry across the world. In India, with the emergence of smart phones, tablets, laptops and especially internet, one could see drastic changes in this industry. Especially in flight bookings and hotel bookings, these e-commerce sights plays vital role. There is enormous growth potential for this industry. Market players are introducing new and enhanced versions of mobile apps, which offer great travel deals and hassle-free booking to attract young travellers. The growth is attributed to the increase in disposable income, rise in middle-class segment, and greater penetration of Internet facilities.

References:

1. Veenaworld.Com
2. Buhalis, Dimitrios: E Tourism-Information Technology For Strategic Tourism management
3. Economietimes.Indiatimes.Com
4. Chwala R ; Transport And Tourism(2006)
5. Rai V K:Tourism And Its Development- A Geographical Analyais
6. Inc42.Com/Buzz/Google-India-Bcg-Indian-Online-Travel-2020/
- 7.Travelbizmonitor.Com/Images/India_Online_Travel_Industry
8. Indian Tourism: Beyond The Millennium – M P.Bezbarush

Advantages and Disadvantages of Less-Cash Economy

Pramod Prabhakar Kamble

Assistant Professor,
Department of Commerce,
Sahakar Bhushan S.K. Patil, College,
Kurundwad, Tal. Shirol, Dist.Kolhapur,
Sate-Maharashtra

Abstract:

Less-Cash economy is one where majority of the financial transactions are done through use of electronic money. The instruments like debit cards, credit cards, pos terminals, mobile wallet mobile banking, internet banking are used for payment of money. The circulation of physical money is minimum. The banking system has the key role in less-cash economy as majority of the transactions are directly or indirectly routed through banks. For less-cash economy digital banking and secured digital payment system is indispensable. The present paper aims to discuss advantages and disadvantages of less-cash economy and also challenges or hurdles in this transformation.

Key Words: Less-Cash Economy, Banks, Electronic Money, Financial Inclusion, Digital Payment System.

Introduction

Less-Cash economy is one where all transactions are done through use of electronic money. The instruments like debit cards, credit cards, pos terminals, mobile wallet mobile banking, internet banking are used for payment of money. The circulation of physical money is minimum. The banking system has the key role in less-cash economy as majority of the transactions are directly or indirectly routed through banks. For less-cash economy digital banking and secured digital payment system is indispensable. It is also necessary that majority of the citizens should have bank accounts and financial literacy of people regarding use of plastic money and other financial devices and instruments used in payments is must. Government of India has taken several initiatives to facilitate cashless transactions in Indian economy, including the launch of the Unified Payment Interface (UPI) earlier this year. Shifting from cash economy towards less-cash economy brings several benefits and also poses certain challenges and threats. The present paper aims to discuss advantages and disadvantages of less-cash economy and also challenges or hurdles in this transformation.

Objectives

The objectives of the present paper are

- 1) To know the concept of less-cash economy.
- 2) To discuss the advantages of less-cash economy.
- 3) To discuss the disadvantages of less-cash economy.

Research Methodology

The present research paper is based on the secondary data. The data is collected from various books, journals, research articles and web-sites form internet. The inferences are based on the analysis of the secondary data.

Advantages of Less-cash Economy

The less-cash economy will have following advantages

1. Strengthens Banking System:

Banking industry is backbone of the economy. It has pivotal role in economic development of the country. Banks plays the role of financial intermediaries by mobilizing savings and providing loan and advances to individuals and business organizations. The direct beneficiary of cashless transactions is the banking industry in India. Majority of the transaction in less-cash economy is routed through banks. Therefore the physical cash will come into the banking channel. The banking industry will thus get the low cast deposits. It will strengthen the banking industry.

2. Capital Formation:

The economic development of the country is mostly depends on availability of capital. Government needs capital to undertake developmental activities, business organization be it small or large, be it in manufacturing, trading or service sectors, it requires capital to form or further carry on it activities. The cashless transaction helps for capital formation in the economy because capital formation depends on saving and investment. Due to the cashless transactions ideal money in the hands of people came in to the formal channel. It facilitates for higher amount of savings and investments which leads to capital formation.

3. Financial Inclusion:

Financial inclusion is a process of providing financial services at an affordable cost to all sections of the society. In India still majority of the people is deprived from banking services. Digital economy will speed up the process of financial inclusion. With the legal framework of less-cash society, banks can tap the ideal savings in the hands of people and brings all citizens including laborers, low income households and small business into formal banking channel.

4. Higher Tax

At present Indian economy is facing major problems of tax avoidance. Taxpayers account for just about one per cent of India's population, but tax outgo was over Rs 1 crore for as many as 5,430 individuals, as per the latest data disclosed by the government for assessment year 2012-13. As transaction through digital payment system will give footprint of the transaction. It make difficult to hide income. All it brought majority of the people in tax bracket. Thus the tax revenue of the government will increase which can be used for carry on development activities.

5. Black Money

The recent courageous step of demonetization has initiated to address to the problem of black money and fake currency notes. The black money is the money which is earned by illegal way and by tax avoidance. Black money is the outcome of tax avoidance. As digital payment bring transparency in all receipts and payments transactions. It curbs generation of black money.

6. Fake currency notes

Fake currency is a severe problem. It not only increases rate of inflation but also creates an environment of distrust. Cashless transaction is the perfect solution to the problem of fake currency.

7. Curb Corruption

Cashless transaction brings more transparency. It records almost every transaction. Therefore it helps to curb corruption.

8. Cast Effective

As the role physical cash and notes have minimum in the cashless economy, it can save the cost of printing notes and cost of handling physical cash.

9. Raise Efficiency by Reducing Efforts:

In less-cash economy, people will not require to keep cash with them. There will not be any problems associated with low denomination notes such as uncomfortable to handle or the problem associated with high denomination such as problem of change in less-cash economy. The reduction in cost, time and efforts will increase efficiency.

10. To control funding to terrorism:

Digital payment systems in less-cash economy record every transaction. Terrorist generally use fake money or the money from undisclosed sources. Better control can be exercised in the less-cash economy on the flow of funds in economy and herfore on the funding to terrorism.

11. Reduction in Interest Rates

As majority of money in less-cash economy will come in the system, the liquidity in the economy will increase. With the more liquidity, banks will reduce the interest rates. With low interest rates, low interest funds can be available to business organization. It will help for industrial development in the country.

12. Brings Down Real Estate Prices:

The low rate of interest and higher liquidity in the market brings down the real estate prices. It helps better accommodation to the people in the country.

13. Hygiene:

The currency notes in the circulation travels from one place to another from one person to another. In this process notes become soiled and full of germs. This can be avoided in less-cash economy.

Disadvantages

The less-cash economy is not free from it negative effects and threats to the economy. Some of these are listed below

1. Overdependence on Banking

In the less-cash economy all transactions are routed through banks. All money in the economy will remain in various banks. With this we became over dependent on banks. The business of banks runs on the trust. Any incidents such as liquidation of banks may affect.

2. Increase cyber crime

The success of the less-cash economy is much depends on how much secured the digital system is. There are several instances of hackers, cyber security attacks on bank system, ATM etc. In less-cash economy there are chances of increase in cyber crime.

3. Financial illiteracy

Financial literacy of the people is the pre-requisite for less-cash economy. In India only 3% population uses digital payment system. Most of the people is very little aware of digital payment system. It raises the question on how far Indian economy became less-cash.

4. Corruption or tax avoidance is in the minds of people

The main object of less-cash economy is to address the problems like corruptions, tax avoidance and black money. However the corruption, tax avoidance is in the minds of people. If system will change, these people will come with new ways for corruptions and tax avoidance. Hence until the thinking change, the problems will not be solved.

Conclusion:

From the above discussion it can be concluded that the less-cash economy have several advantages. It helps socio-economic development of the country. However shifting cash economy to less-cash economy will not be the simple process. For less-cash economy digital banking and secured digital payment system is indispensable. It is also necessary that majority of the citizens should have bank accounts and financial literacy of people regarding use of plastic money and other financial devices and instruments used in payments is must. The less-cash economy also has some sever treats to the economy. Therefore with due preparation and planned process of cash economy to less-cash economy is necessary.

References:

1. <https://www.rbi.org.in>
2. <http://www.articles.studio9xb.com/Free-Article-Directory-Submission-Site-Articles/cashless-society-can-india-be->
3. <https://www.quora.com/What-is-the-benefit-in-moving-towards-a-cashless-economy>
4. <https://www.quora.com/How-can-cashless-transactions-help-an-economy>
5. <http://www.thehindu.com/business/all-you-need-to-know-about-payment-banks/article7561353.ece>
6. <http://economictimes.indiatimes.com/topic/cashless-economy>
7. <http://www.firstpost.com/india/demonetisation-5-hurdles-to-narendra-modis-push-for-cashless-economy-3137592.html>
8. <http://www.livemint.com/Opinion/XGbavEnoeP7dZITeh21MRM/Making-India-a-cashless-economy.html>
9. <http://www.civildaily.com/story/cashless-society/>
10. <http://www.moneycrashers.com/biometrics-cashless-society/>

Recent Trends And Development of E-Banking: Indian Perspective

Asst.Prof. Dadasaheb B. Mane
S. B. Khade Mahavidyalaya, Koparde.

Introduction:

The development and the increasing progress experienced in the Information & Communication Technology coupled with the expansion of the global economy paved the way for the transformation of the Indian banking system's role from traditional trade financing to mobilizing and channeling financial resources more effectively in almost all facets of life. Intense competitive environment, changing business environments, globalization and the advancement of ICT are the important factors that have forced Banking and Financial services to change. Customers are also demanding greater convenience and accessibility as reflected in longer branch opening hours and an increase in the choice of delivery mechanism. Therefore, with the passing of the traditional banking sector to electronic banking, new strategies have become necessary in order to attract new and retain existing customers. Banks are the main stimulus of the economic progress to play a vital role in spearheading the economic development of the nation.

Banking through electronic channels has gained increasing popularity in recent years. This system, popularly known as 'e-banking', provides alternatives for faster delivery of banking services i.e. offering, supplying and delivering banking products and services to a wide range of customers at their office or home through various electronic delivery channels via electronic devices. It is a generic term encompassing internet banking, telephone banking, mobile banking etc. It provides lot of benefits which add value to customers' satisfaction and to reach out consumers through many routes in terms of better quality of service offerings such as ATMs, telephone, internet and wireless channels which are now available to the consumers to perform their banking transactions in addition to the traditional branch banking and at the same time enables the banks gain more advantage over other competitors.

Literature Review:

A review of existing literature reveals the impact, challenges, trends and development made by e-banking in the Indian banking sector.

Aggarwal (2003), in his paper '*E banking for comprehensive E-Democracy: An Indian Discernment*', looked for such avenues and evaluated that e-banking could play significant role in E-democracy for successful online bill payment, online brokerage, online account management and anywhere banking and finally, concluded that e-banking services provide one stop service and informational unit that provides great benefits to banks, customers, employers and government. **Raghavan (2006)**, opined in his article '*Perception of Indian banks in 2020*', that at present over 85% of the finished payment transactions are electronic and traditional way of doing banking at the branch level has relatively little importance to electronic banking users. Many banks including PSU banks would have online ATMs, phone banking, virtual banking, e-banking, Internet banking, etc. by 2020. **Mohan (2006)**, in his article titled '*Information Technology on Indian banking*', remarked that Indian banking is at the threshold of a paradigm shift and a significant development has been achieved by banks in offering a variety of new and innovative e-banking services to customers today, which was not thought of before. However, public sector banks have not been able to harness the benefits of computerization. **Uppal and Chawla (2009)**, in their study titled '*E-Delivery channel-based banking services: An empirical study*', found that the customers of public sector, private sector and foreign banks in Ludhiana district of Punjab are interested in e-banking services, but at the same time are facing problems like inadequate knowledge, poor network, lack of infrastructure, unsuitable location, misuse of ATM cards and difficulty to open an account. **Shukla and Shukla (2011)**, stated in his article '*E-banking: Problems and Prospects*', that E-banking offers a higher level of convenience for managing one's finances even from one's bedroom. However, it continues to present challenges to the financial security and personal privacy. Customers are advised not to share personal information like PIN, passwords etc with anyone, including employees of the bank, change ATM PIN and online login and transaction passwords on a regular basis and ensure that the logged in session is properly signed out.

Objective of the study:

- i) To make theoretical analysis on e-banking and to look at the progress of computerization and automation in Indian banking sector
- ii) To analyse the trends and development made by the Indian banking industry in adoption of e-banking technology and services.
- iii) To highlights the benefits and challenges associated with e-banking in Indian context.
- iv) Finally, to make some recommendations for future development of e-banking.

Research Methodology:

The study is based on descriptive analysis and various secondary information sources and includes different literatures reviews, case studies, published sources of data collected from various research papers, journals and magazines like Journal of Electronic Commerce Research, The Journal of Internet Banking and Commerce, e-service Journal, various issues of RBI and also includes websites of banks.

Traditional banking vs virtual banking:

Traditional banking involves physical branches that are located around the most populated areas to serve their clients and allow people to complete their transactions and services in person. Whereas, virtual banking or non-branch bank does not involve any physical action that means going to a bank building, standing in a line and face to face communication. It involves the provision of fully automated banking services (such as ATMs, internet banking etc.) for customers which provides faster access, easier, convenient and secure online shopping and also makes available round the clock irrespective of the customer's location.

What is e-banking?

Daniel (1999) defines electronic banking 'as the delivery of bank's information and services by banks to customers via different delivery platforms that can be used with different terminal devices such as a personal computer and a mobile phone with browser or desktop software, telephone or digital television'. It includes RTGS, NEFT, ECS, Credit cards/Debit cards and Smart cards, CTS, ATM kiosks and Mobile banking.

Table –I showing the progress of computerization and automation in Indian banking sector

Stages	Objectives and Technology applied	Developments
Pre-Nationalized Stage Private control of banks (before 1969)	Higher profitability and Manual work	NA
Post-Nationalized Stage Control of Govt. (1969 – 90)	Social Banking and Limited Computerization	1984-88 • Installation of ALPMs. • Banks started using personal computers with hard disk. • MICR cheques were introduced at four metro centers. 1990 • Experimentation of total branch computerization covering all aspects of bank's transactions at the branch level.
Economic Reforms Stage Entrants of foreign and Social Banking to IT based Banks (1991 – 2000)	Higher profitability, cut throat competition and E-banks	1991 • India joined SWIFT. 1997 • Shared payment network system has been set up. 1999 • A pilot project for smart cards conducted jointly by RBI, IIT (Mumbai) and IDRBT, Hyderabad. 2000 • IT Act, 2000 was passed.
Present Stage Implementation of various committees report (2000 – till date)	New products and Services and Maximum use of IT- Mobile, ATMs	2003 • Special EFT system was introduced. 2004 • RTGS system was introduced. 2005 • 11% of branches of PSBs have been brought under CBS and NEFT system was introduced. 2007 • The payment and settlement system act, 2007 was enacted. 2008 • The operative guidelines on mobile banking transactions

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)		Special Issue No. 47	ISSN 2349-638x
		were issued. • CTS were implemented in national capital region. 2009 • Cash withdrawal from ATMs of the banks was made free of cost.	
Source – Compiled by Author			

Indian perspective:

Presently, country's banking industry has been consistently working towards the development of technological changes and its usage in the banking operations for the improvement of their efficiency. With the application of new and improved technologies, Indian banks expected to reduce costs, time and give full customer satisfaction. Core banking applications has changed the face of banking by offering value added services. As a result, there is a significant transformation in every sphere of the Indian banks, especially in governance, nature of business, style of functioning, delivery mechanism and also the changes occurred in the financial markets, institutions and products.

Technological development of e-banking in india:

Up gradation of technology, innovation and modernization are the key factors of having excellence in banking sector. Technological innovation not only enables a broader reach for consumer banking and financial services, but also enhances its capacity for continued and inclusive growth. The different ways on which internet is trying to revolutionize the delivery of the financial services and products are given below –

- a) **Automated Teller Machine (ATM)** – It is an electronic machine operated by a customer himself to deposit or to withdraw cash from bank. ATMs reduce the work pressure on bank's staff and avoid queues in bank premises and help a lot to travellers as they need not have to carry large amount of cash with them as well as can withdraw cash from any city or state, across the country and even from outside the country.
- b) **Debit card and Credit card-** It is a card which designate to customer to withdraw own money from the bank in any time that is to say, used for cash withdrawal from ATM, funds transfer, paying bills, accessing detail account information, changing PIN etc.
Credit card is a post paid card and the holder of the card is empowered to spend money wherever and whenever he wants with his credit card within the limits fixed by his bank
- c) **Electronic Clearing System (ECS)** – It is an electronic mode of retail payment system which facilitates transfer of bulk payments from a single account at a bank branch to any number of accounts maintained with the branches of the same or other banks. ECS (Credit) or Credit Push facility and ECS (Debit) or Debit Pull facility are the two types of ECS service.
- d) **Electronic Fund Transfer (EFT)** – It is electronic transfer or exchange of money from one to another account which takes place across multiple financial institutions through computer systems to help banks offering money transfer service to their customers from any
- e) **National Electronic fund Transfer (NEFT)** – It is a nation-wide payment system facilitating one-to-one funds transfer that is to say, individuals, firms and corporate can electronically transfer funds from any bank branch to any individual, firm or corporate having an account with any other bank branch in the country participating under this system. For being part of the NEFT funds transfer network, a bank branch has to be NEFT- enabled.
- f) **Real Time Gross Settlement (RTGS)** – It is a funds transfer mechanism where transfer of money takes place from one bank to another on a real time settlement (payment transaction is not subjected to any waiting period) and on gross basis of settlement (transaction is settled on one to one basis without bunching with any other transaction). This is the fastest possible money transfer system through the banking channel.

Why there is a need of e-banking?

- With the help of e-banking, the customer can operate his account remotely from his office or home.
- It lends an added advantage towards payment of utility bills and also eliminates the need to stand in long queues for the purpose of bill payment.
- Sharp growth in credit card/debit card usage can be majorly attributed to e-banking. A customer can shop globally without any need for carrying paper currency with him.
- By the help of e-banking facilities, banks are now available 24×7 and are just a mouse click away.
- The rise of e-banking has made the banks more competitive and resulted in opening of better prospects and avenues for banking operations.

Challenges:

- Communication across an open and thus insecure channel such as the internet might not be the best base for bank-client relations as trust might partially be lost.
- The most serious threat faced by e-banking is that there may be loss of data due to technical faults as it is not safe and secure every time.
- Lack of preparedness both on part of banks and customers in the adoption of new technological changes.
- Lack of proper infrastructure for the installation of e-delivery channels.
- The ability to adopt global technology to local requirements and to strengthen public support for e-finance.
- It has created many new challenges for bank management and regulatory and supervisory authorities.

Recommendations:

In order to increase and achieve the level of mutual trust between banks, websites and customers, the following strategies should be applied by banks.

- Banks should ensure that online banking is safe and secure for financial transaction as like traditional banking.
- Banks should organize seminar and conference to educate the customer regarding the healthy usage of e-banking as well as security and privacy of their accounts.
- Employees of banks should be given special technical training for the use of e-banking so that they can further encourage customers to use the same.
- Banks must emphasize on the convenience and cost saving policy that online banking can provide to people such as avoiding long queue and reduction in transaction cost by use of e-banking.
- Government should make the required investments for building the infrastructure.

Conclusion:

The financial sector reforms have brought about significant improvements in the financial strength and the competitiveness of the Indian banking system. The e-banking revolution has fundamentally changed the business of banking by scaling borders and bringing about new opportunities. Therefore, Indian banks need to optionally leverage technology to increase penetration, improve their productivity and efficiency, deliver cost-effective products and services, provide faster, efficient and convenient customer service and thereby, contribute to the overall growth and development of the country. However, hounded by negative issues like identity theft and phishing attacks, banks must be concerned about the attitudes of customers with regard to acceptance of online banking. In years to come, e-banking will not only be acceptable mode of banking but will be preferred mode of banking because of the computerization process adopted by banking sector with a vision to reach Indian banking to every citizen.

References:

- Agarwal, N., Agarwal, R., Sharma, P. and Sherry, A. M. (2003), 'E banking for comprehensive E-Democracy: An Indian Discernment', Journal of Internet Banking and Commerce, Vol. 8, No. 1, June, 03.
- Mohan, K. (2006), 'Information Technology on Indian banking', SCMS Journal of Indian Management, July-Sept issue, pp. 18-24.
- Raghavan, R.S. (2006), 'Perception of Indian banks in 2020', The Chartered Accountant, October issue, pp. 600-606.
- Reserve Bank of India (2010-11), Report on trend and progress of banking in India.
- (2011-12), Report on trend and progress of banking in India.
- (2012-13), Report on trend and progress of banking in India.
- (2009-10), Statistical table relating to banks in India.
- (2011-12), Statistical table relating to banks in India.
- Shukla, R. and Shukla, P. (2011). 'E-banking: Problems and Prospects', International Journal of Management & Business Studies, Vol. 1, No. 1, pp.23-25.
- Uppal, R.K. and Chawla, R. (2009), 'E-Delivery channel-based banking services: An empirical study'. The Indian Journal of Management Research, Vol. VIII, No. 7. pp. 7-33.

WEBSITES:

- <http://www.rbi.org.in>
- <http://www.business standard.com>

To Study of New Changes in Banking Sector

Sonali Bajirao Kumbhar

Research student,
Shivaji university; Kolhapur

Introduction

The role of banks in India has changed a lot since economic reforms of 1991. These changes came due to liberalization, privatization and globalization policy being followed by GOI since then most traditional and outdated concepts, practices, procedures and methods of banking have changed significantly. Today, banks in India have become more customer-focused and service-oriented than they were before 1991. They now also give a lot of importance to their rural customers. They are even willing ready to them and serve regularly the banking needs of country-side Indian Banks are a very important part of our economy because they provide us with many financial services that make it easier to use our money. Banks play an important role in the economy. They provide specialized

Financial services which reduce the cost of obtaining information about both savings and opportunities these financial services help to make the overall economy accepted. Every where in the world banking has evolved responding to the there requirements of the economy and the pace and variety of its growth. In many of the market forces, innovations evolved in other countries were generally market and technology induced. Into play of demand and supply and free market forces determined the size and extent of innovations in these countries the socialist pattern of growth chosen by India since its independence to achieve economic growth along with social justice has shaped Indian banking in a different would than that of the western banking and so as the innovations that have been evolved In India, banks have been perceived as a major means of actively supporting and financing the national plans aimed at improving the living conditions of the people along with affirming excellence and modernization in key sectors of the economy.

Objective:

- 1) To understand the new concept in banking.
- 2) To study advantages and disadvantages of the new changes in banking sector.

Methodology :

The present study is purely based on secondary data for the study purpose information or date collected through web side, books and report.

The new concept in banking

Best New Product Or Service

Deniz Bank won the best new product or service award for their augmented agricultural banking app this awards ceremony, after six finalists pitched their innovations live to gain votes from attendees onsite and online. The agricultural banking app from Deniz bank shows the potential for banking to be at the center the potential for banking application the app provides insight on crop rotations, planting, watering and fertilizing, and even integrates the ability to review and purchase farm machinery. This non-banking capabilities are brought to the app through strategic partnerships with regional experts who are available on call to provide assistance to farmers in need. The benefit of this type of application is the ability to distribute expertise digitally, saving time for both the bank and the mobile app leverages digital interaction on demand, personalized for each unique farms need.

Mobile Banking

Under mobile banking service, customers can easily carry out major banking transactions by simply using their cell phones or mobiles. Completing the backbone using mobile banking is the use of mobile phones or electronic devices. In mobile banking the customer must have mobile phone facility. In this banking category the customer dose not to be present in the bank. where can customer contact the bank and return to bank? In the mobile banking account the mobile number of the bank account registered with his account. All transactions on the customer's bank account are provided by the short message service that is way the customer remains aware about the transaction of your bank account. since all of these transactions happen through mobile, they are called mobile banking.

Universal Banking

Universal banking is a combination of commercial banking, Investment banking, Development banking, Insurance and many other financial activities. It is a place where all financial products are available under one roof. so, a universal bank is a bank which offers commercial bank functions plus other functions such as merchant banking, Mutual funds, factoring, credit cards, Housing Finance, Auto loans, retail loans, insurance etc.

Universal banking is done by very large banks. These banks provide a lot of finance to many companies. So they take part in the corporate governance of these companies. these banks have a large

network of branches all over the country and all over the world .they provide many different financial services to their clients.

In India ,the concept of universal banking has gained recognition after year 2000.the customers can get all banking and non-banking services under one roof universal bank is like a super store .it offers a wide range of services, including banking and other financial services like insurance ,merchant banking ,etc.

Automated Teller Machine (ATM)

These are the cash dispensing machines which are frequently seen at banks and other locations such as shopping centers and building societies .Their main purpose is to allow customers to draw cash at any time and provide banking services where it would not be viable to open another branch ,e.g., on a college campus with sums they did not withdraw found themselves unable to prove the fact ,and apparently some customers have returned their cards One customer who came across a generous machine managed to fill a suitcase with the money the machine paid out to him . He was rather annoyed when he returned the money to the bank and told them what had happened because they charged him interest on the money.

There are many advantages of ATM As a result ,many banks have opened up ATM centers to offer convenience to their customers .now banks are operating ATM centers not only in their branches but also at public places like airports ,railway stations , hotels etc. some banks have joined together and agreed upon to set up common ATM centers all over India .

Internet Banking

Internet banking is also called as an e-banking or net banking . Here, the customer can do banking transactions through the medium of the internet or world wide web (WWW).Through this facility ,the customer need not visit the banks branch . Through this facility ,the customer can easily inquiry about bank balance ,transfer funds ,request for a cheque book ,etc. most large banks offer this service to their tech –savvy customers.

Social Banking

The government uses the banking system to alleviate poverty and unemployment .Many social development phase programs are initiated by the banks from time to time .The success of these programs depends on financial support provided by the banks. Banks supply a lot of finance to farmers ,artisans ,scheduled castes (sc) and scheduled tribe (ST)families, unemployed youth and people living below the poverty line (BPL).

Advantages

- Range Of Opportunities : The UK banking sector is huge .working for a bank doesn't have to mean working in head office on marketing ,HR or in any number of other roles
- Progression : As banking organization are so large ,there is always the chance to progress through the organization into other roles .jobs are often advertised internally first ,so once you're into an organization you will be the first to know about vacancies.
- Training: Bank are well known for having well-trained staff so whatever your job role, you'll be given the skills you need to do the job and many of these skills can be transferred to other industries should you decide to move on.
- Benefits And Salary : Banking salaries are competitive and large bank employers often offer excellent additional and discounts with large retail chains .Bank employees are also often able to get discounts on mortgages, loans and credit cards from their employer after a set period.
- Prestige: Banking is seen as a desirable and prestigious career, and is felt to be more secure than other sectors such as retail or fashion.

Disadvantage:

Clients And Bank Relationship Are Distant :

In the banking system ,customers do not have to deal in the actual bank and do not have to deal in the transaction .therefore, bank and customer relationship comes in a few months or more In e-banking the customer contacts the bank through the Internet from home or office and receives the benefits due to that the customer is not interested in the customer about the bank so banks and customer relationships from a mechanical form.

Non Transactional Risk:

All transitions in e-banking system are done through computer and internet .the are connected through the Internet because of that the exterior person may be able to manipulate for the purpose .It is a big risk to the banking system Also, there can be a similar type of lifting the account balance by obtaining confidential information .That can lead to the risk of mismanagement .

Non security:

Banking is no longer the safe option for a career, as was shown by the crash in 2008 .When several of the biggest UK names were brought into public ownership .Banks have been shedding jobs and closing branches ever since.

Checking required:

Certain occupations in banking require police checking in to the applicant's background .This is similar to DBS checking and means that people with convictions for fraud, thefts and other offences may be barred from taking a job handling cash or with responsibility for cash.

Rate Of Change :

Retail banking has been transformed over the past decade with digital technology. This pace of change isn't going to slow, and it's probably not the career for you if you like things to be calm and stable.

Numeracy:

Working with numbers all day isn't for everyone, and many more creative people find it restrictive and boring if their roles is constricted by rules and regulations.

Conclusion:

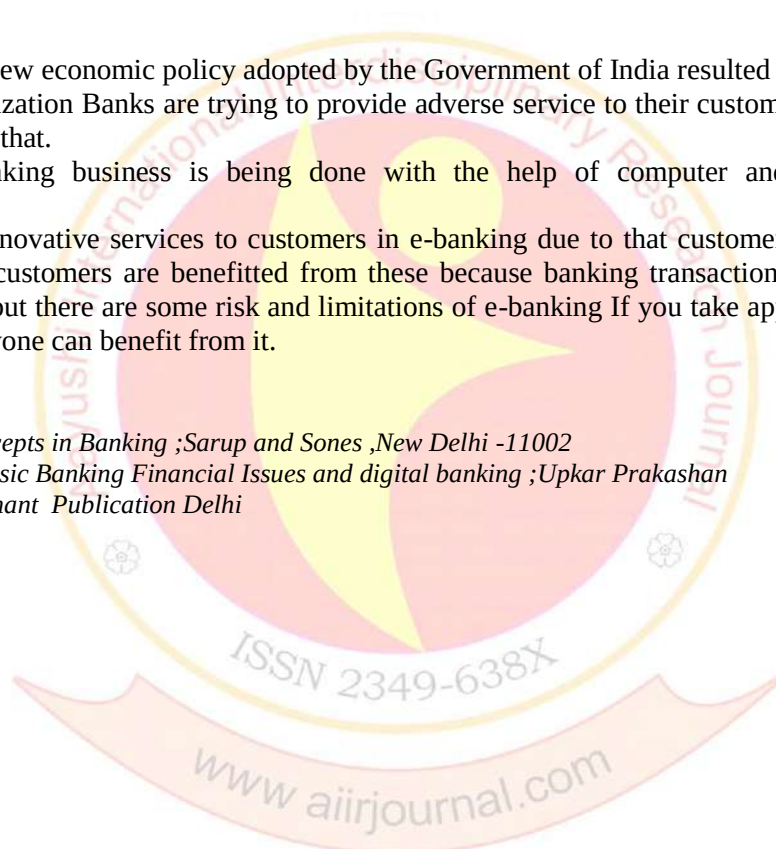
Presently the new economic policy adopted by the Government of India resulted in a radical change in the bank due to globalization Banks are trying to provide adverse service to their customers Banks need to be financially capable for that.

Increased Banking business is being done with the help of computer and internet electronic technology .

Banks offer innovative services to customers in e-banking due to that customers can have domestic banking transactions. customers are benefitted from these because banking transactions are completed in a small amount of time but there are some risk and limitations of e-banking If you take appropriate measures in these regard then everyone can benefit from it.

Refarences:

- 1) S.S.Kaptan ,*New Concepts in Banking* ;Sarup and Sones ,New Delhi -11002
- 1)Mujumdar Gautam ,*Basic Banking Financial Issues and digital banking* ;Upkar Prakashan
- 2)Banking Awariness,Arihant Publication Delhi

Banking Services in India

Prof. V. M. Suryavanshi¹

Dr. Dinkar Maruti Kabir²

S. B. Khade Mahavidyalaya, Koparde

Introduction

The banking system in India is significantly different from other Asian nations because of the country's unique geographic, social, and economic characteristics. India has a large population and land size, a diverse culture, and extreme disparities in income, which are marked among its regions. There are high levels of illiteracy among a large percentage of its population but, at the same time, the country has a large reservoir of managerial and technologically advanced talents. These features have left the Indian banking sector with weaknesses and strengths. A big challenge facing Indian banks is how, under the current ownership structure, to attain operational efficiency suitable for modern financial intermediation. On the other hand, it has been relatively easy for the public sector banks to recapitalize, given the increases in nonperforming assets (NPAs), as their Government dominated ownership structure has reduced the conflicts of interest that private banks would face.

Today, we are having a fairly well developed banking system with different classes of banks – public sector banks, foreign banks, private sector banks – both old and new generation, regional rural banks and co-operative banks with the Reserve Bank of India as the fountain Head of the system. In the banking field, there has been an unprecedented growth and diversification of banking industry has been so stupendous that it has no parallel in the annals of banking anywhere in the world. Banking through electronic channels has gained increasing popularity in recent years. This system, popularly known as 'e-banking', provides alternatives for faster delivery of banking services i.e. there has been considerable innovation and diversification in the business of major commercial banks. Some of them have engaged in the areas of consumer credit, credit cards, merchant banking, leasing, mutual funds etc. A few banks have already set up subsidiaries for merchant banking, leasing and mutual funds and many more are in the process of doing so. Some banks have commenced factoring business.

E-banking:

Daniel (1999) defines electronic banking 'as the delivery of bank's information and services by banks to customers via different delivery platforms that can be used with different terminal devices such as a personal computer and a mobile phone with browser or desktop software, telephone or digital television'. It includes RTGS, NEFT, ECS, Credit cards/Debit cards and Smart cards, CTS, ATM kiosks and Mobile banking.

➤ Need of E-Banking:

1. It lends an added advantage towards payment of utility bills and also eliminates the need to stand in long queues for the purpose of bill payment.
2. Sharp growth in credit card/debit card usage can be majorly attributed to e-banking.
3. A customer can shop globally without any need for carrying paper currency with him.
4. E-banking facilities, banks are now available 24×7 and are just a mouse click away.

➤ Objective of the study

1. To present the technological developments in Indian banking sector
2. To study the emerging trends in banking technology and services.
3. To highlights the benefits and challenges associated with e-banking in Indian context.
4. Finally, to make some recommendations for future development of e-bankin

Banking Sector:

Internet Banking:

Internet is a networking of computers. In this marketing message can be transferred and received worldwide. Customers can exchange their ideas through Internet and can make contact with anyone who is a linked with internet. On internet, one can exchange letters, figures/diagrams and music recording. Internet is a fast developing net and is of utmost important for public sector undertaking, Education Institutions, Research Organization etc. Internet banking enables a customer to do banking transactions through the bank's website on the

Internet. It is more or less bringing the bank to your computer. In traditional banking one has to approach the branch in person, to withdraw cash or deposit a cheque or request a statement of accounts etc.but

internet banking has changed the way of banking. Now everyone can operate all these type of transactions on his computer through website of bank.

Society for Worldwide Inter-Bank Financial Telecommunications (Swift)

SWIFT, as a co-operative society was formed in May 1973 with 239 participating banks from 15 countries with its headquarters at Brussels. It started functioning in May 1977. RBI and 27 other public sector banks as well as 8 foreign banks in India have obtained the membership of the SWIFT. SWIFT provides have rapid, secure, reliable and cost effective mode of transmitting the financial messages worldwide. At present more than 3000 banks are the members of the network. This is highly cost effective, reliable and safe means of fund transfer. This network also facilitates the transfer of messages relating to fixed deposit, interest payment, debit-credit statements, foreign exchange etc.

Automated Teller Machine (ATM):

Automatic Teller Machine is the most popular devise in India, which enables the customers to withdraw their money 24 hours a day 7 days a week ATM is an electronic machine, which is operated by the customer himself to make deposits, withdrawals and other financial transactions. In addition to cash withdrawal, ATMs can be used for payment of utility bills, funds transfer between accounts, deposit of cheques and cash into accounts, balance enquiry etc. This is a plastic card, which bears the customer's name. This card is magnetically coded and can be read by this machine. Each cardholder is provided with a secret personal identification number (PIN). When the customer wants to use the card, he has to insert his plastic card in the slot of the machine.

Debit card and Credit Card:

It is a card which designate to customer to withdraw own money from the bank in any time that is to say, used for cash withdrawal from ATM, funds transfer, paying bills, accessing detail account information, changing PIN etc. Credit card is a post paid card and the holder of the card is empowered to spend money wherever and whenever he wants with his credit card within the limits fixed by his bank

Electronic Clearing Service:

In 1994, RBI appointed a committee to review the mechanization in the banks and also to review the electronic clearing service. The committee recommended in its report that electronic clearing service-credit clearing facility should be made available to all corporate bodies/ Government institutions for making repetitive low value payment like dividend, interest, refund, salary, pension or commission, it was also recommended by the committee Electronic Clearing Service-Debit clearing may be introduced for pre-authorized debits for payments of utility bills, insurance premium and instalments to leasing and financing companies. RBI has been necessary step to introduce these schemes, initially in Chennai, Mumbai, Calcutta and New Delhi.

Tele-banking:

Tele banking is another innovation, which provided the facility of 24 hour banking to the customer. Customers can now dial up the bank's designed telephone number and he by dialing his ID number will be able to get connectivity to bank's designated computer. The caller usually a customer calls the bank anytime and can enquire balance in his account or other transaction history. The software provided in the machine interactive with the computer asking him to dial the code number of service required by him and suitably answers him. By using Automatic voice recorder (AVR) for simple queries and transactions and manned phone terminals for complicated queries and transactions, the customer can actually do entire non-cash relating banking on telephone: Anywhere, Anytime. This software identifies the voice of caller and provides him suitable reply. Some banks also use telephonic answering machine but this is limited to some brief functions. This is only telephone answering system and now Tele-banking. Tele banking is becoming popular since queries at ATM's are now becoming too long.

Mobile Banking:

Mobile banking facility is an extension of internet banking. The bank is in association with the cellular service providers offers this service. For this service, mobile phone should either be SMS or WAP enabled. These facilities are available even to those customers with only credit card accounts with the bank.

E- Cheques:

Now-a-days we are hearing about e-governance, e-mail, e-commerce, e-tail etc. In the same manner, a new technology is being developed in US for introduction of e-cheque, which will eventually replace the conventional paper cheque. India, as harbinger to the introduction of e-cheque, the Negotiable Instruments Act has already been amended to include; Truncated cheque and E-cheque instruments.

Real Time Gross Settlement (RTGS):

Real Time Gross Settlement system, introduced in India since March 2004, is a system through which electronics instructions can be given by banks to transfer funds from their account to the account of another bank. The RTGS system is maintained and operated by the RBI and provides a means of efficient and faster

funds transfer among banks facilitating their financial operations. As the name suggests, funds transfer between banks takes place on a 'Real Time' basis. Therefore, money can reach the beneficiary instantaneously and the beneficiary's bank has the responsibility to credit the beneficiary's account within two hours. This is the fastest possible money transfer system through the banking channel.

National Electronic fund Transfer (NEFT):

It is a nation-wide payment system facilitating one-to-one funds transfer that is to say, individuals, firms and corporate can electronically transfer funds from any bank branch to any individual, firm or corporate having an account with any other bank branch in the country participating under this system. For being part of the NEFT funds transfer network, a bank branch has to be NEFT- enabled.

Electronic Funds Transfer (EFT)

Electronic Funds Transfer (EFT) is a system whereby anyone who wants to make payment to another person/company etc. can approach his bank and make cash payment or give instructions/authorization to transfer funds directly from his own account to the bank account of the receiver/beneficiary. Complete details such as the receiver's name, bank account number, account type (savings or current account), bank name, city, branch name etc. should be furnished to the bank at the time of requesting for such transfers so that the amount reaches the beneficiaries' account correctly and faster. RBI is the service provider of EFT.

Electronic Clearing Service (ECS)

Electronic Clearing Service is a retail payment system that can be used to make bulk payments/receipts of a similar nature especially where each individual payment is of a repetitive nature and of relatively smaller amount. This facility is meant for companies and government departments to make/receive large volumes of payments rather than for funds transfers by individuals. ECS (Credit) or Credit Push facility and ECS (Debit) or Debit Pull facility are the two types of ECS service.

Point of Sale Terminal:

Point of Sale Terminal is a computer terminal that is linked online to the computerized customer information files in a bank and magnetically encoded plastic transaction card that identifies the customer to the computer. During a transaction, the customer's account is debited and the retailer's account is credited by the computer for the amount of purchase.

Electronic Data Interchange (EDI):

Electronic Data Interchange is the electronic exchange of business documents like purchase order, invoices, shipping notices, receiving advices etc. in a standard, computer processed, universally accepted format between trading partners. EDI can also be used to transmit financial information and payments in electronic form.

Challenges:

Communication across an open and thus insecure channel such as the internet might not be the best base for bank-client relations as trust might partially be lost.

1. The most serious threat faced by e-banking is that there may be loss of data due to technical faults as it is not safe and secure every time.
2. Lack of preparedness both on part of banks and customers in the adoption of new technological changes.
3. Lack of proper infrastructure for the installation of e-delivery channels.
4. The ability to adopt global technology to local requirements and to strengthen public support for e-finance.
5. It has created many new challenges for bank management and regulatory and supervisory authorities.

Recommendations:

Banks should ensure that online banking is safe and secure for financial transaction as like traditional banking.

1. Banks should organize seminar and conference to educate the customer regarding the healthy usage of e-banking as well as security and privacy of their accounts.
2. Employees of banks should be given special technical training for the use of e-banking so that they can further encourage customers to use the same.
3. Banks must emphasize on the convenience and cost saving policy that online banking can provide to people such as avoiding long queue and reduction in transaction cost by use of e-banking.
4. Government should make the required investments for building the infrastructure.

➤ Conclusion:

As banking in India will become more and more knowledge supported, capital will emerge as the finest assets of the banking system. The e-banking revolution has fundamentally changed the business of banking by scaling borders and bringing about new opportunities. Therefore, Indian banks need to optionally leverage technology to increase penetration, improve their productivity and efficiency, deliver cost-effective products and services, provide faster, efficient and convenient customer service and thereby, contribute to the

overall growth and development of the country. Indian Banking Industry has shown considerable resilience during the return period. The banking today is re-defined and re-engineered with the use of Information Technology and it is sure that the future of banking will offer more sophisticated services to the customers with the continuous product and process innovations. Thus, there is a paradigm shift from the seller's market to buyer's market in the industry and finally it affected at the bankers level to change their approach from "conventional banking to convenience banking" and "mass banking to class banking".

Reference

- 1) Agarwal, N., Agarwal, R., Sharma, P. and Sherry, A. M. (2003), 'E banking for comprehensive E-Democracy: An Indian Discernment', Journal of Internet Banking and Commerce, Vol. 8, No. 1, June, 03.
- 2) Aditi Mittal and Sumit Gupta "Emerging role of information technology in banking sector's development of India" Acme International Journal of Multidisciplinary, Volume – I, Issue – IV April – 2013 ISSN: 2320 – 236X
- 3) B.P.Gupta, V.K.Vashistha, H.R.Swami, Banking and Finance, Ramesh Book Depot, Jaipur-New Delhi (2008).
- 4) Mohan, K. (2006), 'Information Technology on Indian banking', SCMS Journal of Indian Management, July-Sept issue.
- 5) Raghavan, R.S. (2006), 'Perception of Indian banks in 2020', The Chartered Accountant, October issue.
- 6) Reserve Bank of India (2010-11), Report on trend and progress of banking in India.
- 7) (2011-12), Report on trend and progress of banking in India.
- 8) (2011-12), Statistical table relating to banks in India.
- 9) Deolalkar G.H. "The Indian Banking Sector on the Road to Progress "3 Indian Banking 2010 Special issue 2004, vol. 26 No I, IBA bulletin, IBA Mumbai.
- 10) Indian banks: performance benchmarking report FY12 results kpmg.com/in.
- 11) Kapoor N.D. Elements of Mercantile Law – Sultan Chand & Sons, New Delhi, 2006.
- 12) Various issues of Business Week, The Economist, Business Today, The Economic Times and Financial Express.
- 13) Shukla, R. and Shukla, P. (2011). 'E-banking: Problems and Prospects', International Journal of Management & Business Studies, Vol. 1, No. 1.
- 14) Arul Selvi S., Sundararajan M., SVM based two level authentication for primary user emulation attack detection, Indian Journal of Science and Technology, v-9, i-29, 2016.
- 15) Uppal, R.K. and Chawla, R. (2009), 'E-Delivery channel-based banking services: An empirical study'. The Indian Journal of Management Research, Vol. VIII, No. 7.
- 16) Reddy, Y.V. (1998) "Financial Sector Reforms: Review and Prospects". RBI Bulletin, December.
- 17) Vijayaragavan S.P., Karthik B., Kiran T.V.U., Sundar Raj M., Robotic surveillance for patient care in hospitals, Middle - East Journal of Scientific Research, v- 16, i-12, 2013.
- 18) Vijayaragavan S.P., Karthik B., Kiran Kumar T.V.U., Sundar Raj M., Analysis of chaotic DC-DC converter using wavelet transform, Middle - East Journal of Scientific Research, v-16, i-12.
- 19) Sundararajan M., Optical instrument for correlative analysis of human ECG and breathing signal, International Journal of Biomedical Engineering and Technology, v-6, i-4.
- 20) Kiran Kumar T.V.U., Karthik B., Improving network life time using static cluster routing for wireless sensor networks, Indian Journal of Science and Technology, v-6, i-SUPPL5.
- 21) http://www.moneycontrol.com/news/press-release/reporttrendprogressbankingindia-2010-11_617218.html
- 22) <http://www.mbaknol.com/business-finance/recent-trends-in-indian-banking-sector/>
- 23) <http://www.articlesbase.com/information-technology-articles/it-emergence-recent-trends-in-banking-industry-of-india-1981838.html>
- 24) http://www.vikalpa.com/pdf/articles/2003/2003_july_sep_83_99.pdf

Farmers Suicides in Maharashtra: An Outlook

Mr. Ramchandra Keshav Wakarekar

Assistant Professor in Economics

Bhogawati Mahavidyalaya Kurukali, Kolhapur

Abstract:

Agriculture plays pivotal role in Indian economy. Agriculture is not only business in India but it is life style of many people also. India's 70 per cent part is comprised by rural sector and 30 per cent part comprised by urban sector therefore the entire development of country has depended on rural development. Agriculture is main activity of rural India. It is single largest private activity which provides more than half employment to the rural people of India. Even today 70 % households of India are depend upon agriculture and allied activity. According to census 2011, nearly 54.6 per cent of the population is engaged in agriculture and allied activities. In 2016 the share of Agriculture in GDP was 17.4%. The development of Agriculture of India was very slow in the eve of Independence of India . Since 1951, Government has taken initiated for development of Indian agriculture.

The farmers suicides in Maharashtra is biggest socio economic issue of Maharashtra. The Government is concern over farmers suicides. As per Agri. census 2011 there have total 13.83 crore farmers in India. Out of them majority farmers still did not have Kisan Credit Cards. Only 10% works have been completed under Pradhan Mantri Agriculture Yojana It is dismal scene of Agriculture development policy of country. Besides the government of Maharashtra had been accepted loan waiver scheme. Nearly 34022 crore farm loan waiver policy declared by Maharashtra government. The loan waiver scheme have been benefitted nearly 8.9 million farmers of Maharashtra. To control farmer suicides in Maharashtra there must be build infrastructure for agriculture development of the state. Similarly there is urgent needs to increase double Minimum support prices in terms of all Agriculture Products.

Keywords: Causes of farmers suicides, Remedies for control farmer Suicides

Introduction:

Agriculture plays pivotal role in Indian economy. Agriculture is not only business in India but it is life style of many people also. India's 70 per cent part is comprised by rural sector and 30 per cent part comprised by urban sector therefore the entire development of country has depended on rural development. Agriculture is main activity of rural India. It is single largest private activity which provides more than half employment to the rural people of India. Even today 70 % households of India are depend upon agriculture and allied activity. According to census 2011, nearly 54.6 per cent of the population is engaged in agriculture and allied activities. In 2016 the share of Agriculture in GDP was 17.4%. The development of Agriculture of India was very slow in the eve of Independence of India . Since 1951, Government has taken initiated for development of Indian agriculture. To ensure equality in ownership of agriculture land, Central government along with state government constituted land reform rules, regulation and laws which include tenant security, fixation of tenant rates, ceiling of land holding minimum wages act for agriculture labour, consolidation of land redistribution of land ownership , marketing of Agri products and cooperative credit etc. despite, Indian agriculture has been witnessing crisis since 1991. As a result, suicides of farmers are taking place in India. Now days suicides of farmers have serious issue of India. It has many aspects and reasons. The present paper has made effort to find out causes magnitude and remedies of farmer suicides of Maharashtra state

Objectives:

- 1) To find out major causes of farmers suicide.
- 2) To study of the magnitude of farmer suicides
- 3) To suggest measures for control farmers suicide in Maharashtra state.

Data Base and Methodology.

The present paper is purely depends on completely secondary data. The required data concerned with Farmers Suicides in Maharashtra : An Outlook have been taken from different sources like books, articles and internet newspapers and reports etc.

Causes of Farmer suicides:

1) High cost of Agriculture Inputs:

In recent years there have been wide increase in cost of agriculture inputs. Agriculture inputs like, fertilizer, irrigation, implements, and seeds prices are increasing dramatically level it finally leads to economic burden for farmers. The majority farmers of Maharashtra are economically they can afford it is therefore they compel to commit suicide.

2) Natural factors :

The farmers of India have face to natural crisis. There are many natural factors which affect adversely on agriculture it includes famine floods, high rainfall and uncertain rainfalls. In the recent days, natural factors are becoming major responsible to farmers suicides.

3) Fraud companies of agriculture inputs.

It is most emerging issue behind farmer suicides. The number of companies are still existing in agriculture input markets they sell duplicate seeds fertilizers to farmers consequently, farmers have going to be ultimately loss of their production. As a result, farmers commit suicide.

4) Indebtedness:

Indebtedness is one of the major reason of farmer suicide's. To make farming, the farmer always take loans from institution as well as private money lenders. But due to crop maturity failure they can not make loan return finally it has resulted to commit suicides by farmers.

5) Non Security of Crops:

The farmers of Maharashtra are poor and economically weaker. They don't have ensure crop insurance every year. But due to environmental when matured crops go away from hand of farmers then they become discourage and commit to suicide.

6) Traditions:

It has been seen that number of farmers follow traditional life. When farmers get more surplus income from agriculture they give priority to enjoy traditional life such as large marriage expenditure in their children marriage. They don't make think over such unproductive expenditure.

7) Trouble from Bureaucrats

Farmers of Maharashtra cultivate land by taking loan from institution such as banks and co-operative institute. some times farmers are bearing loss in agriculture it is therefore they can not pay timely repayment of their loan. As a result bureaucrats start to trouble them largely level. It leads to commit suicide to farmers

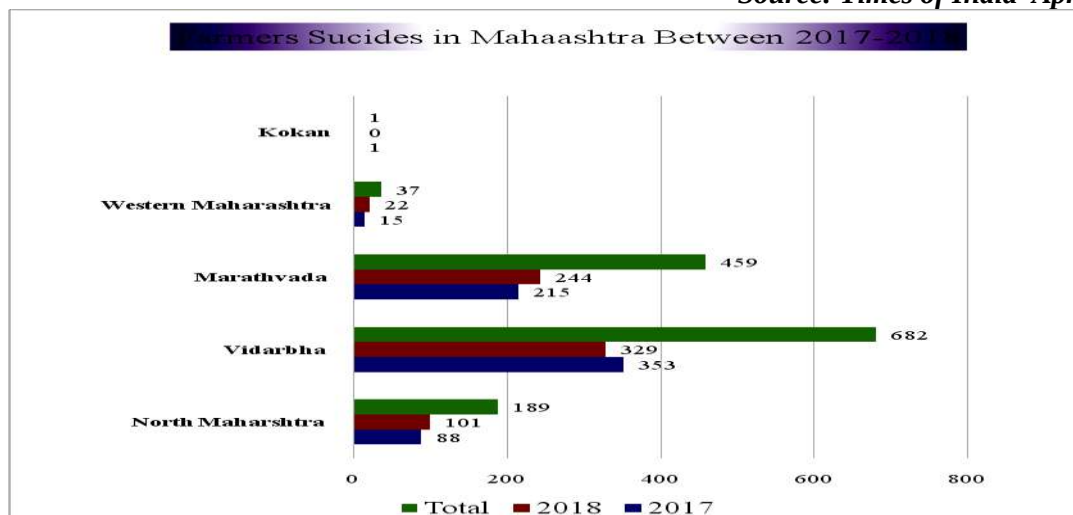
Magnitude of farmers Suicides in Maharashtra.

Maharashtra is second largest state in India in context of population the state has well developed infrastructure and abundant natural resources. Agriculture is major livelihood source of people of Maharashtra. The farmers suicides have been taking place since 19 years in Maharashtra. It is biggest concerning for the Maharashtra state Maharashtra has become highest state in terms of Farmers Suicides.

Table No. 1.1 Regional Farmer Suicides in Maharashtra

Sr No	Regions	2017	2018	Total
1	North Maharashtra	88	101	189
2	Vidarbha	353	329	682
3	Marathvada	215	244	459
4	Western Maharashtra	15	22	37
5	Kokan	1	0	1
		672	696	1368

Source: Times of India April 2017-18

There have total 1368 farmer suicides in Maharashtra during the period between 2017-2018. In 2017 there were total 672 farmers committed suicide while 696 farmers committed suicides in Maharashtra which is more than last year by 24. The data observed that farmer suicides have been grown in Marathvada which is known as arid belt. While Vidarbha is Known as Cotton Belt its farmers suicides decreased by 24. Similarly western Maharashtra which is also known sugar belt have also witnessed 7 farmer suicides against 2017.

In 2016 the total 11.370 farmers and agriculture labor committed suicide in India. Out of these, there were 3661 farmer and agriculture suicides from Maharashtra. According to NCRB Data, Maharashtra is highest in the country in terms of farmer suicides, Karnataka comes second with 2079 and Madhya Pradesh is third with 1321 farmer suicides. As per NCRB data 2014, it is found that there were 12360 and 12602 farmers and Agriculture labor committed suicides. In case of Maharashtra 4004 Farmers and Agriculture labor committed suicide out of them there were 1436 Agriculture labour and 2568 farmers. On the other hand the total 4291 committed suicides in Maharashtra. Out of these, there were 3030 farmers and 1261 agriculture labour

Remedies for control farmers Suicides in Maharashtra

1) Betterment of Minimum Support Prices:

If we want to control over farmer suicides firstly the government should focus on raising minimum support prices of crops. Recent years farmers have experienced less minimum support prices than their production cost. It should be increased by double or triple level.

2) Crop Insurance:

Crop insurance fees should be bear by government and all farmers of Maharashtra must have come under crop insurance coverage.

3) Betterment of Irrigation facilities:

In last two decades rainfall season deceiving to farmers and Maharashtra has diversified naturally it is therefore, the state should make strong irrigation facilities to the farmers. Maximum land must have come under irrigation

4) Institutional credit:

The marginal farmer and tenant farmers in Maharashtra is still depend on non institutional credit such as private money lenders and Savakars they charges high interest of loan amount and has deceive them largely. Hence government should provide institutional credit to all farmers without collateral securities.

5) Loan Waiver Scheme:

The government should implement loan waiver scheme for only marginal and semi- marginal farmers once they brought out from loan burden it should not provide such policy, it is short run solution. Now days loan waiver has becoming political issue in Maharashtra it is misfortune of Maharashtra. Such schemes for farmers are not properly implemented in state so far.

6) Advice to farmers before Season:

Technical expert of Government should be provide advice to farmers every year before season. The advice should be related with land, crop, technology water market. Today no government of India follow this system

7) Demolish Export Restrictions of Agriculture Products:

It is most important issue of present days. Due to such trade policy agri product prices remain low and it resulted into loss of farmers. In addition district restriction and inter district restriction should be collapsed by government.

8) Kisan Credit Cards to Farmers.

Government must have provide Kisan credit card to every farmers of country. As per NABARD till 2015 total 14.36 crore Kisan credit cards have been distributed so far out of them only 7.41 crore cards are ongoing position

9) Pension to farmers:

The government should provide 10000 monthly pension for marginal farmers and small farmers so that they could get permanent livelihood security for their life.

Conclusion:

The farmers suicides in Maharashtra is biggest socio economic issue of Maharashtra. The Government is concern over farmers suicides. As per Agri. census 2011 there have total 13.83 crore farmers in India. Out of them majority farmers still did not have Kisan Credit Cards. Only 10% works have been completed under Pradhan Mantri Agriculture Yojana It is dismal scene of Agriculture development policy of country. Besides the government of Maharashtra had been accepted loan waiver scheme. Nearly 34022 crore

farm loan waiver policy declared by Maharashtra government. The loan waiver scheme have been benefitted nearly 8.9 million farmers of Maharashtra. To control farmer suicides in Maharashtra there must be build infrastructure for agriculture development of the state. Similarly there is urgent needs to increase double Minimum support prices in terms of all Agriculture Products.

References:

1. Priyanka Kakodkar (2018) “ Maharashtra: 696 farmer suicides in three months despite loan waiver” Times of India Daily News Paper 17, April 2018.
2. Dipak Vitthal Bhusare (2018) “ Krushipradhan Bhartateel Shetkaree Atmahatya: Ek Shonkantika’ Arthsavand July, August September 2018
3. DES (2017) Economic Survey of Maharashtra 2016-17 Directorate of Economics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai
4. Santodh Thakur: (2018) “Deshat Sarvadhik Atmahatya Maharashtra” Lokmat daily News Paper July 2018.
5. Yashvant Sinha (2019)” Shetkarayansathi Shasvat Utpann Garjeche” Daily Lokmat Marathi News Paper 2019.
6. Rangrao Patil (2013) Agriculture Economics Prashant Publications Jalgaon 2013
7. Dr J. F. Patil (2015) “ Bhartya Shetiche Arthkaran” Akshar Prakashan 2015

A Study of Usage and effectiveness of INFLIBNET N-LIST Program used by senior college libraries in Karad & Satara city.

Kalloli Prashant S.¹

Librarian, Bhogavati Mahavidyalaya Kurukali

Burungale Navanath V.²

Library Asst., BBKRC, Shivaji University Kolhapur

Abstract:

The present study relies upon the senior collage libraries in Karad and Satara city. It establishes the usage & effectiveness evaluation of the INFLIBNET N-LIST program in selected senior college libraries from Karad and Satara city, Researcher has selected in 10 senior college libraries in Karad and Satara city affiliated to Shivaji University, Kolhapur for the study.

Keywords: INFLIBNET , NLIST, INDEST, Shivaji University, Academic Libraries, etc

Introduction:

Information and library network (INFLIBNET) centre is an autonomous inter-university centre of the university grant commission (UGC) of India. It is a major national program initiated by the UGC. INFLIBNET is involved in modernizing university libraries in India and connecting them as well as information centre's in the country through a nationwide high speed data network using the state-of-art technologies for the optimum utilization of information. The project entitled 'national library & information services infrastructure for scholarly content (N-LIST). Being jointly executed by the UGC-INFONET digital library consortium, INFLIBNET center and the INDEST-AICTE consortium IIT Delhi provided for cross subscription to e-resources subscribed by the two consortia that is subscription to INDEST-AICTE resources for technical institute. All new economic and invented information is available on N-LIST E-journals in this study 3817 colleges are registered out of these 946 college are un-aided. Maximum colleges 6257 e-journals and e-books are 71049 found in N-LIST consortia.

Present study inculcates usage & effectiveness evaluation of the INLIBNET N-LIST program in selected senior college libraries from Karad and Satara city.

Objectives of the Study:

1. To know the faculties awareness about INFLIBNET N-LIST programme.
2. To know the ICT infrastructural facilities available for accessing e-journals.
3. To evaluate satisfaction level of faculty and students while using N-LIST programme.

Scope & limitations:

Present study is restricted to the senior collage libraries in Karad and Satara city use of the INLIBNET N-LIST program. Researcher has selected in 10 senior college libraries in Karad and Satara city affiliated to Shivaji University. Kolhapur.

Review of Literature:

Dr. Patle (2012) explains N-LIST programs as well-developed and well-designed programs of library is to provided very qualitative services for majority of users to research, he mentions then electronic information resources have become the backbone of many academic organizations in NLIST program.

Farrow. E. (2011) describes in there program study focussed on the use of UGC-INFLIBNET's N-LIST program with the purpose to ascertain in what extent the N-LIST and other resources are being used in college library area. All users that is faculty members, research scholars and students.

Arora (2010) mentioned user guide and tutorials on e-resources subscribed under the N-list program for colleges, national library and information services infrastructure for scholarly content (N-list).

Madhusudhan (2008) he mentioned the title of article "Use of UGC-Infonet e-journals by research scholars and students of the University of Delhi, Delhi: A study", This paper focuses on the use of UGC-Infonet e-journals by research scholars and students. The main aim is to identify the needs and requirements of users in general and to know the use of UGC-Infonet Library and Information Science e-journals in the University of Delhi by research scholars and students of DLIS in particular. The paper highlights the importance of e-journals in research at DLIS, University of Delhi.

Talawar (2009) in his article entitled as, "Library consortia in developing countries: an overview", The purpose of this paper is to review consortia efforts in developing countries. "Library consortia" refers to co- operation, co- ordination and collaboration between, and among, libraries for the purpose of sharing information resources. Libraries in developing countries have been working on consortia at national, regional and international level.

Research Methodology:

The survey method has been used to study the usage of the IMFLIBNET N-LIST program in senior college libraries. To carry out the present study researcher is going to use the questionnaire method for data collection.

Sample of the study:

1. Total number of N-List users of library

Table No 1 Number of N-List users of library

Sr. No.	Name of the college	Total No. Of N-LIST users	Sample for study Student/faculty	Response to Questionnaire	Percentage of the responders
1	Chhatrapati Shivaji College Satara	2500	20	20	100
2	Dhananjayrao Gadgil College of Commerce, Satara	1695	20	20	100
3	Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science and commerce, Satara	2451	20	20	100
4	Arts and Commerce College Satara	120	20	20	100
5	Savitribai Phule Mahila Mahavidyalaya Satara	350	20	20	100
6	Yashwantrao Chavan College of Science, Karad	450	20	20	100
7	Shikshan Maharshi Bapuji Salunkhe Mahavidyalaya, Karad	851	20	20	100
8	Venutai Chavan College , Karad	250	20	20	100
9	Mahila Mahavidyalaya, Karad	940	20	20	100
10	Sadguru Gadage Maharaj college, Karad	2000	20	20	100

Researcher have selected 10 colleges from Karad and Satara city and collected the data with questionnaire method. Chhatrapati Shivaji College Satara, Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science and commerce, Satara and Sadguru Gadage Maharaj college, Karad colleges have most numbers of N-LIST users and Arts and Commerce College Satara, Venutai Chavan College , Karad and Savitribai Phule Mahila Mahavidyalaya Satara have lowest number of N-LIST users.

2. Sources used on N-LIST consortia information:

Table No.2 Sources used on N-LIST

Sr. No.	College code	Sources about N-LIST	Respondent	Percentage%
1	A.B.D.F.J	Library	5	50%
2	G.D	Newspaper	2	20%
3	B.C	Website & Social Media	2	20%
4	B.I.F.H.J	E-journals	5	50%

The above Table No.2 indicates the getting information from N-LIST 20% respondents use websites & social media through NLIST & usage of Newspaper with NLIST is 36% respondents through library & E-journals are used to getting information through N-LIST (i.e.50%)

3. Status of Colleges registration N-LIST membership:

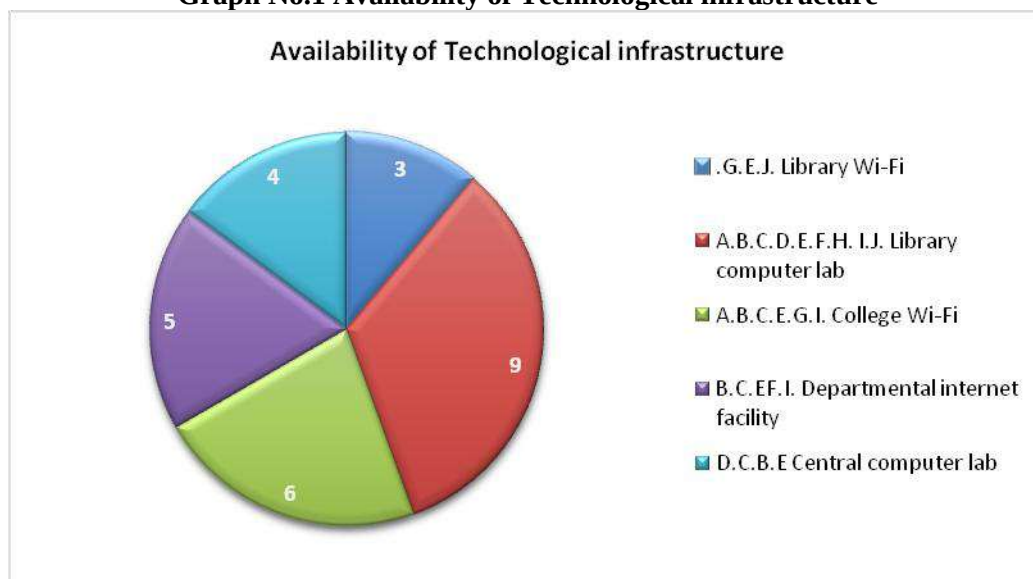
Table No.3 Member of N-LIST consortia

Sr. No.	College code	Member of N-LIST consortia	Respondents	Percentage%
1	A.B.C.D.E.F.G.H.I.J	Yes	10	100
2	N/A	No	0	00
		Total	10	100

The above Table No.3 indicates that 10 respondents (i.e. 100%) are member of N-LIST consortia & 0 respondents (i.e. 0%) have no member of N-LIST consortia. All of selected samples have the membership of N-LIST programmer.

4. Availability of Technological infrastructure for accessing E-resources in college campus:

Graph No.1 Availability of Technological infrastructure

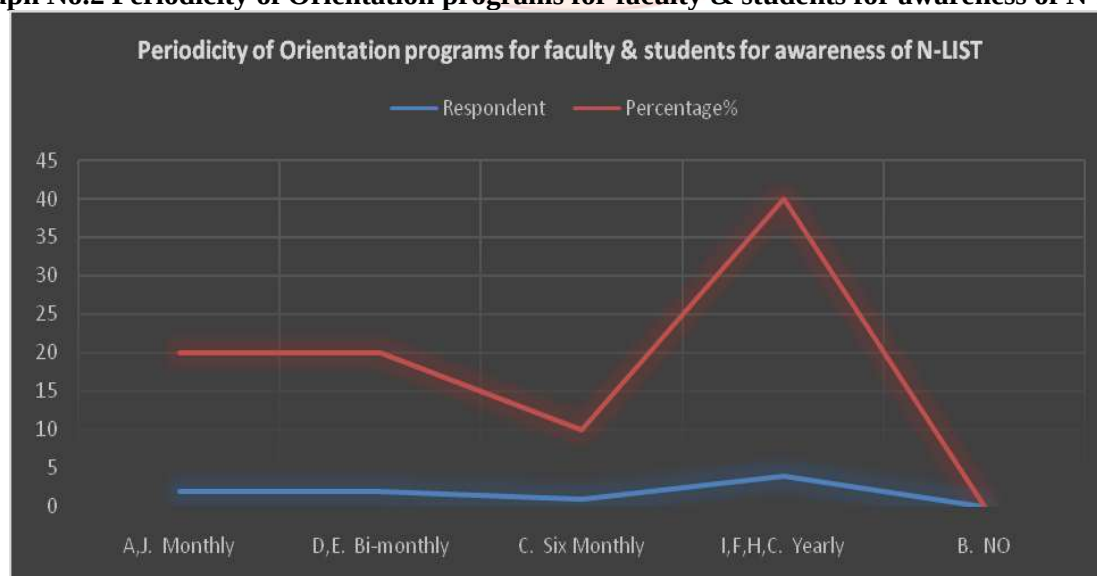
The above Graph 1 indicates that Technological infrastructure available for faculty members & students for accessing E-resources in college campus of central computer lab 40% & library Wi-Fi are used for N-LIST purpose of 30%. Majority of the respondents use access E-resources in library computer lab (i.e. 90%) followed by departmental internet facility (i.e. 50%) & 60% respondents used to college Wi-Fi.

5. Periodicity of Orientation programs for faculty & students for awareness of N-LIST

Table No.4 Periodicity of Orientation programs

Sr. No.	College Code	Periodicity of Orientation programs	Respondent	Percentage%
1	A.J	Monthly	2	20
2	D.E	Bi-monthly	2	20
3	C	Six Monthly	1	10
4	I.F.H.C	Yearly	4	40
5	B	NO	0	00

Graph No.2 Periodicity of Orientation programs for faculty & students for awareness of N-LIST

The above Table No 5 and Graph No.2 indicates that Periodicity of Orientation programs for faculty & students for awareness of N-LIST E-resources used for Monthly are respondents & then Bi-

Monthly(i.e.20%) six Monthly& college code B are not respondents are (i.e.0%), Yearly are respondents (40%) two day (i.e.10) are used in awareness of N-LIST.

6 Training orientation program for accessing content in N-LIST consortia

Table No.6 Training for accessing content in N-LIST consortia

Sr. No.	College Code	Training for accessing content in N-LIST consortia	Respondent	Percentage%
1	B..C.G.J.H.F.I.D.A.E	Yes	10	100

The Tabel No.6 shows the percentages of training facility towards accessing the N-LIST programmes in selected colleges all of the colleges have training facilities for use of the programmer.

7 Assistant for accessing N-LIST E-Resources by library staff

TableNo.7 Library staff for accessing N-LIST E-Resources

Sr. No.	College Code	Library staff For accessing N-LIST E-Resources	Respondent	Percentage%
1	A.D.I.F.J.C.B.E.H	Yes	9	90
2	G	No	1	10

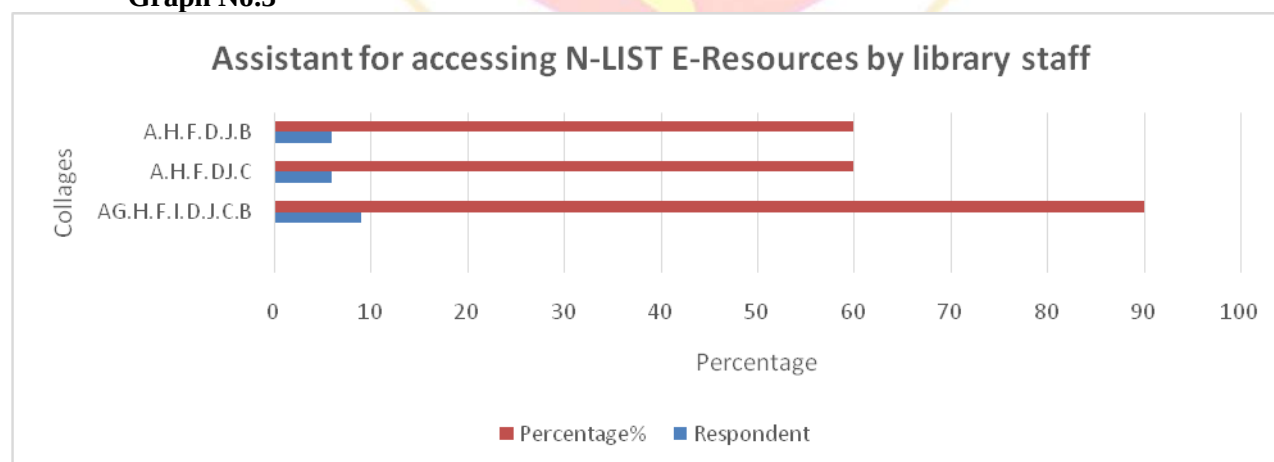
It is seen from the analysis given in Table No 7that 9 respondents (i.e.90%) are used staff helps you to accessing any orientation programs for faculty & students for awareness of N-LIST &1 respondents (i.e.10%) have no member of N-LIST consortia

8 Assistant for accessing N-LIST E-Resources by library staff

Table No.8 Library staff member

Sr. No.	College Code	Library staff member	Respondent	Percentage%
1	AG.H.F.I.D.J.C.B	Librarian	9	90
2	A.H.F.DJ.C	Assistant librarian	6	60
3	A.H.F.D.J.B	Library clerk	6	60

Graph No.3

The above Table No.8 and Graph No.3 indicates College library staff who helps you to accessing N-LIST E-Resources used in respondents to help in librarian is respondents in 90%.Assistant Librarian are helps in 60%, Library Clerk is 60% &Other is not responses in 0%.

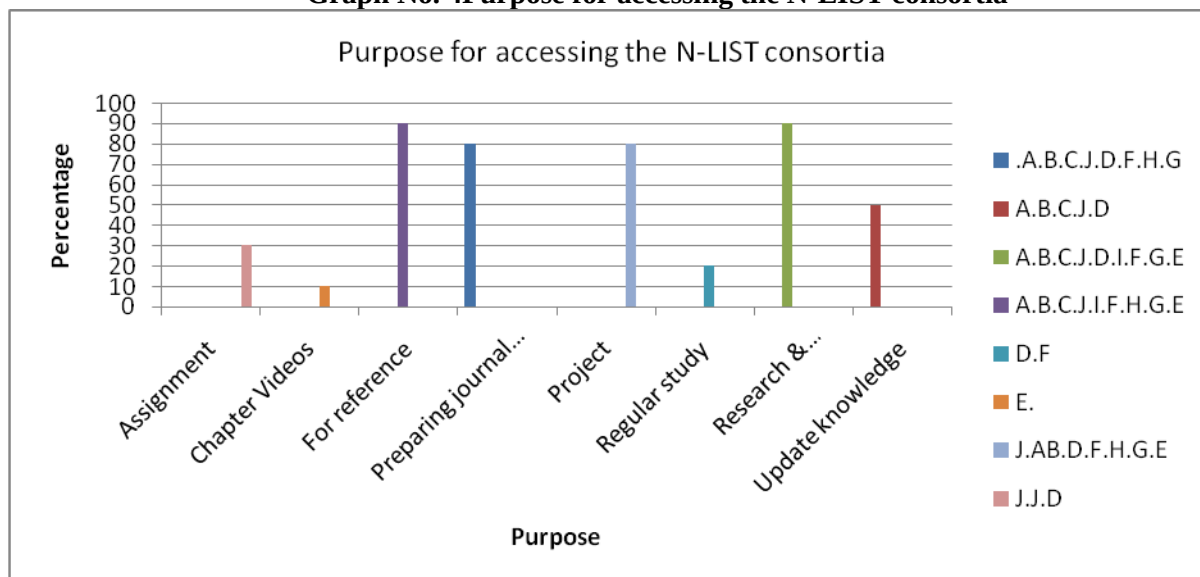
9 Purpose for accessing the N-LIST consortia

Table No.9 Purpose for accessing the N-LIST consortia

Sr. No.	College Code	Purpose for accessing the N-LIST consortia	Respondent	Percentage%
1	D.F	Regular study	2	20
2	J.AB.D.F.H.G.E	Project	8	80

3	J.J.D	Assignment	3	30
4	A.B.C.J.D	Update knowledge	5	50
5	E.	Chapter Videos	1	10
6	.A.B.C.J.D.F.H.G	Preparing journal articles	8	80
7	A.B.C.J.I.F.H.G.E	For reference	9	90
8	A.B.C.J.D.I.F.G.E	Research & Development	9	90

Graph No. 4 Purpose for accessing the N-LIST consortia

The Table No.9 and Graph No.4 shows that the purpose of accessing N-LIST consortia these can interpreted as for Assignment purpose its use 30% for chapter videos its about 10% only, for reference and research and Development its 90%, for preparation of Journal Articles and Projects its 80% and for knowledge updating its 50%.

10 Satisfaction about N-LIST consortia content

Table No.10 Satisfied with N-LIST consortia content

Sr. No.	College Code	Satisfied with N-LIST consortia content	Respondent	Percentage%
1	A,B,C,D,E,F, G,H,I,J,	Yes	10	100
2		No	0	00
		Total	10	100

The above Table No. 10 indicates all 10 respondents positively (i.e. 100%) Are you satisfied of N-LIST consortia content to students & faculty members.

11 Rating for Satisfaction of N-LIST consortia content

Table No.11 Rating for Satisfaction

Sr. No.	College Code	☆	☆☆	☆☆☆	☆☆☆☆	☆☆☆☆☆
1	A	-	-	-	-	✓
2	B	-	-	-	✓	-
3	C	-	-	✓	-	-
4	D	-	-	-	✓	-
5	E	-	-	-	-	✓
6	F	-	-	-	-	✓
7	G	-	-	✓	-	-
8	H	-	-	-	✓	-
9	I	-	-	-	-	✓
10	J	-	-	-	-	✓

From The above Table No.11 it's concluded that most of the respondents have been shown satisfaction level to good. Respondents from colleges A,E,F,I,J have given five stars as a satisfaction level, college B,D,H has shown their satisfaction as four stars and college C and G marked it as three stars.

Findings:

The present study covers the “A Study of Usage of INFLIBNET N-LIST Program of senior college libraries in Karad & Satara city affiliated to Shivaji University, Kolhapur.” The researcher has analyzed the research data with help of tables, graphs, diagrams, percentage and the following results were drawn.

1. The 100% of Respondents use INFLIBNET N-LIST Consortia in College Libraries & 0% of Respondents are not use of INFLIBNET N-LIST Consortia in a College Libraries.
2. 50% Respondents are gained N-LIST Consortia Information through Library notification. 20% Respondents information gained equally through Newspapers and Website & Social Media. 50% Respondents information gained through & E-Journals
3. 15% Respondents are used Technological Infrastructure for Accessing E-Journals through the Central Computer Lab & 11% Library Wi-Fi. 33% Respondents can accessing through Library Computer Lab. 22% Respondents can access through College Wi-Fi and 19% Respondents can access through Departmental Internet Facility.
4. 100% Respondents are Positively Response to Availability Computer Lab & 0% Respondents Negatively Responses Not Availability Computer Lab.
5. 100% Respondents are used for Accessing Computer Lab & Wi-Fi System and none of the Respondents are not used for Accessing Computer Lab.
6. 40% Respondents Periodicity of Orientation Program for Yearly & 10% Respondents are Periodicity of Equally monthly & Bi-Monthly & 0% Respondents Six Monthly in 10% Respondents two day.
7. 100% Respondents are Arranging Training for Accessing Content of N-LIST Consortia & 0% Respondents are also not arranging Training Program for Accessing Content of N-LIST consortia.
8. 100% Respondents have been included How to use N-LIST Websites to Training content for Accessing N-LIST Consortia. 100% Respondents on How to Search the content & Awareness of various E-Resources and 100% Respondents How to Download Content in Training content for N-LIST Consortia.
9. 100% Respondents are Positively Responses in a Library Staff can Helps to Users Accessing N-LIST E-Resources & 10% the Respondents are Library Staffs No Helps for Accessing N-LIST E-Resources.
10. 90% Respondents are Assistant for accessing N-LIST can Helps Librarian. 60% Assistant Librarians can Helps in Accessing N-LIST and 60% Library Clerk can helps in a Accessing N-LIST.
11. 20% Respondents have been Response for specific Purpose N-LIST Consortia through Regular Study, 80% Respondents Projects and Preparing Journal Articles. 20% Respondents are used in Regular Study. 30% Respondents are used in Assignment. 90% Respondents for used in Reference Purpose & 10% Respondents are used in Chapter Videos.
12. 100% Librarian can Respondents for Satisfied of N-LIST Consortia & 0% librarian Respondents are not satisfied the N-LIST Consortia.
13. 100% respondent's use of INFIBNET N-LIST Program of a Faculty Members & Student awareness of E-Resources.

Suggestions:

1. INFLIBNET N-LIST Consortia Is widely used by the Faculty & Students Community in the Libraries.
2. Every college library should be subscribed UGC-INFLIBNET N-LIST Consortia in their Libraries.
3. All college libraries should provide training & orientation program frequently to increase the awareness of INFLIBNET N-LIST E-Resources among the Faculty & students.
4. Every college should provide Technological Infrastructure for Accessing E-Resources; it should be contain college Network, Campus Wi-Fi & Computer Labs in Libraries.
5. The college Libraries should provide Information & Proper Links of N-LIST Programs in on their College & libraries portals.
6. College library should be publicized the usefulness of N-LIST E-Resources through alert services in the form of E-mail & Social Media Content.
7. College Librarian should be arrange special workshop sessions for the awareness of N-LIST.
8. Every college Library should give the proper training of accessing E-Resources from the N-LIST Consortia. To their staff members which will be help them to Assist Faculty & Students.
9. In every college library there should be posters & Banners about N-LIST Program which will be increase the awareness of N-LIST E-Resources.
10. Every college library there should be a helpdesk for assisting in Accessing N-LIST Consortia.

Conclusions:

The given scope of research is limited to colleges those having subscription of N-LIST consortia in Karad & Satara city affiliated to Shivaji university, Kolhapur-LIST is emerging consortium which is very useful to faculties & students in there learning & research development activity. N-LIST becomes a major consortia platform in India especially for traditional colleges. It covers the contents of most of subjects. It is also great coverage in learning & research activities.

College libraries are working as a nodal media for providing a linkage between N-LIST resources & faculty & students. College libraries helping to its users to accessing consortia for E-resources. Libraries are not only subscribing consortia regularly but also arranging orientation & training sessions to increase the awareness in faculty members most of college libraries are established technological infrastructural facilities suggests computer labs with good speed of broadband internet facility to assists the e-resources. Faculty & students are using accessing N-LIST E-resources in there researchers, teaching learning process preparing notes & assignments.

The present study undertaken by researchers reveals that majority of college libraries put more emphasis on the used INFLIBNET N-LIST consortia. N-LIST consortia e-resources increase the accessibility of updated knowledge published in various subjects. In minimum time in the form of journals, e-books, e-databases. If these scholarly e-resources used wisely no doubt. It way students & faculty to improve their teaching, learning & research process successfully with drawing, correct and precise inferences.

References:

1. Ambika, M., and P.M. Naushad Ali. "Promotion and Use of Electronic Resources in Kalasalingam University Library in Tamil Nadu, India: A Study." *Journal of Knowledge & Communication Management* 4, no. 1 (2014): 55. Accessed January 27, 2019. Retrieved from <https://doi.org/10.5958/2277-7946.2014.00005.9>.
2. Bhatt, R. K. "Use of UGC-Infonet Digital Library Consortium Resources by Research Scholars and Faculty Members of the University of Delhi in History and Political Science: A Study." *Library Management* 31, no. 4/5 (2010): 319–343.
3. Chand, Prem, and Jagdish Arora. "Access to Scholarly Communication in Higher Education in India: Trends in Usage Statistics via INFLIBNET." *Program* 42, no. 4 (September 26, 2008): 382–90. Accessed January 27, 2019. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/00330330810912061>.
4. Chandrasekharan, H., Sarita Patle, P. S. Pandey, A. K. Mishra, A. K. Jain, Shikha Goyal, Amit Pandey, Usha Khemchandani, and Rajkumari Kasrija. "CeRA—the e-Journal Consortium for National Agricultural Research System." *Current Science*, 2012, 847–851.
5. Farrow, Emma. "We Are All in This Together: Library Consortia Cost Sharing Models." GOV.UK. Accessed January 28, 2019. Retrieved from <https://www.gov.uk/dfid-research-outputs/we-are-all-in-this-together-library-consortia-cost-sharing-models>.
6. Galyani Moghaddam, Golnessa, and V.G. Talawar. "Library Consortia in Developing Countries: An Overview." Edited by Lucy A. Tedd. *Program* 43, no. 1 (February 13, 2009): 94–104. Accessed January 28, 2019. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/00330330910934138>.
7. Madhusudhan, Margam. "Use of UGC- Infonet E- journals by Research Scholars and Students of the University of Delhi, Delhi: A Study." Edited by Michael Seadle. *Library Hi Tech* 26, no. 3 (September 5, 2008): 369–86. Accessed January 28, Retrieved from <https://doi.org/10.1108/07378830810903300>.
8. Ravinder, D. "Problems in Accessing UGC Infonet E-Journals Consortium among the Research Scholars: A Survey of Sri Krishnadevaraya University Library, Anantapur, Andhra Pradesh." *Pearl : A Journal of Library and Information Science* 9, no. 1 (2015): 29. Accessed January 28, Retrieved from <https://doi.org/10.5958/0975-6922.2015.00005.4>.
9. Singh, Gurdev, and Taruna Arora. "Use of E-Resources in College Libraries of Delhi." *Library Herald* 48, no. 4 (2010): 363–375.
10. Singh, S.P. "Computer Applications in Indian Institutes of Technology Libraries." *The Electronic Library* 19, no. 2 (April 2001): 92–102. Accessed January 28, Retrieved from <https://doi.org/10.1108/02640470110390148>.
11. Tripathi, Manorama. "Consortia Initiatives in Higher Education Libraries in India: A Reconnaissance of the National Landscape." In *Mergers and Alliances: The Wider View*, 107–136. Emerald Group Publishing Limited, 2013.

Electronic Resources and its Importance to Teaching and Research

R. H. Ajagekar,

M.A., M.Lib.&I.Sc, M.Phil, UGC-NET, UGC-SET,D.O.A.
Ajara, Mahavidyalaya, Ajara, Dist-Kolhapur, Pin-416505

Abstract

Research is an important activity for the development of scientific and technical knowledge. Universities are the centre of higher education and research. The libraries attached to the universities have to deal with the need of the researchers in various disciplines. It is the responsibility of the university libraries to provide the information requirements of the researchers from time to time. The purpose of this research paper is to determine the extent to which research scholars of universities are aware about E-Resources and make use of them. Keywords - E-Resources, E-Journal, E-Book, research scholars, university libraries,

Keywords : Electronic Resources, E-Journals , E-Books, E-Databases

1. Introduction

An E-resource refers to those materials that require computer access, whether through a personal computer mainframe or handheld mobile device. E-Resources used to any time information available. It provide up to data and quick information. The e-resources like E-JOURNALS, E-BOOKS, E-PAPER, E-IMAGE, E-PAPER, DATABASE, E-AUDIO, E-MAGAZINE, WWW,CD-ROM, E-THESIS, E-RESEARCH REPORT, HELP AND TUTORIALS, and DIGITAL REPOSITORY

2. Type of E-Resources

2.1. E-Journals

Electronic journals also known as e-journals, e-journals and electronic serials, are scholarly journals that can be accessed using computer and communication technology. It means that they are usually published on the web. They are a specialized form of electronic document they provide material for academic research and study, and they are formatted approximately like journal articles in traditional printed journals. Journals can be categorized as online only journals, online versions of printed journals, online equivalent of a printed journal and equivalent of a printed journal. Most commercial journals are subscription based or allow pay per view access. Many universities subscribe in bulk to packages of e-journals to provide access to them to their students and faculty. Now, many journals are available as online open access journals. These journals require no subscription and offer free full-text articles to all. journals are available as online open access journals. These journals require no subscription and offer free full-text articles to all. journals are available as online open access journals. These journals require no subscription and offer free full-text articles to all.

2.2 E-Book

An e-book or eBook is also known as electronic book, digital book and e-edition. It is a book length publication which contains text of text, images, or both, and produced on Published through, and readable on computers or other electronic device. An e-book is in digital form. Book can also be defined as an electronic version of a printed book, but e-books can and do exist without any printed equivalent. E-books are usually read on dedicated e-book readers or tablets using e-reader applications. Personal computer and many smart phones can also be used to read e-books. It is very simple and easy to purchase and download e-book through the internet. It is exactly like purchasing any other product. As e-book formats emerged and proliferated, some garnered support from major software companies such as Adobe with its PDF format, and others supported by independent and open-source programmers.

2.3. E-Newspaper

e-newspaper is a newspaper that exists on the World Wide Web or internet and holds the information electronically. It may exist either separately or as an online version of printed World Wide Web or internet and holds the information electronically. It may exist either separately or as an online version of printed World Wide Web or internet and holds the information electronically. It may exist either separately or as an online version of printed

2.4. E-Image

An e-image is a system of photography using a sensor placed behind a camera lens to translate an image into an electronic signal which can be stored on a disk or magnetic tape for playback on a VCR or video disk player and viewing on a television screen. Electronic image is an image represented as a 2-dimensional array of brightness values for pixels.

2.5 E-magazine

e-magazine is a magazine published on the World Wide Web. Some online magazines may refer to themselves as electronic magazines or e-magazine to reflect their readership, demographics or to capture alternative terms and spellings in online searches. Many large print publishers now provide digital reproduction of their print magazine titles through various online services for a fee. These service providers

also refer to their collections of these digital format products as online magazines and sometimes as digital magazines.

2.6 E-database

An e-database is an organized collection of information of a particular subject area. The information of an e-database can be researched and retrieved electronically. It can easily be accessed, managed and updated on a daily, weekly, monthly or quarterly basis. E-databases can be classified according to types of contents: full text and bibliographic.

2.6.1 Full text

A full text database is a database that contains the complete text of books, magazines, newspapers, diagrams and tables.

2.6.2 Bibliographic

Bibliographic database only contain only citation information of an article such as author name, journal title, publication date and page numbers.

2.7 E-audio

e-audio for we to download free of charge to our e-reader or other digital device such as a mobile phone or MP-3 player. For example, Dolby E is an audio encoding and decoding technology developed by Dolby Laboratories. It allows up to eight channels of audio to be compressed into a digital stream that can be stored on a standard stereo pair of audio tracks.

2.8 E-paper

E-Paper is a portable, reusable storage and display medium that looks like paper but can be peatedly written on refreshed, by electronic means- thousand or million of times. E-paper will be used for applications such as e-books, e-newspapers, portable signs and rollable displays. It is created with mechanical tools such as an electronic pencil. Both of these technologies enable a black and white display. Philips is working on a type of e-paper that will be full colored; Text and images are displayed through a rotation of the bead that occurs in response to an electrical impulse. A full rotation displays as black or white and a partial rotation displays as gray shades.

2.9 World Wide Web

The World Wide Web is a system of interlinked hypertext documents accessed via internet. With a web browser one can view web pages that may contain text, images, videos and other multimedia and navigate between them via hyperlinks. The World Wide Web had a number of differences from other hypertext systems that were available before it. The Web required only unidirectional links rather than bidirectional ones. This made it possible for someone to link to Fig. 9 Example of World Wide Web another resource without action by the owner of that resource.

2.10 CD-ROM

The full form of CD-ROM is Compact Disk- Read Only Memory. It is a non-volatile memory. It is an optical disk capable of storing large amounts of data up to 1 GB, although the most common size is 650 MB. CD-ROMs are similar to audio CDs and the data can be stored and accessed from CD-ROMs in the same way. Discs are made from a 1.2 mm thick disc of polycarbonate plastic, with a thin layer of aluminum to make a reflective surface. CDRoms are popularly used to distribute computer software, including video games and multimedia applications, though any data can be stored. Some CDs hold both computer data and audio with the latter capable of being played on a CD player, while data is only useable on a computer. CDROM sector contains 2,352 bytes; it is divided into 98 24-byte frames.

2.11. E-Thesis

An e-thesis or electronic thesis describes a thesis in digital form that is generally accessed via the internet. Access to, and storage of, electronic theses is usually facilitated by open access repositories such as the UCC March-2013 years to electronic submission of theses, in parallel with hard-copy submission, enabling theses to be searchable and readable online. E-thesis is stored in CORA, the UCC institutional repository. This is an open access repository based on DSpace software. There is no file size limit imposed on e-theses in CORA. However, it is worth noting that Google Scholar can only index PDF files lower than 5MB.

2.12 E-Research Report

Membership of the Electronic Records Research was restricted to participants in the Austin area. Although meetings were held during the work week at state agencies, participants often used their own time for researching the issues and writing the reports. If available, funds could reimburse participants attending meetings outside their home area as well as pay administrative help. Some comments about the recommendations in this report indicate that agencies and universities would welcome a pilot study for implementing an electronic records management program within a Texas agency. Setting up such a study would require more funds. Texas is fortunate to have both a large technology vendor community and a university community.

2.13 Digital Repository

A digital repository is a mechanism for managing and storing digital content. Repositories can be subject or institutional in their focus. A repository can support research, learning, and administrative processes. Repositories use open standards to ensure that the content they contain is accessible in that it can be searched and retrieved for later use. UEA Digital Repository is a digital archive of research and enterprise output produced by staff and research postgraduates of Universities. Digital Repository records are also findable through Primo One Search. This is a framework for organizing digital content and delivering the content to its consumer in convenient ways. A digital repository is an application or a set of applications that allow users to add, manage and disseminate digital content.

2.14 Help and tutorials

A computer tutorial is an interactive software program created as a learning tool. Access quick, self directed and practical help on finding and using information. Starting Out and Researching strands comprise of a mix of useful information, searching tips, step by step help, video demonstrations, interactive tutorials, glossary and more detailed, printable Information Skills Help sheets. An online tutorial is a gathering of Web pages designed to help teach us something. A Web page design tutorial is an online tutorial designed to teach us Web page design. We can learn everything there is to know about designing a Web page from the HTML code. Tutorials can be used for both school and business purposes and are written for basic, intermediate, and advanced users. Even smart computer programmers use tutorials. Most software development programs include a tutorial for creating a "Hello World!" program, which is the most basic program that can be created with the software.

3. Conclusion

Research is a continuous activity for finding the new and better solutions of the problem or finding the new techniques. For research work only thing required is use amount of data. There are so many ways of data collection but are now a days there is no other alternate better then the internet .So many E-Resources are available on the internet for data collection. But most of the research scholars are not aware about the uses of these resources. If they are made aware about he uses of e-resources then these resources may be proven very helpful for them and their research can be more powerful.

References

1. Gupt a, K. K & Gupt a, P. K. , E-books : a new medial f or libraries. Retrieved from http://ir.inflibnet.ac.in/dxml/bitstream/handle/1944/52/pdf_50.pdf?sequence=1.
2. Bhat, Ishwar. (2009). Increasing the Discovery and use of e-resources in University Libraries. 7th International CALIBER-2009,
3. Barman Badan,(2012), Library and Information Science: UGC NET guide , DVS Publishers, Guwahati. 125-126.
4. Girish Kumar H., Vasant R. & Praveen J.K., (2005), Use of electronic resources by research scholars in CFTRI, Mysore: A study. ILA Bulletin, 41(3), 16-20.
5. Natarajan, M. Exploring the e-resources for educational use .International Journal of Information Dissemination and Technology , 1(4),193-196

Swayam Online Platform For E-Learning

Dr.Sudhir Ramdas Nagarkar

Librarian

Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalay

Medha Tal: Jawali Dist: Satara

Abstract

This research paper focuses on SWYAM and how it is revolutionizing the Indian online education sector. Massive Open Online Courses (MOOC) platform 'Swayam' that will host over 2,000 courses for up to 3 crore students across the country on August 15. It is the right a move that will mainstream online courses and increase their acceptability and credibility in the Indian higher education system., Online education played an important role in developing Indian education industry overall in terms of money as well as innovation. Most of the population are on internet and learn everyday something from it. Online education provides the medium for students to develop skills just by sitting home at free of cost.

Keywords : SWAYAM- Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds.

Introduction

India is evolving at faster pace over the last few years in terms of digital education in India. The way of conceptualization has changed in the way students learn different concepts and theory in school and colleges. The chalk and talk method has slowly replaced with more interactive teaching methods as schools and colleges are increasingly adopting digital solutions. More students participation Digital from students has been observed as the current generation of students are well-versed with laptops, I-pads, and smart phones. There are different private players in the field of digital education like Edu comp, Tata Class Edge, Pearson, and Teach Next who are continuously engage and developing different interactive software to help teachers in classroom teaching.

Swayam -Governemnt Of India Iniattive

The acronym of SWAYAM stands for Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds Making It deals with those oscillating courses which are taught at school, college and university level. The program will also likely to rope in foreign teachers for some courses. The Swayam programs are conducted with the help of digital classrooms in aid with internet and satellite connectivity to the remotest corners in the country. In order to solve problem of physical educational infrastructure a portal has been formulated which provides a solution to the problem of access difficulty faced by the teachers as well as the students to reach study material and textbook .Swayam will provide online study material to students free of cost and the courses will be taught via digital classrooms, which spells out as study webs of active-learning for young aspiring minds. The various certificate courses offered are from school to post-graduate level which are initially offered by IITs Bombay, Madras, Kanpur, Guwahati, Delhi, IGNOU, University of Delhi, Jawahar Lal Nehru University, IIM Bangalore, IIM Calcutta, Indian Institute of Science, NCERT etc. The courses offered are from The broad categories of courses offered are engineering, management, science, arts and recreation, mathematics, languages, general studies, humanities, library sciences, energy, sustainable development, social science etc. The government expects at least 1 core students to enroll in the initial 2-3 years.

Swayam

A Government initiative have been seen where this enriched program is initiated and designed named as SWAYAM, is a programme to achieve the three cardinal principles of Education Policy viz., access, equity and quality. The motive of this determination is to take the preeminent teaching learning resources to all, including the most underprivileged. This program will try to eradicate or to seal the gap of digital split for students who have remained untouched by the digital revolution and have not been able to join the mainstream of the knowledge economy.the courses under this program is done through an ethnic cultivated IT platform which simplifies hosting of knowledge conveyed in classrooms from 9th class till post-graduation to be accessed by anyone, anywhere at any time. All the courses are prepared by the best teachers available from the country, and are free of cost to the residents of India. Across the Country More than 1,000 specially chosen faculty and teachers have participated in preparing these courses. The course section of SWAYAM is divided into four quadrants – (1) video lecture, (2) specially prepared reading material that can be downloaded/printed (3) self-assessment tests through tests and quizzes and (4) an online discussion forum for clearing the doubts. To enrich the learning experience by using audio-video and multi-media and state of the art pedagogy / technology Steps have been taken .On successful completion of the course delivered through SWAYAM, learners, who wants certifications need to be registered, shall be offered a certificate, with a little fee. UGC has already issued the UGC Credit Framework for online learning courses which advises the

Universities to identify those courses where credits can be transferred on to their academic record of the students for courses done on SWAYAM. It is powered by Microsoft and will host 2000 courses with 8000 hours of learning.

Resources

Each course on the SWAYAM portal are produced and delivered by National Council Of Educational Research And Training (NCERT) & National Institute of Open Schooling (NIOS) for school education, Indira Gandhi National Open University for out of the school students, Consortium for Educational Communication(CEC) for under-graduate education, National Programme on Technology Enhanced Learning NPTEL for engineering , University Grants Commission (UGC) for post-graduation education and Indian Institute of Management Bangalore for management studies.

Types Of Courses And Learning Path

A) School Courses

Students can enroll from SWAYAM courses from the age of 14 years. It is open for learners who have a undertaken regular education and for those who had to discontinue their formal education due to some reasons. Swayam offers them regular courses which they can opt for after enrolling to a regular school and it also offers open secondary school education which students can opt. There is also an option of on demand examination if the students are unable to clear their scheduled attempt.

B) Diploma Courses

Once the students have got their Secondary School Certificate, they can opt for various Diploma or Vocational Courses offered by SWAYAM to enhance their skills on their trade of choice. Each trade wise academic qualifications are given in detail under the Craftsmen Training Scheme (CTS). Enrolling in the trades of their choice will help the students to enhance their skills.

C) Undergraduate Courses

SWAYAM provides the students with Under-Graduate programs in Humanities, Commerce, Science or Management either through regular institutions or via Open University. The students will get the flexibility of Choice Based Credit Transfer System (CBCS) for the course enrolled through swayam after the student has taken admission in a university. Once a student completes his or her course and earns all credits through SWAYAM, it will provide the student with a Graduation Degree from the university that the student belongs to. The student can go for an Undergraduate course after they have successfully completed their respective Diploma course.

D) Postgraduate Courses

Once a student has completed his graduation degree he can take admission into a government approved university or an open university. Once admitted the students can enroll themselves into the SWAYAM courses. They will have a flexibility of Choice Based Credit Transfer System (CBCS) for the course they have enrolled. On successful completion of the course the students will earn credits. If the student is interested for further studies he can go for research or can take admission into another post- graduation program after getting his or her post-graduation degree.

E) Skill Based Certifications Courses

If a student is interested in enhancing their skills on their trade they can opt and enroll for various certification courses which is offered by SWAYAM. They can opt for these courses anytime.

Users Registration And Benefits

All the interested students can visit the website of SWAYAM and sign up for new account. My submitting their details and verifying the code which is sent to the students on their mail id the students can create an account. They can also download the app from google play store and enroll.

Source: <https://play.google.com/store/apps/details?id=in.gov.swyam.app> Once the account is created students will be able to see all the courses available on Swayam. They can navigate through each of them which gives details of course, the details of the faculty who will conduct the course, the number of hours required to complete the course, the number of assignment, the time line of each activity and the availability of certificates at the end of the course. Depending on their likings the students can enroll for the course. Once students enrolled with the course they will be able to see all their progress and resources available to them. The assignment they have and time when they have to submit it. Students can also discuss their various queries with other students and the tutor through the discussion tab available on the Dashboard.

Conclusion

In terms of innovation in education industry, online education plays important role in developing content of education in terms of money. Today everyone are on internet and learning everyday something from it. It has become a valuable and cost effective media for students to develop skills just by sitting home at free of cost. Multiple unfold opportunities are seen by Innovators and investors who are keen on looking for better

opportunities in online education as it is a growing industry and have scope of improvement in India. The swayam is full of resourcefulness; an initiative taken by the Government of India is one of the key influencer in creating a digital India

References

1. [Online] [Cited: Jan 1, 2019.] http://economictimes.indiatimes.com/articleshow/53029959.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst .
2. [Online] [Cited: Dec 11, 2018.] <http://indianexpress.com/article/what-is/what-is-swayam-4744152/> .
3. [Online] [Cited: January 31, 2019.] <https://swayam.gov.in>.
4. [Online] [Cited: January 31, 2019.] <https://www.franchiseindia.com/education/Online-Education-Market-in-India-2016-2020.9263> .
5. [Online] [Cited: January 30, 2019.] <https://home.kpmg.com/in/en/home/insights/2017/05/internet-online-education-india.html> .

Academic Libraries And Manpower Development

Mr. Atul Ramdas Nagarkar

Librarian,

Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri

Tal: Kagal Dist: Kolhapur, India

Dr. Namitha B. Khot

The Director

Bar. Khardekar, Knowledge Resource Centre,

Shivaji University, Kolhapur, India

Abstract

Entire research community, scholarly institutions and all users are getting benefit of academic libraries. Building world standard academic libraries, as powerhouses of knowledge, that are able to address the complex issues put forth by the technology push as well as the demand pull are fast catching up worldwide attention. During the past few years India has been responding to this global movement quite practically and positively and a number of institutions have started the initiatives in this direction. However building and maintaining libraries and to offer better services to academic library users is a great challenge before library professionals. This paper focuses on manpower challenges. It identifies the macro and micro approach that helps for manpower planning and forecasting. In the rapidly growing context of information and knowledge, academic libraries are doing important role and library professionals must be possessed professional attitude with essential skills to offer better services to their users. This paper highlights need of job analysis, job description and elements of manpower planning. Manpower development does not seem to be operative in academic library environment in India greatly. The academic librarian acts as guardian of the information superhighway. This paper finally advocates and targets the task of how the manpower development is important and its useful to cater better services to the academic library stakeholders.

Keywords: Academic Library, Manpower Development, Macro and Micro Approach, Job Analysis, Job Description.

1. Introduction:

Through the years as the world has undergone far reaching societal, cultural and economical changes based on the increasing dominance of audio and visual media and tools. Human resource aspects are handled, by and large, by parent organizations. Academic libraries can vary immensely in size and scope, and can be maintained by individuals, organizations, or affiliated with established physical library buildings or institutions, or with academic institutions. In this academic library environment many operations related to manpower development have vital role to cater best services for all round development of their user/customer/stakeholder.

2. Lis Education:

Education is a process of learning, with the aim to develop the capabilities in the people at all levels. In this process schools, colleges and universities play a vital role. The present educational system in India comprises both academic and professional studies by offering courses leading to bachelor's and master's degrees. This system has evolved over the last 150 years. It was initiated by the British rulers of the country and after 1947 it was developed by independent India with appropriate changes and modifications.

It should be taken care of following steps while academic libraries setup:

2.1 General setup: It contains institute profile, class/batch/section/division, academic year/session, holiday calendar, department/designation, caste/caste category, religion/mother tongue etc.

2.2 Library setup: It encompasses institutional library, shelf/racks/DDC class/tags, author, publisher, vendor, membership rules, periodicals frequency etc.

2.3 Resource Acquisition: It comprises resources like books/journal/periodicals details, resource purchase details, accession number generation, resource status updation, resource location updation, stock verification etc.

2.4 Student and Staff Management: It contains student profile, staff profile, membership registration, student promotion etc.

2.5 Circulation: In this category further points to be taken care of like student issue/return, staff issue return, other member issue/return, over dues SMS notification, fine calculation, fine collection etc.

2.6 OPAC (Online Public Access Catalogue): Resource search title wise/author wise/subject wise/publishers/keywords and more, student account creation, other member account creation, book reservation etc.

2.7 Utilities: Security management, role creation, user creation, themes, database backup & restore etc.

2.8 Periodicals: Periodical subscription details, receive periodical issues, periodical accession number generation, issue/return of periodicals etc.

2.9 Reports: Reports can be generated and utilize for better services these are daily issue/return reports, transaction history, overdue report, over dues report, accession number report, most visited report, Fine collection report etc.

3. Manpower Management:

As libraries and information centres are growing, particularly with reference to digital collection and services, and sophistication in terms of computerization and networking, it is necessary to give full attention to human resource development. Some of the aspects, among others that might help to contribute substantially their share in supporting efforts towards socioeconomic activities, may include:

- Personnel planning
- Orientation, introduction to goals, objectives, targets and activities
- Productivity, customer satisfaction
- Quality of products and services
- Acquisition of new knowledge and skills
- Task analysis for proper deployment of personnel
- Performance reviews and appraisal
- Motivational aspects
- Developmental supervision
- Counseling and monitoring

Professional education and training institutions also should share responsibilities to induct research in manpower development, initiate efforts for plans and programs to study the diversified requirements of personnel in libraries and information centers. Studies are necessary to assess the manpower needs for the present and future activities and regulate the supply of the different categories of personnel required. Quality and value added information systems and services and achievement of excellence are to be inculcated into the profession through appropriate motivation programs by professional associations and societies.

4. Manpower Management in Library Environment:

Manpower development is a continuous process and not merely a set of mechanisms, instruments, techniques. This human approach deals with six concepts which should determine manpower development process. These concepts are:

- Individual employee: Self-management, Competence building, Advancement;
- Role: Optimum stress, Linkage, Autonomy;
- Dyad (consisting of the individual and the boss): Trust, Mutuality, Communication;
- Team: Cohesion, Resource utilization;
- Inter team: Identity, Collaboration;
- Organization: Growth, Impact, Self-renewal.

These concepts are superimposed on manpower development systems namely Appraisal, Career, Training, Work, Culture, Self-renewal systems. We see these concepts and systems briefly.

4.1 Individual Employee: Manpower development on individual development, so that jointly they would contribute maximal to the organization growth and development. Three aspects concern the individual development viz. Self management, competence building and advancement.

4.2 Role: Role is the positions an employee occupies as deemed by expectations of different significant persons (who have face-to-face relationship with role occupants) have with the person. It is not, however; synonymous with position in an organization. In fact individual roles have to be examined independently.

Three aspects are concerned with roles of employee's viz. optimum stress, linkages and autonomy. Optimum stress refers to tuning a person to raise his/her contribution to an optimum level. Linkages provide for infra and interrelations between individuals and teams within the section and outside. Autonomy permits an individual to display initiative in dealing with a new situation and solving problems:

4.3 Dyad: The dyadic (an employee and the supervisor) are the basic building blocks of an organizational structure. This bond of relationship should be strong enough to deliver the maximum to the organization. Trust, mutuality, communication are three aspects that guide this bond of relationship.

4.4 Team: It is only team work that ensures success to an organization. Cohesion, resource utilization is the necessary ingredients that should build up team work.

4.5 Inter Team: Cooperation among the different teams i.e., between teams in a section, between teams of different sections, sectional teams with higher level divisions and departments, is essential for achieving corporate objectives and goals.

4.6 Organization: An Organization needs to be dynamic and should respond to changes in environments, advances in technology, diversifications of products and services. Growth, impact and self-renewal are three aspects that deserve attention.

4.7 Appraisal System: Appraisal systems concern three main aspects - performance, potential and performance coaching. It is said that performance appraisal is practiced widely in assessing individual and team performances, the other two seldom get full attention.

4.8 Career Systems: These concern the advancement of individual employees in building up a career in the organization. Career development plans, career planning and monitoring are the aspects that are developed in career systems.

4.9 Training System: This is a widely used system in most organizations to build staff skills. However attention needs to be given to the different types of training required, in-house training or training by professional bodies or institutions, evaluation of trained employees and utilization of the training gone through, etc.

4.10 Work Systems: This aspect relates to work related issues and should be examined at every level - managerial and operational. Task analysis, quality of work life (work place democracy, autonomous work groups, participating management, etc.), productivity and quality of products and services are some more important aspects that deserve considerable attention.

4.11 Cultural System: For the development of organizational culture, an appropriate organizational climate is necessary. Communication within the organization that includes top-down, bottom-up, horizontal, circular, and external communication ensures smoothness in employee and employer relationship.

Another aspect is the reward, incentive schemes, both for individuals and teams that will generate greater involvement of employees in work and promote quality. The award, reward and incentive scheme should be judiciously implemented otherwise it will produce the opposite results.

4.12 Self-renewal System: A healthy organization is highly conducive to success and growth. Activities, methods and techniques will have to be reviewed constantly to improve the impact and effectiveness of the organization. This is done through organization development which is concerned with development of competency through effective teams to diagnose the problems and initiate process of collaborative work to deal with them. Process competency is improved, aiming at maintaining profiles of organizational health, monitoring organizational health, assisting 'sick' units, helping interested units and departments in self-renewal, conflict management, creation of strong teams, etc.

Organizational learning which is learning through involvement and experience in the organization and effectively utilizing such improved capabilities.

5. Execution of Manpower Management:

Effective manpower can be planned and executed at macro (strategic) and micro (operational) levels. We shall discuss these two levels in the next two sections.

5.1 Macro Approach:

The macro approach to manpower development refers to human resource planning and forecasting. Overall organizational objectives are converted into specific personnel policies, plans, strategies and executive actions. The recruitment, development and utilization of human resources invariably depend upon these activities of the organization for its future growth, diversification, contraction and similar others.

The macro approach of manpower development is therefore, largely confined to defining objectives of the organization, preparing policy guidelines, evolving pragmatic plans, strategies for executive actions, establish appropriate procedures, rules and regulations for implementation, etc. at every level These activities are the concern of the top management, of course with the cooperation, participation and consent of the line managers who have the responsibilities to implement all these. Every factor has to be taken into account while evolving these activities and plans.

The overall benefit of this approach is that it would ensure professionalism, personnel involvement in work in achieving targets, formalization, enhancement of work skills with increasing application of Information Technologies; eventually leading to a corporate culture, highly conducive to progress and further development.

The macro approach to human resource management encourages organizations to plan for their future staffing structures and to take into account changes in services and technology. Exercised properly, and on a continuing basis, it should eliminate problems of oversupply or undersupply of particular skills within an organization. It also aids the determination of training needs in relation to new skills required.

5.2 Micro Approach:

While the macro approach lays the directions in which the organization should move, the micro approach takes care to implement and execute the activities and programs to achieve the targets, objectives and goals. Executing as part of the operation planning, it handles personnel recruitment, selection, placements and deployment, personnel skill development through training and skill acquisition through hands-on experience. The distribution of personnel to the various units, divisions and departments is done through task analysis, job analysis, job description, job specification, etc. The implication of this exercise is that a right person should fit into a right job that would not only ensure work efficiency and quality output but also give the person job satisfaction.

5.3 Job Analysis, Job Description and Job Specification:

Job analysis is the process of studying and collecting information relating to the operations and responsibilities of a specific job. It is fundamental to the preparation of job specification and description.

A job description is a list that a person might use for general tasks, or functions, and responsibilities of a position. It may often include to whom the position reports, specifications such as the qualifications or skills needed by the person in the job, and a salary range. Job description is a factual statement of the duties and responsibilities of a specific job. This usually includes job identification, job summary, duties to be performed, achievable results, reporting-supervising functions, combination, correlation and relationship of tasks to other jobs, specification of machines, tools, materials and their applications, working conditions.

Whereas, job description describes the job, job specification describes the desired attributes of the person doing the job. It is a statement of the minimum acceptable human qualities required to perform a job properly. Such requirements are usually established for individual jobs on the basis of judgments made by staff analysts, but in some instances they are based upon statistical validation procedures.

Job specification generally includes the further aspects: Information inputs to the position, mental processes required, work-output, relationships with other persons, job context, other job characteristics. Job specification should be used as a guideline to the knowledge, skills and aptitudes required to perform a specific job.

Job analysis, job description and job specification, together form the basis of recruitment, selection and placements of persons in the organization.

6. Manpower Components:

Manpower development has to think with a set of elements, constituting the different component parts and these are as follows:

- Estimating manpower requirements quantitatively and qualitatively;
- Recruitment and selection of personnel;
- Induction and deployment;
- Personnel development;
- Overall assessment of performance and fine tuning

6.1 Estimating Manpower Requirements:

With the expanding dimensions of the library and information field and its complexities, estimating manpower requirements for library and information centers assumes very crucial importance. Personnel of most of these information institutions has to be composed of persons with different educational backgrounds and skills, competent to hold responsibilities of varied nature. Besides a basic background in a subject field, every professional person should have a computer and communication background, in addition to library and information science qualifications, to fit into the different managerial positions. Persons holding a blend of these qualifications and experiences have become essential to manage and offer innovative user oriented services in fact this blend, if available would be ideal.

The higher level professionals are to work at predominantly intellectual, managerial and non routine tasks, those requiring: a) a special background and education on the basis of which the needs of libraries/information centers are identified, problems analyzed, goals set, and original and creative solutions formulated for them; b) integrate theory and practice; c) ability to plan, organize, communicate, and administer successful programs of service to different levels of users.

The supporting staff of most libraries/information centres, consists of workers with a wide range of skills from paraprofessional to administrative and clerical. This group of persons usually constitutes the largest of full-time employees. The activities of these employees cover a wide range of essential duties on input, coding, and verifying bibliographical data; maintaining book funds; ordering; circulating materials; serial handling; and such others.

The process of estimating manpower requirements has to keep in view, the current changing context of information which necessitates the introduction and planning a variety of new services such as literature search using online databases and CD ROMS, sales and marketing of L/IC products and services, besides the in-house operations of database creation, maintenance, updating and other related computer based operations.

6.2 Recruitment and Selection:

Recruitment is the process by which an organization secures the required persons by attracting sufficient number of the required types. The assessment of those who apply for employment, by one or more methods, as to their suitability for particular positions and the choice of the most suitable candidate is generally called as 'Selection'. The steps involved in recruitment and selection are : i) Initiation by concerned line managers to fill in posts, ii) Advertisements in appropriate newspapers and professional journals of the

types and number of posts, job requirements, conditions of employment, opportunities to professional advancement and career prospects and other related aspects.

There are several types of agencies who provide consultancy services to select right type of persons for organizations. They operate with different names such as Employment bureaus, Placement agencies, Advertisement agencies, Personnel consultants.

These agencies carry out the whole recruitment and selection process to the point of final choice, for a fee, acting essentially as a personnel unit of an organization, engaged in an adhoc capacity on a contract basis. The practice of selecting suitable candidates by organizations through their personnel managers, visiting professional education and training institutions and holding campus interviews is slowly taking roots in India. This practice enables institutions to catch youngsters at the right age, train, mould and fit them into responsible positions.

The routine operations involved in recruitment and selection of persons are usually conducted by personnel departments. Screening applications to short list candidates for interview (if necessary holding a written test for short listing), conducting personal interviews or other methods to find out the suitability of persons for different positions, are some of the steps of recruitment and selection.

6.3 Induction and Deployment:

One of the several sure ways to retain the best persons selected for employment in an organization is to induct them properly into the organization to make them feel that they have come to the right place to work. Unfortunately, inducting an employee is not given the attention it deserves in most libraries/information centers in India. The methods and techniques normally practiced in organization which takes this aspect of work seriously is explained in the next section on methods and techniques of HRP.

Once the employee gets his/her orientation to the organization reasonably well, posting the person to the right place wherein he/she would fit in, most appropriately, is referred to as deployment. The skills, responsibility, ability to work in a team and such other qualities of individuals are important considerations in the deployment of staff.

If deployment of personnel is not done carefully, serious problems of conflicts would arise which would nullify all the efforts made in getting potentially competent persons.

6.4 Personnel Development:

To achieve the organizational objectives, targets of growth, and development, the human resources department of an organization has to make a plan to get the best out of its carefully selected employees. Of several aspects that an FR plan may have to incorporate into it, we would be suggesting the following more important ones:

- a) Performance Appraisal of staff-,
- b) Training and Development;
- c) Changing perspectives and attitudes;
- d) Communication.

6.5 Overall assessment of performance and fine tuning:

Planning is not just a onetime exercise. It is, in fact, a continuing effort to judge its effectiveness in the actual implementation process. In the course of executing a plan, it may undergo changes, due to problems that had not been anticipated while preparing the plan. Or the efficacy of the plan may require modification, in practical implementation. Therefore, plan effectiveness in terms of results achieved should also be assessed at periodical intervals. This type of evaluation would identify the strengths and weaknesses of the plan. The weak portions of the plan would necessitate a revision. This exercise would permit retuning of the plan to ensure reasonable success eventually.

7. Conclusion:

The sole purpose of manpower development is improve academic library management for provide pinpoint correct information to the users. Library professionals must use macro and micro approach for the better services. Along with job description and job analysis may helpful for the handling of human resource. Personal development is also essential with institutional development. Performance appraisal of staff, training and development, changing perspectives and attitude and communication are the factors which affects development of human resource. Manpower development as process has vital steps like Self-management, Competence building, Optimum stress, Linkage, Autonomy, Cohesion, Resource utilisation, Growth, Impact and Self-renewal. Whenever we thing and try to act on quality services by libraries or knowledge resource centres we must create good environment with above related element for better human resource development. In the academic library context human resource has to be acquainted with good modern technology knowledge with skills of acquiring information from various electronic sources and disseminate information to the right needy person in a right time in a right manner.

References:

- 1.EBSCO. (2018, December 10). *EBSCOhost* . Retrieved from EBSCOhost Research Databases:
<http://www.ebscohost.com/public/sears-list-of-subject-headings>
- 2.Farlex. (2018, December 13). *thefreedictionary*. Retrieved from The Free Dictionary by Farlex :
<http://www.thefreedictionary.com/thesauri>
- 3.Ghosh, S. B. (2010). *Human Resource Management*. New Delhi: Indira Gandhi National Open University.
Oak, M. (2010). *A Study of Select Libraries of Management Institutes in India With Special Reference to Institutions Within The Jurisdiction of University of Pune With Relevance to Networking, Accessibility And Services to The Users*. Pune: University of Pune
- 4.Sharma, H. & Shukla, S. (Jul.-Sep. 2013). *Human Resource Management in Digital Age: Trends In Indian corporate H R Practices*, IJRSMS: www.ircjournal.org.
- 5.Wikipaedia. (2017, Jan.31). *Job description*. Retrieved from Wikipedia The Free Encyclopaedia :
http://en.wikipedia.org/wiki/Information_retrieval

21st Century Librarians for 21st Century Libraries

Ravindra R. Mangale

Librarian

Yashwantrao Chavan (KMC) College, Kolhapur

Abstract:

This paper focuses on a review of the external forces and dynamics that influence the processes of learning, scholarship, research, and discovery at a large university. It examines the informational/knowledge needs, behaviors, and mindsets of users ranging from undergraduates, graduates, post-graduates, and researchers, to Nobel laureates. It maps various paths of informational needs and looks at the behavior of users in several categories and the perceived differences in diverse subject areas. Issues of demonstrating value, in this new environment of not needing libraries and librarians, because “everything is online” are discussed. It looks at the ways librarians presently deal with today’s user expectations. Specific attention is given to the importance of managing user expectations during times of major change. Examples of recent changes at Bodleian Libraries are used to highlight the appropriate use of tools and communication timeliness. It reviews how librarians validate their perceptions and assumptions. It discusses the value of a variety of assessment tools offered by commercial vendors. It evaluates traditional librarian strengths, skills and contributions to education, scholarship, and research. It maps these strengths against the needs and expectations of today’s information customers. Consideration is given to skills not learned/acquired in formal university graduate programmes in Librarianship, especially “soft” skills (presentation, public speaking, research funding processes, etc.), critical to success in librarians’ 21st Century roles. It examines if these observations are valid in institutions of different focus size. Lastly, it considers the future, the 21st Century. Can the profession, traditionally defined by physical collections, thrive in the digital world? Can librarians take advantage of strategic planning tools effecting sound strategic decisions (scenario planning for example) to secure a place for libraries and librarians in the institution’s future? With homage to Aristotle, I conclude with questions to the audience. What is the “added value” of librarian’s vis-à-vis learning and research process changes? What services can libraries offer to facilitate new processes? Can East meet West...can librarians significantly contribute facilitating changes to meet users’ needs, their behavior changes, and future expectations? Will there be 21st Century librarians?

Keywords: Libraries, librarians, library added value, librarians’ skills, 21 century library

Introduction:

To fully comprehend and appreciate the breadth and depth of the current turmoil in librarianship, one only need reference another historical event that had the same significance as the invention of the World Wide Web. In 1440 Johannes Gutenberg invented the printing press. The mass production of books allowed unprecedented distribution of ideas and knowledge never seen before. The ability to connect to and search the Internet has changed the foundation of our society. Reading news stories, shopping, seeking health advice, using email to communicate, etc., have all seen revolutionary changes. It allowed the questioning of previously solid truisms and conventions. It was a game changing event. Since the beginning of the Internet, and especially since the year 2000, much was written about the changing environmental landscape and the impact it would have on libraries. The impact of the availability of full text electronic resources at a library, the library’s staff and their skills, their organization or even their purpose has been well documented. This was seen primarily in the fields of science, technology and medicine.

Libraries felt the loss of control over collection development by the advent of ‘Big Deals’. Locked into purchasing multi-year contracts, librarians lost control over a large portion of their materials budget. Acquisitions librarians needed to acquire new skills on how to organize incorporate and make available hundreds of journal titles many of them never subscribed to before. For the first time, the staff performing activities previously done in ‘back offices’ needed to interact with library users. Troubleshooting problems with accessing these resources became a very important and visible library activity. The need for new skills quickly became apparent and soon job advertisements for ‘Electronic Resources Librarians’ made their appearance. The high cost of e-resources brought about the need to understand their usefulness to our communities. Comparable usage data was sought and the ‘Counter and Counter Compliant’ movement was born. The transition of a library’s focus had begun.

Libraries and librarians in transition

From a historical perspective, there have always been precedents and a constant need to reorganize our internal library operations. Some were due to budgetary situations, some due to the advent of cooperation and networking. Since the 1970s, the appearance of cooperative cataloguing and organizations like OCLC, Research Library Group, etc. have precipitated changes in the internal organization and streamlining of processes in libraries. However, most of the internal changes have had very little impact on our users and the ways that they viewed the library. Some online databases already existed, but they were not intuitive and mostly available only within the physical library. The Internet has changed this.

Many entrepreneurs understood the importance and saw the potential of the Internet. The race was on. Who would develop the best search engine to harvest the myriad of information available? Many companies were created, but only a few survived and are still in existence today.

The expansion of the Internet posed great challenges to existing businesses, including the publishing world. Soon it became evident that an Internet presence was a must. The libraries have seen the birth of Print only, Print and Electronic, and Electronic only subscriptions on offer from publishers. The pricing model previously worked out over many years was no longer valid. Publishers are still seeking a new business model and pricing model.

The self-empowerment of the Internet was addictive. With only a computer and Internet connection, you had the world at your fingertips! Thousands of young people with web skills were suddenly in great demand, making fortunes by creating websites, running online businesses – eBay, etc. The internet bubble was upon us. New generations of entrepreneurs were hired by existing businesses to create web presences for many companies. It was all about discovery And the information. The information found on the Internet was free. While this was happening, other technological advances, i.e. personal computers, fiber optics, etc., aided the rapid expansion and use of the Internet. Apple and Microsoft arrived on the scene. Of course, there were others that made a blip on the horizon and then vanished.

Students

Many of today's library users were born during this time and have grown up being able to search the Internet independently, either for their personal use or schoolwork. As 'digital natives' they are accustomed to believe they find everything on the Internet. They most likely have one or more personal computers or laptops and a mobile smart phone. Texting is their way of communicating with family and friends. They connect with others on social networking sites (Facebook, Twitter, etc.), in their free time, some participate in online gaming. They are no strangers to participate in virtual realities and are willing to share their travel experiences using online photosharing. They are open and willing to try out a new tool or gadget. Google is the main starting point for their research.

Academics and researchers

The composition of this group of users is mixed. Between teaching and research, this group carries the heaviest load on campus. Most of them are 'digital migrants' with varied skills and preferences on how to use information resources. Although they may have their preferred ways, they are open to consider alternatives providing it will save them time. Time is a very precious commodity.

Role of libraries and librarians at a university

As a support service, a library's priority must be aligned with the strategic goals of the university. The core activities are defined as education, research, scholarship and wider engagement.

Role in education, research and scholarship

The changing needs of the user base, together with changes in teaching methods and changes in the ways information resources are delivered and presented, are creating a need for librarians to discover new ways to support the core activities at the university. Over the last decade, many articles were written discussing the necessary skills and characteristics of a librarian for 21st Century library. Graduate library programs and professional continuing education struggle to prepare new generations of librarians. Is it enough? Librarians need to be information experts at the institution. They need to have up-to-date knowledge of information resources available at the institution and in diverse subject fields. They need to know how to access, evaluate, and present findings when they are needed (at the point of need). They need to be masters of the Tools of their Trade! Furthermore, expanding librarians' interaction with the teaching staff regarding linking reading materials in various courses and incorporating them in course management software (Blackboard, Weblearn or others) is another way of supporting education at an institution. Another area where libraries are yet to feel the full impact on readers' services is online education. Online education was previously a somewhat experimental field for old established institutions. Now, more major institutions have moved into this area and libraries need to anticipate that many other institutions will follow.

Research and scholarship

Flexibility, ability to participate and constructively engage in discussions of research projects, and information needs are currently needed skills for subject librarians. It is no longer just advising a young researcher which journal to select to submit articles to and the ABCs of Journal Impact Factors nor it is enough to engage professionally only with other librarians. We need to understand the research process, be part of research projects, research clusters at our institutions. We need to collaborate with the research support department and be able to contribute in grant preparations. We need to engage with all categories of academic and research staff. Another area where librarians need to seize opportunity is data preservation and archiving. As metadata experts, librarians are in a unique position; to capitalize on the fast growing need to organize digital data produced at a university. Some institutions have understood this importance. However, there are

many library systems that still need to recognize this importance and participate in meeting this necessity. Otherwise, it will be a lost opportunity for those libraries. The end result of research and scholarship is discovery and new knowledge. Discovery and new knowledge equate with patents and intellectual property rights royalties. Research and scholarship generate funding, cash, money. Tens of millions of GBPs come to University of Oxford from the patent royalties of students, researchers, and scholars. The Pacemaker which has saved millions of lives since 1950 was invented in Canada by two medical engineers doing research in the libraries at the University of Manitoba and the University of Toronto.

Institutional culture and Institutional priorities

A library exists within a larger organizational framework. Historically, it has fulfilled a role and gained a reputation within the organization. It has a place that has been recognized by the organization and its members. This existing reputation and perception are difficult to change. The university organizational structure has been evolving throughout the years as well. The older the organization is, the more difficult it is to make any substantial changes to its organizational structure. These changes are often very slow and incremental. Priorities are often defined and influenced by internal politics. Prominent academics may hold a significant power as their research often brings a substantial funding that greatly benefits the university. The university itself is also very susceptible to the political and economic situation within the nation.

Social and political landscape

The position of the university and its educational and research assessment outcomes are measured and monitored via a variety of recognized measures. (Amount of research income, student satisfaction, etc.) It may be of interest to mention that the UK institutions of HE are currently preparing submissions to REF's (Research Excellence Framework) important exercise that will determine future institutional funding. The national government provides most of the university funding through HEFCE and funding councils. The level of funding depends on governmental priorities and its budget, which in turn, depends of the state of the economy (tax revenues, etc). A similar situation can be observed in most other European countries and it also applies in a large degree to funding of the large state university systems in the U.S.

The budgets of developed countries have been under much strain and the major financial problems in 2008 only accentuated the fiscal problems of these nations. While the developed countries have been struggling with lack of growth and stagnating economies, other countries, namely BRICS countries, have enjoyed a healthy growth of their economies. Economic development allows these nations to invest in the development and support of institutions of higher education and provide increased funding to support research and innovation. There is a general recognition that human capital is a prerequisite for success in a global economy and this leads to more opportunities and competition for the best 'brains'. At the same time, the progress in science, technology and medicine is accelerating at an exponential rate and technology is penetrating any aspects of our personal and professional lives.

Rules of engagement - rules of survival

The leadership of our libraries has a sizeable challenge ahead. How does a library prepare for the future? It now seems that once popular strategic plans cannot be written fast enough to respond to the ever-accelerating rate of changes. Other methods, like scenario planning, are attempting to foster innovative approaches to predicting the future and help the planning process. The problem is that we are thinking in a linear way while changes are happening on multi-dimensional fronts. While we can't count on accurately predicting the future, we can initiate some concrete steps. We can focus and invest in staff development and training so every member of our library staff will ultimately be able to contribute to the success of the library in some shape and form. Widespread awareness, knowledge and understanding of emerging issues, will enable more innovation and creativity from our staff. And, while we can't depend on predicting everything in the future, we will be prepared able to react quickly to future change.

Conclusion:

Librarians are known for impartiality, historic neutrality and intellectual integrity. Librarians have served well as connectors (we talk to users and can connect people on campus). Librarians are good as equalizers. Incoming students arrive often with various levels of skills and knowledge of information resources. It has been the librarians' role to accommodate and improve the various skill levels of incoming students and we have done it well.

Librarians need to be comfortable with changing technologies, interacting with users outside of the library space, and honing their negotiation, public speaking and presentation skills. "Just in Time" has replaced "Just in Case" in acquisitions, collection support and readers' services. The library is a portal to services, collections and information; Librarians should aid the archival function for faculty, and data preservation. These functions require the ability and willingness to develop both private and public partnerships. Librarians need to participate in the legislative process. Librarians need to understand the

research process and expand the subject knowledge for liaison subject librarians. Furthermore, librarians need to be visible and proactive. We need to engage in institutional politics. We need to be a visible part of the campus community. Respecting institutional traditions, librarians need to bring vitality a new perspective to the institutional life. The library needs to be known as centre of excellence distinguished by high quality, productivity and innovation.

References:

1. Alena Ptak-Danchak: 21st Century Librarians for 21st Century Libraries, University of Oxford, alena.ptak-danchak@bodleian.ox.ac.uk
2. Cadwalladr, Carole,(2012). Singularity University: meet the people who are building our future. The Guardian,[Online]29April. Available at: <http://www.guardian.co.uk/technology/2012/apr/29/singularity-university> [Accessed 29 April 2012]
3. Carey Kevin, (2012). The X Factor. Available at: <http://chronicle.com/blogs/brainstorm/the-xfactor/463957?sid=> [accessed 2 May 2006] Perry, Tekla S. (2012).
4. John L. Hennessy: Risk Taker. The IEEE Spectrum. [Oline] May 2012. Available at: <http://spectrum.ieee.org/geek-life/profiles/john-l-hennessy-risk-taker/> [Accessed 2 May 2012]
5. Libraries Are Obsolete: An Oxford-Style Debate. Harvard Library Strategic Conversations. 18. April 2012. Available at : http://osc.hul.harvard.edu/hlsc/oxford_debate [Accessed 10 May 2012]

User's Survey Of Digital Library Service Of Shivaji University, Kolhapur**Mr.Balaji A.Kamble**

Librarian

Hon.Shri.Annasaheb Dange Arts,Com.& Science College,Hatkanangale.
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur.**Abstract –**

This paper aims to outline the concept of Digital Library and to highlight the user's assessment about digital library at Shivaji University, Kolhapur .In the age of science and technology, and with the innovation of Information communication technology (ICT), the world has changed into global village. It has progressed towards global information and digital networking era. The modern libraries are transforming their information services in different modes. Traditional library services are insufficient to meet the changing information needs and changing information seeking behavior of the users. Hence, libraries have to offer digital resources to render qualitative, pin-pointed, exhaustive and expeditious services to the readers. The development of computers, communication technology and networking technology has led to the development of electronic devices that have transformed the traditional libraries into digital libraries.

Keywords: Digital Libraries, Information Communication Technology, E-resources**Introduction-**

Since the primitive times, printed material made available by Authors, Researchers, Publishers, Booksellers and Librarians catered to the information needs. With the advent of information technology, the situation began to change as the printed information started to be digitized and made available to be used with the help of computer networks. This has changed the whole phenomenon of library science. The revolution of ICT has made the transfer of information from one place to another place easy and accessible from any corner of the globe with the help of computer networks. Digital libraries promote the concept of free flow of information in a portable form and helps in resource sharing among knowledge societies. Digital Libraries have given a bigger implication to the laws of library science as propounded by Dr. S.R.Ranganathan. It provides digital resources for usage, helps in saving time and space and hence satisfies the laws of library science especially the 5th law which implies that today libraries have grown to digital libraries from traditional libraries and library is a growing organism worldwide. "Digital libraries put a World of information at your fingertips".

Meaning-

A digital library is a library consisting of digital materials and services. Digital materials are items that are stored, processed and transferred via digital devices and networks. Digital Library provides access to a collection of information resources born in digital form as well as digitized forms of documents. The e-resources collection could be subscription based or developed using local information resources or a combination of both. It is a library in which a significant proportion of the resources are available in machine-readable format accessible by means of computer. The digital content may be locally held or accessed remotely via computer networks

Definition-

"Digital Libraries are organizations that provide the resources, including the specialized staff, to select, structure, offer intellectual access to interpret, distribute, preserve integrity of, and ensure the persistence over time of collections of digital works so that they are readily and economically available for use by a defined community or set of communities.

According to Cleveland-

Digital Library is web based electronic storage and access environment for information stored in the digital format either locally or in a library, or in a group of networked libraries, or at a remote location.

Features of Digital Library-

Digital libraries are growing in popularity. ICT and networks are the major tools which have shaped the present day society. The shift from traditional libraries to digital libraries is not merely a technological evolution, but revolutionizes the paradigm by which people access and interact with information.

Objectives of the study-

The objective of the study is to give a deep insight of Digital Library of Shivaji University Kolhapur.

- 1)To know the purpose of using the digital library
- 2)Study the frequency of using the digital library to study the impact of digital library in the changing scenario
- 3)Investigate the information needs of digital library users
- 4)Understand the attitude and opinion of users regarding digital library

Research methodology

-Methodology of interpretation and presentation of data: A structured questionnaire has been designed to collect the data which has been distributed among the various categories of users of digital library. The massive data used in the study has been interpreted in a detailed and exhaustive manner to reach at conclusion. Data has been analyzed with the help of simple statistical technique and presented in tabular forms and figures.

About Shivaji University

Shivaji University, established in 1962, is in Kolhapur, Maharashtra, India. The university's campus is 853 acres, and is named after Chhatrapati Shivaji Maharaj, founder of the Maratha Empire. It was inaugurated on 18 November 1962 by Sarvepalli Radhakrishnan, the then president of India. Name of Library is Barr Balasaheb Khardekar Library now a days the notification of UGC all the university libraries are known as Knowledge resource centre as per guideline and notification of UGC. And this library is known as BBK Knowledge Resource Centre .

Category of users

Sr.No.	Category of users	Response	Perceptnage
1)	Teaching Faculty	35	14.6%
2)	Research Scholars	103	42.9%
3)	Postgraduates	62	25.8
4)	Affiliated college Teachers	40	16.7%
	Total	240	100%

Table-1

Table-1 shows the total responses received out of (240), teaching faculty is 35(14.6%), Research Scholars 103 (42.9%), Postgraduates 62 (25.8%) and Graduates are 40 (16.7%).

Primary purpose of use digital library

Sr. No.	Users	Writing papers	Projects	Preparing Notes	Research work	Seminars	Total
1)	Teaching Faculty	8	2	5	15	5	35
2)	Research Scholars	27	2	7	53	14	103
3)	P G Students	12	8	13	19	10	62
4)	Affiliated college Teachers		12	23		15	40
		47	24	48	87	34	240

Table-2

Table-2 shows that from all categories, out of (240) responses, 47(19.6%) consult the digital library for writing papers, 24(10%) for projects, 48(20%) for preparing notes, 87(36.2%) for research work and 34(14.2%) for seminars. The study shows that the use of digital library for research work is the highest and for project work is the lowest.

Frequency of using Digital Library

Sr.No.	User Group	Daily	Twice a Week	Once a Week	Occasionally	Total
1)	Teaching Faculty	10	15	8	2	35
2)	Research Scholars	65	20	18	3	103
3)	P G Students	20	30	09	---	62
4)	Affiliated college Teachers	8	15	10	7	40
5)	Total	103	80	45	12	240

Table-3

Table-3 shows that from all categories, out of (240) responses, 103 (42.9%) consult the digital library daily, 80(33.3%) twice a week, 45(18.8%) once a week and 12(5%) occasionally. The ratio of using the digital library daily is the highest, which shows the increase in the use of digital library.

Time spent for the digital library per week**Table-4**

S.N.	User Group	20>hrs	10-20hrs.	5-10hrs.	<5hrs.	Total
1)	Teaching Faculty					
2)	Research Scholars					
3)	P G Students					
4)	Affiliated college Teachers					
5)	Total					

Table-4 It reveals that the users who consult the digital library for less >20hrs. are 8(3.3%), 10- 20 hrs. 61(25.4%), 5-10hrs. 106(44.2%)

Primary preference to use

Table-5

S.N.	User Group	E-Journals	E-Books	Thesis Projects /Internet	Total
1)	Teaching Faculty	12	7	16	15
2)	Research Scholars	37	34	32	103
3)	P G Students	15	6	41	62
4)	Affiliated college Teachers	11	3	20	40
5)	Total	75	56	109	240

Table-5 shows that out of (240), 75(31%) primarily consult the digital library for accessing ejournals, 56(23%) for e-books and 109 (46%) for internet search, which is the highest.

Primary Device used to save information

Table-6

S.N.	User Group	Pen Drive	Email	Any Other	Total
1)	Teaching Faculty	20	13	2	35
2)	Research Scholars	70	29	4	103
3)	P G Students	53	6	3	62
4)	Affiliated college Teachers	30	7	3	40
5)	Total	173	55	12	240

Table- 6 shows the primary device used to save the information. It reveals that out of (240) respondents 173(72%) prefer to use pen drive, 55(23%) prefer to use E-Mail and 12 (5%) use some other device to save the information.

Change in access to digital library during the past one year

Table-7

S.N.	User Group	Increased	Decreased	Same	Total
1)	Teaching Faculty	32	---	3	35
2)	Research Scholars	99	----	4	103
3)	P G Students	61	---	1	62
4)	Affiliated college Teachers	39	---	1	40
5)	Total	231	---	09	240

Table-7 shows that out of 240 respondents only 9(4%) argues that the access to digital library has remained same for the past one year, but a large number of respondents 231 (96%) argues that the access to digital library has increased for the past one year.

Satisfaction of users regarding services of digital library/Staff

Table-8

S.N.	User Group	Yes	No	Total
1)	Teaching Faculty	32	3	35
2)	Research Scholars	98	5	103
3)	P G Students	60	2	62
4)	Affiliated college Teachers	37	3	40
5)	Total	227	13	240

Table-8 shows that whether respondents are satisfied with the services/staff of digital library or not. Out of total (240) respondents 227(95%) responds that they are satisfied but only 13(5%) are not in favor.

Satisfaction regarding infrastructure facilities

Table-9

S.N.	User Group	Satisfied	Dissatisfied	Total
1)	Teaching Faculty	24	11	35
2)	Research Scholars	65	38	103
3)	P G Students	50	12	62
4)	Affiliated college Teachers	34	06	40
5)	Total	173	67	240

Table- 9 shows that out of 240, 173(72%) are satisfied with the infrastructure facilities provided by the digital library, but 67(28%) are not satisfied.

Preference of Digital/Traditional Library**Table- 10**

S.N.	User Group	Digital	Traditional	Total
1)	Teaching Faculty	31	4	35
2)	Research Scholars	101	2	103
3)	P G Students	57	5	62
4)	Affiliated college Teachers	36	4	40
5)	Total	225	15	240

Table-10 shows that 225 (94%) prefer to use digital library, but 15 (6%) prefer to use traditional library.

Results and Findings:

The primary purpose of using digital library among the respondents is for their research work and preparing notes and writing papers. Digital library plays an important role in the life of respondents with majority of users using it daily or at least twice a week. A large number of users spent more than 5 hours per week for the digital library, among them a significant section comprising of serious users, spent more than 10 hours per week. Majority of users use the digital library for internet search followed by e-journals and ebooks. Maximum users use pen drive for storing information followed by e-mail. 96% users are of the opinion that access to digital library has increased for the past one year. Satisfaction level of a large number of users regarding services/staff is high. Maximum users are satisfied with the infrastructure facilities available, however a few users wanted infrastructure facilities to be enhanced.

Conclusion-

Shivaji University'sBBK Library name has been changed by the latest notification of UGC it is known as BBK Knowledge resource Centre is a part of large library networks to facilitate information exchange and resource sharing with the objective of enhancing the quality of library service and has provided integrated access to increasing number of e-resources including existing library collections, scientific databases, reveals that the digital library is increasing in popularity and has become a vital part of information dissemination process. Digital libraries have more potential as compared to traditional libraries and the younger generation has more inclination to use digital resources. Digital libraries at this stage cannot replace the traditional libraries in totality but it can enhance the services provided by traditional libraries. The digital library will play a continuous increasing role in dissemination of information in the years to come.

References-

- 1)Anuradha, K.T. 2007. Design and development of in-stitutional repositories: A case study. The International Information & Library Review 37(3): 169
- 2)Arora, J. 2003. Indian National Digital Library of En-gineering Science and Technology: A proposal for strategic co-operation for consortia-based access to electronic resources. The International Information & Library Review 35(1):
- 3)Chopra, H.S., Digital Library, New Delhi, Shree Pubs., 2006. 3. Whole digital library handbook, Kresh, Diane ed. New Delhi: Indiana, 2009.
- 4) Digital Library and academic society in India. 2nd ed./Malviya, Rama Nand. New Delhi. Asian Books. .2011.
- 5) Digital library use librarian's guide to internet, Iyenger, V.K. New Delhi, arise, 2011 6.
- 6) Kaur, P. and S. Singh. 2005. Transformation of traditional libraries into digital libraries: A study in the Indian context. Herald of Library Science 44(1-2): 33-39
- 7)Libraries in the changing dimensions of digital technology,(3vols.) Kumbar, B.D. and other eds., Delhi: B.R. Pubs.2013. 7. library.puchd.ac.in 8. whatis.techtarget.com/definition/digital-library
- 8) Mohapatra, P.K. 2000. Current developments in electronic library services at the Indian Institute of Technology, Kharagpur. Program 34(4): 403-40
- 9)Rajashekar, T.B. 1997a. Digital libraries. DESIDOC Bul-letin of Information Technology 17(6): 3-6
- 10)Sood Seema, 'Digital Library Environment In The Changing Scenario: User's Survey Of Digital Library, Panjab University, Chandigarh '(vol4), International Journal of Digital Library Services (2014) P.82-92.
- 11). Tedd, Lucy A. & Large, Andrew, Digital Libraries: principles and practice in a global environment, Munchen: K. G.Saur, 2005
- 12)Vagiswari, A. and C. Birdie. 2003. Technology applica- tions and digital library initiatives at the Indian Institute of Astrophysics Library, Bangalore. Library HiTech News 20(2): 17-18.

Development Of Institutional Repository Using Omeka Saas Module A Case Study Of Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya Ichalkaranji

Minaj M Naikawdi

Librarian

Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji

Abstract:

This paper describes the installation of omeka in Saas module. The detail procedure about database creation for IR. earpkmi.in IR contains Faculty Research Publication, Major Minor Research Project, Previous year question papers shivaji University Kolhapur. The main purpose of the paper is to discuss the experiences in developing an institutional repository at Smt.Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya Library Ichalkarnjai and suggestions to overcome the challenges

Keywords: Institutional repository, omeka Open Source Saas

Introduction:

Indian Higher Education is one of the complex and largest educational systems in the world. Indian Education has undergone a remarkable and considerable transformation. What are the changes that took place in universities and colleges across India is a matter of Interest? Advancement in technology is being implemented in higher education. Considering changing trends in higher education National Assessment and Accreditation Council have revised its methodology for Assessment and Accreditation of Institutions in higher education. After a fixed interval of five years, institutions imparting higher education need to be re-accredited by NAAC, NBT, or AICTE whichever is applicable to them. Keeping in mind the changing structure of NAAC standards of library services need to be upgraded with latest technology. With this in mind, the library underwent automation with e-Granthalaya free software from the National Information Center. Furthermore, the time comes to step up one more step beyond library automation. As college has its Intellectual Property in the form of seminar conference proceedings, faculty research articles, college annual magazines, thesis and dissertations of the faculty. All this material is in printed form which is preserved and conserved by the library. Here need arises to make all this IP online access to one and all with no cost.

Purpose:

The purpose of present study is to discuss the experience in developing digital institutional repository at Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, library and suggestions to overcome the challenges. In addition to this to motivate the other college libraries particularly in remote areas -for developing institutional repository by emphasizing the benefits of it in a college and highlights on some key issues to be considered when developing an institutional repository.

Methodology:

The web address of the IR is <http://earpkmi.in>. At Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya, library work of IR project was started in April- May 2018. Mr. Prashant Kalloli Librarian Bhogawati Mahavidyalaya Bhogawati an expert in this field, his help was taken for the initial installation and further customization and of this project. Present project was not funded by any agency or not even by parent institution. It is functioning in Omeka with web - server. Accordingly library log in for College IR has been made. Previously research outcome, conference/seminar proceeding, College annuals of institution etc. has in printed form. So it was decided to convert these material into a machine readable form. The database provides access to full text journal articles by faculty, conference/seminar publications of Institution, thesis/dissertation of faculty, books chapters, Previous Year question papers, and grey literature produced by the faculty members. The research publications were classified as sub collections based on the main disciplines in IR.

Why we go for Omeka:

For the development of an Institutional Repository, so many commercial as well as open source software's are available in the markets. Having range of choices for IRS, different Software's has different features. Due to high pricing, it was unable to purchase commercial IR software and develop IR. Another option is use of open source software. Although Software can be available from open source, it need skilled/trained staff to handle software.

On the other hand, smaller academic institutions like ours, installation and development of Institutional repositories face unique challenges which need to be evaluating extensively. Some of the challenges as follow:

1. Unlike large academic institution where staffing, systems, and facilities can be planned and resourced to anticipate emerging needs and opportunities. The absence of proper funding, and technological expertise has made it particularly difficult for us to develop and maintain digital repository at the desired level and scope.
2. Faculty research production in repositories at smaller institutions is small in size than that of large academic institutions. Our Institute also faces challenges in staffing and funding.

Omeka SaaS module has following advantages:

1. Cost: As omeka is free software, it can be downloaded for free. Plugins and the themes can also be downloaded free.
2. Installation: Omeka is designed keeping in mind with non-IT trained or skilled peoples. In turn user may concentrate over content than programming skills. As Omeka can handle large no of files Metadata orelementset can be added. Library can add any type of content i.e. image text audio, videomulti-page docsor even pdf too.
3. Data Migration: Bulk data upload or batch data migration tool like OAI-PMH harvester, dropbox plugin for files, and API, CSV, and Zotero importer plugins are available in omeka.
4. UNI_CODE support: Omeka also support uni-code which allows any type of content which can be viewed in web browsers.Support after installation:
5. Post installation Support:Aslibrary haven't invested in extensive hardware to host the software, there is no need of the IT responsibilities typically required to troubleshoot and maintain the software. The SaaS developer has taken care of it all.

Considering

all these factors library has adopted SaaS method for Omeka installation. SaaS is a method of software delivery which permits data to be accessed from any device having an Internet connection and web browser. Here expert hosted web-based model of software and maintained server as well as databases at his end. As SaaS allowing remote access via the web to the software applications and data, further work of uploading data to IR is comparatively less and easier than typical on- premise software. Additionally SaaS, allows us to pay an annual subscription fee, which typically includes the software license, support and most other fees. An important advantage of SaaS is being able to spread out costs over time.

System Requirement

- Desktop Computer
- OperatingSystem: Microsoft7/8/10
- Adobe Acrobat standard with Media
- HP Scanner

Steps for creation of IR database: following steps were taken after installation for Smt Akkatai Ramgonda Patil Kanya Mahavidyalaya IR.

1. Administrator Log-in:one has to create at SaaS end solely for uploading publications.

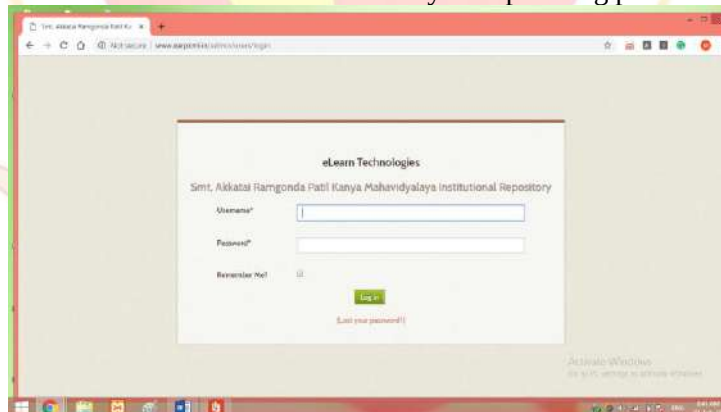

Fig No. 1

2. Creating a Collection –After login as an administrator on left hand corner of the pagethere is an option 'collection' below item.This option helps to create new top level collection and take one to the 'add collection' page. Then click on addcollection. Figure 2 shows an example for creating the top-level collection.

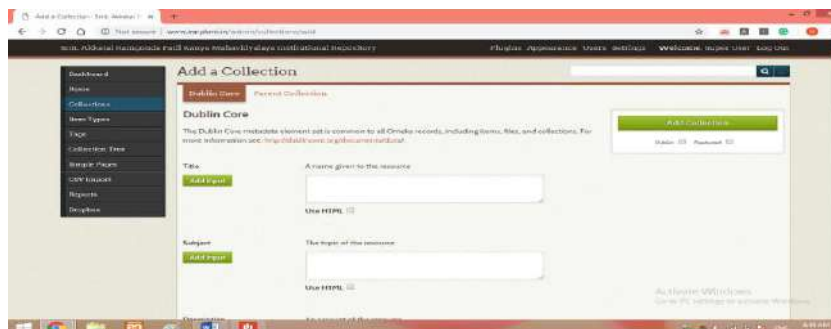

Fig No 2

3. Creating a Sub-collection–After creation of toplevel collection to create a sub-collection, go to the collection home page that is to be the parent of the new sub-collection. Then, click on the 'add collection' Insert the dubline core data fields then click on 'Parent Collection. e.g., Top-level Collection 'Annual Magazine Asmita' click on checkbox 'Public' or 'Private' which may be relevant then click on add collection.

Fig no.3

4. After it now Start uploading documents to omeka collection– by clicking the 'item' it will take to uploading a document in to omeka collection. Once logged in omeka for submitting the documents, the submission steps will cover five steps to upload documents into omeka. Such as (1) Dublin Core, (2) Item type meta data, (3) tag, (4) Upload, (5) choose collection (6) Add Item

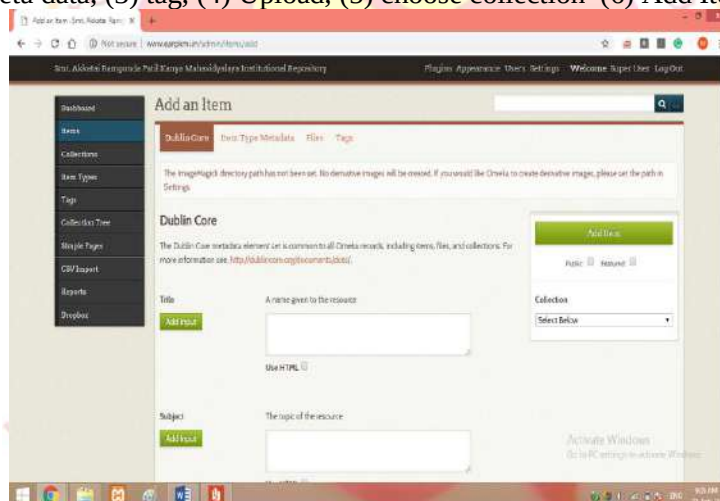

Fig No 4

Content:

There are a total of 284 items deposited in the IR till date and this number would be goes on increasing continuously. IR contents different type of items under different collections which includes Thesis/Dissertation of faculty, Major/Minor Research Projects, Faculty research articles, Annual Magazines of the College, College Newspaper Clippings and Previous year question paper for Students. Following table shows a overview of items held by earpkmi IR.

Collection Type	Items
Annual Magazine "अस्मिता"	16
Conference/Workshop/Seminar Proceedings	01
Faculty Research Publications	87
Major/Minor Research Project	01
College Newspaper Clippings	142
Photo archives	00
Previous Year Question Paper	25
Syllabus	10
Theses and Dissertations	03

Conclusion:

Earpkmi IR was established to archive and preserve research outputs, to enhance visibility, and to increase the grades of the institution in re-accreditation. Maximum utilization of IR is made by students. The success of institutional repositories at particularly small college like us relies on the expansion of service beyond their traditional roles of preservation and dissemination of faculty and student intellectual work. Despite the unique challenges we face, repositories earpkmi IR may grow as long as it prove as an asset in undergraduate education.

References:

1. Omer Hassan Abdelrahman, 2017 Use of the University of Khartoum Institutional Repository by Graduate Students *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, Vol. 37, No. 2, 104-108 DOI: 10.14429/djlit.37.2.10841
2. K. Murugathas and Harsha Balasooriya 2015 Developing an institutional repository: experiences at the library, Faculty of Medicine, University of Jaffna *Journal of the University Librarians Association of Sri Lanka* 18(1) DOI: 10.4038/jula.v18i1.7860
3. B. S. Biradar 2012 Design and Development of Institutional Repository Using Dspace: A Case Study of Kuvempu University, India *International Journal of Digital Library Systems* 33(3) 1-13
4. <https://omeka.org/>

A Comparative Study of Agility among Urban and Rural Students

Dr. Santosh Shahurao Ghorpade,

Balbhim Art's, Science and Commerce College, Beed

Abstract:

The purpose of the present study was to find out the difference in Agility among urban and rural students. The sample for the present study consists of 120 Male urban and rural students out of which 60 are urban students and 60 are rural students of Osmanabad District. The age range of subjects where 11 to 14 years. For this study data have been collected from Osmanabad District. The selective motor component tests were selected From Agility. The Agility test is Shuttle Run Test. The statistical analyses used to test the data are reported as Mean, Standard deviation and 't Test'. It is concluded that rural students are having good agility compare to urban students.

Introduction:

An urban area is a human settlement with high population density and infrastructure of built environment. Urban areas are created through urbanization and are categorized by urban morphology as cities, towns, conurbations or suburbs. People living there are open, they choose their cultures and their beliefs and share them and that's what makes them a very modern society. They care most about technology, communication, economy, etc. and always look forward to develop and extend markets, diversification products. In general, a rural area or countryside is a geographic area that is located outside towns and cities. Health, education, employment, and development facilities are thousands times better is urban as compare to rural.

Concept of physical fitness is as old as humankind. Throughout the history of mankind physical fitness has been considered an essential element of ever day life. The ancient people were mainly dependent upon their individual strength, vigor and vitality for physical survival. This involved mastery of some basic skills like strength, speed, endurance, agility for running, jumping, climbing and other skills employed in hunting for their livings. The motor fitness, or motor physical fitness, refers to how an athlete can perform at his or her sport, and involves a mixture of agility, coordination, balance, power, and reaction time.

Ability to release maximum muscular force rapidly in an explosive manner in the shortest duration is known as muscular power. The speed with which an individual may change his body positions or fastness in changing direction while moving is known as agility. Agility is the ability to change the body's position efficiently, and requires the integration of isolated movement skills using a combination of balance, coordination, speed, strength and endurance.

Methodology:

The purpose of the present study was to compare the agility among urban and rural students. The sample for present study consists of 60 male urban students and 60 male rural students. The age range of subjects where 11 to 14 years. For this study data have been collected from Osmanabad District. The selective motor component tests were selected From Agility. The Agility test is Shuttle Run test.

Variables selected for the study:

Sr. No.	Specific Component	Test Items	Valid Measurement Unit's
1	Agility	10 X 4 Shuttle Run	Second

Statistics: The statistical analyses used to test the data are reported as Mean, Standard deviation and 't Test'.

Results and Discussion:

This table shows that the agility (Shuttle Run test) between Urban and Rural students Score.

Test items	Group	N	Mean	S.D	Std. Error Mean	Mean difference	DF	"t"	sig. (2-tailed)
Shuttle Run Test	urban students	60	11.5372	.70619	.09117	0.1315	118	.986	.328
	rural students	60	11.4057	.91285	.11785				

The above table Shows mean (S.D) Score of shuttle run test between urban and rural students are 11.5372 (.70619) and 11.4057 (.91285) respectively. The mean values of Agility between rural and urban area school students were graphically represented in the following.

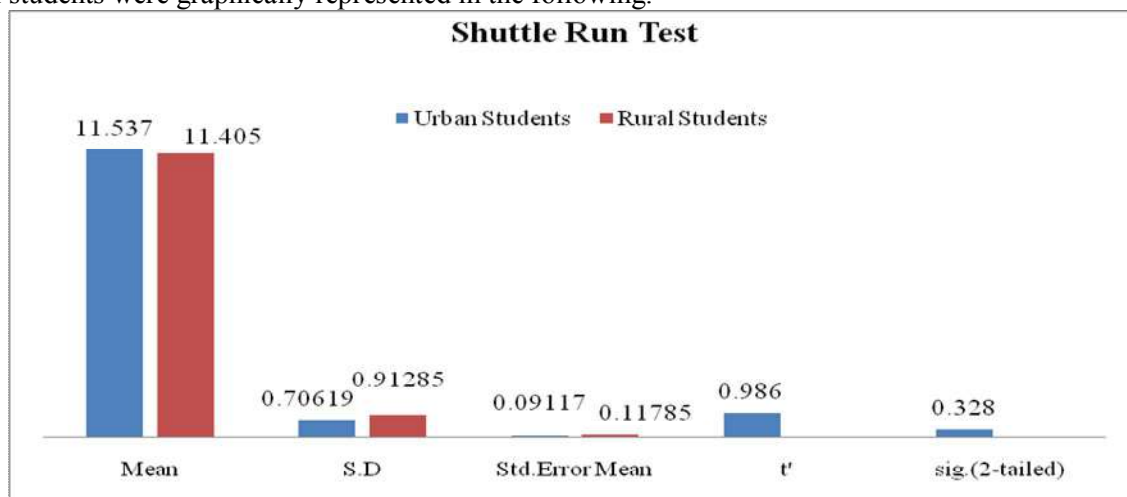

Fig 2: The mean values of Agility of Shuttle Run test between rural and urban area school students.

The mean Scores of Agility (Shuttle Run test) the urban students Shuttle Run Mean is 11.5372 and rural students Shuttle run mean is 11.4057 in there is a difference of 0.1315 between urban students and rural students. The rural students are having good Agility compare to urban students.

Conclusion:

It is concluded that rural students are having good Agility (Shuttle Run) compare to urban students.

Reference:

1. Devinder K. Kansal (2012) "A Practical Approach to Test Measurement and Evaluation" SSS Publications, New Delhi p.247-248
2. <https://en.wikipedia.org>
3. <http://www.differencebtw.com/difference-between-urban-and-rural/>

Effects Of Yoga Training On Lumbar Back Pain Of Computer Workers

Dr. Mrs. Sunita M.Kale
H.O.D. Physical Education
Kamala College, Kolhapur.

Miss. Vrushali Suresh Bhosale
(M.A- II, Yoga Science.)
Kamala College Kolhapur.

Introduction

A short introduction to Yoga. Yoga is 5000 years old Indian philosophy that combines exercise, breathing, diet, relaxation and meditation. It is a combination of physical and mental disciplines which make the body stronger and healthier and the mind calmer and more controlled, helping towards self-realisation. It emphasizes the relationship of body, mind and breath, the synchronisation of the breath and movement, the use of preparation, counter pose, sequences of linked postures and modification of postures to suit individual needs. Yoga is a art of living. It is all things to all people. It is about getting to know yourself. Integrating the many aspects of ourselves and putting as in control of our minds, the effects are holistic, bringing about health awareness and a change of attitude towards ourselves and the world around us. We cannot practice yoga without changes happening within ourselves, becoming more aware that it influences our life and the way we live.

Statement Of The Problem

To find out effect on yoga training on lumbar back pain of computer Study workers.

Hypothesis :

Lumbar back pain can be reduce by yogasana .

Scope of the study :

Further study useful for yoga center, bankers, etchers. Further study useful for student, players, medical students, dancer....

Limitations :

No of subject selected ...60.....by random sample method

- ❖ age group was 30 to 45 years.
- ❖ Training was given for duration of six weeks.
- ❖ Daily 60 minutes training was given.
- ❖ Only 60 samples are selected for training.
- ❖ Training time table was 6.30 to 7.30 am.
- ❖ Only selected computer worker.

Delimitations :

- ❖ Computer workers form other cities are not included.

Purpose of the study :

Reduce the lumbar back pain of thought Asanas on Computer workers.

Methodology

Selection of subject

Further study I have study I have selected between age group 30- 45 years with computer worthier yoga training were observed periodically for six weeks. They are divided into two group experimental and control group experimental and control group as a control group record was mentioned before and after practice of training.

The Yoga Training Time Schedule

Sr.No.	Schedule	Time
1.	Prayer	5 Min.
2.	Warmup - Purak Exercise - Eye movement - Neck movement	20 Min.
3.	Aasana Dhanurasan Bhujangasana Kandhar aasana Chkrasan Makarasana Urshtasana	30 Min

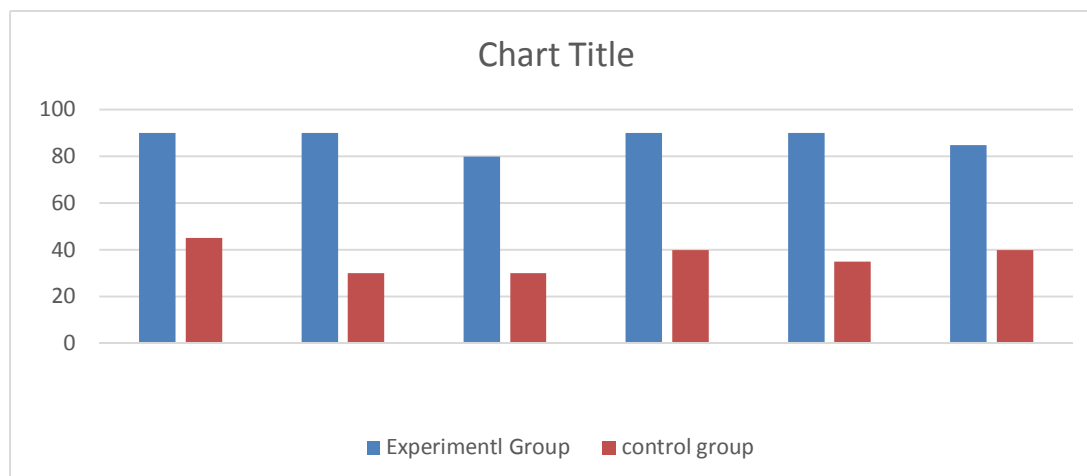
	Shashankasan Suptavajarasana Gomukhasana	
5.	Meditation	5 min
	Total Time	60 Mins

	Mean	S.D	Variance	T.Test
Before	32.83	302.20	1254750.23	0.01
After	79.33	1764.36	1059870.25	

Collection of data

The Redding were measure by degree.

The test was given by ardhahalasan and measured in degree.

Interpretation

Here 2 groups are selected for comparison i.e before training and after training reading the before mean 32.83 and after giving training answer were 79.33 the S.D before training was 302.20 and after training was it 1764.00

Result : The statistical result of the study of correlation value 0.10

Conclusion : I conducted reduce lumber pain for yogasana training.

Recommendation :

Further study useful for student, Bankers, teachers, normal person....

Further studies useful players, swimmers ,medical students.....

References :

- Allison Gandey (2005) Prevalence of gout climbing internationally, Medscape Medical News, June 9, 2005
- Berman, Brian M., R. Barker Bausell, and Wen-Lin Lee. (2002) Use and referral patterns for 22 complementary and alternative medical therapies by members of the american college of rheumatology: Results of a national survey. Archives of Internal Medicine, 162 (7), 766-770.
- Dash, M., and S. Telles. (2001) Improvement in hand grip strength in normal volunteers and rheumatoid arthritis patients following yoga training. Indian Journal of Physiology and Pharmacology, 45(3), 355-360.
- Nagarathna Dr. R. and Nagendra Dr. H.R.; (2003) Yoga for Arthritis, Swamy Vivekananda Yoga Prakashan, #19 Eknath Bhawan, Gavipuram Circle, B'lore.
- JA Raub - The journal of alternative and complementary 2002- Psychophysiologic effects of Hatha yoga on musculoskeletal and cardiopulmonary function : a literature review.
- N.K.Patel, A.H. Newstead. The Journal of Alternative 2012. The effects of yoga on physical functioning and health related quality of life in older adults; a systematic review and meta-analysis.
- B.Timmons, P.P. Kanellakos - The Journal of Transpersonal 1974 search. The Psychology and Physiology of meditation and related phenomena : Bibliography.
- T. Lamb - Yoga world, 2001, Health benefits of Yoga.
- A.E. Beddoe, C.P. Paul Yang, H.P. Kennedy, Journal of obstetric 2009. The effects of mindfulness based yoga during pregnancy on maternal psychological and physical distress.
- K.D. Chandwani, B. Thornton Journal of the 2010 yoga improves quality of life and benefit finding in women undergoing radiotherapy for breast cancer.

Comparison of Body Mass Index of Taekwondo and Kabaddi players' age between 12 to 16 years

*Dr.Kengale B.D.

**Pratiksha P. Gangale

Abstract

Present study was carried out to compare body mass index of taekwondo and kabaddi players of high school students of Nanded district. High school students aged between 12 to 16 years old were selected. 30 taekwondo and 30 kabaddi player's height and weight were taken for finding BMI. After collecting data, data analyzed by applying mean, Standard Deviation and T-ratio. It is observed that the mean of body mass index of kabaddi and taekwondo players are 14.62 and 16.84 respectively. After applying 't' test, it is found that the t-ratio is 2.5227 and the level of significance is 0.05 that is statistically significant.

Keywords: BMI, Taekwondo, Kabaddi,

1. Assistant Professor, Department of Physical Education, SRTM University, Nanded.
2. Research Scholar, Department of Physical Education, SRTM University, Nanded.

Introduction

Physical education is not only the Physical exercises but also the overall preparation of body to live life healthy and happy. It is the procedure for using, maintaining and improving overall body fitness with the bonus of entertainment. Player needs great skill of games for winning sports competition. (Kant, 2017) The last 20 years, it has been noticed a big change in eating habits of Indian people. It is drastically affected the living style and eating habits of children in adolescents which changes their family and social environment. All these habits affect on their normal health. (Kaur et. al, 2009). It means nowadays, it is very important to keep oneself very fit i.e. physically and mentally also. Today's habits of children aged from 12 to 16 years are making them fat and unfit which is leading them directly to decrease in stamina for carrying normal chores and also causes obesity. Many sports trainers and coaches are trying to increase the number of players on the ground. Changes of body, mind and social relationships is the constant time between the ages of 12-19 years. (Kaur et al, 2009). Body measurement is very important according to sports scientists from which we can understand physical form, physical fitness and physical condition of athletes. Anthropometric indices or physical and size dimensions are selecting factors in the exercise and game to find out new talent. (Abed Parse et.al 2015) Ratio of total body weight to height is a Body Mass Index (BMI). Weight (in kilograms) divided by height (in meters) square (kg/m^2) is the formula used for finding BMI. If the calculated BMI compared against standard value to find out whether the subject has ideal body weight, is overweight, or is obese. 15 to 25 BMI value represents no extra mortality risk and over 40 is a high risk of great mortality. (Sharma, et.al. 2011) Formula to find BMI is Weight (kilograms) is divided by height (in meters) square (kg/m^2).

Materials and methods:

Sources of data

The present study selects the male subject for the study. The sources of data were made from the Taekwondo and Kabaddi Players who were participated in their inter-school and district level school games of Nanded district.

Collection of data

For the purpose of present study 60 high school level players (30 kabaddi and 30 taekwondo players) were selected as subjects. However they were allowed to participate in their regular sports period in the school as per their time-table. The subjects aged between 12 to 16 years old. The data was collected with the help of weighing machine and stadiometer. Then the collected data were put in Microsoft excel to prepare a chart and then 't' test used for statistical analysis. For finding BMI, following formula is used.

$$\text{BMI} = \frac{\text{Weight (kg)}}{\text{Height (M}^2\text{)}}$$

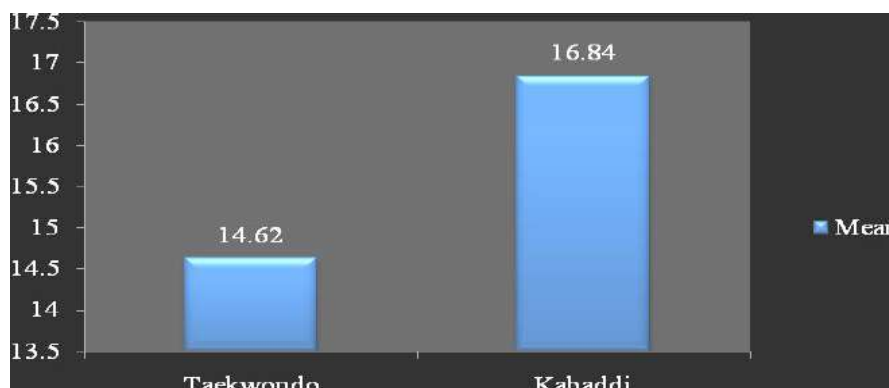
Data Analysis:

The result of the study present through tables and figures which are given below. Mean score, standard deviation and 't' value of Taekwondo and Kabaddi players with respect to body mass index is given below.

Shows statistical comparison of Kabbadi and Taekwondo player group in body mass index:

Group	Player	Mean	S.D	t-ratio
Taekwondo	30	14.62	4.05	2.5227
Kabaddi	30	16.84	2.58	

From the above table it is observed that the mean of control group students in body mass index of Kabaddi and Taekwondo students is 14.62 and 16.84 respectively. After applying “t” test, it is found that the t-ratio is 2.5227 and the level of significance is 0.05 that is statistically significant.

Shows graphical comparison of Taekwondo and kabaddi players group of body mass index**Discussion**

Kumari.et.al 2016 found that the mean difference was 2.45 and S.D. difference was 2.43 and ‘t’ value was 7.11 in BMI of kabaddi and kho-kho players. Value was significant at both 0.05 and 0.01. The Kabaddi players group were having a higher level of body mass index with greater body mass as compared to the kho-kho players. Sharma studied on the male school children were comparison in between low BMI to high BMI many other components of motor fitness, he found significant differences in their fitness components for the chin ups and shuttle run. Also, children were compared low BMI to middle BMI on motor fitness components and also found significant differences in their fitness component for the shuttle run only. (Bassi.et.al.,2014) assessed the anxiety of MBBS students for evaluating relation between BMI and anxiety level. This correlation showed significant correlation in BMI and anxiety. Also, the scores of anxiety of girl students were more than boy students. They also concluded that counseling and stress management techniques were helpful to end anxiety level.

Conclusion

There was statistically significant difference of BMI among Taekwondo and Kabaddi players. But both are underweight according to the standard BMI ratio.

References

1. Shashi kant,(2017), comparative study of flexibility, agility and body mass index of basketball and football players, international journal of engineering sciences & research technology, et al., 6(9): september, 2017.
2. Lakhwinder Kaur, Gurpreet Kaur, Deepak Mala, Deepika Gohlat,(2009), Association between BMI & eating pattern: Study among adolescents, Nursing and Midwifery Research Journal, Vol -5, No. 1, January 2009.
3. Sharma1, R. and Nigam2, A. K.,(2011), A Study of Body Mass Index in Relation to Motor Fitness Components of School Going Children Involved in Physical Activities, Journal of Exercise Science and Physiotherapy, Vol. 7, No. 1: 29-33, 2011.
4. Pushpa Kumari1, Ms. Jaya Devi, “A Study of Body Mass Index among Kabaddi and Kho-Kho Players”, International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM) ISSN: 2455-6211, Volume 4, Issue 10, October- 2016.
5. Abed Parseh and Mohammad Hassan Solhjoo, “Studying the relationship between body mass index with speed, agility and balance in male students of 15-13 years old”, Indian Journal of Fundamental and Applied Life Sciences ISSN: 2231– 6345 (Online) An Open Access, Online International Journal Available at www.cibtech.org/sp.ed/jls/2015/02/jls.htm 2015 Vol. 5 (S2), pp. 382-387/Parseh and Solhjoo.
6. Roopam Bassi, Saurabh Sharma, Manjeet Kaur , “A study of correlation of anxiety levels with body mass index in new MBBS students”, National Journal of Physiology, Pharmacy & Pharmacology | 2014 | Vol 4 | Issue 3 | 208 – 212.

Effect of Meditation on Stress of Students**Dr. Mrs. Sunita Kale**H.O.D., Physical Education Kamala College,
Kolhapur.**Introduction:**

Today yoga is widely practiced all over the world. However not many are aware of its full potential. In our body all functions and developments are controlled by the brain. No cell is completely independent. The brain is not independent either. It is under the control of Hypothalamus which is greatly influenced by the state of one's mind. The Hypothalamus can work well when the mind is calm and controlled. But controlling the mind is not that much easy.

By controlling the mind Yoga controls the brain along with the entire nervous system and thus all physical and mental functions. Yoga can correct any abnormalities, but certain conditions can be rectified only in childhood and not later.

Statement of the problem:

To study the effects of meditation techniques to remove stress related disorders among students.

Objectives of the study:

- To study the effects of meditation on people in removing psychosomatic disorders.
- To understand the benefits of meditation in stress management.
- To list down different meditation techniques and its positive effects on people.

Hypothesis :

Meditation helps in removing stress related disorders and develops positive attitude among students.

Significance of the study:

As meditation positively benefits the people removing their stress, strain, tension, anxiety, depression, and negative attitude, and creates positive attitude, the study is extremely useful to the peoples having stress related disorders and to overcome their stress related problems. The role of meditation in removing psychosomatic disorders is significant.

Methodology :**Selection of the subjects :**

60 female students selected as subjects at random from Kolhapur, and their age was 19-23 years. They were divided into two groups experimental group and control group. The experimental yoga group did meditation respectively for six weeks the pre test and post test were taken for all the subjects before and after the training respectively.

Selection of variables:

There were two types of variables used in this study such as dependent variables and independent variables. The dependent variables were stress and independent variables were stress and independent variable were meditation.

Experimental design:

The study was formulated as a random group design consisting as a pre test and post test the subject (N=60) were randomly assigned into groups of 30 female students. The group were assigned as meditation group and control group respectively pre test were conducted for all 60 subjects on flexibility. The experimental group participated in their respective training for a period of six weeks; the control group did not participated in any training.

Statistical technique:

The anova statistical technique was used to test the adjusted post test difference among the experimental group when the adjusted post test result was significant, the scheffe's post test used to find out the paired mean differences.

Result:

- The statistical result of the study of correlation value 0.98.

Groups	Mean	S.D.	DF	T-Value	Signature
Before	66	16.25	8	32.68	Significant At 0.01 level
After	11.4	7.2			

Interpretation:

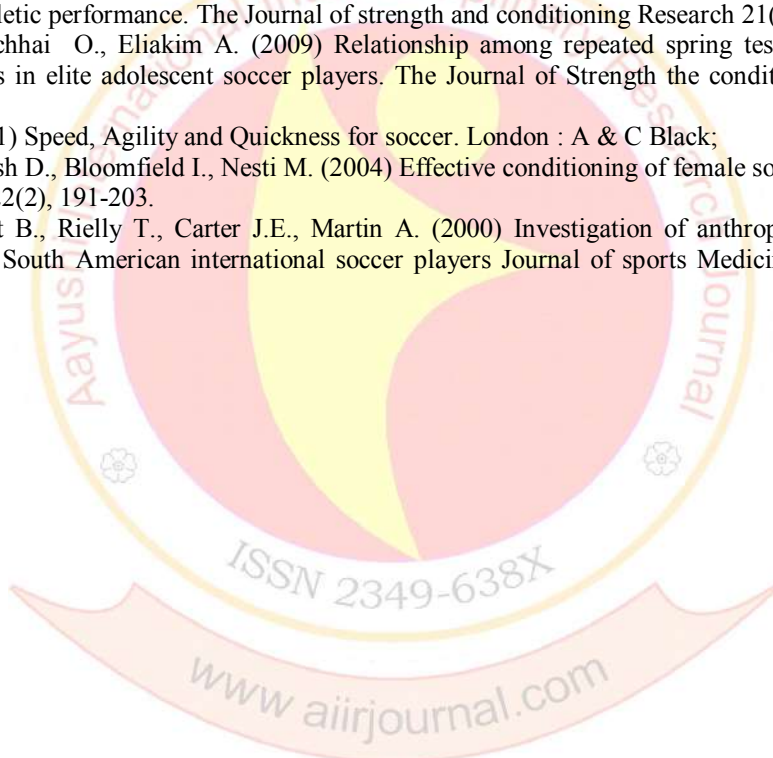
Here 2 groups are selected for comparison i.e. before training and after training "yes" options selected by trainees. Before giving training the mean answers to questionnaire was 66. And after giving training the answers were 11.4. The S.D. before training was 16.25 and after training it was 7.2.

Conclusion:

Here to see whether there are significant difference between 2 means or not for comparison t-test is used. T value is 32.69. When D.F.(degree of freedom) is 8, minimum required value of t is 2.896 at 0.01 level. Since the obtained t value is 32.691 hence there is significant difference. Hence it indicates that these 2 groups differ at anxiety level significantly.

Reference :

1. Jeffreys I. (2004) The use of small-sided games in the metabolic training of high school soccer players. Strength and conditioning Journal 26(5), 77-78,
2. Jovanoic M., Sporis G., Omercen D., Fiorentini F.(2011) Effects of speed, agility quickness training method on power performance in elite soccer players. The Journal of strength and conditioning research 25 (5), 1285-1292.
3. Jullien H., Bisch C., Largouet N., Manouvrier C., Carling C.J., Amiard V. (2008) Does a short period of lower limb strength training improve performance in field-based tests of running and agility in young professional soccer players? The Journal of strength and conditioning Research 22(2), 404-411.
4. Little T., Williams A.G. (2006), Specificity of acceleration, maximum speed and agility in professional soccer players. The Journal of strength and conditioning Research 19(1), 76-78.
5. Markovic G., Jutric I., Milonovic D., Metikos D. (2007) Effects of sprint and playometric training on muscle function and athletic performance. The Journal of strength and conditioning Research 21(2), 543-549.
6. Meckel Y., Machhai O., Eliakim A. (2009) Relationship among repeated spring tests, aerobic fitness, and anaerobic fitness in elite adolescent soccer players. The Journal of Strength the conditioning Research 23(1), 163-169.
7. Pearson A. (2001) Speed, Agility and Quikness for soccer. London : A & C Black;
8. Polmon R., Walsh D., Bloomfield I., Nesti M. (2004) Effective conditioning of female soccer players. Journal of sports sciences 22(2), 191-203.
9. Rienzi E., Drust B., Rielly T., Carter J.E., Martin A. (2000) Investigation of anthropometric and work-rate profiles of elite South American international soccer players Journal of sports Medicine and physical fitness 40(2), 162-169.

Perceived Benefits Of Incorporating Yoga Into Classroom

Dr.Vinayak Bajarang Bhagwat

Director of Physical Education
Baba Naik Mahavidyalaya, Kokrud
Tal- Shirla, Dist-Sangli

Abstract

With rising health issues among children and adolescents in India such as obesity and diabetes, getting physically active becomes ever more important. Yoga, as an ancient system of exercise, has a great potential to teach children to be mindful of factors that impact their health and improve their total well-being. The purpose of this study was to examine the perceived benefits of incorporating yoga-based activities into classroom teaching as a result of implementing the Yoga Education Tools for Teachers program. One hundred and three physical education and classroom teachers were trained by certified Yoga Ed. instructors for two days. These teachers, in turn, implemented the yoga-based activities for 5 - 15 minutes daily for a year. At the completion of this period, questionnaires from 100 parents and 200 students as well as 50 teachers were analyzed. Social well-being, physical well-being, and daily behaviors. The data analyses also revealed barriers teachers encountered during implementation and what they did to overcome these barriers. The results were discussed with regard to their future implications for yoga programs appropriate for schools in the India.

Introduction

The current health status of school children causes great concerns for educators and parents. Lack of regular physical activity is believed to contribute to the childhood obesity epidemic which is associated with premature mortality rates in the In addition, lack of physical activity also causes many other related health issues among children in the India such as increased stress, poor sleep, and decline in mental health. Childhood and adolescence pose more and more stressors in today's society when the demands of a situation exceed an individual's ability to cope with and resolve the problem, resulting in emotional, behavioral, and cognitive disturbances that can adversely affect a person's physical and mental well-being Under stress many young people resort to unhealthy ways of coping such as over-eating and use of drugs, resulting in health improve.

Because children spend many hours at schools where infrastructure already exists for physical activity, school-based programs may contribute to reversing the negative trends in physical activity. In fact, schools have been asked to help foster health habits and increase students' level of physical activity. In addition, physical education programs in schools have been recommended as ideal settings to begin the early promotion of health and emphasize the importance of physical activity While the benefits of traditional physical activity programs are still evident, more and more educators have resorted to non-traditional and mindfulness interventions for their holistic effects on the health of children.

Yoga, as an ancient system of exercise, is being used more and more by people of all ages to promote overall health and fitness. There is also a progressive trend toward use of yoga as a mind-body complementary and alternative medicine intervention to improve specific physical and mental health conditions. Yoga has been recommended as a great supplement to current physical activities at schools because it emphasizes individual abilities rather than competition, making it attractive to all children, including those with physical limitations and lack of involvement in organized sports. Yoga also has the potential to reduce obesity and other health issues. Since yoga is hailed as a mindfulness exercise, it enhances one's self-awareness including breathing, posture, diet, and behaviors, and it has the potential to influence the whole person. Research with adults and limited research on children has provided some evidence that yoga practice leads to improvements in one's life.

The purpose of this study was to examine the perceived benefits of incorporating yoga-based activities into classroom teaching as a result of implementing the Yoga. The Tools for Teachers is a very important component of Yoga Ed. trainings that was offered to both physical education and classroom teachers with the expectation that they would incorporate 5 - 15 minutes yoga-based activities into their curriculum and serve as a model for fitness and health.

The Yoga Education Tools For Teachers Workshop

The Yoga Ed. Tools for Teachers is a very important component of Yoga Ed. It was offered to physical education and non-physical educational teachers from other schools. Instructors from Yoga Ed. offered a 2-day workshop in which participating physical education or classroom When teachers finished their 2-day training, they signed a contract to deliver simple 5 - 15 minutes yoga-based exercises on a daily basis. This program did not require any previous yoga experience. Implementation of the yoga-based activities in schools required no extra space or equipment. In addition to yoga-based activities, effective behavior and class management techniques were also taught during the workshop.

Student Survey Results

The results of the student surveys showed that yoga practice had produced positive changes in all the areas surveyed. When we examined the negative and positive responses, the overwhelming responses were positive. The most notable changes students had identified in the 18-question survey included the area of mental well-being and physical well-being.

The student survey data indicated that yoga practice yielded positive changes in the domains of mental, emotional, physical, and interpersonal growth. The most notable positive changes students identified in themselves as a result of yoga practice include joy (mean = 4.18), self-esteem (mean = 4.21), enthusiasm (mean = 4.04), confidence (mean = 4.17), knowledge of human body (mean = 4.02), posture (mean = 4.01), energy (mean = 4.0), interpersonal relationships (mean = 4.02), sleep (mean = 3.90), and concentration (mean = 3.92).

Parent Survey Results

The parent survey data demonstrated that, in general, yoga practice led to positive perceived changes in their students in all the surveyed domains of mental, emotional, physical, and interpersonal growth. However, the most notable areas of improvement include joy (mean = 4.04), self-esteem (mean = 4.04), enthusiasm (mean = 4.04), confidence (mean = 4.04), concentration (mean = 3.91), and sleep (mean = 3.89). It appears that parent perceptions of the benefit yoga practice created were less positive than those by students themselves.

Teacher Survey Results

There were a total of 44 teachers who participated in the study. They received yoga training, delivered the instruction, and completed surveys. The majority of the teachers believed that the implementation of the yoga program had delivered the predicted benefits for their students.

Teacher surveys did not assess individual students' improvement in emotional, mental and physical well-being, but provided their overall assessment of improvement in emotional, mental, and physical well-being. It can be seen from that teachers believed that the yoga training they received was adequate for delivering yoga instruction (mean = 4.17), and the implementation of yoga instruction in their classrooms was conducive to producing positive changes in students' concentration (4.17), social skills (mean = 4.03), emotional maturity (mean = 4.03), self-esteem (4.03), and self-care (mean = 4.08).

Teacher survey data also solicited answers from teachers about the barriers they encountered during implementation. The most commonly cited barriers include space restrictions, student resistance, time constraints, parental resistance/misunderstandings, and lack of support from peer teachers. Most of the participants provided steps they had taken to reduce the impact of or remove the barriers while implementing the programs. The most outstanding themes that emerged from their answers include creative adaptation, self-help/training, improving communication with parents and students, seeking help from administration, and starting with something easy and manageable.

Discussion

The current study assessed the perceived benefits of participating in yoga-based activities incorporated into classroom teaching as a result of implementing the Yoga Ed. Tools for Teachers program. The data of the perceived benefits were obtained from the teachers who delivered yoga instruction, the parents whose children were involved in the intervention program, and the students who participated in the Yoga program. The results of this study showed that practicing yoga has been viewed as instrumental to enhancing mental focus, reducing negative behaviors, increasing physical vigor, improving awareness and practice of eating, enhancing communication with family and friends, and enhancing emotional resilience and joy.

Conclusion

The current study has much to offer for future school-based yoga activity programs. First, teachers with minimum training in yoga who incorporate daily yoga-based techniques in the classroom can produce large effects on students. Second, students who get support from parents can produce positive changes in their lives. Third, it is important to have a structure in which students are exposed to healthy ways of living. And most important, the data provided solid evidence suggesting that yoga-based activities produced perceived benefits in students' mental well-being, social well-being, physical well-being, and daily behaviors.

References

- 1) Galantino, M., Galbavy, R., & Quinn, L. (2008). Therapeutic Effects of Yoga for Children: A Systematic Review of the Literature. *Pediatric Physical Therapy*, 20, 66-80.
- 2) Gloeckner, N., & Stück, M. (2005). Yoga for Children in the Mirror of the Science: Working Spectrum and Practice Fields of the Training of Relaxation with Elements of Yoga for Children. *Early Child Development and Care*

Comparative Study of Knowledge Between Male and Female Taekwondo Coaches of Pune City.

Hema Mande

1 Introduction

Taekwondo is one of the most systematic and scientific Korean traditional martial arts, that teaches more than physical fighting skills. It is a discipline that shows ways of enhancing our spirit and life through training our body and mind. Today, it has become a global sport that has gained an international reputation and stands among the official games in the Olympics.

Taekwondo aims to teach students how to develop their full human potential through tried and tested methods. This is combined with effective tools that reinforce this potential with courage and confidence through rigorous training, while using your feet and fists, you achieve a way of self-fulfillment.

All masters are willing to teach you the technique of their style, but there is more to taekwondo than simply mastering style. Some of the older masters pass special knowledge that they impart only to those students who demonstrate that they really want to learn and deserve it. These students are willing to go the extra mile in proving to their master that they are worthy of going along the "way of taekwondo".

2 Objectives of the study

- To construct knowledge test questionnaire, to test the knowledge of taekwondo coaches.
- To measure the knowledge of male and female taekwondo coaches about the game of taekwondo
- To compare the knowledge of male and female taekwondo coaches.

3 Delimitations of the study

- The study was delimited to the Black belt taekwondo coaches who train players at different clubs in Pune.
- The knowledge test was based on training methods, technique and rules of the taekwondo game only.

4 Limitation

- Age of the coaches was not considered for this study.
- Researcher can't cover all the factors required to test the knowledge of the taekwondo coaches; hence it is considered as a limitation of the study.

5 Hypothesis

- **H₁** There is significant difference in the knowledge of male and female Taekwondo coaches about the game of taekwondo
- **H₀** There is no significant difference in the knowledge of male and female taekwondo coaches about the game of taekwondo.

6 Population

For the study the population was male and female taekwondo coaches at different clubs in Pune city. N=50. approx.

7 Sample

For the present study, 50 taekwondo coaches were selected from the different taekwondo clubs of Pune city. All the coaches were selected with the help of purposive sampling technique.

8 Research Design

The Researcher scholar went through the various relevant literatures and prepared the Questionnaire with the help of the guide and physical education experts, including taekwondo expert and federation member. Taking into the consideration the maximum coverage and great attention was paid to all the relevant aspects of the study, so as to get maximum worthwhile and meaningful response from the subject.

Analysis And Interpretation Of Results

Table No.1

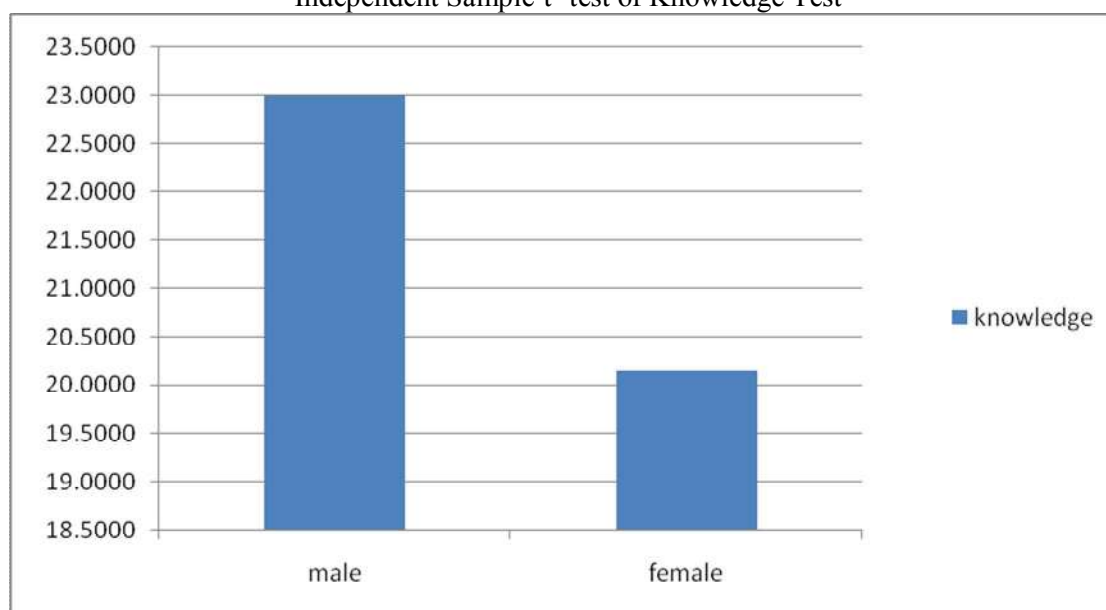
Descriptive statistics of mean and standard deviation of male and female taekwondo coaches on knowledge test score

Variables	N	Mean	Standard Deviation	St. Error Mean
Male Taekwondo Coaches	25	23.000	3.78594	0.75719
Female Taekwondo Coaches	25	20.1600	4.48776	0.89755

Table No 2

T	df	Sig. (2-Tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
2.419	48	0.019	2.8400	0.17428

Independent Sample 't' test of Knowledge Test

Discussion

It was observed from the finding that the Knowledge of Male Taekwondo Coaches and Female Taekwondo Coaches from table 4.2 that there were significant differences between Male Taekwondo Coaches and Female Taekwondo Coaches in Knowledge. Hence the Research hypothesis is accepted.

Results (Based on statistics)

The mean scores of Knowledge of Male Taekwondo Coaches show high degree of Knowledge than Female Taekwondo Coaches. In the present study we found that there is significant difference in the Knowledge of Male Taekwondo Coaches and Female Taekwondo Coaches. To draw out the finding Statistical tool SPSS 17.00 used

Conclusion

- Male coaches having good knowledge related to taekwondo.
- Male coaches better than female coaches in taekwondo knowledge.
- Difference between the male and female coaches related to knowledge is significant.

Refrances

1. Abdulhakim J. Al-Matar, (2000) Assessment Of First Aid And Injury Prevention Knowledge Of Physical Education Teachers And Children Coaches In Saudi Arabia. College of Education, King Saud University, Riyadh, Saudi Arabia
2. A J Bradbury and C S Smith (1990) An assessment of the diabetic knowledge of school teachers. Department of Child Health, Alder Hey Children's Hospital, Liverpool
3. A. Thompson A, Bezodis IN, Jones RL. (2009) In-depth assessment of expert sprint coaches' technical knowledge. Cardiff School of Sport, University of Wales Institute, Cardiff, UK. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/19551551>. Retrieved on 25/03/2012
4. Armstrong, K., Jennifer, L., Caputo, Richard, S., Farley, Whitehill, W. (2004). *The Assessment of First Aid Knowledge of High School Basketball Coaches*. From <https://www.novapublishers.com/catalog/productinfo.php?productsid=19207>. Retrieved on 25/03/2012
5. Cote, J., Salmela, J. H., Russell, S. (1995) The knowledge of high-performance gymnastic coaches: methodological framework. (University of Ottawa / University d'Ottawa). *Journal: The Sport Psychologist*, 9(1), 65 - 75. <http://www.getcited.org/pub/103341285>. Retrieved on 20/03/2012

Use Of Advance Technology In Cricket

Shrinivas B. Patil

D.R.Mane Mahavidyalaya, Kagal.

Tal - Kagal, Dist - Kolhapur

Abstract:

The purpose of the study was to highlight the technological advancement in cricket. Today is an era of technology. Technology discovers so many unknown things. Sports are not exception to it. Technology has come into cricket that involves players, coaches, umpires and more importantly spectators. Main reason for involvement in the cricket is the interest of everyone, which has been increasing over the years. It is because of new things introducing frequently which is useful to make cricket very fair and clear. Over the years cricket has incorporated into the game a few of the latest technological advances available. There have been some rejections of technology, such as the use of aluminum cricket bats, but generally the ICC has been rightly cautious about making changes to the game that will impact the players and spectators. Nowadays analytics has become an essential part and a major factor in deciding a team's success. Technological developments have happened in every field and it has had a huge impact on the game as well. Due credit must be given to the International Cricket Council for incorporating modern technologies. Technology helps the players to improve themselves as it helps them focus on the areas where they need to improve. It also helps the skippers in devising tactics. Technology has made life easier for the umpires to make an accurate decision. Technology like DRS, LED bails, hotspot, snickometer, spider cams etc. things certainly lifting cricket to new heights.

Keywords: Cricket, Technology, Spectators, Technological developments, ICC

1. Introduction:

Until 19th century, all bowlers used to ball underhand. It was in 1862, when a British player left the field in protest over a 'No Ball' call for raising the arm over the shoulder for delivering a ball. As a result, a regulation was passed to allow bowlers bowl overhand. The rule changed the game dramatically as the overhand bowling made it more complex for the batsman to judge the movement of the ball. And till then Cricket has come a long way with several modifications with rules affecting the nature of game play. Now Cricket is internationally well known game integrates so many technologies to get accurate results. Most of them were rejected by the purists. But still several technological amendments are slowly becoming crucial part of the game.

In the modern day game, analytics has become an essential part and a major factor in deciding a team's success. Technological developments have happened in every field and it has had a huge impact on the game as well. Due credit must be given to the International Cricket Council for incorporating modern technologies. Technology helps the players to improve themselves as it helps them focus on the areas where they need to improve. It also helps the skippers in devising tactics. Technology has made life easier for the umpires to make an accurate decision. After studying hundreds of references on the evolution of Cricket we can see the key technological implementation in the gentleman's game.

2. Objective:

1. To take overview of advancement in technology
2. To understand latest technology in cricket
3. To know actual application of advance technology in cricket

3. Technology in Cricket:

3.1 Third Umpire

Before 1992, all the decisions pertaining to what was happening on the field was decided by the two on-field umpires. The Third Umpire, also known as the TV Umpire came into play in the first Test between India and South Africa in November 1992. The TV Umpire has television replays to make his decision and comes into play when the on-field umpires require his help.

Previously, it used to be lights, like the ones in the traffic signals, used to decide the fate of the batsman, with red signaling the end of the batsman's innings or Out, whereas the green light signaling the batsman has survived the appeal or Not Out. Third Umpires since then have been used whenever the on-field umpires have any doubts regarding any appeals. Though one can't term this as a technological advancement, TV Umpires have certainly changed the game.

3.2 Decision Review System (DRS) Cricket has joined some other world sports and has included an umpire referral system in some international matches. Such a system was first trialed in 2008 (in a Test series between Sri Lanka and India). Unlike in tennis where the challenge and referral decision is clear cut using hawk-eye technology, the cricket referral is adjudicated by the third umpire, and is open to further errors. The actual way it works may change and develop, but when it was first brought in this is how it worked. Players are allowed to challenge decisions made by the on-field umpires, and have them referred to the TV official. For each

innings of the Test, each team can challenge any decisions, though they will be limited to three unsuccessful challenges per innings. Only the batsman on the receiving end of the umpire's original decision or the captain of the fielding side can appeal by making a "T" sign with both forearms at shoulder height. The third umpire uses the technology of the hot spot and slow motion replays at different angles to gain information and make decisions.

It all sounds great for the players and viewers at home, but the pressure is on the umpires. In reality, the process often takes too long and can distract from the game. When there are challenges left near the end of an innings, players tend to make playful challenges on the off-chance of getting a decision overturned. So there are still problems that need to be ironed out, but the referral system is a great step forward for cricket.

3.3 Snickometer

Commonly known as Sniko, the technology is used in televising Cricket to graphically analyses sound and video and show the noise frequency to find out whether the ball touched the bat before going to the fielder. Invented by British computer scientist Allan Plaskett, the Snickometer was introduced in the mid-90's and since then it has become a key technology to find out if the ball touched the bat or not. The Snickometer is frequently used by third umpires to take decisions on a complex catch appeal. The shape of the frequency helps the umpire to find out if the ball touched the bat on the way through to the wicketkeeper.

If there is a sound of leather on willow, which is usually a short sharp sound in synchrony with the ball passing the bat, then the ball has touched the bat. Other sounds such as the ball hitting the batsman's pads, or the bat hitting the pitch, and so on, tend to have a fatter shape on the sound waveform. However, this technology is used when the ground umpires refers to the third umpire.

3.4 Hot Spot

The Snicko was not considered as accurate enough; hence the Hot Spot was introduced to Cricket. It is an infra-red imaging system used to determine where the ball has struck before going to the fielder. The infra-red image shows a bright spot where contact friction from the ball has elevated the local temperature. Where referrals to an off-field third umpire are permitted, the technology is used to enhance the on-field umpire's decision-making accuracy. Where referrals are not permitted, the technology is used primarily as an analysis aid for televised coverage.

The technology uses two cameras positioned on the either end of the ground and measures heat friction generated by a collision, such as ball on pad, ball on bat, ball on glove or anywhere else. The technology uses a subtraction technique of monochrome negative frames into a computer for finding out the ball contact precisely.

3.5 Hawk Eye

This technology is widely used among popular sports like Cricket, Tennis, Soccer, Hurling and more for visually tracking the ball and display a record of its statistical path through movie image. Developed by Dr. Paul Hawkins from the UK, the system was originally implemented in 2001 for making the television broadcast more interactive.

The technology works via six or seven powerful cameras, normally positioned on the underside of the stadium roof, which track the ball from different angles. The video from the six cameras is then triangulated and combined to create a three-dimensional representation of the trajectory of the ball. Hawk-Eye is not infallible and is accurate to within 5mm (0.19-inch) but is generally trusted as an impartial second opinion in Cricket. The Hawk Eye technology helps the umpire by watching where the ball pitched, location of impact with the batsmen's leg and projected path of the ball past batsman.

3.6 Pitch Vision

Developed by Mi Sprot, a UK-based company, the technology has been widely used in the Cricket training system. The Pitch Vision is designed to be used by the full spectrum of Cricket users to provide players key performance feedback. Priced almost 2/3rd of a bowling machine, the technology helps bowlers to measure and record bowlers pace, line, length, deviation, bounce and foot position on bowling crease ball by ball. The technology is able to show the map of bowler's line and length.

It also helps the batsman to see whether their shots would have pierced the field, identify which specific deliveries get you in trouble, compare performance against different bowlers, bat in real game scenarios against real field placements, see a 'Wagon Wheel' of shots from the session and confirm whether the batsman is constantly getting to the pitch of the ball.

3.7 Spider Cam

The SpiderCam enables film and television cameras to move both vertically and horizontally over a predetermined area, typically the playing field of a sporting event such as a cricket pitch. The SpiderCam operates with four motorized winches positioned at each corner at the base of the covered area, each of which controls a Kevlar cable connected to a gyro-stabilized camera-carrier, or dolly.

By controlling the winding and unwinding of the cables, the system allows the dolly to reach any position in the three-dimensional space. The inputs of the SpiderCam 'pilot' are processed by a software that forwards the commands to the winches via fiber optic cables. The SpiderCam was first used in the Indian Cricket League followed by the semifinals of 2010 IPL in Champions League Twenty20 in South Africa.

3.8 Stump Camera

The Stump Camera is a small TV camera stuffed inside a hollow stump. The camera gets aligned vertically the camera view through a small window on the side of the stump via a mirror. These cameras help generate unique view of play for action replays specifically when a batsman gets bowled.

3.9 Ball Spin RPM/ Rev Counter

This technology is used to show the rotation speed of the ball. It is used when spinners are bowling, to show viewers the idea how much each ball is spinning. The technology is also able to show the RPM or revolution per minute through a counter, demonstrating how fast the ball is spinning after release.

3.10 Speed Gun

The Speed Gun is used to measure the speed of the ball from one end of the pitch to the other. The technology allows calculating the speed of bowler's delivery. Implemented first in 1999, the speed gun gets mounted on a pole and positioned next to the sight screen. The device relays a beam from the radar head to detect movement across the entire length of the pitch. This technology actually tells us who is the fastest bowler and what was the highest speed the player achieved while setting up the record.

3.11 Bowling Machine

A Bowling Machine enables a batsman to practice and to expertise specific skills through repetition of the ball being bowled at a certain length, line and speed. It can also be used when there is no one available to bowl, or no one of the desired style or standard. There are various types of bowling machines, which are quite different in the ways they achieve the required delivery, though most allow the use of remote control, so that a coach can be closer to a batsman when the stroke is played.

The main mechanism of the machine consists of two heavy wheels, each driven by its own electric motor. These are mounted in a frame such that the wheels are in the same plane. A ball joint allows the machine a wide range of movement. The whole assembly is mounted on a sturdy tripod or other frame so that the plane of the wheels is roughly at the height that a typical bowler would release the ball. A chute delivers the ball between the wheels, protecting the coach's hands.

3.12 LED Bails

Using LED technology, the Bail glows once the ball struck the wicket/bail or the wicketkeeper whips off the bails. Developed by Bronte Eckermann, an Australian mechanical industrial designer, and created by South Australian manufacturer Zing International, the LED Bails are an expensive solution to notice falling of the bails. The bails pack a microprocessor and sensor in each bail along with a low voltage battery to determine if the wicket is broken in one thousand fraction of a second.

4. Conclusion:

In this article, we have discussed the technological advancements in cricket such as: Bowling machine, Hawkeye, Hot spot, speedometer, stump microphone, snikometer and etc. Not only these advancements have helped to make correct decisions but they have also brought the game closer to its fans. Players can now analyze and improve their performance. These technological advancements have changed to entire face of cricket in 21st century.

Reference:

1. <https://www.ibtimes.co.in/top-10-technological-advancements-that-changed-cricket-forever-624174>
2. <https://www.cricket365.com/latest-news/advanced-technologies-used-in-cricket-games/>
3. <https://www.quora.com/What-are-the-technologies-used-during-cricket-matches>
4. <http://www.espnricinfo.com/infocus/content/story/infocus.html?subject=18>
5. <https://alphacricket.com/modern-technology-used-in-cricket/>
6. <https://www.thehindu.com/sci-tech/technology/techs-in-the-crease/article23558187.ece>
7. <http://www.holdingwilley.com/article/musings/technological-advancements-in-cricket>

Role of Yogik Meditation In Sports

Dr.Sushant T. Magdum

Shri Yashwantrao Patil Science College,
Solankur.

Abstracts

Meditation is proven to reduce stress, which is important for all of us in today world. Particularly for an athlete, however, this can be an invaluable effect. Whether in training, competition, or simply the ongoing effort to improve, athletes experience a great deal of stress. Meditation can do away with it to some extent, freeing the mind and emotions to focus on more important things.

Introduction

Yoga is an ancient Indian culture its importance for the spiritual attainment has been recognized throughout the ages by all the system of Indian philosophy. No doubt about its rewards in the form of better health, vitality and psycho-social poise .It's derived from the Sanskrit word Yus, Yoga literally means union-union or Integrate.

Yoga is a 5,000 year old Indian body of knowledge, yoga is all about harmonizing the body with the mind and breathe through the mean of various breathing exercises, yoga Poses (Asana) and meditation.

However, its application in various field is a new trend. Before we consider the contribution of yoga / Meditation to the field of sports we must first clearly understand the concept of Yoga Meditation and Sports

Concept of Yoga

The ancient marvel of yoga is the priceless gift of India to the world. Although the tradition of yoga is 5000 year old , it is mainly attributed to the Sage Patanjali as the father of yoga , who transcribed the book , The Yoga Sutra over 2,000 years ago. This sacred Sanskrit text is a compilations of 198 sutras in four chapter (Sadhanapad, Kaivalypad, Vibhutipad, Samadhipad) which outlines the Eight limbs of Yoga offering wisdom and guidelines for living a meaningful and purposeful life .Yoga is beneficial in health as well as disease as it is holistic and has promotive, preventive as well as curative potential. The term yoga has its verbal root as Yuj in Sanskrit. Yuj means joining Yoga is that which joins. What are the entities that are joined . in the traditional technology it is joining of the individual self with –the universal self (Atma to Parmatma) It is an expansion of the narrow constricted equisetic personality to an all pervasive eternal and blissful state of reality, the aim of Yoga itself is integration of personality in its all aspects.

The various Yoga practices may he classified into : (a) Asanas, (b) Pranayama, (c) Bandhas, (d) Kriyas and (d) Meditation.

- A. Asanas : These are certain patterns of postures that stabilize the body and mind. They aim at establishment proper rhythm in the neuromuscular tonic impulses and improve the general tone of the muscles.
- B. Pranayamas : Pranayama is control of Breath, “Prana” is breath or vital energy in the body. On subtle levels prana represents the pranic energy responsible for life or life force, and “ayama” means control. So Pranayama is “Control of Breath”.
- C. Bandhas and Mudras : These consists of practices wherein one tries to consciously control certain semi-voluntary muscles in the body. In these muscles there is an integration of central and autonomic nerve supply, by bringing these muscles under volition one could influence thereby the activity of the autonomic nerves systems which functions as a whole. Bandhas and Mudras help to tone up the internal organs, decongest them and stimulate their healthy functioning.
- D. Kriyas :These are purification processes, classified into six division and therefore they are often called Shatkarmas or Shatkriyas. Each one of these consists of many sub-sections. They not only purify the internal organs but also train the reflex mechanisms.

Concept of Meditation

Meditation is a practice where an individual uses a technique- such as mindfulness, or focusing their mind on a particular object, thought or activity- to train attention and awareness, and achieve a mentally clear and emotionally calm

Meditation has been practiced since antiquity in numerous religious traditions and beliefs, often as part of the path toward liberation, awakening and Nirwana. Since the 19th century, it has spread from its origins to other cultures where it is commonly practiced in private and business life.

Meditation may be used with the aim of reducing stress, anxiety, depression, and pain, and increasing peace, perception, self-concept, and well-being. Meditation is under research to define its possible health (psychological, neurological, and cardiovascular) and other effect

Concept of Sport:

Sports including all forms of competitive physical activity or games which, through casual or organized participation , aim to use, maintain or improve physical ability and skills while providing enjoyment to participants, and in some cases, entertainment for spectators.

The word ‘Sport’ comes from ‘desports’ from old French verb ‘des porter’ which ment to play at games, Another derivation of the word ‘Sport’ is related to the English word ‘desport’ and the Italian ‘deporto’ which mean whiling away the time in pleasure.

From fifteenth to the eighteenth century ‘sport’ had meant any pastime or diversion from the serious side of life sometimes, but not always, requiring physical effort and skill. In the nineteenth and twentieth century the word ‘Sport’ come to be used in a more restricted way to refer to stereotyped competitive activities often performed by experts. In this restricted sense sport may be defined as ‘Traditionalized set of rules to be exemplified by men who try to be excellent in and through their bodies.

Sports in the form of exercise have been used as a means of treating various disorders by Greeks as can be gathered from works of Hippocrates.

Hundreds of sports exist, from those between single contestants, through to those with hundreds of simultaneous participants, either in teams or competing as individuals. In certain sports such as racing, many contestants may compete, simultaneously or consecutively, with one winner, in others the contest (a match) is between two sides, each attempting to exceed the other. Some sports allow a ‘tie’ or ‘draw’ in which there is no single winner ; others provide tie-breaking methods to ensure one winner and one loser.

Contribution of Yoga in Sports

Yoga plays an important role in sports. in yoga. Asana, Pranayama, Suryanamaskara, Meditation and Kayotsarga are usually performed by sportsperson for various purpose in sports. Yoga improve their concentration. Its helps in developing physical fitness and it is also good for relaxation, good for rehabilitation after injury.

Benefits of Yoga in Sports

- Improve concentration-some yogasana (Balancing pose), Pranayama like anulom-vilom,Bhramari etc., Meditation helps to increase concentration.
- Weight controle- Sportsperson often gains weight during off-seasons. This can easily be prevented by practicing all yoga techniques.
- Increase immunity- yoga also increase the immunity.
- Improves all systems – Yogasana,Pranayama and surynamaskara improves all body systems.
- Improve glandular function – Daily practice of yoga improve glandular function.
- Develop Fitness- Yogaasana,Pranayama, Suryanamaskar develops high level of physical fitness especially flexibility and endurance.
- Tone up muscular and nervous system
- The breathing exercise of yoga helps to control the the breath which is very important for sportspersons
- Meditation, relaxation poses and some pranayama cure stress and anxiety.
- It cures all components of physical fitness like speed, strength flexibility etc.

Contribution of Meditation in Sports

Athletes spend much of their time mentally and physically preparing for athletic competitions in hopes of improving plying performances. However, many athletes are inconsistent with their athletics performances due to anxiety, lack of self- confidences, and other barriers)Mamassis&Doganis, 2004). Athletes who experiences sport related anxiety may also suffer from feelings of worthlessness,

physical/emotional exhaustion, and a reduced sense of fulfilment (Lemyre,Roberts,& Stray-Gunderson,2007). Some athletes dwell on past performances or worry about future actions, and they may lose focus on their current situation. Such athletes attend to their immersing themselves in the present moment (Moore, 2009). Mindful athletes may have heightened awareness and acceptance of internal and external stimuli that may allow them to develop their attention and energy to their athletic performances (Moore,2009).Mindfulness, or non-judgmental present- moment awareness, may help athletes improve their concentration, thus helping them improve their sports performances(Bernier,Thienot,Codron,&Fournier,2009;Gardner & Moor,2004). Being mindful can also help athletes enjoy their sports, which can reduce the potential for burnout.

We have written before here about the power of visualization for athletes, and that's certainly a form of meditation. You could think of it in vague terms, as simply forming a goal in your mind's eye and thinking of it now and then. But true visualization means the ability to block out everything else and focus solely on a goal or purpose until you can see yourself achieving it. It's actually a fairly complex mental maneuver, and when done successfully it can greatly benefit athletes.

Athletes who exemplify The Power of Meditation

In this piece we'll look a little more broadly at the idea of meditation – which famous athletes have used it, what it can do in general, and how you can go about it. It's a powerful tool for the well-rounded athlete, and so something well worth exploring.

Only a small amount of research will actually turn up a number of famous athletes who have succeeded by way of meditation. Many if not most successful sports figures practice yoga these days, which is certainly a form of meditation. But others have credited the idea of clearing their minds and learning to focus more directly.

LeBron James – James remains at the top of his game as a basketball player. He's openly talked about practicing yoga, appears to be an increasingly calm and spiritual figure, and has been seen apparently meditating in the past. He's a terrific example simply because of his ability to "block out the noise" so to speak and focus on single tasks.

Novak Djokovic – Djokovic has fallen off a little bit, but at the outset of this year he was coming off of a years-long reign in professional tennis. He and Andy Murray were odds-on favorites with the bookies to win the Australian Open before he ultimately struggled and succumbed to injury later in the season. But he's still one of the world's most dominant athletes when healthy, and he's credited that dominance largely with changes he made to his diet and mindset. Djokovic has been very open about the importance of meditative practices.

Derek Jeter – Jeter is now retired, but he ended his baseball career as one of the best of all time. He's a Yankees legend alongside names like Babe Ruth, Mickey Mantle, and Joe DiMaggio, and he won five World Series titles in his time. More remarkable than his on-field success however was always Jeter's ability to handle the pressures of New York stardom in a seemingly inhuman manner. He floated above controversy and criticism and kept his cool in the craziest of moments. It's unsurprising that he too relied on meditation, having mentioned it as a regular part of his off-day routine.

Meditation's Positive Effects

We think of meditation as having a generally calming effect, and that's certainly accurate. But sometimes the specific benefits get lost in that generalization. Here's a little bit on what you might expect to gain from it, particularly as an athlete.

Stress Reduction – Meditation is proven to reduce stress, which is important for all of us in today's world. Particularly for an athlete, however, this can be an invaluable effect. Whether in training, competition, or simply the ongoing effort to improve, athletes experience a great deal of stress. Meditation can do away with it to some extent, freeing the mind and emotions to focus on more important things.

Improved Concentration – A woman practicing meditation who was quoted in a Huffington Post article on this very topic noted that she was more cantered and focused in everything she did when she was meditating. This is one of the most common benefits you hear about, and another invaluable one for athletes. The chance to focus more effectively on training or performance can lead to drastically improved results.

Better Self-Awareness – We tend to brush over the idea that meditation can lead to more "cantered" emotions or outlooks. What this really means is that we can simply and calmly look inward and in doing so recognize our own tendencies and emotions. For an athlete, this could mean identifying a destructive habit or something similar, and then acting on improving it.

Conclusion:

Meditation has many key benefits that can help with athletic performances. Athletes who incorporate meditation into their workout routine can be better prepared for competition and have a mental edge on their opponents. While it's important to train the body, it's also important to train the mind.

Reference:

1. Jackson, Ian Scot (1975). Yoga and the Athlete, World Publications, Mountain View.
2. Moses, R, (1972). Effect of Yoga on flexibility and Respiratory measure of vital capacity and breath holding time, D.Ed. Dissertation University of Southern California, Published by University of Oregon Micro-Film. Aug.1973
3. Wertx, Speneer (1977). Zen, Yoga and Sports: Eastern Philosophy for Western Athletes. Jour. Of the Philosophy of Sport IV-68-82.
4. Ghorate, M.L.(1988). Yoga and Sport: Yoga Mimansa Vol.XXVII, No.1&2 pp,94 to 107, April-July 1988.
5. Subramanyam ,S. (1989). Yoga for Health: Yoga Mimansa Vol.XXVIII, No.1 pp,60 to 64., April 1989.

बॅसल मानांकन व भारतीय बँका

प्रा. डॉ. हसीम वलांडकर

अर्थशास्त्र विभाग

क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय वाळवा

बँकींग आणि वित्तीय सेवांसाठी जगभर प्रसिद्ध असणारे स्वित्झर्लंड मधील प्रसिद्ध शहर म्हणजे बॅसल अंदाजे २ लाख लोकसंख्येच्या या शहरात रसायन व औषध निर्माण व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात चालतो. जगातील व्यापारी बँकांच्या परीक्षणाच्या संदर्भात “बँक फॉर इंटरनॅशनल सेटलमेंट” या आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थेने जी समिती नेमली व त्याची ज्या ठिकाणी निर्मिती केली जाते. ते बॅसल समिती होय. दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९५० पासून जगातील सर्वच देशात विकासाची प्रक्रिया गतिमान झाली. जवळ-जवळ सर्वच देशात बँकिंग व्यवहाराच्या माध्यमातून विकासावर भर दिला. साहजिकच व्यापारी बँकिंग क्षेत्रात क्रांतिकारी बदलाना सुरुवात झाली. नवे तंत्रज्ञान, वाढती स्पर्धा व १९८० च्या दशकात सर्वच देशात आर्थिक सुधारणा करण्याकडे देशांचा वाढता कल यामुळे खाजगी करण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या सुधारणांचा अर्थव्यवस्था मध्ये अंतर्भाव केला गेला त्यामध्ये बँकांनी आपले व्यवहार पारदर्शी ठेवावेत त्यांची कार्यपद्धती प्रमाणीकृत असावी. तेजी-मंदी च्या आव्हानांना त्यांना समर्थपणे तोंड देता यावे. व प्रतिवर्षी कर्ज वासूल न झाल्याने व्यापारी व सरकारी बँकांना होणारा प्रचंड तोटा भरून काढण्यासाठी सरकारला द्यावा लावणारा निधी यामुळे अंदाज पत्रक कोलमडते याचा अर्थव्यवस्थेवर ताण येतो याला समर्थ पणे तोंड देता यावे. हा गंभीर प्रश्न आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीच्या लक्षात आला. त्या साठी बँकिंग पर्यवेक्षणावरील समिती (The best committee on Banking Supervision) स्थापन करण्यात आली. व ही समिती जागतिक पातळीवर बँकिंग मध्ये सतत सुधारणा करण्यासाठी वेळोवेळी शिफारशी करत असते. ही कायम स्वरूपी यंत्रणा आहे.

भारताने १९९१ ला नवीन आर्थिक सुधारणा स्वीकारली कारण भारतातील बँकांच्या व वित्तीय संस्थांच्या कारभारात विकृती निर्माण झाल्या होत्या. त्यांची उत्पादकता व कार्यक्षमता घातली होती. अनेक सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका व वित्तीय संस्था कमकुवत झाल्या होत्या. प्रतिवर्षी बँकाना कोट्यावधींचा तोटा होत होता. म्हणून १४ ऑगस्ट १९९१ला रिझर्व्ह बँकेचे माझी गव्हर्नर एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षते खाली समिती नेमली व त्यांच्या शिफारशी स्वीकारून आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील बँकिंग सुधारणा करण्यास सुरुवात केली

भारताने बॅसल मानांकन सुधारणा योजनेच्या करारावर सही केल्याने. भारतावर तो लागू करणे बंधनकारक झाले शिवाय बँका मध्ये निर्माण झालेली आर्थिक व वित्तीय आरिस्ते बँक व्यवसायावर गंभीर परिणाम करत होती. रोखता, तरलता व बँकिंग मधील अंतर्गत व बह्यर्थ धक्के सहन करणे बँकांची लवचिकता वाढवणे यां साठी १९८८ पासून भारताने बॅसल मानांकन-१ ची चौकट लागू केली. जगातील १०० देशांनी बॅसल मानांकन स्वीकारले असून ते लागू करण्याचे आव्हान मोठे होते यां समितीने बॅसल ची २५ गाभा तत्वे सांगितली असून प्रत्येक देशाला आपल्या बँकिंग विनियम कायद्यात व मध्यवर्ती कायद्यात तरतुदी कराव्या लागल्या. बॅसल ची चौकट “Internation Setalment Buro” च्या वतीने लागू केल्या जातात. हा ब्युरो विविध देशातील मध्यवर्ती बँकांमध्ये सहकार्य प्रस्थापित करून आर्थिक स्थैर्य व बँकिंग नियमामध्ये सर्व साधारणपणे प्रमाण ठरवणे हाच याचा मुख्य उद्देश होता. वरचेवर बदलत्या परिस्थितीचा विचार करून मार्गदर्शक सुचना केल्या जातात. त्याला बॅसल मानांकन म्हणतात. आज पर्यंत बॅसल मानांकन ३ जाहीर केले आहेत. व २०१९ पासून बॅसल मानांकन-४ जगभर लागू करण्याचा मानस आहे. आपण यां मानांकनाचा तपशील अभ्यासू

बॅसल-१ बँकिंग समितीने बँकांचे भांडवल मोजण्याची जि पद्धती तयार केली त्याला बॅसल अॅकॉर्ड असे म्हणतात. याने पत पुरवठ्यातील धोक्यांवर आपले लक्ष केंद्रित केले त्याचे बँकांच्या भांडवल व धोक्याच्या भाराची संरचना यांची नव्याने व्याख्या दिली. बँकांनी यां धोका भरित मत्तेच्या ८ टक्के किमान भांडवलाची तरतूद करावी असे सांगितले. धोका भारित मत् ही वेगवेगळ्या प्रकारची असते. ज्या कर्जाला तारण असते ती कमी धोका असणारी तर तारण नसणारी कर्जे अधिक धोक्याची व जोखीम असणारी असतात. असे सांगितले.

बॅसल-२ बॅसल बँकिंग समितीने १९९९ मध्ये बॅसल-२ ची मार्गदर्शक तत्वे प्रकाशित केली. ती वादग्रस्त ठरल्याने २००१, २००३ व त्यात सुधारणा करून २००४ मध्ये ही सविस्तर मार्गदर्शक तत्वे प्रकाशित झाली. बॅसल-२ च्या यां मसुद्यात बँकिंग कायदे व नियंत्रणे पुढील प्रमाणे समाविष्ट आहेत

१. आगोदरच्या काळात जोखीम भारांकाच्या कमीत कमी १०० टक्के भांडवली आवश्यकता होती. आता जोखीम भारांकाचे ४ टप्पे म्हणजे २० टक्के, ५० टक्के, १०० टक्के व १५० टक्के हा नवा दृष्टीकोन अधिक समर्पक व वास्तव वादी मांडला
२. प्रत्येक बँकेने स्वतःची वित्तीय आदर्श व्यवस्था निर्माण करून उत्तम परिनिरीक्षण प्रक्रीये द्वारे भांडवल पर्याप्तता आवश्यकता सुनिश्चित करणे त्यामुळे व्यवस्था अधिक लवचिक बनते
३. बँकांनी अधिक उघड पणाने बझार शिस्तीचे पालन करणे. त्यामुळे बँकांची जोखीम पार्श्वभूमी अधिक पारदर्शक व भांडवल पर्याप्तता अधिक वस्तुनिष्ठ करण्यावर भर दिला.

ज्यास्त धोके असणाऱ्या व्यवसायात भांडवल गुंतवणुकीवर बँकेच्या मॅनेजरनी बंधने घालावीत कर्जातील धोके व कामकाजातील धोके वेगळे करून त्याची संखेत गणना करणे वास्तव अथवा वित्तीय धोक्यांची प्रयत्न पूर्वक नियंत्रण द्वारे मुल्यमापन करून बॅसल-२ मध्ये बँकांसाठी धोके भारित गुंतवणुकीसाठी अनेक उपाय योजनासुचवल्या आहेत. उदा. उप तारण बाजार, धोके भारित मत्ता, बँकांच्या अनियंत्रित भागाकडे वर्ग करणे गुंतवणुकीतील धोके सरळ गुंतवणूक दारावर टाकणे ज्या रोख्यांची खुल्या बाजारात खरेदी विक्री होते त्या मधून हा निर्णय घ्यावा.

बॅसल-३ : १६ सप्टेंबर २००८ मध्ये सुरू झालेल्या जागतिक वित्तीय पेच प्रसंगाने म्हणजेच जागतिक मंदीने जगातील सर्वच देशात नामवंत अर्थ संस्थाना धक्के बसू लागले अमेरिकेतील गुंतवणूक बँका उदा लेहमन ब्रदर्स, मेटल लिंच यां बँका दिवाळखोरीत गेल्या. तर काही बँका दुसऱ्या संस्थेत विलीन झाल्या काही बँका अवसायानात गेल्या. तर काही बँकाना सरकारने गुंतवणूक करून जीवदान दिले. आर्थिक मंदीच्या पार्श्वभूमीवर बँकिंग क्षेत्र बळकट करण्याची गरज निर्माण झाली होती खास करून विकसित देशातील बँका भांडवला बाबत कमकुवत झाल्या होत्या. बॅसल-२ मध्ये सांगितलेले प्रमाण बँकांच्या भविष्यकालीन धोक्यांना तोंड देण्यासाठी पुरेसे न्हवते. त्यामुळे बॅसल मानांकन-३ मध्ये बँकांची कार्य प्रणाली जास्तीत जास्त भांडवल प्रदान करणे हा उद्देश होता त्यांची बँकिंग पद्धती ४ घटकावर आधारित आहे.

१. भांडवल: बँकांच्या भांडवल मात्रेत वाढ करणे आणि व्यावसायिक गुणवत्ता वाढवणे. रोधक भांडवल ही नवीन संकल्पना मांडली.
२. रोखता: बँकांनी उच्च गुणवत्तेची रोखता राखावी त्यासाठी मानांकनाची निश्चिती केली गेली
३. निधी पुरवठा : बँकांनी केलेल्या व्यवसायातून जो नफा मिळतो त्यामध्ये कोणकोणत्या तरतुदी कराव्यात याच्या सूत्रात सुधारणा केली.

४. आर्थिक मदत: बँकांनी व्यवसायातील व्यवहारांची आर्थिक स्थिती उत्तम राहावी व अधिक पारदर्शक दिसावी याची व्यवस्था करणे/

यां अटीची पूर्तता करण्यासाठी बॅसल मानांकन-३ ने कालबद्ध कार्यक्रम आखला. बँकांनी २०१३ पर्यंत जोखीम भारांक मालमत्ता भांडवल तरतुदींचा ३.५ टक्के व २०१९ पर्यंत ४.५ टक्के टप्पा गाठणे अपेक्षित होते. अंतिमतः २०१३ पर्यंत बँकांनी जोखीम भारांक मालमत्ता भांडवली पर्याप्ततेच्या ८ टक्के व २०१९ पर्यंत १०.५ टक्के टप्पा गाठणे अपेक्षित होते. भांडवली गरजा व रोखता गरजा यातील नैसर्गिक संबंधावर लक्ष केंद्रित केले. बॅसल मानांकन-३ ने २ नवीन गुणोत्तरे शोधली. ती म्हणजे

१. रोखता समावेशान गुणोत्तर (एल.सी.आर.)
२. निव्वळ स्थिर निधी गुणोत्तर (एन.एस.एफ.आर.)

बॅसल मानांकन-३ ने भांडवली पायांची संकल्पना नव्याने मांडली व ती गुणात्मक दृष्ट्या अतिशय उत्तम करण्याचा प्रयत्न केला **बॅसल मानांकन-४:** सन २०१७ ला बॅसल मानांकन-४ चा मसुदा नियमाप्रमाणे तयार केला गेला. बॅसल मानांकन-३ प्रमाणेच विस्तृत चर्चा करून त्याची बँकिंग उद्योगात सविस्तर अंमलबजावणी करत असताना प्रत्यक्षात ज्या अडचणी आल्या त्या सुधारणा करून त्यामध्ये जोखीम भारांक ७५.५ टक्के पर्यंत ठेवला तर तो आदर्श होईल स्वीडन व डेन्मार्क मधील बँकांनी चांगली कामगिरी करून २.५ टक्के ते ३ टक्के पर्यंत जोखीम भारांक मालमत्ता व ९ टक्के पर्यंत भांडवल पर्याप्तता तरतूद करावी सर्व साधारण जगातील सर्व बँकांनी किमान ५० टक्के भांडवल जोखीम भारांक गुणोत्तर ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. ज्या बँका सरकारच्या धोरणामुळे अडचणीत येतात त्यांना भांडवल भरणा योजने अंतर्गत सरकार कडून मदत मिळावी अशी अपेक्षा व्यक्त केली सध्या जगात सर्वच देशात बॅसल मानांकन-३ ची अंमलबजावणी सुरू असून अजून बॅसल मानांकन-४ च्या तरतुदी लागू केलेल्या नाहीत.

भारत आणि बॅसल मानांकन

तक्ता क्र. १ बॅसल मानांकन ३ रिझर्व्ह बँकेने भारतातील बँका साठी घालून दिलेली काल मर्यादा

आयाम	१ एप्रिल २०१३	३१ मार्च २०१४	३१ मार्च २०१५	३१ मार्च २०१६	३१ मार्च २०१७	३१ मार्च २०१८	३१ मार्च २०१९
Tier भांडवल	६%	६.५ %	७ %	७ %	७ %	७ %	७ %
साम ईक भांडवली समभाग	४.५ %	५ %	३.५ %	५.५ %	५.५ %	५.५ %	५.५ %
Tier- II भांडवल	२.५ %	२.५ %	२ %	२ %	२ %	२ %	२ %
भांडवल पर्याप्तता	९ %	९ %	९ %	९ %	९ %	९ %	९ %
शोधक भांडवल	-	-	-	०.६२५ %	१.२५ %	१.८७५ %	२.५ %
भांडवल पर्याप्तता + शोधक भांडवल	९ %	९ %	९ %	९.६२५ %	१०.२५ %	१०.८७५ %	११.५ %

Data source – rbi.org.in/notificationuser.aspx?id=8806&mode=0.

भारतात ८५ मुख्य व्यापारी बँका असून वित्तीय क्षेत्राच्या एकूण मालमत्तेच्या ७८ टक्के खाती त्यांच्याकडे आहे ३००० पेक्षा जास्त सहकारी बँका देशात असून त्यांच्याकडे ९ टक्के खाती आहेत. शिवाय १९१ विभागीय बँका असून त्यांच्याकडे ३ टक्के खाती आहेत. म्हणजे भारतातील आर्थिक व्यवहारांचा बहुतांशी भाग व्यापारी बँकांच्या ताब्यात आहे त्यामुळे आरबीआय ने बॅसल मानांकन अंमलबजावणी साठी त्रिस्तरीय दृष्टीकोन अवलंबला आहे त्याची चर्चा पुढील प्रमाणे.

१. भारताने बॅसल मानांकन-१ ची अंमलबजावणी १९९२-९३ ला हळूहळू सुरु केली व १९९४ अखेर परदेशात शाखा असलेल्या बँकांनी त्याचा स्विकार करणे व देशातील इतर सर्व प्रकारच्या बँकांनी १९९६ पर्यंत बॅसल मानांकन लागू करण्याचा कायदा आरबीआय ने केला.
२. सन २००९ मध्ये बॅसल मानांकन-२ लागू केले.
३. सन २०१३ ते २०१९ या काळासाठी बॅसल मानांकन-३ च्या शिफारशी लागू करण्याचे ठरवले. बी.सी.बी.एस. ने बॅसल मानांकन-३ ची कार्य मर्यादा ठरवून दिल्याने भारता वरती बंधनकारक होती
४. भारतीय बँकांना बॅसल मानांकन-३ चे निकष लागू करताना पुनर्भांडवल हाच पर्याय हाच उरला आहे
५. फक्त भारताच्या सार्वजनिक बँकांचा विचार केल्यास ७ लाख कोटी रुपयांच्या पुनर्भांडवलाची गरज व्यक्त केली आहे
६. सन २०१८ साली भारतातल्या १० मुख्य व्यापारी बँकांना सरकार ने ७ हजार कोटी रुपयांचे भांडवल उपलब्ध करून दिले आहे.

संदर्भ:

१. स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र गुरुकुल २०१७
२. भारतीय अर्थव्यवस्था लेखक डॉ.एम.एन.शिंदे व सत्रे २०१८
३. अर्थशास्त्र स्पर्धा परिक्षा भाग १ डॉ. किरण जी.देसले २०१७
४. योजना मासिक भारत सरकार जानेवारी २०१८
५. मराठी अर्थशास्त्र परिषद अर्थ संवाद एप्रिल-जून २०१८

ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचे नवे विचार प्रवाह

श्री. कृष्णात पांडुरंग पाटील
(संशोधक विद्यार्थी)

मु. पो. सावर्डे, दुमाला,
ता. करवीर जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना:-

सध्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात दिवसेंदिवस हजारो पाने माहितीची निर्मिती होत असताना दिसते. आणि अशा प्रकारची अद्ययावत माहिती आपल्या कार्यात तात्काळ उपयोगात आणण्यासाठी विविध संस्था, संघटना, शासकीय, निमशासकीय कार्यालये, शैक्षणिक, औद्योगिक माहिती मिळवून स्थानिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपले स्थान निर्मितीसाठी व टिकवून ठेवण्यासाठी संगणक व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करताना दिसून येतात. मात्र सर्वच संस्था आधुनिक तंत्रज्ञान वापरू शकत नाहीत. अशावेळी त्यांना ग्रंथालयावर अवलंबून राहावे लागते. विविध ग्रंथालयामध्ये अनेक प्रकारचे वाचक असतात जसे, विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक, सामाजिक व इतर संस्थेतील घटक होय. त्यांना देखील अद्ययावत माहितीची गरज असते. एकंदरितच त्यांना माहिती देण्याची जबाबदारी ग्रंथालयावर येऊन ठेवते. ग्रंथालये ही तर माहिती स्रोत, उगमस्थाने होय. जी वाचकांच्या गरजा भागवू शकतात. मात्र सद्यस्थितीत वाचकांना अद्ययावत माहिती द्यावयाची असेल तर ग्रंथालयांचे संगणकीकरण व आधुनिकीकरण करण्यावर भर दिला पाहिजे. कारण ग्रंथालयात माहितीचे नवे विचार प्रवाह सुरु झाले आहेत. वाचकांच्या अपेक्षामध्ये वाढ झाली आहे.

एकंदरीत माहितीच्या युगात नव्याने निर्माण झालेली माहिती काही काळात जुनी होत असताना दिसते. परिवर्तन माहिती ही नव्या रूपात आपल्यासमोर येत असल्याचे दिसून येते. माहिती काळानुसार, परिवर्तनानुसार जशी बदलत आहे त्याचप्रमाणे ग्रंथायातील वाचनसाहित्य, सेवा पद्धती आणि ग्रंथालय देखील अद्ययावत, आधुनिक स्वरूपात राहण्यास सज्ज असताना दिसत आहे.

ग्रंथालयाचे संगणक व आधुनिकीकरण झाले तर ग्रंथालय ही संकल्पना नामशेष होईल अथवा कायमचीच संपुष्टात येते की काय असा समज ग्रंथालय संस्था, संघटनांचा झाला होता. परंतु इलेक्ट्रॉनिक वाचनसाहित्य आणि नेटवर्कींगचा ग्रंथालयामध्ये वापर हा वाचक व ग्रंथालयाच्या अनेक समस्या, गरजांवर आधुनिकतेचे नवे विचार प्रवाह नक्कीच तारक ठरतील हे मात्र नक्की.

माहिती तंत्रज्ञानाचा समाज व ग्रंथालयावर प्रभाव

सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, वैज्ञानिक व इतर क्षेत्रात अनेक घडामोडी घडताना दिसतात. दैनंदिन वृत्तपत्रके, न्यूजचॅनेल यामधून जागतिक बाजारपेठेत विकसित आणि अविकसित राष्ट्रांच्या औद्योगिक विकासामध्ये चाललेली चढाओढ याचे दर्शन घडून येते. तसेच राजकीय, सामाजिक, आर्थिक घडामोडी, बदलामुळे सामाजिक विकासावर परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. जागतिक स्पर्धेत प्रत्येक राष्ट्र आपली आर्थिक पत सांभाळण्याचा प्रयत्न करत आहे. आपले राष्ट्र प्रगतीशील बनवण्यासाठी विविध तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो.

प्रामुख्याने सामाजिक, आर्थिक, राष्ट्रीय विकास साधायचा असेल तर माहिती तंत्रज्ञान व संगणकाचा वापर मोठया प्रमाणावर करणे गरजेचे आहे. जगभरातून रोज नवनवे संशोधन विकसित होत असल्याचे चित्र दिसून येते. रोज नवनवीन माहितीचा शोध लागत असतो आणि अशी नवीन माहिती राष्ट्रांच्या, समाजाच्या विकासासाठी उपयुक्त असते. राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्ती, घटक हा राष्ट्रबांधणीसाठी, स्वहितासाठी नवनवीन माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करत असतो. अशा समाजातील व्यक्ती आपल्या कार्यासाठी उपयुक्त व अद्ययावत माहिती ग्रंथालयातील वाचन साहित्याच्याआधारे मिळवत असतो. समाजातील घटक म्हणजेच विद्यार्थी, नागरिक, उद्योजक, संशोधक, वैज्ञानिक हे विविध ग्रंथालयांचे वाचक असतात. अशा स्पर्धात्मक युगात वाचकांच्या मागणी त्यांच्या गरजेनुसार, स्वरूपानुसार बदलताना दिसतात. सद्यस्थितीत ग्रंथ, नियतकालिके, पुस्तके, संदर्भग्रंथ यांचे स्वरूप ई-ग्रंथ, ई-जर्नल्स, सीडी, मायक्रो फिल्म इत्यादीमध्ये बदलल्याचे दिसून येते. वाचकांच्या सेवांमध्येही बदल झालेने प्रचलित जागरूकता सेवा निवडक प्रसारक सेवा, सूचीसेवा, सारसेवा यांच्या माध्यमात देखील आमूलाग्र बदल झालेने माहिती तंत्रज्ञानाचा समाजावर व ग्रंथालयावर खूपच प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

ग्रंथालय संगणकीकरण व आधुनिकीकरणाची आवश्यकता

ग्रंथालयांच्या निर्मितीपासून ते सद्यस्थितीपर्यंत ग्रंथालयीन सेवा व कार्ये ही पारंपारिक पद्धतीनेच होत असल्याचे दिसून येते. सध्याचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग असल्याने बदल हा अटळ आहे. सर्वच क्षेत्रामध्ये कार्यामध्ये परिवर्तन होत असल्याचे आढळून येत आहे. मात्र ग्रंथालय क्षेत्रात याची कमतरता भासते. सध्या वाचकांच्या अपेक्षा, ग्रंथालयीन कार्यातील वेळखाऊपणा, अपुरे मनुष्यबळ निधीची व वाचनसाहित्याची कमतरता इत्यादी कारणामुळे ग्रंथालय वाचकांना अद्ययावत माहिती व सेवा देऊ शकत नाही. आणि म्हणूनच परिवर्तनाचा

स्विकार करुन ग्रंथालयामध्ये संगणकीकरण व आधुनिकीकरणाची आवश्यकता आहे. हे खालील घटकावरून स्पष्ट होईल.

1. तंत्रज्ञानावर आधारित सेवा व उत्पादनांबाबत वाचकांच्या अपेक्षा

प्रथमक्षणी वाचक हा ग्रंथालयाचा केंद्रबिंदू मानला जातो. त्यांच्या असणाऱ्या मागण्या व अपेक्षांचा विचार करताना डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांनी त्यांच्या 'फाईव्ह लॉज ऑफ लायब्ररी सायन्स' या ग्रंथात पाच सिंधताचा उहापोह केल्याचे दिसून येते. यामध्ये वाचक आणि ग्रंथालयाचा सर्वांगीण विकास या दोन घटकांवर जास्त भर दिला आहे.

धावपळीच्या युगात समाजातील प्रत्येक मानवाला आपल्या वैयक्तिक जीवनातील यश ज्ञान, मनोरंजन हे कमीत कमी कष्टात व प्रयत्नात प्राप्त व्हावेत अशी अपेक्षा असते. आणि अशा गरजा प्रामुख्याने ग्रंथालय या क्षेत्रावर अवलंबून असतात. सद्यस्थितीत वाचकांच्या गरजांमध्ये वाढ असल्याचे दिसून येते कारण पारंपारिक पद्धतीतून दिल्या जाणाऱ्या ग्रंथालयीन सेवा या वेळखाऊ व किचकट वाटू लागला आहेत त्यामुळे त्यांना त्यांच्या कार्यासाठी लागणारी अद्ययावत माहिती मिळणे दुरापास्त झाल्यामुळे ग्रंथालयाकडून वाचकांच्या अपेक्षा, गरजांमध्ये वाढ होत आहेत.

सोशल मिडिया व नेटवर्कींगमुळे वेळेचे व अंतराचे कसलेही बंधन राहत नसल्याने वाचकांवर, समाजावर प्रभाव वाढत आहे. ई-संसाधने व वाचन साहित्यामुळे वाचक, नेमकी हवी असणारी माहिती शोधू शकतो, नवनवीन उपलब्ध असणाऱ्या वाचन साहित्याचा शोध घेऊ शकतो, हवी असणारी माहिती सी. डी., फ्लॉपी, पेन ड्राइव्ह, अशा ई साधनांमध्ये जतन करू शकतो व हवी तेव्हा पाहू शकतो. तसेच संगणक व ई साधने हाताळण्यास सुलभ असतात. याचा सारासार विचार केल्यास पारंपारिक ग्रंथालयापेक्षा तंत्रज्ञानावर आधारित सेवा व उत्पादने दर्जेदार व कमी वेळेत उपलब्ध होत असल्याने वाचकांना ई स्वरूपातील सेवा मिळणे अपेक्षित वाटते.

2. दैनंदिन व कार्यालयीन कार्यात सुलभता

दैनंदिन ग्रंथालयामध्ये दैनंदिन व पारंपारिक कार्यामध्ये देवघेव व उपार्जन वर्गीकरण, तालीकीकरण, ग्रंथमोजणी, नियतकालिकांचे व्यवस्थापन अशा इतर कामांचा समावेश होत असतो. या पारंपारिक कामांच्या पद्धतीमुळे वाचक व कर्मचाऱ्यांचा वेळ व श्रम खर्च होतो. आधुनिक जगात पारंपारिक पद्धतीमपेक्षा तंत्रज्ञानावर आधारित सेवा व पद्धतींना अधिक महत्त्व प्राप्त झालेचे दिसून येते. संगणक व नेटवर्कींगमुळे वेळेला व अंतराला कोणतीही मर्यादा नाही शिवाय ई साधने व ई-बुक्स, ई-जर्नल्स वापरणे, हाताळणे सध्याच्या वाचकांना सोयीस्कर वाटते आहे. कमी वेळेत जास्तीत जास्त माहिती मिळू शकते. ग्रंथालयात कोणकोणते ग्रंथ उपलब्ध आहेत, हे ओपॅकमुळे शोधणे शक्य होते. तसेच ग्रंथाचे उपार्जन तालीकीकरण वर्गीकरण, नियतकालिकांचे व्यवस्थापन, ग्रंथमोजणी यामध्ये तंत्रज्ञानाचा आधार घेतल्यास वाचकांना व कर्मचाऱ्यांचा वेळा वाचला जातो. ग्रंथालयीन सेवा सोशल नेटवर्कचा, ई-मेल, वाय-फाय इत्यादीद्वारे अधिक परिणामकारक देता येतील. एकंदरीत वाचन संस्कृती टिकण्यास मदत होईल.

कार्यालयीन कार्ये

ग्रंथालयाच्या सर्व कार्यांचे व्यवस्थापन हे ग्रंथालयाच्या कार्यालया अंतर्गत होत असते. यामध्ये प्रत्येक विभागास मार्गदर्शन करणे व परस्परासंबंध ठेऊन ग्रंथालयीन कामकाजात अद्ययावतपणा राखणे हे प्रमुख कार्य होय. कार्यालयीन कागदपत्रे, फायलींचा, निपटारा करणे, नोंदी ठेवणे, माहिती शोधणे, ही कामे सतत करावी लागतात. यामध्ये वेळेचा अपव्यय होतो शिवाय त्यांचे संरक्षण करणे कष्टप्रद असते. ग्रंथालय कार्यालयात माहिती देवाणघेवाण करणे तसेच माहितीचे एकत्रीकरण, साठवणे आवश्यक ठिकाणी पुरवणे गरजेचे असते. ग्रंथालयीन कार्यालय हे ग्रंथालयाचे प्रमुख केंद्र असल्याने ग्रंथालयाचे अंदाजपत्रक बनवणे, मंजूरी देणे, यंत्रसामुग्रीची माहिती मिळवणे, खरेदीस मान्यता देणे, मुनष्यबळाचे नियोजन करणे अशा विविध प्रकारचे नियोजन ग्रंथालयास करावे लागते. या सर्व कार्यासाठी ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण केल्यास ग्रंथालय विकासास चालना मिळण्यास सहकार्य होऊ शकते.

वाचन साहित्याचा एकत्रित वापर

21 व्या शतकात माहितीच्या परिस्फोटामुळे निर्मित झालेली सर्वच माहिती एका पुस्तकात किंवा एका ग्रंथालयात उपलब्ध होऊ शकत नाही. वाचकांच्या गरजा व अपेक्षांमध्येही वाढ होत असल्याचे दिसून येते. ग्रंथाच्या वाढणाऱ्या किंमती, हाताळणी, संरक्षण खर्च, मनुष्यबळ, फर्निचर, इमारत खर्च या सर्व बाबींचा विचार करता प्रकाशित झालेले सर्वच वाचन साहित्य खरेदी करू शकत नसल्याने वाचकांच्या गरजा भागविण्यासाठी वाचन साहित्याचा एकत्रित वापर ही संकल्पना दृढ झाली आहे. यामध्ये ग्रंथालय नेटवर्कच्या माध्यमातून संघतालिका, ग्रंथ, नियतकालिके ई स्वरूपात उपलब्ध करून देतात परिणामी महागडी नियतकालिके, ग्रंथ, डेटाबेससाठी होणारा खर्च कमी प्रमाणात होतो. एकाच प्रकारचे वाचनसाहित्य खरेदी न करता सहकारी ग्रंथालयाने वेगवेगळे वाचनसाहित्य खरेदी करून ऑनलाईन स्वरूपात नेटवर्कच्या माध्यमातून इतरांना पुरवले जाते त्यामुळे खर्चामध्ये

बचत होते. शिवाय वाचन साहित्याच्या एकत्रित वापरामुळे वाचकांच्या वाढणाऱ्या गरजावर नियंत्रण ठेवणेस सहकार्य होते.

दुर्मिळ वाचन साहित्य संग्रहण व जपणूक

मोठ्या ग्रंथालयामध्ये मौल्यवान व दुर्मिळ स्वरूपाचे वाचन साहित्य जतन करण्यासाठी विशेष काळजी घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्याच्यावर रासायनिक प्रक्रिया, विशिष्ट बांधणी करून धुळ, झुरळ, किटक, वातावरण यापासून संरक्षण केले जाते. परंतु कागदामध्ये ठिसूळपणा येऊन ग्रंथ खराब होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. आणि खराब झालेले ग्रंथ वाचण्यास योग्य ठरत नाहीत. पर्यायी सदरचे ग्रंथ कितीही मौल्यवान वा दुर्मिळ असले तरी ते रद्दबातल करणे हाच एकमेव पर्याय ठरतो. दुर्मिळ ग्रंथ हे इतिहासाचे घटनेचे साक्षीदार असतात असे साक्षीदार पुरावे जतन करायचे असतील तर ग्रंथालयांनी आधुनिकतेची कास धरणे योग्य ठरते. ग्रंथालयाचे संगणकीकरण व आधुनिकीकरण करण्यावर भर देणे हे उचित ठरेल. जेणेकरून नवीन तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर केल्याने ग्रंथाचे अमुद्रित जसे, सी.डी., डिक्कीडी, डेटाबेस, ई-बुक्स, प्लॉपी अशा स्वरूपात डिजिटलायझेशन करून सुरक्षितपणे जतन करता येते व त्यांचा वापरही करता येतो. वाचकांच्या मागणीनुसार ई-बुक्स स्वरूपात उपलब्ध करून त्यांच्या गरजा भागवल्या जाऊ शकतात. परिणामी दुर्मिळ वाचन साहित्याची संग्रहण व जपणूक होते व ग्रंथालयाचे डिजिटलायझेशनमुळे वाचकांचा ग्रंथालयाकडील ओढा वाढतो.

डिजिटल ग्रंथालय सेवा

पारंपारिक ग्रंथालयीन सेवा वाचक व कर्मचारी यांच्या दृष्टीने वेळखाऊ, श्रमिक आणि किचकट स्वरूपाच्या आहेत. तात्काळ या सेवा देता येत नसल्याने वाचकांच्या गरजा पूर्ण होत नाहीत. त्यामुळे ग्रंथालयापासून वाचक दुरावला जाण्याची शक्यता असते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीचा प्रभाव समाजावर मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने प्रत्येक वाचक, उपभोक्त्याला, कमी वेळेत, कमी श्रमात जास्तीत जास्त माहिती ग्रंथालयाच्या माध्यमातून मिळावी अशी अपेक्षा असते. इंटरनेट सेवा, न्यूजपेपर क्लिपिंग सेवा, ओपॅक, ई-पब्लिशिंग, इलेक्ट्रॉनिक रेफरन्स सेवा, इंटर लायब्ररी लोन, ई लर्निंग सेवा, इलेक्ट्रॉनिक डॉक्युमेंट डिलीव्हरी सेवा अशा विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक सेवा वाचकांना देऊन त्यांना त्यांच्या, शैक्षणिक, संशोधन कार्यात अद्ययावतपणा राखता येतो. परिणामी डिजिटल ग्रंथालय सेवा दिल्यामुळे वाचकांना वेळा वाचून ग्रंथालय विकासास चालना मिळते.

माहिती साक्षर समाजाची निर्मिती

माहितीचे आदान-प्रदान केल्याने समाजाची बौद्धिक विकास होतोच. शिवाय राहणीमान, जीवनमान उंचावण्यास मदत होते. शोध, संशोधन कार्य व वेगवेगळ्या घटना घडामोडीतून निरनिराळी माहिती निर्माण होत असते. माहितीला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड मिळाल्यामुळे ग्रंथालय, माहिती केंद्रांना संगणक व आधुनिकीकरणाचा वापर करणे अत्यंत गरजेचे झाले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर सर्वच क्षेत्रात देखील थोड्याफार प्रमाणात होत आहे. म्हणावी तितकी माहिती तंत्रज्ञानाची साक्षरता समाजातील घटकापर्यंत पोहचलेली नाही.

सद्यस्थितीत ग्रंथालयांची देखील आधुनिक तंत्रज्ञानाकडे वाटचाल सुरु आहे. मानवी जीवन सुखी, समृद्धी बनवून सामाजिक जिवनामध्ये क्रांतीकारी बदल घडवून आणणेसाठी सर्वच ग्रंथालयांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण आहे. राष्ट्रीय विकासाचा वेग वाढवायचा असेल, राष्ट्रातील अंधश्रद्धा, गरिबी, संपवायची असेल तर माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रसार करून समाज माहिती साक्षर बनवण्यासाठी, समाज माहितीधिष्ठीत बनवण्यासाठी ग्रंथालये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून समृद्ध बनवणे आवश्यक आहे.

ग्रंथालय संगणकीकरण व आधुनिकीकरणाचे फायदे

संगणकीकरण व आधुनिकीकरण या दोन्ही गोष्टी ग्रंथालयाच्या दृष्टीने खर्चिक बाबी असल्यातरी त्याचा फायदा वाचकांचा व कर्मचाऱ्यांचा वेळ वाचवण्यास होतो.

- ❖ ओपॅकमुळे वाचकांना पुस्तक ग्रंथ शोधण्यास मदत होते.
- ❖ वेळ व श्रमाची बचत झाल्याने मनुष्यबळाची देखील बचत होते.
- ❖ माहितीसेवा अधिक कार्यक्षमरित्या देता येतात तसेच सेवांच्या उत्पादकतेत वाढ होते.
- ❖ प्रत्यक्ष कामावर नियंत्रण असल्याने कामातील दिरंगाई टाळता येते.
- ❖ ग्रंथालयीन कामाबरोबरच कार्यालयीन कार्ये देखील सहज व अचूकपणे करता येतात.
- ❖ वाचकांना इंटरनेट व डिजिटल स्वरूपातील वाचन साहित्य व माहिती स्रोत अगदी अल्प वेळेत उपलब्ध करून देता येतात.
- ❖ ग्रंथालय नेटवर्कमुळे आंतर ग्रंथालयीन सहकार्यामध्ये वाढ होते. एकंदरीत याचा फायदा दोन्ही ग्रंथालयांना वाचकांच्या गरजा भागवण्यास मदत करतो.
- ❖ ग्रंथालय संगणकीकरण व आधुनिकीकरणामुळे ग्रंथालयाचा प्रसार होतो.
- ❖ ग्रंथालय संगणकीकरण व आधुनिकीकरणामुळे संबंधीत विद्यालयाचा, विद्यापीठाचा दर्जा अथवा मानांकन वाढीसाठी फायदा होतो.

- ❖ विविध तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्रंथालय अद्ययावत राहणेस मदत होते.

अडचणी

- ❖ प्रमुख अडसर म्हणजे आर्थिक टंचाई
- ❖ आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब खूप खर्चिक बाब आहे.
- ❖ कर्मचाऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान शिकण्याची मानसिकता नसणे.
- ❖ कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षणाचा अभाव.
- ❖ संगणक प्रणाली व तंत्रज्ञानाची सुरक्षिततेचा प्रश्न.
- ❖ आधुनिक तंत्रज्ञानास व्यवस्थापन/ग्रंथालय समिती यांचा विरोध.
- ❖ ई-बुक, ई-जर्नल्स यांच्या वाढणाऱ्या किंमती.
- ❖ यांत्रिकीकरणाची दुरुस्ती व देखभाल.

सारांश

माहितीच्या परिस्फोटामुळे ग्रंथालयाला माहिती तंत्रज्ञानाची जोड मिळाल्यामुळे पारंपारिक ग्रंथालयातील सेवा, पध्दती कार्ये, व्यवस्थापन यामध्ये बदलाचे वारे वाहू लागले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा समाजावर व ग्रंथालयावर सोशल नेटवर्कचा पडलेला प्रभाव, वाचन साहित्य इलेक्ट्रॉनिक, ऑनलाईन स्वरूपात मिळण्याच्या अपेक्षा, वेळेचा, श्रमाचा अपव्यय, अपुरे मनुष्यबळाचा वापर, वाचनसाहित्याचा अभाव, दुर्मिळ वाचन साहित्याची सुरक्षितता, ग्रंथालयीन कार्यामध्ये दिरंगाई अशा विविध समस्या, गरजा भागवण्यासाठी पारंपारिक ग्रंथालयीन कार्यामध्ये परिवर्तनाचा स्विकार करून ग्रंथालयाचे संगणकीकरण व यांत्रिकीकरण करून वाचकांना, उपभोक्त्यांना हवी असणारी माहिती अतिशय जलद व अचूकपणे उपलब्ध करून देणेसाठी प्रयत्न करणे. त्याचप्रमाणे इलेक्ट्रॉनिक, इंटरनेट स्वरूपातील सेवा वाचकांना देऊन ग्रंथालयांचा सर्वांगीण विकास साधणे अपेक्षित आहे. जेणेकरून समाज हा माहितीधिष्ठित बनण्यास सक्षम होईल. ग्रंथालय आधुनिकतेमुळे फायदयाबरोबर अडचणी देखील असतात. अशा अडचणींना ग्रंथालय व्यवस्थापनाने सामोरे जाऊन आधुनिक तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयामध्ये अवलंब करणे अनिवार्य आहे.

संदर्भसूची

1. चव्हाण किशोर, (2004), 'माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान', नाशिक इनसाईट प्रकाशन.
2. जैन, प्रकाश, (2009), 'सुलभ ग्रंथालयशास्त्र' विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रि. नागपूर.
3. फडके द. ना., (2012), 'ग्रंथालय संगणकीकरण व आधुनिकीकरण', फडके प्रकाशन, पुणे. (आवृत्ती 6 वी)
4. बुवा जी. ए., (2007), 'ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवस्थापनाचे नवे प्रवाह', श्री साई प्रकाशन, सावंतवाडी.
5. रणसुरे विलास, (2015), 'माहिती आणि संप्रेषण तंत्र विज्ञान', श्री प्रकाशन, पुणे.

युनेस्कोची वाचक सनद आणि भारतीय ग्रंथालय माहिती धोरण मसुदा

के. एम. कुंभार,

ग्रंथपाल

राधानगरी महाविद्यालय, राधानगरी

प्रस्तावना :

भारत देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्राला अनन्य साधारण असे महत्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे. ग्रंथालयाद्वारे पुरवली जाणारी माहिती परिपूर्ण आणि तत्काळ उपलब्ध झाल्यास सर्व क्षेत्रातील अभ्यासकांना आणि त्यांच्या निर्णय प्रक्रीयेला मदत होते. विविध विषयावरील माहिती व ज्ञान राष्ट्राच्या विकासाचा वेग वाढवते. आणि माहितीच्या योग्य उपयोगामुळे नागरिकांचा दर्जा व गुणवत्ता वाढीस लागते. नागरिकांना विविध विषयावरील माहिती व वाचन साहित्य निरनिराळ्या माध्यमांद्वारे मिळवण्यासाठी शासनाने व ग्रंथालयांनी सर्वोत्तम प्रयत्न केले पाहिजेत. देशातील प्रत्येक नागरिकामध्ये वाचनाची सवय व वाचन संस्कृतीचा विकास व्हायला हवा. या दृष्टिकोनातून राष्ट्रीय पातळीवर ग्रंथालये व वाचनसाहीत्याचे राष्ट्रीय स्वरूपाचे धोरण आखले गेले पाहिजे. याच विचाराने पुढे राष्ट्रीय माहितीविषयक धोरण मसुद्याचे युनेस्कोच्या वाचक सनदेत रूपांतर झाले

***भारतीय ग्रंथालय आणि माहिती सेवेच्या राष्ट्रीय धोरणाचे प्रणेत डॉ.एस आर रंगनाथन यांचे मौलिक योगदान:-**

भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक पद्मश्री डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांनी १९५० च्या दरम्यान ग्रंथालय आणि माहिती सेवेबद्दल सरकारने राष्ट्रीय अशा स्वरूपाचे धोरण ठरविले पाहिजे. अशी मागणी विविध लेखाद्वारे केली होती. १९७० मध्ये भारत सरकारचे या मुद्याकडे लक्ष केंद्रित झाले. आणि त्याचप्रमाणे १९७२ मध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या “राजा राममोहन रॉय लायब्ररी” फौंडेशनच्या उद्दिष्ट मध्ये ग्रंथालयाच्या राष्ट्रीय धोरणाचा समावेश करण्यात आला.

१९७७ साली “नॅशनल इन्फर्मेशन सिस्टीम फोर सायन्स अन्ड टेक्नोलोजी” (NISSAT) ची स्थापना झाली. १९८१ मध्ये राजा राममोहन रॉय फौंडेशनने ग्रंथालय आणि माहिती सेवेचे राष्ट्रीय धोरण ठरवणेचे काम हाती घेतले व त्यामध्ये तयार केलेला मसुदा १९८४ मध्ये केंद्र सरकारला सादर केला. याच वर्षी रूसकी या ठिकाणी IASLIC च्या १२ व्या परिषदेमध्ये राष्ट्रीय धोरणाबाबत चर्चा झाली. त्याच प्रमाणे ILA ने १९८४ मध्ये जयपूर या ठिकाणी आयोजित केलेल्या परिषदेमध्ये त्या मध्ये चर्चा केली. आणि त्यानंतर १९८५ मध्ये ग्रंथालय धोरणाचा मसुदा सरकारला सादर करणेत आला १९८५ ते १९९० च्या सातव्या पंचवर्षीक योजनेने ग्रंथालय आणि माहिती सेवेच्या आधुनिकीकरणाबाबत दिलेल्या अहवालात सुद्धा ग्रंथालयासाठी राष्ट्रीय धोरणाची गरज असलेचे मत व्यक्त केले होते

विविध पातळीवरील मागणीच्या वाढत्या गरजामुळे केंद्र सरकारने ग्रंथालय आणि माहिती सेवेचे राष्ट्रीय धोरण आखण्यासाठी प्रा.चटोपाध्याय यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली होती या समितीने १९८६ साली आपला अंतिम अहवाल व मसुदा केंद्र सरकारला सादर केला. आशा प्रकारे डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांचे स्वप्न साकार होण्यास जवळ जवळ ३६ वर्षांचा कालावधी लागला.

● युनेस्कोच्या ग्रंथ सनदेची पार्श्वभूमी :

युनेस्को या आंतरराष्ट्रीय संघटनेने जगातील सर्व राष्ट्रांना उद्देशून सार्वजनिक ग्रंथालयाची उद्दिष्टेकार्ये , आणि त्यांचे स्वरूप स्पष्ट करणारा जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, त्यामध्ये देशातील सर्व सार्वजनिक ग्रंथालयांनी ग्रंथालयात येणाऱ्या सर्व वाचकांना कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न मानता विनामुल्य वाचन साहित्य उपलब्ध करून दिले पाहिजे. ग्रंथ आणि वाचक यांचे नाते गुरुशिष्या सारखे असल्याने आज तरी ज्ञान संपादन करण्यासाठी ग्रंथासारखे दुसरे साधन नाही

वाचकांमध्ये ग्रंथाबद्दल प्रेम, आपुलकी निर्माण करण्यासाठी आणि वाचन संस्कृती वाढीस लागण्यासाठी वाचकांना ग्रंथाचा अधिकाधिक सहवास मिळवून देण्याचा प्रयत्न व्हायला हवा. आणि नेमके हेच उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेऊन युनेस्कोने २३ एप्रिल १९९८ हा दिवस “विश्व पुस्तक दिन” म्हणून साजरा केला

कोणत्याही विकसनशील देशातील वाचन संस्कृतीचा विकास झाला पाहिजे, असे म्हटले जाते. त्याच प्रमाणे ग्रंथ निर्मितीच्या व प्रसाराच्या समस्या कशा सोडवाव्यात याचा विचार करण्यासाठी युनेस्कोच्या प्रेरणेने प्रकाशक, ग्रंथ विक्रेते, ग्रंथालये , लेखक यांच्या जागतिक संघटनांनी १९७२ साली बेल्जीयम येथे एक जागतिक परिषद आयोजित केली होती. यामध्ये जगातील सर्व राष्ट्रांनी ग्रंथ निर्मिती व ग्रंथ प्रसारासाठी कोणते व कशा प्रकारे प्रयत्न करावेत व कोणत्या जबाबदाऱ्या स्वीकाराव्यात या संदर्भात मार्गदर्शन करणारी १० कलमी ग्रंथ सनद या परिषदेने तयार केली. हि ग्रंथ सनद सर्वविकसनशील राष्ट्रांना एक उत्तम मार्गदर्शन करणारी ठरली आहे.

***युनेस्कोची ग्रंथ सनद:**

१. प्रत्येकाला वाचनाचा हक्क आहे :- देशातील प्रत्येक व्यक्तीला वाचनाची संधी मिळायला हवी. त्याच बरोबर प्रत्येक वाचकाला त्याला आवश्यक असलेले वाचन साहित्य मिळून देण्याची जबाबदारी त्या त्या राष्ट्रातील शासनावर असते. शिक्षणाच्या व निरक्षरतेच्या अभावामुळे कित्यक लोकांना वाचनाची संधी मिळत नाही या साठी शासनाने निरक्षरता निर्मुलन आणि शिक्षण प्रसाराचे पर्यंत करायला हवेत. त्या साठी देशामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालये निर्माण केली पाहिजेत. आणि त्यांच्या माध्यमातून खेडोपाडी साक्षरता मोहीम राबवली

पाहिजे. त्याच प्रमाणे जे सुशिक्षित आहेत त्यांच्यामध्ये वाचन कौशल्य निर्माण करून व त्यांच्यामध्ये नव चैतन्य निर्माण करण्यासाठी नवनवीन प्रकारचे वाचन साहित्ये ग्रंथालया मधून उपलब्ध करून दिले पाहिजे तरच प्रत्येक वाचकाला त्याचा वाचनाचा हक्क मिळून दिलेचे समाधान ग्रंथालयाना मिळेल .

2. शिक्षणासाठी ग्रंथ आवश्यक आहेत :- शिक्षण घेत असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचा कोणत्याना कोणत्या प्रकारे ग्रंथालयाशी संबंध येत असतो. शैक्षणिक जीवनातच वाचनाची सवय लागली पाहिजे . या साठी शासनाने शैक्षणिक विश्वात दर्जेदार ग्रंथनिर्मिती कशी होईल, या कडे लक्ष दिले पाहिजे. आणि जर दर्जेदार ग्रंथ वाचकास मिळाली तर शैक्षणिक दर्जा व गुणवत्ता वाढेल

राष्ट्रीय धोरणानुसार आपल्या देशात विविध विषयावरील ग्रंथ निव्विच प्रकाशित होत असल्याचे आढळते. व त्याचा दर्जा टिकवण्याचा सुध्दा प्रामाणिक प्रयत्न केला जातो . परंतु पुस्तकाच्या किमती आभाळाला जाऊन भिडल्या आहेत त्यामुळे सर्वसामान्य वाचकाला पुस्तके विकत घेऊन वाचता येणे अशक्य नाही . किंमतीवर नियंत्रण ठेवणारी यंत्रणा निष्प्रभ झालेची दिसून येते या कामी शासनाने लक्ष केंद्रित करून पुस्तकांच्या किमती नियंत्रणात आणाव्यात व वाचकांना आणि ग्रंथालयांना कमीत कमी किमतीत उत्कृष्ट प्रकारचे वाचन साहित्य कसे मिळेल याची काळजी घेतली पाहिजे .

3. लेखकाच्या अंगी असलेल्या सृजनशीलतेला समाजाने पुरेसा वाव दिला पाहिजे :- मानवी हक्क व सनदेनुसार प्रत्येक लेखकाला व भाषांतरकारालाही आपले विचार, आपली संस्कृतीक वैशिष्ट्ये आपल्या लिखाणातून प्रखरतेने मांडण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजेग्रंथ सनदेतून व्यक्त केलेले विचार सर्वांनी स्वीकारले पाहिजेत. समाजातील विविध विषयावरील लिखन करताना सामाजिक विचारांचा मुक्त पणे वापर झाला पाहिजे. आणि आपल्या राष्ट्रीय धोरणामध्ये या संदर्भात कसलेही निर्बंध लादलेले नाहीत.

4. राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी चांगल्या प्रकाशन व्यवस्थेची निर्मिती झाली पाहिजे :- युनेस्कोच्या वाचक सनदे नुसार राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी चांगल्या प्रकारची प्रकाशन व्यवस्था असली पाहिजे. नागरिकांना पुरेशा प्रमाणात ग्रंथ उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रकाशन व्यवसायात वाढ झाली पाहिजे. करणा देशातील शैक्षणिक, आर्थिक, आणि सामाजिक प्रगतीचा संबंध हा ग्रंथ निर्मितीशी असतो चांगल्या व दर्जेदार पुस्तकावर ISBN (Indian Standard Book Number) व ISSN (Indian Standard Serial Number) अशा प्रकारचा Standard code असतो .

देशातील प्रकाशन व्यवसायात वाढ होण्यासाठी साहित्यिक, सांस्कृतिक संस्था ग्रंथालये या सर्वांचे सहकार्य लाभले पाहिजे. तरच चांगल्या प्रकारची ग्रंथ निर्मिती होऊन वाचन संस्कृतीला चालना मिळेल .

5. प्रकाशन व्यवसायाला ग्रंथनिर्मितीसाठी आवश्यक त्या सोयी आणि सवलती शासने उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत :- ग्रंथाची उत्कृष्ट निर्मिती होण्यासाठी प्रकाशन व्यवसायाला हवी असलेली छपाई यंत्रे कागद, पुस्तक बांधणी यंत्रे या सारखी अद्यावत साधन सामुग्री अल्प दरात उपलब्ध झाली पाहिजेत. परंतु आपल्या देशाची आर्थिक परिस्थिती आणि शासनाची उदासीनता पहाता प्रकाशन व्यवस्थेला कमीत कमी किमतीत कागदाची उपलब्धता होऊ शकत नाही. त्यामुळे ग्रंथाच्या किमती गगनाला जाऊन भिडल्या आहेत त्यामुळे सामान्य माणसांची इच्छा असूही पुस्तके विकत घेऊन वाचू शकत नाहीत

आधुनिक छपाई यंत्र पुस्तक बांधणीची यंत्रे उपलब्ध न झाल्यास ग्रंथाची छपाई व बांधणी चांगल्या प्रकारे होऊ शकत नाही त्यामुळे ग्रंथ जास्त काळ टीकू शकत नाही . या साठी अत्याधुनिक साधन सामुग्री खरेदी साठी शासनने सवलती दिल्या प्रकाशकांना कमी खर्चात उत्कृष्ट व चांगल्या प्रकारची ग्रंथ निर्मिती करणे सहज शक्य होईल व वाचकांना ग्रंथ विकत घेऊन वाचणे शक्य होईल.

6. प्रकाशक व वाचक यांचेमधील दुवा म्हणून ग्रंथ विक्रेते विशेष सेवा देऊ शकतात:- ग्रंथ निर्मिती नंतर त्यांचा प्रचार करून वचन संस्कृतीची जोपासना करण्यामध्ये ग्रंथविक्रेत्यांचा मोलाचा वाट आहे. ग्रंथ विक्रेते हे शैक्षणिक संस्थाना, ग्रंथालयांना आणि वाचकांना हवी ती पुस्तके उपलब्ध करून देऊन शैक्षणिक व सांस्कृतिक स्वरूपाचे कार्य जोपासत असतात.

ग्रंथ विक्रेत्यांना ग्रंथाचा प्रचारचांगल्या प्रकारे करता यावा यासाठी आणि उपलब्ध वाचन साहित्य हे सर्व सामान्य वाचकापर्यंत पोहचवण्यासाठी टपाल खर्चामध्ये सवलत मिळायला हवी.

7. ज्ञान आणि माहिती यांचे वितरण करून समाजाला बौद्धिक आनंद देणारी ग्रंथालये हि मौलीक राष्ट्रीय संपत्ती सारखी आहेत :- ग्रंथालयाच्या माध्यमातून सर्व सामान्य वाचकांची वाचनाची गरज पूर्ण होण्यास मदत होते हि ग्रंथालये वाचकांमध्ये वाचनाची गोडी निर्माण करतात. आणि त्यामुळे शिक्षणाबरोबर व्यक्तिमत्त्वचा विकास होतो. वाचकांच्या गरजा भागवण्यासाठी सुसज्ज व समृद्ध ग्रंथालये निर्माण होणे हि काळाची गरज आहे. शासनाने विभागीय ग्रंथालये, जिल्हा ग्रंथालये, तालुका ग्रंथालये आणि खेडोपाडी सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापन करून त्यांना पुरेपूर निधी उपलब्ध करून दोणे गरजेचे आहेशासन या कामी म्हणावी तेवढी जागरूकता दाखवत नाही . फक्त वेगवेगळ्या समित्या करून चालढकल करत आहे. ग्रंथालये हि राष्ट्रीय स्वरूपाचे कार्य करत असल्याने त्यांना शासनाने पुरेशे आर्थिक मदत करायला हवी .

8. व 9 . आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य वाढावे म्हणून राष्ट्रा राष्ट्रात ग्रंथाचा मुक्तपणे संचार व्हावा व शांततामय सहकार्य निर्माण व्हावे:-

कोणत्याही देशात प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ वाचण्याची संधी वाचकास मिळायला हवी ग्रंथाचा देशादेशामधील प्रवास किंवा देवाण-घेवाण अविरत पणे चालू राहिली पाहिजे. त्यासाठी ग्रंथ खरेदी किंवा विक्री करताना येणारे अडथळे दूर करणे गरजेचे आहे

वाचन संस्कृती मध्ये जागतिक स्तरावर वाढ होण्यासाठी ग्रंथांच्या खरेदीसाठी परकीय चलन व परवाने शासनाने उपलब्ध करून देवून ग्रंथांच्या व्यापारावरील बंधने शिथिल केली पाहिजेत

त्यामुळे राष्ट्रांमध्ये सामंजस्य सहिष्णुता व शांततामय सहकार्य निर्माण होण्यास मदत होते

ग्रंथ हे “शांततेच्या रक्षणाचे शिलेदार म्हणून ओळखले जातात”. ग्रंथांच्या प्रसाराबरोबरच दिवसेंदिवस वाढत जाणाऱ्या विविध विषयांची माहिती इंटरनेटच्या माध्यमातून प्रत्येक ग्रंथालायामधून उपलब्ध होणे गरजेचे आहे त्यासाठी आर्थिक सहाय्य अनुदानाच्या माध्यमातून दिले पाहिजे. तरच खऱ्या अर्थाने ग्रंथालयांचा व वाचन साहित्याचा प्रसार होऊ शकेल

निष्कर्ष :

भारतीय ग्रंथालय आणि माहिती सेवेचे राष्ट्रीय धोरण आणि युनेस्कोची वाचक सनद याचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, युनेस्कोच्या वाचक सनदेतील कलमानुसार केलेल्या मार्गदर्शनाप्रमाणे जास्तीतसा बाबींची अंमलबजावणी आपल्या राष्ट्रांमध्ये सुदृढ झालेले दिसून येते. त्याचप्रमाणे आपल्या देशामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयाची वाढ पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात झालेली नाही

प्रगत तंत्रज्ञानाचा, संगणकाचा ग्रंथालयातून अभाव दिसून येतो यामुळे माहिती सेवा उपलब्ध करून देऊन वाचकांचे ज्ञान अद्यावत करण्यामध्ये मदत केली पाहिजे. पण प्रकाशकांना सवलतीच्या दरात पुरेसा कागद शासनाकडून मिळू शकत नाही त्याच प्रमाणे ग्रंथ निर्मितीसाठी आवश्यक असलेली अत्याधुनिक साधन सामुग्री सवलतीच्या दरात पुरवली जात नसल्याने ग्रंथ निर्मिती चांगल्या बाबींची निर्मिती होऊ शकत नाही. आणि उपलब्ध मुद्रित ग्रंथांच्या किमतीत भरमसाट वाढ झाली असल्याचे दिसून येते वाचन संस्कृती तळागाळातील व सर्व सामान्य वाचकांपर्यंत पोहचली पाहिजे यासाठी शासनाने सर्वोत्तम प्रयत्न केले पाहिजेत.

संदर्भ सूची:-

१. स्टेगर राउपसी, अनु.दळवी,म.य. :- “वाचनाच्या वाटा”, औरंगाबाद, परिमल प्रकाशन .
२. गुरव, अनंत :- “विश्व ग्रंथालयाचे”
३. सावे, वसंत :- “वाचन संस्कृती आणि ग्रंथ सनद”, ज्ञानगंगोत्री, जून-ऑगस्ट २०००
४. Gupta, B.L :- Library service ,Jaipur ,Pointer Publisher ,1989.

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर

प्रकाश शिवाजी पाटील

बै. बाळासाहेब खर्डेकर ग्रंथालय,

ज्ञान स्रोत केंद्र,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

सारांश

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. ग्रंथालय क्षेत्रात माहितीचा विस्फोट होत आहे. माहिती मिळवण्याच्या साधनामध्ये प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्यामुळे आजचे ग्रंथालय आधुनिक होण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. त्यामुळे ग्रंथालयात नवनवीन तंत्रज्ञान वापरणे ही काळाची गरज आहे. बारकोड, आर. एफ. आय. डी, वाय फाय, ई-बुक्स, व्हाट्स या तंत्रज्ञानाच्या वापर ग्रंथालयामध्ये कसा प्रकारे केला जातो हे प्रस्तुत लेखात सांगितले आहे.

संज्ञा- बारकोड, RFID , ई-जर्नल, ई-बुक्स, वाय-फाय, ओपॅक सॉफ्टवेअर

प्रस्तावना

मानवाच्या अनेक गरजा असतात त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळ्या संस्था स्थापन केलेल्या असतात. त्यापैकीच ग्रंथालय ही अतिशय महत्त्वपूर्ण आहेत. ज्ञानाचे जतन, निर्मिती व संरक्षण करण्यासाठी ग्रंथालये आहेत. दिवसेंदिवस ग्रंथालयांचे स्वरूप बदलत आहे. त्याप्रमाणेच वाचकांच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण व वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक झाले आहे.

माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगतीने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक भागाला स्पर्श केला आहे. यामध्ये शैक्षणिक क्षेत्राचा देखील समावेश आहे. माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगतीने ग्रंथालयांमध्येही अमूलाग्र बदल घडून आला आहे. ग्रंथालय ही शैक्षणिक संस्थेचा कणा आहेत. शैक्षणिक क्षेत्रात शाळा ते विद्यापीठापर्यंत सर्वत्र ग्रंथालय निर्मिती झाली आहे. ग्रंथालये जेवढी समृद्ध असतील तेवढा शैक्षणिक दर्जा उंचावला जातो. सध्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात लाखो ग्रंथालयांची निर्मिती होत आहे. या ग्रंथालयामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. संगणक, इंटरनेट, ओपॅक बारकोड सिस्टिम, वेगवेगळे सॉफ्टवेअर इ. चा मोठ्या प्रमाणात वापर होत आहे. ग्रंथालयामध्ये वापरण्यात येणाऱ्या या माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथालयांचे रूप पालटून गेले आहे. दिवसेंदिवस होणाऱ्या बदलांमुळे ग्रंथालये समृद्ध होत आहेत. माहितीचा विस्फोट झाल्याने वाचनसंग्रहात झपाट्याने झालेला अमूलाग्र बदल, वाचनसाहित्य खरेदीसाठी लागणारा वेळ व खर्चात झालेली वाढ, वाचकांचा व सेवकांचा वेळ व श्रमात बचत, अपुरा निधी, भौतिक सुविधांची, इमारतीची कमतरता यावर मात करून ग्रंथालयीन सेवा अधिक सक्षमपणे देण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करणे गरजेचे आहे. राष्ट्रीय विकास करणेसाठी पारंपारिक ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण करणे आवश्यक आहे.

आधुनिक ग्रंथालयातील ई-साहित्य

ई-जर्नल

छापील माध्यमाबरोबरच आज इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातही नियतकालिके प्रकाशित होत आहेत. त्यांना ई जर्नलस म्हणतात. ई-जर्नल उपलब्ध झाल्यावर ग्रंथालयात इंटरनेटवर उपलब्ध होतात. व ग्रंथालयाच्या वेबपेजवर जर्नलच्या लिंकद्वारे वाचकांना उपलब्ध करून दिली जातात. ई जर्नल हे छापील जर्नलप्रमाणेच वर्गणी भरून प्राप्त होतात. अशा प्रकारे ई जर्नलचा वापर आधुनिक तंत्रज्ञानात उपयोगी ठरतो.

नविन माहिती तसेच शोधनिबंध नियतकालिकांमध्ये प्रकाशित केलेले दिसून येतात. त्यामुळे संशोधकांना नवीन माहिती मिळण्याच्यादृष्टीने नियतकालिके महत्वाची असतात. त्यामुळेच नियतकालिके महत्वाची भूमिका बजावतात. अलीकडील काळात नियतकालिके ही ई-नियतकालिके स्वरूपात मिळतात. यामुळे प्रकाशकांकडून होणाऱ्या विलंबाचा वाचकांवर काहीही परिणाम होत नाही. कारण ती वाचकाला नेटवर्किंगद्वारे अगोदर मिळण्याची सोय झाली आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथालयांमध्ये होणाऱ्या जागेच्या समस्येवरही यामुळे मात करणे शक्य झाले आहे. ई-जर्नलस नेटवर्किंगद्वारे मिळण्याची सोय असलेने ती अतिशय सुलभतेने उपलब्ध होतात.

ई-बुक्स

ई-बुक्स म्हणजे सामान्य पुस्तकाचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूप होय. काही लेखक ई-बुक्स निःशुल्कप्रमाणे ई स्वरूपात उपलब्ध केली जातात. ई बुक्ससाठी वार्षिक वर्गणी भरावी लागते. ॲमेझॉन डॉट कॉम पोर्टलद्वारे झपदकसम या उपकरणाच्या साहाय्याने अनेक ई बुक्स उपलब्ध होतात. गुगल बुक स्टोअर हे पण ई बुक्स उपलब्ध करून देते.

ग्रंथालयामध्ये ई-बुक्सचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. ई-बुक्स ही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात तयार केली जातात. ई-बुक्स प्रकाशनाचा वेग दिवसेंदिवस वाढत आहे. यांत्रिक तंत्रज्ञानामुळे मोठी क्रांती झाली आहे. त्यामुळे एका तबकडीवर लाखो प्रलेखांचा समावेश केला जातो. ई-बुक्स कोठेही सहजासहजी उपलब्ध होत असल्याने त्यांचा वापर वाढत आहे. ई-बुक्स म्हणजे पुस्तकाचे इलेक्ट्रॉनिक रूप होय. ई-बुक्स ही वापरण्यास अतिशय सुलभ असतात. त्याचप्रमाणे ई-बुक्सच्या साहाय्याने आपण

एकाचवेळी अनेक पुस्तके वापरू शकतो. आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात ई-ग्रंथांना पर्यायी नावानेही ओळखले जाते. उदा. पेपरलेस बुक्स, व्हर्चुअल बुक्स, सीडीरॉम इ. तसेच नेटवर्कच्या माध्यमाने वेबसाइटद्वारे ई-बुक्स उपलब्ध होत असतात.

ऑपेक

व्यव म्हणजे व्दसपदम च्दसपब ।बबमे ब्जंसवहनम होय. ग्रंथालयामधील वर्गीकरण व तालिकीकरण संगणकीकृत करणे म्हणजे ऑपेक होय. ऑपेकच्या वापरामुळे वाचकाला ग्रंथालयातील वाचन साहित्याविषयी माहिती मिळवणे सोपे व सुलभ झाले आहे. कॅटलॉग कार्ड पहाण्यासाठी वाचकांना वेळ खर्च होत असे. म्हणून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून ग्रंथालय समृद्ध होत आहेत. वाचक, विद्यार्थी, संशोधक यांना ग्रंथालयामधील ग्रंथसंग्रहाची माहिती ऑपेकद्वारे सर्च करून मिळवणे सोपे झाले. ग्रंथालयामध्ये व्यवहारे ग्रंथ, थेसिस, प्रबंध, संदर्भ ग्रंथ, सिरियल्स, अहवाल, पुस्तिका, नकाशे, तक्ते इ. गोष्टी सर्च करून माहिती घेवू शकतो. कार्ड कॅटलॉग पाहण्यापेक्षा विद्यार्थी, संशोधक, वाचक ऑपेकचा वापर करतात. कारण आधुनिकी तंत्रज्ञानामुळे मोबाईलवर पण आपण माहिती मिळवता येते.

ऑपेक पाहण्यासाठी खालील गोष्टींचा वापर करतात.

- ❖ ग्रंथनाम - (जपजसम)
- ❖ लेखक - (।नजीवत)
- ❖ वर्गाक - (ब्सस छव)
- ❖ दाखल नोंद - (।बबमेपवद छव)
- ❖ विषय - (नइरमबज)

Web. वेब ऑपेक

आजच्या २१ व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानात प्रचंड बदल झाला आहे. आज माहिती तंत्रज्ञान युगात ग्रंथालयातील वाचन साहित्य जास्तीत जास्त वाचकापर्यंत अतिजलद व कमी वेळात पोहचवणे शक्य झाले आहे. तंत्रज्ञानामुळे आज ग्रंथालयाचे स्वरूप बदलले आहे.

वेब ऑपेक म्हणजे जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यातून इंटरनेटद्वारे आपणास हवी असणारी माहिती उपलब्ध करू शकतो.

RFID (आर. एफ. आय. डी) तंत्रज्ञान

RFID याचे विस्तारित रूप म्हणजे रेडिओ फ्रिक्वेन्सी आयडेंटिफिकेशन होय. रेडिओ लहरी मधील किंवा डिवाइसशी संबंधित आहे. RFID टॅग व स्मार्ट लेबलशी होणारे संभाषण याच्यावर हि प्रक्रिया निगडित आहे. बारकोड तंत्रज्ञानापेक्षा आधुनिक पद्धत आहे. बारकोडऐवजी उत्तम पर्याय म्हणून त्थ्व तंत्रज्ञानाचा उदय झाला. RFID तंत्रज्ञानामुळे पुस्तक देवघेव अचूक होते. बारकोड पद्धतीमध्ये दाखल नोंद स्कॅनरच्या मदतीने वाचून अज्ञावलीत नोंद होते. तसेच प्रत्येक पुस्तकाचा बारकोड स्कॅन करावा लागतो. परंतु त्थ्व तंत्रज्ञानामध्ये ग्रंथ दाखल नोंद क्रमांक पुस्तकाबद्दल माहिती चिपमध्ये साठवली जाते.

RFID तंत्रप्रणाली थोडी वेगळ्या प्रकारची आहे. प्रथमतः ३ ड किंवा कंपनीकडून रिकामे टॅग विकत मिळतात. टॅग निर्मिती यंत्रणा व अज्ञावली ग्रंथांना सुचिबद्ध डेटा यांच्या परस्पर संपर्कातून ग्रंथास योग्य टॅग तयार करून तो पुस्तकाच्या कव्हरच्या आत बसविला जातो. यामुळे ग्रंथ मोजणी करणे सोपे जाते. तसेच ग्रंथालयामध्ये ग्रंथ साहित्य सुरक्षितेसाठी पण याचा वापर केला जातो. मोठ मोठ्या ग्रंथालयामध्ये त्थ्व तंत्रज्ञानाचा वापर केलेला आहे.

ग्रंथालयामध्ये वापरण्यात येणारे विविध सॉफ्टवेअर

ग्रंथालय आधुनिकीकरणामध्ये ग्रंथालय सॉफ्टवेअर महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रंथालय संगणकीकृत करून विविध प्रकारचे सॉफ्टवेअर वापरून ग्रंथालयामध्ये बदल घडवून आणला आहे. ग्रंथालयासंबंधी खालील प्रकारचे वेगवेगळे सॉफ्टवेअर

❖ ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर

ग्रीन स्टोन
डि -स्पेस
कोहा

एवरग्रीन
सी.डी.एम/आय. एस. आय. एस.
द्रुपल

❖ व्यापारी तत्वावरील

सोल
ई-ग्रंथालय
लिबसिस

लिबसुट
स्लिम
संजय

वायफाय तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात वापर

दळणवळण तंत्रज्ञानामध्ये झालेल्या प्रगतीमुळे माहितीचे जलद प्रसारण होण्यात आले आहे. प्रगत टेलिफोन सेवेबरोबरच डेटाचे (जमगजए ळतंचीपबेए प्जंहम) स्वरूपातील प्रसारण व देवाणघेवाण आता सुलभ झाली आहे. इंटरनेट कनेक्शन मिळण्याची साधन उदा. ब्रॉड बॅन्ड, केबल तसेच वायरलेस प्रकारची साधने आज अल्प खर्चात मिळतात. ग्रंथालयामध्ये इंटरनेटचा वापर वाढतो

आहे. अलिकडच्या काळात सर्वसाधारण दळणवळामध्ये वायफायचा वापर वाढतो आहे. वायफायचा वापर वाढण्याचे मुख्य कारण म्हणजे हे तंत्रज्ञान पोर्टेबल असून त्यासाठी केबल जोडण्याची गरज नाही. त्याचप्रमाणे वायफाय तंत्रज्ञान हे तुलनेने लॅपटॉपलाइन सेवेपेक्षा स्वस्त आहे. म्हणजे ते पारंपारिक दळणवळणापेक्षा स्वस्त आहे. वायफाय तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे एकाच वेळी अनेक जण माहितीची देवाणघेवाण अतिशय सुलभतेने करू शकतात. त्यामुळेच आज वायफाय तंत्रज्ञानाचे महत्त्व वाढले आहे.

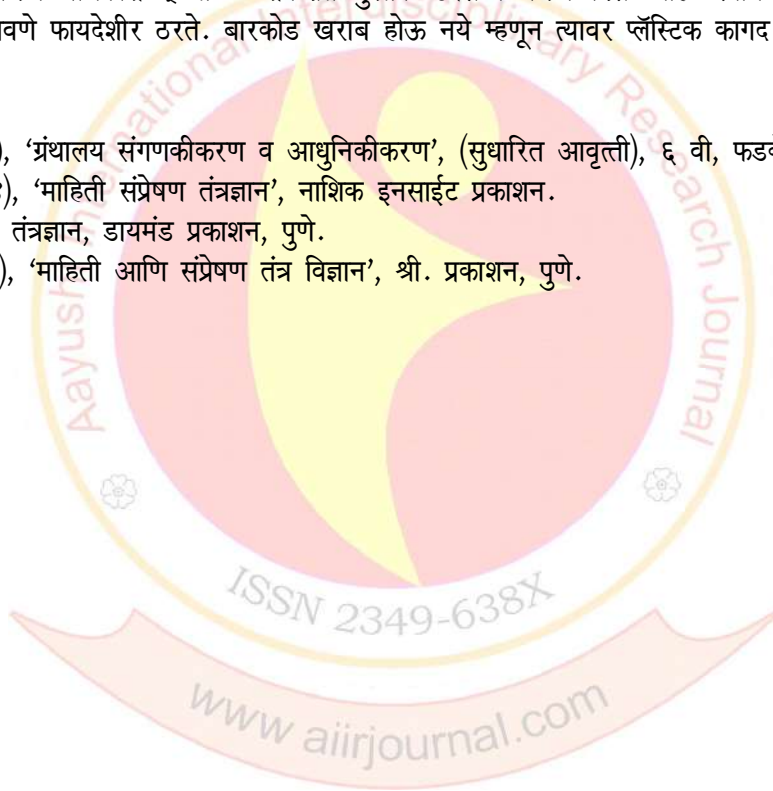
बारकोड तंत्रज्ञानाचा वापर

ग्रंथालय क्षेत्रात ग्रंथालय आज्ञावलीत उपयुक्त डेटा साधन म्हणून बारकोडचा वापर अगदी आवश्यक बनला आहे. ग्रंथालयातील संगणकीकृत कामांमध्ये बारकोडचा वापर पण सर्रास होतो आहे. बारकोडचा प्रथम वापर हा रेलरोड कार्सना लेबलिंग करण्यासाठी केला गेला पण तो यशस्वी झाला नाही. सुपर मार्केटमध्ये वस्तूंच्या विक्रीसाठी मात्र बारकोडचा यशस्वी उपयोग झाला. त्यानंतर मात्र या तंत्रज्ञानाचा जगभर उपयोग होतो आहे. बारकोडचे तंत्रज्ञान वापरून वस्तूसाठी सर्व जगभर चालतील तयार केले गेले. ग्रंथालयामध्ये देवघेव विभागामध्ये याचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतो.

देवघेव विभागात पुस्तक देणे, पुस्तक घेणे प्रक्रिया बिनचूक कशी होईल यासाठी वाचकाचे प्रथम ओळखपत्र तयार करावे लागते. त्याच्या वाचक क्रमांकाचा बारकोड तयार करून ओळखपत्रावर चिकटवावा लागतो. त्यानुसार वाचकांना लेझरगनच्या साहाय्याने बारकोड स्कॅन करून वाचकांस ५ ते ७ सेकंदात पुस्तक उपलब्ध करून दिले आहे. त्यामध्ये पुस्तकाच्या डावीकडील खालच्या बाजूस बारकोड लावणे फायदेशीर ठरते. बारकोड खराब होऊ नये म्हणून त्यावर प्लॅस्टिक कागद वापरला जातो.

संदर्भ सूची

१. फडके द. ना., (२०१२), 'ग्रंथालय संगणकीकरण व आधुनिकीकरण', (सुधारित आवृत्ती), ६ वी, फडके प्रकाशन, पुणे.
२. चव्हाण किशोर, (२००४), 'माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान', नाशिक इनसाईट प्रकाशन.
३. कोण्णूर सुजाता, माहिती तंत्रज्ञान, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
४. रणसुरे विलास, (२०१५), 'माहिती आणि संप्रेषण तंत्र विज्ञान', श्री. प्रकाशन, पुणे.

ग्रंथालयातील नवे प्रवाह

प्रा. तुळजाराम लक्ष्मण खैरे

एकनाथ सीताराम दिवेकर

महाविद्यालय वरंवड, ता. दौंड, जि. पुणे

सारांश –

ग्रंथालय संगणकीकरण माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग कशा पद्धतीने करता येतो याची माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे यामध्ये संगणक, आज्ञावली, नेटवर्क, इंटरनेट, ओपॅक, सी.सी. कॅमेरे, बारकोड, इतर डिजिटल तंत्रज्ञान आणि वेबसाईड यांची माहिती या लेखामध्ये दिलेली आहे. ग्रंथालयामध्ये आज्ञावलीचा वापर केल्यानंतर ग्रंथालयात करावी लागणारी दैनंदिन कामे आधुनिकीकरणामुळे फार सोपी आणि सहज करता येतील. याचा उपयोग ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांना संशोधकांना उपयोग होईल. ग्रंथालयात कोणकोणत्या वाचनासाहित्याच्या नोंदी केल्या जातात या नोंदी पूर्वी हाताने कराव्या लागत असत परंतु ग्रंथालयात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यामुळे ग्रंथालयातील कोणत्याही स्वरूपाची कामे करणे सोपे झालेले आहे.

माहितीच्या युगात माहितीचे मूल्य व त्या माहितीचा वापर याबद्दल समाजामध्ये जागरूकता निर्माण झालेली आहे. माहिती युगामुळे मानवाच्या दैनंदिन जीवनात बदल झालेला दिसून येतो मानवी समाजाच्या विकासामध्ये शैती, औद्योगिक व संगणक या तीन क्रांतीचा फार महत्त्वाचा वाटा असल्याचे दिसून येते माहिती ही शक्ती आहे. ती एक विकासाचे पायाभूत साधन आहे. कारण माहिती ही समाजातील सर्व स्तरातील लोकांच्या गरजेची गोष्ट झालेली आहे. यामध्ये विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक, डॉक्टर, वकील, शेतकरी, यांना वेगवेगळ्या स्वरूपाची माहिती लागत असते. त्याप्रमाणे या सर्व उपभोक्तांना लागणाऱ्या माहितीचा साठा ग्रंथालयात करून ठेवणे आवश्यक असते. माहितीची हाताळणी, संकलन, साठा व तिची पुर्नप्राप्ती यासाठी संगणकीय ज्ञानाबरोबर दुर्ध्वनीदुरसंचार माध्यमे माहिती तंत्रज्ञान यांचाही उपयोग होत आहे. नवीन माहितीमुळे त्यावर आधारित नव – नवीन उद्योगधंदे, व्यवसाय, उदयाला येत असतात. समाज रचना नवीन येणाऱ्या माहितीमुळे बदलते. तंत्रज्ञानामुळे सर्व स्तरातील लोक हिचा उपयोग करतात मानवाची जीवनशैली, दृष्टीकोन, विकसीत होत असतो.

जगात माहिती तंत्रज्ञानाला फार महत्त्व आहे. माहिती ही केंद्रस्थानी आहे. “माहितीचे संघटन, साठा, प्रक्रिया व संप्रेषण म्हणजेच माहिती तंत्रज्ञान होय”.¹ उपरोक्त विधानास अनुसरून मला असे वाटते की, यामध्ये माहितीची प्रक्रिया करणाऱ्या गोष्टी जशा अंतर्गत असतात. तशा माहितीचे संप्रेषण करणाऱ्या गोष्टी समाविष्ट असतात. माहिती म्हणजे ज्यामध्ये माहिती मुळ मजकुर, प्रतिमा, आवाज सांकेतिक खुणा संगणक प्रणाली आधाभूत माहिती संच होय अशी माहितीची व्याख्या इन्फरमेशन टेक्नोलॉजी अवेर मध्ये मिळते. पूर्वीच्या काळातील माहिती पुस्तक रूपाने मिळत असेल त्यामध्ये पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ नियतकालिके, मासिके, साप्ताहिक, तबकड्या, हस्तलिखिते, प्रबंध, अहवाल, लेख इत्यादी स्वरूपात माहिती ग्रंथालयात उपलब्ध करून दिली जात होती. त्यानंतर हीच माहिती सी.डी., मायक्रोफिल्म, व्हिडिओ, दुर्दर्शन इत्यादीच्या माध्यमातून माहिती मिळत असे.

माहिती तंत्रज्ञानाचे ग्रंथालयीन कार्य व माहिती कार्य यावर परिणाम झालेला आहे. माहिती तंत्रामुळे इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये कार्यालये, या संकल्पना निर्माण झालेल्या आपलेल्या दिसून येतात त्याचप्रमाणे सहकार्य, निर्देशन, व निर्मगण ही माहितीवर अवलंबून असते. म्हणून माहितीयुग माहितीप्रधान समाज, ग्लोबल व्हिलेज, पेपरलेस ग्रंथालय, डिजिटल ग्रंथालय या संकल्पनांचा उगम झाला ग्रंथालयाची कार्ये जशी चालू आहेत त्याप्रमाणे चालू राहणार आहेत फक्त त्या कार्यांना तंत्रज्ञानाची जोड द्यावी लागेल. माहितीचा प्रवास जलद गतीने होत आहे. कारण त्यामध्ये संगणकीय जाळे, दुर्दर्शन, दुर्ध्वनी, सदर भविष्यकालीन नवीन साधने वायरलेस, सेल्युलर, दुर्ध्वनी या गोष्टी अंतर्भूत होतात मानवाच्या दैनंदिन अनुभव प्रसंग नवीन विकास प्रकल्प, शासकीय कार्यक्रम, संशोधन, यामधून माहितीचा उगम झाला. माहिती संग्रहीत करण्याचे अनेक मार्ग आहेत. इतिहासात माहिती ताम्रपट, शिलालेख, पपायरस, पार्चमेंट, व्हेलम, यावर असलेली माहिती आपण वाचतो. पण पुढे मुद्रणकलेच्या शोधामुळे कागदाच्या माध्यमापुढे ग्रंथनियकालिके, आणि पारंपारिक, अपारंपारिक, मुद्रित, अमुद्रित स्वरूपात संग्रहीत केलेली माहिती वेगवेगळ्या परीमाणात आकारात मांडली गेली.

आधुनिकीकरणाचा मुख्य भर हा पूर्वी हाताने केले जाणारे काम हे यंत्राच्या साहाय्याने करण्यावर आहे त्यात मनुष्याकडून केली जाणारी कामे यंत्र करू शकेल हा जरी उद्देश असला तरी माणसाची जागा यंत्र घेईल अशी शक्यता नाही. तर यंत्र हे माणसास काम करतांना पूरक अशाच प्रकारची मदत करेल त्यामुळे हे काम जलद होईल बिनचुक होईल हा खरा उद्देश यामागे असतो. सर्वसाधारणपणे संगणकीकरण हे ग्रंथालयाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे झालेले आहे ग्रंथालयात पुस्तकांच्या नोंदी करण्यासाठी खुप वेळ लागायचा ही सर्व पुस्तके ग्रंथदाखल नोंद वहीमध्ये नोंद करून त्यांचे वर्गीकरण व तालिकीकरण करून वाचकांना वाचनासाठी द्यावी लागतात. यासाठी खुप मोठ्या प्रमाणात मनुष्यबळाची गरज लागायची परंतु बहुसंख्ये ग्रंथालयामधून मनुष्यबळ खुप कमी प्रमाणात आढेयामुळे ग्रंथालयीन सेवा वाचकांना देणे खुप कठीण असायचे आज संगणकीकरणामुळे हेच ग्रंथालयातील काम करणे फार सोपे झालेले आहे. कारण नवनवीन

सॉफ्टवेअर आज बाजारात उपलब्ध आहे. यामध्ये ग्रंथालयाची सर्व माहिती त्यामध्ये साठविता येते. आणि वाचकांना ग्रंथालयीन सेवा देणे सहज शक्य झालेले आहे.

पुर्वीच्या काळामध्ये महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातून वाचकांना ग्रंथालयीन सेवा देणे अतिशय अवघड आणि जिकरीचे काम असायचे या सेवा देताना वाचकांना वर्गवार वेळापत्रक तयार केले जात होते प्रत्येक वर्गाला आठवड्यातून एकदा ग्रंथ सभ दिवसाकरीता मिळायचा परंतु आज संगणकीकरणामुळे ग्रंथालयीन सेवा देणे अतिशय सोपे झाले आहे प्रत्येक वर्गाला स्रोत पुस्तके दिली जातात कोणत्या स्वरूपाचे वेळापत्रक नाही याशिवाय ग्रंथालयात तांत्रिक कामे करणे अतिशय सोपे झालेले आहे परंतु ग्रंथालयामध्ये तांत्रिक पद्धतीने काम करण्यासाठी प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता आहे त्याला संगणकाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे तरच त्याला वाचकांना उत्कृष्ट सेवा देता येतील.

ग्रंथालय संगणकी करणाची जी प्रक्रिया आहेत तांत्रिकदृष्ट्या किचकट आहे संगणकीकरणासाठी वेगवेगळ्या आज्ञावलीच्या विविध प्रोग्रॅमचे लॉजीक समजावून घेतले पाहिजे. आपण ग्रंथालयामध्ये जे काम करतो ते काम अतिशय गुंतागुंतीचे व किचकट स्वरूपाचे असते. जरी असे असले तरी संगणकीकरण आज्ञावली निर्मितीमध्ये सर्व गुंतागुंतीचे कामे संगणक तज्ञ आपल्या कौशल्याने सहजपणे करीत असतो. या सर्व कामांमध्ये ग्रंथपालाचा संपूर्ण सहभाग असणे आवश्यक आहे प्रथम ग्रंथपालाने याची संपूर्ण माहिती घेवून नंतर या माहितीचा उपयोग आपल्या ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांना त्याने समजावून सांगून ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांना चांगल्या प्रकारची सेवा आपल्या कर्मचाऱ्यांनी दिली पाहिजे यांची जाणीव ग्रंथपालांना असली पाहिजेल आज ग्रामीण भागातील ग्रंथालयात सुद्धा संगणकाचा वापर खुप मोठ्या प्रमाणावर वाढलेला आहे. त्यामुळे त्यांची दैनंदिन कामे करणे अतिशय सोपे आणि सहजरित्या पार पाडली जातात पुस्तकांची देवघेव करणे, सर्व पुस्तकांच्या नोंदी करणे नियतकालिकांच्या नोंदी करणे, विद्यार्थ्यांना ओळखपत्र वाटप करणे या सर्व गोष्टी सोप्या झालेल्या आहेत.

ट्रेन्स स्मिथ यांच्या मते “शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तयार केलेले व डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्यांची व्यवस्थित मांडणी करून ते वापरण्यासाठी विविध पद्धतीचे व विविध अंगाने वापरण्या योग्य मार्गासहीत उपलब्ध डिजिटल साहित्यसंग्रह”. २वरील विधानास अनुसरून मला असे वाटते की, ग्रंथालय ही संकल्पना ही फार पुर्वीपासून आहे ग्रंथालयाचे महत्त्व सर्वमान्य आहे कारण ती एक सामाजिक संस्था आहे. यामध्ये ज्ञानाचे खुप मोठे भांडार उपलब्ध आहे दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या औद्योगिक क्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर जेव्हा छापखान्याचा शोध लागला. तेव्हापासून ग्रंथाचा फार मोठ्या प्रमाणावर विकास झाल्याचे दिसून येते. चीनमध्ये दोन हजार दगडांवर कोरलेले ग्रंथ होते मोठ्यात मोठ्या असलेल्या ग्रंथावर म्हणजे दगडांवर कविता, गोष्टी आणि ऐतिहासिक दस्तऐवज कोरलेले होते. पुराणकाळातील ग्रंथालये ही समाजातील उच्च शिक्षित लोकांसाठी उपलब्ध होती. मध्य काळातील विद्यापीठ ग्रंथालये ही साखळदंडाने बांधलेल्या ग्रंथ संग्रहासाठी प्रसिद्धे होती. १९ साव्या शतकात सार्वजनिक ग्रंथालये जोर धरू लागली आणि खऱ्या अर्थाने वाचकाभिमुख ग्रंथालय प्रवास सुरू झाला

आज आपण डिजिटल ग्रंथालयाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहोत. जगामध्ये माहितीच्या क्रांतीमुळे व माहितीतंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे माहितीच्या हाताळणीस तांत्रिक अश्वशक्ती उपलब्ध झाली आहे माहिती साठवण, व्यवस्थापन व शोध यासाठी खुप मोठ्या प्रमाणात वाचकांची माहिती निर्माण झाली. शाश्वत व परवडणारी माध्यमे निर्माण झाली. जर माहिती हे ज्ञानाचे चलन तर डिजिटल ग्रंथालय हे त्या चलनासाठी बँक आहे. ऐवढे महत्त्व डिजिटल ग्रंथालयास प्राप्त झालेले आहे. एक काळ असा होता की, त्यामध्ये ग्रंथालयाच्या मोठ्या इमारती, राष्ट्रीय ग्रंथालये त्यामध्ये खुप मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असलेला वाचनसाहित्याचा संग्रह उदा ग्रंथ, नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ, ग्रंथ इतर साहित्यांची उपलब्धता नंतरच्या काळात यामध्ये बदल होत गेला. अमुद्रित साहित्ये उदा. मायक्रोग्राफी, चुंबकीय व प्रकाशीत माध्यमामुळे नवनवीन साहित्य प्रकार उपलब्ध झाले. ग्रंथालयात वापरण्याची साधने विकसीत होत गेली. सुरुवातीला पुस्तकरूपी तालिका मग कार्डस्वरूप, मायक्रोफार्मस्वरूप, व नंतर संगणकीकृत तालिकांचा उदय झाला इंटरनेटच्या शोधाने तालिकेस जागतिक पातळीवर नेवून ठेवले. इंटरनेटच्या माध्यमाने ई-जर्नल, ई-बुक्स, यासारखी डिजिटल साधने ग्रंथालयात उपलब्ध झाली. आजही ग्रंथालयात छापील स्वरूपातील साहित्य प्रकार नाहिसे झालेले नाहीत. प्रत्यक्ष ग्रंथालयात न जाता ग्रंथालयीन वातावरणाचा आभास अनुभविण्याची संधी व्हर्च्युअल ग्रंथालय वापरतून प्राप्त झाली

ग्रंथालयात आज सुद्धा पुर्वीप्रमाणे छापीलस्वरूपातील वाचनसाहित्य उपलब्ध आहेत. त्यांची संगणकीकृत तालिका उपलब्ध आहेत. ग्रंथालयाच्या संकेतस्थळाच्या माध्यमाने संगणकीकृत ग्रंथालय तालिका निर्माण झालेली आहे ती इंटरनेटवरही उपलब्ध झाल्याची आपल्याला दिसून येते. त्याचबरोबर संकेतस्थळावर या व्यतिरिक्त ई-जर्नल व डिजिटल सुचीबद्ध याद्या उपलब्ध होतात. पण यातून वेगळी डिजिटल ग्रंथालये हळुहळु निर्माण झाली या डिजिटल ग्रंथालयाची निर्मिती पूर्णपणे ग्रंथालये करीत असतात त्यांचे व्यवस्थापन, शास्त्रशुद्धपद्धतीने डिजिटल स्वरूपातील साहित्ये निर्मिती ते वापरण्यासाठी सोपे व सोयीचे केले जाते.

ग्रंथालयात आज्ञावलीचा वापर केला जातो. या आज्ञावलीचे दोन प्रकार आहेत. व्यापारी तत्त्वावर बनविलेली आणि संस्थांतर्गत बनविलेली आज्ञावली. आपण यापैकी कोणतीही आज्ञावली ग्रंथालयाच्या सहकार्याने बनविलेली आहे. याची खात्री करून घेणे आवश्यक आहे. आज्ञावली उपलब्ध झाल्यानंतर ग्रंथालयात ग्रंथपालाने जास्तीत जास्त वापर करून घेणे आवश्यक आहे त्यामध्ये ग्रंथालयात विविध प्रकारच्या नोंदी कराव्या लागतात. त्या नोंदी त्यामध्ये व्यवस्थित होतात किंवा नाही याची खात्री करून घेणे आवश्यक आहे. ते चालू ठेवणे त्याची देखभाल करून सुधारणा या सर्व गोष्टींची जबाबदारी ग्रंथपाल व कर्मचाऱ्यांवर पडत असते तेव्हा त्यादृष्टीने आवश्यक असणारे ज्ञान

प्राप्त करून घेणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयात आज्ञावलीचा वापर केल्यामुळे ग्रंथालयातील दैनंदिन कामे करणे अत्यंत सोपे झालेले आहे त्यामध्ये पुस्तकांच्या नोंदी करणे, विषयवार याद्या करणे, विद्यार्थ्यांना व प्राध्यापकांना पुस्तकांच्या देवघेव करणे, नियतकालिकांच्या नोंदी करणे, ग्रंथ पडताळणी करणे, ग्रंथाची मागणी करणे, विद्यार्थ्यांना पुस्तके जमा करण्यासाठी पत्रव्यवहार करणे, विद्यार्थ्यांची व प्राध्यापकांची उपस्थिती नोंदी ठेवणे तसेच विद्यार्थ्यांना व प्राध्यापकांना ओळखपत्र देणे त्यामुळे ग्रंथालयातून दिल्या जाणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या ग्रंथालयीन सेवा या आज्ञावलीमुळे सोप्या झालेल्या आहेत यामुळे विद्यार्थ्यांना व प्राध्यापकांना आवश्यक असणारे वाचन साहित्य तात्काळ उपलब्ध करून देणे सोयीस्कर होते.

इंटरनेट म्हणजे जगतील लाखों संगणकांनी मिळून तयार केलेले जाळे आहे इंटरनेटचा उपयोग संरक्षणासंबंधी गुप्त माहिती हाताळण्यासाठी, संशोधनासाठी किंवा शास्त्रीय माहितीची देवाण – घेवाण करण्यासाठी असावा पण कालांतराने यामध्ये बदल होत गेला. आज इंटरनेट प्रत्येक वयोगटासाठी उपयोगी, स्वस्तः, खुप मोठ्या प्रमाणावरील उपयोगी साधन झालेले आहे. लहान मुलांपासून ते संशोधकापर्यंत एकंदरीत सर्वांना इंटरनेटचा खुप मोठ्या प्रमाणात फायदा झाला आहे सायबर कॅफेमध्ये जाऊन लहान मुले कार्टून पाहताना दिसतात. रेल्वे, विमान आरक्षण करता येते. इंटरनेटच्या शेअर्सची खरेदी विक्री करता येते. आपण आवश्यक असणाऱ्या वस्तुंची खरेदी इंटरनेटवरून करतो. संगीताचा आस्वाद घेता येतो. इंटरनेट म्हणजे माहिती तंत्रज्ञानाचा साक्षात्कार म्हणावा लागेल ग्रंथालय शास्त्र व माहिती तंत्रज्ञान हे एकमेकांचे हस्त धरून चालणारे समीकरण आहे. ग्रंथालयात सुध्दा इंटरनेटचा वापर केला जातो प्रकाशकाकडून आलेल्या पुस्तकांच्या याद्या संशोधकांना आपल्या संशोधनासाठी लागणारी माहिती इंटरनेटच्या वापरामुळे मिळणे वाचकांना सोपे झालेले आहे. विद्यार्थ्यांना व प्राध्यापकांना ग्रंथालयात इंटरनेटची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यामुळे आवश्यक असणाऱ्या वाचन साहित्याची माहिती नेट वरून शोधणे सोपे झालेले आहे.

बारकोडमधील डेटा हा पर्यायाने ग्रंथालयातील ग्रंथाच्या डेटाबेस नेमण्या ग्रंथाच्या रेकॉर्डशी संबंध स्पष्ट करतो ग्रंथाच्या रेकॉर्डमध्ये ग्रंथाचा लेखक, प्रकाशक, आवृत्ती, कॉल नंबर, इ. स्वरूपाची माहिती संग्रहीत असते. बहातांशी बारकोडस् हे रेकॉर्डमधील ग्रंथ नोंदणी क्रमांकाच्या फिल्डचे प्रतिनिधित्व करतात. डेटाबेस मधुन ग्रंथ नोंदणी क्रमांक नोंदवून आपण ग्रंथाचे रेकॉर्ड शोधतो त्याचप्रमाणे ग्रंथाचा बारकोड ग्रंथाचे रेकॉर्ड डेटाबेसमधुन शोधण्यास मदत करतो. ज्याप्रमाणे प्रत्येक ग्रंथास नेमका ग्रंथ नोंदणी क्रमांक असतो त्याचप्रमाणे ग्रंथाच्या प्रत्येक प्रतींना सुद्धा नेमकाच बारकोड असतो आपण प्रत्येक ग्रंथास त्याचा स्वतःचा बारकोड लावून त्याचा संबंध ग्रंथसंग्रह डेटाबेसशी स्थापन झाला की ग्रंथालय काउंटरवर देवघेव संबंधीच्या आज्ञावलीद्वारे ग्रंथाची देवघेव करणे शक्य होते. या नोंदी करीत असताना आज्ञावलीत विशिष्ट खिडकीत ग्रंथ नोंदणी क्रमांक हाताने न नोंदवता स्कॅनरच्या साहाय्याने बारकोड वाचुन नोंदविणे सहजशक्य होते. बारकोड स्कॅनरच्या साहाय्याने क्रमांक नोंदविणे हे हाताने नोंदविण्यापेक्षा केव्हाही जलद होते. याशिवाय हाताना नोंदविताना होणाऱ्या चुका होत नाहीत. संगणकीकृत ग्रंथालय देवघेव पद्धतीने ज्या प्रमाणे ग्रंथाचे ग्रंथ नोंदणी क्रमांकाचे बारकोड वापरले जातात त्याचप्रमाणे वाचकाच्या सभासद क्रमांकाचे बारकोडींग करून ते संगणकीकृत देवघेव पद्धतीने वापरल्यामुळे ग्रंथ देवघेवीचे काम सुखर आणि अधिक प्रभाविपणे करता येते.

पुर्वीच्या काळात तालिकेकरण पत्र स्वरूपात होते. त्यामुळे ग्रंथालयातील ग्रंथाची माहिती घेणे फार कठीण असायचे या तालिकेची मांडणी ग्रंथालयात केलेली असायची. त्यामध्ये लेखक तालिका, पत्ररूप तालिका, शीर्षक तालिका, विषय तालिका आणि वर्गीकृत तालिका अशा पद्धतीने तालिकेची रचना होती. यामधुन वाचकांना ग्रंथ शोधणे फार जिकरिचे होते त्यामध्ये त्यांचा वेळ जायचा ओपॅक ही तालिका अनेक प्रकारांनी उपयोजकाला शोध कार्यात मदत करते, मार्गदर्शन करते, पत्रतालिकेपेक्षा हि अधिक उपयोगी पडणारी तालिकेकरणाची रचना आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ऑनलाईन ग्रंथालयीन जाळी तालिकीकरणाची वाटणी करतात ओपॅक ही संगणकीय तालिका असल्यामुळे उपयोजकाला त्यांच्या माहितीचा शोध रिमोट टर्मिनल द्वारे घेता येतो. असा तऱ्हेने ही तालिका तालिकेविषयीची अनेक वैशिष्ट्ये उपयोजकाला दाखवु शकते तसेच त्याला सर्वसमावेशक शोधासाठी मदत करते. आपल्या ग्रंथालयात कोणकोणत्या लेखकांची, विषयांची पुस्तके उपलब्ध आहेत यांची माहिती वाचकांना, संशोधकांना, उपभोक्तांना तात्काळ मिळत असते.

संगणकी करणामुळे ग्रंथालयात वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या वाचकांना उपयोगी पडणारी माहिती उपलब्ध असणाऱ्या वेबसाईड निर्मिती झाल्या. आज या वेबसाईडवर खुप मोठ्या प्रमाणावर वाचकांना आवश्यक असणारी माहिती उपलब्ध आहे गुगल, व्हाट्स, सोशल बुकमार्किंग, शोधगंगा, याहु, आक्स या वेबसाईटवरून त्यांना आवश्यक असणारी माहिती शोधता येते. बुकमार्किंग साधनामध्ये आपली वेबलिनकची यादी स्वतःच्या ब्राऊझरमध्ये न साठविता वेगवेगळ्या ठिकाणी साठवु शकतो व आपण ज्या ठिकाणी जावू त्या ठिकाणावरून ती प्राप्त करून वापरणे शक्य होते. ग्रंथालयात वाचकांना नेहमी लागणारे माहिती स्रोत ई-जर्नल, ई-बुक्स, तसेच प्रकाशकांच्या इतर उपयुक्त वेबसाईडस साठवून त्यातील लिंक वापरु शकतात

ग्रंथालयात पुर्वीच्या काळामध्ये कोणत्याही वाचकांना देताना कोणतीही तांत्रिक साधने उपलब्ध नव्हती ग्रंथालये ही पारंपारिक पद्धतीने आपली दैनंदिन कामे करत असत. त्यामुळे वाचकांना सेवा पुरविताना काही प्रमाणात विलंब लागायचा अलिकडच्या काळात ग्रंथालयात खुप मोठ्या प्रमाणात आधुनिक बदल झालेले आपल्याला दिसून येत आहे त्यामध्ये संगणक, आज्ञावली, इंटरनेट, नेटवर्किंग, ओपॅक, वेबसाईट, सी.सी. कॅमेरे यामुळे ग्रंथालय कामकाजात पुर्णपणे बदल झाला आज बहुतांशी ग्रंथालयात सीसी. कॅमेरे बसविलेले आहेत. त्यामुळे ग्रंथालयातून पुस्तके किंवा संदर्भग्रंथ गहाळ होण्याचे प्रमाण कमी झालेले आहे यामुळे वाचकांना ग्रंथालयीन सेवा देणे खुप

सोपे झाले आहे. वरील प्रमाणे ग्रंथालयात वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आधुनिक प्रवाह निर्माण झाल्यामुळे ग्रंथालयाचे दैनंदिन कामकाज करणे अतिशय सोयीस्कर झालेले आहे यात शंका नाही.

संदर्भ –

- 1) डॉ. कोण्णूर एम.बी. – ग्रंथालय व माहितीशास्त्र कोश – डायमंड प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती – नोव्हेंबर 2008, पान नं. 160
- 2) फडके द. ना. – ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण- युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती, सन 2012, पान नं. 263.

ग्रंथालयांचे नवे माहिती प्रवाह

प्रा.डॉ. आर.पी.आडाव

ग्रंथपाल . न्यू. कॉलेज कोल्हापूर.

प्रा. सरदार नि.पाटील

ग्रंथपाल.महिला महाविद्यालय क. बीड, ता. करवीर

प्रस्तावना -

मानवाचे जीवन फुलविण्यात वाचनाचा महत्वाचा वाटा आहे. छंद जोपासून लोकजीवन समृद्ध करणेसाठी आजचा जिज्ञासू वाचक हा सोशल मिडियाचा वापर करत असलेला दिसून येत आहे. ग्रंथालय हे माहिती संग्रहाचे प्रचंड मोठे भांडार आहे. माहिती प्राप्त करणे, प्रक्रिया करणे, जतन करणे आणि ती समाजासाठी उपलब्ध करून देणे माहिती तंत्रज्ञानाचा वापरामुळे ग्रंथालये प्रचार आणि प्रसार करणेसाठी व आपल्या वाचकांपर्यंत पोहचण्यासाठी सोशल मिडियाचा वापर करताना दिसून येत आहेत.

आज सोशल मिडियाने भावविश्व व साहित्य विश्वही व्यापलेले आहे. सोशल मिडियाचा वापर करून वाचकांना आपण दर्जेदार वाचन साहित्य उपलब्ध करून तसेच याच माध्यमातून वाचकांचा अभिप्राय मागवून ग्रंथालयीन सेवाबद्दल लोकप्रियता मिळवू शकतो. व नवीन येणारे अडथळे सोडवण्यात सोशल मिडियाचा उपयोग होऊ शकतो याची जाणीव ग्रंथालयांना झालेली आहे.

१. इंटरनेट:-

सध्या माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव समाजावर मोठ्या प्रमाणावर पडलेला दिसून येत आहे. सध्याचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. यातून जग फार जवळ आलेले आहे.

इंटरनेट म्हणजे जगातील लाखों संगणकांचे एकमेकांना जोडलेले जाळे होय. इंटरनेट हा एक जगभरातील माहितीचा प्रचंड महासागर असे आपल्याला म्हणता येईल. कारण एका क्लिक वरती आपल्याला घरबसल्या जगाच्या कानाकोपऱ्यातील माहिती कोणत्याही वेळी काही क्षणात उपलब्ध होते.

इंटरनेट द्वारे आपल्याला ई-मेल, ई-पॉकेटिंग, ई-कॉमर्स, ई- बुक, ई- जर्नल, पर्यटन, उद्योग, न्यूज पेपर, शैक्षणिक सेवा, रोजगार माहिती मनोरंजन, खेळ, भाषांतर सेवा, वैद्यकीय सेवा, इंटरनेट द्वारे आपल्याला मिळत असते.

इंटरनेटच्या माध्यमातून आपण जगभरातील ग्रंथालयाचा आढावा घेऊन वाचकांना दर्जेदार सेवा सुविधा देऊ शकतो तसेच इतर ग्रंथालयाची चालणारी कार्यप्रणाली पाहून आपल्या ग्रंथालयात हवे तसे बदल करू शकतो. ग्रंथालयाचा प्रचार आणि प्रसार करणेसाठी इंटरनेट हे एक प्रभावी माध्यम आहे.

२. व्हॉट्सॲप:-

सध्या जगभरात सर्वात लोकप्रिय संदेशवहन प्रणाली म्हणून व्हॉट्सॲप माध्यमाचा वापर केला जातो. इंटरनेट व स्मार्टफोनचा वापर करून दुसऱ्या व्हॉट्सॲप व्यक्तिला चित्र, गाणी, व्हिडीओ, व इतर प्रकारच्या फायली एकमेकांसोबत शेअर करू शकतो.

समान अभिरूची असणाऱ्या लोकांनी एकत्र येऊन व्हॉट्सॲप ग्रुपची निर्मिती केलेली आहे. या माध्यमातून अनेक ग्रुपची निर्मिती झाली त्यामध्ये डॉक्टर , इंजिनियर, शिक्षक, वकील, कामगार, उद्योजक, दुकानदार, विद्यार्थी, शेतकरी, असे असंख्य समाविचारी लोक यामध्ये जोडले गेलेले आहेत. चांगले आचार - विचारांची देवाण - घेवाण होत आहे.

ग्रंथालयामार्फत सध्या व्हॉट्सॲप ग्रुपची निर्मिती होत आहेत. त्यामध्ये शिक्षक , विद्यार्थी, शिक्षकेतर कर्मचारी यांनी सामावून घेवून ग्रंथालयीन सर्व सुविधा, उपक्रम, योजना, कार्यक्रम याची अदयावत माहिती वाचक वर्गाला देणे तसेच त्याची प्रतिक्रिया जाणून घेणे हे आता व्हॉट्सॲपच्या माध्यमातून शक्य झालेले आहे.

व्हॉट्सॲपच्या माध्यमातून ग्रंथालयात दाखल होणारे नवीन ग्रंथ त्याची वेष्टणे प्रदर्शित करून वाचकवर्गाची संख्या वाढवण्यास मदत होत आहे.

स्पर्धा परिक्षा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तर व्हॉट्सॲप माध्यमातून नवीन जाहिरात, त्याची पात्रता, अभ्यासक्रम, नियम अटी याची माहिती ग्रुपच्या माध्यमातून त्वरीत समजू शकतो.

आज सिमकार्ड देण्याच्या कंपन्याही आपल्या कार्ड सोबत निशुल्क दरात ॲपची सुविधा देत आहेत. त्यामध्ये मासिके, ई- बुक्स उपलब्ध करून दिलेली आहेत.

३. फेसबुक:-

फेसबुक हे परस्पर संवादाचे माध्यम आहे. यामध्ये वैयक्तीक पोस्टची आवड शेअर आणि टिपण्याची संख्या मोजता येते. या संख्यावरून आपले आचार विचारांची देवाण घेवाण विषयी गुणवत्ता आपण तपासून पाहू शकतो तसेच मुल्यमापनही करू शकते.

शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये वापरकर्त्यांच्या समुहाला जोडण्यासाठी फेसबुकचा वापर करणे प्रभावी माध्यम ठरत आहे. फेसबुक वरती अकौंट उघडून आपण लायब्ररीची कार्यप्रणाली, त्यामध्ये ग्रंथालयातील दाखल झालेले नवीन ग्रंथ, सेवा सुविधा याविषयी पोस्ट टाकून आपणास वाचकांची पसंती कळू शकते. ग्रंथालय जाहिरात देवून ग्राहक सेवा त्यामध्ये ॲडिओ, व्हिडीओ, फोटो, इ.सुविधा वाचक वर्गाला आकर्षित करणेसाठी आपण फेसबुकचा वापर करू शकतो. वाचकांच्या आलेल्या पसंतीनुसार आपण ग्रंथालयीन सेवा सुविधामध्ये बदल करू शकतो.

ग्रंथालयीन वाचक संख्या वाढविण्यासाठी फ्रेंड रिक्वेस्ट पाठवू शकतो. नवनवीन वाचकांना समाविष्ट करून घेवू शकतो. त्यांच्या प्रक्रिया मापू शकतो. वाचकांच्या आवडी निवडी जपू शकतो. अथवा सेवामध्ये त्रुटी असल्यास त्यामध्ये सुधारणा करू शकतो. फेसबुकच्या माध्यमातून आपल्याला नामवंत लेखक कवी यांचे लेखन कळू शकतो. त्याचा उपयोग आपल्या ग्रंथालयासाठी आपण करू शकतो त्यामुळे फेसबुक माहिती प्रसारासारखे प्रभावी माध्यम म्हणून ओळखले जाते.

४. व्हाट्स (व्हाट्सअप)

व्हाट्स हे एक मायक्रोब्लॉगिंग सेवा आहे. जी वापर करताना १४० पर्यंत संदेश (व्हाट्स)पोस्ट करणेची परवानगी देते. अक्षरे आणि संदेश त्वरीत वेबवर प्रसारित करता येते. एकाच वेळी लाखों जनसमुदायी संपर्क साधण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे. आपण टाकलेली पोस्ट किती लोकांनी पाहिली, किती जनांनी आवडली याचे टिप्पणीद्वारे मुल्य मापण करता येते.

प्रथम ग्रंथालयांना स्वतःचा लोगो वापरून व्हाट्सवर स्वतःचे खाते उघडावे लागते. ग्रंथालयासंबंधी सेवा, सुविधा, उपक्रम योजना यांची माहिती देता येतो.

व्हाट्स हे ग्रंथालयाच्या वाचक समुदायाच्या सदस्यांची जोडण्यासाठी एक सुवर्ण संधी आहे. ग्रंथालयाचा प्रचार आणि प्रसार करणे तसेच आपण दिलेल्या सेवाबद्दल वाचक काय व्हाट्स करतात यासाठी व्हाट्स हा उत्कृष्ट मार्ग आहे.

आपल्या वाचकवर्गाच्या समस्यांचे निराकरण करणे, कार्यक्रम व सेवामध्ये सुधारणा करता येतात. व्हाट्स माध्यमातून वाचकांशी संवाद साधणे व प्रतिसाद प्राप्त करण्यासाठी अपेक्षा ठेवता येते. परस्पर संवादाचे व्यवस्थापनही करता येते. ग्रंथालया संदर्भात दिलेल्या टिप्पण्यांना प्रत्युत्तर देता येते.

आपल्या ग्रंथालयातील माहितीचा किती लोकांनी मागोवा घेतला हे समजू शकते त्यावरून आपण दिलेल्या सेवांचे मुल्यमापन करू शकतो

५. डिजिटल ग्रंथालय :-

पूर्वी पुस्तक मिळणेचे एकमेव ठिकाण म्हणजे वाचनालय असे. अगदी लहानापासून मोठ्यांपर्यंत पुस्तके हा अनेकांचा जिज्ञासाला विषय आहे. आज या वाचनालयाची जागा इंटरनेट व ई- बुकने घेतलेली आहे. ऑनलाइन साइटमुळे अनेक विषयांची संबंधीत वाचनसाहित्य वाचकांना उपलब्ध होत आहे. इंटरनेट वरती आज असंख्य पुस्तके निशुल्क दरात उपलब्ध आहेत. ही पुस्तके हवे त्या वेळी किंवा कोणत्याही ठिकाणी आपण वाचू शकतो.

येणारे युग हे डिजिटल माध्यमाचे आहे. काळानुसार वाचक वर्गही या माध्यमाचा स्विकार करताना दिसून येतो आहे. आपल्याला हवे ते पुस्तक , मासिक वर्तमान पत्र, नियतकालिक अथवा इतर माहिती डाउनलोड करून वाचक वाचताना दिसत आहे. डिजिटल ग्रंथालये निर्माण होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे माहितीचा विस्फोट, छापील माध्यमाची मर्यादा त्याचा संग्रह, जपणूक , सेवा वितरणातील अडचणी तसेच यावरती उपाय म्हणून मायक्रोफिल्मींग व फोटो कॉपी यासारखे तंत्रज्ञान आज विकसित झालेले आहे. यातूनच ग्रंथालयाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी डिजिटल ग्रंथालये महत्वाची भूमिका बजावत आहे.

डिजिटल ग्रंथालयासाठी आवश्यक असणारी ग्रंथालय आज्ञावली ही निशुल्क दरात आज सहज उपलब्ध होत आहे.

६. ई- प्रकाशन :-

साहित्याची इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिजिटल स्वरूपाची साठवण करणे व प्रकाशीत करणे म्हणजे ई प्रकाशन होय. हे साहित्य ऑनलाइन स्वरूपात प्रकाशीत करून ते ई- मेल अथवा सिडीवर किंवा संगणकावर फाईल स्वरूपात उपलब्ध होत असते. नवोदित लेखकांना आकर्षित करणे व त्याचे वाचन साहित्य जगभरातील वाचकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी हे एक सुवर्ण संधी आहे. तसेच मुद्रित साहित्य प्रत /प्रकाशन खर्चात बचत करणेचे हे एक प्रभावी माध्यम आहे.

डिजिटल माध्यमाच्या विकासामुळे हे स्वस्त स्वरूपात साहित्य प्रकाशीत होण्यास सुरुवात झाली याचा वापर करणारे वाचक वर्ग कमी असला तरी त्याचे फायदेही आहेत. पुस्तके, नियतकालिके, साहित्य ई स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत. ग्रंथालये प्रकाशित साहित्य बरोबर ई स्वरूपातील साहित्यासाठी संग्रह करू लागले आहेत.

आज ई पब्लिशिंग विविध स्वरूपात उपलब्ध आहे. ई- बुक्स, प्रिंट वॉन डिमांड, ई- मेल, ई पब्लिशिंग, वेब पब्लिशिंग, ई - जर्नल इत्यादींचा समोवशा होतो. ई पब्लिशिंगचे महत्वाचे फायदे म्हणजे प्रकाशनाची क्रिया जलद गतीने पार पडते, निर्मिती खर्च ही कमी प्रमाणात येतो. लेखकांना आपले साहित्य आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहचविण्यास मदत होते. ई स्वरूपातील साहित्य बऱ्याच कालावधीसाठी प्रकाशीत राहू शकते. त्यासाठी ते खर्चही अत्यल्प आहे. त्याचबरोबर ई- पब्लिशिंगचे तोटेही आहेत. ते म्हणजे वाचक वर्ग यांचा स्विकार कमी करताना दिसतात.

कारण छापील माध्यमातील वाचन साहित्य हे वाचन केव्हाही कुठेही आपल्या पसंती नुसार वाचू शकतो.ग्रंथालयाचे मुद्रित स्वरूपातील वाचनसाहित्याचा खर्च जास्त येत असल्याने वाचकांना ई स्वरूपातील वाचनसाहित्य उपलब्ध करून देत आहेत. त्यामुळे वाचन साहित्याचा संग्रहही वाढत राहतो. व ग्रंथालये सेवा सुविधा देत असल्याने वाचक वर्गही आकर्षित होत असतो.

ग्रंथालये ई प्रकाशनासाठी विविध मार्गांचा अवलंब करतात त्यामध्ये वैयक्तीक ई. प्रकाशन व्यापारी तत्वावर ई - प्रकाशन, विनावर्गनी किंवा सबसिडी वरही ई प्रकाशन उपलब्ध करून देत असतात.

समारोप :-

सध्याचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून संबोधले जाते. या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात अद्यावत असणे काळाची गरज बनलेली आहे. यासाठी सोशल मिडीया हे प्रचार आणि प्रसारासाठी प्रभावी माध्यम म्हणून उदयास आलेले आहे. याचा

स्वीकारही समाजाने केलेला आहे. सोशल मिडीयाने सर्वच सेवात प्रवेश केलेला आहे. जगात असे एकही क्षेत्र नाही, की जेथे सोशल मिडीयाचा प्रवेश झालेला नाही.

सोशल मिडीयाच्या वापरामुळे ग्रंथालयीन सेवांची भूमिका आणि संकल्पना बदलत आहेत. त्याच बरोबर वाचक वर्ग स्वतःला विकसीत करणे, जाणीवा समृद्ध करणे, समान धर्मी मित्र मिळविणे. लेखनासाठी अपेक्षित स्पेस आणि वाचक टिकवणे अशा अनेक गोष्टी सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून शक्य झालेल्या आहेत.

संदर्भ :-

१. ग्रंथालयाचे संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण (२००९) ४ थी आवृत्ती, द.मा. फडके, पान१८८ ते१९१, २४१ ते २४८, पान. ३०१ ते ३१३
२. सुलभ ग्रंथालय शास्त्र (जुलै २००९) २ री आवृत्ती जैन प्रकाश , पान. नं. ३३३ ते३८०
३. ग्रंथालय व माहिती शास्त्र व्यवस्थापनाचे नवे प्रवाह (२००७) १ली आवृत्ती, बुवा जी ए. पान. नं. २९० ते ३२५.

डिजीटल ग्रंथालये : काळाची गरज

प्रा.आर.एस. सावेकर

ग्रंथपाल,

डॉ.घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज

ग्रंथालय

ग्रंथालय म्हणजे सर्व प्रकारची सर्वसाधारण पणे छापील तसेच हस्तलिखित माहितीसाधने एकत्रीतपणे ठेवण्याची जागा होय. ग्रंथालयाचा मूळ उद्देश ज्ञान व माहिती संग्रहण हा असतो ग्रंथालयातून ही साधने वापरण्यासाठी नेता येतात व मर्यादित कालावधीत परत केली जातात. आधुनिक ग्रंथालयाची संकल्पना बदलत चालली आहे ग्रंथालयातून ज्ञान व माहितीच्या देवाण- घेवाण या पारंपारिक कार्या बरोबरच माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे व इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या वाढत्या उपलब्धतेमुळे सध्याचे वाचक डिजिटल साहित्य वाचण्याकडे वळत आहेत.

शाळा-महाविद्यालयांना ग्रंथालय महत्वाचे व सक्तीचे असते यामुळे संदर्भासहित वाचनाची सवय लागते लिखाण अभ्यासपूर्ण होण्यासाठी अनेक ग्रंथ एकाच ठिकाणे मिळण्याची सोय होते. बदलत्या काळात दृक्श्राव्य माध्यमेही ग्रंथालयांमध्ये दिसून येतात

नवीन ग्रंथालयांचे स्वरूप हे संगणकीय होते आहे. आंतरजालावरून माहितीचा शोध शक्य होतो. तसेच योग्य ते सदस्यत्व घेऊन त्या त्या ग्रंथालयाच्या संकेतस्थळावर माहितीचा शोध घेता येतो

कमीतकमी वेळेत योग्य ते वाचन साहित्य उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि ज्ञान साधनांचा वाढलेला आवाका, प्रकाशनांची प्रचंड उपलब्धता, माहितीतील वाढ, ग्रंथालयाच्या आर्थिक समस्या इ.सारख्या अनेक घटकांचा विचार करता विविध प्रकारच्या सेवांचे आयोजन ग्रंथालयांना करावे लागत आहे

इतिहास

प्राचीन भारतीय विद्यापीठ तक्षशीलेचे ग्रंथालय हे सर्व जगात प्रसिद्ध होते. अनेक ग्रीक तसेच चीनी प्रवासी या ग्रंथालयाला भेट देऊन गेल्याची नोंद सापडते. प्राचीन काळात राजे-राजवाड्यांची ग्रंथालये, शैक्षणिक संस्थामधून (नालंदा तक्षशीला) व मंदिरांमधून ग्रंथालये अस्तित्वात होती, पण ती एका विशिष्ट घटकांसाठीच होती. संपूर्ण समाजासाठी म्हणून सार्वजनिक ग्रंथालय ही संकल्पना त्या काळी फारशी अस्तित्वात नव्हती. सोसायटी फॉर प्रमोशन ऑफ ख्रिश्चन नॉलेज या १६९८ च्या संस्थेचे मद्रास व बंगालमधील ग्रंथालयाचे कार्य १७८४ कोलकाता येथील एशियाटिक सोसायटीचे ग्रंथालय, १८३५ ची कलकत्ता पब्लिक लायब्ररी, मुंबईत 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन अँड आयरलंड (मुंबई शाखा)' हे १८२७ साली सुरू झालेले ग्रंथालय ही सुरुवातीची वाटचाल आहे

महाराष्ट्रातील ग्रंथालये

पारंपरिक ग्रंथालयांमध्ये देखील काही एक समाजघटकांचा वरचष्मा असे त्यामुळेच समाजातील सर्व घटकांसाठी म्हणून सुरुवात झाली ती नेटिव्ह जनरल लायब्ररीची. १८२८ पासून महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात अशी अनेक ग्रंथालये उभी राहली. पहिले ग्रंथालय १८२८ साली रत्नागिरी येथे स्थापन झाले. हे ग्रंथालय ब्रिटिश आमदानीत काही कारणास्तव ब्रिटिशांनी काही काळ बंद केल्यामुळे स्थापनेचे काही संदर्भ नष्ट झाले, पण गॅझेटमधील नोंद आढळते. त्यापाठोपाठ सुरू झालेले ग्रंथालय म्हणजे अहमदनगर येथील १८३८ साली कर्नल पी.टी. फ्रेंच यांनी स्थापलेली नेटिव्ह जनरल लायब्ररी. त्यानंतर नाशिक येथे १८४० साली ग्रंथालय सुरू झाले काहींच्या मते अहमदनगर हे महाराष्ट्रातील पहिले सार्वजनिक ग्रंथालय आहे. पण सरकारी यादीनुसार रत्नागिरीवर शिक्कामोर्तब करण्यात आले आहे. पाहता पाहता महाराष्ट्राच्या गावोगावी ही चळवळ फोफावत गेली. संस्थानिकांनी या कामी मोलाची मदत केलेली आढळते इचलकरंजी, सातारा, कुरुंदवाड, सांगली, फलटण अशी काही यातील उदाहरणे. ब्रह्मपुरी, राजगुरुनगर, अमरावती, इचलकरंजी, दादर, ठाणे इत्यादी ठिकाणी ज्ञानपिपासू व्यक्तींनी पदरमोड करीत ग्रंथालये स्थापन केली बहुतांश ग्रंथालय नेटिव्ह जनरल याच नावाने सुरू होऊन कालांतराने नगर/सार्वजनिक वाचनालय म्हणून रूपांतरित झाली आहेत काही ठिकाणी धनिक ग्रंथप्रेमींच्या मदतीला स्मरून त्याचे नाव ग्रंथालयास दिलेले आढळते, तर कोठे वाचनालयासाठी अपार मेहनत घेतली अशांची नावे ग्रंथालयास दिली आहेत (उदा. आपटे वाचन मंदिर, इचलकरंजी). नेटिव्ह जनरलमध्ये बऱ्याच वेळा इंग्रजी साहित्याचा वरचष्मादेखील राहिला आहे. म्हणूनच मराठी भाषा व मराठी ग्रंथांच्या संवर्धनासाठी म्हणून ठाणे व मुंबई येथे मराठी ग्रंथसंग्रहालये स्थापली गेली

महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांनी 'गाव तेथे ग्रंथालय' असावे, असे मत व्यक्त केले. महाराष्ट्रात सार्वजनिक ग्रंथालयांची उपयुक्तता ध्यानात घेऊन १९६७ साली 'महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियम' हा कायदा अमलात आला. महाराष्ट्रात मान्यताप्राप्त ग्रंथालय संघांना ग्रंथालय संचालनालयामार्फत अनुदान देण्यात येते. शंभर वर्षांची यशस्वी कारकीर्द पूर्ण केलेली महाराष्ट्रात तब्बल ८३ ग्रंथालये आहेत, तर इतर सुमारे ९ हजारांहून अधिक शासनमान्य ग्रंथालये आहेत राज्यात एकूण १२,८६१ ग्रंथालये आहेत. महाराष्ट्रामधील ७५ टक्क्यांहून अधिक गावांत ग्रंथालये नाहीत

ग्रंथालय चळवळीत निरपेक्ष वृत्तीने आणि सामाजिक कर्तव्यभावनेने कार्य करणारी अनेक मंडळी आहेत अनेक ग्रंथालये विविध समाजोपयोगी उपक्रम राबवून समाजजीवन समृद्ध करित असतात. भारत सरकारने नॉलेज कमिशन नेमून ग्रंथालय चळवळीच्या विकासासाठी नवीन धोरण तयार केले.

कालानुरूप ग्रंथालये बदलत गेली. नव्या इमारती झाल्या, ग्रंथसंख्या तर वाढलीच पण अनेक सांस्कृतिक शैक्षणिक उपक्रमदेखील वाढले. नव्या तंत्राचा वापर करत अनेकांनी संगणकीकरण केले बार कोड पद्धत सुरू झाली. काही ग्रंथालयांनी जुने ग्रंथ हस्तलिखिते स्कॅन करून त्याचे ई-बुक देखील केले. (कल्याण, कोल्हापूर). स्पर्धा परीक्षांची निकड ओळखून जवळपास प्रत्येक ग्रंथालयात स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र सुरू आहे. बदलत्या काळानुसार ग्रंथ संग्रहालये हायटेक होणार आहेत वाचकांना घरूनच इंटरनेटद्वारे कोणते पुस्तक उपलब्ध आहे ते समजू शकेल तसेच पुस्तक घरपोच देखील मिळी शकते. २४ तास सुरू असणारी अभ्यासिकादेखील आहेत

प्रबोधनासाठी वाचन, वाचनासाठी पुस्तके व वाचनालयांची गरज असते वाचन चळवळीचा विकास व्हावा व गावोगावी वाचनालये सुरू व्हावीत, यासाठी महाराष्ट्र सरकार प्रोत्साहनात्मक अनुदान देत असते

ग्रंथालयांचे प्रकार

- शैक्षणिक ग्रंथालये
- व्यावसायिक ग्रंथालये
- ऐतिहासिक ग्रंथालये
- व्यक्तिगत ग्रंथालये
- लोक ग्रंथालये
- शालेय ग्रंथालये

या शिवाय विषयवार ग्रंथालयेही असतात जसे,

- कायदा विषयक ग्रंथालये
- वैद्यकीय ग्रंथालये

वरील सर्व प्रकाराव्यतिरिक्त सध्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या विकासातून पुढील प्रकार उदयास आला आहे

डिजीटल ग्रंथालय /अंकीय ग्रंथालय

जागतिक पातळीवर दु सऱ्या महायुद्धानंतर ग्रंथालये वाचकाभिमुख होऊ लागलीत्याचप्रमाणे ग्रंथालयाकडे येणाऱ्या वेगवेगळ्या स्वरूपातील साहित्याचा ओघ वाढत गेला. पुढे अनेक नवनवीन माध्यमांचा शोध लागला.उदा. मायक्रोफॉर्मस, चुंबकीय ध्वनीमुद्रण प्रकाशीय चलतचित्र व शेवटी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे. या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या प्रवाहात ई-जर्नल,ई-स्त्रोत,इंटरनेट इत्यादी विविध प्रकारांचा समावेश होतो.मुद्रण व प्रकाशन तंत्रज्ञानाच्या प्रगती वाढीचा वेग पाहता असे वाटले होते की भविष्यकालीन ग्रंथालये पुस्तकाशिवाय(paperless Libraries) असतील का? मग ती कशी असतील? 1970 च्या दशकात लँकेश्टरने (Lanchester) पुस्तकाशिवाय ग्रंथालय (Paperless Libraries) ची संकल्पना मांडली होती परंतु त्यानेच ते मागे घेतले कारण ग्रंथसंदर्भग्रंथ व नियतकालिके अशा छापील साहित्याचे प्रकाशन त्याच किंवा त्यापेक्षा जास्त वेगाने होत आहे, त्याचप्रमाणे इतर स्वरूपात प्रकाशित होणाऱ्या साहित्याचा व त्यांच्या निर्मितीचा वेगही वाढत आहे. ग्रंथालयातील साहित्यसंग्रहाचे स्वरूप त्यामुळे बदलते आहे पूर्ण छापील नाही किंवा छापील साहित्य अजिबात नाही,या दोन्हीमधील अवस्था म्हणजे संकरित ग्रंथालय (Hybrid Library) किंवा अनेकविध माध्यमांनी युक्त(Multimedia Library) असे ग्रंथालय म्हणावे अशी स्थिती आपणास प्राप्त झाल्याचे दिसते. संगणकाच्या वापराने तसेच इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या प्रभावाचा अलीकडच्या काळात झालेल्या ग्रंथालयांच्या विकासावर खूप परिणाम झालेला दिसतो याचाच परिपाक म्हणून क्षितीजाविना ग्रंथालये Libraries without Boundaries), Virtual Library (आभासी ग्रंथालय) आणि जवळजवळ पूर्ण इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयांचा आभास निर्माणकरणारी ग्रंथालये अशा नवनवीन तांत्रिक संकल्पना उदयास आल्या आणि 20 व्या शतकाच्या अखेरीस डिजीटल ग्रंथालय (Digital Library) या प्रकारच्या ग्रंथालयाचा उदय झाल्याचा आपल्याला दिसून येतो

डिजीटल ग्रंथालय (Digital Library) संकल्पना व व्याख्या

1995 साली Association of Research Libraries ने ग्रंथालयाच्या स्वरूपाविषयी मांडलेली संकल्पना महत्वपूर्ण आहे ती अशी की डिजीटल ग्रंथालयात अनेक विविध माहितीस्त्रोत एकमेकांशी जोडण्यासाठी प्रगत माहिती तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते

Digital म्हणजे अंकीय पण शब्दशः अर्थ न घेता डिजीटल ग्रंथालय म्हणजे आज्ञावलीद्वारे शास्त्रीय पद्धतीने डिजीटल स्वरूपात माहितीचे संकलन व जतन केलेले अनेक माहितीस्त्रोत व त्यातील माहिती नेमक्या स्वरूपात सुलभ रीतीने उपलब्ध करून देणारे ग्रंथालय होय.

ट्रेन स्मिथ या विचारवंताच्या मते “डिजीटल ग्रंथालय म्हणजे वाचन साहित्यसंग्रहाचा डिजीटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तयार केलेला व तो वापरण्यासाठी विविध पद्धतीच्या मार्गांसह उपलब्ध डिजीटल साहित्य संग्रह होय”

डेगन आणि सायमन टेनर यांनी डिजीटल ग्रंथालयाची व्याख्या चार भागात सांगितली आहे

1. डिजीटल ग्रंथालय हा शास्त्रीय पद्धतीने व्यवस्थापित केलेला डिजीटल साहित्यसंग्रह होय
2. डिजीटल साहित्यसंग्रह निर्माण करताना तांत्रिक तसेच शास्त्रीय तत्वे वापरली जातात
3. ग्रंथालयातील इतर साहित्याप्रमाणेच डिजीटल ग्रंथसंग्रह सुलभतेने वापरण्यासाठी योग्य ती तांत्रिकव्यवस्था/सोय उपलब्ध असेल.
4. डिजीटल ग्रंथालयातील साहित्य हे सतत टिकेल याकडे लक्ष दिले जाईल.त्यातील माहिती दर्जेदार (Qualitative) सतत राहील यासाठी तांत्रिक व्यवस्था केलेली असते.

डिजीटल ग्रंथालयातील साहित्य संग्रह

1. डिजीटल बुक्स
2. डिजीटल जर्नल
3. डेटाबेस
4. एकेडेमिक रीपोजिटरी (Academic Repository)

पारंपारिक ग्रंथालय व डिजीटल ग्रंथालय यांची तुलना

पारंपारिक ग्रंथालयात

- प्रत्यक्ष साहित्याशी (Physical objects) निगडित गोष्टीवर भर असतो.
- प्रत्यक्ष साहित्य शोधताना दोन गोष्टींची शक्यता आहे
- प्रत्यक्ष साहित्य जागेवर आहे का ?
- किंवा त्यासाठी वाट पाहावी लागणार आहे
- ग्रंथालयतालिका (Library Cataloguing) आपणास साहित्याच्या ग्रंथालयातील ठिकाणी घेवून जातात

डिजीटल ग्रंथालयात

- डिजीटल ग्रंथालयात डिजीटल साहित्यसंग्रहाचा समावेश असतो यामध्ये शाब्दिक, दृक, श्राव्य, दृक-श्राव्य इ.प्रकारचे साहित्य इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या स्वरूपात जतन केलेले असते.
- इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या स्वरूपात जतन केलेल्या साहित्याचे संग्रहण, जतन, प्रतीप्राप्ती अशा प्रकारे केलेली असते की ज्यातून त्या माहितीतून आवश्यक असलेली माहिती स्थानिक तसेच जगातील इतर कोणत्याही ठिकाणाहून संगणक किंवा इतर तत्सम इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या सहाय्याने व इंटरनेटच्या मदतीने कितीही वेळा उपलब्ध होत असते.
- डिजीटल ग्रंथालयात जास्तीत जास्त जुळणाऱ्या माहितीवर भर असतो व माहिती शोधपद्धतीतील माहिती शोध घेणेसाठी मेटाडाटा (metadata) चा वापर केला जातो.

डिजीटल ग्रंथालयांची गरज

भविष्यकाळात ग्रंथालयांना व पर्यायाने ग्रंथांना डिजीटल स्वरूपात माहिती निर्मिती तसेच ग्रंथालयाकडे असलेल्या विविध छापील साहित्याचे डिजीटल स्वरूपात परिवर्तन व डिजीटल स्वरूपातल्या माहितीस्रोतांचे जतन व संरक्षण या बाबीकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे कारण डिजीटल ग्रंथालयांची निर्मिती ही भविष्यकाळाची गरज आहे. ही गरज का आहे हे पुढील मुद्द्यावरून स्पष्ट होईल

1. छापील माध्यमाची मर्यादा

ग्रंथालय साहित्य संग्रहामध्ये छापील स्वरूपातील साहित्याचा भरणा आजही आपल्याला आढळतो. ग्रंथालये छापील स्वरूपातील साहित्य टिकविण्याचा प्रयत्न करतात, परंतु असे साहित्य टिकविण्यात कागदाच्या मर्यादित आयुष्यामुळे अडचणी येतात कालांतराने हे साहित्य नष्ट होण्याची भीती असते. अशा संग्रहामध्ये अमूल्य स्वरूपाचे तसेच प्रकाशकाकडून किंवा इतर कोणत्याही मार्गाने उपलब्ध होऊ न शकणारे दुर्मिळ ग्रंथ (out of print/rare books) असू शकतात. असे छापील साहित्य ते नष्ट होण्यापूर्वीच योग्य त्या माध्यमात परावर्तित करणे आवश्यक होते. ग्रंथ परावर्तित करण्यासाठी मायक्रोफिलिमिंग, फोटोकॉपी यासारखे तंत्रज्ञान उपलब्ध असले तरी असे परावर्तित साहित्यप्रकार टिकण्यावर मर्यादा असतात. तसेच असे परिवर्तन कायमस्वरूपी होऊ शकत नाही. इतर माध्यमाच्या या मर्यादा लक्षात घेता सद्यस्थितीत डिजीटल हे एकमेव माध्यम उपलब्ध असून ते कायमस्वरूपी होऊ शकते. तेव्हा ग्रंथालय साहित्यासंग्रहातील अमूल्य साहित्यसंग्रहाचे डिजीटल स्वरूपात परावर्तन अग्रक्रमाने करणे आवश्यक आहे.

2. वेगवेगळ्या स्वरूपातील साहित्य जतन

ग्रंथालय संग्रहात ग्रंथनियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ, छापील ग्रंथेतर साहित्य या व्यतिरिक्त अनेक साहित्यप्रकार, वस्तू संग्रहित असतात. ज्यामध्ये अमुद्रित ग्रंथेतर साहित्यप्रकार (ध्वनिमुद्रिका, चलतचित्र, व्हिडीओचित्रफीती इत्यादी) पेंटिंग्ज, वस्तू संग्रहातील वस्तू

दप्तरखान्यातील दस्तावेज,खेळणी,प्रतिकृती,छायाचित्रे इ.गोष्टी समाविष्ट असतात.मोठमोठ्या ग्रंथालयांमध्ये शैक्षणिक वस्तुसंग्रहालयाचे दालन असते. वरील सर्व ग्रंथेतर साहित्य प्रकार टिकविण्यासाठी ग्रंथालयाला पराकाष्ठा करावी लागते. काही वेळा संशोधकांच्या हाताळण्यापलीकडे अशा वस्तूंची परीस्थिती असते.अशा सर्व वस्तूबद्दलची माहिती विशिष्ट माध्यमात परावर्तित करून ती कायमस्वरूपी टिकविणे आणि संशोधकास सुलभपणे उपलब्ध करून देणे हे ग्रंथपालांचे कर्तव्य आहे. **डिजीटल** ग्रंथालय निर्मितीच्या प्रक्रियेतून अशी माहिती साठविणे,एकसंघरित्या प्रसारित करणे शक्य आहे

3. विविध भाषेतील माहिती वापरण्याची एकत्र सोय

भारतासारख्या विविध भाषिक संघराज्यात विविध भाषांमध्ये साहित्यनिर्मिती होत असते एका ग्रंथालयातही विविध भाषेतील साहित्य उपलब्ध असू शकते. अशा विविध भाषातील उपलब्ध साहित्याचे जतन करताना डिजीटायझेशनचे तंत्रज्ञान वापरता येते. असे परावर्तित साहित्य वाचकांना वापरण्याची एकत्रित सोय डिजीटल ग्रंथालयाच्या माध्यमात होऊ शकते

4.इंटरनेट माध्यमातील प्रसारित माहिती वापरण्यातील तांत्रिक अडचणी

इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध प्रकारची डिजीटल स्वरूपाची माहिती उपलब्ध होत असते उदाहरणार्थ – इ-जर्नल्स, इ-डेटाबेस,ई-बुकस इत्यादी. हे सर्व प्रकार मुख्यत्वेकरून व्यापारी तत्वावर उपलब्ध होत असतात. त्याचप्रमाणे तसेच ते वापरण्यामागे अनेक अटीच्या मर्यादा असतात.त्याचप्रमाणे त्यांची सततची उपलब्धता अनेक तांत्रिक गोष्टीवर अवलंबून असते.नेटवर्किंग सारख्या तंत्रज्ञानातील छोट्याशा बिघाडाने अशा माहितीचे प्रसारण कधीही बंद होऊ शकते. त्यामुळे संशोधनात अडथळे येण्याची शक्यता असतेही अडचण लक्षात घेता डिजीटल माध्यमातून उपलब्ध होणाऱ्या माहितीचे स्थानिक पातळीवर जतन करण्याची, संरक्षण,प्रसारण उपलब्धतेची सोय या सर्व बाबी डिजीटल ग्रंथालय निर्मिती अंतर्गत येतात

5.स्थानिक बुद्धीसंपदेतून साहित्यनिर्मिती

प्रत्येक ग्रंथालयाला त्याच्याकडे उपलब्ध साधन संपत्तीच्या चौकटीत राहून शक्य तेवढा साहित्यसंग्रह करणे शक्य होते. प्रसिद्ध नियतकालिकांची मोठी वर्गणी तसेच इ-जर्नलसारखे डिजीटल स्रोत विकत घेणे न परवडण्यासारखे असते. अशा परिस्थितीत शैक्षणिक संस्थेकडे असलेल्या बौद्धिक संपदेचा चांगल्याप्रकारे वापर केला जाऊ शकतो ज्यामध्ये क्लासनोट, कॉम्प्यूटर प्रोग्रॅम्स, प्रॉब्लेम्स आणि सोलुशन्स,पूर्ण स्वरूपातील व्याख्याने (विडीओ चित्रीत) विविध अभ्यासक्रम, पत्रपत्रिका यासारख्या विविध माहितीची निर्मिती स्थानिक पातळीवर करून ती विद्यार्थीसमूहाला उपलब्ध करण्यासाठी डिजीटल ग्रंथालयासारख्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग होऊ शकतो. ज्यामुळे स्थानिक पातळीवरील साहित्य निर्मितीस प्रोत्साहन व विद्यार्थ्यांच्या माहितीच्या गरजेची पूर्तता या दोन्ही गोष्टी साध्य होऊ शकतात. स्थानिक पातळीवर असे माहिती स्रोत निर्माण होणे गरजेचे आहे.

सध्या जगात अस्तित्वात असलेल्या काही डिजीटल ग्रंथालयांची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय डिजीटल ग्रंथालये

- 1.World Digital Library
2. Million book project
3. Project Gutenberg
4. Digital Public Library of America
5. Inrernet Archive
6. Digital Library of India : C-DAC,New Delhi
7. National Digital Library in India : Ministry of IT

समारोप

सध्याचा समाज हा माहितीप्रधान समाज म्हणून ओळखला जातो. इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध प्रकारच्या माहितीची देवाणघेवाण सध्या सहजपणे केली जात आहे. ग्रंथालयांच्या विकासामध्ये तसेच शिक्षणामध्ये डिजीटल ग्रंथालये ही महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. मुद्रित साहित्य प्रकाराबरोबरच डिजीटल साधनांची निर्मिती होत आहेया साधनांचा वापर ग्रंथालयामध्ये होत आहे

डिजीटल ग्रंथालय निर्मिती व त्याचा परिणामकारक उपयोग यासाठी ग्रंथपाल,वापरकर्ते तसेच समाज यांच्यामध्ये जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे.संबंधित सर्व घटकांना त्याबाबत प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे डिजीटल भारताच्या निर्मितीमध्ये डिजीटल ग्रंथालयांचे योगदान अपेक्षित आहे

संदर्भ

1. Bhatt, R.K. and Singh K. P.(2004) Digital libraries emergence features, challenges and Opportunities(pp49-55).New Delhi : Tata Energy & Research Institute.
- 2.Kumar,P.S.G. (1987): Computerisation of Indian Libraries:Delhi: BR Publishing corporation.
- 3.फडके,द.ना.(2015):ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरणपुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.
4. <http://mr.wikipedia.org/wiki/मुखपृष्ठ>(retrieved on 30/01/2019)
5. <http://www.indiatoday.in/top> digital libraries in India –pdf (retrieved on 31/01/2019)

आधुनिक काळातील क्रिडाविकासात योगसाधनेची उपयुक्तता

प्रा. सुनिल आनंदराव खराडे,

सहाय्यक प्राध्यापक, शारीरिक शिक्षण विभाग, भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली,
संलग्नित शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, राज्य. महाराष्ट्र, भारत.

घोषवारा :-

आधुनिक काळात संशोधनाच्या निकषानुरूप योगास शास्त्राचा दर्जा प्राप्त होत आहे. विविध क्षेत्राबरोबरच क्रिडा क्षेत्रातही योगसाधनेचा उल्लेखनीय असा वापर वाढत आहे. खेळाडूस यश प्राप्तीसाठी शारीरिक सदृढेबरोबरच मानसिक व भावनिक विकास अथवा संतुलन ही महत्वाची असते, तरच तो उत्कृष्ट कामगिरी करू शकतो. शारीरिक, मानसिक व भावनिक या तिन्ही बाबींवर योग साधना सकारात्मक परिणाम करते. योगाभ्यासाने खेळाडू, प्रशिक्षक, पंच या बरोबरच खेळाशी संबंधित असणा-या सर्व व्यक्तींची क्रिडा कार्यक्षमता वृद्धीसाठी आवश्यक असण्या-या सर्व कौशल्यांचा विकास होतो हे संशोधनातून सिद्ध झाले आहे.

(महत्वाचे शब्दावली - शारीरिक व मानसिक सदृढता, योग, कौशल्य विकास, खेळाडू, प्रशिक्षक आणि पंच, सकारात्मक परिणाम)

प्रस्तावना :-

पुर्वी योग आध्यात्मक उन्नतीचा मार्ग म्हणून उपयोगात आणला जात होता. आधुनिक काळात योगास शास्त्रीय बैठक प्राप्त झाली आहे. विज्ञानाच्या निकषावर संशोधन होऊन योगाचा जीवनाचा विविध क्षेत्रात उपयोगात करून घेतला जात आहे. व्यक्तीगत स्वरूपात त्या त्या क्षेत्रानुसार योगाचा उपयोग करून घेणे यास विनीयोग म्हटले जाते. योगाचा क्रिडा क्षेत्रातील उपयोग या संदर्भात विचार करणे आवश्यक आहे. योगाचे साध्य व साधन अलग आहे. आपण योगाचा साधन परत्वे विचार करतो, योगात विविध प्रक्रिया आहेत हिच योगाची साधने होत.

योग साधने :-

1) यम-नियम 2) आसन 3) प्राणायाम 4) धारण-ध्यान 5) बंध-मुद्रा 6) शुद्धक्रिया
वरील साधनांचा काळानुसार उपयोग करण्यात येतो.

अलिकडील काळात क्रिडा क्षेत्रात विशेष करून प्रत्येक खेळामध्ये योगाचा वापर होऊ लागला आहे.

उद्दिष्टे :-

क्रिडाक्षेत्रात कार्यक्षम शारीरिक हालचालीसाठी, कौशल्यासाठी शारीरिक, मानसिक व भावनात्मक बाबींची प्रगती साधून त्यामध्ये सहचर्य संबंध घडवणे आवश्यक असते. योगाची उपयुक्तता साध्य करणेसाठी खालील उद्दिष्टांचा अंतर्भाव असतो, त्याचा अभ्यास करणे हा या संशोधनाचा उद्देश आहे

अ) शारीरिक बाबी - शरीराची ठेवण शक्ती, ताकद लवचिकता, दमदारपणा यांचा समन्वय वाढवणे.

ब) मानसिक बाबी - कौशल्य मर्माची जाणीव, समयसुचकता, विशिष्ट संबंधांचा अंदाज, गती, वेळ, उंची, दिशा याचा अचूक अंदाज, कालावधीचा अंदाज, तीव्रतेचा अंदाज, हालचालीस आवश्यक असणा-या यांत्रिक तंत्राचा अंदाज व एकाग्रता याची प्रगती साधने.

क) भावनिक बाबी - गरज, इच्छा, आवड, जय-पराजय, ईर्ष्या, क्रोध, दुःख इ. सर्व बाबींवर कार्यक्षम हालचाली अवलंबून असतात या सर्व बाबींच्या विकासासाठी व त्यांच्यामध्ये सहकार्य निर्माण करून संतुलनसाधण्यासाठी योग अत्यंत उपयुक्त आहे.

नेहमीचे खेळ व स्पर्धात्मक खेळ असे दोन भाग असले तरी या सर्व ठिकाणी कौशल्य ही बाब महत्वाची असल्याने त्यासाठी योग अत्यंत पूरक व उपयुक्त आहे.

खेळात योगाचा उपयोग :-

1) शारीरिक :- योगसाधनेतील आसन व प्राणायामामुळे मणक्याची लवचिकता, स्नायुटोन, सांध्यामधील सहज, सुलभ हालचाल, स्नायु-मज्जासहचर्य, जलद प्रतिक्रिया क्रिया घडवून आणणे, चिकाटी, दम इ. बाबी साध्य करता येतात.

शारीरिक ठेवण, स्नायुसंवर्धन, अवयवक्षमता, श्वसन क्षमता, रक्ताभिसरण क्रिया, आंतरिक शक्ती, मानसिक बाबी, इच्छाशक्ती या अनेक घटकांवर खेळाडूंची सर्वांगीण क्षमता अवलंबून असल्याचे दिसून येते, म्हणून बाह्य व आंतरिक क्षमतेच्या विकासासाठी योग अत्यंत उपयुक्त असल्याचे सिद्ध झाले आहे. इच्छावर्ती व अनिच्छावर्ती स्नायुमध्ये संतुलन, व्हायटल कॅप्सिटी वाढते, यामुळे कबड्डीसारख्या खेळात व लांब अंतराच्या शर्यतीसाठी उपयोगी पडणा-या दमात वाढ करता येते. जिम्नॅस्टिक, मल्लखांबसाठी

लवचिकता प्राप्त होते, कबड्डी, फुटबॉल, पोहणे इ. मध्ये दम आवश्यक आहे, त्यासाठी कुंभक, प्लाविणी इ. प्राणायामाचा उपयोग होतो. पल्व म्हणजे तरंगणे किंवा पोहणे होय. शरीरसौष्ठव, वजन उचलणे, कुस्ती, ज्युदो या स्पर्धेत भाग घेणा-या खेळाडूसाठी, अनिच्छावर्ती स्नायु इच्छावर्ती करण्यासाठी, उर्जास्त्रोत वाढवण्यासाठी, रक्ताभिसरणाची क्षमता वाढवावी लागते. योगासाधनेमुळे शरीरात रक्ताभिसरण सुरळीत व वेगवान होतो. शरीरभर रक्त पाठवण्यासाठी हृदयाला जास्त ताकद वापरावी लागत नाही. योगाभ्यासाने हृदयाचे आरोग्य चांगले रहाते. हृदयासाठी सहज समाधी, शितली, भ्रामरी, नाडीशोधन प्राणायाम तर ताडासन, त्रिकोणासन, अधोमुखासन, भुजंगासन, धनुरासन, सेतुबंधासनखूप फायदेशीर ठरते.

2) मानसिक :- खेळात अंतिम क्षणापर्यंत चांगले कौशल्य दाखवणे, मनाची एकाग्रता, समयसुचकता, आत्मविश्वास पुर्वक खेळ, ताण-तणावाचे संतुलन, तोलक्षमता, सातत्य, प्रसंगावधान याची प्रगती, ओंकार, दिर्घश्वासन, जालंधरबंध, शिर्षासन, सर्वांगासन, एकपाद वृक्षासन व ध्यानाने साधता येते.

3) भावनिक :- क्रिडास्पर्धेत जयपराजय झाल्याने आनंद व दुःख होते, या दोहोत समतोलत्व साधण्यासाठी येणा-या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी, क्रोध, ईर्ष्या, भिती या भावनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भावनिक संतुलन राखणे गरजेचे असते. तसेच मैत्री, सहकार्य, प्रेम, आदर, खिलाडूवृत्ती या भावनांचा विकास साधण्यासाठी यम, नियम, आसन, प्राणायाम, ध्यान उपयुक्त ठरते.

प्रतिबंधात्मक उपयुक्तता :-

खेळात विविध दुखापती होतात. यात स्नायु संबंधीत दुखापती अधिक असतात. या टाळण्यासाठी स्नायु ताणन व्यायाम उपयुक्त पडतात हे संशोधनाने 1960 साली हार्वर्ट डेव्हिस याने सिद्ध केले आहे.¹ पाश्चात्य राष्ट्रात योगाने क्रिडा इजांची संख्या कमी केली आहे. कारण तेथे स्नायु ताणन व्यायामावर भर दिला जातो, अधिक व्यायामाच्या कृतीने स्नायु अकुंचन होतात, त्यामुळे स्नायुताण येऊन अकार्यक्षम होतात व स्नायु दुखापती वाढतात यावर योगातील स्नायु ताणन आसने उपयुक्त ठरतात.

दम लागणे, स्नायु दुखापती याची कारणे शोधून त्यावर प्रतिबंधात्मक उपाय करून खेळातील अपघात, दुखापती यांचे प्रमाण कमी करता येते. पश्चिमोत्तानासन, पादहस्तासन, धनुरासन, वक्रासन ही आसने तर अनुलोम विलोम, कपालभाती, दिर्घश्वासन या क्रिया प्रतिबंधात्मक उपचारासाठी फायदेशीर ठरतात.

उपचारात्मक योग :-

काळजी, चिंता, भिती, चंचलता, आळस इ. मुळे दुखापती होतात, याकरिता धारणा, ध्यान, आसने यांचा उपयोग होतो तर खेळाडूंचा स्पर्धेनिमित्त प्रवास होतो, त्यामुळे हवामान बदल, अन्न बदल इ. मुळे सर्दी, संसर्गजन्य आजार उद्भवतात, यासाठी जलनेती, सुत्रनेती, शुद्धीक्रिया उपयोगी ठरतात.

पाठदुखी, सांधेदुखी टाचदुखी इ. व्याधी खेळाडूंना जडतात यावर आसने उपयुक्त ठरतात. अनेक क्रिडाबाबीमध्ये योगाप्रयोग यशस्वी झाले आहेत.

➤ समान पात्रतेचे ध्यानधारक धावपटू व इतर धावपटू यांना सहा आठवडे शर्यतपुर्व प्रशिक्षण, सारखेच देऊन 50 मी. धावण्याची स्पर्धा घेतली असता ध्यानधारक क्रिडापटूने 1.2 सेकंद तर इतर धावपटूनी 1 सेकंद वाचविल्याचे सिद्ध झाले आहे.¹

➤ उंच उडी, लांब उडी, गोळा फेक, थाळी फेक इ. मध्ये भाग घेणा-या खेळाडूंच्या ठिकाणी उडी मारण्याकरिता किंवा फेकीसाठी शारीरिक स्नायु, आंतरिक चैतन्य शक्तीची एकाग्रता आवश्यक आहे. त्याचबरोबर मनाच्या केंद्रीकरणाचे अवधान, तोल सांभाळणे इ. ची आवश्यकता असते, त्यासाठी सहा आठवड्यांच्या योगाभ्यास, ध्यानधारणा प्रशिक्षण कालानंतर अयोगी खेळाडूपेक्षा योगी खेळाडूची प्रगती अधिक झाल्याचे दिसून आले आहे.¹

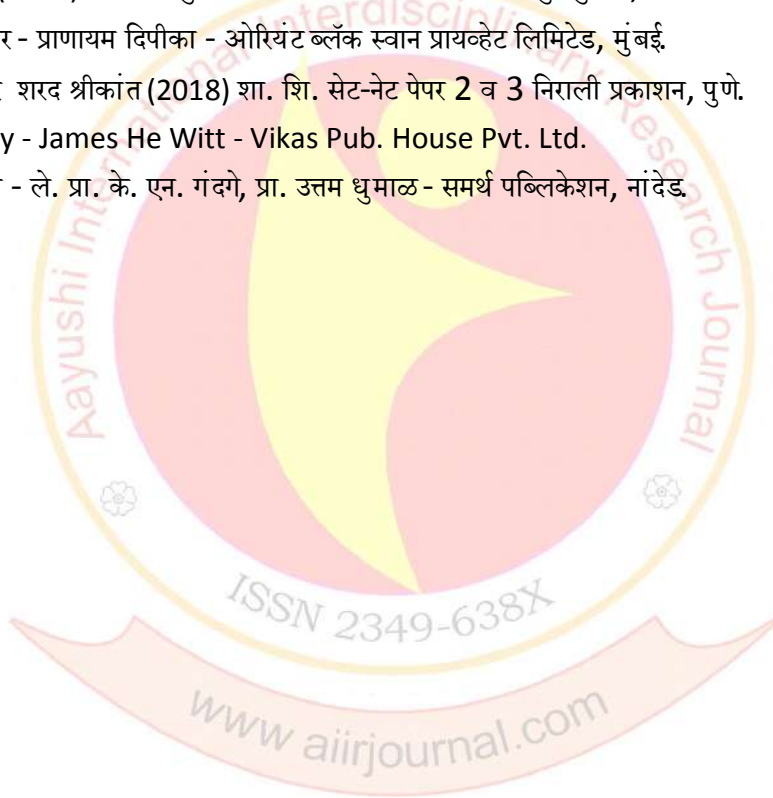
➤ 15 अयोगी व 15 योगी खेळाडू निवडून सहा आठवड्यांच्या योग व ध्यान धारणेनंतर मोजमाप केले असता, श्वासप्रश्वास, श्वसन क्रियेतील क्षमता योगी खेळाडूंच्या ठिकाणी वाढलेली आढळली.¹

निष्कर्ष :-

योगाभ्यासाने खेळाडूचे चापल्य, वेग, एकाग्रता, समतोलपणा, प्रसंगावधान, लवचिकता इ. सुधारणा होण्यास मदत होते. खेळाडूमध्ये स्वयंशिस्त, प्रामाणिकपणा, खिलाडूवृत्ती निर्माण होण्यास योगातील यम-नियमाचा उपयोग होतो. इच्छाशक्ती, विजयश्री खेचून आणण्यासाठी आत्मविश्वास निर्माण होण्यास ध्यान, धारणाचा तर शवासन, मकरासन, योगनिद्रा मुर्छा प्राणायाम या विश्रांती कृतींचा शितलीकरणासाठी फायदा होताना दिसतो. खेळाडूप्रमाणेच मानसिक स्थैर्य प्राप्तीसाठी, अचूक निर्णय क्षमतेसाठी पंचाना, प्रशिक्षकांनाही अष्टांगयोग उपयुक्त ठरतो आहे, हे अनेक बाबीवरून सिध्द झाले आहे.

संदर्भ :-

- 1) प्रा. जर्दे श्रीपाल (1995) योगाभ्यास-सुखी जीवन चंद्रमा प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 2) डॉ. धनंजय गुंडे (2002) योग आणि आरोग्य - जी. जे. जी. योग अकॅडमी, कोल्हापूर.
- 3) प्रा. एस. के. सुरवसे (1995) शा. शि. मुलतत्त्वे आणि क्रिडा मानसशास्त्र प्र. सु. सुरवसे, बारशी
- 4) बी. के. एस. अय्यंगार - प्राणायाम दिपीका - ओरियंट ब्लॅक स्वान प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई.
- 5) कांगणे सोपान, आहेर शरद श्रीकांत (2018) शा. शि. सेट-नेट पेपर 2 व 3 निराली प्रकाशन, पुणे.
- 6) Yoga and Vitality - James He Witt - Vikas Pub. House Pvt. Ltd.
- 7) शारीरिक शिक्षणशास्त्र - ले. प्रा. के. एन. गंदगे, प्रा. उत्तम धुमाळ - समर्थ पब्लिकेशन, नांदेड.

स्त्रिया आणि खेळ समकालीन समस्या

प्रा. गणेश मासुली लवंगारे

शारीरिक शिक्षण विभाग

रा. छ.शाहू कॉलेज, कोल्हापूर

प्रा. आर. ए. सरनोबत

शारीरिक शिक्षण विभाग

भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

सारांश

मानव हा प्राचीन काळापासून विविध खेळ खेळत आलेला आहे. खेळणे ही मानवाची जन्मजात प्रवृत्ती आहे. सुरुवातीच्या काळामध्ये अनेक खेळ हे मनोरंजन म्हणून खेळले जात होते. प्राचीन काळापासून मानवी समाजावर समाजामध्ये पुरुषांचे वर्चस्व राहिलेले आहे म्हणजेच समाज पुरुषप्रधान राहिलेला आहे. स्त्रियांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान देवून तिच्यावर अनेक निर्बंध घातलेला होते. त्यामुळे खेळामध्ये सुद्धा पुरुषांचे वर्चस्व कायम राहिलेले आहे. स्त्री ही शारीरिकदृष्ट्या, मानसशास्त्रीयदृष्ट्या, सामाजिकदृष्ट्या पुरुषापेक्षा कमकुवत राहिल्यामुळे तिचे खेळामधील कार्यमान एकूण सहभाग हा नेहमीच कमी राहिलेला आहे. भारतामध्ये व इतर राष्ट्रांमध्ये सुद्धा स्त्रियांवर बंधने ही होतीच. तिला पुरुषांच्या म्हणण्यानुसारच वागवे लागत होते आजही त्यामध्ये फारसा बदल झालेला दिसत नाही. तिच्या शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, धार्मिक, शरीरविज्ञानिक कारणांमुळे सामाजिक बंधनांमुळे तिचा खेळामधील सहभाग पुरुषापेक्षा कमी असलेला दिसतो.

प्रस्तावना

भारतामध्ये स्त्रियांचे स्थान पुरुषांबरोबर येण्यासाठी अनेक शतके वाट पहावी लागली. आज स्त्री पुरुषांच्या खांद्याला खांदी लावून काम करीत आहे. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने काम करीत आहे. तरीसुद्धा पुरुषी संस्कृतीमध्ये तिला अजून अजून पुरुषांबरोबरचा दर्जा मिळालेला दिसत नाही. स्त्री-पुरुषामध्ये भेद केलेला आपणांस अनेक ठिकाणी पाहण्यास मिळते. समाजामध्ये स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समान दर्जा स्वातंत्र्य दिल्याचे दिसते. मात्र प्रत्यक्षात पुरुष मंडळीच त्याचे लाभ उठवित असलेला आपणास पाहण्यात येते.

जगामध्ये विविध प्रकारचे खेळ खेळले जातात. त्यामध्ये पुरुषांच्या साठी असलेल्या खेळांची संख्या अधिक आहे. व पुरुष अधिक प्रमाणात खेळामध्ये सहभागी होत असतात. स्त्रियांचा त्यामानाने सहभाग हा कमी आढळतो. प्राचीन काळाचा विचार केला असता प्राचीन ऑलिंपिक स्पर्धेमध्ये स्त्रियांना स्पर्धेमध्ये भाग घेता येत नसे. एवढेच नव्हे तर तिला स्पर्धा पाहण्यासाठी मज्जाव होता. स्पर्धा पाहिल्यास मृत्यूदंडापर्यंत तिला शिक्षा होत असे. समाजामध्ये सर्वसाधारणपणे प्रत्येक घरामध्ये मुलगा व मुलगीमध्ये भेदभाव केला जातो. चांगले खाणे*पिणे, कपडे, शुज, साहित्य हे मुलांनाच प्रथमतः पुरविले जाते. खेळ खेळत असताना सुद्धा तुला कुठे कुस्ती खेळायची आहे. भावालाच चांगले अन्न आहार दिला जातो. मुलगा म्हणून कायम तिला दुय्यम वागणूक मिळते. ब*याच वेळा मुलगी आहे म्हणून तिने खेळ खेळावेत, हे खेळ खेळू नयेत असे निर्बंध घातले जातात. ग्रामीण भागातील अनेक मुलींना त्यांच्यामध्ये कौशल्य असताना सुद्धा खेळामध्ये सहभागी होवू दिले जात नाही. परिणामी चांगले खेळाडू घडत नाहीत. मुलींचा शारीरिक, बौद्धिक विकास होत नाही. मानसिकदृष्ट्या ती खचते व त्यामुळे ती समाजामध्ये ताठ मानेने जगू शकत नाही.

सर्वसाधारणपणे आजच्या स्त्रियांना शारीरिक, मानसिक, शरीरविज्ञानिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व कौटुंबिक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

शारीरिक समस्या

स्त्री ही निसर्गतः कोमल, नाजूक बनली आहे. व पुरुष हा सशक्त, सद्बुद्ध, पीळदार शरीरयष्टीचा दिसतो. स्त्री पुरुषापेक्षा वजनाने कमी असते. तिचे खांदे अरुंद असतात. नितंब मोठे असतात. पायाच्या मांडया जड असतात. सर्व साधारणपणे पुरुषापेक्षा तिच्या शरीराची ठेवण ही वेगळी असते जी खेळासाठी योग्य नसते. तिचे पाय सपाट असतात. त्यामुळे धावणे, उड्या मारणे यांसारख्या खेळामध्ये ती पुरुषाची बरोबरी करू शकत नाही. कमरेला खालचा भाग पेलव्हीक रिजन हा इमप्रॉपर असतो. पोटच्या स्थायूमध्ये जडपणा असतो. त्यामुळे स्त्रीच्या हालचालीस मर्यादा पडतात. खेळामधील कार्यमानावर परिणाम होतो. ब*याच वेळा स्त्रियांचे गुडघे एकमेकांना चिकटलेले असतात. त्यामुळे अशा महिला खेळाडू वेगाने धावू शकत नाहीत. अशा प्रकारच्या शारीरिक ठेवणीमुळे स्त्रियांच्या शारीरिक क्षमतेमध्ये पुरुषांच्या मानाने फरक आढळतो. त्यांच्या शारीरिक क्षमतेकडे घटक कमी प्रमाणात विकसीत झालेले असतात.

शरीरविज्ञानिक समस्या

स्त्रियांमध्ये इस्ट्रोजेन हार्मोन स्त्रवतो. त्यामुळे तीचे स्नायू विकसीत कमी होतात व स्त्रीत्वाचे गुण तिच्यामध्ये येतात, ज्यामध्ये वक्षस्थळाचा आकार वाढतो. खांदे अरुंद होतात. चरबीचे प्रमाण वाढते तर पुरुषांमध्ये असलेल्या टेस्टेस्टॅरॉन हार्मोनमुळे त्यांचे स्नायू सशक्त पीळदार होतात, ताकदवर होतात तर स्त्रियांमध्ये पुरुषापेक्षा हार्मोनच्या प्रभावामुळेच कमी ताकद असते. त्याचा परिणाम खेळाच्या कार्यमानावर होतो व या ताकदीच्या जोरावरच पुरुषाने स्त्रीवर आपले वर्चस्व कायम ठेवले आहे. यामुळेच स्पर्धामध्ये स्त्री*पुरुष भेद करून स्पर्धा दोघांसाठी वेगळ्या घेतल्या जातात. पुरुषांसाठी गोळाफेक मध्ये १६ पौंड गोळा तर महिलांसाठी ८ पौंड गोळा असतो. स्त्रियांच्या रक्तामध्ये लाल रक्तपेशींचे प्रमाण हे पुरुषांच्या लाल रक्तपेशींच्या प्रमाणापेक्षा कमी असते. या लाल रक्तपेशींमध्ये हिमोग्लोबीन असते. त्याला ऑक्सिजनचे आकर्षण असते. त्यामुळे ऑक्सिजन वहनाची क्रिया पुरुषांमध्ये चांगली असते तर महिलांमध्ये लाल रक्त पेशी कमी पर्यायाने हिमोग्लोबीन कमी त्यामुळे पेशीपर्यंत पोहचणारा ऑक्सिजन

कमी असतो. महिलांच्या फुफ्फुसांचा आकार सुद्धा पुरुषांच्या फुफ्फुसांच्या मानाने लहान असतो. त्याच बरोबर स्त्रियांच्या हृदयाचा आकारसुद्धा पुरुषांच्या हृदयाच्या पेक्षा लहान असतो. त्याचा परिणाम म्हणून स्त्रिया दिर्घ अंतर धावताना, पोहताना पुरुषांमध्ये लवकर दमतात. जागतिक दर्जाच्या ऑलिंपीक स्पर्धेत १०० मी अंतर पुरुष कमी वेळेत पार करतो. तेच अंतर त्याचा स्पर्धेत जागतिक दर्जाची महिला खेळाडू पुरुषांपेक्षा अधिक वेळ घेते हे यामुळेच हे आपणास प्रत्यक्ष पाहता येते.

स्त्रियांमध्ये पुरुषांपेक्षा चरबीचे प्रमाण अधिक असते. त्यामुळे त्या नाजूक व ताकदीने कमी असतात. परंतु चरबी अधिक असल्यामुळे तरंगण्याची क्षमता तिच्यामध्ये पुरुषांपेक्षा अधिक असते. स्त्रियांची हाडे पुरुषांच्या हाडांपेक्षा अशक्त असतात.

मानसशास्त्रीय समस्या

प्राचीन काळापासून परंपरागतपणे स्त्रिया घरातील कामे, मुलांचा सांभाळ, त्यांच्यावर संस्कार करणे, धुणीभांडी, पाणी आणणे, दळण वगैरे कामे करीत आलेली आहेत. याच जोखडाखाली आजची स्त्री सुद्धा दबलेली आहे. ती जरी शिक्षक, डॉक्टर असेल, शास्त्रज्ञ, खेळाडू असेल तरी तिला घरातील जबाबदाऱ्या पूर्ण करूनच आपल्या पेशाकडे पाहावे लागते. हा मानसिक दबाव तिच्यावर कायम राहतो. त्यामुळे तिच्यामध्ये चिंता अधिक असते व या पुरुषी सामाजिक दबावामुळेच तिच्यात आत्मविश्वासदेखील कमी असतो. स्वतः विषयी असलेली तिची प्रतिमा सुधारण्यासाठी तिला प्रेरणा दिली जात नाही व तिच्यामध्येही ती जागृत होत नाही. त्यामुळेच तिचा प्रत्येक गोष्टीमध्ये सहभाग नगण्य असतो. खेळामध्ये सहभागी होताना अशी प्रेरणा तिला मिळत नाही. खेळत्याशिवाय तिचा आत्मविश्वास वाढू शकत नाही. परंतु तिला खेळूच दिले जात नाही. मानसिक कुचंबणा ही तिची अनेक ठिकाणी होते. जसे कामाच्या ठिकाणी, घरी खेळाच्या मैदानावर अशा अनेक ठिकाणी पुरुष तिला मानसिकदृष्ट्या खच्ची करण्याचा, तिच्या दुर्बलतेचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न करताना आपणास समाजामध्ये पाहावयास मिळतो.

सामाजिक समस्या

समाज स्त्रीला वेगळ्या नजरेने पाहतो. तिने कसे वागले पाहिजे, कसे बोलले पाहिजे, समाजामध्ये तिचा पेहराव कसा असावा याविषयी समाजाने तिच्यावर बंधने प्राचीन काळापासून घातली ती आजही आहेत. मुलींनी रात्री बाहेर पडायचे नाही, घरी लवकर यायचे, पूर्ण कपडे घालायचे, खेळात भाग घ्यायचा नाही, पुरुषी कपडे घालायची नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांचा खेळामधील सहभाग आजही पुरुषांच्या मानाने कमी आढळतो. सामाजिक बंधने स्त्रियांवर आजही आहेत. समाजामध्ये स्त्री राहत असताना तिचा शाळेत, घरात, महाविद्यालयात, कामाच्या ठिकाणी अनेक लोकांशी संबंध येतो. तेव्हा तिला प्रोत्साहन, सहकार्य लाभत नाही. रस्त्यावर, घरात, शाळेत, महाविद्यालयात ती स्वतः ला असुरक्षित समजते. मुलींना शिकायचे नाही, खेळायचे नाही, ठराविक वयातच लग्न झाले पाहिजे, लग्न आंतरजातीय केले पाहिजे याबाबत सामाजिक बंधने असल्यामुळे महिलांचा कोंडमारा होत आहे.

धार्मिक समस्या

प्रत्येक धर्मांमध्ये स्त्रियांना कशा पद्धतीने आपले व्यवहार, दैनंदिन जीवन जगले पाहिजे हे ठरविलेले आहे. व त्याचा परिणाम स्त्रियांवर होतो. उदा. मुस्लीम धर्मांमध्ये बुरखा पद्धत असल्यामुळे जेव्हा सानिया मिर्झा बॅडमिंटन खेळताना शॉर्ट्स घातले तेव्हा धर्मांध मुस्लीम समाजाचे धार्मिक लोक तिच्यावर धार्मिक बंधने घालतात, वाळीत टाकतात. हे आजही आपणास पाहण्यास मिळते. अशा लोकांच्या रोषाला महिलांना सामोरे जावे लागते.

हिंदू धर्मांमध्ये सुद्धा महिलांवर बंधने घातली आहेत. मासिक पाळीच्या दरम्यान घराबाहेर थांबणे. दूर राहणे, कोंडून ठेवणे, कुठलेही कामे न करणे यामुळे तिचे मानसिक संतुलन जावून एकलकोंडीपणा वाढीस लागण्याचे आपणास पाहावयास मिळते.

आर्थिक समस्या

पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये आज जरी स्त्रियांना समान हक्क दिलेले दिसत असले तरी नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचा पगार नवराच घेतो. तिचे एटीएम तिच्या नवऱ्याजवळ असते. राजकीय आरक्षणामध्ये स्त्री नगरसेवक मंत्री होते. पण सर्व कारभार तिचा नवरा पाहतो. त्यामुळे स्त्री पुर्णपणे आर्थिक स्वावलंबी झालेली नाही व ती नवऱ्यावर, इतरांवर अवलंबून असलेली दिसते. आर्थिक समस्येमुळे चांगल्या दर्जाची उत्पादने, साहित्य ती घेवू शकत नाही. चांगले प्रशिक्षण घेवू शकत नाही. त्यामुळे ती खेळात सुद्धा आपल्या कौशल्यानुसार चांगले कार्य मान देवू शकत नाही.

समारोप

आज समाज कितीही पुढारलेला दिसला, स्त्रीला समान हक्क मिळालेले असले तरी प्रत्यक्ष स्त्रीला समान हक्क मिळालेले दिसत नाहीत. स्त्री आजही आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झालेली नाही. सक्षम झालेली नाही. शारीरिक, मानसिक, भावनिक स्तरावर ती पुरुषाबरोबर येण्याचा प्रयत्न करीत आहे. परंतु तिला निसर्गतः शारीरिक, मानसिक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. यातून तिला बाहेर येण्यासाठी शारीरिक, मानसिक प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे व तिला पूर्ण आर्थिक स्वातंत्र्य देणे गरजेचे आहे तरच तीचा खेळामधील सहभाग वाढलेला दिसेल.

संदर्भ

1. श्रीपाल जर्दे शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास
2. एम.के.सिंग इंडियन वुमन अँड स्पोर्ट्स
3. वसंती कढीरावण स्टेट अँड रिक्रेशन ऑफ स्पोर्ट्स वुमन इन इंडियन सोसायटी
4. रादर हिलाल अहमद कान इंटरनॅशनल जनरल ऑफ ऑप्लाइड रिसर्च (१९९५)

दहशतवादाचा ऐतिहासिक आढावा

डॉ. अरुण चव्हाण

सहाय्यक प्राध्यापक

भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

जगाच्या कुठेतरी एका कोपऱ्यात स्वतःकडे लक्ष वेधून घेऊन आपल्या मागण्या जगासमोर आणण्यासाठी केलेला हिंसाचार असेच 20 व्या शतकापर्यंत दहशतवादाचे स्वरूप होते. परंतु 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच भूक, पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, व्यापार, दळणवळण अशा अनेक प्रश्नापेक्षा जगातील जनतेसमोर दहशतवादाचा भस्मासूर आवासून उभा राहिला यामध्ये अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, युरोप, आशिया या खंडातील देश होरपळत आहेत. दहशतवादाविरुद्ध संयुक्त राष्ट्र संघाने उचललेली पाऊले देखील अपूरी पडू लागली आहेत.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

दहशतवादाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा विचार करता सुसंस्कृत मानवी समाजामध्ये राज्यसंस्था निर्माण झाली. त्याचबरोबर कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात दहशतवाद आपले अस्तित्व दाखवू लागला. इजिप्शियन व असीरीयन संस्कृतीत राजकीय दहशतवाद आढळतो. ग्रीक संस्कृतीमध्ये Tyrants ची कारकीर्द प्रसिद्ध आहे. स्पार्टा हे नगरराज्य आक्रमक दहशतवादी राज्य होते. रोमन साम्राज्यामध्ये युद्धात जिंकलेल्या सैनिकांना व स्त्रीया, मुले यांना गुलाम बनवून साम्राज्याची दहशत पसरविली जात असे. मध्ययुगामध्ये नादीरशहा तैमुरलंग, गझनीचा महंमद पंगीजखान हे आक्रमक दहशतवादी राज्यकर्तेच होते. युरोपमधील सरंजामशाही दहशतीच्या जोरावरच राज्य करीत होती. फ्रान्सच्या चौदावा लुई यांचे मूर्तीवत उदाहरण होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीने उदारमतवाद लोकशाहीची सुरुवात युरोपभर सुरू झाली. मात्र त्यापाठोपाठ फ्रान्समध्ये डॉटेन व रॉबेस्पियर यांचे दहशतीचे राज्य सुरू झाले. हजारों लोकांना गिलोटीन खाली देण्यात आले. या काळात युरोपात अनेक देशात बदल होऊन नवीन राज्यघटनांच्यावर आधारित नवीन शासनसंस्था उदयास आल्या. वास्तविक यामध्ये प्रस्थापित शासनव्यवस्था व परिवर्तनवादी यांच्यामध्ये संघर्ष निर्माण झाला. जर्मनी व इंग्लंड या देशांमध्ये हा संघर्ष जाणवतो. यामधूनच पुढे 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस साम्यवाद अराजकतावाद, नाझीवाद, आणि फॅसिस्ट विचारसरणीचा प्रभाव निर्माण झाला. यामधून प्रचंड राजकीय दहशतवाद निर्माण झाला. याचा परिणाम म्हणूनच पहिले व दुसरे महायुद्ध झाले. हिटलर, स्टॅलिन, मुसोलिनी, जनरल फ्रँको या मानवी संहारक नेत्यांचा उदय झाला. त्यांच्यामुळेच युरोपात प्रचंड मनु” यहानी झाली. आक्रोश, यातना व अश्रू यांच्यामुळे मानवी जीवनाचे भयानक पैलू उलगडले.

दोन्ही महायुद्धांच्या नंतर युरोपमध्ये बऱ्याच घडामोडी घडल्या शीतयुद्ध, जर्मनीची फाळणी, फ्रान्स, इंग्लंड, स्पेन, तुर्कस्तान या महासत्तांचा नाश झाला. युरोपमध्ये सामायिक बाजारपेठ निर्माण झाली. वेगवेगळ्या राज्यपद्धती अर्थव्यवस्थेने एकत्रीत बांधल्या गेल्या. भांडवलशाही राष्ट्रांकडून नाटो सारखी लष्करी संघटना निर्माण करून सदस्य राष्ट्रांना सुरक्षिततेची हमी दिली याला पर्याय म्हणूनच साम्यवादी राष्ट्रांनी वॉर्सा करार निर्माण करून आपल्या सदस्य राष्ट्रांना संरक्षित केले. युरोपमधील आर्थिक स्थिती झपाट्याने सुधारली मात्र राजकीयदृष्ट्या वंचित असलेले अल्पसंख्याक वांशिक गट, अगर शोषित कामगार वर्ग खचला. यांच्या समृद्ध अशा युरोपातील शहरामधून बकाल वस्त्या निर्माण झाल्या. इटलीतील सिसिली, स्पेनमधील गॅलिसिया, फ्रान्समधील ब्रिटानी, ब्रिटनमधील वेल्स आणि स्कॉटलँड अशा ठिकाणी हे वांशिक गट संघटीत झाले. संपूर्ण युरोपातून अशा वस्त्यांकडे वंचित घटकांची रीघ लागली. असे गट वंशवादावर आधारित होते. त्यांचे हितसंबंध समान होते. यामधूनच 1960 नंतर यामध्ये मुलभूत बदल घडून आले. यांच्याकडून दहशतवादी कृत्यांचा वापर केला जाऊ लागला. कॉर्सिका, स्कॉटलँड, वेल्स या प्रदेशात वांशिक दहशतवादी गट निर्माण झाले. ब्रिटानी, स्पेनमधील बास्क प्रदेश, उत्तर आयरलँड या प्रदेशात दहशतवादी संघटना निर्माण झाल्या. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रीयेत डावललेले अनेक गट अशा संघटनांमध्ये सामील होत गेले. यामध्ये प्रामुख्याने फ्रान्समधील अँक्शन डायरेक्टर, इटलीमधील रेड आर्मी, जर्मनीतील बेदरमेन हॉक व इंग्लंडमधील I.R.A. या दहशतवादी गटांची स्थापना झाली.

सामाजिक दुरावस्था व वैफल्य यामुळे दहशतवादी संघटना निर्माण होतात. उदा. पॅलेस्टाईन मुक्ती संघटना I.R.A. याचबरोबर विस्तारवादी राष्ट्रांच्या राजकीय महत्वाकांक्षेने ईस्त्राएल, रशिया, अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका यांसारख्या देशांमुळे पॅलेस्टाईन अफगाणिस्तान, निकारागुआ, क्यूबा, अंगोला या ठिकाणी दहशतवादाची निर्मिती झाली. ‘लैला खालदे’ या पॅलेस्टाईन स्त्रीने लंडनला जाणाऱ्या विमानाचे अपहरण करून 1960 मध्ये जगाचे लक्ष वेधून घेतले यावेळी त्यांना आपल्या मायभूमीतून निर्वासित झालेला समूह अशी सहानुभूती होती. मात्र कालांतराने दहशतवादाने निष्पाप, जिवांचा बळी घेण्यास सुरुवात केली. परिणामी जगातील दहशतवादाने विमान अपहरण, कार स्फोट, अपहरण, महत्वाच्या व्यक्तींची हत्या यासारख्या बाबींचा वापर सुरू केला. दहशतवादी

टोळ्या युरोप बरोबरच जपान, अमेरिका, दक्षिण व पूर्व अमेरिका या ठिकाणी पसरल्या यामधून P.L.O मुज्जाहीद, अर्मेनियातील आसला, जर्मनीतील बेदर-मेनहॉफ गट, इटलीतील रेड ब्रिगेड, जपानमधील रेड आर्मी यांचा परस्पर संबंध होता हे तपासातून स्पष्ट झाले आहे.

आधुनिक दहशतवाद:-

11 सप्टेंबर 2001च्या वर्ल्ड ट्रेड सेंटरवर झालेल्या हल्ल्यानंतर दहशतवादाच्या भितीपासून जगातील कोणतीही भूमी सुरक्षित नाही हे स्पष्ट झाले. यामुळे दहशतवादाद्वारे क्रौर्य, मालमत्तेचे नुकसान, मानवजातीचे नुकसान वाढतच आहेत. नेत्यांची हत्या, विमान अपहरण, व्यक्तींचे अपहरण या तंत्राचा वापर कमी होऊन दहशतवादी गट रासायनिक, जैविक आणि अण्विक अस्त्रे हस्तगत करण्यात यशस्वी झाले. यातून अमेरिका व रशिया सारख्या महाबलाढय सत्तांना देखील आव्हाने निर्माण झाली. 9/11 च्या हल्ल्यात योजनेप्रमाणे सायनाईड कुप्या उघडल्या गेल्या असल्यात आणखी हजारों अमेरिकन नागरीक मयत झाले असते. यानंतर अमेरिकेने, अफगाणिस्तान, इराक येथील दहशतवादाला पोसणाऱ्या व्यवस्था नष्ट करून उत्तर कोरिया, इराण यासारख्या देशांवर बंधने आणली. दहशतवादाचे आधुनिक स्वरूप निर्माण होण्यास विज्ञान-तंत्रज्ञानात झालेली प्रगती, अणुऊर्जा केंद्रात झालेली वाढ, जैविक रसायन शास्त्रातील संशोधन यामुळे दहशतवादाला पाषक वातावरण तयार झाले. अभ्यासपत्रिका, इंटरनेट, सॅटेलाईट, दूरदर्शन यामुळे दहशतवादी ज्ञानाचा प्रसार व प्रचार करणे सोपे होत गेले.

दहशतवादाचे आंतरराष्ट्रीय जाळे निर्माण होणसाठी दळणवळण, विमानसेवा, वाहतूक क्षेत्राती प्रगती कारणीभूत ठरते यामुळे समान विचारांचे दहशतवादी गट एकत्रीत येऊ लागले. उदा. पॅलेस्टाईन अरबांचा गट व काश्मीर मधील फुटीरतावाद्यांचा गट, आसाममधील उल्फा व पाकिस्तानी गुप्तहेर संघटना आय.एस.आय. यांचे संबंध उघड झाले. ओसामा-बिन-लादेन यांच्या उल-कायदा संघटनेचे सदस्य जगभर आढळतात. पैशाचा पुरवठा, घातपाताचे प्रशिक्षण, शस्त्रात्रे, दारुगोळा, प्रचार, संघटनात्मक सहकार्य आश्रयस्थाने या सगळ्याची अतिरेकी संघटनांमध्ये देवाण-घेवाण सुरू झाली.

यामधूनच आत्मघातकी दलांचा समावेश व वापर सुरू झाला. दहशतवादी कारवाई धर्मयुद्ध असून त्यासाठी आत्माहुती देणारे धर्मवीर आहेत. असा प्रचार करून दहशतवादी गट स्वतःचे प्राण गमावून हुतात्मा बनण्याचे शिक्षण देतो. रशियातील साम्यवादाचा अंत झाला त्यानंतर त्याठिकाणी जमात व गट यांना सत्ता व अधिकार मिळाल्याने ते समृद्ध झाले व राज्यांतर्गत राज्ये निर्माण झाली. यामुळे दहशतवाद फोफावण्यास मदतच झाली. उदा. रशियातील चेचेन्या भागात हा प्रश्न निर्माण झाला.

दहशतवादाचे रासायनिक स्वरूप:-

21 व्या शतकामध्ये आत्मघाती हल्ल्याबरोबरच रासायनिक दहशतवाद वाढत चालला आहे. याचा प्रथम वापर जपानमध्ये ओम शिरींको या धार्मिक संप्रदायाकडून झाला. या संप्रदायाचा गुरु शिको असाहरा हा होता. रशिया सारखे देश या रासायनिक शस्त्राचा साठा करताना दिसतात. यामध्ये 'सरीन' हो वायु प्रामुख्याने वापरला जातो. सुदानमधील एका कारखान्यामध्ये नर्व्ह एजंट हे जहाल रासायनिक संयुग तयार करण्यात आले. रासायनिक व जैविक हत्याराचा वापर करून हजारों लोकांना एकाचवेळी ठार करण्याचे मनसुबे दहशतवादी रचताना दिसतात. या कारवाया खालीलप्रकारे केल्या जातात.

- 1) जैविक शस्त्रे पाण्याच्या साठ्यात मिसळून अनेक लोकांचा जीव धोक्यात येऊ ' शकतो.
- 2) आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे जैविक हत्यारे विस्तृत प्रमाणात पसरवून संहार घडवून आणला जाऊ शकतो.
- 3) शत्रुच्या परीसरात रोग प्रतिकारक औषधाला दाद न देणाऱ्या सुक्ष्म जंतूच्याद्वारे हल्ला करता येईल.

अणुदहशतवाद:-

जगभरामध्ये अणुकेंद्राची वाढ होत आहे. अतिरेकी गटांना यामुळेच युरेनियम प्लुटोनियम सारखी मुलतत्वे चोरून हस्तगत करणे सहज शक्य आहे. याद्वारे उच्चशिक्षित दहशतवादी सहजपणे अणुबॉम्बची निर्मिती करू शकतो. पाकिस्तान सारखे देश याला खतपाणीच घालत आहेत. तेथील अणुशास्त्रज्ञ एक्यू. खान यांनी इराण, उ. कोरिया यासारख्या देशांना चीनच्या पाठींब्यावर अणुतंत्रज्ञान पुरविले आहे. 21 व्या शतकामध्ये कितीही सावधगिरी बाळगली तरी एखाद्या देशाच्या पाठींब्यावर अतिरेक्यांना अणुबॉम्ब मिळणे सहजशक्य बनले आहे. सोव्हीएत रशियाच्या विघटनानंतर तेथे असणाऱ्या अणुभट्ट्या व त्यातून असणारे अणुतंत्रज्ञान खूपच असुरक्षित बनले. तेथील संघटीत गुन्हेगारी खालावलेली नैतिकता, ढासळलेली अर्थव्यवस्था यामुळे वरील अणुतंत्रज्ञानाच्या चोरीच्या शक्यतेला बळच मिळते.

संगणकीय दहशतवाद:-

21 व्या शतकात प्रगत माहिती तंत्रज्ञानामुळे माहितीची देवाण घेवाण एकत्रीकरण यामध्ये प्रगती झाली मात्र अशा महत्वाच्या माहितीला हानी पोहचविण्याचे कार्य दहशतवाद्याकडून केले जातात. अतिसुक्ष्म विषाणूद्वारे ही माहिती नष्ट केली जाते. परस्पर दळणवळण संदेशवहन यावर आघात केले जातात. संपूर्ण संगणकीय कार्यपद्धती विस्कळीत केली जाते. यामुळे एखाद्या देशाची हवाई व्यवस्था, उर्जाप्रणाली बिघडवून खोट्या बातम्या, नकली

प्रतिमा प्रसारित केल्या जाऊ शकतात. अशा दहशतवादाचा धोका ओळखून बहुसंख्य राष्ट्रांनी उपाययोजना सुरु केली आहे.

थोडक्यात 21 व्या शतकातील दहशतवाद मानवी जीवनाला विविध अंगांनी धोका निर्माण करत आहे. यामुळेच संपूर्ण जगाचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) आंतरराष्ट्रीय राजकारण – डॉ. बी.डी.तोडकर, प्रशांत पब्लिकेशन्स
- 2) पाकिस्तान-लष्करी सत्तेचे अर्थरंग – आयशा सिद्दीकी (अनुवाद संजय लवटे, कॉन्सेप्ट बुक्स)
- 3) आंतरराष्ट्रीय संबंध – अरुणा पेंडसे, ओरीएंट ब्लॅकस्थान, उत्तरा सहस्त्रबुध्दे
- 4) एकविसाव्या शतकातील दहशतवाद- प्रा.मा.न.उदगावकर, डायमंड पब्लिकेशन्स.

भारतीय चुनाव : ईवीएम (इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन) का विवाद

गजानन विठ्ठल बोधले

संशोधक छात्र, राजनीति विज्ञान,
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

प्रस्तावना :

देश में पिछले पांच साल में इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन (ईवीएम) को लेकर कई बार हल्ला मचा है। कांग्रेस सहित विभिन्न विपक्षी दलों ने ईवीएम से चुनाव कराए जाने को लेकर सवाल उठाए हैं। उनका मानना है कि इसमें धांधली हो सकती है और इनकी जगह फिर से बैलेट पेपर से ही वोटिंग कराई जाए। हालिया वर्षों में देश में हुए चुनावों -उपचुनावों में ईवीएम अर्थात् (EVM-Electronic Voting Machine) की विश्वसनीयता पर सवाल उठते रहे हैं। EVM के इस्तेमाल को लेकर देश में एक बहस बराबर छिड़ी रहती है और अधिकांशतः सत्ता से बाहर रहने वाले दलों द्वारा इसका विरोध किया जाता है। कुछ क्षेत्रीय दल भी बैलेट के माध्यम से चुनाव करवाने का समर्थन करते रहे हैं। तमाम दलों को EVM के खिलाफ एकजुट होता देख केंद्र में सत्तारूढ़ भाजपा ने भी संकेत दिए कि अगर सभी दलों में सहमति बनती है तो भविष्य में EVM के बजाय बैलेट पेपर से चुनाव कराए जाने पर विचार किया जा सकता है। यहाँ यह भी उल्लेखनीय है कि बैलेट पेपर के स्थान पर EVM को सभी दलों की सहमति के बाद ही लाया गया था। इस तरह इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन (ईवीएम) का विवाद भारतीय चुनाव में अहम बना हुआ है।

भारतीय लोकतंत्र पहले पेपर बैलेट से होने वाले चुनाव से चलता था . स्वतंत्र तथा निष्पक्ष चुनाव किसी भी देश के लोकतांत्रिक मूल्यों के लिये महत्वपूर्ण होते हैं। इसमें निष्पक्ष, सटीक तथा पारदर्शी निर्वाचन प्रक्रिया में ऐसे परिणाम शामिल हैं जिनकी पुष्टि स्वतंत्र रूप से की जा सकती है। परंपरागत मतदान प्रणाली (बैलेट) इन लक्ष्यों में से अधिकांश को पूरा करती है , लेकिन फर्जी मतदान तथा मतदान केंद्रों पर कब्जा जैसा दोषपूर्ण व्यवहार निर्वाची लोकतंत्र के लिये गंभीर खतरे हैं। निर्वाचन आयोग स्वतंत्र और निष्पक्ष चुनाव सुनिश्चित करने के लिये निर्वाचन प्रक्रिया में सुधार के प्रयास निरंतर करता रहा है। इसलिये चुनाव आयोग ने 1982 में EVM का पहली बार इस्तेमाल मई में केरल के परूर विधानसभा निर्वाचन क्षेत्र के 50 मतदान केन्द्रों पर किया। लेकिन सुप्रीम कोर्ट ने कहा कि कानून में इसका प्रावधान नहीं है . इस वजह दिसम्बर 1988 में संसद ने इस कानून में संशोधन किया तथा जनप्रतिनिधित्व अधिनियम, 1951 में नई धारा-61ए जोड़ी गई जो आयोग को वोटिंग मशीनों के इस्तेमाल का अधिकार देती है। यह संशोधित प्रावधान 15 मार्च, 1989 से प्रभावी हुआ। इस तरह नवम्बर 1998 के बाद से आम चुनाव/उप-चुनावों में प्रत्येक संसदीय तथा विधानसभा निर्वाचन क्षेत्र में EVM का इस्तेमाल किया जा रहा है। भारत 2004 के आम चुनाव में देश के सभी मतदान केंद्रों पर 10.75 लाख EVM के इस्तेमाल के साथ ई-लोकतंत्र में परिवर्तित हो गया। तब से सभी चुनावों में EVM का इस्तेमाल किया जा रहा है।

इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन की प्रमुख विशेषताएँ

1. इसकी सबसे बड़ी विशेषता है कि यह छेड़छाड़ मुक्त तथा संचालन में सरल है और मज़े की बात यह है कि इसकी इसी विशेषता पर सवाल खड़े किये जाते रहे हैं।
2. नियंत्रण इकाई के कामों को नियंत्रित करने वाले प्रोग्राम को 'एक बार प्रोग्राम बनाने योग्य आधार पर' माइक्रो चिप में नष्ट कर दिया जाता है। नष्ट होने के बाद इसे पढ़ा नहीं जा सकता, इसकी कॉपी नहीं हो सकती या कोई बदलाव नहीं हो सकता।
3. इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन मशीनें अवैध मतों की संभावना कम करती हैं , गणना प्रक्रिया तेज बनाती हैं तथा मुद्रण लागत घटाती हैं।
4. इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन मशीन का इस्तेमाल बिना बिजली के भी किया जा सकता है क्योंकि मशीन बैटरी से चलती है।
5. यदि उम्मीदवारों की संख्या 64 से अधिक नहीं होती तो इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन के इस्तेमाल से चुनाव कराए जा सकते हैं।
6. एक इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन मशीन अधिकतम 3840 वोट दर्ज कर सकती है

इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन के उपयोग पर उठाए गए सवाल :

1. इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन पारदर्शी नहीं है :

पेपर बैलेट में वोट डालने वाले को नजर आता है कि उसने किस निशान पर मुहर लगाई . ईवीएम में मतदाता को यह पता नहीं चल पाता कि उसने जिस निशान पर बटन दबाया है , वोट उसे ही गया है। इस कमी को पूरा करने के लिए सुप्रीम कोर्ट के आदेश पर ईवीएम के साथ वीवीपैट मशीन लगाई गई है , जिससे कागज की एक पर्ची निकलती है , जिसे मतदाता देख सकता है। ये पर्चियां जमा होती हैं। हालांकि कागज की पर्ची और मशीन में दर्ज वोट समान है, इसकी कोई गारंटी नहीं हो पाती

है. इसलिए विवाद की स्थिति में इन परिचियों को गिनने का प्रावधान है . अभी तक का अनुभव है कि कागज की परिचियों की गिनती आम तौर पर नहीं होती है.

२. आधुनिक लोकतंत्र देश इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन से राष्ट्रीय स्तर का मतदान नहीं कराते

ईवीएम से मतदान की टेक्नोलॉजी काफी समय से उपलब्ध है . लेकिन अमेरिका से लेकर ब्रिटेन और फ्रांस से लेकर ऑस्ट्रेलिया और जापान तक किसी भी देश में नेशनल इलेक्शन ईवीएम से नहीं होता . कुछ देशों ने प्रयोग करने के बाद ईवीएम का इस्तेमाल बंद कर दिया है.

३. विकसित देश टेक्नोलॉजी बेहतर पेपर बैलेट पर भरोसा करते हैं

माइक्रोचिप की टेक्नोलॉजी जिन देशों में विकसित हुई और जिन देशों में इनका निर्माण होता है, वे देश पेपर बैलेट से ही मतदान करके राष्ट्रीय सरकार चुनते हैं. इसलिए इस तर्क का कोई आधार नहीं है कि पेपर बैलेट की तुलना में ईवीएम ज्यादा विकसित टेक्नोलॉजी है और पेपर बैलेट पर लौटने का मतलब पुरानी टेक्नोलॉजी को फिर से अपनाना होगा

४. जो मशीन ठीक की जा सकती है, उसे खराब भी किया जा सकता है :

मतदान के लिए भेजी गई कोई ईवीएम खराब हो जाती है , तो उसे टेक्नीशियन ठीक करता है . लेकिन इसका मतलब यह भी है कि किसी मशीन को खराब भी किया जा सकता है . मुमकिन है कि ऐसा न होता हो , लेकिन इसकी आशंका को पूरी तरह खारिज नहीं किया जा सकता.

५. चुनाव का समय इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन से नहीं बचता

ईवीएम से गिनती का समय जरूर बचता है. लेकिन पांच साल में होने वाले चुनाव में गिनती के एक या दो ज्यादा दिन लगने का खास मतलब नहीं है.

६. इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन छेड़छाड़ अवैज्ञानिक गलत बात है

ईवीएम के बारे में ये दावा है कि इसे किसी भी बाहरी मशीन से जोड़ा नहीं जा सकता . लेकिन इस दावे का कोई वैज्ञानिक आधार नहीं है. चुनाव आयोग कहता है कि बिना मशीन खोले इसमें छेड़खानी करके दिखाएं . वैसे भी इस मशीन में लगी माइक्रोचिप की प्रोग्रामिंग में इंसानी दखल होती है. कोई आदमी ही मशीन में ये जानकारी डालता है कि किसी चुनाव क्षेत्र में कितने उम्मीदवार हैं और किसका चुनाव चिह्न क्या है . हो सकता है कि इसमें कोई गड़बड़ी नहीं होती हो , लेकिन इस आधार पर ये नहीं कहा जा सकता कि उसमें कोई गड़बड़ी कर ही नहीं सकता.

७. लोकतंत्र में भरोसा कायम रखने के लिए जरूरी है बैलेट पेपर

लगभग सभी राजनीतिक दल ईवीएम को किसी न किसी दौर में अविश्वसनीय बता चुके हैं . सुप्रीम कोर्ट ने भी मतदाताओं का विश्वास बनाए रखने के लिए वीवीपैट जोड़ने की बात आई . ईवीएम के खिलाफ राजनीति दल बयान दे रहे हैं और ये सभी हारे हुए दल नहीं है. ममता बनर्जी की पार्टी तृणमूल कांग्रेस लगातार चुनाव जीत रही हैं और ईवीएम के खिलाफ हैं

इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन का सुरक्षा का मुद्दा

इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन को लेकर कुछ सवाल समय-असमय चर्चा में बने रहते हैं। इनके जवाब में निर्वाचन आयोग बार-बार कहता रहा है कि इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन और उनसे संबंधित प्रणालियाँ सुदृढ़, सुरक्षित और छेड़खानी मुक्त हैं। टैम्परिंग या छेड़खानी का अर्थ है, कंट्रोल यूनिट की मौजूदा माइक्रो चिप्स पर लिखित साफ्टवेयर प्रोग्राम में बदलाव करना या सीयू में नई माइक्रो चिप्स इंस्टॉल करके दुर्भावनापूर्ण साफ्टवेयर प्रोग्राम शुरू करना और बैलेट यूनिट में प्रेस की जाने वाली ऐसी 'कीज़' बनाना, जो कंट्रोल यूनिट में दर्ज परिणाम को प्रभावित करने की क्षमता रखती हो। इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन कम्प्यूटर नियंत्रित नहीं हैं, बल्कि स्वतंत्र मशीनें हैं और इंटरनेट और/या किसी अन्य नेटवर्क के साथ कभी भी कनेक्ट नहीं होती। अतः किसी रिमोट डिवाइस के जरिये इन्हें हैक करने की कोई गुंजाइश नहीं है। इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन में वायरलेस या किसी बाहरी हार्डवेयर पोर्ट के लिये किसी अन्य गैर- EVM एक्सेसरी के साथ कनेक्शन के जरिये कोई फ्रीक्वेंसी रिसीवर या डेटा के लिये डीकोडर नहीं है। अतः हार्डवेयर पोर्ट या वायरलेस या वाईफाई या ब्लूटूथ डिवाइस के जरिये किसी प्रकार की टैम्परिंग संभव नहीं है। साफ्टवेयर की सुरक्षा के बारे में विनिर्माता के स्तर पर कड़ा सुरक्षा प्रोटोकॉल लागू किया जाता है। ये मशीनें 2006 से अलग-अलग वर्षों में विनिर्मित की जा रही हैं। विनिर्माण के बाद EVM को राज्य और किसी राज्य के भीतर एक से दूसरे जिले में भेजा जाता है। विनिर्माता इस स्थिति में नहीं हो सकते कि वे कई वर्ष पहले यह जान सकें कि कौन-सा उम्मीदवार किस निर्वाचन क्षेत्र से चुनाव लड़ेगा और बैलेट यूनिट में उम्मीदवारों का क्रम क्या होगा। प्रत्येक EVM का एक सीरियल नम्बर होता है और निर्वाचन आयोग EVM-ट्रैकिंग साफ्टवेयर का इस्तेमाल करके अपने डेटाबेस से यह पता लगा सकता है कि कौन सी मशीन कहाँ पर है। अतः विनिर्माण के स्तर पर हेराफेरी की कोई गुंजाइश नहीं है। कंट्रोल यूनिट का इस्तेमाल करके सक्षम किये गए प्रत्येक बैलेट के लिये केवल एक वैध 'की-प्रेस' (प्रथम की-प्रेस) होता है। एक बार वैध 'की-प्रेस' होने (वोटिंग प्रक्रिया पूरी होने) पर कंट्रोल यूनिट सीयू और बैलेट यूनिट के बीच कोई गतिविधि तब तक नहीं होती, जब तक कि कंट्रोल यूनिट द्वारा अन्य बैलेट सक्षम बनाने वाली 'की-प्रेस' की व्यवस्था नहीं कर दी जाती। पुरानी EVM मशीनों को हटाने के लिये निर्वाचन आयोग ने एक मानक प्रचालन प्रक्रिया (एसओपी) निर्धारित की है। EVM और उसके चिप को नष्ट करने

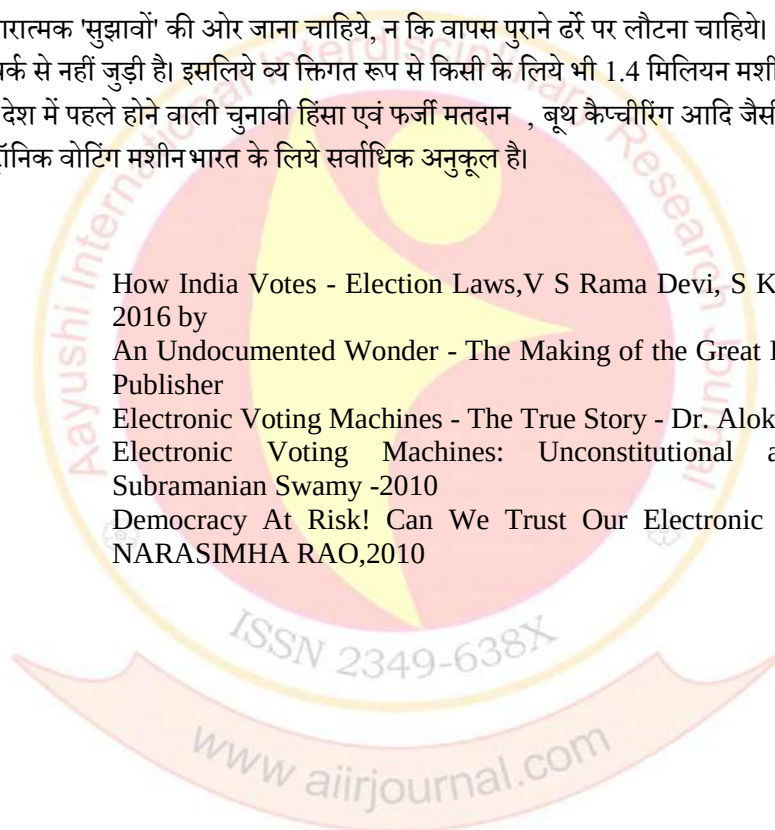
की प्रक्रिया को विनिर्माताओं की फैक्टरी के भीतर राज्य मुख्य निर्वाचन अधिकारी या उसके प्रतिनिधि की मौजूदगी में अंजाम दिया जाता है। EVM मशीन को 100 प्रतिशत टेम्परिंग मुक्त बनाने के लिये कई अन्य कदमों के अलावा वन टाइम प्रोग्रामेबल (OTP) माइक्रो-कंट्रोलर्स, की-कोड्स की डायनामिक कोडिंग , प्रत्येक 'की-प्रेस' की तिथि एवं समय की स्टाम्पिंग , उन्नत इन्क्रिप्शन प्रौद्योगिकी एवं EVM लॉजिस्टिक्स के संचालन के लिये EVM ट्रेकिंग सॉफ्टवेयर जैसी सर्वाधिक परिष्कृत प्रौद्योगिकियों का उपयोग किया जाता है। सॉफ्टवेयर प्रोग्राम कोड दोनों निर्माता कंपनियों द्वारा आंतरिक तरीके से तैयार किया जाता है और उन्हें आउटसोर्स नहीं किया जाता। सॉफ्टवेयर ओटीपी पर आधारित होता है, इसलिये प्रोग्राम को न तो बदला जा सकता है, न ही इसे रीराइट किया जा सकता है। इस प्रकार यह EVM को टेम्परिंग मुक्त बना देता है। अगर कोई ऐसा प्रयास करता भी है तो मशीन निष्क्रिय हो जाती है।

निष्कर्ष:

बैलट से चुनाव कराने के समर्थक कहते हैं कि इसमें आपत्ति क्यों है ? दुनिया के सभी विकसित देशों में बैलट पेपर से चुनाव होते हैं, तो क्या वे पिछड़े और तकनीकी रूप से अक्षम हैं? लेकिन बात तकनीक की नहीं है, समय के पहिये को दो दशक पहले की तरफ घुमाने से कोई लाभ होने वाला नहीं है। आज के 18-20 वर्ष के अधिकांश युवा मतदाताओं ने तो बैलट पेपर देखा ही नहीं है। इसलिये जो लोग इसके समर्थक हैं और जो इसके विरोधी हैं, उन्हें यह समझना होगा कि 'सिस्टम खराब है' या 'सिस्टम में खराबी है' दो निहायत अलग बातें हैं। यदि कोई खामी है भी तो सुधारात्मक 'सुझावों' की ओर जाना चाहिये, न कि वापस पुराने ढर्रे पर लौटना चाहिये। भारतीय EVM एक स्वतंत्र प्रणाली है, जो किसी भी नेटवर्क से नहीं जुड़ी है। इसलिये व्यक्तिगत रूप से किसी के लिये भी 1.4 मिलियन मशीनों के साथ छेड़छाड़ करना असंभव है। मतदान के दौरान देश में पहले होने वाली चुनावी हिंसा एवं फर्जी मतदान , बूथ कैप्चरिंग आदि जैसी अन्यम चुनाव संबंधी गलत प्रचलनों को देखते हुए इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशीन भारत के लिये सर्वाधिक अनुकूल है।

संदर्भ सामग्री :

1. How India Votes - Election Laws, V S Rama Devi, S K Mendiratta, -24 Oct 2016 by
2. An Undocumented Wonder - The Making of the Great Indian Election, Rupa Publisher
3. Electronic Voting Machines - The True Story - Dr. Alok Shukla
4. Electronic Voting Machines: Unconstitutional and Tamperable - Subramanian Swamy -2010
5. Democracy At Risk! Can We Trust Our Electronic Voting Machines? - NARASIMHA RAO, 2010

हिंद-प्रशांत क्षेत्र: भारत के लिए नई संभावनाएँ

सागरकुमार विट्टल जाधव

संशोधक छात्र, राजनीति विज्ञान, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

प्रस्तावना:

भारत हमेशा से अपने पड़ोसी देशों से मधुर संबंध बनाने के लिये प्रयत्नशील रहा है। "वसुधैव कुटुम्बकम्" का ध्येय हमारी विदेश नीति का मूल आधार रहा है। इसी के मद्देनजर न केवल संयुक्त राष्ट्र और अन्य अंतर्राष्ट्रीय समितियों एवं संगठनों में भारत हमेशा से भागीदार रहा है बल्कि क्षेत्रीय संगठनों और सम्मेलनों में भी काफी प्रभावशाली भूमिका निभाता रहा है। इसी के तहत प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने 15 नवंबर को सिंगापुर में 13वें पूर्वी एशिया शिखर सम्मेलन में भाग लिया। हिंद महासागर की सुरक्षा में भारत की नेतृत्वकारी भूमिका को स्वीकार करते हुए ट्रंप प्रशासन ने द्विपक्षीय रणनीतिक साझेदारी को गहरा करने के अपने प्रयास के तहत भारत के साथ संभावित मिसाइल रक्षा सहयोग पर बातचीत की। नई दिल्ली पेंटागन की रणनीति में एक प्रमुख भूमिका निभाने के लिये तैयार है जो इंडो-पैसिफिक क्षेत्र में अपने प्रभाव को बढ़ाने के लिये तत्पर है।

हिंद-प्रशांत क्षेत्र :

जैसा कि नाम से ही स्पष्ट है, हिंद (Indio) यानी हिंद महासागर (Indian Ocean) और प्रशांत (Pacific) यानी प्रशांत महासागर के कुछ भागों को मिलाकर जो समुद्र का एक हिस्सा बनता है, उसे हिंद प्रशांत क्षेत्र (Indo-Pacific Area) कहते हैं। विशाल हिंद महासागर और प्रशांत महासागर के सीधे जलग्रहण क्षेत्र में पड़ने वाले देशों को 'इंडो-पैसिफिक देश' कहा जा सकता है। इस्टर्न अफ्रीकन कोस्ट, इंडियन ओशन तथा वेस्टर्न एवं सेंट्रल पैसिफिक ओशन मिलकर इंडो-पैसिफिक क्षेत्र बनाते हैं। इसके अंतर्गत एक महत्वपूर्ण क्षेत्र दक्षिण चीन सागर आता है। यह एक ऐसा क्षेत्र है, जिसे अमेरिका अपनी वैश्विक स्थिति को पुनर्जीवित करने के लिये इसे अपनी भव्य रणनीति का एक हिस्सा मानता है, जिसे चीन द्वारा चुनौती दी जा रही है।

हिंद-प्रशांत क्षेत्र का महत्व :

वर्तमान में इंडो-पैसिफिक क्षेत्र में 38 देश शामिल हैं, जो विश्व के सतह क्षेत्र का 44 प्रतिशत, विश्व की कुल आबादी का 65 प्रतिशत, विश्व की कुल GDP का 62 प्रतिशत तथा विश्व के माल व्यापार का 46 प्रतिशत योगदान देता है। इस क्षेत्र में उपभोक्ताओं को लाभ पहुंचाने वाले क्षेत्रीय व्यापार और निवेश के अवसर पैदा करने हेतु सभी घटक मौजूद हैं। इस क्षेत्र में भू-आर्थिक प्रतिस्पर्धा भी जोर पकड़ रही है, जिसमें दुनिया की सबसे तेजी से बढ़ती अर्थव्यवस्थाएँ, बढ़ता सैन्य खर्च और नौसैनिक क्षमताएँ, प्राकृतिक संसाधनों को लेकर गलाकाट प्रतिस्पर्धा में शामिल हैं। इस तरह देखें तो वैश्विक सुरक्षा और नई विश्व व्यवस्था की कुंजी हिंद-प्रशांत क्षेत्र के हाथ में ही है। इसके अंतर्गत एक महत्वपूर्ण क्षेत्र दक्षिण चीन सागर आता है। यहाँ आसियान के देश तथा चीन के मध्य लगातार विवाद चलता है। दूसरा महत्वपूर्ण क्षेत्र है- मलक्का का जलडमरूमध्य। यह रणनीतिक तथा व्यापारिक दृष्टि से बेहद महत्वपूर्ण है। यह इंडोनेशिया के पास स्थित है। गुआन आइलैंड, मार्शल आइलैंड रणनीतिक दृष्टि से महत्वपूर्ण है। इसके अतिरिक्त लाल सागर, गल्फ ऑफ अदेन, पर्शियन गल्फ ऐसे क्षेत्र हैं, जहाँ से भारत का तेल व्यापार होता है। यहाँ पर हाइड्रोकार्बन प्रचुर मात्रा में पाए जाते हैं। सेशेल्स और मालदीव भी इसी क्षेत्र में आते हैं। इस प्रकार यह क्षेत्र रणनीतिक तथा व्यापारिक दृष्टिकोण से काफी महत्वपूर्ण है।

भारत एवं हिंद-प्रशांत क्षेत्र :

हिंद-प्रशांत क्षेत्र से भारत के गहरे हित जुड़े हुए हैं और दक्षिण-पूर्व एशियाई देशों से भारत के राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक संबंध ऐतिहासिक और काफी मजबूत हैं। भारत इंडो-पैसिफिक स्ट्रेटेजी का महत्वपूर्ण हिस्सा है। वह पूर्वी एशियाई देशों के साथ व्यापार, आर्थिक विकास तथा समुद्री सुरक्षा में भागीदारी के लिये इच्छुक है। भारत महाशक्ति की ओर बढ़ रहे चीन को कठिन प्रतिस्पर्धा पेश करना चाहता है। अतः वह इंडो-पैसिफिक रीजन में स्थित देशों को प्रभावित करने के लिये अमेरिका की मदद चाहता है। हिंद महासागर विश्व का एकलौता महासागर है, जिसका नाम भारत के नाम पर है, लेकिन वर्तमान में यहाँ हो रहे बदलावों को लेकर भारत ने अधिक गंभीरता नहीं दिखाई है, किंतु हिंद प्रशांत क्षेत्र को लेकर भारत गंभीर है तथा इस क्षेत्र में अपना प्रभुत्व कायम करने के साथ शांति, स्थिरता तथा मुक्त व्यापार को बढ़ावा देने का पक्षधर है। इन सभी उद्देश्यों के साथ भारत एक नई मेरीटाइम सिक्यूरिटी स्ट्रेटेजी भी बनाना चाहता है। हाल ही में भारत, अमेरिका तथा जापान के साथ एक बड़ा नेवल कमांड अभ्यास (मालाबार अभ्यास) इस नई मेरीटाइम सिक्यूरिटी स्ट्रेटेजी का हिस्सा है। इस प्रकार विभिन्न देशों के साथ इस तरह के नौसैनिक अभ्यास के द्वारा भारत हिंद महासागर क्षेत्र में एक बड़ा खिलाड़ी बनना चाहता है।

भारत की हिंद-प्रशांत क्षेत्र में मजबूत रणनीति : एशियाई शिखर सम्मेलन और भारत :

एक्ट ईस्ट पॉलिसी के तहत पूर्वी एशिया के देशों में अपने प्रभाव का विस्तार करना, पूर्वोत्तर भारत में तेज विकास और समावेशन की प्रक्रिया को आगे बढ़ाना भारत का प्रमुख उद्देश्य है। भारत ने साफ किया है कि शांति और समृद्धि के लिये वह प्रतिबद्ध है।

पूर्वी एशिया शिखर सम्मेलन की स्थापना का विचार सबसे पहले 1991 में मलेशिया के प्रधानमंत्री महाथिर बिन मोहम्मद ने दिया। आसियान प्लस थ्री देश जिसमें चीन, जापान और दक्षिण कोरिया शामिल थे, ने 2002 में EAS के लिये पूर्वी एशियाई अध्ययन समूह की स्थापना की। इस समूह की अंतिम रिपोर्ट आसियान प्लस थ्री से जुड़े ईस्ट एशिया समिट पर आधारित थी। इसमें आस्ट्रेलिया, न्यूजीलैंड और भारत शामिल नहीं थे। इस समूह द्वारा जारी की गई रिपोर्ट में यह प्रस्ताव दिया गया कि पूर्वी एशियाई सम्मेलन का आयोजन आसियान देशों के विकास के लिये होना चाहिये और हर साल इसके लिये शिखर बैठक होनी चाहिये। तय किया गया कि आसियान देशों को इसमें शामिल करने के लिये EAS का दायरा बढ़ाया जाए। इसके बाद 2004 में आसियान प्लस थ्री देशों द्वारा पूर्वी एशिया शिखर सम्मेलन का आयोजन करने का निर्णय लिया गया और जुलाई 2005 के अंत में लाओस में आयोजित आसियान प्लस थ्री देशों द्वारा त्रिस्तरीय बैठक का आयोजन किया गया। अखिरकार दिसंबर 2005 में मलेशिया के कुआलालंपुर में पूर्वी एशियाई देशों के पहले शिखर सम्मेलन का आयोजन किया गया। शुरुआत में इस बैठक में 16 देशों ने हिस्सा लिया। पहले EAS में आसियान देशों के अलावा चीन, जापान, दक्षिण कोरिया, ऑस्ट्रेलिया, भारत और न्यूजीलैंड की भागीदारी का स्वागत किया गया। इसके बाद 2011 में इंडोनेशिया के बाली में आयोजित EAS की छठे शिखर सम्मेलन में अमेरिका और रूस को औपचारिक सदस्य के रूप में शामिल किया गया। इसके सदस्यों की संख्या भी 16 से बढ़कर 18 तक पहुँच गई है। अब यह संगठन क्षेत्रीय शांति, सुरक्षा और विकास में अहम भूमिका निभा रहा है। इसके गठन के बाद से ही भारत ने इसमें काफी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। दरअसल एशिया प्रशांत क्षेत्र में भारत के आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक हित गहराई से जुड़े हुए हैं।

भारत ने 2005 में इसकी स्थापना के बाद से ही इसके सभी सम्मेलनों में हिस्सा लेता आया है। भारत भारत के लिये EAS सम्मेलन के महत्व का अंदाजा इसी बात से लगाया जा सकता है कि अब तक हुए इसके सभी सम्मेलनों में भारत के प्रधानमंत्रियों ने खुद भागीदारी की है। EAS के ढाँचे के भीतर सहयोग की 6 प्राथमिकताएँ तय की गई हैं। इनमें शामिल हैं- पर्यावरण और ऊर्जा, शिक्षा, वित्त, वैश्विक स्वास्थ्य संबंधी मुद्दे और महामारी, प्राकृतिक आपदा प्रबंधन और आसियान देशों के साथ कनेक्टिविटी। भारत इन सभी 6 क्षेत्रों में क्षेत्रीय सहयोग का समर्थन करता है। भारत और EAS के देशों से गहरे रूप से जुड़ा हुआ है। 2015 में हुए EAS के शिखर सम्मेलन में आतंकवाद, हिंसा, उग्रवाद, सुरक्षा और सूचना प्रौद्योगिकी का उपयोग क्षेत्रीय समुद्री सहयोग को बढ़ाने के साथ ही क्षेत्रीय स्वास्थ्य सुरक्षा और एशिया प्रशांत से मलेरिया जैसी घातक बीमारी के उन्मूलन के लिये रोडमैप तैयार करने की बात की गई जिसमें भारत प्रमुखता से शामिल है।

13वें पूर्वी एशियाई शिखर सम्मेलन में भारत की ओर से प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने हिस्सा लिया। सम्मेलन में शामिल नेताओं ने हिंद प्रशांत क्षेत्र में समुद्री सहयोग समेत वैश्विक और क्षेत्रीय मुद्दों पर चर्चा की। पूर्वी एशिया शिखर सम्मेलन में कुल 18 देश शामिल हैं। इनमें दक्षिण एशिया और पूर्वी एशिया के देश तो शामिल हैं ही, इसके अलावा अमेरिका और रूस भी इस मंच में शामिल हैं। इस तरह से यह मंच हिंद-प्रशांत क्षेत्र में कई संभावनाओं को तलाशने के लिहाज से काफी महत्वपूर्ण है। प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने सम्मेलन में शांति, खुला और समावेशी हिंद-प्रशांत क्षेत्र, मजबूत होते समुद्री सहयोग और संतुलित क्षेत्रीय व्यापक आर्थिक भागीदारी (Regional Comprehensive Economic Partnership-RCEP) पर भारतीय दृष्टिकोण को दोहराया। सम्मेलन में प्रधानमंत्री ने शांतिपूर्ण और समृद्ध हिंद-प्रशांत क्षेत्र के लिये भारत की प्रतिबद्धता को दोहराया। उन्होंने सदस्य देशों के बीच बहुपक्षीय सहयोग, आर्थिक और सांस्कृतिक संबंधों को बढ़ाने पर भी जोर दिया। भारत हिंद प्रशांत क्षेत्र में नई संभावनाओं को तलाशने और सदस्य देशों के बीच सहयोग बढ़ाने के मकसद से RCEP करार को जल्द पूरा करना चाहता है। क्षेत्रीय व्यापक आर्थिक भागीदारी (RCEP) मतलब क्षेत्रीय व्यापक आर्थिक भागीदारी 16 देशों के मध्य एक वृहद् क्षेत्रीय मुक्त व्यापार समझौता है। इसमें 10 आसियान देश नामतः ब्रुनेई, कंबोडिया, इंडोनेशिया, लाओस, मलेशिया, म्यांमार, फिलीपींस, सिंगापुर, थाईलैंड और वियतनाम शामिल हैं। उपर्युक्त देशों के साथ ही इसमें 6 आसियान मुक्त व्यापार देश, नामतः ऑस्ट्रेलिया, चीन, भारत, जापान, दक्षिण कोरिया और न्यूजीलैंड शामिल हैं। RCEP करार आधुनिक, वृहद्, संतुलित और सभी देशों के लोगों के लिये लाभदायक होगा। भारत के प्रधानमंत्री ने हिंद-प्रशांत की समृद्धि के लिये व्यापार और निवेश के साथ समुद्री क्षेत्र में सहयोग की भारत की प्रतिबद्धता दोहराई। आसियान और पूर्वी एशिया के देशों के साथ भारत की बढ़ रही भागीदारी को नई गति मिलने की उम्मीद है। इसके साथ ही हिंद-प्रशांत क्षेत्र के देशों के बीच सहयोग बढ़ाने में भी मदद मिलेगी।

पूर्वी एशिया शिखर सम्मेलन पूर्वी एशिया और प्रशांत क्षेत्र की राजनीतिक सुरक्षा और आर्थिक मुद्दों से जुड़े महत्वपूर्ण मसलों पर एक साझी रणनीति बनाने और विकास से जुड़े मसलों को हल करने के लिये बना एक महत्वपूर्ण सम्मेलन है। पूर्वी एशिया शिखर सम्मेलन का मुख्य उद्देश्य एशिया प्रशांत क्षेत्र से जुड़े मुद्दों और साझा हितों पर खुले और पारदर्शी तरीके से आपस में चर्चा करना और उनका हल ढूँढना है। पूर्वी एशिया शिखर सम्मेलन (East Asia Summit-EAS) के महत्व का अंदाजा इसी बात से लगाया जा सकता है कि यह पूरी दुनिया में 54 प्रतिशत आबादी का प्रतिनिधित्व करता है। इसके अलावा दुनिया के कुल GDP का 58 प्रतिशत EAS देशों से आता है।

निष्कर्ष :

इंडो-पैसिफिक क्षेत्र आर्थिक और रणनीतिक रूप से वैश्विक महत्त्व के केंद्र के रूप में उभर रहा है। यदि इस क्षेत्र के हितधारक एक खुले, नियम-आधारित व्यवस्था को मजबूत करने के लिये कार्य नहीं करते हैं, तो सुरक्षा की स्थिति बिगड़ती रहेगी, जिसका प्रभाव दुनिया भर पर पड़ना संभावित है। आसियान जैसे समूहों को सामूहिक रूप से चीन से संपर्क स्थापित करना होगा। चीन की आक्रामकता और ऋण जाल (Debt Trap) कूटनीति, जो संप्रभुता को प्रभावित करती है, भारतीय कूटनीति की परीक्षा ले रही है। वर्तमान में जापान, भारत, अमेरिका और ऑस्ट्रेलिया के बीच सुरक्षा सहयोग तेजी से बढ़ रहा है। संपूर्ण इंडो-पैसिफिक क्षेत्र में समृद्धि और स्थिरता सुनिश्चित करने के लिये इस सहयोग को आगे बढ़ाने का समय आ गया है।

संदर्भ सामग्री : :

१. स्वतंत्र भारत की विदेश नीति – वि.पी.दत्त
२. 21 वीं शताब्दी में अंतर्राष्ट्रीय संबंध – पुष्पेश पत
३. India's Foreign Policy (Hindi) Paperback – 2015 by DR. V. N. KHANNA
४. Foreign Policy of India -Khanna V.N., Vikas Publishing House Pvt Ltd

भारतीय स्त्रियांचा दर्जा आणि विकास

प्रा.एम. आर. कांबळे

संशोधक विद्यार्थी(समाजशास्त्र विभाग)

भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

प्रस्तावना :

धर्माच्या नावाखाली चातुर्वर्ण्य, सनातनी, वैदिक व्यवस्था स्त्रीयांना कमी लेखून फक्त चूल आणि मूल, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रुढी, परंपरा व सतीप्रथा यासारख्या अमानवी जुलमी बंधने लादली होती. भटके, रानटी, विदेशी युरेशियन आर्य ब्राम्हण पुरुष वर्ग लोकांनी पाच हजार वर्षांपूर्वी भारतावर आक्रमण करून येथील सभ्य हडप्पा, मोहेंजोदडो संस्कृतीचे नुकसान करून आपले अनैतिक, अनैसर्गिक, वैदिक, वेद, पुराणे, काल्पनिक कथा, रामायण, महाभारत, इ. लोकांच्या माथी मारून मानसिक गुलाम बनवून तुच्छ वागणूक दिलेली आहे. या ब्राम्हणांनी त्यांच्या मनुस्मृतीनुसार स्त्रीला उपभोगण्याची वस्तू बनविली. स्त्री ही भोगवस्तू आहे. स्त्री हे नरकाचे द्वार आहे. स्त्री शिकली तर तुमच्या सात पिढ्या नरकात जातील. स्त्री ही पुरुषांच्या मानसिक गुलामगिरीने त्रस्त झाली होती. विवाहापूर्वी पित्याने, त्यानंतर पतीने आणि म्हातारपणी पुत्राने तिचे रक्षण करावे. या गुलामगिरीच्या चक्रव्यूहात ती सापडली होती.

उद्देश :

- १) उत्तर वैदिक कालखंड ते मध्यमयुगीन कालखंडातील भारतीय स्त्रीयांचा दर्जा आणि विकास अभ्यासणे.
- २) ब्रिटीश आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील स्त्रीयांचा दर्जा आणि विकास अभ्यासणे.

अभ्यासपद्धती:

‘भारतीय स्त्रीयांचा दर्जा आणि विकास’ या शोधनिबंधाच्या उद्देशाप्रमाणे माहितीचे संकलन करण्यासाठी संदर्भ पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिक आणि संगणकीय इंटरनेट माध्यम या दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलीत करण्यात आलेल्या माहितीचे स्पष्टीकरणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीने विश्लेषण करून वैदिक काळापासून स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भारतातील स्त्रियांचा दर्जा आणि विकास यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

स्त्रियांच्या दर्जाचा अभ्यास :

पेशव्यांच्या राजवटीत स्त्रीला शूद्रापेक्षा हीन समजण्यात आले. त्यांना शिक्षणाचा अधिकार तर नव्हताच, मात्र त्या घराच्या बाहेरही पडू शकत नव्हत्या. त्या शिकल्या तर शब्दांच्या आळया बनून जेवणात येतील असे म्हटले जायचे. जिचा नवरा वारला की, त्याच सरणावर तिला फेकून दिलं जायचं. जसे धार्मिक ग्रंथानुसार, तुळशीदास म्हणतात,

‘ढोर गवार पशू शुद्र नारी,
ये है सब ताडन के अधिकारी’, (श्लोक क्रमांक ५६४)

(संदर्भ- श्री रामायण) अशा प्रकारे पशूपेक्षाही हीन जीवन त्या जगत होत्या.

रामदास म्हणतात,

उभी राहे रांडे शब्द जाळ भांडे।
काजळ कुंकू लावूनी रांडे किती करिसी नखरा!
(संदर्भ- महिपतीचे साहित्य)

अशा प्रकारचे स्त्रीयांचा अपमान करून त्यांना शिव्या दिल्या.

घटकुंचकी हा स्त्रीयांच्या बाबतीत खेळला जाणारा खेळ म्हणजे पेशवाईच्या नीचपणाचा कळस.

पुरंदरे यांनी आपल्या ‘राजशिवछत्रपती’ आवृत्ती पंधरा (३१ ऑगस्ट २००३) या पुस्तकात पान क्र. ८९ वर कुणबी समाजातील स्त्रीयांवर घाणेरडे लेखन केले आहे.

पुरंदरे म्हणतात, बऱ्या, नीटस, गोऱ्या जातीवंत कुणबीनी बाजारात सहज पंचवीस होनास पाच विकत मिळत होत्या.

अयोध्याकांड : सर्ग ८ श्लोक १२ मध्ये वाल्मिक लिहीतो, रामाच्या अनेक बायकांचा उल्लेख करतो. त्या बायकांशिवाय त्याला अनेक रखेल्या होत्या. (संदर्भ- रिडल्स इन हिंदुइझम राम आणि कृष्णाचे कोडे लेखक- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर)

ब्राम्हणी धर्मानुसार स्त्रियांवर बंधने लादून जातीव्यवस्थेचा किल्ला हा अधिकाधिक मजबूत केला आहे. ज्यासाठी जातीश्रेणी आणि स्त्रीयांचा समाज व्यवस्थेतील दर्जा ठरविण्यासाठी त्यांचे विविध प्रकारे वर्गीकरण केले आहे. ते अत्यंत अपमानकारक, मानहानी करणारे असेच आहे. ‘मनुस्मृती’ या ग्रंथात तर याचे हजारो दाखले सापडतात. स्त्रियांवर शुद्धी, पावित्र्याची मूल्यव्यवस्था निर्माण करून पुरुषांशिवाय त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्वच नाकारण्यात आले आहे. पिता, पती, मुलगा यांच्या संरक्षण कक्षेत त्यांना बांधून टाकले आहे. ही बंधने घट्ट आणि चिरकाल टिकावीत यासाठी स्त्रियांची ‘सधवा’, ‘विधवा’, ‘पतीव्रता’, ‘कुमारिका’, ‘परित्यक्ता’, इ. विभागणी केली गेली. तिला ब्राम्हणी धर्माच्या मूल्यव्यवस्थेचा सोनेरी-चंदेरी मुलामा दिला गेला. या गुलामीतच स्त्रीयांना आपली ओळख, आपली अस्मिता आणि अस्तित्व आहे. अशा संरचना उभ्या केल्या गेल्या.

स्त्रियांचा विकास :

तत्कालीन समाजावर मनुसंस्कृतीचे प्राबल्य होते. 'चूल आणि मूल' या चौकटीतच स्त्रीया जीवन जगत होत्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री शक्तीची क्षमता ओळखून घटनेच्या माध्यमातून त्यांना राष्ट्राच्या मुख्य प्रवाहात आणून स्त्री-पुरुष असमानतेला पूर्णविराम दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना स्त्रियांविषयी खूप आदर होता. ते म्हणतात, "स्त्री जात ही समाजाचा अलंकार आहे." म्हणून त्यांनी स्त्रियांच्या हितासाठी आणि उत्कर्षासाठी हिंदू विवाह कायद्यासह वीस विभिन्न प्रकारचे कायदे केले.

वर्षानुवर्षे मानसिक गुलामगिरीला बळी पडलेल्या महिला स्वतंत्र भारतात शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात प्रगती करताना आढळतात. याला लोकशाहीत भारतीय संविधानाचे योगदान आहे. हे महिलांनी प्रथम समजून घेणे आवश्यक आहे. भारतात पूर्वीपासून जी पुरुषसत्ताक पद्धती अनेक प्रकारे स्त्रियांवर लादलेली आहे. ती अजूनही कुठे ना कुठे स्त्रियांवर बंधनात राहण्याचा, पुरुषांच्या गुलामीत राहण्याचा सतत प्रयत्न करीत असते.

मागील इतिहासाचे अवलोकन केले असता असे निदर्शनास येते की, स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी कितीतरी महिलांना-महापुरुषांना संघर्ष करावा लागला आहे. स्त्री शिक्षणासाठी लढा उभारणाऱ्या सावित्रीमाई फुले या भारतातील सर्वात पहिल्या आद्यशिक्षिका होत. म्हणजेच पुरुषसत्ताक पद्धतीला सुरुंग लावून महात्मा फुले आणि माता सावित्रीमाई फुले यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी लढा उभारला. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या उत्थानासाठी कृतीशील आंदोलने केली. सोवळे, ओवळे, केशवपन, परदेशगमन, स्त्रीशिक्षण, स्त्रियांचे हक्क, विधवा विवाह इ. त्यांच्या आंदोलनाचे विषय होते. कालांतराने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मनुस्मृती जाळून सर्वांना समान न्याय व हक्क देणारा कायदा निर्माण करून भारतीय संविधानात पुरुषांबरोबर स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार, समानतेचा अधिकार आणि सर्वतोपरी स्वातंत्र्याचा अधिकार देऊन त्यांना एकप्रकारे मोहर लावली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांसाठी 'हिंदू कोड बिल' तयार केले आणि स्त्रियांना आदराचे स्थान प्राप्त झाले.

महिलांवर अनेक बंधने लादूनसुद्धा त्यांनी विविध क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने कर्तृत्व गाजविले आहे. आज महिला जीवनाच्या विविध क्षेत्रात कार्य करीत आहेत, नेतृत्व करीत आहेत. आज महिलांची भारतीय पातळीवर जी घोडदौड होत आहे. त्यामागे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य आहे. कर्तबगार महिला अनेक आहेत. त्यांची क्षेत्रेही विविध आहेत. त्यामध्ये सर्वप्रथम आठवण येते, ती जिजाऊ मोंसाहेबांची. त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराज यांना घडविले. त्यांच्यावर त्यांनी जे संस्कार केले. त्यामुळे शिवरायांचे अनेक निर्णय लोककल्याणकारी झाले. झांशीच्या राणीसोबत लढणाऱ्या राणी झलकारीदेवीने एक नवीन इतिहास रचला. मदर तेरेसा यांनी रुग्णसेवा, समाजसेवा करताना मानवतेचा जागतिक मानदंड निश्चित केला. इंदिराजी गांधी व प्रतिभाताई पाटील यांनी आपापल्या कार्यक्षेत्रात ठसा उमटविला. शर्वरी गोखले कलेक्टर झाल्या. सुजाता मनोहर उच्च न्यायालयाच्या न्यायमूर्ती झाल्या. मालती तांबे वैद्य शासनाच्या ज्येष्ठ सचिव झाल्या. किरण बेदी (आय.पी.एस.) मॅगसेसे अवॉर्ड मिळाला, राणी ताराबाई, अहिल्यादेवी होळकर (लोककल्याणकारी योजना), मिराताई आंबेडकर (धम्म संघटन), कल्पना चावला (अंतराळवीर), मेघा पाटकर (स्त्रिमुक्ती), कल्पना सरोज (उद्योग), धम्मचारिणी प्रज्ञामाता, धम्मचारिणी करुणामाता (धम्मतत्वज्ञान) बहन मायावतीजी (राजकारण), निलम गोहे (समाजसेवा) या सर्व विविध क्षेत्रात एकापेक्षा एक सरस असून प्रत्येक क्षेत्रात त्यांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष :

प्रजासत्ताक भारतात स्त्री-पुरुष यांच्यात कोणताही भेदभाव केला नसून, समानतेची संधी उपलब्ध करून दिल्यामुळे, हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून महिलांना न्यायिक अधिकार मिळाल्यामुळे आज महिला शिक्षण घेऊन प्रगती करताना दिसत आहेत. याचे प्रमाण जास्त असले तरी समाधान वाटत नाही.

भारतीय राज्यघटनेने महिलांना समानतेचा अधिकार देऊनसुद्धा धार्मिक गुलामगिरीने आज महिला मागासलेल्या आहेत. आजच्या विज्ञान युगात कर्मकांडाचे कारण पुढे करून महिलांना अनेक मंदिरात प्रवेश नाकारला जातो. त्यामध्ये धर्मांध शक्तींच्या ठेकेदारांची, अपवित्रतेच्या नावावर त्यांची आजसुद्धा पिळवणूक करणे सुरु आहे. सुशिक्षित पुरुष आणि महिला तसेच राजकीय पुढारी किंवा लोकप्रतिनिधी स्त्रीला न्यायिक हक्क मिळविण्याकरिता कायदेमंडळात आवाज उठविताना दिसत नाहीत. म्हणजेच लोकप्रतिनिधी पुरुष असो वा महिला ही निरुत्साही दिसते.

मुळात आपल्या भारतात हिंदू संस्कृतीचा बडगा खूप मोठ्या प्रमाणात अजूनही आहे. आपल्या या भारत देशात काही माणसांची मानसिकता अजूनही मुलींच्या बाबतीत बदललेली नाही. समाजातील काही वर्गांमध्ये मुलींना अजूनही कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे शिक्षण अर्धवटच सोडून द्यावे लागते. काही लोक तर मुलींच्या उच्च शिक्षणाच्या विरोधात आहेत. समाजाने मुलींच्या बाबतीतली मानसिकता बदलली पाहिजे. कारण ती काळाची गरज आहे आणि याची सुरुवात प्रत्येक घराघरातून झाली पाहिजे. शिक्षणाने माणूस प्रगल्भ होतो. त्यांची प्रगती होते. कायद्याची अंमलबजावणी पाहिजे तशी काटेकोरपणे केली जात नाही. महिलांचे सबलीकरण जास्तीत जास्त प्रमाणात व्हायला पाहिजे.

आपण स्त्रियांच्या क्षमता, स्त्रीशक्ती ओळखून तिचा आदर केला पाहिजे, तिला सन्मानाने व प्रतिष्ठेने वागविले पाहिजे, यातच आपल्या कुटुंबाचा, समाजाचा आणि देशाचा विकास आहे.

पुरुषसत्ताक पद्धतीचा जर अंत करायचा असेल, कायद्याप्रमाणे स्त्री-पुरुष समानता खऱ्या अर्थाने या देशात प्रस्थापित करायची असेल तर शहरातीलच नव्हे, खेडयापाडयातील सर्वच महिलांनी- मुलींनी शिक्षण घेऊन साक्षर झाले पाहिजे.

आमच्या महानायिका राष्ट्रमाता राजमाता जिजाऊ मोंसाहेब, अहिल्यामाई होळकर, विद्येची जनक सावित्रीमाई फुले, ताराराणी शिंदे आणि मुक्ता साळवे या महिलांचा विज्ञानवाद आणि आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून बहुजन महिलांनी आपली यशस्वी वाटचाल केली तर बहुजन महिला कोणत्याच क्षेत्रात मागे पडणार नाहीत.

संदर्भ :

- १) बागल, भाई माधवराव : 'असे हे धर्म'- नालंदा प्रकाशन, चतुर्थावृत्ती १० मार्च, २०१६, पृष्ठ क्र.१९.
- २) प्रा. कांबळे, अरुण : 'रामायणातील संस्कृती संघर्ष' समता प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती, १४ एप्रिल २०१६, पृष्ठ क्र.२४.
- ३) डॉ.जोशी, न.म. : भाषांतर 'रिडल्स इन हिंदूइझम', राजेश प्रकाशन, पृष्ठ क्र.२६५.
- ४) बापट, विष्णूशास्त्री : 'मनुस्मृती', गजानन प्रकाशन, पृष्ठ क्र.२३९, २४०.
- ५) भारत सरकार : 'भारताचे संविधान' भारत सरकारचे वतीने प्रकाशित, पाचवी आवृत्ती, २००२, पृष्ठ क्र.५,६,७,८,१०,११

मासिके :

- १) अॅड. आंबेडकर, प्रकाश यशवंत, संपादक : पाक्षिक प्रबुध्द भारत, दि. १६ ते ३० सप्टेंबर २०१७,

साप्ताहिके :

- १) कांबळे, प्रकाश, संपादक : साप्ताहिक 'वार्ता सम्राट', दि. ६ डिसेंबर २०१८.
- २) मेश्राम, वामन चिंधूजी : साप्ताहिक 'संघर्षासाठी मूलनिवासी भारत', दि. २४ सप्टेंबर २०१७.

वर्तमानपत्रे :

- १) कांबळे, बबन, संपादक : वृत्तरत्न सम्राट, बुधवार दि. ४ ऑक्टोबर २०१७.

भारतातील जाती व्यवस्थेतील परिवर्तन

प्रा. बी. आय. आवटे

समाजशास्त्र विभाग,

स. ब. खाडे महाविद्यालय, कोपार्ड

➤ प्रस्तावना:

आपल्या देशात जातिप्रथा ही फार जुन्या काळापासून प्रचलित आहे. भारताच्या घटनेत तिला एक विचित्र स्थान मिळाले आहे. काही जातींच्या नावांचा उल्लेख करणे अपमानास्पद आणि अपराधिक आहे. परंतु लेखी प्रमाणपत्रात त्या जातींचा नाव विशेषाधिकार देत, याशिवाय आपल्या देशात एक आणखी जाती व्यवस्था आहे. तिला राजनैतिक किंवा राजकारणी पक्ष असं म्हणता येईल. या जातींची वैशिष्ट्ये चमत्कारीक आहेत. सामाजिक जात जन्मापासून ठरते. ती मृत्यूपर्यंत बदलत नाही. आंतरजातिय लग्न केलं तरी मुलीच्या पुर्वाश्रमीची जात कोणी विसरत नाही. परंतु राजनैतिक जात रबराच्या चेंडूसारखी असते. ती कितीही टप्पे खाऊ शकते. राजनैतिक जात जन्मावर आधारित नसून हित, स्वार्थ, सत्तासुख, धनसुख आणि प्रसिद्धी या तत्त्वांचा आधार घेते ही तत्त्वे लवचीक, परिवर्तनशील आणि सोयीस्कर असतात. एखादी बुद्धिमान (म्हणजे चतुर) व्यक्ती काळाच्या गरजेप्रमाणे आपली जात सोडून कधीही दुसऱ्या जातीत प्रवेश करू शकतो. याला कुत्सित बुद्धीचे आलोचक पक्षांतर किंवा दलबदल म्हणतात. खरं म्हणजे हा आंतरजातीय विवाह आहे. रोटी-बेटीचे व्यवहार फार जपून नीट विचार करून करतात.

➤ जातीची व्याख्या:

जन्माधिष्ठित जातिव्यवस्थेला प्रमाण मानून भारतीय समाजव्यवस्थेत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र हे चार मुख्य वर्ण व त्या अंतर्गत असंख्य जाती, उपजाती, पोटजाती हा भारतातील सामाजिक स्तरीकरणाचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकार आहे.

मूळ पोर्तुगीज भाषेतील कास्टा (Casta) म्हणजे वंशाची शुद्धता, प्रजाती किंवा जन्मभेद या अर्थाच्या शब्दावरून इंग्रजीत कास्ट (Caste) हा शब्द रूढ झाला आहे.

अ) सी. एच. कूले म्हणतात: "जेव्हा एखादा वर्ग असंदिग्धपणे आनुवंशिकतेच्या तत्त्वावर आधारलेला असतो तेव्हा त्यास आपण जात असे म्हणतो."

ब) डॉ. मुजुमदार व मदन, "जात हा एक बंद वर्ग आहे (Caste is a closed group) "

क) डॉ. इरावती कर्वे, "विस्तृत संबंध असणारा अंतर्विवाही समूह म्हणजे जात"

अशा प्रकारच्या अनेक विचारवंतांनी व्याख्या केलेल्या आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 9 मे, 1916 मध्ये "भारतातील जाती, उगम, तंत्र व प्रचार" (Castes in India, Their Mechanism, Genesis and Development) हा निबंध डॉ. अ. अ. गोडेनवायजर यांच्या मानववंशशास्त्र परिषद कोलंबिया विद्यापीठ, न्यूयॉर्क, अमेरिका येथे वाचण्यात आला. बाबासाहेबांनी सोप्या शब्दात अतिशय सुसूत्रतेने आणि प्रभावीपणे मांडले आहेत. हया निबंधाचा मूळ उद्देश हा भारतीय जातीसंस्थेचा उगम शोधणे, तिचे तंत्र समजून घेणे व तिच्या वाढीचे / प्रसाराचे कारण तपासणे हा आहे.

➤ जातिव्यवस्था:

डॉ. घुर्ये यांनी जातिव्यवस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगितल्या आहेत.

1. समाजाची विभागणी:

व्यक्तीची जात जन्माने ठरते व ती तिला केव्हाही बदलता येत नाही. जातीनेच व्यक्तीचा दर्जा व कार्य निर्धारित होते. प्रत्येक जातिने वेगवेगळे राहावे, जातीच्या खानपान, विवाह, आर्थिक व्यवहार, व्यवसाय इत्यादीविषयक नियमांचे पालन करणे बंधनकारक असते. या समाजव्यवस्थेवर जात-पंचायतीचे नियंत्रण असते. अनेक जाति-उपजाति भारतीय समाजाचे विभाजन झाले.

2. उच्चनीचतेची क्रमवारी:

विविध जातींना विशिष्ट दर्जा मिळून श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची उतरंड किंवा सोपान परंपरा ठरलेली आहे. ब्राह्मण जातीला सर्वश्रेष्ठ दर्जा दिला, ब्राह्मणानंतर क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र असा क्रम ठरलेला आहे.

3. सामाजिक निर्बंध:

प्रत्येक जातिमध्ये खानपान व सामाजिक निर्बंध घालण्यात आले. उच्च जातिचे लोक कनिष्ठ जातिच्या घरी जेवण करीत नसत. विशेषतः हे नियम अस्पृश्यांपासून स्पृश्यांचे मोठेपण, पावित्र्य जपण्यासाठी वापरले जात असे. कनिष्ठ जातिच्या लोकांनी ब्राह्मणाला स्पर्श करणे सामाजिक गुन्हा होता. शुद्र जातीच्या रुग्णाची नाडीपरीक्षा करतानाही ब्राह्मण डॉक्टर रुग्णाच्या मनगटावर रेश्मी कापड गुंडाळून नाडीपरीक्षा करीत असे.

4. सामाजिक व धार्मिक विशेषाधिकार:

श्रेष्ठ ब्राह्मणांना श्रेष्ठ अधिकार प्राप्त झाले होते. त्या खालोखाल इतर जातींना अधिकार दिले गेले होते. पण कनिष्ठ जातींना अपवित्र मानून त्यांना सामाजिक व धार्मिक श्रेत्रात अधिकार दिले गेले नव्हते. सर्वसाधारण हक्कांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. त्यांना गावबाहेर राहावे लागे. मंदिर तर सोडा पण गावातील उच्चवर्णीयांची वस्ती, रस्ते हे त्यांच्या सावलीनेदेखील विटाळले जाणार नाहीत याची खबरदारी घेतली होती.

5. व्यवसायाचे बंधन:

प्रत्येक जातींना निर्धारित व्यवसाय करावे लागत असे. तो सोडून इतर व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. उदा. सुताराने सुतार काम करावे तर सोनाराच्या मुलाने सोनाराचेच काम करावे. श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या कल्पनेने व्यवसायाची देखील विभागणी झाली होती. अध्ययन, अध्यापन, पौरोहित्य इत्यादी कामे ब्राह्मणाकडे होते तर हलके, घाणेरडे वाटणारे व्यवसाय शूद्राकडे आलेले होते.

6. अंतर्विवाह संक्ती:

प्रत्येक जातीला अंतर्विवाहाचा नियम कठोरपणे लागू होता. त्याचे उलंघन केल्यास जातपंचायती जबर शासन करीत. एखाद्या जातीच्या पोटजातीदेखील अंतर्विवाह करण्याचे बंधन घेतलेले होते.

यासर्वांमुळे जातिसंस्था वर्षानुवर्षे टिकून राहण्यास मदत झाली.

प्रथमदास बोस हे सर्वहारा (Scientist) आपल्या 'ए हिस्ट्री ऑफ हिंदू सिव्हिलिझेशन ड्युरिंग ब्रिटिश रूल' या पुस्तकात लिहतात.

“Directly the caste system, prevented in course of time, the spread of knowledge beyond a small privileged, hereditary class and indirectly it left to the neglect of the physical science.” “It is precisely because it did so, that the Hindu intllct has remained in such a conditions of barrenness for so long a period and the Hindu civilizations has remained stationary which order people unhampered by caste restrictions, have been making rapid strides towards progress.”

जागतिक किर्तिचे समाज-अर्थ गुन्नार मिर्दाल आपल्या जगप्रसिद्ध 'एशियन ड्रामा' या पुस्तकात लिहितात.

“पारंपरिक थरयुक्त समाजात असलेल्या सर्व असमानता हया प्रगतीच्या मार्गातील धोंड म्हणून ओळखल्या जातात. भारतातील जाती व्यवस्था ही निश्चितपणे अशा प्रकारच्या प्रगतीच्या मार्गातील धोंड आहे. श्रमाशिवाय घृणा व नावड या मनोवृत्तीमुळे सर्व सामाजिक थरात पसरते.”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर “अॅनिहिलेशन ऑफ कास्ट” मध्ये म्हणतात, “ कम्युनिस्ट समाजवाद्यांला जातीचा सामना क्रांतीनंतर करावाच लागेल, जर त्याने तिचा निकाल क्रांतीपूर्वी लावला नाही तर, तुम्हाला राजकीय सुधारणा करता येणार नाहीत, तुम्हाला आर्थिक सुधारणा करता येणार नाहीत. जर तुम्ही या महामारीला मारले नाही तर.”

1. जातिव्यवस्था नष्ट करणे:

मार्क्स म्हणतो, 'जगातील कामगारांनो एक व्हा!' मात्र प्रश्न उभा राहतो. जगातील कामगार एक होतील का? भारतात असणाऱ्या हजारो जाती, वर्णव्यवस्था, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक बाबतीत असणारी विषमता, शोषण हे पाहता कामगारांमध्ये आपआपसात जातीवरून तेढ, द्वेष, उच्चनिचता, विषमता जोपर्यंत टिकून आहे तोपर्यंत कामगार एकजूट होतील असे वाटत नाही. यासर्वांसाठी जातीअंत होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

2. भारताचे स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी:

भारताचा इतिहास पाहिल्यास प्राचिन काळापासून भारत हा परकीय सत्तेचा गुलाम राहिलेला आहे. सतत होणारी आक्रमणे आणि अपरिहार्यपणे येणारी हार व गुलामी यास आपआपसातील फुट, विभाजन, परस्परातील द्वेष कारणीभूत राहिलेला आहे. भारतीय लोक लढवय्ये, दणकट आणि शस्त्रसज्ज असूनही नगण्य बाबींवरून अनेक वेळा गुलामी पत्करावी लागली. यास जात आणि वर्णव्यवस्थेवरील आधारीत समाज हे प्रमुख कारण आहे.

3. कायदा आणि सुव्यवस्थेसाठी:

भारतात अनेका वेळा दलित-सवर्ण तसेच जाती-जातींमध्ये तेढ, द्वेष, अविश्वास निर्माण होवून त्यांचे रुपांतर हिंसक दंगलीमध्ये होते किंवा बहुसंख्याकांकडून अल्पसंख्य जातीस अत्याचारास बळी पडावे लागते. यामुळे कायदा सुव्यवस्थेची मोडतोड होवून पोलिस यंत्रणेवरचाही ताण वाढतो.

4. राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी:

भारत देश विविधतेमध्ये एकता यासाठी ओळखला जातो. पण जातीमध्ये विविधता आढळून येण्यापेक्षा विषमता आढळून येते आणि जाती-जातींमध्ये असलेली स्पर्धा, तेढ, परस्पर अविश्वास, प्रेमाचा अभाव, एकमेकांचा द्वेष यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला सातत्यपूर्ण जिवंत स्वरूपाचा ज्वालामुखी प्रमाणे सतत आतल्या आत धुमसत राहणारा धोका आहे.

➤ जाती संस्थेतील परिवर्तनासाठी पुढील उपाय करणे आवश्यक आहे

1. हिंदू धर्माचा त्याग:

जाती व्यवस्था ही हिंदू धर्माची देण असून वर्णव्यवस्था, उच्चनिचता, परस्परांचे व्यवसाय करण्यास बंदी, आंतरजातीय विवाह बंदी, अस्पृश्यता, पौरोहित्याचे ब्राह्मणी पेटंट इत्यादी बाबी या केवळ हिंदू धर्माचे प्रतिक असून जातीच्या अंतासाठी जनतेने हिंदूधर्माचा त्याग करणे आवश्यक आहे.

2. परंपरागत व्यवसायाचा त्याग:

ज्या जातीत जो व्यवसाय परंपरागत करत आला आहे, त्यानुसारच त्यांची ओळख निर्माण होते. त्यांचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक इत्यादीमुळे दर्जा ठरत असतो. उदा. न्हावी, कुंभार, शिंपी, चांभार, सुतार, लोहार, माळी, कुणबी, मांग, ब्राह्मण इत्यादींचे व्यवसाय निश्चित आहेत. त्यानुसार मिळणारी वागणूक व आर्थिक स्थिती आधारीत आहे. यासाठी व्यवक्तींनी स्वजातीच्या व्यवसायाचा त्याग करून अन्य कोणतेही व्यवसाय स्विकारणे होय.

3. गावचा त्याग:

गाव म्हणजे 12 बलुतेदार, 18 आलुतेदार जातीनिहाय परंपरागत वस्त्या, त्यांच्या खोट्या प्रतिष्ठा व जाती आधारीत मान सन्मान व अपमान, उच्चनिचता, सरंजामी प्रवृत्ती, अहगंड व न्यूनगंड इत्यादी बाबी गावाचे वैशिष्ट्ये आहे. जात आणि गाव हे परस्परांशी एकनिष्ठ व एकरूप आहे. यासाठी गावाचा त्याग करावा.

4. आडनावाचा त्याग:

आज आडनावांवरून व्यक्तींची जात चटकन समजते. कित्येकांचे नाव सांगूनही समधान होत नाही. आडनाव, गाव इत्यादी विचारून जातीचा अंदाज लावला जातो. सदर व्यक्तीशी कसे वागायचे हे त्यानंतर ठरविण्यात येते. म्हणून आडनावांचा त्याग केल्यास जात कळणे व होणारा भेदभाव टाळता येवू शकतो.

5. आंतरजातिय विवाह:

आंतरजातिय विवाहांमुळे केवळ 2 व्यक्तीच नव्हे तर दोन कुटूंब त्यापुढं जावून 2 जाती एकत्र येतात. परस्परांमधील द्वेष, तेढ, स्पर्धा, तिरस्कार संपुष्टात येवू शकतात. प्रेमच जातीय द्वेषाला सडेतोड उत्तर आहे.

6. मुलांवर संस्कार:

बऱ्याच मुलांवर स्वतःचे आईवडील संस्कार करतात की, आपण ब्राह्मण, मराठा किंवा उच्च जातीचे आहोत. आपण श्रेष्ठ आहोत. पराक्रमी, ज्ञानी इत्यादी प्रकारचे नीच किंवा कमी प्रतीचे विचार मुलांना शिकविणे सामाजिक दृष्ट्या चूक असून उच्च जातीतील लोक असे प्रकार करतात. हे थांबवून मुलांच्यावर समानता, एकात्मता ची भावना निर्माण होईल असे संस्कार दिले पाहिजेत.

➤ सारांश:

भारतीय समाजातील दिवसेंदिवस जातीय तेढ वाढत असल्याचे जाणवते, कारण आज वेगवेगळ्या पध्दतीने राजकीय पक्ष व राजकारणी जातीय विधाने करून जाती-जातीमध्ये द्वेष, संघर्ष, निर्माण करण्याचे काम करतात. उदा. 1 जानेवारी, 2018 मध्ये पुण्यातील 'भिमा कोरेगांव मध्ये झालेला जातीय हल्ला आणि त्याचे संपूर्ण देश पातळीवर उमटलेले प्रतिसाद ही देखील जातीय दंखल भडकविण्यासाठी केलेला अयशस्वी पर्यंत होता. पण काही घटकांच्यामुळे आणि पोलिस यंत्रणेमुळे काही प्रमाणात त्यावर नियंत्रण ठेवता आले. आज भारतीय संविधान धोक्यात असल्याचे बोलले जाते पण त्यासाठी समाजातील सर्वांनी एकत्रित येवून जातीय दंगल होणार नाही. समाजात शांतता, सुव्यवस्था, समता, न्याय या तत्वांचा अंमल कायम राहिल यासाठी पर्यंत करावेत.

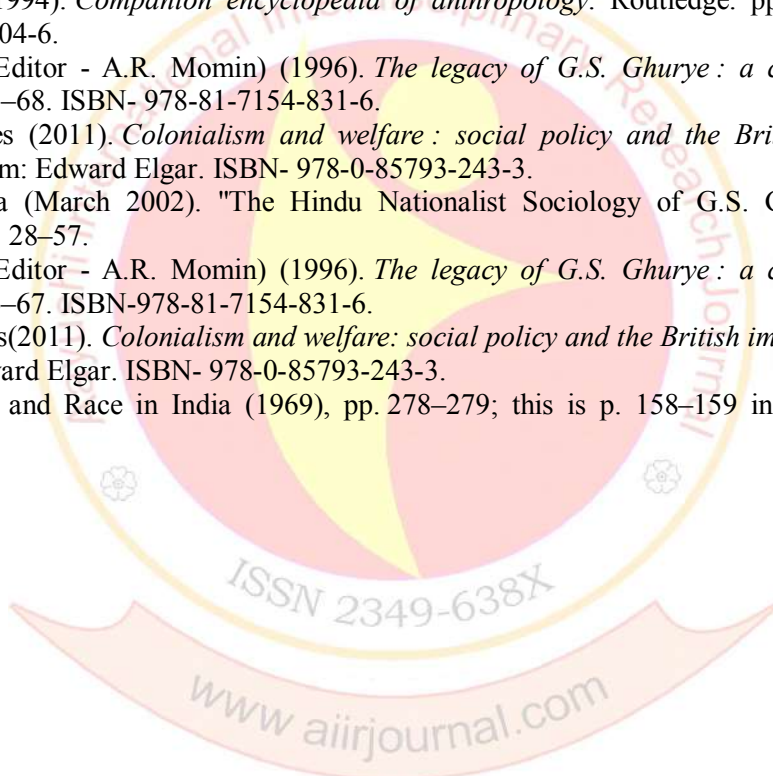
आजही भारतातील अनेक राज्यात दलित व इतर जातींच्या लोकांना अमानुष मारहाण, अन्याय, अत्याचार, बलात्कार यासारख्या घटना घडत आहेत. पिढीताना योग्य न्याय मिळावा, सरकारने विशेष कक्षाची निर्मिती करून लवकरात लवकर त्यांना न्याय द्यावा, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडावी, असे प्रकार ज्या ठिकाणी होत असतील तर त्याला विरोध करण्यासाठी सर्व जातींना पुढे येणे गरजेचे आहे. उदा. 'खैरलांजी' प्रकरण असेल किंवा खर्डा, शिर्डी, अहमदनगर, लातूर इत्यादी ठिकाणी झालेले अन्याय आज देखील न्यायाच्या प्रतिक्षेत आहेत. समाजाने आपली मानसिकता बदलली तर असे प्रकार कमी होण्यास मदत होईल. आपण सर्वजण एक आहोत ही भावना वाढीस लागली पाहिजे.

भारतात संविधानाने सांगितले आहे की, 'मी प्रथमतः भारतीय आणि अंतिमतः भारतीय आहे' हे सर्व समाजातील व जातीतील लोकांनी पाळले तर जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही असलेल्या भारताकडे कोणीही वाईट नजरेने पाहणार नाही.

➤ संदर्भ :

1. शुभम जाधव, यांचा लेख, भगतसिंग स्टुडेंट फ्रंट
2. प्रा. ए. वा. कोडेकर, प्रा. विजय मारुलकर, 'भारतीय समाज संरचना व परिवर्तन' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

3. डॉ. बाबासाहेब, आंबेडकर, 'हिंदू कोड बिल', प्रबुद्धभारत पुस्तकायल आणि प्रकाशन, नागपूर.
4. डॉ. बाबासाहेब, आंबेडकर, 'पुणे करार', सुगावा प्रकाशन, पूणे.
5. Zwart, Frank (2000-07). "The Logic of Affirmative Action: Caste, Class and Quotas in India". *Acta Sociologica* 43(3): 235–249. ISSN 0001-6993.
6. Bayly, Susan (2001-02-22). *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*. Cambridge University Press. pp. २५–२७, ३९२, ISBN 9780521798426.
7. Kaul, Chandrika; John, Ian St (2012). *The Making of the Raj: India Under the East India Company*, ABC-CLIO. ISBN 9781846450143.
8. Sathaye, Adheesh A. (2015-05-26). *Crossing the Lines of Caste: Visvamitra and the Construction of Brahmin Power in Hindu Mythology*. Oxford University Press. ISBN-9780190273125.
9. Doniger, Wendy (1999). *Merriam-Webster's encyclopedia of world religions*. Springfield, MA, USA: Merriam-Webster. ISBN- 978-0-87779-044-0.
10. Stanton, Andrea (2012). *An Encyclopedia of Cultural Sociology of the Middle East, Asia, and Africa*. USA: SAGE Publications. ISBN-978-1-4129-8176-7.
11. Harrington, Austin (2006). *Encyclopedia of social theory*. Routledge. ISBN- 978-0-415-29046-3.
12. Ingold, Tim (1994). *Companion encyclopedia of anthropology*. Routledge. pp. 1026–1027. ISBN- 978-0-415-28604-6.
13. Pradip Bose (Editor - A.R. Momin) (1996). *The legacy of G.S. Ghurye : a centennial festschrift*. Popular. pp. 65–68. ISBN- 978-81-7154-831-6.
14. Midgley, James (2011). *Colonialism and welfare : social policy and the British imperial legacy*. United Kingdom: Edward Elgar. ISBN- 978-0-85793-243-3.
15. Carol Upadhy (March 2002). "The Hindu Nationalist Sociology of G.S. Ghurye". *Sociological Bulletin* 51 (1): 28–57.
16. Pradip Bose (Editor - A.R. Momin) (1996). *The legacy of G.S. Ghurye : a centennial festschrift*. Popular. pp. 66–67. ISBN-978-81-7154-831-6.
17. Midgley, James (2011). *Colonialism and welfare: social policy and the British imperial legacy*. United Kingdom: Edward Elgar. ISBN- 978-0-85793-243-3.
18. Ghurye, Caste and Race in India (1969), pp. 278–279; this is p. 158–159 in the 1932 edition of Ghurye.

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान व दर्जा

डॉ. बाबासाहेब शंकरराव शिंदे
सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख,
समाजशास्त्र विभाग,
स. ब. खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे

प्रस्तावना:

पुरातन काळात 'न स्त्री स्वातंत्र्यम् अहर्ति' असे मनूने सांगितले आहे. पुराणकालीन सनातन, कर्मठ संस्कृतीमुळे स्त्रीचे स्वातंत्र्य लयाला गेले आणि तिचे परावलंबित्व सुरु झाले. पुरातन काळात डोकवले तर तेव्हाची स्त्री ही वेदशास्त्र संपन्न आढळते. तिला शास्त्रांस्त्रांचे शिक्षण दिले जात असे. गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या वेदशास्त्रनिपुण कैकेयीसारख्या युध्दकुशल असणाऱ्या स्त्रिया सर्व प्रकारच्या विद्याकलांत पारंगत होत्या. स्त्रियांचा दर्जा मात्र कसा आहे हे पाहणे आवश्यक आहे.

दर्जा:

राल्फ लिंटन म्हणतात, "दर्जा म्हणजे एखाद्या विशिष्ट समाजव्यवस्थेत विशिष्ट काळी विशिष्ट व्यक्तीला समाजात असलेले स्थान होय." या स्थानानुसार त्यांना काही कार्ये करावी लागतात. काही भूमिका पार पाडाव्या लागतात. पण ज्या वेळी आपण समाजातील स्त्रीचा दर्जा म्हणतो त्या वेळी तिच्या दर्जाचे निर्धारण पुरुषाच्या दर्जाच्या तुलनेत केले जाते. काही वेळा तिचा दर्जा ठरविताना पुरुषाचा दर्जा मापदंड ठरतो. समाजातील पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रियांना सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय वगैरे क्षेत्रांत कोणते व किती हक्क दिले आहेत? ते समान की असमान आहेत? असमान असल्यास त्याचे स्वरूप काय आहे? असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात.

भारतातील स्त्रियांचा दर्जा:

अ) प्राचीन कालखंड:

वैदिक कालखंड, प्रारंभिक स्मृतिकाळ व उत्तर स्मृतिकाळ यानुसार स्त्रियांच्या दर्जात बदल झालेले आहेत. या कालखंडात महिला वर्गाचे फार मोठे हाल झालेले आहेत. त्यांना कोणतेही स्वातंत्र्य राहिले नाही. शारीरिक, मानसिकदृष्ट्या अपरीपक्व असलेल्या स्त्रीला लवकर लग्न करून मातृत्व लादले गेले. बालमातांचा मृत्यु होण्याचे प्रमाण अधिक असे पण स्त्रीला जरी पुनर्विवाहाचा, घटस्फोटाचा अधिकार नसला तरी पुरुषाला आपली मनमानी करता येत होती.

ब) मध्ययुगीन कालखंड:

मुस्लीम कालखंड यांचा फार मोठा प्रभाव पडलेला आहे. यामध्ये सुलतानशाही, मोगल बादशाही व मराठेशाही या प्रमुख राजसत्ता होऊन गेल्या. या काळात इस्लामपासून आपल्या धर्माचे व संस्कृतीचे संरक्षण करण्यासाठी जातीप्रथा व धर्मनिर्बंध अधिक कडक व कठोर केले. यात स्त्रियांचा दर्जा गौण झाला. स्त्रियांची गुलामांच्या बाजारात विक्री होई, तर काही उच्च जातींनी आपल्या स्त्रियांचे संरक्षण व्हावे, त्यांच्यावर कोणाची वाईट नजर पडू नये यासाठी मुस्लिमांतील पडदा म्हणजे गोषा पद्धती मोठ्या प्रमाणात स्वीकारली.

क) ब्रिटिश कालखंड:

या कालखंडामध्ये मराठेशाहीचा पराभव करून ब्रिटिशांचा अंमल झाला. या कालखंडात फार मोठे बदल झाले. लोकहितवादी म्हणतात, 'इंग्रजांचे आगमन भारतीयांच्यात धार्मिक, सामाजिक सुधारणा होण्यासाठी एक प्रकारे ईश्वरी प्रसाद ठरले.' या राजवटीत अनेक चालीरीती विशेषतः स्त्रियांवरच्या अन्यायकारक प्रथांवर टीका करायला सुरुवात केली. ब्रिटिशांच्या राजवटीत औद्योगिककरणास चालना मिळाली यामुळे बलुतेदार, ग्रामीण व्यवस्था, संयुक्त कुटुंब पद्धती, जातिव्यवस्था यांना हादरे बसू लागले. याच काळात राजा राममोहन रॉय या आद्य समाजसुधारकाच्या बरोबरीने समाजाच्या कल्याणासाठी पाऊल उचलले. यामध्ये 1) सतीची प्रथा, 2) विधवा पुनर्विवाह परवानगी, 3) स्त्री-शिक्षण व स्वावलंबन, 4) बालविवाहास प्रतिबंध, 5) स्त्रियांच्या आर्थिक हक्कास मान्यता, 6) आंतरजातीय विवाहास कायदेशीर मान्यता, 7) सार्वजनिक जीवनात सहभाग व 8) स्त्री नेतृत्वाची निमिर्ती व संघटनात्मक प्रयत्न इत्यादी ब्रिटिशांच्या राजवटीत स्त्रियांच्या समस्यांचे निराकरण करण्याचे कार्य महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, मा. गांधी व सरोजिनी नायडू यासारख्या अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले.

ड) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड:

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील स्त्रियांचा दर्जा उंचवण्याची प्रक्रिया भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आली. राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनात्मक हक्क मिळवून दिले.

1) घटनात्मक हक्क:

भारतीय स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क दिले. कोणत्याही क्षेत्रात केवळ लिंगभेदावरून भेदाभेद केली जाणार नाही असे घटनेत नमूद केले.

2) विविध सुधारणात्मक कायदे:

परंपरागत दास्यत्वात ठेवणाऱ्या अनेक रुढी, प्रथा, चालीरीती या दूर करण्यासाठी सुधारणा कायदे केले. 1954 ला विशेष विवाह कायदा म्हणजे आंतरधर्मीय व आंतरजातीय विवाह करण्यास कायदेशीर परवानगी मिळाली. तर 1955 मध्ये हिंदू कोड बिलानुसार हिंदू स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी क्रांतिकारी स्वरूपाच्या कायद्याची तरतूद केली. यामध्ये माता-पित्याच्या संपत्तीमध्ये हक्काचे संरक्षण, स्त्रीला निर्वाहासाठी पोटगी मिळविण्याचा हक्क मिळाला.

3) कल्याणकारी कायदे व योजना:

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या कल्याणासाठी त्यांच्या अनेक समस्या दूर करण्यासाठी, त्यांच्या हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी विविध कायदे व योजना राबविण्यात येत आहेत. यामध्ये पुरुषांप्रमाणे कामाचे वेतन मिळावे, बाळंतपणाची रजा, कुटुंब मर्यादित ठेवण्याचा हक्क, वेश्याव्यवसाय, हुंडा प्रतिबंध कायदा, महिलांच्यावर होणारे अन्याय इत्यादींचा समावेश करण्यात आला.

4) मुक्त परवानगी:

ज्या स्त्रियांना चार भिंतीच्या आत ठेवले होते त्या स्त्रियांना जीवनाच्या विविध क्षेत्रात गुणवत्ता असेल तर पुरुषांच्या बरोबरीने कर्तबगार आहोत हे सिद्ध करण्यास मुक्त परवानगी मिळाली. आज त्या ग्रामपंचायत पासून राष्ट्रपती पदापर्यंत आजची स्त्रिया काम करताना दिसतात.

आजची स्त्री:

आजच्या युगामध्ये स्त्री ही पुरुषाएवढीच आघाडीवर असलेली आपल्याला पहावयास मिळते. शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात ती पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना प्रगतीपथावर आहे. स्त्रीला समाजात मोठे स्थान प्राप्त झाले आहे, हे तिने स्वतःच्या कर्तृत्वाने, कष्टाने, बुद्धीमतेने मिळविलेले आहे. स्त्री सर्वच क्षेत्रात आघाडीवर आहे तरीही तिच्यावर अन्याय होताना दिसून येतोच आहे. आजच्या वर्तमानपत्र, टी.व्ही वरील बातम्यांच्यात अन्यायाच्या बातम्या जास्त असतात. नवविवाहितेच्या आत्महत्या, सुनेचा छळ करून मारले, अल्पवयीन मुलीवर बलात्कार करून तिची निर्घुण हत्या अशा बातम्या जास्त असतात.

स्त्रीवरील अन्यायला जबाबदार कोण? तिला कधी न्याय मिळेल कि नाही? असे अनेक प्रश्न आपल्या आधुनिक समाजातही अनुत्तरीच राहत आहेत. जर आपण प्रत्येकाने आपल्या आजूबाजूला असणाऱ्या स्त्रियांबद्दल मनात आदर ठेवून त्यांना मानपनाची वागणूक दिली तरी खूप फरक पडू शकेल. आपली आई, बहिण, बायको, मुलगी यांना माणूस मानून त्यांच्यात भेदभाव न करता वागले तरी खूप काही घडेल. कारण परिवर्तन नेहमी आपल्यापासून सुरू केले तर त्याचा फायदा जास्त होतो.

महिलांच्या समस्या:

स्त्री ही आई, बहिण, पत्नीची भूमिका पार पाडत असते. कौटुंबिक जबाबदारी समर्थपणे पेलत असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रिया पुरुषांर अवलंबून असल्याने त्यांना स्वतःचा निर्णय घेण्याचा अधिकार नाही. त्यांचे स्थान नगण्य असल्याने त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होताना दिसतो. आधुनिक काळात त्यांना राजकीय, प्रशासकीय व व्यवस्थापकीय क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळाली पाहिजे. तरच त्यांचा दर्जा सुधारेल व राष्ट्राच्या प्रगतीत त्यांचे योगदान वाढेल. पण प्रत्येक स्तरावर काम करणाऱ्या महिलांच्या समस्या वेगवेगळ्या आहेत. त्यापुढीलप्रमाणे—

अ) कौटुंबिक हिंसाचार:

महिलांना लग्नानंतर यासारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. या समस्या ग्रामीण व शहरी भागात वेगवेगळ्या असू शकतात. सध्या आपण विज्ञान-तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली असली तरी विचार मात्र खालच्या दर्जाचे राहिले आहेत. मुलगा न झाल्यास मुलगी झाल्यास आई-वडील शोक करतात. महिलांना त्यांच्या मर्जी विरुद्ध गर्भलिंग निदान करायला लावतात व मुलगी असल्यास महिलेला दोष देवून स्त्री भ्रूणहत्या करायला लावतात. कौटुंबिक हिंसाचार, हुंडाबळी, माहेरून पैसे आणण्यासाठी मारहाण करणे, मुले होत नाही किंवा फक्त मुली झाल्या म्हणून त्या महिलेला शारीरिक त्रास (मारहाण), व्यसनी पती असल्यास संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी तिच्यावर पडते. यासारख्या समस्या कुटुंबाच्या दबावामुळे सर्वासमोर येत नाहीत व पोलिसात तक्रार दिली जात नाही.

ब) सामाजिक हिंसाचार:

या प्रकारात समाजाकडून विविध प्रकारे महिलांना त्रास दिला जातो. यामध्ये छेडाछेड, विनयभंग, बलात्कार इत्यादी समस्या असतात. एकतर्फी प्रेमातून केला जाणारा ॲसिड हल्ला, चाकू हल्ला, ऑफिसमध्ये काम

करणाच्या महिलांना छेडाछेडीला तोंड द्यावे लागते. समोरची स्त्री व्यक्ती म्हणजे ही आपल्या मालकीची वस्तू असल्याने तिच्यावर अन्याय, अत्याचार करणे सहज शक्य आहे.

क) शिक्षणाच्या समस्या:

आजच्या काळात देखील शिक्षणाच्या क्षेत्रात महिला मागे आहे. ग्रामीण भागातून शिक्षणासाठी मुलींना पाठवले जात नाही. मुलींनी शिकून काय करायचं हाच विचार आपल्या समाजात रुजला आहे. जर महिलांना शिक्षण दिले तर त्या आपल्या कुटुंबाबरोबर देशाचा विकास करू शकतात. एक महिला शिकली तर एक कुटुंब शिकते. महिलांना शिक्षणासाठी सरकारने विविध शैक्षणिक योजना आणल्या आहेत पण जो पर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत त्या योजनांचा फायदा महिलांना मिळणार नाही. महिला 'फक्त चूल आणि मूल' यासाठी आहेत या मानसिकतेतून समाजाने बाहेर पडले पाहिजे.

ड) आरोग्याची समस्या:

भारतातल्या दर दोन महिलांमागे एक महिला कसल्या ना कसल्या तरी तक्रारीने ग्रस्त आहेत. 35 टक्के महिला गंभीर स्वरूपाच्या अशक्त आहेत. तर 15 टक्के महिलांना कमी गंभीर स्वरूपाच्या अशक्ततेचा त्रास आहे. कारण महिलांच्यासाठी आवश्यक वैद्यकीय सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्यामध्ये ही समस्या निर्माण झाली असल्याचे मत काही महिला डॉक्टरांनी व्यक्त केले आहे. लहान-मोठ्या आजारासाठी बायकांना डॉक्टरकडे जाण्याची गरज नाही ही सरसकट मानसिकता झाली आहे. त्यामुळे असे छोटे आजार बघता- बघता मोठे होतात आणि गंभीर स्वरूप धारण करतात. उदा. कर्करोग. भारतात सध्या कुपोषित बालक आणि या कुपोषित बालकांचे अवेळी होणारे मृत्यू ही गंभीर मोठी समस्या मानली जात आहे. यावर देखील सरकार उपाययोजना करताना दिसून येतात. तर महिलांच्यात देखील कुपोषण ही गंभीर समस्या आहे.

उपाययोजना:

1. उपचारार्थी सेवा: या समाजकल्याण योजना अंतर्गत पीडित व अडचणीत असलेल्या, ग्रस्त व्यक्तींसाठी पुनर्वसनाचे कार्य करतात.
2. प्रतिबंधक सेवा: या आधुनिक काळाची मोठी गरज आहे समाजात घडणारे बदल, बदलणारे नातेसंबंध, ताण-तणाव, असुरक्षितता, हिंसाचार यामुळे कौटुंबिक जीवन विघटित होते. ताणतणावांचा माणसांच्या परस्परसंबंधांवर विपरित परिणाम होतो. तज्ज्ञांमार्फत समुपदेश, सामुदायिक भावना बळकट करण्यासाठी कार्यशाळा, लोकशिक्षण असे उपक्रम, मनोरंजनाचे उपक्रम व नैतिक शिक्षण यांसारखे उपाय योजावे लागतात. पर्यावरणविषयक माहिती, आरोग्याविषयक शिक्षण इत्यादींमुळे समाजविघातक प्रवृत्तीला व चुकीच्या समजुतींना आळा बसतो.
3. आधारभूत सेवा: प्रामुख्याने आरोग्य व शैक्षणिक कार्य करतात. कुटुंबनियोजनाचा प्रचार व प्रसार, मानवी संसाधन विकास, व्यावसायिक व अनौपचारिक शिक्षण, रोजगार उपलब्धी हे प्रमुख कार्य आधारभूत सेवा करतात.

संदर्भ:

1. Bhattacharya, Sanjay, Social Work an Integrated Approach, New Delhi, 2003.
2. Gokhale, S. D. Ed. Social Welfare Legend and Legacy, 1972.
3. Gupta, Sumitra, Social Welfare in India, Alahbad, 1989.
4. Pathak, Shankar, Social Welfare an Evolutionary and Developmental Perspective, Delhi, 1981.
5. Rameshwari Devi; Prakakash, Ravi, Social Work : Methods, Practices and Prespectives 3 Vols. Jaipur, 2004.
6. Sankhadher, M. M.; Jain, Sharada, Social Security, Welfare and Polity, New Delhi, 2004.
7. Wadia, A. R. Ed. History and Philosophy of Social Work in India, Bombay, 1961.
8. अनुपमा केसरकर यांचा लेख.
9. लोकसंख्या शिक्षण, माहिती व शिक्षण मार्गदर्शक पुस्तिका, वॉटरशेड ऑगनायझेशन ट्रस्ट.
10. अतुल पगार (मास्टर्स ऑफ जर्नालिझम) याचा लेख.
11. प्रा. ए. वा. कोंडेकर, प्रा. विजय मारुलकर, 'भारतीय समाज संरचना व परिवर्तन' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा-एक अभ्यास

प्रा.प्रकाश कांबळे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

प्रस्तावना :

कोणत्याही समाजामध्ये व्यक्तीला एकसारखा दर्जा प्राप्त होत नाही. समाज आणि काळानुसार दर्जामध्ये भिन्नता असते. सामाजिक दर्जा निर्धारणामध्ये वय, लिंग, जाती, वंश, आर्थिक स्थिती, शिक्षण इत्यादी घटकांना विशेष महत्व आहे. राल्फ लिंटन यांच्या मते, “दर्जा म्हणजे एखाद्या विशिष्ट व्यवस्थेत विशिष्ट काळी एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीला असलेले स्थान होय.” पुरुष प्रधान भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये लिंगाच्या आधारावर पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना निम्न दर्जा दिला गेला. मूळातच भारतीय समाज काही दर्जा निर्धारण घटकांच्या आधारे विषमतेवर स्थापित झालेला आहे. भारतीय समाजाने स्त्री ही परक्याचे धन या वैचारिक मानसिकतेतून तिला अनेक मूलभूत अधिकारांपासून वंचित ठेवले. एवढेच नव्हे तर अनेक अनिष्ट सामाजिक रुढी परंपरांच्या विळख्यात अडकवून तीचे स्वावलंबन हिरावून घेतले. त्यामुळे तिला पुरुषाच्या वर्चस्व आणि नियंत्रणाखाली परावलंबी जीवन जगावे लागले. ब्रिटिश राजवटीमध्ये ब्रिटिशांच्या उदात्त विचारांनी भारावलेल्या अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांना अनिष्ट रुढीपरंपरांच्या जोखडातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना समाजामध्ये सन्मानाने जगता यावे यासाठी ब्रिटिश कालखंडात आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात अनेक कायदे केले. मानवतेच्या आधारावर स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास साधत असताना त्यांच्या सामाजिक दर्जात कशा प्रकारे बदल होत गेला आहे. याचा शोध घेण्याच्या हेतूने ‘स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा-एक अभ्यास’ या शोध निबंधाची निवड केली आहे.

उद्देश :

‘स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा-एक अभ्यास’ या शोध निबंधाचे खालील दोन उद्देश आहेत.

- 1) ब्रिटिश कालखंडातील स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा अभ्यासणे.
- 2) स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा अभ्यासणे.

अभ्यासपद्धती :

‘स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा एक अभ्यास’ या शोध निबंधाच्या संदर्भात माहितीचे संकलन करण्यासाठी काही संदर्भ पुस्तके, मासिके आणि संगणकीय इंटरनेट माध्यम या दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलित केलेली माहिती वर्णनात्मक व स्पष्टिकरणात्मक पद्धतीने विश्लेषण करून ब्रिटिश कालखंड आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माहितीचे विश्लेषण :

सदर शोधनिबंधाच्या संदर्भात संकलित केलेली माहिती खालील दोन टप्प्यांमध्ये विश्लेषित करण्यात आली आहे.

9) ब्रिटिश कालखंडातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा :

ब्रिटिश कालखंडात स्त्रियांच्या विकासाची खरी सुरुवात झाली. पाश्चात्य शिक्षणातून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, मानवता, धर्मनिरपेक्षता, उदारमतवाद, बुद्धिप्रामाण्यवाद, तर्कशास्त्र, वैज्ञानिक दृष्टिकोन इत्यादी नवीन सामाजिक मूल्यांची ओळख भारतीयांना झाली. यातूनच बालविवाह, सती प्रथा, विधवा पुनर्विवाह बंदी, केशोपन, बहुपत्नी प्रथा इत्यादी अनेक अनिष्ट रुढी-परंपरांना मुठमाती देण्याचा विचार पुढे आला. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी स्त्रियांवर होणारे हे अन्याय अमानवी आणि माणुसकीला काळीमा फासणारे आहेत हे ओळखून त्याविरुद्ध कठोर पाऊल उचलण्याचा निर्धार केला. स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी कठोर कायद्यांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. कायदे केल्याशिवाय शेकडो वर्षांच्या अनिष्ट रुढी-परंपरांना मुठमाती देता येणार नाही हे ओळखून कायद्याच्या आधारे स्त्रियांच्या विकासाचे वृत्त स्वीकारण्यात आले. सुधारणावादी गव्हर्नर जनरल विल्यम बेंटिंग यांनी १८२९ साली सतीबंदीचा कायदा केला. त्यासाठी राजा राममोहन रॉय यांनी सतीप्रथा विरुद्ध चळवळ उभारली. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या स्त्री सुधारणांच्या चळवळीतून ब्रिटिश सरकारने इ.स. १८५६ मध्ये विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा केला. या कायद्याने स्त्रियांना आपले वैवाहिक जीवन पूर्ववत सुरू करण्याचा आणि जन्मलेल्या अपत्यांना वैधता प्राप्त करून देण्याचा मानवी हक्क प्राप्त झाला. प्रचलित असणाऱ्या बालविवाह प्रथेमुळे बालमाता व अपत्य मृत्यू रोखण्यासाठी बालविवाह प्रतिबंध कायदा करण्यात आला. १८६० साली १० वर्षाखालील पत्नीशी संभोग हा बलात्कार शिक्षापात्र गुन्हा ठरविण्यात आला. १९२९ साली ब्रिटिश सरकारने शारदा कायदाने मुलीचे विवाहाचे वय १४ व मुलाचे वय १८ करण्यात आले. १८७२ मध्ये मिश्रविवाहाचा कायदा संमत करून अंतरजातीय, अंतरधर्मीय विवाहाला चालना दिली. गव्हर्नर लॉर्ड वेलस्ली यांनी स्त्री बालहत्या नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. १८९० साली स्त्री बालहत्या प्रतिबंध कायदा संमत करण्यात आला.

ब्रिटिश कालखंडामध्ये अयशस्वी वैवाहिक जीवन संपुष्टात आणण्यासाठी विवाह विच्छेदनास मान्यता देण्यात आली. याचाच परिणाम म्हणून इ.स. १९२० मध्ये कोल्हापूर संस्थानामध्ये आणि इ.स. १९४२ मध्ये बडोदा संस्थानामध्ये घटस्फोटाला मान्यता देण्यात आली. कुटुंबांतर्गत संघर्ष व सवती मत्सर रोखण्यासाठी द्विभार्या प्रतिबंध कायद्यास मान्यता देण्यात आली. देवाची सेवा

आणि पूजा करणाऱ्या देवदासींना वेश्यांसारखे जीवन जगावे लागत होते. देवदासींचे शोषण थांबविण्यासाठी देवदासी प्रथेस प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न केला. इ.स. १९२९ मध्ये मद्रास प्रांतामध्ये आणि इ.स. १९३४ मध्ये मुंबई प्रांतामध्ये देवदासी प्रतिबंध कायदे संमत करण्यात आले. भारतीय पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रिया पुर्णपणे पुरुषांवर अवलंबून होत्या. त्यांचे हे परावलंबन दूर करण्यासाठी इ.स. १८७४ मध्ये स्त्री मिळकतीवर तीचा कायदेशीर हक्क कायद्याने प्रस्थापित करण्यात आला. इ.स. १९३९ मध्ये हिंदू स्त्रीला पतीच्या संपत्तीत वारसाहक्क देणारा कायदा संमत करण्यात आला.

शेकडो वर्षे स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. त्यामुळे त्यांचा विकास होऊ शकला नाही. शिक्षण हे सर्व विकासाचे मूळ आहे हे ओळखून स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त करून देण्यामध्ये ब्रिटिश राजवटीचे योगदान महत्वाचे आहे. इ.स. १९२४ मध्ये अमेरिकन मिशनने मुंबईमध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा सुरु केली. इ.स. १९३४ पासून ब्रिटिश सरकारने स्त्री, शुद्र यांच्या शिक्षणासाठी मुक्त शिक्षण पद्धतीचे धोरण अवलंबिले. स्त्रियांना शिक्षण दिल्याशिवाय त्यांचे शोषण थांबणार नाही हे ओळखून म.फुले यांनी पुण्यामध्ये १९४८ मध्ये मुलींच्यासाठी शाळा सुरु केली. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी इ.स. १८४९ मध्ये कलकत्ता या ठिकाणी मुलींच्यासाठी शाळा सुरु केली. महर्षी कर्वे यांनी पुण्याजवळ हिंगणे या ठिकाणी स्त्री शिक्षण संस्था सुरु केली. पुढे त्यांनी इ.स. १९१६ मध्ये स्वतंत्र महिला विद्यापीठ स्थापन केले. बेरामजी मलबारी यांनी इ.स. १९०८ मध्ये मुंबईमध्ये मुलींच्या शिक्षणासाठी सेवासदन स्थापन केले. इ.स. १८५४ च्या वूड आयोगाने शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यात आल्यानंतर पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रभावामुळे भारतातील अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करून त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न केला.

२) स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रियांचा बदलता सामाजिक दर्जा:

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्रियांचा विकास करण्यासाठी धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आले. स्त्रियांचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकास करण्यासाठी संधीची समानता उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. शासकीय आणि अशासकीय स्तरावर अनेक ध्येयधोरणांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुषांना समान हक्काची खात्री दिली आहे. संविधानाचे कलम १४, १५, १६, ३९ मध्ये प्रदेश, जाती, धर्म, लिंग, जन्मस्थान यांच्या आधारावर भेदभाव न करता विविध संधी व समानता उपलब्ध करण्याची हमी देणे. तसेच जबरदस्तीने काम करून घेण्याविरुद्ध संरक्षण देणे या तरतुदी केल्या आहेत. स्त्रियांच्या विकासासाठी त्यांच्या मानवी हक्कांचे जतन करणारे अनेक कायदे भारतीय संसदेने पारित केले आहेत. समान कामासाठी समान मोबदला अधिनियम, १९७६, स्त्रियांचे बीभत्स सादरीकरण अधिनियम, १९८६, स्त्रिया व बालकांचा अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक अधिनियम, १९८६, बालगुन्हेगार न्याय अधिनियम, १९८६, स्त्रियांच्या आयोगावरचा अधिनियम १९९३, प्रसूतीपूर्व किंवा जन्मपूर्व रोगलक्षण निदान अधिनियम, १९९४, घरगुती हिंसा अधिनियम, २००२ इत्यादी कायदे करून स्त्रियांवरील होणारे अन्याय रोखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

कारखाना कायदा, १९४८ नुसार स्त्रियांना कारखान्याच्या ठिकाणी संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या कायद्याचा खंड २७ मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे कापसाच्या कारखान्यात स्त्रिया व मुले यांच्या नेमणुका करता येणार नाहीत. खंड ४८ मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे एखाद्या कारखान्यात ३० किंवा त्यापेक्षा अधिक स्त्रिया काम करत असतील तर तेथे स्वतंत्र पाळणाघराची व्यवस्था केली पाहिजे. खंड ६६ मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे कोणत्याही स्त्रीला ९ तासापेक्षा जास्त वेळ काम देऊ नये. तसेच सकाळी ९ ते सायंकाळी ७ याच काळात स्त्रियांना काम द्यावे. साधारण या कायद्यामुळे स्त्रियांना कामाच्या ठिकाणी संरक्षण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे त्यांना कारखाना क्षेत्रामध्ये मोठ्या संख्येने सहभाग घेऊन स्वतःचा विकास करण्याची संधी उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

स्त्रियांना समाजात सुरक्षितपणे जीवन जगता यावे यासाठी त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार कमी करण्यासाठी शासनाने कायदेशीर उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतातील हुंडापद्धती ही स्त्रियांचे हक्क आणि प्रतिष्ठा यावर घाला घालणारी पद्धती आहे. त्यासाठी १९६१ साली हुंडा प्रतिबंधक कायदा मंजूर करून हुंडा घेणे किंवा देणे या दोन्ही प्रथांवर बंदी घालण्यात आली आहे. १९८४ साली हुंडा बंदी कायद्यात सुधारणा करून हुंडा घेण्याची प्रथा हा दखलपात्र गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. स्त्रियांवर होणारे बलात्कार रोखण्यासाठी कायदेशीर तरतुद करण्यात आली आहे. पी.डी. मॅथ्यू यांच्या मते, “बलात्कार म्हणजे मानवी हक्काचे उल्लंघन होय आणि स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला आव्हान होय.” भारतीय दंडविधानाच्या ३७५ खंडानुसार बलात्कार गुन्हापात्र ठरविण्यात आले आहे. अशा व्यक्तीला ७ ते १० वर्षे सक्तमजुरी किंवा आजन्म कारावास किंवा जन्मठेप आणि दंड शिक्षेची तरतुद केली आहे. समाजातील एखाद्या स्त्रीला धाक दाखवून वा दमदाटी करून पळवून नेणे ही कृती गुन्हापात्र आहे. भारतीय दंडविधानाच्या ५०९ खंडानुसार स्त्रियांचा अपमान करणे, त्यांच्याशी अपशब्दांचा उपयोग करणे, त्यांच्याकडे पाहून अश्लील हावभाव करणे, शरीराच्या एखाद्या भागाचे विकृत प्रदर्शन करणे हे सर्व गंभीर गुन्हे असून ते शिक्षापात्र आहेत. समाजामध्ये वैवाहिक, कौटुंबिक विघटन व अत्यंतिक दारिद्र्य या सारख्या कारणांनी स्त्रिया व मुली यांचा अनैतिक व्यापार केला जातो, त्याला प्रतिबंध घालण्यासाठी ‘व्यक्तीचा अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा, १९८६ मंजूर करण्यात आला. या कायद्यानुसार लहान मुलांना विशेषतः मुलींचे अपहरण करून त्यांना कुटुंबाच्या विकणे हा शिक्षापात्र गुन्हा आहे.

समाजशास्त्रज्ञ स्त्रीवादी अभ्यासक यांनी सातत्याने हे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, स्त्रियांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारास समाजातील पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था जबाबदार आहे. या संदर्भात जीन डी’ कुन्हा पितृसत्ताक कुटुंबाची व्याख्या करताना म्हणतात की, “पितृसत्ताक म्हणजे पुरुषांचे स्त्रियांवर, स्त्रीची लैंगिकता, जननक्षमता, जन्मक्षमता आणि श्रमशक्ती या

संबंधात असलेले वर्चस्व होय.” पुरुष वर्चस्वाची दुसरी बाजू म्हणजे वेश्याव्यवसाय व त्याद्वारे स्त्रियांचे दमन होय. सद्या स्त्री भ्रूणहत्या प्रमाणात मोठी वाढ होऊ लागली आहे. ही घटना स्त्रियांचे जीवन जगण्याचे हक्क नाकारणे अशीच आहे. यामुळे स्त्रियांची संख्या कमी होऊन स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणात मोठा असमतोल निर्माण होऊ लागला आहे. त्यामुळे गर्भलिंग परिक्षणावर कायदेशीर बंदी घालून स्त्रीभ्रूण हत्या शिक्षापात्र गुन्हा ठरविण्यात आला आहे.

स्त्रियांचा विकास करण्यासाठी शासनाने धोरणात्मक निर्णय राबविण्यास सुरुवात केली आहे. पंचवार्षिक योजने अंतर्गत स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी त्यांना शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक दर्जा या अनुषंगाने पायाभूत सुविधा पुरविल्या जात आहेत. स्त्रियांचे शिक्षण, त्यांचा रोजगार आणि त्यांचे आरोग्य या त्रिसूत्री कार्यक्रमांची आखणी ६ व्या पंचवार्षिक योजनेत करण्यात आली होती. राष्ट्रीय आरोग्य धोरणाची निर्मिती १९८३, या धोरणाप्रमाणे बाळंतपणातील व अन्य प्रसंगी घडून येणारे माता मृत्यूदर रोखण्याचे ध्येय ठरविण्यात आले आहे. राष्ट्रीय आहार योजना, १९९३ या योजनेनुसार पौगंडावस्थेतील मुली, गरोदर स्त्रीया यांच्यामार्फत आहाराचे सार्वजनिक वितरण करण्यावर भर देण्यात आला आहे. राष्ट्रीय कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे व गर्भनिरोधाची संपूर्ण जबाबदारी स्त्रियांवर सोपविण्यात आली आहे. शिक्षणविषयक राष्ट्रीय धोरण-१९८६ या धोरणानुसार औपचारिक शिक्षणाबरोबरच अनौपचारिक शिक्षणालाही प्राधान्य देण्यात आले आहे. त्यातून सामाजिक जीवनविषयक उदात्त दृष्टिकोन स्त्रियांमध्ये निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा प्रकारे ब्रिटिश कालखंडामध्ये आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावत गेला आहे.

निष्कर्ष :

स्त्रियांच्या सामाजिक बदलाची खरी सुरुवात ब्रिटिश कालखंडामध्ये झाली. ब्रिटिशपूर्व कालखंडात स्त्रियांवर लादण्यात आलेल्या अनिष्ट रुढी-परंपरा कायद्याच्या आधारे नष्ट करण्याचा ब्रिटिशांनी प्रयत्न केला. तत्कालीन अनेक समाजसुधारकांनी सामाजिक चळवळींच्या माध्यमातून स्त्रियांना अनेक सामाजिक बंधनातून मुक्त करून त्यांना समाजात सन्मान प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय स्त्रियांना पाश्चात्य शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांच्यातील अंगभूत कलागुणांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. शिक्षण हे स्त्रियांच्या सामाजिक परिवर्तनाची शक्ती आहे हे ओळखून ब्रिटिशांनी शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणावर भर दिला. स्त्रियांच्यासाठी भारतामध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी शाळा सुरु करून त्यांचा शारीरिक आणि बौद्धिक विकास करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शिक्षणातून स्त्रियांना सामाजिक विषमतेची जाणीव निर्माण करून दिली. यामुळे त्या आपल्या शोषणव्यवस्थेच्या विरुद्ध संघटित होऊ शकल्या आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा सुधारण्यासाठी नियोजनबद्ध प्रयत्न करण्यात आले. वेगवेगळ्या कायद्यांच्या आणि संविधानात्मक तरतुदींच्या आधारे त्यांचा शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक विकास करण्यात आला. मुक्त व मोफत सार्वत्रिक शिक्षणाबरोबरच नोकरी, व्यवसायाच्या आधारे त्यांना स्वावलंबी बनविण्यात आले. वेगवेगळ्या कायद्यांच्या आधारे स्त्रियांवरील अनिष्ट रुढी-परंपरा नष्ट करण्यात आल्या. त्यांच्या अधिकारांचे व हक्कांचे संरक्षण केल्यामुळे त्यांना समाजातील वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये उच्च स्थान प्राप्त करता आले. परिणामी त्या स्वावलंबनाच्या आधारे पुरुषांबरोबरीने आपले स्थान निर्धारित करू लागल्या आहेत यात शंका नाही.

संदर्भ :

- 1) Ahuja, Ram : 'Indian social system' – 'Status of Women' Rawat Publication, Jaipur, 1994, Page-90.
- 2) कुलकर्णी, पी.के.: 'मानवी हक्क आणि सामाजिक हक्क' प्रकरण- 'सामाजिक न्याय, प्रश्न व पैलू' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१३, पृष्ठ-१४९.
- 3) फडके, य.दि : 'समान नागरी कायदा', अक्षर प्रकाशन, मुंबई, जानेवारी २००६, पृष्ठ-१४.
- 4) डॉ. नाडगोंडे, गुरुनाथ: 'सामाजिक आंदोलने' कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९८६, पृष्ठ-७९.
- 5) डॉ. लांजेवार, ज्योती: 'भारतीय समाज आणि स्त्री', सुगावा प्रकाशन, पुणे, २८ मार्च २००५, पृष्ठ-३६.

अतुल शर्मा कृत नदी : एक लंबी कविता और पर्यावरण संचेतना

डॉ. प्रदीप लाड़.

हिंदी विभागाध्यक्ष

भोगावती महाविद्यालय, कुरूकली.

21 वीं शताब्दी की सर्वप्रमुख समस्या है पर्यावरण बचाए रखने की, सुरक्षित रखने की चिंता जिसकी जिम्मेदारी मनुष्य प्राणी पर है। पर्यावरण का मतलब है अपने आसपास का माहौल या वातावरण। वायु, जल, पृथ्वी, विभिन्न प्रकार के जीव-जंतु, वनस्पति तथा अन्य प्राकृतिक संसाधन मिलकर पर्यावरण संतुलित बनाए रखते हैं। अपना-अपना योगदान देते हैं। प्राकृतिक सौंदर्य का चित्रण आदिकालीन साहित्य से लेकर आधुनिक साहित्य में दिखाई देता है। आज की कविता में प्राकृतिक सौंदर्य के साथ-साथ प्राकृतिक विपदाओं के विदारक चित्र भी अंकित हुए हैं।

पर्यावरण संतुलन में वृक्षों का अपना महत्वपूर्ण योगदान है। लेकिन आज विकास की आड़ में बड़े-बड़े जंगल तबाह किए जा रहे हैं – जिससे वन-संपदा नष्ट होती जा रही है। पशु-प्राणियों के आवास खत्म हो जाने के कारण वे गाँव-देहात-शहरों में प्रवेश कर रहे हैं जिससे मनुष्य भयभीत हो रहा है। हरित गैसों की मात्रा बढ़ने से पृथ्वी का तापमान भी बढ़ रहा है। फलस्वरूप ओजोन परत में छेद हो जाने से तापमान में वृद्धि हो रही है। मनुष्य एक ही मौसम में गर्मी-सर्दी-बारिश एक साथ महसूस कर रहे हैं। वैश्विक गर्मी (global warming) के कारण जलस्रोत सूखते जा रहे हैं। जिससे कृषि सकते में आन पड़ी है। नदियाँ सूख गईं तो क्या होगा जलस्रोत ही नहीं रहेंगे तो मनुष्य का अस्तित्व भी मिट जाएगा। इसलिए नदी की महत्ता का प्रतिपादन अतुल शर्मा ने अपनी 'नदी : एक लंबी कविता' में किया है। साथ ही वे लोगों में पर्यावरण विषयक जागरूकता भी उत्पन्न करते हैं।

अतुल शर्मा कहते हैं – हे पर्वत पुत्र अपनी आँखों की नमी बचा सको तो बचाओ। यह नदी मानो चट्टानों से बहनेवाली काँच की तरह शफाक-सी धारा जिसका काम है बहना और केवल बहना। इस नदी के लोग, जंगल सभी उसकी ही भाषा बोल रहे हैं –

“इस नदी का काम बहना है/ वह बह रही है

उसके जंगल, उसके लोग/ भाषा में उसकी ही/ कह रहे हैं।”

नदी की भीतरी सतह के पत्थर, रेत, शैवाल, मछलियाँ – जलजंतु पहाड़ ये सब नदी के हैं नदी इनकी है। ऐसी इस नदी की भीतर की दुनिया है तो कैसी है सख्त दिखनेवाले पर्वतों का भीतरी संसार बेहद तरल है जिसमें पानी भरा हुआ है। ऐसे स्रोत जो अविराम बहते हैं जिनसे नदियों का अस्तित्व है लेकिन आज भयावह खतरा मँडराता रहा है। सरकार के नंगे दलाल पर्वतों की नदियों की बोली लगा रहे हैं –

“बोलियाँ अब लग चुकी हैं नदियों को बेचने की/ पर्वत को खरीद चुके हैं लोग”

लेकिन सभी चुप है बोलती है तो बस नदी अन्यथा-

“चुप है हर जुबान चुप है पृथ्वी के हर संकट के श्वेत पत्र पर

हस्ताक्षर करनेवाले बुद्धिजीवियों की/ अनर्गल बहसें”

लेकिन नदियाँ, जंगल, जमीनें, बादल सबको बिन माँगे कुछ न कुछ देते ही रहते हैं लेते कुछ नहीं और मनुष्य ही प्रकृति का केवल दोहन और दोहन करता रहता है अपने फायदे के लिए नदियाँ, जंगल, जमीनें, पहाड़, बादल ये सब ऑक्सिजन के भंडार हैं मानो शिराओं में बहता खून, इन्हीं के कारण मनुष्य का अस्तित्व टिका हुआ है। लेकिन आज नदियों का अस्तित्व ही मिटाया जा रहा है। नदी और नदी का उद्गम जो बोलियों और गीतों का नृत्य और गाथाओं का उद्गम है। वैश्विक गर्मी (global warming) के कारण हिमनदियों का क्षरण होता जा रहा है और ऊपर से मानव द्वारा किया जानेवाला प्रकृति का दोहन।

मानव अपने ही पैरों पर कुल्हाड़ी मार रहा है –

“नदी की नमी/ बचा रही हैं पर्वत पुत्रियाँ मायके को छोड़कर जाती हुई।

जाती हुई/ पर्वत पुत्रियों के हाथ/ अभी भी पकड़े हुए हैं/ मायके की हथेली।

रोज-रोज/ तोड़ते हैं नदी का मायका जो/ तोड़ रहे हैं वो अपने को।”

क्या इसे हम विकास कह सकते हैं? विकास के नाम पर प्रकृति का दोहन चल रहा है। हम अपने हाथों से स्वयं का गला घोटने पर आमादा हो रहे हैं। अगर हम इस आबोहवा में साँस ही नहीं ले सके तो क्या करना? इसलिए अतुल शर्मा नदी महत्ता प्रतिपादित करते हुए कहते हैं हमें विकास चाहिए लेकिन पहले पहल

“पर चाहिये हमें उससे भी पहले साँस/ साँसों की नदी चाहिये सबसे पहले हमें

साँसों का घना जंगल/ सदियों के लिए/ नदियों के लिए जंगल

और जंगल के लिए/ चाहिये हमें नदियाँ/ और नदियों के लिए/ सबसे ज्यादा चाहिये कई समुद्र।”

नदी के बिना संसार की कल्पना भयावह लगती है। अगर नदी ही नहीं होगी तो क्या होगा? –

“कैसा होगा नदी के बिना संसार/ शायद अगर मृत्यु है तो

यही है बिना नदी का संसार।”

हमारा आज जो कुछ भी अस्तित्व है वह केवल नदी के कारण नदी के जल के कारण, पानी के कारण लेकिन आज इसी पानी पर सियासतें करनेवाले लोग, नेतागण नजर आते हैं। क्योंकि उन्हें नदी के आँसू नदी का दर्द दिखाई नहीं देता। वे केवल नदी को ही नहीं बल्कि खुद को ही खत्म कर रहे हैं।

“आँसूओं से भरी नदीनदियों में/आँसू के दर्द भरे गीत
नदियों में/आँसू के दर्द भरे गीत/कम ही सुनाई पड़ते हैं, जिन्हें
वे ही हैं/हाँ वह ही/नदियों को/मार रहे हैं, खुद को।”

आज मनुष्य के लिए जीवन महंगा होता जा रहा है और मृत्यु सस्ती और इसके लिए कोई और नहीं बल्कि मनुष्य खुद जिम्मेदार है। क्योंकि उसने प्रकृति से नाता तोड़ दिया है अपने स्वार्थ हेतु वह प्रकृति का दोहन करने पर तुला है और इस कदमदोहन से उसकी हालत बद से बदतर बनती जा रही है क्योंकि –

“नदी, पहाड़, लोग, जंगल, जानवर/और हवा के साथ/तोड़ दी जबसे दोस्ती
तब से महंगी हो गई जिंदगी/और सस्ती हो गई सियासती मुनाफाखोरी
बाजार की नदी है यह/या नदियों का बाजार है।”

इस बाजार में नदियों की बोली लगाई जा रही है। उसकी नीलामी की जा रही है। अतुल शर्मा कहते हैं आखिर यह कैसी मानसिकता है जहाँ नीलामी के लिए –

“सुखी नदियों में भी/चल रही है चोरियाँ/बहस जारी है
कि नदी कैद है/बहस जारी है/कि कैसे बचाए इसे।”

आगे वे उद्विग्न होकर कहते हैं ये बड़े बड़े लोग नदियों की खरीदारों से हाथ मिलाकर देश-विदेश में जाकर बहस करते हैं। केवल बहस और बहस जिससे –

“नदियों के साथ/हमारे हाड़-मांस के चीथड़े/शांति वार्ताओं के शिष्ट मंडल
प्लेटो में सजाकर/खा रहे हैं/और तो और/लहलुहान नदी/मेरे शरीर से मिलती जुलती है।”

कवि कहते हैं इन सभी लोगों ने मिलकर नदी को क्षत-विक्षत कर डाला है –

“काट डाले हैं नदी के हाथ/काट डाले हैं नदी के पैर/काट डाले हैं नदी के अंग”

नदी की महत्ता प्रतिपादित करते हुए कवि कहते हैं नदी मानो एक लड़ती हुई पीढ़ी, बोलती हुई पीढ़ी, एक हथेली, नाव, साधन, साधना है। इसके बावजूद उसे प्रदूषित किया जा रहा है। और जो ऐसा धिनौना कम कर रहे हैं उनके लिए –

“नीतियों को तोड़नेवालों को पढ़ने होंगे नए पाठ/तय करनी होंगी उनके लिए सजा
जो बेच रहे हैं हिमालय को/नदी को/खुद को।”

कवि लोगों को ब्रह्मांड की कसम दिलवाकर कहते हैं –

“तुम्हें तुम्हारे ब्रह्मांड की कसम/नया को अगर सबसे ज्यादा खतरा है
तो वह दुनिया से ही है/इसलिए आज और अभी बहते रहने दो नदियां
होने दो बरसात/होने दो गरमियाँ/पड़ने दो बर्फ।”

जो प्रकृति का दोहन करते हैं उनके लिए फांसी की सजा मुर्कर की जाए। क्योंकि इसी दोहन के कारण नदियां उखड़ गई हैं और –

“नदी के उखड़ने से/उखड़ गए हैं बांध/जंगल के पास के गाँव/हो गये हैं जंगल विहीन।”

कल कारखानों के कारण नदियां प्रदूषित होती जा रही हैं। नदी का पानी विषैला बनता जा रहा है क्योंकि –

“आग से झुलस रही है नदी/आग आ रही है तो कहाँ से आ रही है

कहाँ से बरस रहा है तेजाबी पानी/पानी नदी का/कारखानों का जहर पीते हुए भी।”

अतुल शर्मा भयानक सत्य का बयान करते हुए कहते हैं अगर यह सिलसिला इसप्रकार चलता रहा तो वह दिन दूर नहीं जब कलशों में भरा नदी का जल संग्रहालय में रखा देखना होगा साथ ही नदियों के नाम चित्रों में बताने पड़ेंगे।

“वरना रख लो इन नदियों का थोड़ा जल कलशों में / और रख दो काल पात्रों और संग्रहालयों में
चित्रों में ही बताना आनेवाले बच्चों को नदियों के नाम।”

वरना दादा-परदादा-दादियाँ के नाम की तरह नदियों के नाम भी हम भूल जाएंगे। आज पूरी प्रकृति पर संकट मंडरा रहा है –

“स्वच्छ पानी आज संकट में है/संकट में पड़ी बेचैन/इधर-उधर बिखरी हुई है

नदी की आत्मा/संकट में है समयगाँव संकट में/मौसम और दुनिया/संकट में है नदी।”

जिससे कहीं पूरी दुनिया न डगमगा जाए। इसलिए कवि अतुल शर्मा अंत में कहते हैं –

“पानी बचाना ही होगा/पर्वत पर वर्षा/ढलानों में रुक कर
जमीन के पक्ष में/पौधों के परचम लहरायेगी।”

पानी को अर्थात नदी को अगर बचाया नहीं जाएगा तो प्रकृति तहस-नहस हो जाएगी। निष्कर्षतः हम यह कह सकते हैं कि पर्यावरण का संबंध सभी प्रकृति की इकाइयों के साथ है। यदि प्रदूषण पर रोक लगाई नहीं गई तो प्राकृतिक संपदा तो विनष्ट होगी। साथ ही मनुष्य का अस्तित्व भी पृथ्वी से हमेशा-हमेशा के लिए मिट सकता है। पानी जो जीवन है, नदी जो जीवनदायिनी है उसके स्रोत सुख जायेंगे तो कोई भी इस भूतल पर जिंदा नहीं बचेगा। इसके लिए जिम्मेदार जंगलों की कटाई बढ़ती हुई आबादी, औद्योगिकीकरण जिससे प्रदूषण में वृद्धि हो रही है। वैश्विक गर्मी जो जल स्रोत को सूखा रही है, हिमनदियाँ सिकुड़ती जा रही हैं, हिमनदियों से जल पनेवाली नदियाँ भी सूखती जा रही हैं इसलिए जंगल बचाने हैं, नदी बचानी है, जल बचाना है। वरना हम नहीं बचेंगे! नदी जो हमारी माता है अगर माता ही नहीं बचेगी तो संतान कैसे जीवित रह सकती है?

संदर्भ संकेत

1. नदी: एक लंबी कविता – अतुल शर्मा
2. <https://hindiindiawaterportal.org/node/40230>

हिंदी के पद्य साहित्य में पर्यावरण संरक्षण : समस्या और समाधान

प्रा. सौ. चंद्रलेखा चव्हाण

न्यू कॉलेज, कोल्हापुर

पर्यावरण शब्द दो शब्दों, परि + आवरण से मिलकर बना है जिसका अर्थ है - परि याने चारों ओर और आवरण याने घेरा। तो पर्यावरण को 'हमें चारों ओर से घेरनेवाला' ऐसा कहा जा सकता है। पर्यावरण के संदर्भ में अनेक विद्वानों ने अपनी अलग अलग परिभाषाएँ की हैं।

ऑक्सफोर्ड स्टैण्डर्ड डिक्शनरी में पर्यावरण का अर्थ है - आसपास की वस्तुस्थिति, परिस्थितियाँ या प्रभाव।

मैकाइवर के मतानुसार - "पृथ्वी का धरातल और उसकी सारी प्राकृतिक दशाएँ, प्राकृतिक संसाधन, भूमि, जल, पर्वत, मैदान, खनिज पदार्थ, पौधे, पशु-पंछी तथा संपूर्ण प्राकृतिक शक्तियाँ जो पृथ्वी पर विद्यमान होकर मानव जीवन को प्रभावित करती हैं, पर्यावरण के अंतर्गत आती हैं।"

टी.एन.खुशु के अनुसार - "पर्यावरण उन सब दशाओं का योग है जो कि जीवधारियों के जीवन और विकास को प्रभावित करता हो, पर्यावरण कहलाता है।"

संक्षेप में कहा जा सकता है कि हम निकटवर्ती परिस्थितियों को पर्यावरण का नाम दे सकते हैं। वर्तमान में पर्यावरण और इन्सान में गहरा संबंध है तथा वे दोनों एक दूसरे को प्रभावित करते हैं। पर्यावरण का निर्माण पाँच प्रमुख घटकों पर आधारित हुआ है। वे हैं - जीव, जल, वायु, ऊर्जा, मृदा। इसे तीन भागों में विभाजित किया जा सकता है।

१)अजैविक पर्यावरण - इसमें भौतिक या निर्जीव कारक आते हैं जैसे कि - जल, वायु, खनिज, मृदा, अग्नि, भौगोलिक स्थिति आदि।

२)जैविक पर्यावरण - इसके अंतर्गत समस्त प्राणी, मनुष्य, सूक्ष्म-जीव, किटाणु, पेड़-पौधे आदि आते हैं।

३)सांस्कृतिक पर्यावरण - इसके अंतर्गत धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक गतिविधियाँ आती हैं। इससे हमारे सांस्कृतिक वातावरण का निर्माण होता है।

हमारी संस्कृति में सूर्य, चंद्र, अग्नि, जल, वायु आदि की पूजा की जाती है। इतना ही नहीं पीपल, बड़, तुलसी के पौधों को देवतुल्य समझकर उनकी भी पूजा की जाती है। पेड़-पौधों के साथ साथ पशु-पक्षियों की पूजा की जाती है। नाग की पूजा, गाय की पूजा, बैलों की पूजा की जाती है। कौए को भोग चढाया जाता है। गाय को चारा खिलाया जाता है। विशेष दिवसों पर ऐसी पूजा की जाती है। इसप्रकार जीवों के प्रति दया दिखाना, अहिंसा, प्रकृतिपूजन आदि हमारे संस्कृति के मूलाधार हैं। आज तक हमारे घर के आंगन में तुलसी के पौधे, बरगद के पेड़ आदि रहते थे जिनकी हम पूजा करते थे पर आज की पीढ़ी बदलती जा रही है। आज आधुनिकता आ रही है। आधुनिक पीढ़ी सभी प्रकार का बदलाव चाहती है। कवि केदारनाथ सिंह अपनी कविता 'एक पारिवारिक प्रश्न' में एक बच्चे का बयान दे रहे हैं -

“माँ ने लगाये हैं तुलसी के बिरवे दो

पिता ने उगाया है बरगद छतनार

मैं अपना नन्हासा गुलाब कहाँ रोप दूँ ?”

यह प्रकृति हमें बहुत कुछ देती है। प्रकृति की वजह से ही हम अपना जीवन आसानी से जी सकते हैं। हमें साँस लेने के लिए वायु मिलती है, जीवनयापन के लिए पानी मिलता है, सूर्यप्रकाश मिलता है। ऊर्जा मिलती है। प्रकृति के ये घटक न होते तो क्या होता ? सोहनलाल द्विवेदी 'अगर न नभ में बादल होते' कविता में कहते हैं कि -

“सूखी होती नदियाँ नहरें

लेती कहीं न सुंदर लहरें

कहाँ नहाते, खाते गोते

अगर न नभ में बादल होते।”

यहाँ कवि ने समझाने का प्रयत्न किया है कि आकाश में बादल न होते तो जल की वर्षा कौन करता ? संसार के सभी प्राणी गर्मी के मारे परेशान हो जाते। न नदियों में पानी बह पाता न अन्न की उपज होती। जीवन को हरभरा बनाए रखने के लिए पानी की नितांत आवश्यकता है। पर आज मनुष्य ने पर्यावरण संतुलन बिगाड़ा है और अपने सामने समस्याएँ खड़ी की हैं।

गिरिजाकुमार माथुर ने 'माटी और मेघ' कविता में मनुष्य को बहुत बड़ा संदेश दिया है। उन्होंने कहा है कि आज का मानव प्रकृति पर विजय पाने की कोशिश कर रहा है पर इस कोशिश में वह अपने ही विनाश का कारण बन रहा है। वास्तव में पवन, मेघ, सागर, सूरज आदि प्रकृति के घटकों के पास इतनी ताकत है कि वे मनुष्य का विनाश आसानी से कर सकते हैं पर वे ऐसा कभी नहीं करते हैं। प्रकृति अपनी ताकत का उपयोग मनुष्य की अच्छाई के लिए ही करती है। मनुष्य प्रकृति के

उपकरणों को हाथ में लेकर विविध वैज्ञानिक प्रयोग करता है। पर आज इन प्रयोगों के कारण ही हवा के पर्त जल रहे हैं। हवा शुष्क हो रही है। मनुष्य सागर की भाप इकट्ठा करके कृत्रिम बारिश कर रहा है। प्रकृति की आग को हाथ में लेकर अणुबम जैसे भयानक प्रयोग कर रहा है। पर इन प्रयोगों का बुरा असर उसी पर हो रहा है। मानो वह अपना नामोनिशान मिटाने जा रहा है। -

“वह शुष्क हवा के पर्त जलाने जाता है,
सागर खंडों को भाप बनाने जाता है।
ब्रम्हांड द्रव्य की चौमुख आँच मशाल उठा,
वह अपना नाम निशान मिटाने जाता है।”

आज प्रदूषण की समस्या ने गंभीर रूप धारण किया है। सारी मानवजाति बुरी तरह से प्रदूषण से ग्रस्त है। मनुष्येतर प्राणी भी बेहाल है। प्रदूषण मुक्त वातावरण की इच्छा व्यक्त करते हुए कवि अरविंद ओझा अपनी कविता ‘छोटे छोटे सच’ में कहते हैं -

“मत करो, मेरे शहर का,
आकाश तुम इतना मैला
कि मैं, छत से, देख ही न पाऊँ
उजले मुँह का चाँद।”

स्नेहमयी चौधरी ‘चौतरफा लड़ाई’ कविता में जहरीली गैस की भयंकरता को व्यक्त करती है -

“न जाने किस क्षण छिड़ जाए,
जहरीली गैस की लड़ाई
अपाहिज हो जायें हम,
गुदें खराब हो जायें हमारे।”

वास्तव में शुद्ध और स्वस्थ पर्यावरण, आज हर व्यक्ति का मूल अधिकार है। पर औद्योगिकरण, शहरीकरण, जनसंख्या विस्फोट, वनों की कटाई, वन्य जीवों का शिकार, प्रकृति का अतिदोहन, ऊर्जा के स्रोतों की क्षीणता आदि कारणों से तथा मनुष्य की प्रकृति के प्रति लापरवाही ने मानव जीवन और पर्यावरण के बीच का संतुलन बिगाड़ दिया है। मनुष्य तथा विज्ञान ने मिलकर कुछ बातों में प्रकृति पर विजय पायी है परंतु इससे समस्याएँ बहुत ही बढ़ी हैं। इस कारण आज की पीढ़ी को और आनेवाली पीढ़ी को निश्चित ही खतरा उत्पन्न हो गया है।

अर्जेन्टिना के एक जंगल के प्रदेश में, सूचना के तौर पर एक कविता लिखकर, जंगल में लगायी है। ‘राहगीर जंगलों को नुकसान न पहुँचाए’ इस आशय की कविता है। इसका अनुवाद कवि देव ने किया है। शीर्षक है - ‘जंगल की फरियाद’

“रूको रूको, मत हाथ चलाओ, मेरे ऊपर चलते राही
नहीं ध्यान में है क्या तेरे, करता हूँ मैं नित्य भला ही
इसीलिए कहता हूँ तुझसे राहगीर ! ओ पन्थी चंचल
मुझको नष्ट करो मत प्यारे !
मैं तो तेरा साथी निश्चला।”

इस कविता में कवि ने जंगल के महत्व को समझाते हुए यह कहा है कि मनुष्य को जंगल से इंधन, लकड़ियाँ, अच्छे अच्छे फल, सुगंधित फूल आदि जरूरी चीजें मिलती हैं। ये जंगल हमारे लिए बहुत लाभदायक हैं। इन्हें किसी प्रकार की हानि नहीं पहुँचानी चाहिए। हमारे देश के जंगलों के प्रदेश में ऐसी ही कवित्वमय, प्रभावशाली सूचनाएँ लगायी जानी चाहिए। जंगल के पेड़ पौधे कम हो जाएंगे तो जंगल समाप्त हो जाएंगे। इससे वर्षा कम होगी। वर्षा कम होने से फसलें अच्छी नहीं होंगी और इसकी वजहसे मानव को ही हानि उठानी पड़ेगी।

वर्तमान परिस्थितियों में वनों के साथ साथ वन्य जीवों को भी खतरा निर्माण हो गया है। मनुष्य उनका निर्ममतापूर्ण शिकार करके उनपर कहर ढाहता है। उनके प्राकृतिक आवास नष्ट कर रहा है। वन्य जीवों के शिकार और उनकी तस्करी हो रही है। इसलिए कुदरत का यह अनमोल खजाना खाली होता जा रहा है। उनकी संख्या, उनकी प्रजातियाँ कम होती जा रही हैं। इससे पर्यावरण असंतुलित हो रहा है।

पर्यावरण असंतुलन की गंभीर समस्या को हल करने के लिए अनेक उपाय करने चाहिए।

- सबसे पहले जंगल-कटाई और शिकार पर कानूनी रोक लगानी चाहिए।
- वन्य जीव संरक्षण हेतु कदम उठाने चाहिए।
- केंद्र सरकार को एवं पर्यावरण मंत्रालय को उदारतापूर्वक पहल करनी चाहिए।
- सरकार को सलाहकार समितियों का गठन करना चाहिए।
- सलाहकार समितियों द्वारा मास्टरप्लान बनाने चाहिए।
- वन संरक्षण हेतु अधिनियम बनाने चाहिए।

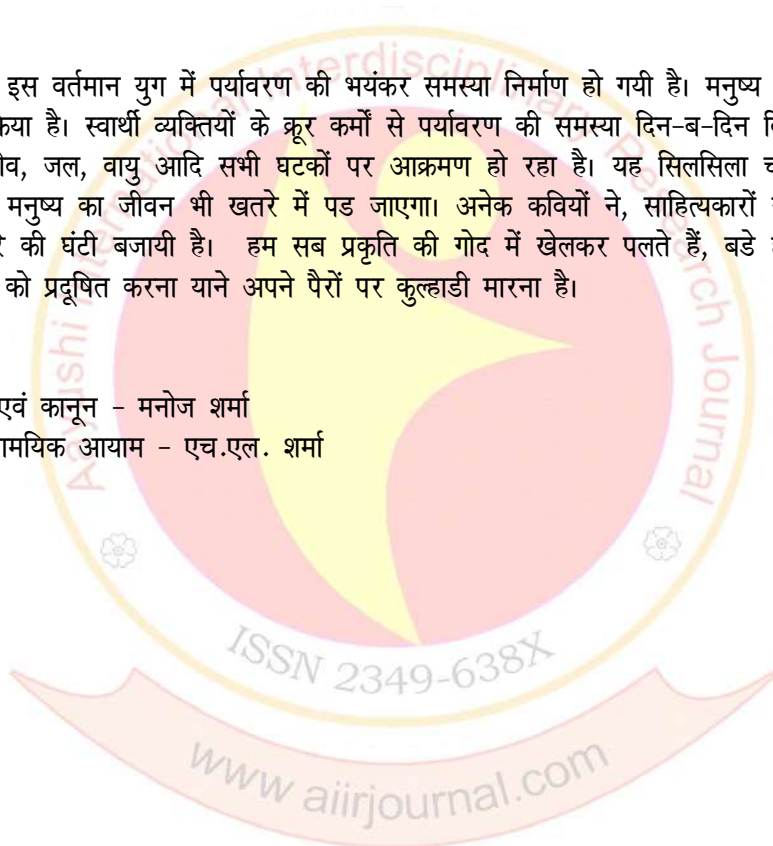
- जो कानून तोड़ेगा उसे दंडित किया जाना चाहिए।
- पर्यावरण वैज्ञानिकों की मदद लेनी चाहिए।
- पर्यावरण संरक्षण के लिए वनों के रक्षण करने चाहिए।
- वृक्षारोपण करना चाहिए।
- राष्ट्रीय पार्कों तथा अभयारण्यों की स्थापना करनी चाहिए।
- वन अनुसंधान के लिए प्रयोगशालाओं की स्थापना होनी चाहिए।
- वन संरक्षण के लिए प्रोत्साहन व पुरस्कार देने चाहिए।
- जनसंचार माध्यमों के द्वारा जागृति लानी चाहिए।
- जंगल सुरक्षा विषयक प्रदर्शनियाँ लगानी चाहिए।
- जंगल सुरक्षा विषयक स्लाइड्स, चलचित्र दिखाने चाहिए।

निष्कर्ष -

ग्लोबलायझेशन के इस वर्तमान युग में पर्यावरण की भयंकर समस्या निर्माण हो गयी है। मनुष्य ने अपनी सुख सुविधा के लिए प्रकृति पर आक्रमण किया है। स्वार्थी व्यक्तियों के क्रूर कर्मों से पर्यावरण की समस्या दिन-ब-दिन विकराल रूप धारण करती जा रही है। वन, वन्य जीव, जल, वायु आदि सभी घटकों पर आक्रमण हो रहा है। यह सिलसिला चलता रहेगा तो एक दिन ऐसा आएगा कि धरती पर मनुष्य का जीवन भी खतरे में पड़ जाएगा। अनेक कवियों ने, साहित्यकारों ने अपनी कविताओं द्वारा तथा साहित्य के द्वारा खतरे की घंटी बजायी है। हम सब प्रकृति की गोद में खेलकर पलते हैं, बड़े होते हैं। उस प्रकृति का दोहन करना तथा पर्यावरण को प्रदूषित करना याने अपने पैरों पर कुल्हाड़ी मारना है।

संदर्भ ग्रंथ -

- 9) पर्यावरण संरक्षण एवं कानून - मनोज शर्मा
- 2) पर्यावरण के समसामयिक आयाम - एच.एल. शर्मा

नव कविता में पर्यावरण और प्रदूषण संचेतना

प्रा. डॉ. संजय चोपड़े,
'कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,
गारगोटी। जिला—कोल्हापूर (महाराष्ट्र)।

मानव का आंतरिक वातावरण एवं उसके आसपास का वातावरण उस व्यक्ति, राष्ट्र, समाज का स्वास्थ्य दर्शाता है। पर्यावरण और मानव दोनों एक ही सीखे के दो पहलू हैं। मनुष्य का अस्तित्व उसकी सांसों से नहीं बल्कि संवेदनाओं पर टिका हुआ है। उसकी यही संवेदनाएँ आत्मा जो कि अमूर्त है, उसे मूर्त भी कराती है और अभिव्यक्त भी। आत्मा या चैतन्य वह सत्य है जिसका ज्ञान मनुष्य को पशु जगत से भिन्न करता है। सामाजिक चेतना मनुष्यों की आत्मिक एवं स्वत्तात्मक एकता का धर्म है। यह चेतना सभी में है। इसलिए संपूर्ण मानवता मूल चेतना का सूचक है। चेतना जीवनसत्य, सौंदर्यवाणी है। "चैतन्य का बोध उस ज्ञान की प्राप्ति है जो अज्ञान से अनिश्चित है। उस आनंद का बोध है। जिसे दुःख की छाया धूमिल नहीं कर सकती। चेतना जीवन में सदा प्रवाहित होती रहती है। यही चेतना मनुष्य को पशुत्व से उपर उठाकर दिव्यत्व की प्राप्ति कराती है।"¹ अर्थात् साहित्यकार इसी चेतना के इन तीन रूपों को अपनी कलम से अभिव्यक्ति प्रदान करता है। कविता मानव की आत्मिक अभिव्यक्ति है।

हिंदी के समकालीन कविता में सामाजिक जीवन की अनेक स्थितियों का चित्रण हुआ है। पर्यावरण इनक विता का केंद्रबिंदु रहा है। आज की अनेक समस्याएँ प्राकृतिक असंतुलन से निर्माण हो गई हैं। औद्योगिकरण और नागरीकरण के दौड़ में प्रकृति का बड़ा नुकसान किया है। प्रकृति के चक्र में हमारी दखलअंदाजी ने मौसम चक्र को बिगाड़ दिया है। इतनाही ही नहीं इसी वजह से आजोन (ऑक्सिजन) की परत में छेद बढ़ जाने का कारण हम ही हैं। हिंदी के कुछ कवियों ने इस चिंता को अपनाकर हवा प्रदूषण, मिट्टी, पानी का जहरीलापन, जंगल विनाश, पेड़-पौधों का नष्ट होना, पेड़ कटाई आदि पर चिंता जताकर अपनी संवेदनाएँ प्रकट की हैं। पहाड़, पत्थर, टिले, नदी, सरोवर, पेड़, पौधे, वनस्पति यही विषय कविता में चित्रित हो रहे हैं। कवि निर्मला पुतूल जी कहते हैं-

"हाथोड़े की चोट से
टूटकर बिखरते पत्थरों की चीख
अगर नहीं तो क्षमा करना।
मुझे तुम्हारे आदमी होने पर संदेह है।"²

आज का आदमी अपनी आपकेंद्री भावना को इतना दबोचकर रखने लगा है कि उसे खुद की अस्तित्व पर संदेह होने लगा है। ऐसे लोगों को सचेत करते हैं। नई आर्थिक नीति, बाजारवाद, वैश्वीकरण, किसानों की आत्महत्या, किसान मजदूर संघर्ष इसका असर न केवल मनुष्य पर ही नहीं, नदी, पेड़, पशु-पक्षी और समूची प्रकृति पर पड़ गया है। पर्यावरण और विकास परस्पर विरोध में खड़े हो गये हैं। इसलिए मानव को अच्छा वातावरण में रहने का अवसर नहीं मिल रहा है। कवि श्रीवास्तव इस बात से दुःखी होकर लिखते हैं-

"किस ऋतु का फूल सूँघें
किस हवा में साँस लूँ
किस डाली का सेब खाऊँ?
किस सोते का जल पिऊँ
पर्यावरण वैज्ञानिकों
कि बच जाऊँ?"³

कवि एकांत श्रीवास्तव दिल्ली की गंदगी और वातावरण देखकर प्रकृति से मिलनेवाले पानी की अवस्था देखते दुःखी होते हैं। वे कहते हैं आकाश से बेमोल बरसता पानी अब बिकाऊ हो गया है।

"दिल्ली के एक चौराहे पर
मैं उसे देखकर डर गया
की जो आकाश से बरसता है बेमोल
जो नदियों से बहता है खुलेआम
तो अब वह पानी भी बिकाऊ हो गया
बाजार में।

अब तक हम अपनी भूख से लड़ते थे,
अब हमें अपनी प्यास से भी लड़ना होगा।"⁴

बदलते परिस्थिति ने दिल्ली के प्रकृति को इतना गंधा कर दिया है कि अब आसमान से मुक्त मिलनेवाला पानी भी शुद्ध बनाकर कीमत देकर लेना पड़ रहा है। इतनाही नहीं अब मनुष्य को भूख के साथ पानी के लिए भी लड़ना पड़ेगा, इस संदर्भ में कवि सचेत करते हैं। नदी असंतुलन को गंभीरता से लने की आवश्यकता काव्य साहित्य में मिलती है।

यह बात सभी को मालूम है कि प्रकृति के विविध तत्वों के बीच संतुलित बनाए रख सकते हैं। इसलिए धरती पर ३३ प्रतिशत जंगल होने चाहिए। धरती पेड़-पौधों से भरी होनी चाहिए। यह पेड़ पौधे ऋतुओं को नियंत्रित कर वातावरण को स्वच्छ, निर्मल, सुंदर बनाये रख सकते हैं। कवि आशुतोष कुमार झा अपनी कविता में वृक्ष की महता प्रकट करते लिखते हैं-

”बड़ा होकर कितनों को
उसने फल चखाया
तपती दुपहरी में कितनों ने
उसकी सघन छाया में
आश्रय पाया, विश्राम किया।
वह यह भी जानता है।“^५

किसी भी देश की पर्यावरण संपदा, प्रादेशिक संपदा अक्षुण्ण भंडार होता है। परंतु हम यह बात गंभीरता से नहीं लेते हैं। एक वृक्ष के काटने से हमारी संस्कृति परंपरा का नाश करते हैं। कवि की चेतावनी है कि प्रकृति सबकी व्यवस्थापक है। उसके व्यवस्थापन में हमें रहना चाहिए। उसके गोद में रहकर पेड़ लगाना चाहिए। देश की नारियाँ जहाँ नीम, पीपल, आम, इमली, नारियल, आँवला जैसे वृक्षों का पूजन करती है। यह पर्यावरण संरक्षण का ही कार्य है। प्राकृतिक संतुलन ही हमें शुद्ध हवा, पानी दे सकता है।

एक स्थान पर कटे जंगलों से, पर्यावरण की हानी से अकाल पड़ता है। इसका वर्णन कवि अपने कविता में करता है। जब कवि को अपने गाँव की नदी में पानी नहीं दिख नहीं पड़ता है तब सुखा, अकाल का आभास होने लगता है। वे लिखते हैं-

”सूख गई है मेरे गाँव की नदी
बरसात में भी नहीं आती उसमें बाढ़
सूख गया है मेरे गाँव का
पीपल का पेड़,
बसंत में नहीं आते हैं
उसमें पत्ते।“^६

वह अवस्था केवल मनुष्य के अनेक कारणों से हो गई है।

आधुनिक युग में वायु का प्रदूषण अनेक कारखानों से निर्मित गाड़ियाँ, रसायने, कार्बन डायऑक्साइड, कार्बन मोनोऑक्साइड, हायड्रोजन सल्फाइड, क्लोरिन, अमोनिया, हायड्रो कार्बन आदि वायु फैक्टरी से निकलना और उसके द्वारा निकली राख हमारे जीवनरक्षक वायु को दूषित कर रही है। ग्रीन हाउस से निकले वायु से पृथ्वी का तापमान बढ़ने लगा है। ओजोन के स्तर को अल्ट्रावाइलेट किरणों से क्षति पहुँच रही है। तापमान के कारण बर्फ पिघलने से समुंदर का पानी बढ़ गया है। कुछ कवि इस समस्या पर लिखते हैं-

”कहाँ से आती है इतनी
कार्बन मोनो ऑक्साइड कि बर्फ
पिघलती है।

समय से पहले धँसलते हैं पहाड़ धीरे-धीरे
धीरे-धीरे खत्म होता है जीवन।“^७

इसतरह वायु द्वारा बिगड़ते जीवन का चित्रण करते कवि लिखता है-

”हवा आजकल बिगड़ गई है
इस हवा से मौसम भी आज बिगड़ गये हैं
बिगड़े हवा ने चारों ओर धूल उड़ रखी है
तेज हवा के नाखून हर रोज
जमीन की जीगर चीर रहे हैं
जमीन रो रही है,
और आसमान चूप है।“^८

संक्षेप में हम इतना कह सकते हैं कि प्रकृति को बचाने की सचेतना अब साहित्यिक उठा रहे हैं। अगर यह पृथ्वी रहेगी तो हमारी संस्कृति, समाज और हम अच्छी तरह जी सकते हैं। इसलिए इसे सुस्थिति में बनाये रखना हमारा कर्तव्य है। आज की नई पीढ़ी इस कर्तव्य को कविता के माध्यम से निभा रही हैं। प्राकृतिक संतुलन बनाए रखना जरूरी है इसलिए उनकी कविताओं द्वारा पर्यावरण प्रति सचेतना चित्रित होती हुई दिखाई देती है।

संदर्भ :

१. डॉ. रत्नाकर पांडेय, हिंदी साहित्य-सामाजिक चेतना, पृ. १
२. निर्मला पुतुल, जंगल, नदी, पहाड़ और गुमसुम बुढ़ी पृथ्वी का दुःख, सं. ३१ जून, २००७, पृ. २७
३. एकांत श्रीवास्तव, नागरिक की व्यथा, पृ. १०४
४. एकांत श्रीवास्तव, बीज से फूल तक, पृ. ४४
५. आशुतोष कुमार झा, तब क्या होगा, पृ. १०
६. डॉ. लखन लालसिंह, आरोही अँधेरे में शब्द, पृ. ४७
७. लीलाधर मंडलोई, कार्बन मोनो ऑक्साईड, पृ. १०८
८. इर-हाक आलम, आसमान चूप है, पृ. ८०

अनामिक के कविता में वृद्ध विमर्श

सौ. दिपाली विकास जाधव
महिला महाविद्यालय, क।। बीड
ता. करवीर, जि. कोल्हापूर

वृद्धावस्था एक प्राकृतिक घटना है। एक नवजात शिशु कब अपनी शैशवावस्था छोड़कर युवावस्था में पहुँचा और कब वृद्धावस्था में यह पता ही नहीं चलता। वृद्धावस्था कोई टाल नहीं सकता। हर एक को इस अवस्था से गुजरना पड़ता है। लेकिन मनुष्य को वृद्धावस्था की कल्पना से ही डर लगता है। बुढ़ापे में जवानीवाली ऊर्जा नहीं रह जाती। सफेद बाल, झुर्रियों से भरा चेहरा, शिथिल शरीर आदि के कारण निराश हो जाता है। और वह समाज से, परिवार से इतना ही नहीं अपने आप से उपेक्षित हो जाता है। बुढ़ापे में जवानी की ऊर्जा तो नहीं होती लेकिन उनके पास जीवन में मिला अनुभवों का भंडार होता है। बुढ़े - बुजुर्गों के अनुभवों परामर्शों से लाभ उठानेवाली युवा पीढ़ी ही नव-निर्माण कर पाती है। क्योंकि बुढ़े अपने लिए गलतियों को सुधारकर ही कार्य करने का परामर्श देते हैं। हमारे संस्कृति में वृद्धों का सम्मान किया जाता है। लेकिन आज स्थितियाँ बदल रही हैं। परिवार का विघटन हो गया है। जैसे-जैसे मनुष्य बुढ़ापे की ओर चलता है, वैसे - वैसे अकेलापन, भय महसूस करता है। उन्हे स्नेह की आवश्यकता होती है। 'अनामिका' ने अपनी कविता 'वृद्धाएँ धरती का नमक हैं', इस कविता में वृद्धावस्था की स्थिति का चित्रण किया है वह सबके मन को छू जाता है।

अनामिका के दादाजी गुजर गए तो उनके पिताजी रोने लगे। उन्हे पता नहीं चल रहा था कि सब आज क्यों रो रहे हैं? तभी उनमें से एक उनके पापा को समझा रहा था कि,

'क्यों रो रहे हो कि
यह देह कपड़ा है
फटा हुआ कपड़ा बदल देती है आत्मा तो
इसमें रोना क्या, धोना क्या!'

अनामिका ने अपनी कविता में वृद्धावस्था में वृद्धा की मनस्थिति का चित्रण किया है। जैसे हम पुराने कपड़े फेंक देते हैं, उसी तरह आत्मा भी एक शरीर छोड़कर दूसरे में प्रवेश करती है। इसमें रोने की क्या बात है। वृद्धावस्था में आत्मा जीर्ण शरीर धारण करती है। वृद्धावस्था इंसान को जीर्ण करके छोड़ती है। घर में उसकी अवहेलना की जाती है। घर में वृद्धा स्त्री की उपयोगिता लक्षित करती हुई अनामिका कहती है कि

"जो घर में हो कोई वृद्धा
खाना ज्यादा अच्छा पकता है
पर्दे-पेटीकोट और पायजामों भी दर्जी और रफूंगरों के
मोहताज नहीं रहते
रहती है वृद्धाएँ, घर में रहती है
सजा धजा रहता है घर का हर कमरा
लेकिन ऐसे-जैसे अपने होने के खातिर हो क्षमापार्थी
लोगों के आते ही बैठक से उठ जाती,
छुपछुपकर रहती है छाया-सी, माया -सी!"

जिस घर में वृद्धा होती है उस घर का हर कोना, हर कमरा सजा-धजा लगता है। उस घर में बड़ा ही स्वादिष्ट भोजन होता है। क्योंकि उनके हाथ खाना परोसकर ही जीर्ण हो गए थे। घर का हर एक काम करना उनकी जिम्मेदारी होती है। वह घर में रहती है लेकिन उनके नसीब में घर का कोना होता है। उन्हे आवश्यकता होती है, दो मीठे शब्दों की जो उनके साथ बैठकर करे उनके लिए थोड़ा-सा समय दे सके। आज के युग में व्यस्तता के कारण बच्चों को देने के लिए समय नहीं तो बूढ़े माँ -बाप को कैसे समय दे सकते हैं। यह आज का बड़ा भयानक चित्र है। वृद्धा को लेकर जब झगडा होता है तो वृद्धा की कैसी स्थिति होती है, इसका चित्रण करते हुए अनामिका कहती है,

पति-पत्नी जब भी लड़ते हैं उनको लेकर
कुछ देर वो करती है अनसुना,
कोशिश करती है कुछ पढ़ने की,
बाद में टहलने लगती है,
और सोचती है बेचैनी से गाँव गए बहुत दिन हो गए
उनके बस यह सोचने-भर से
जादू से घर में हो जाता है ठीक -ठीक,

सब कहते हैं, अरे अभी कहा जाओगी,
अभी तो हमें जाना है बाहर बच्चों को रखेगा कौन?
कपड़ों की छाती जब फाटती है ।
बढ़ जाती है उनकी उपयोगिता।

जब घर में वृद्धा को लेकर पती -पत्नी में झगडा होता है तो बेचारी स्वयं वहाँ से आने की सोचती है। उन्हें पता ना चले इसलिए बहुत दिन होने के कारण गाँव जाने का बहाना बनाती है। लेकिन जब वह जाने का फैसला सुनाती है तब दोनों चुप हो जाते हैं। क्योंकि वह दोनों बाहर जानेवाले हैं और उनके बच्चों को सँभालने के लिए वृद्धा की जरूरत है। आज के आधुनिक जीवन शैली की व्यस्तता ने मनुष्य को स्वार्थी बना दिया है। लोग अपने स्वार्थ के लिए ही अपने बुढ़े माँ-बाप का उपयोग करते हैं। उनके अंदर की माया, प्रेम कहीं गुम होता दिखता है। आज वृद्ध लोगों की स्थिति अत्यंत दुःखभरी नजर आती है। आज उन्हें अपने पोता-पोती से भी बात नहीं करने मिलती। क्योंकि उनके माता-पिता ने उन्हें स्कूल और क्लास में इतना व्यस्त किया होता है कि वह अपने दादा-दादी के लिए समय नहीं दे सकते। इसमें से समय मिल भी आए तो कंप्यूटर और मोबाईल में बच्चे व्यस्त रहते हैं। उन्हें पता नहीं होता कि मोबाईल और कंप्यूटर से भी अलग ज्ञान भंडार उनके दादा-दादी के पास है।

आज के युग में जो स्थिति बूढ़े लोगों की है उन्हें दिखाने का प्रयास कवयित्री अनामिका ने किया है। उन्हें स्नेह और सुरक्षा की आवश्यकता होती है लेकिन आज मनुष्य का प्रेम कम होता जा रहा है। सब अपने स्वार्थ के लिए अपने बूढ़े माता - पिता का उपयोग करते हैं। आज के युग में श्रवण जैसा पुत्र मिलना असंभव है। जिसने अपने माता-पिता की सेवा की वह सेवा आज दुर्लभ है। वृद्धावस्था में सिर्फ दो मीठे शब्दों की जरूरत होती है। लेकिन वह मिलना तो दूर लेकिन उनको अवमानित करके घर से निकाल दिया जाता है। यह आज का सत्य है। बेटा बंगले में ऐशोआराम से रहता है और बूढ़े माँ-बाप वृद्धाश्रम में अपने बेटे के दर्शन के लिए तड़पते नजर आते हैं। जब तक व्यक्ति परिवार के लिए कमाने का यंत्र है, तब तक उसका मान-सम्मान किया जाता है। लेकिन जैसे ही उसका शरीर उसका साथ देना छोड़ देता है वह उसके परिवार के लिए बेकार चीज बन जाता है। ऐसे में उसका अस्तित्व खतरे में पड़ जाता है। ऐसी स्थिति में उसका कुंठित होना स्वाभाविक है।

निष्कर्ष :

अनामिका ने अपने कविता के माध्यम से 'वृद्ध' लोगों का परिवार में क्या स्थान होता है, इसका चित्रण जो किया है वह आज के वर्तमान समय की विदारक स्थिति है। आज के युग में बुजुर्गों को प्रणाम और सेवा करनेवाले व्यक्ति की कमी महसूस हो रही है। मूल्य बदल रहे हैं, परिवार का विघटन हो रहा है। वार्धक्य एक समस्या बनती जा रही है। वृद्धों को सम्मान देकर उनसे स्नेहपूर्ण व्यवहार करना चाहिए । उनके मनोविज्ञान को समझना चाहिए । उनकी बुढ़ापे की अवस्था एक चिंतन का विषय है। सच्चे अर्थों में अनामिका ने अपने कविता के माध्यम से वृद्धा के स्थिति की सच्ची तस्वीर बड़े कौशल्य से खिंची है।

संदर्भ ग्रंथ -

- अनामिका (२०११) - वृद्धाएँ धरती का नमक हैं, कवि ने कहा, दिल्ली : किताबघर प्रकाशन पृष्ठ २४-२५ वही, वृद्धाएँ वही, पृष्ठ ८२
- इंटरनेट

निर्मला गर्ग लिखित 'पुत्रमोह' कविता में वृद्धविमर्श

डॉ.सरोज पाटील

असिस्टेंट प्रोफेसर

श्री भाहाजी छ. महाविद्यालय, कोल्हापुर

भूमंडलीकरण तथा उत्तर आधुनिकता के इस दौर में समाज व्यवस्था में काफी परिवर्तन आ रहा है। संयुक्त परिवार बिखरकर एकल परिवार में बदल रहे हैं। पूंजी को अधिकाधिक महत्व प्राप्त हो रहा है। इससे जिसके पास अधिक धन है या धनप्राप्ति की प्रक्रिया से संलग्न व्यक्ति ही समाज में अधिक महत्व, मानसन्मान प्राप्त कर रहा है। जो आर्थिक दृष्टि से अनुत्पादक है वह समाज में उपेक्षा का धनि बन रहा है। इस वर्ग में समाज का वयस्क व्यक्ति आता है, जो आज गंभीर स्थिति से गुजर रहा है। आज समाज में वृद्ध विमर्श तीव्र गति से विकराल रूप धारण कर रहा है।

विश्व का हर साहित्य अपने समकालीन वास्तव का दर्पण माना जाता है। साहित्यिक समकालीन स्थितियों को साथ लेकर ही अपनी कृतियों का सृजन करता है। 21 वीं सदी में संसार जिन जिन समस्याओं का सामना कर रहा है उसमें स्त्री, दलित, अदिवासी, अल्पसंख्यांक, किन्नर, किसान, तकनीकी तथा वृद्ध आदि प्रमुख हैं। समाज का प्रत्येक व्यक्ति किसी न किसी रूप में वृद्ध विमर्श से जुड़ा हुआ है क्योंकि आज भी भारत के हर परिवार में वृद्ध अपनी मौजूदगी दर्ज कर रहे हैं। संयुक्त से एकल बनते जा रहे परिवार भी वृद्धों से अपना संबंध नकार नहीं सकते हैं। भले ही वे वृद्धों की जिम्मेदारी उठाने से कतरा रहे हो पर वृद्धों से अपने खूनी रिश्ते को मिटा नहीं सकते हैं। ऐसे में वृद्ध विमर्श समाज में विकराल रूप धारण कर रहा है।

मुख्यतः स्त्री के प्रति जागृत, चिंतनशील लेखन करनेवाली, जीवनमूल्यों के प्रति सजग हिंदी कवयित्री निर्मला गर्ग का काव्य संग्रह 'कबाडी का तराजू' (2000) मानवी मूल्यों को संजीदगी से पेश करता है। इस काव्यसंग्रह की 'पुत्रमोह' कविता वृद्ध विमर्श को बड़ी संवेदनशीलता से उजागर करती है।

बैठक में रखी मेज के शीशे के नीचे

दो तस्वीरे सजी हैं

ये तस्वीरे मेरे भाइयों की हैं

एक हैदराबाद रहता है एक दिल्ली

पिताजी मेज पर घंटों व्यस्त दीखते हैं।'

इन पंक्तियों से शुरू हुई इस कविता की प्रथम कड़ी में ही कविता का विषय सामने आता है कि परिवार के बच्चे बड़े हो चुके हैं। आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर बने हुए ये बच्चे दो अलग अलग शहरों में बस चुके हैं और वृद्ध पिता अपने घर में अकेले बैठे दिन व्यतीत कर रहे हैं। अकेलापन महसूस होने पर मेज पर रखी दो बेटों की तस्वीरे ही उन्हें दिलासा दे रही है। आज के दौर में बच्चों के साथ वृद्धावस्था को खुशी खुशी बिताकर बच्चों के कंधों पर मरघाट पहुंचने के सपने अब बूझते जा रहे हैं। ऐसी बातें अब केवल भारतीय संस्कृति की यादें बनती जा रही हैं। "कैसा दुर्भाग्य है कि आज अंधी आधुनिकता ने हमारी पूरी संस्कृति को ही निगल लिया है और हम उसी अंधेपन में अग्रगण्य बन पाने की होड़ में दिनोंदिन पतन की ओर उन्मुख हो रहे हैं।" (पृ.45, दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा, त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका, जी.वी.कृष्णाराव) आधुनिकता के अंधानुकरण से समाज तेज गति से पतन की ओर अग्रेसर हो रहा है।

ऐसे में आज देश का वृद्ध अकेलापन, मायूसी, उपेक्षा, अभाव आदि का शिकार बनता जा रहा है। प्रस्तुत कविता में कवयित्री ने इन सभी मुद्दों को बड़ी भावुकता से रेखांकित किया है।

अकेलापन –

तमाम जिंदगी तरक्की के पीछे दौड़ लगाते हुए, बच्चों की जरूरतों को पूर्ण करते हुए बीताने पर ऐसा समय भी आता है जब मन करता है कि बस अब बच्चों को दौड़ लगाने दो, बच्चों के सहारे चैन की सांसे लेना शुरू करें। इसी अवस्था को हम वृद्धावस्था कहते हैं पर ऐसी अवस्था में बच्चे बुजुर्गों से कन्नी काटने लगे। जिम्मेदारी उठाने से कतराने लगे तो वृद्धों पर क्या बीतती होगी इसका अंदाजा लगाना भी बड़ा मुश्किल है। प्रस्तुत कविता के पिता अपने बड़े महानुमा घर में अकेले रहते हैं। पत्नी का स्वर्गवास हो चुका है, बेटियों की शादी हो चुकी है और बेटे महानगरों में गुम हो चुके हैं। घर के नौकर के सहारे वृद्ध पिता की जिंदगी कट रही है। बड़ा अकेलापन महसूस कर रहे हैं वृद्ध पिता।

उपेक्षा –

आजकल वृद्धावस्था और उपेक्षा का बनता जा रहा संबंध बड़ी मात्रा में उजागर हो रहा है। प्रस्तुत परिवार के दोनों बेटे अपने पिता को अपने साथ रहने ले जा सकते हैं पर दोनों में से कोई भी जिम्मेदारी नहीं ले रहा है। कभी वे पिता से मिलने भी आते हैं तो अपने स्वार्थ के लिए।

‘बेटों में से कभी कभी कोई आता है, अपने हिस्से के रुपये लेने
कोई नहीं कहता आप चलकर हमारे साथ रहे, हमें खुशी होगी’

जायदाद में से अपना हिस्सा मांगने बेटों को जरा भी हिचक महसूस नहीं होती। उसे वे अपना अधिकार मानते हैं पर वृद्ध पिता की उनके द्वारा हो रही उपेक्षा पर वे चिंतन करना अपनी जिम्मेदारी नहीं समझते कितनी विडंबना है ? शायद बेटों की नजरों में वृद्धपिता की उपयोगिता नहीं बची हुई है। एक जमाने में सफल कारोबारी पिता अब अर्थप्राप्ति की प्रक्रिया से निवृत्त हो चुके हैं।

‘पेट्रोल पंप बिक चुका है बाकी कारोबार पहले से ही ठप है।’

ऐसे में अर्थिक दृष्टि से अनुत्पादक पिता बेटों की ओर से उपेक्षा प्राप्ति का धनि बन चुका है। यह केवल इस परिवार का ही चित्र नहीं तो समाज के अधिकांश परिवारों में यही स्थिति दिखाई देती है।

अभाव –

वृद्ध है, अर्थिक दृष्टि से अनुत्पादक हैं तो स्वाभाविकता अभावग्रस्त जिंदगी गुजारना उनकी नियती है इस प्रकार की अलिखित परिभाषा सी बनती जा रही है। वृद्धों की जरूरतें, अपेक्षाएं, इच्छाएं आदि को परिवारों में नकारा जा रहा है। वृद्ध अभावग्रस्त जीवन के लिए बाध्य बन रहे हैं।

‘खाने के बेहद शौकिन पिताजी कई कई दिन दूध ब्रेड पर गुजारा करते हैं।’

अपने समय में पूरे परिवार के साथ बड़ी सी मेज पर स्वादिष्ट व्यंजनों का आनंद उठाने के शौकीन इस पिता पर कई कई दिनों तक दूध ब्रेड पर गुजारा करने की नौबत आना उनके अभावग्रस्त जीवन पर प्रकाश डालता है। उनके दोनों बेटे अपने पिता की इस स्थिति के लिए खुद को जिम्मेदार नहीं मानते। न ही उन्हें अपने कृति पर खेद महसूस होता है।

इस संपूर्ण कविता की प्रत्येक पंक्ति वृद्ध विमर्श पर पाठकों को चिंतनमग्न बनाती हैं। अकेलापन, उपेक्षा, अभावग्रस्तता, निराशा, वेदना आदि के परिणामस्वरूप कुछ विक्षिप्त, हठी-सा बना इस कविता का वृद्ध पिता पाठकों को झकझोर देता है। सोचने पर मजबूर करता है कि क्या यह वही भारत देश है जहां श्रवणकुमार, भगवान राम जैसे परिवार के उत्तराधिकारी निर्माण हुए थे ? जिन्होंने अपने माता-पिता की इच्छा, आज्ञा पूर्ति के लिए अपना पूरा जीवन समर्पित कर दिया था। अपनी व्यक्तिगत भावनाओं को तिलांजली दे दी थी। फिर आज परिवर्तित हुई सामाजिक मानसिकता के लिए उपाय कहाँ से ढूँढें ? भूमंडलीकरण, बढ़ता पाश्चातिकरण, नैतिक मूल्यों में आ रही गिरावट, भौतिक सुविधाओं का आकर्षण, आगे बढ़ने की तीव्र चाहत आदि को वृद्ध विमर्श के कारण माना जाए तो समय चलते उन पर प्रतिबंध लगाना बड़ा आवश्यक है। अन्यथा यह समस्या धीरे धीरे विकराल रूप धारण कर भारतीय संस्कृति को निगल जाएगी। अतः इस स्थिति की संवेदनशीलता महसूस करना बड़ा जरूरी है। वृद्धावस्था प्रदीर्घ जीवनानुभवों का संग्रह होती है। वृद्धावस्था मनुष्य जीवन की परिपूर्णता का अंतिम चरण होता है। वृद्धावस्था बड़ी संवेदनशील होती है। इसीलिए वृद्धों को समाज की व्यर्थ इकाई समझने की गलती हमसे न हो।

ग्रंथसूची

- 1) कबाडी का तराजू – निर्मला गर्ग
- 2) भूमंडलीकरण और हिंदी उपन्यास – डॉ. पुष्पपाल सिंह
- 3) दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा, त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका– संपा जी.वी. कृष्णाराव

आंध आदिवासी लोकगीतों में पर्यावरण संचेतना

डॉ. विश्वनाथ महादू देशमुख

सहायक प्राध्यापक

राजराम महाविद्यालय, कोल्हापुर

भूमिका:

विश्वपटल पर आज आदिवासियों की संख्या हर देश में पाई जाती है। अमरिका, रशिया, फ्रान्स, जर्मनी, चायना आदि विकसित देश तथा अफ्रिका, इंडोनेशिया, वेस्ट इंडिज, भारत, नेपाल, बंगला देश, श्रीलंका आदि अविकसित देशों में अपनी संस्कृति परंपरा को संभालते हुए जीवनयापन कर रहे हैं। अन्य समाज की तुलना में आदिवासियों की जीवन जीने की पद्धति भिन्न है।

भारत में आदिवासियों की संख्या विश्व के किसी भी देश की तुलना में अधिक है। 2001 की जनगणना के अनुसार देश में आदिवासियों की संख्या 85.57% लक्ष्य बताई गई है। भारत के वनों, पर्वतों, दुर्गम प्रदेशों में आदिवासियों के अस्तित्व कोपाया जाता है। मूल निवासी के रूप में अपनी संस्कृति परंपरा और सामाजिक नीति नियमों का पालन करते हुए जीवन जी रहे हैं।

मराठवाडा के अनेक जिलों में 'आंध' का अस्तित्व दिखाई देता है। इनका संपर्क अन्य मराठी भाषा-भाषी समाज से होने के कारण इनकी अपनी बोली भाषा वह भूल चुके हैं। आज इनके लोकगीतों की भाषा का रूप मराठी का देहाती रूप है। लोकगीत मानव के हृदय की वह प्राकृतिक अभिव्यक्ति है, जिसमें भाव, भाषा और छंद से मुक्त रहकर स्वछंद रूप से निसृत होने लगते हैं। 'आंध' आदिवासी लोकगीतों में प्रकृति को विशेष महत्व दिया गया है। आदिवासी 'प्रकृति' पूजक माने जाते हैं। इस दृष्टि से उनके गीतों में पर्यावरण संचेतना का दर्शन सहजरूप से होता है।

'आंध' आदिवासी समाज परिचय:

भारत की जनजातियों में मुख्य रूप से सन्थाल, भील मीणा, गोण्ड, मुण्डा, नागा, वारली, खासी, ओरांव, गारों, आंध, हो, पारधी और कोकणी आदि दृष्टिगोचर होती हैं। इनकी अपनी अलग-अलग संकल्पनाएँ होती हैं। धर्म, कुल परंपरा, बोलीभाषा, अर्थव्यवस्था, नृत्य और संगीत आदि में भिन्नता दृष्टिगोचर होती है। जिस प्रकार भारत आदिवासी जनसंख्या में दूसरे नंबर पर आता है उसी प्रकार महाराष्ट्र आदिवासी संख्या की दृष्टि से चौथे क्रमांक पर आते हैं। डॉ. गारे जी के अनुसार- राज्य में पूना, नांदेड, अमरावती, यवतमाल, नागपुर, भंडारा, चंद्रपुर, गडचिरोली, रायगड आदि जिलों में दृष्टिगोचर होती है।

महाराष्ट्र के आदिवासियों में भिल्ल, गोंड, प्रधान, वारली, कोकणी, ठाकर, गावीत, आंध, कोरकू, माडिया गोंड, कातकरी, महादेव कोळी पारधी आदि जनजातियाँ दृष्टिगोचर होती हैं। महाराष्ट्र में कुल 45 आदिवासी जनजातियाँ पायी जाती हैं। उनमें 'आंध' जनजाति का महत्वपूर्ण स्थान है। महाराष्ट्र के मराठवाडा विदर्भ के कई जिलों में वे निवासी के रूप में रहते हैं। उन जिलों में- नांदेड, परभणी, हिंगोली, यवतमाल, अकोला, बुलढाणा और वाशिम आते हैं। आंध्रप्रदेश के आदिलाबाद जिले में भी कम अधिक मात्रा में वे निवासी के रूप में रहते हैं।

'आंध' आदिवासी समाज के लोकगीत:

'आंध' आदिवासी समाज में लोकगीतों का अधिक महत्व है। अनेक प्रसंगों पर गीत प्रस्तुत करने की परंपरा प्राचीन काल से देखी जाती है। सुख-दुख के प्रसंगों पर पुरुष और स्त्रियाँ अपनी भावभावनाओं को स्वरो के माध्यम से प्रकट करती हैं। इनके गीतों का स्वरूप अलंकार रहित होने कारण इन गीतों को सहज रूप से समझा जा सकता है। 'आंध' में निम्नांकित रूप से लोकगीतों को पाया जा सकता है-

1. संस्कार गीत 2. व्रत तथा त्यौहार गीत 3. देवी- देवता विषयक लोकगीत 4. पारिवारिक संबंधों के गीत

5. श्रमगीत 6. पुरुषों के लोकगीत 7. छोटे बच्चों के गीत

इस तरह विभिन्न प्रसंगों पर गीत गाने की प्रथा 'आंध' समाज में दृष्टिगोचर होती है।

'आंध' के गीतों में पर्यावरण संचेतना:

वनों, जंगलों से लकड़ियाँ लाना, शिकार करना, वृक्ष (टेंथ्री) के पत्तों को इकट्ठा करना, महुए के फूल आदि उदरभरण की वस्तुएँ लेकर आता है। प्रकृति के प्रति उसके मन में अगाध श्रद्धा है, वह प्रकृति को ईश्वर मानता है। वह कहता है -

“आकाशाच्या देवा कवून रे तापला / असे सूर्य देव तापून लाल झाला

मात्र अंजनाच्या पोटी / मरोती का हो जलमला

जलमला सूर्या गिलाया निघाला / सूर्या गिलाया निघाला

म्हणून सूर्या तंबडा लाल झाला'

प्रकृति के विभिन्न अंगों का चित्रण गीतों के द्वारा प्रकट होता है। सूर्य को आकाश की देवता मानकर उसे प्रार्थना के द्वारा शांत करने का प्रयत्न किया जाता है। मारुती का जन्म होने पर वह बड़े फल के रूप में सूर्य को निगलने निकलता है। इसकारण वह लाल दिखाई दे रहा है। इसप्रकार के गीत 'आंध' आदिवासियों में पीढ़ी-दर-पीढ़ी दृष्टिगत होते हैं। 'आंध' समाज अन्य भाषा-भाषी समाज के संपर्क में आने से

अपनी मूल संस्कृति को भूलता जा रहा है। अन्य संस्कृति उसे प्रभावित कर रही है। फिर भी आज कुछ ऐसा मौखिक संग्रहसके पास मिलता है जो 'आंध' की विशेष पहचान को उजागर करता है।

“निसर्गपूजक आमी आंध/चंद्र सूरि आमचा अधिपति
परथम नमन निसर्गाला / दू सरे द्रविडाला
आदिवासिच्या पूर्वजा/तुझ्या पासून झाली उत्पति
अन्य प्राणी आमी पूजातों/वाघ नाग वृक्षाला समरतो
आकाशात वीज चमचम करती / तिला पाहुनी आंध समझती
आकाशात धनुष्य दिसतो / आंधाना फारच हरष होतो”

‘आंध’ समाज अपना पेट, वनों, जंगलों से मिलने वाले अन्य साधनों से भरता है। मराठवाडा तथा विदर्भ के अनेक ‘आंध’ लोग अपना पेट भरते के लिए आंध्रप्रदेश में जाते हैं। वहाँ उन्हें श्रम के अनुकूल अधिक पैसे भी मिलते हैं। ‘आंध’ अपने आपको प्रकृति पूजक मानता है। वह चंद्र और सूर्य को अपना अधिपति मानता है। पहला प्रणाम वह प्रकृति को दूसरा द्रविड़ को करता है। जंगल के सभी प्राणी वृक्ष उसके लिए पूजक है। इन गीतों के द्वारा जंगल संवर्धन का संदेश मिलता है। आज के हालत अत्यंत बिघड़े हुए हैं। इसलिए यह पंक्तियाँ मार्मिक लगती हैं।

आज अन्य समाज की तरह ‘गाँव’ में बसे ‘आंध’ कृषि कर्म कर रहे हैं। आज कृषि उनका महत्वपूर्ण अंग बन गया है। बीज बोने से लेकर फसल पूर्ण होने तक सभी कार्य करने पड़ते हैं। धरती माता के प्रति ‘आंध’ अधिक नतमस्तक होता है। उसके पूरे परिवार का पेट भरने वाली इस धरती की ओर वह भावुकता से देखता है।

“सूर्या हो सूर्या नमन करीतो तु या/ आकाशीच्या हे चंद्रा नमन करतो तु या
नमन कुणा कुणा ला हो धरती माता ला हो / नद्या- नाल्याना डोंगराना हो
नमन कुणा ला हो धरती मातेला हो”

खेत में बीज बोने के पश्चात बारिश न होने के कारण ‘आंध’ किसान चिंता से घिर जाता है। वह प्रकृति के सभी इकाईयों को नमन करता है। आज कई प्रकार की प्राकृतिक समस्याओं से मानव घिरा हुआ है। पर्यावरण का विनाश ही इन समस्याओं का कारण है।

मराठवाडा तथा विदर्भ में बारिश अन्य क्षेत्र की तुलना में कम ही रहती है। यहाँ अधिकतम खेती बारिश पर निर्भर होती है। उनके सभी परिवार का पेट फसल पर निर्भर होता है। आज सभी स्थानों पर जल समस्या निर्माण हो रही है। इस कारण गाँव में बसे लोग पेट भरने हेतु बाहर निकाल रहे हैं।

निष्कर्ष:

प्रकृति की गोद में रहकर उसे ही ईश्वर मानकर आदिवासी लोग जीवनयापन करते हैं। प्रकृति की कृपा रहने की कामना हमेशा रहती है। ‘आंध’ समाज की आर्थिक स्थिति अच्छी न होने के कारण उन्हें प्रकृति के साधनों पर निर्भर रहना पड़ता है। आज ‘वाडी’ तथा ‘दरी’ में उतनी सुविधाएँ प्राप्त नहीं होती। श्रम करते समय प्रकृति रूपी ईश्वर का विचार हमेशा मन में होता है। स्त्री मन ईश्वर की चाह में दौड़ पड़ता है।

पर्यावरण आज महत्वपूर्ण विषय बनकर सामने आया है। जंगल की हानी होने से बारिश कम हो गई है। जब मनुष्य ने पर्यावरण को समाप्त करने की ठानी है तो वह भी अपना रुद्रावतार समय-समय पर बता देता है। आनेवाले समय में यह बात विनाशकारी निश्चित रूप में साबित होगी इसमें कोई संदेह नहीं है। इसकारण आज इस प्रकार के विषय को लेकर पहल होनी आवश्यक है। वर्तमान पीढ़ी को इस बात से अवगत कराना हम जैसे उच्च विभूषित लोगों का ही काम है।

संदर्भ सूची:

1. ढाकरे कोंडाबाई, व्रत गीत (ग्राम- आंध गुड्डा तहसिल- उटनुर, जिला- आदिलाबाद)
2. ढोले साखराबाई, व्रत गीत (ग्राम- ठाकरवाडी, तहसिल- हदगाव, जिला- नांदेड)
3. तांबारे शांताबाई श्रमगीत (ग्राम- धानोरा, तहसिल- किनवट, जिला- नांदेड)
4. डॉ. उपाध्याय कृष्णदेव, भारत में लोकसाहित्य (इलाहबाद: साहित्य भवन, प्रथम संस्करण 1998 ई.)
5. डॉ. कुंवर गौतम भाईदास, आदिवासी लोकसाहित्य (कानपुर: चंद्रलोक प्रकाशन, प्रथम संस्करण 2012 ई.)

भवानी प्रसाद मिश्र की कविता में 'पर्यावरण' संचेतना

डॉ. मनोहर जमघाडे
सहा.प्रा. हिंदी, विभाग,
राजर्षी शाहू कला व विज्ञान
महाविद्यालय, वाळूज,
औरंगाबाद

भवानी प्रसाद मिश्र 'दुसरा सप्तक' में संकलित है। पहली पीढ़ी के बुजुर्ग कवि है। "वे प्राकृतिक परिवेश से गहराई से जुड़े हैं। उनकी प्रारंभिक कविताओं से ही हमें यह बात दिखाई देती है। प्रकृति सौन्दर्य को रागात्मक दृष्टि से देखते हैं। उनकी अधिकांश रचनाओं में प्रकृति मानवी चेतना प्रदान करती है।" उनके कविता संग्रह है – 'बूनी हुई रस्सी, शिलालेख, व्यक्तिगत परिवर्तन कालजयी (1978) शरीर कविता फसले और फूल (1980) नीली रेखा तक (1984), तूस की आग (1985) अधिकांश कविता संग्रहों में पर्यावरण संचेतना अभिव्यक्त हुई है। हम जानते हैं कि हमारे आसपास का वातावरण जमीन, हवा, पानी, धूल, पेड़, पौधे, पत्ते, मिट्टी, वनस्पतियाँ, जीव-जन्तु आदि को पर्यावरण के अंतर्गत समाहित किया जाता है। यानि धरती से जुड़ा वातावरण और इससे जुड़े अन्य उपादानों को मिलाकर पर्यावरण कहा जाता है।

"हवा और पानी / धरती और आकाश/ प्रकाश और कला हमारी क्षुद्रता को / सदा से जानते हैं/ क्षमा कर देंगे वे हमें/ क्योंकि वे क्षुद्रताओं को सदा से क्षम्य मानते हैं।"

कवि भवानी प्रसाद मिश्र जी जो 'जो हम नहीं जानते' कविता में प्रकृति की श्रेष्ठता को प्रतिपादित किया है। मनुष्यद्वारा प्रकृति असंतुलित एवं प्रदूषित होने लगी है। मनुष्य के पर्यावरण के प्रति क्षुद्र आचरण से पर्यावरण की ईकाईयाँ संतुलन बिगड़ रहा है। कवि बताते हैं, कि हमारी क्षुद्रताओं को प्रकृति क्षुद्रताओं को सदा से क्षम्य मानती हैं। धरती, पानी, आकाश, प्रकाश की श्रेष्ठता को कवि बताना चाहता है। मनुष्य को पर्यावरण के प्रति संचेत करते हैं।

**"अगर कभी तय होने लगा कि गलत था/
हमारा प्रकृति को उपभोग के लिए चुनना।"**

प्रकृति को उपभोग के लिए मनुष्य द्वारा चुना गया है। इसलिए कवि चिंता व्यक्त करता है। मनुष्य प्रकृति को उपभोग की दृष्टि देखता है। प्रकृति के संसाधनों का अधिक मात्रा अंधाधूंध दोहन मनुष्य द्वारा किया गया है। जिससे पर्यावरण का संतुलन बिगड़ रहा है। परिणामतः आज लगभग हम उसके नतीजे भुगत रहे हैं। अकाल, सूखा, भूकंप, अनावृष्टि घटता हुआ जल स्तर आदि प्रकृति का प्रकोप नहीं हैं ? ये सब प्रकृति के प्रति अप्राकृतिक आचरण के कुफल हैं। प्रकृति को सुरक्षित, संतुलित रखने में ही मानव जीवन का कल्याण है। प्रकृति मनुष्य जीवन का आधार है। कवि प्रकृति का हो रहा उपयोग के प्रति मनुष्य को सजग कराते हैं।

**"खाली कासा लेकर/आयेगा कल का प्यासा दिन/
हर दिन की तरह/सुनी-सुनी आँखों देखकर उसे/
रह जाता हूँ हर दिन।"**

वृक्षों की कटाई से पर्यावरण असंतुलित होने लगा। वर्षा कम होन लगी है। पानी की किल्लत पर्याप्त वर्षा न होने से बढ़ने लगी है। भूजल घटता जा रहा है। पानी के लिए मनुष्य प्यासा रहना पड़ सकता है। कवि पर्यावरण के साथ जल संवर्धन पर बल देता है। पानी के महत्व को प्रतिपादित करता है।

**"ऋतु और प्रकृति-हीनता में पले ये शहर/
काट रहे हैं/ चीजों के बीच अपनी शाम अपनी सहर।"**

ऋतु और प्रकृति हीनता में शहर के मनुष्य पलते जा रहे हैं। चीजों के बीच अपनी शाम सहर काट रहे हैं। पर्यावरण के प्रति मनुष्य उदासीन है। प्रकृति से मनुष्य दूर होता गया है... कवि पर्यावरण के सानिध्य के लिए मनुष्य को संचेत करते हैं... पर्यावरण का महत्व बताने हैं...

**"शून्य हो गई सृष्टी की/ ज्यादातर व्याप्ति और हवा को भागना पड़ रहा है/बदहवास होकर / उसे भटने /
सोचता हूँ क्या ऐसे में... हम नहीं कर सकते इसे अश्वस्त/ निकल स्वयं समस्त शून्य व्याप्ति को भरने/ नहीं ले
सकते क्या हम वह काम जो साधारतया हवा का माना गया है।"**

औद्योगिक कारखानों में वृद्धि हेतु से हवा प्रदूषित होने लगी है... मनुष्य ने अपने हाथों में ऐसे काम लिया है। जिसमे हवा प्रदूषित होने लगी है... हवा बदहवास होकर भागने लगी है... कवि मनुष्य की ऐसे काम हाथों में लेने के लिए आह्वान करता है, जिसमे हवा प्रदूषित नहीं होगी... हवा को प्रदूषण से मुक्त करने की माँग कवि मनुष्य से कहता है... शुद्ध हवा को अश्वस्त रखने के लिए मनुष्य को सजग कराते हैं...

“दोपहर की सख्त धूप ने/ पंछियों को चुप कर दिया है...”

पर्यावरण ह्रास के कारण सूरज के तापमान में वृद्धि होने लगी है... धरती का तापमान बढ़ने लगा है... मनुष्य के साथ साथ पंछियों पर धूप का असर हो रहा है... कड़ी धूप के कारण पेड़ पर बैठे हुए हैं। कवि बढ़ते हुए तापमान से पंछियों पर हो रहे असर को अभिव्यक्त करते हैं।

“नहीं ऐसा मत करो/ प्रकृति का चेहरा बिगाड़ों मत/

न इसकी गत करो/ नहीं ऐसा मत करो/ये हरे मैदान

रहने दो/”

कवि भवानी प्रसाद जी शहरीकरण से पर्यावरण ह्रास के प्रति चिंता व्यक्त करते हैं। शहरों की आबादी बढ़ने के कारण हरे-भरे जंगलों की कटाई की गयी। पर्यावरण का ह्रास शहरों में अधिक होन लगा है। कवि मनुष्य को सचेत करता है कि, इन हरे मैदान को हानि मत पहुँचाओं। कवि पर्यावरण का महत्त्व जानता है। वह स्वयं पर्यावरण से पूरी तरह जुड़ा होने से दूसरों को भी जुड़े रहने लिए कहता है।

सारांश :

कवि भवानी प्रसाद मिश्रजी प्रकृति के साथ रागात्मक संबंध को ही स्वीकार करते हैं। वे मानते हैं कि प्राकृतिक परिवेश सुरक्षित तथा संतुलित रखने में ही मानव का कल्याण है। वे वृक्ष संवर्धन, जल नीति आदि की बातें करते हैं। वे बढ़ते शहरीकरण से भी चिंता करते हैं।

संदर्भ :

- 1) डॉ. मनोहर जमधाडे – नौवें दशक की कविता में पर्यावरण संचेतना
- 2) भवानी प्रसाद मिश्र – तूस की आग – पीतांबर पब्लिकेशन दिल्ली
- 3) भवानी प्रसाद मिश्र – नीली रेखा तक – हिमाचल पुस्तक दिल्ली

परिस्थिति से जूझता हुआ 'मिले सुर मेरा तुम्हारा' उपन्यास का किसान सुरजन सिंह

डॉ. एकनाथ श्रीपती पाटील,
हिंदी विभाग प्रमुख,
राधानगरी महाविद्यालय,
राधानगरी, जिला-कोल्हापुर।

मनमोहन सहगल द्वारा लिखित और पंचशील प्रकाशन जयपुर द्वारा २००९ में प्रकाशित 'मिले सुर मेरा तुम्हारा' इस उपन्यास में पंजाब के बनूड-मोहाली सड़क पर स्थित भागो माजरा गाँव के बूढ़े सुजनसिंह इस किसान की कहानी है। उनके घर में पत्नी, दो बेटे और एक बेटी हैं। भागो माजरा गाँव अब आधुनिकता के रंग में रंग गया है। सत्ता उर्फ सतिंदर सिंह सुरजन का बड़ा बेटा है जो पढ़ने-लिखने में रुचि नहीं रखता। यह देखकर सुरजन ने उसकी शादी कम उम्र में की ताकि खेत तथा घर-गृहस्थी के कामकाज में उसका उपयोग हो। टी. वी. के स्वतंत्र चैनल, आधुनिकता की चकाचौंध तथा पम्मी और गुरिंदर की देखा-देखी वह भी मिट्टी से जी चुराने लगा। आवारा गर्दी, बेकार घूमना, गाँव में सबके साथ पंगा लेना और जरूरत पड़ने पर दो हाथ करना तथा नशापान करने में सत्ता रुचि लेने लगा। अब सत्ता की हरकतों से परेशान सुरजन को उसकी छोटी आयु में विवाह करने भूल का पछतावा हो रहा है। सुरजन को बेटी गुरिंदर अब गाँव के खेत-खलिहान में कामकाज करनेवाला लड़का पसंद नहीं बल्कि उसे एनआरआई दुल्हा चाहिए। छोटा बेटा पम्मी उर्फ परमिंदर सिंह को आधुनिकता की हवा लग गई और छोटा कुछ कमाने हेतु विदेश जाता है। सुरजन की बेटी तथा बेटे को जो है उससे अधिक बेहतर पाने की लालसा ने सुरजन की आर्थिक स्थिति को डावाडोल बना दिया।

आज भारतीय समाज जीवन में वृद्धों की समस्या बढ़ गई है। इसलिए उनके स्थिति-गति को नए दृष्टिकोण से देखा जाना चाहिए। वृद्धों का निर्वासन, अकेलापन, पराधीनता, आर्थिक कमजोरी तथा उन्हें वृद्धाश्रम भेज देना जैसी समस्याएँ बढ़ रही हैं। आज से यह समस्या शहरों तक सीमित थी। मगर यह आज गाँव तक पहुँच गई है, किसान जीवन इससे अछूता नहीं रहा। डॉ. कुसूम शर्मा कहती है, "व्यक्ति अगर चिंतन कर अपने ही जीवन झाँककर देखे तो कभी उसे यह नहीं लगना चाहिए कि उसने जिंदगी जी नहीं है। साथही मौत से घबराना भी मौत है, मौत से न घबराना ही जिंदगी है।"¹ प्रस्तुत कथन पर विचार किया जाय तो सुरजन सिंह अपने बेटों की आलसी तथा विलासी प्रवृत्ति से न डरते, उनसे शिकायत करते हुए ढलती उम्र में भी घर-परिवार, खेत-खलिहान की जिम्मेदारियाँ उठाते हुए अपनी जिंदगी जीता हुआ दिखाई देता है। किसान अपनी जवानी में कृषि-कर्म करके घर-परिवार को सुखी बनाने का प्रयास करता है। उसकी इच्छा होती है कि उसके बेटे जवान होते ही खेती की जिम्मेदारी अपने कंधों पर ले और स्वयं वह धोती, कुर्ता, साफा पहनकर अपने हमउम्र किसानों में गप्पे हाँकना, अपने बेटों के बल जारी कृषि-कर्म का बड़प्पन बताकर गाँव में घूमे। मगर जब बेटे आलसी तथा ऐयाशी प्रवृत्ति के निकलते हैं तब उस बूढ़े किसान का जीवन दुखी बनता है।

सुरजन सिंह अनुभवी और दूर-दृष्टि रखनेवाला किसान है। पंजाब में गेहूँ की फसल बैसाख में काटकर, गहाई (दंवरी) कर, गेहूँ घर लाया जाता है। बेमौसम की भारी बरसात के कारण कटी हुई फसल भीग जाती है। सुरजन का बड़ा बेटा सत्ता भीगी हुई फसल देखकर अपना गुस्सा श्रमिक बाबू पर उतार देता है। उसे गाली देकर मारपीट करता है। बाबू सुरजन सिंह का काम छोड़कर अन्य जगह जाने का विचार करता है। जाने से पहले वह अपने मालिक सुरजन सिंह को मिलकर सत्ता की ज्यादातियाँ उजागर करता है। बाबू के मुँह से सत्ता की शिकायत सुनकर वह सोच-विचार करता है। वह जानता है कि बाबू जैसा परिश्रमी और विश्वासु नौकर उसे नहीं मिलेगा। इसलिए सुरजन अपने बिगडेल बेटे को ही धमकाता है, "बाबू मेरे पुत्तर की तरफ ही है। तू इसको गाली दी। थप्पड़ मारिआ, मैं टंगा तोड़ देआंगा तेरी।" वह अपने कामचोर बेटों को सख्त हिदायत देता है कि बाबू जैसे ईमानदार नौकर से झगड़ा न करने की। वह जानता है कि बाबू अगर चला जाएगा तो उसकी खेती का काम उसके बिगडेल बेटे से नहीं होगा और इस बूढ़ापे में यह सब वह नहीं कर सकता। इसलिए बूढ़े सुरजन बाबू को प्यार से समझाते हैं और उसे जाने नहीं देते। सुरजन सिंह समय का तपाया-पकाया किसान था। उसने अपने पुरखों की जमीन पर मेहनत मजदूरी करके तथा खेती में नए-नए प्रयोग कर पंजाब की हरित क्रांति में अपनी ओर से योगदान दिया था। घर में समृद्धि आयी जिसका परिणाम यह हुआ कि उसके बेटे कामचोर, अहंकारी, आलसी और अयोग्य निकले। इस बात से सुरजन सिंह को पछतावा हो रहा है।

पम्मी और गुरिंदर गाँव में ही उसके पास बने रहे इसलिए सुरजन ने बहुत कोशिश की। गुरिंदर के लिए खाते-पीते परिवार का लड़का खोज लेता है मगर गुरिंदर एनआरआई दुल्हे के लिए अड़ गई। पम्मी को रोकने हेतु सुरजन ने उसका भी विवाह करा दिया मगर सालभर बाद पम्मी अपने माँ-बाप, पत्नी तथा दुधमुँहे बच्चे को छोड़कर कनाड़ा चला जाता है। पम्मी को विदेश भेजने तथा गुरिंदर को एनआरआई से ब्याहने सुरजन को अपनी खेती गिरवी तथा बेचनी पड़ती है। ट्रक्टर बेचना पड़ता है। इससे उसकी आर्थिक स्थिति डावाडोल हो जाती है। "सुरजन की इन पारिवारिक स्थितियों के लिए कौन जिम्मेदारी है? नई रोशनी? पाश्चात्य उन्मुक्तता के प्रति दुराग्रह? सुरजन की संतान के प्रति भावुकता?"² कुछ भी हम कहे लेकिन वर्तमान में बूढ़े सुरजन सत्ता की उदंडता, निष्क्रियता से परेशान तथा लज्जित है। पम्मी के पत्नी और बच्चे के बोझ तले दबे और पति द्वारा

गर्भवती बनाकर छोड़ी गई अपनी बेटी तथा उसके होनेवाले बच्चे के कारण सुरजन तनाव में जी रहे हैं। किराए के मजदूरों की बदौलत वह किसी तरह अपनी इज्जत बचाकर जी रहा है। सत्ता अनुभवहीन है और जवानी के जोश में होश खो बैठता है। अतः सुरजन ही उसकी नकेल कस सकता है। बाबू को समझा-बुझाकर सुरजन अपनी भीगी फसल धूप में सुखाने और गहाई (दंवरी) करने का आदेश देता है। गहाई का काम करनेवाले मजदूर मजूरी के अतिरिक्त शराब की मांग करते हैं तो सुरजन बेमौसम बारिश से बचने और अनाज घर लाने हेतु शराब देने का तैयार होता है। "सुरजन मन ही मन हिसाब लगा रहा था। दिनभर की मजदूरी साठ रुपये लेते हैं। रात में नब्बे माँगने लगते हैं। तीन बंदों का हुआ दो सौ रुपये। कम-से-कम दो बोतले एक सौ बीस रुपये की और तीन आदमी का भोजन पचास रुपये। कुल बना लगभग साढ़े चार सौ। दूसरी ओर सवेरा होने तक अन्न सुरक्षित हो जाएगा, फिर हनेरी आए या मेह, मैं खट्ट गया।"³ इस तरह सुरजन समझदार तथा अपना अपना भला-बुरा समझनेवाला बूढ़ा किसान है।

सुरजन एक समझदार किसान के साथ अपने बेटे को सही राह पर चलाने हेतु मार्गदर्शन करनेवाला तथा कर्तव्य-तत्पर बाप के रूप में भी दिखाई देता है। पम्मी के विदेश जाने तथा गुरिंदर के विवाह के प्रबंध के लिए सुरजन ने अपने खेत और ट्रैक्टर बेच दिया था। सत्ता को लगता था कि बची हुई जमीन पर उसका अधिकार होगा मगर ऐसा नहीं होता देख वह दिन-ब-दिन आवारा बन घूमता है। सुरजन उसे समझाने का भरकस प्रयास करता है, "सतिंदर पुत्तर, अब तू थोड़ा जिम्मावार बन, देख बेटियाँ बड़ियाँ हो रही हैं, कल उनके हाथ भी पीले करने हैं, अन्दर कुछ होगा, तभी काम चलेगा"⁴ सुरजन के समझाने का परिणाम बेटे पर नहीं होता। उल्टे वह अपने ऊपर हुए अन्याय की बात कर तीनों बच्चों के साथ सम व्यवहार क्यों नहीं किया? सवाल करता है। सत्ता का सवाल सुनकर सुरजन को दुःख के साथ पछतावा होता है। पम्मी का कोई अता-पता नहीं और गर्भवती गुरिंदर को पति द्वारा छोड़ देना, ऐसे स्थिति में अनपढ़-गंवार सत्ता की बातें सुरजन को उचित और यथार्थ लगती हैं। दोनों बच्चों की जिद पूरी करते समय बड़े बेटे पर हुए अन्याय का अहसास सुरजन को भावुक बना देता है, "अकस्मात् सुरजन सत्ता के प्रति भावुक हो उठा और व्याकुलता में उसके अनुभवी नेत्रों से जल-मौक्तिक चू कर समश्रु चेहर पर अटक गए।"⁵

दूसरों की सहाता करना सुरजन का गुण है। काम की तलाश में भटक रहे अजनबी बाबू को सुरजन अपने खेत में काम देकर उसपर भरोसा करता है। सुरजन के भरोसे के लिए बाबू खरा उतरता है। बाबू की मेहनत-मुशक्कत, कार्यशीलता, सद्ब्यवहार और विनम्रता सुरजन के मन में बाबू के प्रति पुत्रवत् ममत्व पैदा करती है। नतीजतन सुरजन उसकी शादी रामदीन की बेटी लक्ष्मी से कर, बाबू को स्थायी रूप में अपने साथ बांधकर रखता है, उसके लिए अपने खेत में स्थायी निवास का भी प्रबंध करवाता है। सुरजन ने बाबू का प्रेम स्थायी गृहस्थी में परिवर्तित कर देने का ही यह परिणाम है कि सत्ता की गालियाँ खाकर भी बाबू सुरजन के खातिर उसके खेत में बंधा रहता है। दूसरों को सहायता करनेवाला सुरजन डरपोक है। जिस रात करनैल सिंह की हत्या होती है, बंदूक की आवाज तथा लोगों के पदचाप की ध्वनि सुनकर भी सुरजन वहाँ नहीं जा पाते, वह डरकर घर से बाहर नहीं आता।

बेटे परमिंदर और बेटी गुरिंदर के लिए चिंतीत बाप के रूप में सुरजन का चित्रण प्रस्तुत उपन्यास में हुआ है। कमाने हेतु कॅनडा चले गए पम्मी का अता-पता नहीं मिल रहा था, ऐसे में उसका दोस्त जसवंत सिंह कुछ रुपये देने हेतु सुरजन के घर आता है। सुरजन उसे अपने बेटे का कुशल-क्षेम पूछते चिंतीत दिखाई देते हैं, 'क्यों पुत्तर, उसदा वापिस आने कोई प्रोग्राम है? कोई टेलिफोन या डाक का पता? इक बार उससे सीधी बात हो जाएंगी तो बड़ा धीरज होगा। तुम्हें देखकर बड़ी तसल्ली हुई।' पति द्वारा छोड़ी और गर्भवती बेटी गुरिंदर के भविष्य को लेकर सुरजन सिंह चिंतीत है। जब पम्मी से कुछ रुपए उसे मिलते हैं तो वह गुरिंदर को शहर ले जाकर उसका गर्भ गिरा देता है और उसका दोबारा विवाह करा देता है। सास-बहू के झगड़े में नाक न खुपसनेवाले तथा बहू से झगड़ा न करनेवाले ससूर के रूप में तथा अपने नौकर बाबू के सुख-दुख की चिंता करनेवाले मालिक के रूप में सुरजन का चित्रण हुआ है। बेटी के सुख के लिए पंचों के सामने हाथ जोड़ माफी माँगनेवाला पिता है सुरजन सिंह। गुरिंदर का गर्भ गिराने के कारण गाँव की पंचायत के सामने अपराधी बन खड़े रहते हैं। पंचों को हाथ जोड़कर कहते हैं, "महाराज, मैंने तो यह कदम इस लड़की को सुखी देखने के लिए उठाया। दोबारा कहीं बैठ जाएंगी तो गृहस्थी का सुख पा लेगी। मैं भी सुखरू रहूँगा।"⁶ सुरजन स्वयं को तथा अपने बेटे को राजनीति से दूर रखता दिखाई देता है। चुनावी सभा में विधायक मलविंदर सिंह को सत्ता प्रश्न पूछना चाहता था लेकिन सुरजन उसे रोक देते हैं। पंजाब में किसानों के बेटे एक तो विदेश गए हैं बाकी बचे युवा खेती-कर्म को हेय समझने लगते हैं। ऐसे में किसानों को उत्तर प्रदेश तथा बिहार से आए श्रमिकों पर निर्भर रहना पड़ता है। लेकिन धीरे-धीरे इन बाहर से आए श्रमिकों का पंजाब में विरोध होने लगता है। उनके स्त्रीयों को गलत नजर से देखना, उनकी मजदूरी अस्थायी करने के साथ उनके साथ का भाईचारे का रिश्ता खत्म होने लगा। दोनों एक-दूसरे के विरोध में खड़े हो गए। ऐसे माहौल में जट्ट किसानों के युवाओं द्वारा अपने खेत का कामकाज स्वयम् करना चाहिए था लेकिन ऐसा नहीं हुआ। गीली मिट्टी में सनकर कामकाज करना उनसे नहीं हुआ। नतीजतन अतः सुरजन सिंह को ही दोनों में आपसी सुलह करके सारे गीले-शिकवे दूर करने पड़ते हैं। इस समझौते का पूरा श्रेय सुरजन सिंह को ही मिल जाता है।

पम्मी के कारण सुरजन को बहुत हानी उठानी पड़ती है, जमीन गई और कुछ कमाया भी नहीं। अतः सुरजन अपने नसीब को दोष देता हुआ हाथ मलता रहता है। लेकिन सुरजन को मालूम होता है, "परमिंदर ने कैनाडा में बिजली मिस्त्री का काम सीखा है, तो वह खुश हुआ। चलो विदेश में अधिक कमाया नहीं, तो ट्रेनिंग तो ली। यह सोचकर बापू संतुष्ट हो गया।"⁷

पम्मी बिजली मिस्त्री का कार्य कर दो-ढाई सौ रुपये कमाने लगता है और रोजमर्रा के खर्च के लिए घर में भी देने लगा। उधर गगन की गाँव में हो रही बदनामी के कारण सत्ता की आँखें भी खुल जाती है और वह भी घर तथा खेत के कार्य में लग जाता है। इससे सुरजन को अपने कमाऊ बेटे पर गर्व होने लगता है।

सुरजन अपने बेटों का परिवार एक बना रहे वह न टूटे इसलिए कोशिश करता दिखाई देता है। सुरजन अपनी पोती गगन का विवाह नरसाला के जर्मीदार अमरिक सिंह के बेटे पंजाब से तय करवाते हैं। ऐसे में असमय की बारिश तथा ओलों की मार से गेहूँ की दुबारा बुआई करनी पड़ती है। आर्थिक कठिनाई के इस घड़ी में सुरजन पम्मी को दैनिक खर्च के लिए सौ रुपये प्रतिदिन देने कहता है। अपने पति की कमाई पर गिद्ध जैसी नजर देखकर किरण झगड़े पर उतारू हो जाती है। किरन की बातों से सुरजन को दुःख होता है लेकिन वह अपने बहु के मुँह नहीं लगता उल्टे अपने बेटे को ही समझाता है, "परिवार इक इकाई होता है, इसमें घर के सारे मेम्बर मिल के रहते और खाते-पीते हैं। एक की जरूरत के लिए दूसरे खर्च करके भी खुशी महसूस करते हैं-क्योंकि नाँअ परिवार दा चलता है, बंदे का नहीं। जिस दिन बंदा अलग होके खड़ जाता है, परिवार टूट जाता है।"^c परिवार का मुखिया होने के नाते सुरजन घर की स्त्रियों के मुँह लगकर झगड़ा बढ़ाना नहीं चाहता। बेटे पम्मी को ही परिवार की एकता के लिए, एक-दूसरे के लिए त्याग करने की सीख सिखाकर अपना परिवार टूटने नहीं देता है। फसल अच्छी होकर कम-से-कम एक लाख रुपयों की कमाई होने की संभावना से ही गगन के विवाह की तैयारियाँ चल रही थी। सुरजन के घरवाले अपनी हैसियत से गगन के विवाह में दहेज देते हैं। मगर होनी कुछ और थी। किसानों की बदकिस्मती ने उनका पीछा नहीं छोड़ा। बेमौसम की बारिश तथा आलों की मार से गेहूँ की फसल को हानी पहुँचती है। "खेत की सम्भावित उपज का तीस प्रतिशत भाग नष्ट हो ही गया। सुरजन ने एक लाख की आय का अनुमान किया था, राशि सत्तर हजार रह गई। गगन के विवाह और दहेज पर इस दुर्भाग्य की चोट का प्रभाव सहज ही पड़नेवाला था।"^c इस विवाह के दरमियान और एक जिम्मेदारी सुरजन पर आ जाती है कि गुरिंदर प्रसुति के लिए मायके आ जाती है। गुरिंदर के प्रसुति का खर्च सुरजन को ही उठाना था। अतः गगन के दहेज में कठौती की जाती है। विवाह की तिथि निश्चित होकर घर में औरतें सुहाग गाने लगती हैं। विवाह के दिन विवाह की रस्मे पूरी होने लगती हैं। ऐसे में बारातियों का ध्यान दहेज की सामग्री पर अटक जाता है। दहेज में कार तथा बुलेट न होना वे अपना अपमान समझते हैं और विवाह न करने पर अड़ जाते हैं। सुरजन सिंह तथा गाँव के सरपंच दुल्हे के माँ-बाप को समझाने का प्रयास करते हैं। स्वयं सुरजन सिंह अपनी पोती के विवाह के लिए अपनी पगड़ी उतारकर समधी अमरीक के पैरों के सामने रखते हैं और विवाह के लिए मनाने का प्रयास करते हैं मगर वे मानते नहीं और बारात लेकर वापस जाते हैं। दहेज में कार न देने के कारण सुरजन जैसे किसान के पोती का विवाह नहीं हो पाता। एक सच्चा किसान अपने बूढ़ापे में असहाय, विवश होकर अपने जीवन की लड़ाई हार जाता है। हारना ही किसान जीवन की नियति बन गई है, जिसके शिकार सुरजन जैसे औसतन किसान बन जाते हैं। और हारे हुए किसान आत्महत्या को गले लगा लेते हैं। मगर सुरजन ऐसा नहीं करते। अपने बेटे परमिंदर की बात मानकर वे एक नया आदर्श समाज के सामने रखते हैं। अपने से छोटी जात के लेकिन होनहार तथा कमाऊ श्रमिक पुत्र ठाकुर के साथ गगन का विवाह करा देते हैं। यहाँ हमें सुरजन सिंह जात-पात से ऊपर उठकर अंतरजातीय विवाह के हिमायती दिखाई देते हैं जो आज की जरूरत है।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि 'मिले सुर मेरा और तुम्हारा' उपन्यास का सुरजन सिंह आज के किसानों का प्रतिनिधिक चरित्र है। जो पारिवारिक और प्राकृतिक समस्याओं के बीच पीस रहा है। फिर भी यह किसान अंत तक परिस्थिति से हार नहीं मानता। घर में निर्माण हुई पारिवारिक समस्याएँ हो या खेती के संदर्भ निर्माण हुई समस्याएँ उसी के साथ वह हमेशा दो हाथ कर जूझता रहता है। इसपर मात करने की कोशिश करता है। बेटे निकम्मे निकलने के बावजूद बूढ़ापे में भी परिवार की जिम्मेदारी धीरज से निभाता है। दहेज के कारण पोती के विवाह में अपमान होने के बावजूद वह इससे नाराज नहीं होता। इससे अपमानित होने के कारण खुदकुशी का विचार भी उनके मन को नहीं छूता। ऐसे समय वह आधुनिक सोच के अनुसार अपनी पोती का विवाह अपने से छोटी जाति के बेटे से कराकर नया आदर्श स्थापित करता है। इसप्रकार प्रस्तुत उपन्यास का नायक सुरजन सिंह प्रारंभ से अंत तक परिस्थिति से हताश न होकर परिस्थिति से लड़ने की प्रेरणा देता है।

संदर्भ :-

- कुसूम शर्मा, साठोत्तरी हिंदी उपन्यास : विविध प्रयोग, श्याम प्रकाशन, जयपुर, प्र.सं. १९९०, पृष्ठ १४५
- डॉ. मनमोहन सहगल, मिले सुर मेरा तुम्हारा, पंचशील प्रकाशन, जयपुर, २००९ पृष्ठ ०७
- वही, पृष्ठ १२
- वही, पृष्ठ १९
- वही, पृष्ठ २२
- वही, पृष्ठ ४९
- वही, पृष्ठ १९७
- वही, पृष्ठ १८५
- वही, पृष्ठ १९२

आधुनिक हिंदी कहानी साहित्य में वृद्ध विमर्श

शोधार्थी

श्री. प्रकाश महादेव निकम

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

आधुनिक युग में हम अपनी नयी जीवन शैली में जी रहे हैं। लेकिन इस आधुनिक युग में हम पुरातन जीवन को पूरी तरह छोड़ नहीं पा रहे हैं और नई जीवन शैली का स्वीकार नहीं पा रहे हैं। परिणाम स्वरूप हमारे पारंपारिक जीवन मूल्यों का न्हास होता जा रहा है। आधुनिकता के जंजाल में फसकर हमारी मानवी जीवन व्यवस्थाही बदल गई है।

आधुनिकता के इस दौर में एक प्रमुख समस्या वृद्धों की अवस्था की है। जिस भारतीय संस्कृति में परिवार के वृद्धों की सेवा की जाती थी उसी वृद्धों के साथ जानवरों जैसे धिनौना व्यवहार किया जाता है और भारतीय सांस्कृतिक सामाजिक जीवनमूल्यों को पैरो तले रौंदा जा रहा है। साहित्य समाज का आईना है, साहित्यकार मानवी जीवन के वास्तविक रूप को अपने साहित्य में उतारने का प्रयास करता है, साहित्य मानवी जीवन से हमेशा प्रभावित रहा है। आधुनिक युग के मानवी जीवन को अनेक लेखकों ने अपनी लेखनी का विषय बनाया है। मनुष्य जीवन में बाल अवस्था, युवावस्था, वृद्धा अवस्था यह बढ़ती उम्र की अवस्थाएँ हैं। इन अवस्थाओं में होने वाले पारिवारिक और सामाजिक तथा मनुष्य के प्रति होनेवाले व्यवहारों के उपर लेखकों का पैनी नजर पड़ी है। वृद्धावस्था की दशा को सामने रखकर मनुष्य जीवन की समस्याओं को साहित्यकारों ने अपने साहित्य में उजागर किया है।

कहानी साहित्य में वृद्धावस्था की वर्तमान समस्या का चित्रण कहानीकारों ने बड़े प्रभावात्मकता से दर्शाया है। इन कहानीकारों में कृष्णा सोबती, जया जादवानी, दूधनाथ सिंह, उषा प्रियंवदा आदि कहानीकार प्रमुख हैं। जिन्होंने वृद्धों की समस्या तथा मानसिकता का अत्यंत संवेदलशीलता के साथ गहराई से वर्णन किया है। वृद्धों की समस्या को हमारे सामने रखते वक्त उन्होंने, यह स्पष्ट किया कि उम्र का नैसर्गिक बदलाव, स्वतंत्र जीवन के सुख की अपेक्षा, बदलती जीवन शैली के पीछे भागने की लालसा में हम रिश्तों को भूल ही रहे हैं। जिन माँ-बाप ने हमें जन्म देकर सुंदर दुनिया दिखाई जिनकी वजह से हमने अपना जीवन का बचपन सुख से बिताया वो माँ-बाप या अन्य वृद्ध जिनके कारण हम अपनी जिंदगी सवारते हैं वही वृद्ध हमें एक प्रकार का बोझ लगते हैं। उनकी मानसिकता का हम विचार तक नहीं करते और हमारे बर्ताव से ही वह मनोरुग्ण की तरह दुःखी बन जाते हैं।

आधुनिक कहानी के दौर में 'कृष्णा सोबती' ने मनोविश्लेषणवादी ढंग से अपनी कहानी 'दादी अम्मा' में दादी अम्मा के दुःख को स्पष्ट किया है। इस कहानी में परिवार के लोगों के बर्ताव से दादी अम्मा की होनेवाली जो मानसिक दशा और दुःख है वह हृदय को रूला देता है। जब दादी अम्मा घर की मालकीन थी तब परिवार में उसका बड़ा मान सम्मान था, कोई भी परिवार का शुभ कार्य उसके आगे-आगे होने से पूरा होता था मगर दादी अम्मा अब बूढ़ी हो गई है। उसकी कमर झुक गयी है, चेहरेपर झुर्रियाँ छाई हुई हैं, और उसका महत्व परिवार में कम हो गया है। उसकी जगह उसकी बहू ने ले ली है। आज भी दादी जब बहू को घर-में रोब हवाला से इधर-उधर करती देखती है तो दादी को पुरानी यादें याद आती हैं और वह बेबस होकर जादा ही दुःखी हो जाती है।

एक दिन जब 'दादी अम्मा' अपने लडके को फटकारती है तब बहू उनको कोसती है। तभी दादी अम्मा उसे कहती है "जब अपने बहूओं से ऐसा व्यवहार पाओगी तब तुम्हें मेरे दुःख का एहसास होगा" इससे यह स्पष्ट है कि पारिवारिक जीवन में हर एक को बुढ़ा बनना ही पड़ता है और इस बुढ़ापे में किसीको दुःख पहुँचे ऐसा अव्यवहार हमें नहीं करना चाहिए।

दादी अम्मा जब अपने लडके की तरफ देखती है तो बोलती है, "जिस लडके को मैंने अपना दूध पिलाकर पाला आज उसे देखकर मुझे महिनों बीत जाते हैं, उसे उतना ही नहीं हो पाता कि बूढ़ी अम्मा की सुधि ले।" अम्मा को अपने बच्चों की बुढ़ापे में जरूरत है लेकिन आधुनिक जीवन शैली के भागदौड़ में उनके लडके को उनकी याद तक नहीं यह विचार उसके मन को और दुःख देता है। सही मायने में बुढ़ापे में हम अपने माता-पिता के साथ रहेंगे तो शायद उनका जीवन सुखी बन सकता है।

घर के पिछवाड़े की कोठरी में दादी अम्मा अपने पति के साथ रहती है। वहाँ उसको कोई पूछता नहीं, जानता नहीं और इसी कारण उसका जीते-जी मन से संग टूट जाता है। कमरे के बाहर से उसको इस कमरे में बहू-बेटियों की खिलखिलाने वाली आवाज आ जाती है, दबी हुई हँसी की आवाज आ जाती है, लडकों के पैरों की आवाज सुनाई देती है, लेकिन कमरे में कोई नहीं आता तब अपनी यादों को याद करके मनही-मन में झुलती रहती है। वृद्धावस्था में उसको अकेलेपन का एहसास हो जाता है। पुरानी यादों को याद करके वह सुख का एहसास करना चाहती है मगर वही यादें उसको ज्यादा ही वेदना पहुँचाती है। दादी अम्मा को बड़ी

बेटी जब कहती है, “उठो अम्मा, जाकर सो यहाँ अभी देर तक हँसी-ठट्ठा होता रहेगा” और ब्याह के कोलाहल से उसे कमरे में भेजा जाता है तब अम्मा को अपने पुरानी जीवन की याद आती है वह परिवार के लोगों के साथ घुल-मिलकर हसी मजाक के साथ रहने की जीजीविशा रखती है परंतु अब परायेपन की भावना परिवारवालों से महसूस होने लगती है और अम्मा पूरी तरह टूट जाती है। बुढ़ापा जीवन की एक बीमारी है और इस बीमारी में अम्मा को अपनेपन की आवश्यकता थी, पर किसी पोते को उनकी तरफ देखने की फुरसत तक नहीं थी। मेहरा बहू तो हमेशा तीखी जबान चलाती थी। यह सब दादी अम्मा सह नहीं पाती और वह निराशा के साथ बुढ़ापे की बीमारी सहकर करवटें बदलती रहती है और उसकी मृत्यु हो जाती है।

दादी अम्मा की मृत्यु के बाद दादी अम्मा के पति ‘बापू’ अकेले में रात के अंधेरे में फूट-फूट कर रोते हैं क्योंकि जीवनभर साथ देनेवाली और बुढ़ापे में उनका खयाल रखनेवाली वही एक थी अब वो कमरा उनको अकेलेपन का एहसास करा रहा है और उनको वही दुःख खाये जा रहा है।

कृष्णा सोबती ने अपनी कहानी में बुढ़ापे के मन की दशा को स्पष्ट करके वृद्ध जीवन के दुःख को सामने लाने का काम किया है, मनोविश्लेषणवादी विचारों के साथ मानसिक गुत्थियों को सुलझाकर उसके दुःख और निराशा को सामने रखा है। मानसिक स्मृतियों को छोड़कर जीवन-जीना चाहिए अन्यथा वही स्मृतियाँ अति वेदनादायक दुःख कारण बनाती हैं। यही स्थिति दादी अम्मा की हुई है।

उषा प्रियंवदा की ‘वापसी’ कहानी के नायक जब पैंतीस साल की नौकरी के बाद रिटायर होते हैं तब उनका परिवार में महत्व कम हो जाता है, वह परिवार में मिलजुलकर हसी-मजाक के साथ आनंद से बाकी जीवन गुजारना चाहते हैं लेकिन पत्नी के शिकायत भरे स्वर से उनके विचारों में व्याघात पहुँचा। घर छोटा होने की वजह से गजाधर बाबू के रहने के लिए कोई स्थान नहीं बचा था। जैसे किसी मेहमान के लिए अस्थायी प्रबंध किया जाता है उसी तरह बैठक में ही उनका प्रबंध किया था। जब गजाधर बाबू बसंती को खाना बनाने के लिए कहते हैं और खाना बेरुचि हो जाता है तब नरेंद्र चिल्लाता है, “बाबूजी को बैठे-बैठे यही सूझता है।” बूढ़े होने की वजह से उनका बोरियाँ बिस्तर रसोई खाने में रखा जाता है। बच्चों के जीवन में उनका कहीं स्थान नहीं है और अपने ही घर में वह परदेशी की तरह रह रहे हैं। पत्नी और बच्चों के लिए वे केवल धनोपार्जन के निमित्त मात्र थे। जब गजाधर बाबू का बेटा अमर कहता है, “बूढ़े आदमी है चुपचाप पड़े रहे। हर चीज में दखल क्यों देते हैं?” यह सुनतेही गजाधर बाबू के मुखमुद्रापर दुःख के भाव छा जाते हैं। अंत में जब बाबू अपने बूढ़ापे में नौकरी करने का फैसला करते हैं तब उनको उनकी पत्नी तक साथ नहीं देती। और उनके चले जाने के बाद बेटा-बहू लडकी सिनेमा देखने जाते हैं लेकिन उनके दुःख का एहसास तक उनको नहीं होता। मन ही मन में अपने दुःख और मन की वेदना को गजाधर बाबू सहते रहे। इस वृद्धावस्था की भीषण वास्तविकता का चित्रण उषा प्रियंवदा ने अपनी कहानी में किया है।

‘रक्तपात’ दूधनाथ सिंह की कहानी जीवन प्रसंगों में छिपी ट्रेजेडी को अपनी तरह से चीन्हती है। बुढ़िया माँ की दुःखद स्थिति को यहाँ लेखक सामने लाता है। शरीर सुख की भूख कितनी अंधी होती है, यौन पिपासू पत्नीद्वारा बूढ़ी माँ के साथ होने वाला अमानवीय व्यवहार यहाँ तक कि माँ को धकेल देना और उसको अचेतनामयी मन से सहने वाली माँ का चित्रण बड़े ही संवेदनशीलता के और करुणा से लेखक ने किया है। यहाँ बूढ़ी माँ बेबस और लाचार होकर अपना जीवन जी रही है। पारिवारिक समस्याओं का प्रभाव बूढ़ी माँ सह रही है। माँ के बाहर के रक्तपात के साथ मन के अंदर का रक्तपात का दुःख सामने दिखाई पड़ता है।

उपसंहार:

विवेचित कहानियों में मनुष्य जीवन के वृद्धावस्था की दुर्दशा, दुर्बलता, असहायता, पराधीनता का सूक्ष्म अंकन हुआ है। इन कहानियों में वृद्धावस्था सारी समाज व्यवस्था के खोखलेपन को प्रकाशित कर देती है। वृद्धों के जीवन को प्रकाशित करने वाली इन कहानियों से शारीरिक असहायता, भावनात्मक शून्यता, अकेलेपन की असहायता, मानसिक स्थिति इसका मर्मस्पर्शी सुंदर चित्रण किया है। वृद्धों के प्रति युवा पीढ़ी में प्रेम, आस्था का भाव कम होता दिखाई पड़ता है। माता-पिता और बच्चों के रिस्तों में अंतर निर्माण होता दिखाई पड़ता है। पारिवारिक दुर्लक्षितता के कारण मानसिक दुरावस्था की दशा नजर आती है। विवेचित कहानियाँ हमें यह सोचने के लिए विवश करती है कि वृद्धों को अपने सहारे की आवश्यकता है लेकिन स्वार्थ भरे जीवन में उसे हम यह भूल रहे हैं। बुजुर्ग लोगों की सेवा करना हमारी संस्कृति है उसे हम भूल रहे हैं। वृद्धावस्था सभी के जीवन का अनिवार्य हिस्सा है यह दशा जब अपने जीवन में आ जायेगी तो हमें भी इस दौर से गुजरना पड़ेगा इसीलिए चिंतन और आत्मवलोकन करने का समय आ गया है। यह जीवन के सुखी पथ का संदेश हमें मिलता है।

संदर्भ:

1. ‘श्रेष्ठ हिंदी कहानियाँ’ 1950-1961 खगेन्द्र ठाकूर, (gadyakash.org)
2. “बीसवीं सदी की हिंदी कथा-यात्रा” कमलेश्वर
- 3- ‘सुखांत’ कहानी संग्रह – दूधनाथ सिंह

आधुनिक हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना

डा. संजय बजरंग देसाई
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय
गारगोटी

पर्यावरण यह शब्द परि+आवरण इन दो शब्दों के योग से बना है। जिसका अर्थ है, परि याने चारों तरफ और आवरण याने घिरा हुआ। इसका मतलब है प्रकृति के अंतर्गत हमारे चारों तरफ जो भी हमें दिखाई देता है, वह पर्यावरण है। वायू, मृदा, पानी, पेड़-पौधे, पशु-पक्षी आदि सभी पर्यावरण के अंग होते हैं। इन सभी से पर्यावरण की रचना होती है। आदि मानव अपने भोजन के लिए आखेट करता था। अपना अंग ढकने के लिए पेड़-पौधों के पत्तों को उयोग में लाता था। धीरे-धीरे वह खेती करता रहा और उसके जीवन को स्थिरता प्राप्त हुयी। प्राचीन काल से ही मनुष्य दूसरों पर आश्रित रहा है। आज प्रगतिशील युग में भी मानव को समयसमय पर दूसरों का सहारा लेना पड़ता है। यही मनुष्य आज प्रकृति के साथ खिलवाड़ कर रहा है। अपने निजी स्वार्थ के कारण वह पर्यावरण का हास कर रहा है। जिसके कारण पर्यावरण दूषित भी हो रहा है और हम अपने विकास से भी दूर जा रहे हैं। प्रमाण से अधिक बढ़ते प्रदूषण के कारण मनुष्य का मानसिक संतुलन बिगड़ रहा है। बढ़ते प्रदूषण के कारण मानव को बिमारियों ने जकड़ रखा है।

आज तकनीकी क्षेत्र में हमने कितनी प्रगति की है। फिर भी हमारा स्थायी विकास संदिग्ध है। पर्यावरण की यह समस्या आज केवल किसी एक राष्ट्र की समस्या नहीं है। बल्कि पूरे विश्व की समस्या बन चुकी है। आज मनुष्य अपनी बुद्धि का उपयोग करते हुए प्रकृति के साथ तादात्म्य स्थापित करने का प्रयास कर रहा है। जिसके परिणाम स्वरूप साहित्य सृजन और उसमें प्रकृति से संबंधित वर्णन दिखाई देता है। वैदिक, आदिकालीन, भक्तिकालीन, रीतिकालीन और आधुनिक साहित्य के माध्यम से प्रकृति का रमणीय चित्र खींचने का कार्य साहित्यकारों ने किया है। बीसवीं सदी के पूर्वार्ध तक पर्यावरण साहित्य का प्रमुख विषय रहा। लेकिन धीरे-धीरे साहित्यकार समकालीन अन्य मद्दों से जुड़ गए। आज प्राकृतिक गतिविधियाँ से समाज को परिचित किया जा रहा है।

प्राचीन समय से ही भारतीय लोग प्रकृति के उपासक रहे हैं, लेकिन आज का मनुष्य अधिक स्वार्थी वृत्ति से कार्यरत है। वास्तविक देखा जाए तो मनुष्य जीवन प्रकृति पर आश्रित है। उसी प्रकृति को बर्बाद किया जा रहा है। दुनिया के स्तर पर भी पर्यावरण की हानि हो रही है। जिसके कारण पूरा मानव अस्तित्व खतरे में है। बहुत प्राचीन काल से मनुष्य का प्रकृति के साथ गहरा संबंध रहा है जिसे चित्रित करने में आज के आधुनिक हिंदी कवि सफल रहे हैं।

केदारनाथ सिंह, लीलाधर जगूडी, ज्ञानेंद्रप्रति, मंगेश डबराल, कुँवर नारायण, उदय प्रकाश, वीरेंद्र डंगवाल आदि कवियों ने अपनी कविताओं में पर्यावरण संचेतना का मद्दा बेहतरीन ढंग से उठाया है। इन कवियों ने अपनी कविताओं में पर्यावरण जागृति का सफल प्रयास किया है। पर्यावरण की समस्या पहले हमारे विचारों में उत्पन्न होती है, बाद में व्यवहार में दिखाई देती है। यही बात आधुनिक कवियों ने अपनी कविताओं के माध्यम से स्पष्ट रूप से दिखाई है। कवि अधिक संवेदनशील होते हैं। परिणाम स्वरूप प्रकृति का काव्य में सबसे अधिक चित्रण किया गया है।

मानव मन में प्रकृति के प्रति प्रेम स्वाभाविक है। प्रकृति के प्रति कवि प्रेम अनादिकाल से दिखाई देता है। यह वर्णन कभी आलंबन रूप में तो कभी उद्दीपन रूप में चित्रित है। छायावाद को प्रकृति का काव्य भी कहा जाता है। मैथिलीशरण गुप्त, मुकुटधर पांडे, नंददुलारे वाजपेयी, सुमित्रानंदन पंत, नागार्जुन, सुर्यकांत त्रिपाठी, महादेवी वर्मा और जयशंकर प्रसाद आदि ने अपने काव्य में प्रकृति एवं पर्यावरण सौंदर्य को सुंदरता के साथ चित्रित किया है। जयशंकर प्रसाद ने अपनी रचनाएँ कामायनी, झरना, आँसू, कानन, कुसुम, चंद्रगुप्त एवं एक घुँट आदि में पर्यावरण के महत्व को दर्शाया है। कामायनी आधुनिक युग का एक अच्छा काव्यसंग्रह है। जिसके आरंभ में प्रकृति भयावह रूप का चित्रण दिखाई देता है। जब भी कभी जल प्रलय आ जाता है, तब सब कुछ नष्ट हो जाता है। प्रकृति के साथ खिलवाड़ करनेवाले लोगों को यही दिखाने का प्रयास छायावादी कवि जयशंकर प्रसाद ने किया है।

“हिमगिरी के उतुंग शिखर पर

बैठ शीला की भीतल छाँह।

एक पुरुष भिगे नयनों से,

देख रहा था प्रलय-प्रवाह।”

भारतीय संस्कृति में पर्यावरण संरक्षण की अवधारणा उतनी ही प्राचीन है जितना मानव जाति का इतिहास है। पर्यावरण को संरक्षित करने का मतलब है, जीवन को अनुकूल बनाए रखना। हमारे जीवन के तीनों बुनियादी आधार वायू, पानी और मृदा आज खतरे में हैं। पेड़ पौधों के अभाव में आज प्राणवायु की मात्रा दिन-ब-दिन घटती जा रही है।

आ. हजारी प्रसाद द्विवेदी अपने ‘अशोक के फूल’ और ‘कुटज’ निबंध संग्रहों में प्रकृति और पर्यावरण का लुभावना चित्र प्रस्तुत किया है। द्विवेदी प्रकृति के प्रति अत्यधिक संवेदनशील थे। वे प्रकृति से प्यार करते थे। उन्होंने अपने ‘कुटज’ निबंध में लिखा है –

“यह धरती मेरी माता है और मैं उनका पुत्र हूँ। इसलिए मैं सदैव उनका सम्मान करता हूँ। मैं धरती माता के प्रति नतमस्तक हूँ।”

इससे स्पष्ट होता है कि आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी पर्यावरण और प्रकृति का कितना खयाल रखते थे।

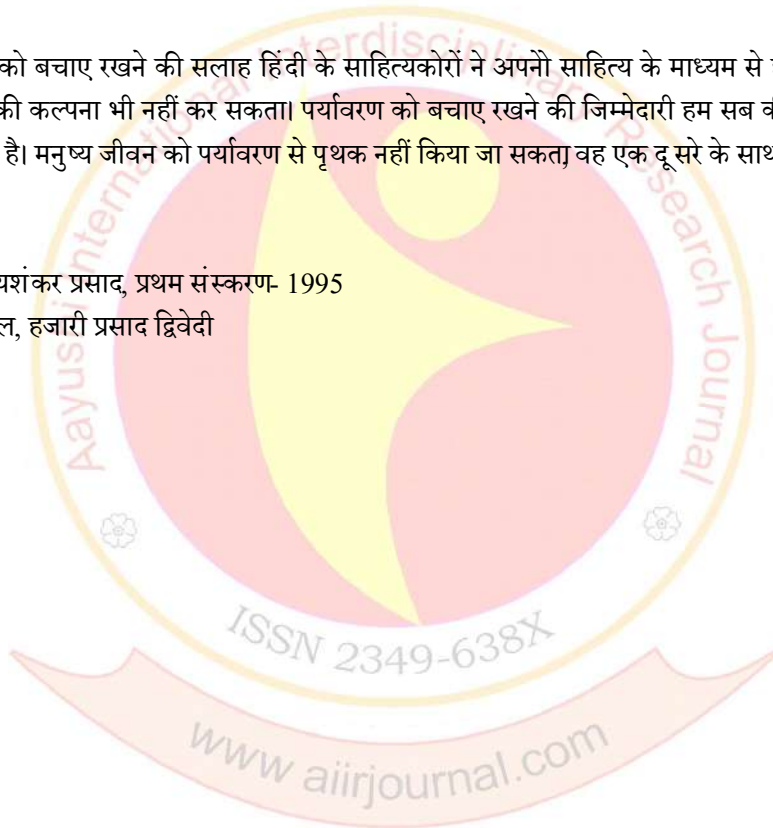
पर्यावरण को बचाये रखने का प्रयास हिंदी साहित्यकारों ने अपने साहित्य कृतियों द्वारा किया है। इतना ही नहीं कुछ हिंदी साहित्यकारों ने बढ़ते प्रदूषण को कम करने के लिए कुछ उपाय भी प्रस्तुत किए हैं जो निम्नांकित है –

१. जल संचयन प्रणाली उपयोग में लायी जाए।
२. हम उत्पाद बढ़ाने के लिए जैविक खाद को ही अपनाएँ।
३. पेड-पौधों की मात्रा बढ़ाई जाएँ।
४. अपने आस-पास के वातावरण को हमेशा साफ-सूथरा रखे।
५. सार्वजनिक जगह पर कुड़ा-कचरा न फेंके।
६. युज एंड थ्रो की दुनिया छोड़ दे।
७. पानी के सभी स्रोत को अच्छी तरह से बचाएँ रखें।
८. दिन में सूरज की रोशनी का ही उपयोग करें।
९. पैदल चले या साइकिल का उपयोग करें।
१०. तीन- R रिलाइकिल, रिड्यूस, रियुज का हमेशा ध्यान रखे।

इस तरह पर्यावरण को बचाए रखने की सलाह हिंदी के साहित्यकारों ने अपने साहित्य के माध्यम से ही दी है। पर्यावरण के बिना मानव जाति अपने अस्तित्व की कल्पना भी नहीं कर सकता। पर्यावरण को बचाए रखने की जिम्मेदारी हम सब की है। जिम्मेदारी किसी एक संस्था या एक व्यक्ति की नहीं है। मनुष्य जीवन को पर्यावरण से पृथक नहीं किया जा सकता वह एक दूसरे के साथ ही सार्थक बनता है।

संदर्भ ग्रंथ

१. कामायनी- जयशंकर प्रसाद, प्रथम संस्करण- 1995
२. अशोक के फूल, हजारी प्रसाद द्विवेदी

मंगलेश डबराल की कविताओं में पर्यावरण संवेदना

डॉ. युवराज माने

सहायक आध्यापक

रावसाहेब रामाराव पाटील कॉलेज,

सावळज.

भूमिका :-

आज विश्व के सामने सबसे महत्वपूर्ण कोई समस्या है, तो वह है – ‘पर्यावरण’ की सुरक्षा। मानव आपने स्वार्थ के लिए, विकास के नाम पर पर्यावरण का –हास करते जा रहा है। इसी कारण Global Warming की समस्या विश्व को सता रही है। साहित्यकार भी समाज की प्रमुख समस्याओं का वर्णन तथा उसका समाधान अपने साहित्य के माध्यम से लोगों तक पहुँचाने का कार्य करते हैं। मंगलेश डबराल ऐसे ही एक ‘पर्यावरण’ प्रेमी साहित्यकार हैं। मंगलेश जी का जन्म सन 1948 ई. में प्रकृति सम्पन्न टिहरी गढ़वाल जिले के काफलपानी गांव उत्तराखंड में हुआ। अनायास ही प्रकृति के प्रति आकर्षण उन्हें दिखाई देता है। पर जब प्रकृति का –हास की स्थिति देखते हैं, तो उस पर वह चिंता जताते हैं। मंगलेश डबराल जी के – ‘पहाड़ पर लालटेन’ (सन 1981 ई.), घर का रास्ता (सन 1988 ई.), हम जो देखते हैं (सन 1995 ई.), और आवाज भी एक जगह है (सन 2000 ई.) प्रमुख कृतियाँ हैं। मंगलेश डबराल जी को ओमप्रकाश स्मृति सम्मान (सन 1982 ई.), श्रीकांत वर्मा पुरस्कार (सन 1989 ई.), और ‘हम जो देखते हैं’ के लिए साहित्य अकादमी पुरस्कार (सन 2000 ई.), से नवाजा गया है। अनुवादक के रूप में भी वे ख्याति प्राप्त कर चुके हैं। कविताओं के अतिरिक्त वे साहित्य, सिनेमा, संचार माध्यम, संस्कृति के सवाल पर भी नियमित रूप से लिखते रहें हैं। उनकी कविताओं का अनुवाद भारतीय भाषाओं के साथ-साथ विश्व की अंग्रेजी, रूसी, जर्मन, स्पानी, पोलिसकी और बल्गारी आदि भाषाओं में प्रकाशित हुआ है।

मंगलेश डबराल की कविताओं में पर्यावरण संवेदना-

‘प्रकृति’ शब्द ‘प्र’ उपसर्गपूर्वक ‘कृ’ धातु में ‘क्तिन’ प्रत्यय के योग से बना है जिसका अर्थ होता है, ‘प्रकरण’ या ‘संदर्भ’। सामाजिक जीवन में या लोकव्यवहार में ‘प्रकृति’ से तात्पर्य रहा है, परिवेश में होनेवाली हर वस्तु अर्थात् पेड़-पौधे, पशु-पक्षी, नदी-झरने, पहाड़-पर्वत, विभिन्न रंग आदि संपूर्ण विश्व के संदर्भ में उसका क्षेत्र अत्यंत व्यापक तथा विस्तृत बन जाता है।¹ (डॉ. पाटील 2011 ई.) प्रकृति में चेतन-अचेतन सभी चीजों का समावेश होता है। प्रकृति और मानव का घनिष्ठ संबंध है। मानव के जीवन में प्रकृति का अटल स्थान है। प्रकृति के बिना मानवी जीवन का विचार करना संभव नहीं है।

आदिम युग में मानव गुफाओं में रहता था। उसका जीवन प्रकृति या पर्यावरण पर ही निर्भर रहता था। प्रकृति का चित्रण हमारे आद्य ग्रंथ- वेद, पुराण, उपनिषद, महाभारत, रामायण, भगवद्गीता में मिलता है। इन ग्रंथों में पर्यावरण को देवता के रूप में चित्रित किया है। आज उसी पर्यावरण का –हास मानव आपने स्वार्थ के लिए कर रहा है।

मंगलेश डबराल समकालीन कवि हैं। उनकी कविताओं में ‘घटती हुए ऑक्सिजन’, ‘गिरना’, ‘बारिश’, ‘बाहर’, ‘अनुपस्थिति’, ‘समय नहीं है’, ‘मेरी जन्मभूमि मेरी पृथ्वी’, ‘वसंत’, ‘यहाँ नदी थी’, ‘पत्तों की मृत्यु’, ‘कुछ देर के लिए’ आदि कविताओं में हमें पर्यावरण के प्रति संवेदना दिखाई देती है।

मानव अपनी बढ़ती हुई आवश्यकता की पूर्ति के लिए प्राकृतिक उपदानों का उपयोग करने लगा है। जिससे मानव तथा मानवोत्तर जीवन संकट में आया है। इसी विचार को मंगलेश जी की ‘घटती हुए ऑक्सिजन’ कविता प्रस्तुत करती है। आज पेड़-पौधे काटने के कारण प्रकृति की विनामूल्य और अनमोल चीज ऑक्सिजन घटती जा रही है। ओजोन का स्तर कम होने से ‘भू’ पर विविध समस्याओं का सामना करना पड़ रहा है। ऑक्सिजन की जरूरत अधिक महसूस हो रही है, कारण-

“बढ़ रहे हैं नाइट्रोजन सल्फर कार्बन के ऑक्साइड
और हवा में झूलते अजनबी और चमकदार कण

बढ़ रही है घृणा दमन प्रतिशोध और कुछ चालू किस्म की खुशियां
चारों ओर गर्मी स्प्रे की बोतलें और खुशबूदार फुहारें बढ़ रही हैं।”²

कवि गाव से जाकर शहर में बसे, पर अपने परिवेश को नहीं भूलें। “पहाड़ से महानगर में निर्वासित कवि के अत्यंत आत्मिय स्मृति बिम्ब है। जिस पहाड़ से चलकर मंगलेश महानगर तक पहुँचे उस पहाड़ को उन्होंने पूरी तरह से भूलाया नहीं है।”³(डॉ.बन्ने2011ई.) ‘बाहर’(सन 1996 ई.) शीर्षक कविता में गाव और शहर के वातावरण को कवि ने प्रस्तुत किया है। कवि जब गाव में कविता लिखने बैठते थे तो उनकी कवितओं में बाहर चल रही हवाओं के झोंके, हल्की सी रोशनी, बारिश, बारिश में खड़ी साईकिल, उसी बारिश में भीगता हुआ एक बच्चा। ये सारी चीज़ें दिखाई देती है, पर शर की कवितओं में ऐसा कुछ नहीं था-

“मैंने कविता लिखी

जिसमें हवा नहीं थी रोशनी नहीं थी

साइकिल नहीं थी बच्चा नहीं था।”⁴

‘मेरी जन्मभूमि मेरी पृथ्वी’ कविता में कवीने नदी, चिड़िया, पेड़, हवा आदि विषय पर विचार प्रस्तुत किये हैं। जहाँ पहले खुशहाल, शांति से जीवन जीते थे, वहाँ आज शोरगुल ही सुनाई देता है। कवि लिखते हैं-

“तुम्हारे भीतर से किसी नदी किसी चिड़िया की आवाज़ नहीं आती

तुम्हारे पेड़ हवा देना बन्द कर रहे हैं

मैं सिर्फ बाज़ार का शोर सुनता हूँ या कोई शंखनाद सिंहनाद।”⁵

इस स्थिति का कारण है मानव द्वारा पर्यावरण में हस्तक्षेप करना, उसके नियमों को तोड़ना, पड़े काटने से पड़ो की संख्या कम हुई। जिससे बारिश की मात्रा भी कम हुई। जिससे जल की भयानक समस्या निर्माण हुई। प्रदूषण फैलता जा रहा है। मौसम का स्वरूप बदल चुका है। नदियाँ, तालाब, सरोवर सूखते जा रहे हैं। कवि कहता है-

“मैं देखता हूँ तुम्हारे भीतर पानी सूख चुका है

तुम्हारे भीतर हवा खत्म हो चुकी है

और तुम्हारे समय पर कोई और क़ब्ज़ा कर चुका है।”⁶

पुराने या विशाल वृक्षों की संख्या आज बहुत कम दिखाई देती है। मानव की बढ़ती आबादी के कारण विशालकाय वृक्ष, घने जंगल को काटकर वहाँ कॉलोनी बनाई गयी। जो वृक्ष हमें शुद्ध हवा, फल, फुल छाया देते थे। मानवोत्तर जीवों को सहारा देते, बारिश लाते, वह आज खत्म होने कारण जल की समस्या निर्माण हुई है। कई नदियाँ लुप्त हो गई, और कई लुप्त होने के मार्ग पर है। मंगलेश जी ने ‘यहाँ थी वह नदी’ कविता में बहुत सुन्दरता से इसका चित्रण किया है। एक नदी जो नहाने के लिये लोगोंका इंतजार करती थी। जिस नदी पर एक नाव मुसफ़िरोँका इंतजार करती दिखाई देती थी। पानी की खोज में पक्षियों की कतारें आती थी। जिसमे हम आपने हिलते चेहरे देखते। जिसके किनारे घर था। जो हमेशा उफनती, जो तटों और पत्थोँरो को प्यार करती। जिसके सुमधुर आवाजों से दिन की सुरुवात होती, जिसकी लहरें दरवाज़ें थपथापा कर हमें बुलाती थी। वह नदी आज वहाँ नहीं है। अपनी याद को ताज़ा करते हुए कवि लिखते हैं-

“हमे याद है

यहाँ थी वह नदी इसी रेत में

जहाँ हमारे चेहरे हिलते थे

यहाँ थी वह नाव इंतज़ार करती हुई/ अब वहाँ कुछ नहीं है

सिर्फ रात को जब लोग नींद में होते हैं

कभी-कभी एक आवाज़ सुनायी देती है रेत से।”⁷

उपरोक्त उदाहरणों से हम पाते हैं की आज ‘पर्यावरण’ की समस्या कितनी गंभीर है।

सारांश-

समकालीन कवि मंगलेश डबराल जी ने अपने कवितओं की माध्यम से ‘धरती’ विनाश की और जा रही है। उसे समय पर ही बचाने की आवश्यकता है। अन्यता एक दिन मानव स्वार्थ के कारण उसके जीवन और सृष्टि पर प्रलय आ जायेगा आकाल, त्सुनामी, भुजाल Global warming की समस्या, अवर्षण भूस्खलन आदि अनेक समस्याओं का कारण है पर्यावरण का -हास। मानव भौतिक सुख के पिच्छे पड़ा है, जो विज्ञान के प्रगति के बिना असम्भव है। वैज्ञानिक प्रगति का सही ढंग से उपयोग नहीं किया तो आगे चलकर मानव और सृष्टि का विनाश अटल

है | भौतिक सुविधा की लोलुप्ता में मानव पर्यावरण को भूलता जा रहा है | जिसके गंभीर परिणाम मानव को भुगतने पड़ेंगे | यही सन्देश कवि मंगलेश डबराल जी की कवितों से मिलता है |

संदर्भ संकेत :

1. डॉ. पाटील पद्मा – आधुनिक हिंदी कविता : प्रकृति और पर्यावरण ,श्रुति पब्लिकेशन, जयपुर, प्रथम संस्करण सन 2011ई., पृ.155.
2. <http://www.kavitakosh.org/>.
3. डॉ. बन्ने पंडित –आधुनिक हिन्दी साहित्य विविध परिदृश्य, निशा पब्लिकेश,कानपुर ,प्रथम संस्करण सन 2013 ई.,, पृ.63.
4. <http://www.kavitakosh.org/>.
5. वही. 6. वही 7.वही

‘धूप घड़ी’ कवितासंग्रह में पर्यावरण संचेतना

वर्षा गजानन पाटील,
शोध छात्रा,
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर।

पर्यावरण पृथ्वी पर जीवन के पोषण के लिए प्रकृति द्वारा दी गई भेंट है। वह हर चीज जो हम अपने जीवन जीने के लिए इस्तेमाल करते हैं वो पर्यावरण के अंतर्गत आते हैं। जैसे की पानी, हवा, सूरज की रोशनी, भूमि, पौधे, जानवर, जंगल और अन्य प्राकृतिक चीजें। हमारा पर्यावरण पृथ्वी पर स्वस्थ जीवन का अस्तित्व बनाये रखने में एक बहुत महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। पर्यावरण, वायु, जल, मृदा, मानव और वृक्षों को लेकर बना है। इनमें से किसी भी एक तत्व का क्षरण होता है तो उसका सीधा असर पर्यावरण पर पड़ता है। पेड़, पौधे, जलवायु मानव जीवन को प्रभावित करते हैं। किसी भी एक तत्व के असंतुलित होने पर पर्यावरण प्रक्रिया असहज हो जाती है। जिसका सीधा असर मानव जीवन पर पड़ता है।

प्रकृति के साथ मनुष्य का नाता माँ और पुत्र का है। मनुष्य अस्तित्व के लिए प्राकृतिक परिवेश अनिवार्य है। पर्यावरण हमारे लिए प्रकृति की ऐसी व्यवस्था है, जो हमें घेरे हुए है, जिसमें हम रहते और जीते हैं, जिस पर हमारा जीवन निर्भर है।

साहित्य में विशेषकर काव्य में प्रकृति का एक महत्वपूर्ण स्थान है। आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक के काव्य में प्रकृति का वर्णन किसी न किसी रूप में चित्रित हुआ है। आज प्रकृति का वर्णन सहज रूप से मानवीय चेतना का वर्णन है। वर्तमान कवि की चिंतन पद्धति में प्रकृति की उपस्थिति मानवीय चेतना और मानवीय मूल्य निर्धारण आदि के संदर्भ में हुई है। कवि राजेश जोशी के ‘धूप घड़ी’ कवितासंग्रह में हमें मानवीय चेतना पर आधारित पर्यावरण वर्णन सहजता से मिलते हैं।

आज का कवि पर्यावरण की हर समस्या पर लेखनी चलाता है। वनों का विनाश, वायु प्रदूषण, जल प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण, पानी की कमी, गिरता हुआ भूजल स्तर, जैवविविधता का विनाश, भूमि का क्षरण, बारिश की अनिश्चितता आदि विविध विषयों पर वह लेखनी चला रहा है। राजेश जोशी के ‘धूप घड़ी’ कवितासंग्रह की कविताओं में भी यह सारी समस्याएँ सामने आती हैं। प्रकृति से हमें स्वच्छ पानी, स्वच्छ हवा और स्वच्छ खाना प्राप्त होता है, जिसके आधार पर हम जीवित रहते हैं। जल, जंगल और जमीन से बनते स्वस्थ पर्यावरण को भूमंडलीकरण के फलस्वरूप बढ़ते औद्योगिकीकरण ने तहस-नहस कर दिया है। पनपती औद्योगिक सभ्यता के कारण हमारे चारों ओर की हरी-भरी प्रकृति आज नष्ट हो रही है। औद्योगिकीकरण पुँजीवादी व्यवस्था की मजदूरी है। ज्यादा से ज्यादा मुनाफा किसी भी तरीके से कमाना ही इसका मूलमंत्र होता है। लेकिन मनुष्य का प्रकृति के प्रति भोगवादी दृष्टिकोण है। प्रकृति से जितना हो सके उतना पाना चाहता है। उसके पाने की इस लालसा से प्रकृति को धोका उत्पन्न हुआ है। बढ़ती आबादी यह हमारे प्रकृति के सामने एक महत्वपूर्ण प्रश्न है। बढ़ती आबादी की आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए, भौतिक उन्नति के लिए वह एक तरह से पृथ्वी को निचोड़ रहा है। तभी राजेश जोशी कहते हैं-

“दुख रही हैं धरती की बूढ़ी पसलियाँ
फटा जा रहा है आसमान का माथा।”¹

जब प्रकृति की सहजता और संतुलन की रक्षा न हुई तब सर्वनाश अवश्य होगा। पहाड़, हिमशिखर और घाटियाँ सामाजिक दृष्टि से देश की धरोहर हैं। आज विकास के नाम पर मशीनों से इन पर हस्तक्षेप हो रहा है। नतीजा यह है कि संतुलन में खतरनाक बदलाव हो रहा है। इसलिए कवि कहता है-

“निर्णायक होता है पहाड़ों का गुस्सा
और स्वप्न और फूलों के लिए
वे हाथारों पर
चट्टानों से बार करते हैं।”²

पहाड़ों में अमर्याद खुदाई, पेड़ों की कटाई, खेती आदि से पहाड़ों में भूस्खलन की समस्या बढ़ रही है। ऐसे में अनेक हादसों का सामना करना पड़ता है।

प्राकृतिक संसाधनों में जैव विविधता का नाश एक महत्वपूर्ण समस्या बनकर सामने खड़ी है। पहाड़, जंगल, समुद्र जो जैव विविधता के आधार पर हैं वह नष्ट हो रहे हैं। पहाड़ों और जंगलों का खेती और मकान बनाने के लिए मानव नाश कर रहा है। पहाड़ों पर कितने प्रजातियों की उपजीविका निर्भर होती है। इसलिए उन्हें पहाड़ देवता कहा जाता है। तभी कवि कहते हैं-

“पहाड़ अपनी ऊँचाई में डूबे हुए

... ..

किसी दिव्य पुरुष से नजर आते हैं वे
सूरज के साथ-साथ जगते हुए।”³

पानी हमारा जीवन है। जीवित रहने के लिए पानी आवश्यक होता है। बढ़ती आबादी की माँगे पूरी करने के लिए, उद्योगों, कृषि के लिए और पीने के लिए पानी की माँग बढ़ रही है। धरती पर का पानी कम हो रहा है। आज विश्वभर में पानी की कमी एक ज्वलंत समस्या बन गई है। यहाँ तक कहा जाता है कि यदि एक तीसरा विश्वयुद्ध होता तो वह पानी के लिए ही

होगा। जल और जीवन के उद्भव के बीच अटूट संबंध है। भूजल स्तर तो खत्म होने जा रहा है। धरती का तापमान बढ़ रहा है जो धरती पर से पानी कम होने का संदेश है। एक दिन पृथ्वी पर से पानी ही गायब हो जाएगा। भविष्य में पानी के बिना कैसे जी पाएगी दुनिया इस पर कवि चिंता व्यक्त करते हैं-

”अचानक बदल जाएगा सारा दृश्य

... ..

पानी की तंगी होगी और पानी के सपने आएंगे।”^४

पर्यावरण में पालिथिन पदार्थों के पैदा होने और एकत्रित होने से जल, वायु और भूमि पर दूषित प्रभाव पड़ता है। जल, वायु और भूमि के दूषित होने पर अनेक रोगों तथा विकारों का जन्म होता है। बढ़ते औद्योगिकीकरण ने वायु प्रदूषण बढ़ी मात्रा में फैल रहा है। जीवित रहने के लिए शुद्ध प्राणवायु की आवश्यकता होती है। लेकिन यह प्राणवायु कब विषैली बनती है इसका पता भी नहीं चलता। ऐसी ही विषैली वायु ने भारत में हजारों लोगों की जान ली थी, जिसे ‘भोपाल दुर्घटना’ कहा जाता है। तब लोग शुद्ध हवा को पाने के लिए चारों दिशा में भाग रहे थे। तब कवि उनकी हालत को व्यक्त करता है-

”हवा को डस लिया है

किसी करात ने

या कौड़िया साँप ने

... ..

भागो भागो भागो

जहाँ भी खुला हो

थोड़ा-सा आकाश

जहाँ भी बची हो

थोड़ी-सी हवा पवित्र।”^५

समाज में व्याप्त उपभोक्तावादी संस्कृति ही प्रकृति की दुरावस्था का कारण बनी है। इससे मानव जीवन की तबाही होती है। मानवीयता के पक्षधर होने के कारण संवेदनशील कवि लोगों को समझाते हैं कि मानव जीवन संकट की राह पर है। आनेवाली पीढ़ी को इन संकटों का सामना करना पड़ेगा। आधुनिक मानव की जरूरतों की पूर्ति के लिए कुदरती भंडारों में हस्तक्षेप करना अनुचित ही है। क्योंकि मानव के दानवी हरकतों के विरुद्ध प्रकृति भी विपरित प्रभाव उत्पन्न कर रही है। जिसकी आहट हम वर्तमान में पा रहे हैं। जैसे की कम या असमय बारिश, प्रदूषित हवा, बाढ़, सूखा आदि।

प्रकृति प्रेम और पर्यावरण रक्षा का अर्थ यह नहीं है कि, हम वन में बैठकर कंदमूल खाते रहें। पर्यावरण बोध का तात्पर्य है कि हम विकास के हर कदम पर पर्यावरण की सुरक्षा का दायित्व भी उठाए। प्रदूषण और नाश को रोकने का दृढ़ संकल्प मानवता की रक्षा के लिए आवश्यक है। प्रकृति का सहज सौंदर्य बनाए रखने की कोशिश करें। मानव जीवन और प्रकृति का संबंध अटूट है। मानव जीवन पर असंतुलित पर्यावरण के घातक परिणामों की ओर वे इशारा करते हैं। मनुष्य जब प्रकृति पर दानवी हरकतें करता है तो उसका दुष्परिणाम प्रकृति के विनाश के साथ-साथ मानव को ही भोगना पड़ता है।

अतः मानव जीवन के लिए पर्यावरण का अनुकूल और संतुलित होना बहुत जरूरी है। यदि हमने अभी से पर्यावरण संरक्षण पर ध्यान नहीं दिया तो आनेवाला मानव जीवन अंधकारमय हो जायेगा। यह प्रत्येक व्यक्ति का कर्तव्य है कि वह अपने आसपास के पर्यावरण को साफ-सुथरा रखकर पर्यावरण को संरक्षित करे तभी हमारे सुखमय जीवन को भी संरक्षित रखा जा सकता है। यही संदेश कवि राजेश जोशी ‘धूप घड़ी’ संग्रह की कविताओं से देते हैं।

संदर्भ सूची :

१. जोशी राजेश, धूप घड़ी, भयावह विचार, पृ. ११७
२. जोशी राजेश, धूप घड़ी, पहाड़ दो, पृ. ३५
३. वही, पृ. ३३
४. जोशी राजेश, धूप घड़ी, रंगरेजों का कमला, पृ. ११३
५. जोशी राजेश, धूप घड़ी, हवा, पृ. १८६

‘अनबीता व्यतीत’ उपन्यास में पर्यावरण सचेतना

प्रा. डॉ. रशीद तहसिलदार,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय,
गारगोटी, जिला-कोल्हापुर।

हिंदी साहित्य के संवेदनशील रचनाकार कमलेश्वर का उपन्यास ‘अनबीता व्यतीत’ है। इसमें पर्यावरण का सहयोग, उपयोग और एक पर्यवेक्षक के रूप में संवेदना को महत्त्व दिया है। उनका प्रत्येक उपन्यास जीवन की वास्तविकता उभारता है। वे सजग रचनाकार हैं। “यह सजग रचनाकार अपनी कथा कृतियों में सदा अपने युग की कोई न कोई समस्या लेकर चला है। आमतौर पर वे अपनी सभी रचनाओं में वर्तमान समस्याओं के प्रति सजग हैं। उन्होंने अपने उपन्यासों में सामान्य बुद्धिजीवियों का चिंतन ही प्रस्तुत किया है। इसका मूल कारण यह है कि उनकी रचनाएँ मूलतः जनसाधारण के बहुत नजदीक की रही हैं।”¹ बारह उपन्यास के रचियता के रूप में कमलेश्वर नये रूप में हिंदी साहित्य में अवतरित हुए हैं। पर्यावरण की समस्या से पाठकों को सचेत कराकर पर्यावरण का महत्त्व, वन्यजीवों का संरक्षण करना चाहते हैं। पशु-पक्षियों को मारकर अपना साधन बनानेवालों के प्रति समाज को उकसाते हैं।

इस उपन्यास की रचना पर्यावरण समस्या को केंद्र में रखकर की है। पक्षी प्रेम को मार्मिक और सघनता से उजागर किया है। आज के आधुनिक युग में मानव ने सुख-सुविधा के लिए प्रकृति का दोहन शुरू किया है। इस कारण जीव-जंतुओं का अस्तित्व खतरे में आ गया है। प्रस्तुत उपन्यास में वन्यजीव, पशु-पक्षियों की पीड़ा को वाणी देने का प्रयास किया है। इसी उपन्यास के पात्र समीरा, गौतम, नानी माँ ने प्रकृति, पक्षियों के प्रति आस्था, प्रेम जताकर नई सचेतना जागृत की है। सुमेरगढ़ की महारानी राजलक्ष्मी तथा नानी दीवाने के फर्श पर पड़े पक्षियों के खून, हिरन की लाश देखकर अत्यंत दुःखी होती है। महारानी भगवान से कहती है- “हे भगवान, तूने इन जीव-जंतुओं को जीवन दिया था तो इन्हें इतनी शक्ति भी देता कि वे बेचारे अपने जीवन की रक्षा कर पाते.... तेरी दी धरोहर को उन निर्दयी हाथों से बचा पाते जो तूने इन्हें दी थी। विचित्र है तेरी माया... जीवन-मृत्यु का यह दुःखदायी संयोग... काश! इन्सान इसे समझ पाता।”² क्योंकि नानी माँ पक्षियों से बेहद प्रेम करती है। उन्होंने काकतूआ का एक जोड़ा पाल रखा है। नानी समीरा को एक दिन राक्षसी स्वभाववाली राजकुमारी की कहानी सुनाती है। जिसमें राजा द्वारा उस कन्या को सोल साल जंगल में रखा जाता है। उसका कोई दोष न होकर भी वनवास में रहती है। वह सुंदर है लेकिन उसका हृदय कोयले जैसा है। उसे पक्षियों का मांस खाने की लत लगी है। राजकुमार उसकी सुंदरता पर फिदा होकर उसीसे शादी करता है लेकिन जल्द ही परेशान होता है। राजकुमारी की पक्षियों को खाने की आदत इतनी बढ़ती है कि वह जीवित चिड़िया भी खाने लगती है। उससे छुटकारा पाने के लिए राजकुमार कई उपाय करता है। उसे दासी द्वारा राजकुमारी के प्राण बरगदवाले तोते में बसे है यह समझने पर उसे मारकर अपने राज्य को राक्षसी राजकुमारी से बचाता है।

‘समीरा’ नीली झील पर आए विदेशी पक्षियों के कलरव में मस्त रहती है। एक भयंकर तूफान में नानी महारानी का कातुए का जोड़ घबराकर दिवानखाने घुसता है। जिससे नानाजी की खानदानी झुमर टूटकर चकनाचूर हो जाता है। यह झुमर बेल्जियम से खरीदा था। घुस्से में सुमेरगढ़ के महाराज सुरेंद्रसिंह उफ नानाजी काकातुए पर गोली चलाकर मार देते हैं। इस घटना से नानी को बहुत गुस्सा आता है। उन्हें फटकारते वह कहती है- “काँच के बेजान झुमर के लिए आपने निर्दोष पक्षियों के प्राण छीन लिए। महाराज किसी की जान लेना तो बहुत आसान है, लेकिन मुश्किल है किसी को जिंदगी देना।”³

इस व्यवहार से वह व्याकुल हो जाती है। उसकी आँखें भर आती हैं। प्रकृति और पक्षियों से प्यार करनेवाली महारानी अपने प्रजा के प्रति भी इतनी ही सहानुभूति रखती है। कभी महाराज को उलटा न बोलनेवाली महारानी उन्हें धमकाते कहती है- “अगर हमारे राज की सीमा में आपने फिर किसी पंछी-पखेरू की नहीं, किस भी मासूम जानवर पर बंदूक उठाई तो हम समीरा को लेकर अपने पिताजी महाराज के पास चले जाएंगे..... यह हमारा आखिरी फैसला है।”⁴ पक्षियों का और प्रकृति का संवर्धन करनेवाली रानी इस घटना के बाद वियोग में दुःखी रहने लगती है और जल्द ही मृत्यु को गले लगाती है। समीरा को इस घटना का राक्षसी वृत्तिवाली राजकुमारी का प्राण तोते में बसा था वैसा महारानी नानी का प्राण काकतुए के जोड़े में बसा हुआ लगता है। समीरा अकेली पड़ जाती है।

पुरातत्व का अधिकारी गौतम दिल्ली से सुमेरगढ़ आता है। समीरा के व्यक्तित्व से वह प्रभावित होता है। गौतम समीरा को कृष्ण के मंदिर की कहानी सुनाता है। वह बताता है कि मनुष्य स्वयं ईश्वर बनना नहीं चाहता है। वह अपनी कमजोरी छिपाने के लिए ईश्वर का निर्माण करता है। इसतरह दोनों एक-दूसरे के नजदीक पहुँचे हैं। दोनों भी प्रकृति प्रेमी हैं। वह अपने पिता के कमरे में पंछियों की आर्तनाद सुनकर समझ जाती है कि पिताजी ने पंछियों को पिंजड़े में बंद किया है। वह सभी को आजाद करती है। तब पिताजी उन्हें तमाचा मारते हैं। वह इस बात को विरोध करते पिताजी को फटकारते कहती है- “क्या शरणागतों पर यह अत्याचार आप जैसे राजपूतों का धर्म रह गया है? अपने एक्सपोर्ट करने के लिए कैद किया था? क्या धन मूहव की आपकी मान-मर्यादा और धर्म सब कुछ निगल दिया... आप राजदूत नहीं हत्यारे हैं.... हत्यारे।”⁵ प्रकृति से प्यार करनेवाली समीरा का गौतम से मिलना-जूलना बंद किया जाता है। उसका विवाह रतनपुर के जयसिंह से किया जाता है। उससे उन्हें पुत्र प्राप्ति होती है। प्रारंभ में जयसिंह पक्षियों की बहुत-सारी जानकारी समीरा को देता रहता है। उसे लगता है वह पक्षियों से, प्रकृति से प्यार करनेवाला अच्छा इन्सान है। मगर जल्द ही उसे मालूम होता है कि जयसिंह पक्षियों को मारकर उसमें भूसा भरकर निर्यात करता

है। वह उसका राज्य छोड़कर पिता के घर पहुँचती है। जहाँ गौतम पशु-पक्षियों के प्रति और प्रकृति के बारे में दिल्ली रिपोर्ट पहुँचाने में कामयाब हो गया है। उसे मारने की अनेक साजिश समीरा सुनती है। उसे अगाह करने निकलती है। पीछा करते उनका पति उन्हें रूकवाना चाहता है। मगर वह आगे बढ़ती है। तब उसे मार दिया जाता है। गौतम जानता है कि समीरा ने नीली झील के इलाके से शिकार करने पर मनाई की थी। इसलिए माँ के पैसों से वह नीली झील का इलाका खरीद लेता है। वहाँ पक्षियों की धर्मशाला बनाता है।

संक्षेप में हम इतना कह सकते हैं कि प्रस्तुत उपन्यास पक्षियों के विविध जातियों का वर्णन करता है। साथ में प्रकृति के विविध मनोहरी चित्रों को प्रकाशित करके पुरातत्व विभाग का महत्त्व, पक्षियों को बचाने का राष्ट्रीय अभियान चलाने के लिए समाज में नवचेतना को भर देता है।

संदर्भ :

१. कमलेश्वर, एक सड़क सत्तावन गलियाँ, राजपाल एण्ड सन्स, कश्मीरी गेट दिल्ली ११०००६, प्र.सं. १६६६, पृ. ६३
२. कमलेश्वर, अनबीता व्यतीत, लोकभारती प्रकाशन, एम.जी. रोड, इलाहाबाद, प्र.सं. २००६, पृ. ८
३. वही, पृ. २७
४. वही, पृ. २७
५. वही, ६३

‘बूढ़ी काकी’ कहानी में चित्रित ‘वृद्ध विमर्श’

सुश्री. रूपाली संभाजी पाटील
शोधछात्रा, कोल्हापूर महाराष्ट्रा.

भूमिका :

इक्कीसवीं सदी की दुनिया जिन समस्याओं का सामना कर रही है उनमें वृद्धों की समस्या है। मनुष्य एक प्राणी/पशु है, जो बाल्यावस्था, युवावस्था और वृद्धावस्थाओं से गुजरता है। जीवन का नियम है कि जो पैदा होता है वह एक दिन मर जाता है। इस प्रक्रिया से सबको एक अंतर या काल के बाद गुजरना पड़ता है। वृद्ध लोगों में बिमार होने की अधिक संभावना होती है। उनकी समस्याएँ अलग होती हैं। हिंदी साहित्य में ‘दलित.विमर्श’, ‘स्त्री.विमर्श’, ‘आदिवासी.विमर्श’, सुनाई देते हैं। आजकल तो युवा पीढ़ी, नई पीढ़ी की चर्चा है। आज भी बड़ी सीमा तक स्त्री और वृद्ध लोग सामाजिक पराएपन का शिकार होते हैं। ‘वृद्ध.विमर्श’ में वृद्धावस्था की समस्या की ओर ध्यान देना आवश्यक होता है। उसमें शारीरिक अशक्तता, मानसिक समस्याएँ, परनिर्भरता, जीवनसाथी की मृत्यु, आर्थिक संकोच, आशंका, भविष्य की अनिश्चितता आदि से जुड़ी समस्याएँ वृद्धावस्था विमर्श के विचारणीय बिंदु हैं।

वृद्धविमर्श :

‘विमर्श’ याने विचार, विवेचन, परिक्षण करना है। वृद्धावस्था या बूढ़ापा जीवन की उस अवस्था को कहते हैं, जिसमें उग्र मनुष्य जीवन के औसत काल में नजदिक या उससे अधिक हो जाती है। ‘वृद्ध’ का शाब्दिक अर्थ ‘बढ़ाहुआ’, ‘पकाहुआ’, ‘परिपक्व’ आदि है। १९६६ में ‘आंतरराष्ट्रीय वृद्धवर्ष’ के रूप में मनाया गया था। आजकल हर साल अक्तूबर महीना में ‘वृद्ध दिवस’ मनाया जाता है।

प्रेमचंद *परिचय :

प्रेमचंद हिंदी और उर्दू के महान भारतीय लेखकों में एक हैं। उनका जन्म ३१ जुलाई १८८०. ८ अक्तूबर १८३६ को हुआ। उनका मुल नाम धनपत राय श्रीवास्तव है। प्रेमचंद को ‘नवाबराय’ और ‘मुंशी प्रेमचंद’ के नाम से जाना जाता है। उन्होंने हिंदी कहानी और उपन्यास की परंपरा का विकास किया जिसे पूरी सदी को साहित्य का मार्गदर्शन होता है। उनका लेखन हिंदी साहित्य की विरासत है। वे संवेदनशील लेखक, सचेत नागरिक, कुशल वक्ता तथा विद्वान संपादक थे। उनके पुत्र हिंदी के प्रसिद्ध साहित्यकार अमृतराय हैं जिन्होंने इन्हे ‘कलम का सिपाही’ नाम दिया। प्रेमचंद १५३ पन्नास, ३०० से अधिक कहानियाँ, ३ नाटक, १० अनुवाद, ७ बाल पुस्तकें, संपादकिय, भाषण, भूमिका, पत्र, लेख आदि रचनाएँ की हैं। प्रेमचंद एक बहुत ही अच्छे कहानीकार एवं अपने समय के प्रसिद्ध साहित्यकार हैं। उन्होंने समाज के निम्नवर्ग को अपनी कहानियों में चित्रित किया है। सर्वसाधारण विषय को कथावस्तु में डाला है। मानव समाज की यथार्थ स्थिति का वर्णन किया है। हिंदी कहानी में वृद्धों की समस्याओं को चित्रित किया है। इस विषय पर कहानी के आरंभिक दिनों में ‘बूढ़ी काकी’ सन १९२१ ई.को प्रेमचंद ने लिखा यह कहानी सामाजिक समस्यापर केंद्रित है। इसमें मानव के स्वार्थी मानसिकता का चित्रण किया है। इस कहानी में प्रेमचंद ने आत्मवेदन का मर्मस्पर्शी चित्रण किया है। इस कहानी का उद्देश्य है की बुद्धिराम जैसे लालची और स्वार्थी लोगों के प्रति समाज में घृणा की भावना को पैदा की है। ‘बूढ़ी काकी’ जैसे वृद्धों की प्रति मानवता का व्यवहार के जगाया है।

‘बूढ़ी काकी’ कहानी में चित्रित ‘वृद्ध विमर्श’ :

मुंशी प्रेमचंद ने इस कहानी के माध्यम से वृद्धों की उपेक्षा करनेवाले स्वार्थी लोगों का समाज के सामने पर्दा उड़ाया है। ‘बूढ़ी काकी’ के पति गुजर जाने के बाद कुछ ही सालों में उसके जवान बेटे चल बसे थे। एक भतीजे के अलावा उसका कोई नहीं था। उस भतीजे पंडित बुद्धिराम के नाम उसने अपनी सारी संपत्ति कर दी। उस संपत्ति की वार्षिक आमदनी डेढ़ सौ रूपयों से कम न थी। संपत्ति अपने नाम करते समय बुद्धिराम ने लंबे-चौड़े वादे किये। पंडित बुद्धिराम और उसकी पत्नी रूपा का व्यवहार एक दम से बदल गया और वे यह भुल गये कि जिस संपत्ति के वे मालिक हैं। वो बूढ़ी काकी की देन है। उनको गाँव में प्रतिष्ठा और संपत्ति प्राप्त हुई लेकिन, बूढ़ी काकी को भरपेट भोजन तक नहीं मिलता था। भुक के कारण बूढ़ी काकी की इच्छाएं अतृप्त रहती हैं। प्रेमचंद भूक की समस्या पर ध्यान आकर्षित किया है कि भुक और स्वाद मनुष्य को कहीं तक गिरा सकता है। बूढ़ी काकी भुखी होने कारण मार खाती है, अपमान सहती है, भला*बुरा सब कुछ सुनती है। उसके मन में भुख की लालसा उसे बैचन करती है। प्रेमचंद बूढ़ी काकी के भुख की समस्या को दिखाते हैं। आजकल की युवा पीढ़ी वृद्धों की भावनाओं की कद्र नहीं करते उन्हें अपने मार्ग का बाधा समजते हैं। उनके तर्जुबे का मजाक उड़ाते हैं। इस कहानी में बुद्धिराम के लडकों द्वारा न केवल बूढ़ी काकी को चिढ़ाया जाता है बल्कि वे कभी*कभी काकी को नोचकर चले जाते हैं, उसके बालों को खिंचते हैं लेकिन बुद्धिराम और उसकी पत्नी रूपा कभी अपने बेटों को डाटते नहीं थे। इस तरह के वातावरण से परिवार के वृद्ध लोग टुटते-बिखरते हैं। यह स्थिति केवल बूढ़ी काकी की नहीं है, बल्कि संपूर्ण समाज में है। जिसमें युवा पीढ़ी के द्वारा वृद्ध व्यक्तियों के प्रति दूरव्यवहार किया जाता है। इस तरह से लेखक ने बुद्धिराम और उसकी पत्नी के व्यवहार को उस समय घृणास्पद बनाया है। बूढ़ी काकी जब पकवानों के खुशबू से अधिर होकर हलवाईयों के पास जाकर बैठती है। तो बुद्धिराम की पत्नी रूपा बूढ़ी काकी को हलवाई के पास देखकर बहुत गुस्सा होती है। बूढ़ी काकी को अपशब्द बोलती है। तब बुद्धिराम आकर उसे दोनों हाथों से उठाकर कोठरी

में ले जाकर पटक देता है और खुब सारी खरी*खोटी सुनाता है। बूढ़ी काकी चुपचाप कोने में पड़ी रहती है और कोई उसे खाने तक नहीं पुछता। उस समय समाज की दशा और भी दयनीय हो जाती है जब बूढ़ी काकी भुख के कारण बुध्दिराम की बेटी लाडली का हाथ पकडकर पत्तों की जुठन चाटने लगती है। बूढ़ी काकी की इस दुर्दशा को देखकर मानव के हृदय में न केवल करुणा और सहानुभुती जागृत होती है। बूढ़ी काकी में वर्तमान समाज की ज्वलन्त वृध्द समस्या को सहजता से और स्वाभाविकता से प्रस्तुत किया है। विवश काकी अपनी कोठरी में जाकर बैठती है और अपना मन मारकर सोचती है इस माध्यम से प्रेमचंद यह कहना चाहते है कि आखिर बड़े बुढ़ों की भी इच्छाएँ होती है। जिस तरह से हम विवाह, समारोह में शामिल होकर आनंद लेते है उसी प्रकार उन वृध्द लोगों को क्यों नहीं शामिल करते। हम तो अतिथियों की हर इच्छा का खयाल रखते है लेकिन हम घर के वृध्दों का खयाल क्यों नहीं रखते, हम उनकी उपेक्षा क्यों करते है यह सब उचित नहीं है।

बुध्दिराम की पन्ति रूपा बूढ़ी काकी को जुठन चाटते देखकर उसके मन में दया की भावना पैदा होती है और उसे अपने किए पर पछतावा होता है। अपनी भूल को स्वीकारती है और बूढ़ी काकी को भोजन देती है। वे कठोर स्वभाव की है लेकिन वह ईश्वर से डरती थी। वह ईश्वर से और बूढ़ी काकी से इस बात की क्षमा मानती है। यह कहानी मानवी मन को हिला देती है। समाज और मनोविज्ञान के स्तर पर लिखि इस कहानी कथानक के दृष्टि से सफल रही है।

निष्कर्षतः हम यह कह सकते है कि प्रेमचंद ने बड़ी गंभीरता से बूढ़ी काकी के साथ होने वाले अपेक्षा पूर्ण व्यवहार को उठाया है। वह अकेली काकी के साथ नहीं है बल्कि समाज में ऐसे कितने ही वृध्द है, पंडित बुध्दिराम जैसे लालची लोग मीठी मीठी बातों में बहला फूसलाकर बूढ़ों से उनकी संपत्ति अपने नाम पर करते है और उन वृध्द लोगों को बेसहारा छोड़ देते है। बूढ़ी काकी इस उच्च कोटी की कहानी है। वृध्दों के प्रति समाज में उपेक्षा की है इस भूख की समस्या को स्वाभाविक ढंग से चित्रित किया है। मानव अपने स्वार्थ और लोभ के लिए अपने लोगों को, अपने रिश्तों को उपेक्षित करता है। यह इस कहानी के माध्यम से बूढ़ी काकी की आत्मवेदना का चित्रण हुआ है। इस कहानी की भाषा पात्र, विषयवस्तु और देशकाल वातावरण से अनुरूप है। इस कहानी में बूढ़ी काकी के जीवन की घटनाएँ कई वृध्दों के जीवन में होता है। प्रभावोत्पादक, सामाजिक वातावरण कहानी का है। कहानी में पात्रों के आचरण या व्यवहार से समाज की स्थिति को दर्शाता है। बूढ़ी काकी मुख्य पात्र होने के कारण सारी कहानी उसके आसपास घूमती है। प्रेमचंद ने बूढ़ी काकी की वृध्दावस्था और स्वादिष्ट भोजन उसकी कमजोरी है यह दर्शाया है।

बूढ़ापा आते ही मानव के स्वभाव में बचपन के गुण आते है। बूढ़ी काकी के आचरण में भी इसके लक्षण थे। बूढ़ी काकी की इच्छा पूरी न होने पर वह रोती रहती, चीखती चिल्लाती रहती थी। इसके अलावा वो क्या कर सकती थी। प्रेमचंद ने वृध्दों के स्वभाव में खानपान की प्रवृत्ति दिखाकर बूढ़ी काकी को दोषयुक्त सिद्ध किया है। कहानी का उद्देश्य स्पष्ट है कि वृध्दजनों के प्रति उपेक्षापूर्ण व्यवहार अनुचित है इस प्रकार 'बूढ़ी काकी' सोद्देश्य कहानी है, जिसमें 'वृध्द विमर्श' दिखाई देता है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. www.premchand.co.in
2. www.hindivyakran.com
3. www.Hindi Nest.com

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

‘रेहन पर रघू’ उपन्यास में चित्रित वृद्ध विमर्श

प्रा. संदीप पांडुरंग शिंदे

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

हिंदी साहित्य में दलित विमर्श, स्त्री विमर्श, आदिवासी विमर्श के बाद आज आधुनिक तथा उत्तर आधुनिक युग में वृद्ध विमर्श भी देखने को मिल रहा है। आज की उपभोक्तावादी संस्कृति के कारण युवा पीढ़ी करियर के नाम पर पैसे के पीछे पड़ी है जिससे उसे देखते हुए वृद्ध विमर्श का होना भी सही है। जवानी में व्यक्ति जोश, ऊर्जा, शौर्य से ओतप्रोत होता है। जिसके कारण वह अपने ढंग से जीवन यात्रा करते हुए बुढ़ापे तक पहुँचता है। बुढ़ापे में उसके पास वही ऊर्जा तो नहीं होती मगर उसके पास जीवन का अनुभव रहता है वह अपना जोश अपने बच्चे में देखता है। अपना कार्य पूरा करने की अपेक्षा अपने बच्चों से रखता है। मगर आज के बच्चे असंवेदनशील हैं। जिसके कारण बुढ़ापा एक बोझ बना हुआ है। भारत जैसे देश में बुढ़ों की सेवा करना याने आशीष पाने जैसी बात थी मगर आज के युग में बुढ़ापा शाप बनता जा रहा है।

‘रेहन पर रघू’ उपन्यास के माध्यम से काशीनाथ सिंह ने भूमंडलीकरण के कारण समाज में बदलते मूल्यों के कारण आज के बच्चे किस प्रकार असंवेदनशील हो गए हैं जिसके कारण माँ-बाप को किन-किन समस्याओं का सामना करना पड़ रहा है इसका वर्णन किया है।

प्राचीन भारतीय संस्कृति को नव उपदेशवादी संस्कृति द्वारा तोड़ने का काम हो रहा है। इसी कारण आज के बच्चे असंवेदनशील हो रहे हैं। आज की पैसा संस्कृति की चपेट में बच्चे आने के कारण रिश्ते-नातों में दरारे आ रही हैं। रघूनाथ का बेटा संजय सोनल नामक लड़की से शादी करता है मगर माँ-बाप को बताता तक नहीं। प्रीतिभोज के लिए न्यौता आता है जिससे उनको बहुत दुख होता है— “ऐसी चोट लगी थी रघूनाथ और शीला को जिसे न वे किसी को दिखा सकते थे, न किसी से छिपा सकते थे। जब माँ-बाप की प्रतिष्ठा की चिंता नहीं तो मरा ही समझिए !”¹

आज-कल बच्चे अपने बूढ़े माँ-बाप को छोड़कर कई दूर विदेश में जाकर बस रहे हैं। उनको अपने माँ-बाप की कोई भी चिंता नहीं है। उपभोग के साधन जुटाने के लिए पैसे के पीछे पड़े हुए हैं। आपसी संवाद खत्म हो गया है। उनको चिंता रहती है तो सिर्फ पैसे की। इसी कारण लोग अकेलेपन की जिंदगी जी रहे हैं। इस समस्या को लेकर काशीनाथ सिंह कहते हैं— “लोग अपने बच्चों का भविष्य क्यों सँवारते हैं? इसलिए कि उनके भविष्य में उनका अपना ही भविष्य भी छिपा रहता है”²

आज के नौजवान लड़के अपने बारे में ही सोच रहे हैं, अपना कर्तव्य भूल रहे हैं। माँ-बाप का अंतिम संस्कार भी करने के लिए उनके पास समय नहीं है। माँ-बाप को संभालना, बहन की शादी करना इन बातों से उनका कुछ लेना-देना नहीं है। उनमें मूल्य आस्था तथा आत्मीयता जैसे कोई शब्द ही नहीं हैं। सब पंछियों की तरह उड़कर जा रहे हैं। मुड़कर देखने के लिए उनके पास समय नहीं है। “सुनो सुनो! भागो मत अपने ही बारे में सोचते हो या कभी अपनी बहन के भी बारे में सोचा? जब होता है तभी जाते हो हजार पाँच सौ मार लाते हो उससे? उसकी शादी के बारे में भी सोचते हो कभी ?”³

आज बच्चे अपना फर्ज निभाने के बजाय माँ-बाप से ही अपेक्षा कर रहे हैं। रघूनाथ का छोटा लड़का बाईक के लिए डोनेशन के लिए पैसे माँगता है तथा बाप को ही दोष देता है। तब रघूनाथ कहता है - “इसी दिन के लिए उन्होंने पाल-पोस कर बड़ा किया था, पढ़ाया लिखाया था, पेट काटे थे, कर्जे लिए थे, खेत रेहन रखे थे और दुनिया भर की तवालतें सही थी!”⁴

रघूनाथ को एक बेटे के कारण पेन्शन लेनी पड़ी और दूसरा क्यों लेली पेन्शन हमारी सलाह लिए अगर ऐसी बात कर रहा है।

आज के बुजुर्गों को अपना गाँव घर तथा अपने लोगों से लगाव है। गाँव में परंपरागत होनेवाली अपनी साख को बनाए रखना चाहते हैं तथा अपने बच्चों से भी वे यही चाहते हैं मगर बदलती दुनिया में बच्चों को इन बातों से कोई लेना देना नहीं है। - “लेकिन अब हालत यह है कि जो जहाँ सर्विस कर रहा है, वह उसी नगर में रम गया है और वहाँ से लौट कर यहाँ नहीं आना चाहता। अगर वह आना भी चाहता है तो उसके बच्चे नहीं आना चाहते”⁵ इस प्रकार बदलते युग में माँ-बाप के सामने नयी समस्या निर्माण हो रही है।

आज के युवकों को उत्तरदायित्व से कोई लेना देना नहीं है। अपना कर्तव्य निभाना याने वे अपने पैरों में बेड़ी डालने की बात सोचते हैं - “पापा, इसका तो मतलब हुआ कि तुम जहाँ हो, वहीं खड़े रह जाओ। बार-बार पलट कर देखोगे तो आगे कब बढ़ोगे ? आप कृतज्ञ होने के लिए कह रहे हैं कि पैरों में बेड़ी पहनने के लिए...”⁶

इस प्रकार ‘रेहन पर रघू’ उपन्यास के माध्यम से आज के माँ-बाप किन समस्याओं से जुड़े रहे हैं तथा भूमंडलीकरण से भारतीय समाज पर क्या परिणाम हुआ है इसका चित्रण किया है।

संदर्भ -

1. काशीनाथ सिंह, रेहन पर रघू (राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, दूसरा संस्करण, 2014) पृ.24
2. वही, पृ. 118
3. वही, पृ. 28
4. वही, पृ. 24
5. वही, पृ. 104-105

श्री प्रकाश की कथा 'जल की चोरी'

प्रा. सुचिता संतोष भोसले,
महिला महाविद्यालय,
कसबा-बीड, तहसील-करवीर,
जिला-कोल्हापुरा

जीवन में जल का महत्त्व अनन्य साधारण है। जीवसृष्टि का अस्तित्व जल के बिना असंभव है। परंतु आज मनुष्य अपनी जलसंपत्ति के प्रति लापरवाह हो गया है। मानव को जल का स्रोत, उनका प्रदूषण जल की घटती मात्रा आदि विषयों को गंभीरता से सोचना चाहिए। नहीं तो प्रस्तुत वैज्ञानिक कथा में की गई कल्पना वास्तविक बन सकती है। लेखक श्री प्रकाश ने यह कथा भारतीय कथा लेखक समिति के द्वारा सन 2000 में सारनाथ, वाराणसी में विज्ञानकथा पर आधारित कार्य शिविर का आयोजन किया गया था। इस कार्य शिविर में सहभागी प्रतिभागियों की उत्कृष्ट रचनाओं का संकलन 'संचार माध्यमों के लिए विज्ञान कथा' के नाम से प्रकाशित हुआ। इसी संकलन से प्रस्तुत कथा को लिया गया है।

काल्पनिक कथा की शुरुआत में इक्कीसवीं सदी के अंत और बाईसवीं सदी की शुरुआत का समय दिखाया है। उस वक्त दुनिया के लोग हर तरह से सुखी थे। एक दिन अचानक अखबार में एक खबर छपती है कि पृथ्वी के जलस्तर में निरंतर कमी होती जा रही है। तब वैज्ञानिक, पर्यावरणवादी तथा भूवैज्ञानिक सभी परेशान हो जाते हैं तथा वे इसका कारण खोजने लग जाते हैं। इसमें प्रो. दीपेश एक भूवैज्ञानिक थे। जब अपने मित्र के साथ बगीचे में बैठे पानी की घटती मात्रा की चर्चा कर रहे थे। कुछ देर बाद मित्र चले जाने के पश्चात् भी प्रो. दीपेश वहीं बैठे आकाश की ओर देख रहे थे। तभी आकाश से एक यान दिखाई देता है। जो पृथ्वी पर उतरकर तुरंत अंतरिक्ष में वापस चला जाता है।

प्रो. दीपेश अपने मित्र प्रो. विकास को भी अपने यहाँ बुला लेते हैं। वे दोनों बाग में बैठ जाते हैं तभी उस यान को पुनः पृथ्वी पर उतरते हुए देखते हैं। उनके मन में अनेक आशंकाएँ उठती हैं। उसी वक्त यान में से एक बड़ा मानव आकर बाहर निकलता है। वह आदमी नम्रपण्य जैसी आवाज में ही कहता है कि हम लोग इस ग्रह से एक प्रकाशवर्ष दूर के दूसरे ग्रह के वासी हैं। हम यहाँ एक मिशन के तहत आ गए हैं। हमारे ग्रह के जल में एक विशेष प्रकार की विषाणु मिल जाने के कारण वह जहरीला हो गया है। इसलिए जब तक हमारे ग्रह का पानी शुद्ध नहीं हो जाता, तब तक हम लोग इसी पृथ्वीलोक से जल को अपने ग्रह पर ले जाएंगे।

यह सब कहनेवाला अंतरिक्ष यात्री उस ग्रह का राजा था। उसने बिना पृथ्वी की अनुमति से यहाँ से जल ले जाने के लिए वैज्ञानिकों से माफी माँगी। इसी के साथ वह अंतरिक्ष यान आँखों से ओझल हो गया। वे अंतरिक्ष जाते वक्त चेतावनी देकर चले गए कि आप पृथ्वीवासी अपने जलाशयों को साफ और सुरक्षित रखें; नहीं तो आपको भी एक दिन उनकी तरह जल की चोरी करनी पड़ेगी। लेखक श्री प्रकाश ने इस कथा के माध्यम से पृथ्वीवासी मानव को जलसंपदा को लेकर संभाव्य खतरों के प्रति जागृत करने का एक प्रामाणिक एवं नवीनता के प्रयोग से प्रयत्न किया है।

आज के सर्वेक्षण के अनुसार पृथ्वी पर केवल एक प्रतिशत पानी पीने लायक है। उसमें से 0.008 प्रतिशत पानी का उपयोग हो चुका है। उसमें भी 75 प्रतिशत पानी खेत-खलीहान में खर्च हो चुका है। दूसरी ओर हम घर में पीने और रसोई के लिए जितना पानी इस्तेमाल करते हैं उससे तीन गुना ज्यादा पानी हम बाथरूम में इस्तेमाल करते हैं। एक सर्वेक्षण के अनुसार दूषित पानी के पीने से देश की 80 प्रतिशत जनता बीमारियों की शिकार होती है। 34 लाख से भी ज्यादा मौत के शिकार बनते हैं।

मानव के पूरे शरीर में 60 प्रतिशत पानी होता है। उसमें से 75 प्रतिशत पानी दिमाग में है, तो खून में 83 प्रतिशत पानी होता है तो दांत 20 प्रतिशत पानी से बने हैं। तो पानी एक अनमोल वस्तु है। पृथ्वी को पानी के कारण ही नीला ग्रह कहते हैं परंतु इस नीले पानी को दूषित करने के कारण उसे भविष्य में काला ग्रह कहकर पुकारने की नौबत न आए इसलिए मानव जाति को सतर्क रहने का सुझाव इस कथा के माध्यम से लेखक श्री प्रकाश जी ने दिया है।

प्राकृतिक स्रोत याने नदी, तालाब, झील, कुआँ आदि के माध्यम से हमें पानी मिलता है। बरसात ऋतु में वर्षा होती है जिससे हमें पानी मिलता है। लेकिन जलचक्र का महत्त्व भी अनन्य साधारण है। उसके साथ ही सूर्य की तेज धूप के कारण पानी की भाँफ होकर वह ऊपर आकाश में चली जाती है तथा वहाँ बादल के रूप में छा जाते हैं। ज्यादा बूँदों के कारण ठंडी हवा लगने के पर वह वर्षा के रूप में धरती पर बरसने लगती हैं। यह हम बचपन से जानते हैं। परंतु आज के युग में वर्षा की मात्रा कम होती जा रही है, यह भी चिंता का विषय है, जिससे पानी में जीवाणुओं की मात्रा बढ़ने से पुनः जल प्रदूषण बढ़ता ही रहता है। वास्तव में पानी एक निर्जीव वस्तु है तथा पानी हायड्रोजन और ऑक्सीजन से याने H_2O से बना है। बिंदु स्रोत जल प्रदूषकों को सीधे जल में छोड़ दिया जाता है। बिंदु स्रोत में उद्योग स्रोत, कारखानों से निकलनेवाला पानी, बिजली घर का समावेश होता है तो अबिंदु स्रोत में खेत, बगीचे, सड़क, नालियों का समावेश होता है। ऐसे प्रदूषित पानी पर उपचार करना बहुत कठिन होता है। प्रदूषित पानी में हानिकारक रसायन, जीवाणु होते हैं, जिससे टाइफाइड, हैजा जैसे बीमारियाँ होती हैं। दूषित पानी में ऑक्सीजन की मात्रा कम होती है, जिससे जलीय जीवन पर परिणाम होता है। प्रदूषण के कारण उस पानी में शेवाल की वृद्धि होकर ऑक्सीजन की मात्रा कम होकर वहाँ जलीय जीवों की मृत्यु हो जाती है।

1960 के दशक में सरकार के ध्यान में आ गया कि उद्योगों की वृद्धि तथा शहरीकरण के कारण नदियों का पानी दूषित हो रहा है। यह देखकर वर्ष 1969 में केंद्र सरकार द्वारा इसका सर्वेक्षण किया गया। इस सर्वेक्षण के आधार पर 23 मार्च 1974 को जल प्रदूषण निवारण एवं नियंत्रण अधिनियम को स्वीकृति मिली जो 26 मार्च, 1974 से पूरे देश में लागू हो गया। यह अधिनियम भारतीय पर्यावरण विधि के क्षेत्र में प्रथम व्यापक प्रयास है, जिसमें प्रदूषण की विस्तृत व्याख्या की गई है। इसके बाद अनेक कानून जल प्रदूषण को लेकर किए गए, फिर भी आज हम पूरी तरह से जल प्रदूषण से मुक्त नहीं हो पाए हैं। यहाँ कानून के साथ जनता में जनजागृति की आवश्यकता है।

‘जल की चोरी’ के लेख श्री प्रकाश ने काल्पनिक कथा के माध्यम से धरती लोक के मनुष्य को जलसंपदा को लेकर संभाव्य खतरों के प्रति जागृत करने का प्रयास किया है। अगर आदमी समय पर जागृत नहीं हुआ तो भविष्य में उसे बहुत बड़े संकट का सामना करना पड़ेगा। इसकी भी चेतना प्रस्तुत कथा के माध्यम से श्री प्रकाश जी ने दी है। इस धरती के अच्छे पर्यावरण पर मनुष्य का अस्तित्व निर्भर है। अगर पर्यावरण हानी होगी तो मनुष्य अस्तित्व भी खतरों में आएगा, इस बात की ओर भी इशारा प्रस्तुत कहानी के माध्यम से किया गया है।

संदर्भ सूची:

1. श्री. प्रकाश, ‘जल की चोरी’ संचार माध्यमों के लिए विज्ञान कथा, हिंदी लोकभारती, नौवीं कक्षा, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण, पुणे, 2006-2007
2. प्रा. डॉ. प्र. द. राऊत, प्रकाशक- डॉ. विलास द. नांदवडेकर, कुलसचिव, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापूर, 2015

शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या : एक शोकांतिका

डॉ.एस.एन. कांबळे,

इतिहास विभाग,

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान

महाविद्यालय, कोवाड.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. आजही देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी 70 टक्के लोकसंख्या उदरनिर्वाह व रोजगारासाठी शेतीक्षेत्रावर अवलंबून असलेली दिसून येते. देशाला मिळणाऱ्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये इतर देशाच्या तुलनेने भारतामध्ये शेतीक्षेत्राचा हिस्सा अधिक दिसून येतो. देशाच्या प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेमध्ये शेतीच्या विकासाचा वेग वाढविणे हे उद्दिष्ट प्राधान्याने राहिलेले आहे. परंतु या कृषिप्रधान देशात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही एक शोकांतिकेचा विषय बनलेला आहे. शेतकरी आत्महत्या हा विषय स्थानिक राहिलेला नसून ती एक जागतिक समस्या बनलेली आहे.

2020 साली आर्थिक महासत्ता होण्याचे स्वप्न पाहणाऱ्या भारतात प्रचंड प्रमाणात विषमता वाढत आहे. आज 10 टक्के लोकांकडे फक्त 10 टक्के संपत्ती आहे. गरीब व श्रीमंत यामधील अंतर सातत्याने वाढत आहे. पावसाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे सध्या शेती व्यवसाय हा हमीभावा अभावी परवडणारा नाही. त्यामुळे भारतात शेतकरी हवालदिल झाला आहे. हुंडाबळी, स्त्रीभ्रुणहत्या, बालमजुरी, दारिद्र्या, भ्रष्टाचार, बलात्कार, कुपोषण व शेतकरी आत्महत्या या समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. राष्ट्रीय गुन्हे निमंत्रण ब्युरो (NCRB) 2016 च्या आकडेवारीनुसार भारतात 11370 शेतकरी व शेतमजुरांनी आत्महत्या केल्या आहेत. यामध्ये सर्वाधिक शेतकरी आत्महत्या 3661 महाराष्ट्रात झाल्या आहेत तर त्यानंतर कर्नाटकात 2079, मध्यप्रदेश 2016 या राज्यातील शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत.

छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा वारसा लाभलेल्या अशा पुरोगामी महाराष्ट्रात देशातील सर्वाधिक "शेतकरी आत्महत्या" होणे हे अत्यंत निंदनीय आहे. स्वातंत्र्याच्या 70 वर्षांनंतर देखील आम्ही शेतकऱ्यांना न्याय देऊ शकलो नाही, हे महाराष्ट्रातील राजकीय पुढाऱ्यांचे व सरकारचे मोठे अपयश आहे.

भारतातील शेतकरी आत्महत्येचे वास्तव :

नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरोच्या अहवालानुसार सन 1997 ते 2012 या 14 वर्षांच्या कालावधीत भारतात एकूण 1,82,936 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत. एकूण शेतकरी आत्महत्येपैकी 58 टक्के आत्महत्या महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, मध्यप्रदेश छत्तीसगड या मोठ्या पाच राज्यातील होत्या. भारताने 1991 नंतर उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण धोरण स्वीकारल्यानंतर आपल्या अर्थव्यवस्थेत फार मोठे बदल झाले. जागतिकीकरणामुळे आपली अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली जाऊन परकीयांसाठी आपली दारे खुली करण्यात आली. मात्र या स्पर्धेत शेतकरी शासनाच्या ढिसाळ धोरणामुळे तग धरू शकला नाही.

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या सकल अंतर्गत उत्पादितामध्ये कृषिक्षेत्राचा वाटा सातत्याने कमी होत आहे. 2016-17 मध्ये कृषिक्षेत्राचा भारतात GDP मधील हिस्सा फक्त 15.11 टक्के आहे. याचा अर्थ भारतातील 65 टक्के शेतकऱ्यांचा GDP मधील वाटा फक्त 15.8 टक्के त्यामुळे भारताला कृषिप्रधान न म्हणता भांडवल प्रधान म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. देशातील मुठभर भांडवलदार आज देश चालवत आहेत. त्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारला शेतकरी आत्महत्या व त्यामुळे केंद्र व राज्यसरकारला शेतकरी आत्महत्या व त्यांच्या समस्या बघायला वेळ नाही. 2006 मध्ये डॉ. स्वामीनाथन आयोगाने केलेल्या शिफारशी आजही लागू झाल्या नाही. शेतकऱ्यांच्या नावावर फक्त आज राजकारण सुरू आहे. ही मोठी शोकांतिका आहे. केंद्र व राज्यसरकार शेतकऱ्यांची कर्जमाफी घोषणा करत असले तरी अजूनही बहूसंख्य गरजू शेतकऱ्यांच्या हातात काही नाही. नुसत्या माध्यमांच्याद्वारे सरकार वल्गना करत आहे. संशोधकाच्या मते सरकार शेतकरी आत्महत्या व त्यांच्या समोरील समस्या याबाबत प्रामाणिक प्रयत्न करत नाहीत. शेतकऱ्यांना कर्जमाफीची भीक नको आहे. मात्र त्यांच्या शेतमालाला हमी भाव हवा, कृषिक्षेत्रात शासनाने आवश्यक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. मात्र हे प्रामाणिकपणे होताना दिसून येत नाही.

शेतकऱ्यांची आंदोलने :

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकऱ्यांच्या चळवळी मुख्यतः ब्रिटीश सत्ता आणि जमीनदार, सरंजामदार, सावकार यांनी केलेल्या अन्यायाविरुद्ध होत्या. चळवळींचे देखील शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात आपल्या हक्कासाठी मोठी आंदोलने केली आहेत. हमीभाव असेल, दुधाचे, कापसाचे ऊसाचे भाव यासाठी देशात शेतकऱ्यांनी अनेक वेळेस चक्काजाम आंदोलने केली आहेत. मात्र त्यांच्या मागण्या पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत. आज देशामध्ये सर्वच वर्गाकडून शासनाकडे आरक्षणाची मागणी होत आहे. अनेकांनी आंदोलनेही केली. या आंदोलनात अनेकांनी

बलिदानही दिले. मात्र यावर अजूनही मार्ग निघाला नाही. साधारणपणे अनेक वर्गातील समाज हा शेती करणारा शेतकरी आहे. शासनाच्या चुकीच्या धोरणामुळे शेती व्यवसाय हा आज परवडत नाही. त्यामुळे या समाजातील लोकांना मुलांना शिक्षण, आरोग्य, लग्न यासाठी पैसा नाही. प्रामुख्याने ग्रामीण भागात हा समाज अत्यंत दयनीय अवस्थेत आहे. आजही हा समाज शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. म्हणूनच आरक्षणाची मागणी सर्वच स्तरातून होत आहे.

पाऊस कमी, शासनाचे चुकीचे धोरण, सरकार आरक्षण देत नाही, उत्पन्न कमी यामुळे भारतातील हा शेतकरी समाज आत्महत्येसारखा मार्ग अवलंबत आहे. म्हणून सरकारने शेतकऱ्यांना जेवढ्या सवलती देता येतील त्या द्याव्यात, अन्यथा शेतकऱ्यांचा आक्रोश शासनाला सामोरे जावे लागेल. कारण भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. म्हणजेच शेती व शेतकऱ्यांना प्राधान्य देणे हे क्रमप्राप्त आहे. मात्र भारतात तसे होताना दिसून येत नाही. म्हणून शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करत आहेत. आज शेतकरी समाज हा दयनीय अवस्थेत असल्यामुळे तो संघर्षाचा मार्ग पत्करत आहेत.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे :

भारतासारख्या कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे अनेक दिसून येतात. यामध्ये दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा, आर्थिक ताण-तणाव, पूरक व्यवसायाचा अभाव, शेती उत्पादन खर्चात वाढ, शेतमालाच्या किंमतीमधील अस्थिरता, शेतकऱ्यांची फसवणूक, शेतकऱ्याकडे शासनाचे दुर्लक्ष अशा विविध कारणांव्यतिरिक्त पर्यायी उत्पन्नाची साधने नसणे, पाणीपुरवठ्याच्या अपुऱ्या सुविधा, पिकांचे नुकसान, कर्जाचा अनुत्पादक कारणासाठी वापर, सावकारांकडून होणारा कर्जपुरवठा अशा विविध कारणांमुळे देशात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ होताना दिसून येते. या वाढत्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या संपूर्ण देशाला चिंता करायला लावणाऱ्या आहेत.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी उपाय :

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी तातडीने शासनाने एक ठोस कृती कार्यक्रम तयार करण्याची गरज आहे. भारतात महाराष्ट्र राज्यामध्ये शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने देखील हा विषय गांभीर्याने घेतला पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी तातडीच्या उपायांबरोबरच दीर्घकालीन उपायांची आवश्यकता आहे. पुरेसा कर्जपुरवठा, व्याजमाफी इत्यादी उपायांनी तातडीची मदत शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून घेता येईल. प्रामुख्याने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी पुढील उपाययोजना करता येतील.

१. डॉ. स्वामीनाथन आयोग शासनाने लागू करावा, त्यामुळे शेतकऱ्यांना अधिक प्रमाणात हमीभाव मिळेल. तसेच शेती संबंधित त्यांनी अनेक शिफारशी केल्या आहेत, त्या लागू केल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कमी होऊ शकतील.
२. **कर्जाची परतफेड क्षमता निर्माण करणे** : शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्येमागे कर्जबाजारीपणा हे प्रमुख कारण मानले जाते. कर्जमाफी देण्यापेक्षा शेतकऱ्याने घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करण्याची क्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.
३. **किमान हमीभाव** : शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नातील अस्थिरता कमी करण्यासाठी शेतीमालाला किमान हमी भाव जाहीर करून त्या शेतमालाची खरदी केल्यास त्याची कर्ज परतफेड करण्याची क्षमता वाढेल. त्यामुळे शेतकऱ्यांकडून आत्महत्याचा मार्ग स्विकारला जाणार नाही.
४. **लहान व अल्पभूधारक** : शेतकऱ्यांना सरकारने आर्थिक पाठबळ द्यावे.
५. **उपलब्ध पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन** : व नियोजन करून पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा वाढविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ठिबक सिंचन व तुषार या पिकांना पाणी देणाऱ्या नविन पद्धतीचा वापर मोठ्या प्रमाणात करावा.
६. **पिक विमा योजना राबवावी** : जरी नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांचे नुकसान झाले तर शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होते. यासाठी पीक विमा योजना राबविल्यास शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत मिळून शेती उत्पन्नात स्थैर्य प्रस्थापित होण्यास मदत होते.
७. **पर्यायी उत्पन्नाचे मार्ग निर्माण करणे** : शेतकऱ्यांनी शेतीशिवाय उत्पन्न मिळविण्याचे इतर मार्ग शोधण्यास प्रयत्न केला पाहिजे. जर शेती संकटात आली तर इतर मार्गातून उत्पन्न मिळाल्यास शेतकरी कुटुंबात उत्पन्नात स्थैर्य मिळेल. विविध व्यवसाय करण्यासाठी सरकारने आवश्यक तो वित्तपुरवठा करावा.

वरील विविध उपाययोजनाशिवाय शेतीपुरक व्यवसायांना प्रोत्साहन, शेती कर्जाबरोबर उपभोग्य कर्ज देणे, पीक नियोजन, शेती उत्पादनासाठी आधुनिक उत्पादन तंत्राचा वापर, अल्पव्याजदराने कर्जपुरवठा अशा विविध उपाययोजना केल्यास देशातील शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग स्विकारणार नाहीत. यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था, उद्योजक, नोकरदार अशा समाजातील सर्व घटकांनी या देशातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी चिंतन करून आवश्यक ती पावले उचलली पाहिजेत. कारण शेतकरी टिकला, जगला तरच देशाची कृषीप्रधान

अर्थव्यवस्था विकसित होवून देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढून भारत हा देश जागतिक स्तरावर महासत्ता होईल.

संदर्भ :

1. राहुल गं. म्होपरे, अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद नियतकालिक, जुलै-सप्टेंबर, 2018.
2. अॅड. सुहासराव तिडके, सहकारी महाराष्ट्र, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादित पुणे, 9.
3. राहुल शं. म्होपरे, अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद नियतकालिक, जुलै-सप्टेंबर 2017.
4. दिवाकर बोकरे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, थांबायच्या कशा? डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2008.
5. य.ना. कदम, डॉ. अरुण भोसले, स्वातंत्र्योत्तर भारत, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
6. राहुल शं. म्होपरे, अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद नियतकालिक जाने-मार्च. 2018.

अण्णा भाऊराव साठे यांच्या कथेतील श्रमसंस्कृती

डॉ. सविता अशोक व्हटकर
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली
विभाग- मराठी

प्रस्तावना :-

मानवी समाजामध्ये श्रम आणि संस्कृती या दोन्ही घटकांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. श्रमातून संस्कृती जपली जाते की, संस्कृतीतून श्रमाला जपले जाते? हे नेमके स्पष्टपणे मांडता येत नाही. इतकी या दोन्ही घटकांची वीण पक्की आहे. असे असले तरी श्रम करणे आणि संस्कृती जपणे या दोन्ही गोष्टी परस्परपूरक असाव्यात अशी धारणा साहित्यातून मांडलेली असते. जे बौद्धिक स्वरूपाचे श्रम असते ते श्रम आर्थिक मोबदल्यात केलेले असते तसेच ते ब-याचदा शारिरीक स्वरूपाचे ही असते. वर नमुद केलेल्या दोन्ही प्रकारच्या श्रमाला अनेक पदर आहेत. त्यामध्ये बौद्धिक श्रम हे नोकरदार वर्गाकडून होतात. तर शारिरीक श्रम हे खेडेगावातील शेतमजूर, बलुतेदारापासून ते शहरीभागातील धूणीभांडी करणा-या स्त्रीयापर्यंतची अनेक उदाहरणे देता येतील. या उदाहरणातून श्रम हे फक्त उदरनिर्वाहासाठी केले जाते हे लक्षात येते (तेव्हा इथे संस्कृतीचे काय? हा प्रश्न शिल्लक राहतोच.) मानवी समाजातील प्रत्येक घटकाचे श्रम हे आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठीच असते. यातील मुलभूत गरजा वेगळ्या आणि मानवनिर्मित गरजा वेगळ्या असतात. ब-याचदा या गरजांचे स्वरूप, सामाजिक, राजकीय असते. इथे वैयक्तिक स्वार्थ नसतो तर आपली शारिरीक, बौद्धिक कष्ट हे इतरांसाठी असावे. समाजासाठी आपण काहीतरी करावे या जाणिवेपोटी असते. या जाणीवेला आपण 'श्रमसंस्कृती' असे नांव देऊ शकतो. कारण इथे मानवतेची जपणूक असते. या माझ्या विवेचनाला अनुसरून मी प्रस्तुत निबंधात अण्णा भाऊराव साठे यांच्या कथेतील श्रमसंस्कृतीच्या स्वरूपाचे चित्रण मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अण्णा भाऊराव साठे यांच्या संपूर्ण साहित्याचा गाभा 'श्रम' हाच आहे. अण्णा भाऊराव साठे यांच्या कथेतील श्रमसंस्कृती ही वेगळ्या धाटणीची आहे. भारतीय समाजात असाही एक वर्ग आहे की त्याची श्रम करावयाची तयारी आहे पण हाताला कामच मिळत नाही. आणि जर हाताला काम मिळाले तर त्याला योग्य तो मोबदला मिळत नाही तरीही ही माणसं समोर येण्या-या परिस्थितीला सामोरे जात आपली जगण्यावरची श्रद्धा किती गाढ आहे हे आपल्या जगण्यातून निर्माण झालेल्या परिस्थितीनुसार जी पध्दती असते, तीच त्यांची संस्कृती असते, अशा या श्रमसंस्कृतीचे चित्रण अण्णांच्या कथेतून चित्रित झालेले आहे.

१९३१ साली वाटेगाव सोडून मुंबईला पोटापाण्यासाठी आपल्या वडीलांच्या बरोबर जाणा-या अण्णांना कामगार आणि मजूरांचे दुःख काय असते. याची जाणीव अनुभवातून झालेली होती. दिवसभर पायी प्रवास करून असेल त्या गावी मुक्काम करायचा, मिळेल ते काम करायचे तिथे चार-पाच दिवस मुक्काम करून काही पैसे गाठिला जमले की पुन्हा पुढच्या प्रवासाला जायचे. अशा प्रकारच्या प्रवासात अवघ्या वयाच्या अकराव्या वर्षी खंडाळा येथे कोळशाच्या पाट्या वाहण्याचे काम केलेले आहे. गरीबी, दारिद्र्य या गोष्टी जीवघेण्या कष्टातून दूर होणा-या नसतात याची जाणीव अण्णांना खूप लहान वयात झालेली होती. एकुणच गरीबांनी आपले पोट जाळण्यासाठी स्वीकारलेले अधोगतीचे जीवन त्यांनी जवळून पाहिले व अनुभवले होते^१. शेतात राबणारा शेतमजूर, बारा बलुतेदार, भटक्या जमाती, कारखान्यात रक्ताचे पाणी करणा-या कामगारांच्या जीवनजाणीवा त्यांच्या विचाराच्या गाठीला होत्या. श्रमजीवी वर्गाला योग्य न्याय मिळावा अशी सर्वसमावेशकता अण्णांच्या 'मुकूल मुलाणी', 'स्मशानातील सोनं', 'पिराजीची भानगड', 'सूड', 'येडा नाच्या' या कथांतून आढळते.

अण्णा संपूर्ण समाजाचा विचार करत होते. गावाकडील समाजाची त्यांना ओळख होती. परिस्थितीला अनुसरून त्यांना मुंबईतील समाजाचीही ओळख होत होती. अगदी थोड्याच कालावधीत ते समानतावादाचाही विचार करू लागले होते. 'मुकूल मुलाणी' हा आपल्या मटणाच्या दूकानावर दहा माणसांचं मोठं कुटुंब चालवत असतो. त्याची दोन मुले महमंद आणि हमीर ही मोठी झाल्यावर आपापला वेगळा व्यवसाय करतात. या व्यवसायातही त्यांची आपआपसात स्पर्धा असते. या स्पर्धेतूनच त्यांची आपापसात भांडणेही होतात. 'स्मशानातील सोनं' या कथेतील भिमा पोटासाठी मुंबई जवळ करतो. आणि तिथे खाणीत दगड फोडण्याचे काम करतो. काही कालावधीत खाण बंद पडते, पुन्हा भिमा बेकार होतो. विशिष्ट अवस्थेत तो स्मशानात येऊन पोहचतो. त्याला स्मशानातल्या राखेच्या ढिगा-यात सोनं सापडते. त्याला जगण्याचा नवा मार्ग सापडतो. एके रात्री सोन्याच्या शोधात गेलेल्या भिमाला कोल्ह्यांचा त्रास होतो. कोल्हेकुईने गावातील लोक जागे होतात. स्मशानात येणा-या माणसांना पाहून भिमा प्रेताच्या तोंडातील बोटे बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करतो, गावकरी जवळ येतील या भीतीने भिमामे आपल्या हातातील पार प्रेताच्या तोंडात घालण्याऐवजी ती डोक्यावर मारतो. त्याची बोटे प्रेताच्या तोंडात जास्तच अडकतात. तो जेव्हा आपला हात जोराने बाहेर ओढण्याचा प्रयत्न करतारे तेव्हा त्याची दोन बोटे तुटतात. आणि त्याच्या दुस-याच दिवशी बंद गिरणी चालू होते. बोटे तुटल्यामुळे भिमा कामावर जाऊ शकत नाही. 'पिराजीची भानगड' या कथेतील पिराजी स्वतःची जमीन विकतो आणि परगावी जाऊन मजूर होतो. या तीनही कथेतील घटना प्रसंगाकडे पाहता, 'अण्णांचा' जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन समाज निष्ठेचा होता.^२ हे लक्षात येते. त्यांना एक माहिती होते की, श्रमीकांची, गरीबांची, दलित्यांची परिस्थिती विरोधात लढे उभारल्याशिवाय त्यांच्या जीवनात बदल घडून येणे शक्य नसते. हाताला काम मिळाले तर त्याचा मोबादला मिळत नाही. तर त्यांची फक्त धनदांडग्याकडून पिळवणूकच केली जाते. अशाही परिस्थितीत जगत असताना आहे ते कामही गेल्यावर श्रमीकांसमोर जगण्याचा 'आ' वासून प्रश्न उभा राहतो. या कथेतील वास्तव अनाथ

सुलतानाच्या माध्यामांतून येते. अनाथ सुलतान समजू लागल्यापासून पोटासाठी गुरे-ढोरे वळू लागतो. दिवसेंदिवस त्याच्या गरजा वाढत जातात. पानपट्टीत तो चार आप्यावर काम करतो. तो पगार वाढवून मागतो, तर त्याला कामावरून कमी केले जाते. हॉटेलातही त्याला खाण्यावरून कमी केले जाते. हाताला काम नसल्याने, खायला नाही या कारणस्तव तो बेशुध्द पडतो. अंगात ताप आणि पोटात भूक असते. या परिस्थितीला कंटाळून तो रेल्वेखाली जीव द्यायला जातो. तर आत्महत्येच्या नावाखाली त्याला तुरुंगात डांबले जाते. तिथेही त्याला पोटासाठी संघर्ष करावाच लागतो. सुलतान कथेतील परिस्थिती लक्षात घेता, सुलतानला कष्ट करण्याची इच्छा आहे परंतु त्याच्या हाताला काम मिळत नाही. काम मिळाले तर त्याचा योग्य तो मोबदला मिळत नाही. 'भेकड' कथेतील पांडाही हॉटेलमध्ये दिवसभर कष्ट करूनही पोट भरत नाही. वेळप्रसंगी वस्तादजीकडे जेवले तर तो महिन्याचे पैसे घेत असे. याची पांडाला चीड येत असे. एके दिवशी पांडाचा संयम सुटतो, आणि तो वस्तादाला झोडपून काढतो. तेव्हापासून तो पांडाबरोबर सरळ राहू लागतो. अण्णांच्या कथेतील माणसांची सहनशीलता संपल्यावर न्याय मिळविण्यासाठी त्याला हात उगारावे लागतात. अण्णांनी कामगारांच्या, मजुरांच्या श्रमाला महत्व दिलेले आहे. सामाजिक कर्तव्याची जाणीव अण्णांची कथा देते. आपल्यावर असणारी जबाबदारी आपण आपल्या काबाडकष्टावर कितपत पेलू शकू यांचा विचार न केल्यास सुख मिळत नाही. आपल्या कष्टाचे चीज होत नाही. मिळालेली संधी वाया गेली असा विचार मनात येऊन, खाल मानेने जगणारी माणसेही कष्टाच्या चरख्यात पिचून निघालेली असतात. या अनुषंगाने अण्णांच्या वरील कथांचा विचार करता येतो. अण्णांनी स्वतः कामगार म्हणून जीवन व्यथित केल्यामुळे कामगारांच्या श्रमाचे शोषण भांडवलदार बसे करतात हे आपल्या कथांतून मांडतात. अण्णा केवळ आर्थिक अवस्था सक्षम असणा-यांना आणि हजारो कामगारांकडून काम करून घेणा-यांना भांडवलदार म्हणत नाहीत तर एखादी गरीब व्यक्ति त्याच्यापेक्षा गरीब व्यक्तीचे शोषण करीत असेल तर त्यालाही ते भांडवलदार म्हणतात. कारण भांडवलदार हा मजूर, कामगारांच्या श्रमाचे शोषण करतच असतो.

भटक्या विमुक्तातील हेळवी, पोतराज यांच्याकडे कोरडवाहू माळरानाच्या जमीनी असत. या जमीनीत कोणत्याही प्रकारचे पीक घेता येत असे. या जमातीनां भटकंती करण्याशिवाय पर्यायच राहिलेला नाही. अशांच्या जमीनीवरती व्यापारी लोकांचे लक्ष असते. त्यांच्या अडी-अडचणीला ते पैसे देत असतात. अशीच परिस्थिती 'सूड' कथेतील मारुती पोतराजाच्या वाटयाला येते. त्याच्याकडे पाच एकर जमीन असते. परंतु शेती व्यवसायासाठी त्याच्याकडे मनुष्यबळ व आर्थिक बळ नसते; काही कारणास्तव त्याला नानचंद मारवाडयाकडून कर्ज घ्यावे लागते. या कर्जाच्या रकमेची त्याला परतफेड करता येत नाही. म्हणून मारुती पोतराजाची जमीन नानचंद मारवाडयाच्या मालकीची होते. पुढे त्याच शेतीत त्याला मजूर म्हणून काम करावे लागते. या कथेतील पोतराजाची दुहेरी पिळवणूक होताना दिसते, एकतर त्याची जमीन जाते आणि त्याच जमीनीत कष्ट करताना त्याला योग्य तो मोबदलाही दिला जात नाही. अशाप्रकारे भांडवलशाहीकडून विविध घटकांतील मजुरांच्या श्रमाचे शोषण होताना दिसते. एकूणच श्रमाच्या व्याख्येनुसार 'ज्याच्याजवळ स्वतःच्या आणि कुटूंबियांच्या निर्वाह करण्यासाठी श्रमाशिवाय कोणतेही उत्पादनाचे साधन नसते. तोच श्रमिक यांचीच प्रगतीच्या दृष्टीने विचार केल तर श्रमिकांशिवाय भांडवलशाही उत्पादनाचा प्रश्न सोडवू शकत नाही'.³ या परिस्थितीला समोरी जाण्यासाठी श्रमिकांना आंदोलने करावी लागतात आणि या लढयातील आंदोलनाचा मुख्य घटक म्हणजे मजूर कामगार किंवा अन्य सामान्य व्यावसायिक या सा-यांचीच निर्दयपणे पिळवणूक करणा-या मक्तेदारीविरुद्ध सर्व पुरोगामी शक्तींची संयुक्त आघाडी बांधण्याची कला अण्णांनी चित्रित केलेल्या श्रमीकांच्या लढयात दिसून येते.

सारांश : -

प्रस्तूत निबंधातून अण्णा भाऊराव साठे यांच्या कथेतील श्रमसंस्कृती समजून घेताना सर्वांत प्रथम अण्णांनी मजूर, कामगार या श्रमीकांच्या जीवन जाणीवांचे भान कथा लिहिताना जपलेले आहे. त्यांनी आयुष्यभर श्रमाचीच चाकरी केली ती या निबंधातून चित्रित झालेली आहे. काबाड कष्ट करत अण्णा लिहिते झाले. त्यांच्या लेखनाची किर्ती आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर पोहोचली ती फक्त त्यांनी आयुष्यभर केलेल्या श्रमामुळे. मग ते श्रम शारिरीक असो, बौद्धिक असो, मानसिक असो. शारिरीक श्रम केले तेव्हा त्यांचे पोटही भरत नव्हते. मानसिक श्रमातून त्यांनी विविध प्रकारची श्रमीकांसाठी आंदोलने केली, बौद्धिक श्रमातून 'यावच्चंद्रदिवाकरौ' अशा स्वरूपाचे साहित्य लिहीले. या तीनही श्रमांची पावती त्यांच्या साहित्यातून आलेली पात्रे आपल्या जगण्यासाठी असलेल्या श्रमातून देतात. अण्णांच्या कथेतील कामगार, मजुरांच्या श्रमाची किंमत सत्ता असणा-यांना असत नाही. ज्यांच्या वाटयाला मजुरांचे जगणे आलेले असते. कष्टातून, श्रमातून जी माणसे मोठी झालेली असतात, त्यांना मात्र या वर्गातील लोकांच्या कष्टाची, श्रमाची किंमत समजत असते. एक लेखक म्हणून जेव्हा अण्णांच्या शारिरीक, मानसिक व बौद्धिक कष्टाकडे पाहताना एक गोष्ट लक्षात येते आणि ती म्हणजे अनुभवाला सहानुभूतीची जोड पाहिजे असते. ज्यांच्याविषयी लिहावयाचे त्यांच्याविषयी आत्मियता असावी लागते. त्यांच्या अंतरंगात शिरावे लागते. अण्णांनी या सगळ्या गोष्टी केलेल्या आहेत आणि म्हणून ते आपल्या कथेतील माणसांविषयी जिह्वाळा बाळगतात. त्यांच्या सुख दुःखाशी एकरूप होतात. उध्दस्त झालेल्या आणि जगण्याशी ईर्ष्या बाळगणा-या माणसां शि ते आपुलकीचे नाते निर्माण करतात. त्यांच्या कथेतील माणसं त्यांच्या अवतीभवतीच असतात कारण अण्णांनी श्रमक-यांच जीण स्वतः भोगलेलं आहे आणि जवळून पाहिलेलं ही आहे.

संदर्भटीपा : -

- 1) जाधव अश्रु 'अण्णा भाऊ साठे साहित्य व सामाजिक जाणीवा', अस्मिता प्रकाशन, नागपुर, प्रथमावृत्ती 9 ऑगस्ट २००९, पृ.क्र. १०.
- 2) जाधव अश्रु उनि. पृ. क्र. १२
- 3) क-हाडे सदा 'अण्णा भाऊ साठे; व्यक्तित्व आणि कृतित्व' लोसाहित्य प्रकाशन, ओरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २६ जानेवारी २००९ पृ. १०.

झोंबी कादंबरीतील कृषीकन्या ताराचे भावविश्व

प्रा.डॉ.आर.डी.कांबळे,

मराठी विभाग,

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान

महाविद्यालय कोवाड, ता. चंदगड,

जि. कोल्हापूर—

भूमिका :

स्त्री विषयक सामाजिक, सांस्कृतिक जाणिवा आधुनिक मराठी साहित्याच्या आरंभापासूनच मराठी साहित्यिकांना आणि विचारवंतांना झालेल्या दिसतात. म.फुले यांच्या शिक्षण विषयक व स्त्रीविषयक कार्यातून, बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीतून, आगरकरांच्या स्त्री विषयक कार्यातून, बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीतून, आगरकरांच्या स्त्रीविषयक विचारांतून मराठी स्त्रीविषयक जाणिवा प्रथम प्रगट झाल्या. नंतरच्या काळात वेगवेगळ्या वाङ्मय प्रकारातून स्त्रीविषयक जाणिवा प्रगट झालेल्या दिसतात, साधारणपणे 1870 ते 1940 या साठ-सत्तर वर्षांच्या काळात आधुनिक मराठी स्त्रीची सुख-दुःखे आणि तिच्या विषयीच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जाणिवा साहित्य प्रकारात प्रकट झालेल्या आहेत. पण ही स्त्री मध्यमवर्गीय, पांढरपेशी वा शहरी संस्कृतीतील होती, ग्रामीण स्त्री मात्र पूर्णतः दुर्लक्षित होती; तिच्याविषयी उदासिनता दिसून येते.

1925 नंतर मात्र मराठी ग्रामीण साहित्यात ग्रामीण स्त्रीला वेगवेगळी रूपं तिचं भावविश्व प्रकट होऊ लागलं. कधी रोमॅण्टिक वृत्तीची, प्रियकर व पतीची आतुरतेने प्रतीक्षा करणारी, प्रेमक्रीडा करणारी, निसर्गाच्या कुशीत मुक्तपणे बागडणारी दिसू लागली. 1960 नंतर मात्र स्त्री दर्शनाच्या दृष्टीने ग्रामीण साहित्यात परिवर्तन झालेले दिसून येते. या काळात ग्रामीण साहित्यिकांची दुसरी पिढी लेखन करत होती. उद्धव शेळके, रा.रं. बोराडे, आनंद यादव, चंद्रकुमार नलगे, महादेव मोरे, यांनी समग्रतेने ग्रामीण स्त्री दर्शन प्रभावीपणे घडवलेले आढळते, शेळके यांच्या 'धग' मधील 'कौतीक', बोराडे यांच्या 'पाचोळा' मधील 'पारबती' किंवा आनंद यादव यांच्या 'झोंबी' व 'घरभिंती' मधील 'तारा' चा स्त्री व्यक्तिरेखा ग्रामीण विभागातील स्त्रीचे वास्तव आणि प्रातिनिधिक चित्रण घडवणारी स्त्री होय. दारिद्र्या, अज्ञान, उपासमार आणि पोरवडा यांनी पिचलेल्या आणि शेवटी निष्क्रीय झालेल्या नवऱ्यांचे संसार स्वतःच्या हातावर तोलताना या स्त्रिया आपल्या एकाकी हातांनी जीवनसंघर्षाला, नियतीला येईल त्या परिस्थितीला सामोऱ्या जाताना दिसतात. प्रस्तुत शोध निबंधात डॉ. आनंद यादव यांच्या झोंबीतील 'तारा' या व्यक्तिरेखेतून स्त्री जीवनातील विविधांगी शोध घेतला जाणार आहे. आणि तो महत्वाचा वाटतो.

स्वरूप :

भारतीय समाजात पुरुषप्रधान संस्कृतीला खूप महत्त्व आहे. त्यामुळे स्त्री ही केवळ भोगवस्तू आहे. तीने निसर्गाने लादलेल्या सान्या जबाबदार-च्या पार पाडत संसाराचा रहाटगाडा हाकने या पलिकडं तिचं विश्व नव्हतं; पुरातनकाळापासून स्त्री ही राष्ट्रनिर्मिती करणारी अशी माता व संरक्षक देवता मानली गेली आहे. पण आज हे चैतन्य सुप्तावस्थेत आहे. 'स्त्री ही पायाची दासी आहे व पायातील वहाण पायातच राहिली पाहिजे' ही विचारसरणी रुढ झाली. त्यामुळे स्त्रीला गौणत्व प्राप्त झाले होते; पण नंतरच्या काळात हीच स्त्री सजग बनली. तीला तिच्या सामर्थ्याची जाणीव झाली. सामाजिक स्त्रीची अवस्था समाज सुधारकांनी शब्दबद्ध केली. त्यासाठी 19 वे शतक उजाडले. या काळात म.गो. रानडे, म. फुले, लोकहितवादी, आगरकर आदी सुधारकांनी स्त्री जीवनविषयक विषयांना प्राधान्य देऊन त्यांची दुःखं, समस्या मुकर केली.

मानवजातीच्या विकासाबरोबर स्त्रीचे समाजातील स्थान आणि तिच्याकडे पाहण्याची दृष्टी बदलत गेलेली दिसते. भारतीय स्त्री बाबतीही हे खरे आहे. म. फुले व सावित्रीबाई यांनी स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले. पुढे तर सावित्रीबाईंच्या शिक्षणपद्धतीमुळे सावित्रीच्या 'लेकी' सजग बनल्या. विविध समाजसुधारकांच्या विचारांनी आणि प्रयत्नाने स्त्रीविषयक पारंपारिक दृष्टिकोण बदलत गेला. 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' हे मनोरंजन मासिकाचे ब्रीद बनले. शिक्षणामुळे स्त्रीला स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व प्राप्त झाले. स्वातंत्र्य, समता या लोकशाही मूल्यांच्या संकल्पना स्त्रीविकासाला पूरक ठरल्या. समाज, कुटुंब यातले आपले अस्तित्व शोधणारी स्त्री साहित्यातून प्रकट झाली.

म. फुले यांनी स्वतः सावित्रीबाईंना शिक्षणाचे धडे देवून स्त्री शिक्षण चळवळ गतिमान केली. पुढच्या काळात म. फुलेंचे सामाजिक सुधारणावादी विचार ग्रंथ रूपाने मार्गदर्शक ठरले. 'शेतकऱ्यांचा आसूड', 'तृतीयरत्न' या ग्रंथातून शेती; शेतकरी व समाजातील अनिष्ट प्रथांवर प्रकाश टाकला. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' मधून शेतकरी बांधावांचे होणारे शोषण, दुरावस्थेचे भयावह चित्रण करून शेतकऱ्यांच्या आसूडाचा प्रहार तत्कालीन व्यवस्थेवर केला. फुले यांच्या लेखनाला स्वानुभवाचा आधार होता. आक्रमणामुळे त्यांनी कृषिजीवन ज्यांच्यावर अवलंबून आहे

त्या शेतकऱ्याची होणारी कुत्तरओढ, विदारक परिस्थिती पोटतिडकीने त्यांनी मांडली. ग्रामीण जीवनाच्या चित्रणाचा स्पर्श मराठी साहित्य परंपरेला म. फुले यांनी बहाल करून ग्रामसंस्कृती व ग्रामीण जीवनावर प्रकाश टाकला, म्हणूनच म. फुले यांना आनंद यादव यांनी आधुनिक देशी मराठी साहित्याचे आद्य जनक मानले; पुढे आनंद यादव यांनी तोच ग्रामीण लेखनाचा वारसा लेखन प्रपंचातून जपला; आणि ग्रामीण साहित्य चळवळ मराठी साहित्य परंपरेत नव्याने घट्ट रोवली. खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्य ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन वेगळ्या अंगाने प्रकट करण्याला आरंभ झाला; त्यातून ग्राम, गावगाडा, तिथले सण समारंभ, उत्सव, जत्रा, भाऊबंदकी, पाटीलकी, स्त्री जीवन, मानवी नाते संबंध, तिथल्या समाजमनातील गुंतागुतीचं प्रकटन ग्रामीण साहित्यातून प्रकर्षाने प्रकट होऊ लागले.

वाङ्मयीन परिचय :

डॉ. आनंद यादव : जन्म 30 नोव्हेंबर 1935, मृत्यू 27 नोव्हें. 2016 आनंद यादव यांनी कविता, कथा, कादंबरी, समीक्षा ललित अशा अनेकविध साहित्य प्रकारांचे लेखन करून ग्रामीण साहित्य चळवळ खऱ्या अर्थाने वैश्विक स्तरावर नेण्याचे महत्वाचे कार्य केले. कागल या ठिकाणी त्यांचे बालपण गेल्यामुळे त्यांचे सारे बालपण शेती, कृषिजीवनात गेले. शालेय जीवनातच त्यांना लेखनाचे संस्कार जडले. ते ग्रामीण लेखनाचे. पुढे नोकरीच्या निमित्ताने शहरात रहात असले तरी त्यांना गावकुसाबाहेरील जनसामान्यजनाची अत्यंत ओढ होती. तसेच गाव, घर, गोतावळ्याला विसरले नव्हते, म्हणूनच ते अगदी शेवटच्या क्षणापर्यंत गाव, घराशी संपर्क ठेवून त्यांच्याशी सलोख्याचे स्नेहबंध जपले. त्यामुळेच त्यांनी बंगल्यातला संसार उभा करता करता गावाकडेही घर उभे केले.

अर्वाचीत मराठी साहित्यातील एक आघाडीचे ग्रामीण लेखक म्हणून त्यांना साहित्य प्रांतात सर्वोच्च स्थान प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या लेखनामुळे ग्रामीण साहित्याची ओळख नव्याने झाली, मंदावलेल्या लेखन चळवळीला गती देण्याचे; नव्या लेखकांना त्यामुळे प्रेरणा स्थान होते. त्यांचं लेखन ग्रामसंस्कृती, प्राणीसृष्टी, निसर्गसृष्टी, दिन-दुबळ्यांबद्दल कणव व दारिद्र्या, शेतकरी जीवन, त्यांचं जगणं हे साहित्य निर्मितीचं केंद्र होतं. त्यांच्या साऱ्या साहित्य विश्वातून त्याचा प्रत्यक्ष प्रत्यय येतो. कृषिजीवनाबरोबर स्त्रीजीवनाचा विचार त्यांच्या साहित्यात प्रकर्षाने जाणवतो. स्त्रीही खऱ्या अर्थाने जीवनाची आदिशक्ती आहे, पुरुष व प्रकृती हे सृष्टी निर्माण करणारे युगुल आहे. तसेच उद्योगसंस्कृतीतील जीवनाचा विचार त्यांच्या सर्व साहित्य प्रकारात होताना दिसतो. स्त्रीला देवता मानण्यापेक्षा माणूस म्हणून तिची प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी म्हणून शहरी-ग्रामीण लेखकांच्या लेखनीला धार येऊ लागली. गुलामगिरीतून तिची मुक्तता व्हावी, ती ही एक माणूस आहे म्हणून विचार व्हावा यासाठी आनंद यादव यांनी लेखनातून प्रयत्न केला. पुरुषप्रधान संस्कृतीने लादलेले सारे बंधफाश तीने तोडावे व तीनेही मुक्तपणे आपलं जीवन व्यथित करावे असे मनोमन त्यांना वाटते. तसेच हतबल झालेल्या स्त्रीला भावुकपणे, जगता यावे, वेगवेगळ्या नाते संबंधाची वीण घट्ट व्हावी, जगताना तीने साऱ्या प्रसंगाचा सामना धीरोधातपणे करावे म्हणून त्यांच्या साहित्यातील स्त्री ही कृषिजीवनात रममाण होते. तसेच आपले दुःख ती करत न बसता धाडसाने प्रत्येक प्रसंगाचा सामना करून प्रसंगी ती समर्थपणे लढण्यास सजग बनते. ती कधी आईच्या रूपात, बहिणीच्या रूपात तर कधी पत्नीच्या भूमिकेत वावरते. अशा नाना रूपातून ती वावरताना आढळते. प्रस्तुत शोध निबंधात 'झोंबी' या कादंबरीतील 'तारा' चे जीवनविश्व व तिचे जगण्यासाठी चाललेल्या धडपडीचा शोध घेतला जाणार आहे.

'झोंबी'तील ताराचे भावजीवन :

'झोंबी' (1997) मधील एक महत्वाची अस्सल ग्रामीण बाज असणारी डॉ. आनंद यादव यांची आत्मचरित्रात्मक कादंबरी आहे. तसं या कादंबरीचं कथासूत्र एका बालवयातील मुलाची शिक्षणासाठी चाललेली धडपड म्हणून येथे आढळते. पण ती ही धडपड मॅट्रीकपर्यंतची लेखकांनी मांडली आहे. हा शिक्षणप्रवास प्रचंड धक्काधक्कीचा, भयावह असा दिसतो. कोणतीही शिक्षणाची परंपरा नसलेल्या अठराविश्व दारिद्र्यातील कुटुंबातील मुलाचा शिक्षणासाठी लागलेला ध्यास झटाझोंब्या खाणारा अस्वस्थ करणारा आहे.

आनंद यादव यांच्या 'झोंबी' (1987), नांगरणी (1990), घरभिंती (1992) व काचवेल (1997) या कादंबऱ्यातून त्यांनी एका तरुणाच्या बालपणापासून ते तारुण्य व वृद्धापकाळाचे चित्रण केले आहे. त्यातील अनेक घटना, प्रसंग हे ग्रामजीवनातील संदर्भ तिथला, मानवी जीवनसंबंध, नाते-संबंध, दारिद्र्या, उपासमार, धडपड, जगण्यासाठी चाललेला जीवघेणा संघर्ष, निसर्ग, माणूस यांच्यातील संघर्ष, स्त्री व माणूस यांच्यातील हेवेदावे, अशा अनेकविध प्रसंगाने समृद्ध असा साहित्य प्रपंच आढळतो. साऱ्याच कलाकृतीतून ग्रामीणत्व प्रकर्षाने जाणवते.

झोंबीतील तारा ही व्यक्तिरेखा संपूर्ण कादंबरीतील प्रत्येक प्रसंगानुसार आढळते. एका कुणबी कुटुंबातील ताराचा बाप दारूडा आहे. तो पोटापाण्याच्या प्रश्नानं चिंतेत आहे; म्हणून शेती फाळ्याने करतो पण तेही धान्य त्याला मिळत नाही. त्याचबरोबर हा संसाराचा रहाटगाडा त्याला पेलवत नाही. रोज रोजंदारीवर जाणे, मिळालेल्या रोजंदारीतील दमडीतील काही रक्कमेची दारू पिणे व उरलेले पोरबाळांसाठी आणून कसं बसा संसार चालवतो. अशातच वयाच्या 1 ल्याच वर्षी बालवयात ताराचा बाप लग्न ठरवून ठेवतो. ती तारा बापाकडे 12 वर्षांपर्यंत घरात राहते. तीही हातभार लावत असते. एके दिवशी बाप ताराच्या गळ्यातील 'पुतळ्या' दारूसाठी विकतो. त्यावेळी ताराच्या सासऱ्याने खूप मारहाण केली. तेव्हा तारानेच बापाला सासऱ्याच्या तावडीतून सुटका केलेली असते. अशातच एक दिवस आई सोडून जाते. त्यावेळी मात्र ती बापालाच जपते. आईच्या निधनानंतर तारा भावाला

मायेची उणिव जाणवू देत नाही. आईच्या मढ्यावरच लिंगाप्याला ती आईचं दूध पाजते. आई सोडून जाते न जाते तोच दारुडा बापही एक दिवस मरण पावतो. त्यामुळे ती एकाकी पडते. पण ती कुटुंबाचा आधारवड बनून सान्या कुटुंबाची काळजी घ्यायला तयार होते.

भाऊ लग्नाच्या वयाचा झालेवर त्याला कोणी पोरगी देत नाही, त्यावेळी गल्लीतील बायका अनसा व लिंगाप्याच्या विजोड जोडीबद्दल सांगतात. नाजूक देखण्या पोरीचा विचार कर, पण तारा त्यांना म्हणते, “न देऊन काय करू सांगा, त्याचा पाय थारा न्हाई आज हितं तर उद्या तिथं गडी म्हणून जातोय. जोगतिनी, देवदासी, हुंगत गावभर हिंडतोय. संसाराला कवा लागायचा त्यो?” (पृ.54) आपला भाऊ कोणत्याही वाममार्गाला लागू नये म्हणून ती सतत काळजी घेते.

एके दिवशी हाच भाऊ तिला भेटायला येतो तेव्हा ताराच्या नवऱ्याला ते खुपतं. तो म्हणतो, “रांड! भावासंग गुलगुलू गोष्टी करत बसलीस” (पृ. 121). सुख दुःखाच्या गाठीभेटी घेण्यासाठी आलेल्या भावाशीही बोलायला तिला दिलं जात नाही. एका बाजूला भावू तर दुसऱ्या बाजूला नवरा अशा द्विधा अवस्थेत ती तारा जगत असते. ते जगणं केवळ भावासाठी व नवऱ्याच्या भीतीपोटी सहन करते. ती त्यावेळी भावालाच समजावून म्हणते, “तू नि पोरंबाळं बसून तिकडंणच जावा, आलास बरं झालं. भेट हेच रंगड झालं बघ.” (पृ. 121) तारा हे सारं सहन करत नाते संबंधांना जपत राहते. प्रसंगी ती रडत कढत संसाराच्या रहाटगाड्यात रमून जाते. कितीही त्रास, कष्ट उपसावे लागत असले तरी ते करावेच अशा परिस्थितीतून तीचा प्रवास चाललेला आहे.

लिंगाप्या व आनसाचा सुखी संसार पाहून तीला आनंद वाटतो. आनसाच्या आजारपणात मात्र मदत करणे तिला अशक्य होते आणि एके दिवशी आनसाचा मृत्यू होतो. तिला या घटनेचे खूप दुःख होते. हतबल व हताशपणे ती आपल्या भावाच्या मोडलेल्या संसाराला पुन्हा उभं करण्यास तयार होते आणि एक दिवस पुन्हा दुसरं लग्न लिंगाप्याचं करते. भावाच्या सुखात आपलं सुख पाहून स्वतःला धन्यता मानणारी तारा म्हणते, “दादाचा संसार तिकडं सुरळीत चाललाय, माझी मी कशी का असंना प्रपंच कराय लागलोयच. अशा वक्ताला मी का तुलाच एकटयाला अंगाला राख फासून बाबा हो म्हणणार हाय? तुझा येलइस्तार वाढाय नग? तुझं सुख ते माझं सुख” (पृ.261)

सुनेच्या वाटयाला येणारा सारा जाच ताराच्या वाटयालाही होता, छोटया सुनेला हाताखाली घेऊन सासू सारी कामे करून घेत असे. नणंदाही ताराशी भांडत असतात, तसेच नवराही सारखा मारबडव करत असतो. नुकतीच लग्नानंतर सासरी येते तेव्हा तिचा होणारा हा छळ पाहून ती माहेरी जायचा प्रयत्न करते. तेव्हाही तिला सासूरवास होतोच. पहिल्या व दुसऱ्या बाळंतपणात ताराला मुली झालेल्या पाहून सासूने केलेला त्राग खूप मोठा आहे. ती चिडून म्हणते, “आता माझ्या लेकाच्या पोटाला S पोरीचच लेंढार गं SS बाई एकुलता योक रत्नासारखा जपलेला माझा ल्योक, त्याचा वंस बुडणार!” (पृ. 11)

ताराच्या सासऱ्याने देखील वारंवार त्रास देऊन ताराला हैराण केले होते. त्याला कारण म्हणजे ताराच्या बापाने पुतळ्या दिल्या नव्हत्या. याचे कारण पुढे करून घर दार तिला छळत होते, तिच्या पाठीवर कोयंडयाचे वळ उठत. प्रत्येक माराच्या वेळी नवरा म्हणायचा, “जा म्हायारा जा नि आण माझ्या पुतळ्या” (पृ.10) हा छळ तिचा कायमचाच होता.

तब्येतीनं किरकोळ असलेली तारा, सासुरच्या कामात थकून जाई. कधी कधी तर ती माहेरच्या घरी पळून गेलेली आढळते. पण पैलवानी प्रकृतीच्या नवऱ्याची भीती सारखी तिला वाटत असे. जर नवऱ्याने टाकली तर काय करावे या विचाराने ती घाबरून जात असे, ती देवाचा आधार घेते, उपास तापास करून देवापुढे आक्रोश करते, “देवा माझ्या नशिबाच्या कष्टाचं, छळाचं, माझ्या वनवासीपणाचं मला काय वाटत न्हाई, पर हया खेपंला माझ्या पदरात पोरगी बांधू नगं, न्हाईतर दोन्ही पोरीसकट तुझ्या गावमुखाशेजारी डोस्कं फोडून घेऊन जीव देईन” (पृ.15)

ताराचं ही भयावह आयुष्य ती मुग गिळून जगत होती. कारण मागे पुढे कोणीच आपलं असं नाही. म्हणून तिला या यातनेतून जावं लागत होतं. तिचा नाईलाज होता. पोरांच्या तोंडाकडे पाहून सारं ती सहन करत होती.

नवऱ्याच्या कामचुकारपणामुळे तिच्या घरातील दारिद्र्या काही कमी होत नाही. अशातच पोरांचं लेंढार वाढत जातं. घरात पोरांना काय खाऊ घालायचं 35शीच्या आत 8 अपत्ये झाल्यामुळे ताराच्या शरीराची अवस्था चिपाडासारखी दिसत होती. तशातच ती कुटुंबासाठी खस्ता खात, राब राबताना नवऱ्याला म्हणजे, “बसून नुसती पोरं काढायला पाहिजेत, राबायला नगं, आयतं बसून खायला पाहिजे. हयेच्या त्याच्यावर डोळं वटारलं, दणकं दिलं की झाला हयेचा बापईपणा” (पृ. 78).

संसाराला रहाटगाड्याच्या चक्रात अडकलेल्या ताराच्या पोरांना मळयात कामं करावी लागतात. नि नवरा मात्र कामचुकारपणा करतो. त्यामुळे तारा वैतागते अशातच आनसा आजारी पडते तिला दवापाणी तारा करू लागते पण रतनू पोरीकडे ढुंकूनही पाहत नाही. म्हणून रागावून तारा नवऱ्यावर भडकते. “एवढी पोरं काढून ठेवलीस. त्याचं वेळपर्संग पडला तर निस्तराय नगं? पळपुटयासारखं मळयात तोंड घेऊन बसता व्हय? तुम्हांसनीच राबून राबून पोरांनी किती घालायचं? त्यांचं कुणी बघायचं?” (पृ. 250)

सांसारिक सहजीवन ताराच्या वाटयाला कधीही येत नाही. उलट अमानुषपणे तिच्यावर अत्याचार होतो, नवरा तर तिच्या मनाविरुद्ध पोरांना जन्म देऊन जणू बलात्कारच करतो. वेळप्रसंगी ती त्याला विरोध करते पण त्या पैलवानी देहापुढे ती शरण जाते. पतीच्या प्रेमापासून वंचित असलेली तारा स्वतःला कष्टात, कामात जखडून घेते. तिचं जीवन जणू उजाड माळरानासारखंच होतं. पतीचा होणारा अन्याय ती कोणापुढे सांगणार? संसारगाड्याचे चाक तारा एकटी ओढत राहते. कितीही यातना, भोगाव्या लागल्या तरी भारतीय नारी तीही खेड्यातील स्त्री ही नवऱ्याचे घर कधीच सोडायला तयार होत नाही.

बापाच्या घरातून आलेली पोरगी नवऱ्याच्या धावणीला कायम बांधली जाते. 'दिल्या घरी तू सुखी रहा' असे सांगितले जाते. कितीही संकटे आली तरी नवऱ्याच्या घराचा उंबरठा ती ओलांडून बाहेर पडू शकत नाही, आणि जर पडलीच तर कायमची या जगाचा निरोप घेतल्यावर. तीही तिरडीवरून अशा संस्कृतीत वाढलेल्या तारेला घर, कुटुंब, संस्कार, नातेवाईक अशा अनेक गोष्टी बंधनातून जपाव्या लागतात. समाज काय म्हणेल, त्यासाठी ती सामाजिक बंधनाला जपते कारण ती ग्रामीण स्त्री आहे.

सारांश :

आनंद यादव यांच्या झोंबीतील ताराचे जीवनचित्र विविध पैलूंच्या माध्यमातून मांडले आहे. अपार दारिद्र्याच्या परिस्थितीत ताराचे लग्न 9 वर्षे वयाच्या रतनूशी पाळण्यात होते. त्यावेळी तारा एक वर्षाची असते. इथेच तिच्या दुर्दैवी आयुष्याला सुरुवात होते. आईवडीलांचे छत्र बालपणात नाहीसे झालेवर संसार नवरा म्हणजे काय हे कळत नसताना तिचा संसार प्रवास सुरू होतो. माहेरची दरिद्री अवस्था कामचुकार नवरा, त्यामुळे काबाडकष्ट करत प्रसंगी उपासतापास सहन करत डझनभर मुलाबाळांचा संसार ओढता ओढता तारा खचून जाते. मनाविरुद्ध होणारी मुलं पारंपारिक बंधनाच्या बेड्या यापुढे ती दुबळी ठरते. दारिद्र्या, उपासमार, दुःख, कष्टाचे आयुष्य ओढीत ती पोरांचे संसार मार्गी लावण्यासाठी सतत खपत असते. एका अडाणी, ग्रामीण, कष्टाळू, प्रेमळ, संसारी, अगतिक स्त्री मनाच्या कथा-व्यथा ताराच्या चित्रणातून व्यक्त होते. जगातील कोणतीही स्त्री शोषणातून मुक्त नाही. पुरुषी वर्चस्वातून ती सुटलेली नाही, तारा असो की कोणत्याही वर्गातील, देशातील स्त्री असो तिचे दुःख, अजूनही सुखाचा, मुक्तीचा मार्ग शोधताना दिसते. तीने मुक्तीच्या वाटा स्वतःनेच शोधली तरच स्त्री मुक्त होईल. अशी मुक्ती स्त्रीला हवी.

संदर्भ :

1. आनंद यादव; झोंबी, मेहता पब्लिकेशन, पुणे.
2. आनंद यादव; ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव, मेहता प्रकाशन पुणे.
3. गोपाल कुलकर्णी; स्त्री एक समाजशास्त्रीय दर्शन, शारदा प्रकाशन नांदेड.
4. अश्विनी घोंगडे; स्त्रीवादी समीक्षा, स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन पुणे.
5. लीला पाटील; भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिकेशन, पुणे.
6. आनंद यादव; साहित्य आणि वास्तव, मेहता पब्लिकेशन, पुणे.
7. रवींद्र ठाकुर; मराठी ग्रामीण कादंबरी, मेहता पब्लिकेशन, पुणे.

दि.बा.मोकाशीच्या प्रवासवर्णनातील ग्रामीण समाजजीवनाचे चित्रण

प्रा.वैशाली श्रीकांत गुंजेकर
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

मानवी मनाच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीतून प्रवासवर्णन वाङ्मय प्रकार उदयाला आलेला आहे. प्रवासातील अनोख्या अनुभूतींचे, निसर्गातील सौंदर्याचे, भेटलेल्या विविध व्यक्ती-प्रवृत्तींचे, विशिष्ट समाजाचे व त्यांच्या सांस्कृतिक, भौगोलिक परिस्थितीचे संदर्भ देणारे प्रत्ययकारी चित्रण प्रवासवर्णनात दिसून येते. प्रवासवर्णन वाङ्मय प्रकाराच्या निर्मिती विषयी अ. ना. देशपांडे म्हणतात, “आपण पाहिलेला नवा मुलूख तेथील लोकाचार, तेथील निसर्ग जाता येता अनुभवलेले सुखाचे व संकटाचे प्रसंग याची माहिती दुसऱ्याला सांगण्याची जी स्वभाव सहज उत्सुकता मनुष्याच्या ठिकाणी असते, तीच मुख्यतः प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाच्या निर्मितीला कारणीभूत झालेली आहे.” प्रवासी लेखकाला प्रवासात भेटलेल्या अनेक व्यक्ती-प्रवृत्तींच्या स्वभावाचे दर्शन प्रवासवर्णनातून घडत असते. दि. बा. मोकाशींच्या दोन्ही प्रवासवर्णनातून मानवी जीवनाचा शोध घेतलेला दिसून येतो.

‘दिगंबर बाळकृष्ण मोकाशी’ मराठीतील ख्यातनाम कथा-कादंबरीकार आहे. साहित्यक्षेत्रात त्यांनी कथा, कादंबऱ्या, प्रवासवर्णने, अनुवाद, ललित लेखन केलेले आहे. विविध अनुभूतीतून माणूस शोधणे आणि माणसांच्या अंतर्मनाचा वेध घेणे हे त्यांच्या लेखनाचे लक्षणीय वैशिष्ट्य आहे. त्यांचा पहिला कथासंग्रह ‘लामणदिवा’ (१९४७) त्यानंतर त्यांनी ‘कथामोहिनी’ (१९५९), ‘आमोद सुनासि आले’ (१९६०), ‘असा असावा नवरा’ (१९६२), ‘वणवा’ (१९६५), ‘माऊली’ (१९७७), ‘चापलूस’ (१९७४), ‘पाच हजार गाथी’ (१९७५), ‘आदिकथा’ (१९७६), ‘तू आणि मी’ (१९७८), ‘आम्ही मराठी माणसं’ (१९८१) या कथासंग्रहातून विविध जीवनानुभवांच्या वेगवेगळ्या पातळीवरून अनुभव मांडलेले आहेत. कथासंग्रहाबरोबर ‘स्थलयात्रा’ (१९५८), ‘देव चालले’ (१९६२), ‘पुरुषास शंभर गुन्हे माफ’ (१९७१), ‘आनंद ओवारी’ (१९७४), व ‘कामसूत्रकार वात्स्यायन’ (१९७८), ह्या कादंबऱ्यांचे लेखन केलेले आहे. विख्यात अमेरिकन कादंबरीकार ‘अर्नेस्ट हेमिंग्वे’ यांच्या ‘फॉर व्हम द बेल टोल्स’ या प्रसिद्ध कादंबरीचे ‘घणघणतो घंटानाद’ (१९६५), या कादंबरीमध्ये अनुवाद केलेला आहे. ‘पालखी’ (१९६४) व ‘अठरा लक्ष पाऊलं’ (१९७९) ही त्यांची प्रवासवर्णने आहेत. ‘ललित गद्यातील ‘संध्याकाळचे पुणे’ (१९८१) हे त्यांचे अखेरचे पुस्तक आहे.

मानवी जीवनातील अंतर्मनाचा शोध घेणाऱ्या मनोरचनेचे प्रत्यंतर दि.बा.मोकाशींच्या प्रवासवर्णनातून घडते. त्यांच्या दोन्ही प्रवासवर्णनातून गावरवाटीशी निगडित असलेल्या समाजजीवनाचा मागोवा अत्यंत जवळून घेतल्याचे दिसते. ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू असलेला शेतकरी व या शेतकऱ्याला सहाय्य करणारे बलुतेदार, अलुतेदारांच्या समाजजीवनातील सत्य परिस्थितींचे आकलन दि.बा.मोकाशींनी सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती द्वारे दोन्ही प्रवासवर्णनात नोंदविलेले आहे. ‘पालखी’ या प्रवासवर्णनातून विठ्ठलाच्या वारीला आलेल्या महाराष्ट्रातील सर्व थरातील, प्रांतातील लोकांच्या जीवनानुभवांचे प्रश्न विचारून त्यांच्या उत्तरातून समाजाचा आरसा ठरविता येईल असे ‘गोखले इन्स्टिटयुटचे’ काम हाती घेऊन दि.बा.मोकाशी वारीत सामील झाले होते. वारीत भेटलेल्या अनेक गावकऱ्यांच्या, शेतकऱ्यांच्या लहान मोठ्या समस्यांचे चित्रण कथात्मक स्वरूपात ‘पालखी’ त पहावयास मिळते.

पालखी सोहळा सासवड, जेजुरी, वाल्हे, लोणंद, पुणे फलटण, बेरडगाव, नातेंपुते, माळशिरस, वेळापूर, शेगांव करीत पंढरपूरात पोहोचते. पालखीत भेटलेल्या अनेक व्यक्तींच्या स्वभावगुणांचे दर्शन येथे घडते. घरची परिस्थिती दैन्यावस्थेत असल्याने हॉटेलात काम करत घर सांभाळणाऱ्या मुलाला हॉटेल मालकांकडून मिळत असलेली वागणूक, तुटपुंजा पगारावर महिनाभर राबणारी पोरं पाहून दि.बा.मोकाशींना आपल्या सुखाची खंत वाटते. महाराष्ट्रातल्या लहान गावात गेल्यावर असंच उदास वाटत असल्याचे ते सांगतात. ग्रामीण भागातीलही माणसाचे माणूसपण हरवत असल्याची खंत दिसून येते. पालखी सोहळ्यात चोरी करणारे, निर्लज्जपणे दुसऱ्याला फसवणारे, ढोंगसोंग करून खेडवळ लोकांचा गैरफायदा घेणारी माणसे त्यांना पदयात्रेत भेटतात. ग्रामीण जीवनातल्या अनेक बारकाव्यावर दि.बा.मोकाशींनी भाष्य केलेले आहे.

संसारातून सगळं लक्ष काढून वारीला आलेल्या अनेक शेतकऱ्यांपैकी घरातील कलहांना कंटाळलेली, मुलं किंमत देत नसलेले, बायकोच्या जाचाला वैतागलेले म्हातारे वारीत सामील झाल्याच्या अनेक कथा दि.बा. मोकाशी संक्षिप्त स्वरूपात व्यक्त करतात. बांगड्या विकणाऱ्या दुकानदाराची निसर्गाकडे पाहण्याची दृष्टी, दैवी शक्तीने जमिनीतील पाण्याचा साठा शोधणारा सुतार, मुलीची ‘पोटगी’ मागण्याचा दावा कसा घालावा याचा विचार करणारा वारकरी म्हातारा, आई-वडील नसलेली व नवऱ्याला सोडून भिकाऱ्यासारखी फिरणारी लक्ष्मी, हजामती करून संत सेवेचा आनंद घेणारा न्हावी अशा अनेक वारीत सामील झालेल्या लोकांशी संवाद साधून त्यांच्या आयुष्याबद्दल असलेल्या तारतम्य मनाची भूमिका दि. बा. मोकाशींनी या प्रवासवर्णनात मांडलेली आहे.

पुण्याचे 'पानशेत' धरण फुटल्याची बातमी वारीत पसरल्यावर परस्परविरोधीपणाची भावना असणाऱ्या लोकांचे दर्शन दि.बा.मोकाशींना घडते. ते म्हणतात, "किर्तनात रमलेले हे लोक, सिनेमांना धावत चाललेला समाज, हॉटेलात खातपित बसलेली माणसं!, आमच्या दुःखाचं यांना कांहीच नाही का? पूर आला, शेकडो घरं चालली आहेत. अगदी शेजारच्या शहरांत!" यांच्या हृदयातला कणाहि हलत नाही? गोठ्यांत वाघ शिरून एक जनावर नेलं की शेजारच्या गव्हाणीतील ढोरहि तडफडतात." बदलत्या ग्रामीण जीवनाच्या वास्तवतेतून परस्परांविषयी असणाऱ्या भावनांची अलिप्तता पहावयास मिळते. ही वास्तवता पाहून दि.बा.मोकाशींना जर्मनीतील 'ज्यू' लोकांना कॅपमध्ये जिवंत जाळत असताना इतर जर्मन नागरिकांचा व्यवहार संथपणे चालू होता याची आठवण झाली.

वारकरी शिक्षण संस्थेचे विद्यार्थी घराची, शेतीची जबाबदारी भाऊबंदांवर सोपवून भजनकीर्तनात दंग होताना पाहून यांच्या कुटुंबाचे काय? किंवा भाऊबंद उलटले तर? असे व्यवहारीक प्रश्न दि.बा.मोकाशींना पडले होते. वारीत भेटलेल्या शिंपी, सुतार, दुकानदार, न्हावी, शेतकरी यांच्या चेहऱ्यावरील समाधान पाहून ते म्हणतात, असले लहान कारागीर नेहमी समाधानी आढळतात, कारण त्यांची महत्त्वाकांक्षा मर्यादित असते? की त्यांच्याजवळ एक कला असते? यातील काही असो पण मनाचे समाधान कशात आहे याची जाणीव त्यांना नक्कीच झालेली असते. वारीला आलेल्या समाजातील वेगवेगळ्या धर्माच्या, पंथाच्या लोकांची जीवनविषयक महत्त्वकांक्षा किती व्यापक स्वरूपाची आहे याची प्रचिती येते.

'पालखी' या प्रवासवर्णनात दि.बा.मोकाशींना वारीत भेटलेल्या व्यक्तींशी झालेल्या संवादातून व त्यांच्या जीवनातल्या कथांमधून ग्रामीण संस्कृतीतल्या वास्तवतेची समकालीनता समजते. खेड्यातील बदलत्या जीवनशैलीतून माणसांची मने, त्यांच्या प्रवृत्त्या बदलत असल्याचे चित्र 'पानशेत' धरणाच्या प्रलयातून दिसून येते. मानवी जीवनातल्या भावसंबंधांचे सर्वच मानवीयतेचे खांब उलथून पडत असल्याचे चित्र डोळ्यासमोर उभे रहाते.

'माणूस' या साप्ताहिकाचे संचालक श्री. श्री. ग. माजगावकरांनी २६ जानेवारी १९६७ साली 'अन्नधान्य स्वतंत्रता संचलनाची' एक योजना आखली होती. या योजनेअंतर्गत केलेल्या पदयात्रेतील प्रवासाचा वृत्तांत दि.बा.मोकाशींनी 'अठरा लक्ष पावलं' या प्रवासवर्णनात मांडलेला आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळून २० वर्षे झाली तरी अन्नधान्याच्या बाबतीत आपले "भिक्षादेही" धोरण संपलेले नसल्यामुळे माजगावकरांनी परदेशी अन्नधान्य आयात न करण्याच्या व अन्नसमस्येबाबत लोकजागृती करण्याच्या हेतून वेरुळच्या कैलास लेण्यापासून मुंबईच्या गेट वे ऑफ इंडिया पर्यंत एक पदयात्रा काढली. या पदयात्रेत खूप काही पाहता येईल. असा दृष्टिकोन बाळगून दि.बा.मोकाशी पदयात्रेत सामील झाले होते. माजगावकरांनी आपल्या कार्यासाठी गावोगावी प्रचारसभा घेतल्या. काही ठिकाणी सोनखत सफाईचे कामही हाती घेतले. परंतु दि.बा.मोकाशी यातील कोणत्याच कार्यात प्रत्यक्षपणे सहभागी झालेले नाहीत. शेवटपर्यंत ते एका निरीक्षकाच्या भूमिकेतच राहिलेले आहेत. कारण त्यांना गावोगावच्या मानवी जीवनानुभवाची वास्तवता अनुभवायची होती.

'हरवलेल्या विहिरीची' 'तक्रार नोंदविणारा शेतकरी आणि आपली मते धीटपणे मांडणारा चौकस शेतकरी वीस वर्षांपूर्वी पहावयास मिळाला नसता अशा बदलत्या शेतकऱ्याचे रूप दि.बा.मोकाशी या प्रवासवर्णनात पानोपानी मांडताना दिसतात. ग्रामीण जीवनातील राजकीय व्यवस्था, ग्रामपंचायतेतील सरपंच, निवडून आलेले आमदार आणि कारखानदारीकडे वळलेल्या शेतकऱ्यांचे बदलते चित्र व त्यांच्या वागण्या बोलण्यातील विचारा संबंधित माहिती तपशिलवार या प्रवासवर्णनात दिलेली आहे.

गावच्या राजकीय व्यवस्थेमुळे गाव किती मागासलेले आहे याविषयी 'रहाटगावचे' सरपंच आपल्या गावातील राजकीय व्यवस्थेविषयी सांगतात. गावातील विहिरीची संख्या खूप असूनही गावची प्रगती शून्य आहे. याला कारणीभूत विरोधी पक्ष आहे. 'कऱ्हेटाकाळी' गावच्या धरणग्रस्त शेतकऱ्यांच्या पूर्ववसनासंबंधीच्या चर्चेतून गरीब शेतकरी-श्रीमंत शेतकरी अशी दरी निर्माण झाल्याचे दिसते. शिकलेली तरुण मुले गावात न रहाता शहराकडे वळत असल्याचे 'जोहरापूरचे' तात्या मोकाशींना सांगतात. 'गोठन' गावातील ऐंशी टक्के लोक शेत मजूर असल्याचे मारवाडयाच्या बोलण्यातून कळते. गावातील निरुपयोगी भोपे (अधिकारी) गावासाठी काहीच काम करीत नाहीत फक्त पैसे खातात. गरीबांची यांना दाद नसते.

भोसगावमधील ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या सहवासातून धर्मांतर करणाऱ्या अस्पृश्य शेतकऱ्यांच्या दैन्यव्यवस्थेचे समाजवास्तव चित्र दि.बा.मोकाशी मांडतात. अस्पृश्य धर्मांतर पोटासाठी करतात. गावकुसा बाहेरचे जीवन जगणाऱ्या अस्पृश्यांना स्पृश्यांच्या विहिरीचे पाणी निषिद्ध होते. मिशनऱ्यांनी अस्पृश्य नवख्रिस्त्यांसाठी विहिरी बांधून त्यांच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविलेला होता. दोन वेळचे अन्न मिळावे या हेतूने अनेक अस्पृश्य, आदिवासी आणि शेतमजूर धर्मांतर करत असल्याचे चित्र भोसगावात पहावयास मिळते. धर्मांतरासाठी कोणतीही बंधने त्यांच्यावर लादली जात नव्हती. श्रीरामपूरच्या तरुण शेतकऱ्याने शेतमजूरांची दैन्य व्यवस्था स्पष्ट केलेली आहे. शेतमजूर हा बाहेरून येत नाही तर गावातील अपुरी शेती असलेल्या अथवा मुळीच शेती नसलेला शेतमजूर बनतो. गावातील राजकीय व्यवस्थेवरही परखडपणे तो बोलतो. ग्रामीण भागातील अस्पृश्यांची, शेतमजूरांची अवहेलना होत असल्याचे दिसते.

नाशिकमधील काही कार्यकर्त्यांनी गावकऱ्यांना एकत्र करून 'लिफ्ट इरिगेशनची योजना' अमलात आणून गावातील बरीचशी जमीन पाण्याखाली आणली होती. ही श्रमयोजना आजच्या काळातील 'पाणी फौंडेशन' सारखीच असल्याचे दिसते. गावातील प्रत्येक व्यक्तीने श्रमदान करून पाण्याचा प्रश्न सोडविणे गरजेचे आहे.

भारतीय ख्रिश्चन मिशनरी अधिकारी "पालवे" हे ग्रामीण भागातील लोकांना शेतीविषयकतेची माहिती देत असताना आपल्या कामाचे स्वरूप दि.बा.मोकाशींना सांगताना म्हणतात. "आमच्या या सर्व कार्याचे मूलतत्त्व मेहनत, शेत आणि जमीन यांचा उत्तम मिलाप साधणेसाठी आम्ही ग्रामसेवक नेमले आहोत. आम्हीच त्यांना शिकवून तयार केले आहे. प्रत्येक ग्रामसेवकाकडे आठ-दहा खेडी सोपविली आहेत. आम्ही आमच्या ग्रामसेवकांकडे सुधारित हत्यारे व बी-बियाणे देतो. कुणाही शेतकऱ्याने त्यांचेकडे अडचण घेऊन जावे. ती तात्काळ दूर होते. शेतकऱ्याला वेळेवर बी, खत किंवा पंप मिळाला नाहीतर उपयोग काय? ते मिळण्यास जरा उशीर झाला की त्याचे वर्षाचे पीक जाते. आम्ही शेती ही 'आणीबाणी' धरतो. कोर्टातील खटला चालतो तशी आम्ही शेती मानीत नाही. शेतीच्या कामात जिथल्या तिथं वेळेवर गोष्टी मिळाल्यातर शेती सुधारते. खरे सांगू! आपल्या सरकारी कामात भयंकर दिरंगाई होते. शेतकरी कंटाळतात आणि आमच्याकडे आले की, रातोरात नड भागेल ही त्यांची खात्री असते. एका शेतकऱ्याचा ऊस जळत होता. तो एंजिनसाठी सरकारी मदत घ्यायला गेला आणि कंटाळला. तो आमच्याकडे आला. रातोरात फाऊंडेशन घेऊन एका दिवसात त्याच्या विहिरीवर मी पंप बसवून दिला. ऊस वाचला. अन्नधान्याला संपूर्ण महत्व दिले पाहिजे. हे सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मनातही दिसत नाही." शेतकऱ्याला शेतीविषयक लागणाऱ्या गोष्टी पुरविल्या तरच तो उत्तम प्रकारे शेती करू शकतो यासाठी सरकारही सक्षम असणे गरजेचे आहे. आपला देश कृषीप्रधान असूनही शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे स्वरूप व्यापक असल्याचे दिसते.

या पदयात्रेत प्रत्येक गावातील लोकांचे स्वभाव, गावचे वैशिष्ट्य यावर नेमके विचार मांडता येत नसल्याचे दि.बा. मोकाशी म्हणतात. वेगवेगळ्या स्वभावाची माणसे वेगवेगळ्या प्रवृत्तीची गावे एकापुढे एक वसलेली आहेत. एखाद्या गावात एक दोन भांडखोऱ्या व्यक्ती भेटल्या की ते गाव भांडखोर असावे अथवा एक दोन धूर्त व्यक्ती भेटल्या की ते धूर्त गाव आणि दोन चार श्रीमंत शेतकरी भेटले म्हणजे ते गाव श्रीमंत असल्याचा अनुभव ते सांगतात. खेड्यातील सामान्य शेतकऱ्यापासून राजकीय नेत्यापर्यंतच्या समाजजीवनाचा परामर्श दि.बा.मोकाशींनी प्रवासवर्णनात घेतलेला आहे.

परदेशी अन्नधान्य आयात न करता गावातील गरीब शेतकऱ्याला श्रीमंत शेतकऱ्याने मदत करावी. ज्या शेतकऱ्याकडे जमीन नाहीत त्या शेतकऱ्याला सरकारने पडीक जमीन मिळवून द्याव्यात यासारख्या सूचना पदयात्रेतल्या सभेत केल्या जात होत्या. ठिकठिकाणच्या अन्नधान्य प्रश्नाबाबतची गावकऱ्यांची मते दि.बा.मोकाशींनी आवर्जून मांडलेली आहेत. आपल्या देशात अन्नधान्य समस्याच नाही किंवा ती कधीही सुटू शकत नाही यासारखे अनेक अभिप्राय गावोगावच्या सभेतून लोकांनी मांडल्याचे चित्र या पुस्तकात दिसून येते.

दि.बा.मोकाशींची दोन्ही प्रवासवर्णने पायी केलेल्या प्रवासाचा वृत्तांत आहे. त्यामुळे ग्रामीण समाजजीवनातील बारकाव्याबरोबर गावरहाटीचेही दर्शन येथे घडते. ग्रामीण जीवनानुभवाच्या जाणीवा व्यक्त होतात. भेटलेल्या अनेक व्यक्तीमधून समाजजीवनाचे आत्मभान जागृत होताना दिसते. या दोन्ही प्रवासवर्णनाबद्दल रंगा मराठे म्हणतात. "प्रवासात लागलेली गावं, भेटलेली माणसं, नद्या, डोंगर, खळखळणारे झरे, डोलणारी शेतं, सारं काही कोरीव चित्राप्रमाणे वाचताना डोळ्यासमोर उभं रहातं. प्रत्येक गावचं रंग, रूप आणि गंध साकार होऊन मनाला जाऊन भिडते." दि.बा.मोकाशींनी दोन्ही प्रवासवर्णनातून मानवी मनाच्या नात्यांचे विविध पैलू उलगडून दाखविलेले आहेत.

संदर्भ :

- 1) देशपांडे, अ.ना. : 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग-२', व्हिनस प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९५८, पृष्ठ क्र. ५८१, ८२.
- 2) मोकाशी, दि.बा. : 'पालखी', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९६४, पृष्ठ क्र.६०.
- 3) मोकाशी, दि.बा. : 'अठरा लक्ष पावलं', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९७१, पृष्ठ क्र.८०.
- 4) मराठे रंगा : 'दि.बा.मोकाशी', 'मला आठवतात तसे' साहित्य सूची, दिवाळी अंक १९९१, पृष्ठ क्र.२५.

सत्यशोधकीय कवितेतील कृषिजन संस्कृतीचे चित्रण

डॉ. अरुण शिंदे

मराठी विभागप्रमुख,

नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर

प्रास्ताविक

सत्यशोधक समाजाने शेतकरी-कष्टकरी हा केंद्रबिंदू मानून त्यांच्या मुक्तीसाठी अनेकविध पातळ्यांवर कार्य केले. म. फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दुःखदैन्याचा अन्वयार्थ लावणारे लेखन करून सत्यशोधकीय साहित्याच्या प्रेरणा व दिशा स्पष्ट केल्या. म. फुल्यांचे कार्य, विचार व लेखन यांपासून प्रेरणा घेऊन सत्यशोधकांनी वैचारिक व ललित साहित्याची निर्मिती केली. यामध्ये सत्यशोधकीय कवितेचा एक स्वतंत्र व समृद्ध प्रवाह आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये सत्यशोधकीय कवितेतील कृषिजन संस्कृतीचे चित्रण अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

विवेचन

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये निवडक सत्यशोधक कवींच्या कवितेचा विचार केलेला आहे.

म. फुले यांनी श्रम आणि श्रमिकांना महत्वाचे स्थान दिलेले आहे. श्रमाला त्यांनी एक श्रेष्ठ जीवनमूल्य मानले आहे व श्रमिकांना प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी यासाठी आग्रह धरला आहे. *कुळंबीण* ही म. फुले यांची एक महत्वाची कविता. शेतकऱ्यांच्या स्त्रीस पहाटे उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत कोणकोणती कामे अखंड करावी लागतात, याचे हुबेहूब शब्दचित्र फुल्यांनी *कुळंबीण* मध्ये रेखाटले आहे (कीमाफ, १९९१ : ५८४-५८६). कुटुंबाला पोसण्यासाठी स्वतःच्या तळहातांवर घरदार तोलत असतानाच पतीलाही शेतकामास मदत करते. वाऱ्यापावसात, शेताशिवारात हरत-हेची कष्टाची कामे करते. सुगीच्या दिवसांत त्यांना क्षणाचीही उंसत नसते. फुले म्हणतात, *शेत काढू लागे खळ्यापाशी नेती। खळे सारवीती। लागलीच।। उपनवट्या त्या बावडीवर ठेवी। हातणी फिरवी। गरगर।। मोडणी करून सर्वास वेचीती। कांडीती कुटीती। कण्यांसाठी।।* अशा कष्टकरी कुणबी स्त्रीच्या श्रमाधामावर श्रमसंस्कृती तरलेली आहे. फुल्यांनी *कुळंबीण* या कवितेच्या निमित्ताने समग्र शेतकरी कष्टकरी स्त्रियांचे प्रातिनिधिक चित्रण केले आहे. गरीब श्रमिक शेतकरी स्त्रीचे इतके अस्सल, जिवंत व प्रत्ययकारी चित्रण मराठीमध्ये अन्य कुणीही केलेले नाही. *कुळंबीण* वाचताना ग्रामीण शेतकरी स्त्री साक्षात डोळ्यांपुढे अवतरते. तिचे व्यक्तिमत्त्व व कामाची लगबग दृश्यमान होते. एक अस्वस्थ करणारा जिवंत अनुभव देतानाच ही कविता कष्टकरी स्त्री वर्गाविषयी आस्थेचा ओलावा वाचकांच्या मनात निर्माण करते.

कृष्णराव भालेकर हे सत्यशोधक चळवळीचे धडाडीचे नेते व 'दीनबंधु'चे संस्थापक संपादक होते. ते शेतकरी-कष्टकरी वर्गातील संवेदनशील मनाचे कवी होते. अवतीभवतीच्या सामाजिक वास्तवाने ते अस्वस्थ होत होते. जनसामान्यांच्या कळवळ्यापोटी काव्यनिर्मिती करीत होते. त्यांनी 'पोवाडे', 'अभंग', 'शेतकऱ्यांचे मधुर गायन', 'उपदेशपर लावण्या', 'श्रीखंड' आदी काव्यप्रकारांतून लेखन केले आहे. शेतकऱ्यांचे दुःख, दैन्य, शोषण व त्याची कारणमीमांसा भालेकरांच्या कवितेतून आविष्कृत होते. शेतकरी-कष्टकऱ्यांच्या दुःख दैन्याचा आक्रोश त्यांच्या पोवाड्यामधून आविष्कृत झाला आहे. सरकार शेतकऱ्यांकडून शेतसारा घेत असे. या शेतसाऱ्याची वसुली व खर्चाची पद्धती किती अन्यायकारक आहे, हे भालेकरांनी 'लोकल फंडाचा पोवाडा'मधून चित्रित केले आहे (दीनमित्र, एप्रिल १८८८). सरकार शेतकऱ्यांकडून सक्तीने शेतसारा वसूल करते. दुष्काळ वा अन्य कारणांमुळे शेतात पीक आले नाही तरी सारा वसूल केला जातो. शेतसाऱ्याचा पैसा सरकारी अधिकारी व श्रीमंतांच्या योजनांवर खर्च केला जातो. सरकारकडून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण व घोर उपेक्षा यांवर भालेकरांनी 'लोकल फंडाच्या पोवाड्या'तून प्रकाश टाकला आहे. सरकारी अधिकारी अतिशय क्रूर व जुलमी पद्धतीने सारा वसूल करीत होते. शेतकऱ्यांच्या दारातील जनावरे, भांडीकुंडी, दाणावैरण यांची जप्ती केली जाई. शेतकऱ्यांच्या घरादाराचा लिलाव करून त्यांना निर्दयपणे रस्त्यावर आणले जाई. शेतकऱ्यांच्या अधोगतीची कारणमीमांसाही भालेकरांनी केली आहे. शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेला जबाबदार घटकांचे वर्णन करताना ते म्हणतात, *मोठी काळजी पावसाची दुसरी किडक्या रोगाची। पक्षी तिसरे पशू चवथे चोर पाचवे ठगाची।। सहा सरकार सात सावकार आठ उदमी फसविती। नऊ ग्रहांची शनी भटाची पिडा दिशादस पळविती। आकरा आडाणी, बारा बलुते तेरा व्यसने पाठिशी। चौदा आळसी, पंधरा परंपरा रोगदुर्गुण गाठीशी।।* या रचनेमधील क्रमसुद्धा महत्वाचा आहे. शेतकरी जीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण, समस्यांची जाण, शेतकऱ्यांच्या दुःखाची कणव व त्यांच्या उत्थानाची आस यांचे दर्शन भालेकरांच्या कवितेतून घडते. अर्थकच्चे शिक्षण झालेली शेतकऱ्यांची मुले कोणत्याच कामाची राहत नाहीत. अशा अर्धवट शिक्षणाचा मुलांवर होणारा विपरीत परिणाम सांगताना भालेकर म्हणतात, *मुले आमची अर्थकच्ची शिकून होती निकामी। कष्ट होईना काही कळेना डौल ढोंग रिकामी।।* ग्रामीण भागातील मुलांच्या शिक्षणासाठी बोर्डिंग स्कूलच्या आवश्यकतेवर ते भर देतात. लोकल फंडाच्या उत्पन्नातून शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण द्यावे हा विचार भालेकरांनी मांडला आहे.

शेतमाल विकण्यासाठी शहरात गेलेल्या शेतकऱ्याला शिपाई, दलाल, मामलेदार पैशासाठी कसा त्रास देतात, याचे वर्णन 'राघू गाडीवानाचा पोवाडा'मध्ये भालेकरांनी केले आहे (दीनमित्र, मे १८८८). घरी आजारी मुले, बाळंतीण पत्नी, म्हातारी आई व सावकाराचे कर्ज डोक्यावर असणारा गरीब शेतकरी माल विकण्यास बाजारला गेल्यावर त्याच्या भोळेपणाचा व अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन त्याला लुटण्यासाठी सरकारी अधिकारी, शिपाई व दलाल यांच्या टोळधाडी कशा कार्यरत असतात, याचे अत्यंत वास्तवदर्शी व हृदयस्पर्शी वर्णन भालेकरांनी केले आहे. भोळ्याभाबड्या शेतकऱ्यांवर कशाचा तरी आरोप ठेवून पोलीस त्याला मामलेदारापुढे उभे करतात. शिपायांच्यापुढे भेदरेलेला राघू गाडीवान सामान्य शेतकऱ्यांच्या भांबावलेपणाचे प्रतिनिधित्व करतो - *धाय धाय रडूनी छाती दाटली टाहो फोडूनी। शिपायास हात जोडूनी म्हणे, "जातो गाडी सोडूनी।" असे म्हणता त्यास थापडूनी। देती ठोकरा उडउडूनी।। तोंडघासी गचांडून म्हणती, "चल बे रसी पकडूनी"* गरीब कष्टकरी शेतकऱ्याच्या छळाचे व शोषणाचे जिवंत चित्रण करून त्यांच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचे कार्य 'राघू गाडीवानाच्या पोवाड्या'तून भालेकरांनी केले आहे.

१८७७ साली दक्षिण भारतात मोठा दुष्काळ पडला. या काळात भालेकरांनी दुष्काळात होरपळणाऱ्या हजारो जिवांची तडफड पाहिली होती. दुष्काळाच्या वणव्याने होरपळून निघालेल्या ग्रामीण जनजीवनाचे दारुण चित्रण त्यांनी 'दक्षिणेतील सन १८७७ चा भयंकर दुष्काळ' या पोवाड्यात केले आहे (दीनमित्र, ऑगस्ट १८८८). दुष्काळात अन्नपाण्यावाचून तडफडणाऱ्या माणसांचे, गुराढोरांचे हृदयभेदक वर्णन त्यांनी केले आहे- *चिंचोक्यांचा, भुसकोंड्याचा मारी गोळा। निवडुंगाच्या फण्या बोंडांनी केला साजरा सण पोळा। अभक्ष भक्षुनी क्षुधा भागेना विकी पोटच्या। प्रीय बाळा। पुण्यपापाची भीक चोऱ्यांची नाही लाज ना कंटाळा। खाण्याजोगे कोठे दिसता सर्वांचा त्यावर डोळा। पशुपक्ष्यांचा कोल्ह्याकुत्र्यांचा जसा झडप घाली मेळा। करुणरसात भिजलेले हे वर्णन हेलावून टाकते. अन्नपाण्यावाचून तडफडून मेलेल्या माणसांच्या प्रेताचे ढीग लागले होते. त्या भयंकर परिस्थितीचे वर्णन करताना भालेकर म्हणतात, *ठायीं ठायीं प्रेते पडलीं। किती जशींचीं तशींच सडलीं।। पशुपक्ष्यांनी कितिक तोडीली। मेल्यामध्ये जितीं गाडिली। दुष्काळामुळे खेडीपाडी उद्ध्वस्त झाली. त्या दारुण अवस्थेचे वर्णन करताना भालेकर लिहितात, *खेड्यापाड्यांची दाणादाण। कुटुंबाची ताणाताण। लोक पसरले रानोरान। नाही पाहिले पुनः ठिकाण।* या भीषण दुष्काळाचे भालेकरांनी हृदयस्पर्शी वर्णन केले आहे. अन्नपाण्यावाचून तडफडणारे लोक, प्रेताचे ढीग, सरकारी पक्षपात व घोर उपेक्षा, उद्ध्वस्त ग्रामजीवन यांचे भेदक चित्रण त्यांनी केले आहे. तत्कालीन मराठी कवितेत १८७७ च्या दुष्काळाचे वर्णन करणारी ही एकमेव कविता आहे.**

भालेकरांनी सामाजिक आशयप्रधान उपदेशपर लावण्या लिहिल्या आहेत. कष्टकऱ्यांची शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक विपन्नावस्था भालेकरांच्या 'कष्टकरी' या लावणीमधून व्यक्त झाली आहे. *सारा दिवस कष्ट करकरून। मेलो माळी कुणबी झुरझुरून। नाही वस्त्र अन्न पोट भरून। हो किती रहावे तरी जीव धरून।* (दीनमित्र, एप्रिल १८८९). असे शेतकऱ्यांच्या कष्टप्रद जीवनाचे व उपासमारीचे वर्णन भालेकरांनी केले आहे.

पं. धोंडीराम नामदेव कुंभार यांनी पेशवाईतील जुलुमाचा पोवाडा (१९१८) मध्ये पेशवेकालीन लुटमारीचे व शेतकऱ्यांच्या नागवणुकीचे भेदक वर्णन केले आहे - *ज्यांनी यावे त्यांनी ओढावे गावातील बिगारी। गच्यांड्या मारुनि न्यावे दूरी। धनाढ्य कुणब्या उभा करीत तप्त तव्यावरी। उलटा टांगून देत धुरी।।* (कुंभार, १९२४ : १). पेशवेकाळात शेतकरी-कष्टकऱ्यांची कशी ससेहोलपट केली जात होती, त्यांचे कसे अमानुष शोषण कसे केले जात होते, याचे वर्णन कुंभार यांनी केले आहे.

मोतीराव तुकाराम वानखडे हे एक महत्त्वाचे सत्यशोधक कार्यकर्ते. त्यांचे शेतकऱ्याची गोफण (१९०३), सत्यशोधक चाबूक (१९०८), सत्यशोधकाष्टक (१९११), सत्पथ प्रदीप (१९२५) आदी काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. शेतकऱ्याची गोफणमध्ये शेतकऱ्यांच्या दुःस्थितीचे विदारक दर्शन घडविण्याबरोबर ती सुधारण्याच्या उपायांचे सूचनही केले आहे. सांप्रत शेतकरी हा भूमिपुत्र असूनही बारोमास शेतामध्ये अहोरात्र राबवूनही त्याला अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजाही भागत नाहीत. या भयावह वास्तवाचे दर्शन घडविताना वानखडे लिहितात, *धान्य पिकवुनी, अन्न मिळेना, पोटभर खाया। कापूस पिकवुनी, कपडे धन नव, त्याया अभिरामा।।* (वानखडे, १९२३ : १). शेतकऱ्यांच्या दैन्यवस्थेला जबाबदार घटकांचेही वर्णन त्यांनी केले आहे. भटजी, शेटजी, उपाध्ये, कुलकर्णी, बलुतेदार, अलुतेदार, सरकारी अधिकारी, भिकारी वगैरे शेतकऱ्यांचे कसे शोषण करतात, याचे वास्तव चित्रण वानखडे यांनी केले आहे. भुकेकंगाल शेतकऱ्याचा आकांत शब्दबद्ध करताना ते लिहितात, *कसे रहावे, कसे जगावे किंवा मरून जावे। काय करावे काही सुचेना। अज्ञपणाने अशी अवदशा, अमुची ती झाली। दारिद्र्यातली भाजुनि गेली, बघा पूर्ण काया असे शेतकऱ्यांचे दुःखोद्गार कवीने वर्णन केले आहेत (१९२३ : २). शेतकरी शिकल्याविन नाही। सद्गती देशाला। कारण त्याचा भरणा मोठा। पोषक राष्ट्राला।।* अशा प्रकारे शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले आहे (१९२३:४). शेतकी शाळा, शेतकऱ्यांच्या मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण, कसणाऱ्याची जमीन, सहकारी पतपेढ्या, पिकांचे रक्षण असे उपायही त्यांनी सांगितले आहेत. अनुभवांची अस्सलता, शेतकरी-कष्टकऱ्यांविषयी आत्मीयता, परिवर्तनाची आच यांमुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे दारुण चित्र वाचकांसमोर उभे राहते.

शामराव सीताराम कुलट हे अमरावती जिल्ह्यातील सत्यशोधक कार्यकर्ते. सत्यशोधक समाजाचे अंभंग (१९२२) या संग्रहामध्ये त्यांच्या सामाजिक विषयावरील रचना समाविष्ट झाल्या आहेत. शेतकऱ्यांच्या जीवनवास्तवाचे त्यांनी नेमके वर्णन केले

आहे. अहोरात्र काबाडकष्ट करूनही अर्धपोटी राहण्याची वेळ शेतकऱ्यांवर येते. कोणी अर्ध पोटा राहात। कोणी उपास करती। रात्रदीन करिती कष्ट। तरी भरेना पोट।। अशी शेतकऱ्यांची विदारक अवस्था कुलट यांनी चित्रित केली आहे (कुलट, १९२२ : ९). शेतकऱ्यांचे शोषण करणाऱ्या घटकांना नवग्रहाची उपमा देऊन त्यांचे अत्यंत मर्मभेदी वर्णन त्यांनी केले आहे. पहिला ग्रह तो ब्राह्मण। भोळ्या नाडी रात्रंदिन। दुजा ग्रह मारवाडी। शेतकऱ्या बहु नाडी। वैद्य ग्रह तिसरा। मांडी दयेचा पसारा। चौथा ग्रह जाणा वेश्या। जना नाडी ती हमेशा। पाचवा तो ग्रह वकील जाणा। भोळ्या भाबड्या जना बहू नाडी।। (१९२२ : २२, २३). आजही वरील घटक वेष बदलून कमी अधिक फरकाने शेतकऱ्यांचे शोषण करित आहेत. शेतकरी हे भोळेभाबडे, अडाणी असल्यामुळे नागविले जातात. ऐसे शेतकरी भोळे। जाले देवा ज्ञानावळे। देई शेतकरी जना। ज्ञानदृष्टी नारायणा।। (१९२२ : ११). शेतकऱ्यांना ज्ञान देणे हाच त्यांचा उन्नतीचा मार्ग असल्याचेही कुलट यांनी सांगितले आहे.

केशवराव जेधे यांनी छत्रपति मेळा (१९२२) या पद्यसंग्रहामध्ये दुष्काळामुळे देशोधडीस लागलेल्या शेतकऱ्यांचे भेदक वर्णन केले आहे. दुष्काळाचे दिवस उगवले। नाही खायला, दीन दुबळ्याला। सावकारांचे कर्ज काढीती। गहाण ठेविती मालमत्तेला। मुलेबाळे खायावाचुंनी मरती। पोटापाण्यासाठी देशोधडी जाती। शेतीवाडी पार धुळीस मिळती। पाहुनी हृदया कंप सुटतसे।। असे शेतकऱ्यांच्या दुरवस्थेचे वर्णन केले आहे (जेधे, १९२८ : ४७, ४९).

समारोप

सत्यशोधकीय कवितांमधून एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील व विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील महाराष्ट्रातील शेतकरी-कष्टकऱ्यांचे जीवनवास्तव प्रकटते. शेतकऱ्यांचे अठराविश्वे दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, रुढिपरंपरांचा पगडा, शेतकऱ्यांचे ऑक्टोपशी शोषण करणारे नानाविध घटक, समग्र व्यवस्थेमध्ये शेतकऱ्यांची झालेली उपेक्षा, शोषण, लूटमार वगैरेंचे अस्सल शब्दचित्र सत्यशोधकीय कवितेतून येते. तत्कालीन शेतकऱ्यांच्या, श्रमिकांच्या दारूण दुःखदैव्याचे वस्तुनिष्ठ चित्रण करण्याबरोबरच त्यांच्या परिवर्तनाची दिशाही सत्यशोधकीय कविता सूचित करते. वाचकाला विचारप्रवृत्त करण्याबरोबरच कृतिशील होण्याचे आवाहनही करते. हे या कवितेचे बलस्थान आहे. जळत्या वास्तवाला शब्दबद्ध करित शेतकरी-कष्टकऱ्यांची दुःखे वेशीवर टांगणे, हेच या कवितेचे प्रयोजन असल्याने काव्यसौंदर्य, काव्यगुण वगैरेंचा विचार कवींनी केला आहे. हे कवी सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते असल्याने भोवतालचे जीवनवास्तव लोकांसमोर मांडून समाजप्रबोधन करणे हे त्यांचे इप्सित साध्य होते. ते कलात्मकतेच्या वाट्यास जाणे संभवनीय नव्हते. त्यामुळे या कवितेतून काव्यगुण फारसे आढळत नाहीत.

संदर्भ

१. कीर मालशे फडके : म. फुले समग्र वाङ्मय, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१
२. माळी मा. गो. : सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९८
३. रायकर सीताराम (संपा.) : कृष्णराव भालेकर समग्र वाङ्मय, म. फुले समता प्रतिष्ठान, पुणे, १९८५
४. कुंभार धोंडीराम नामदेव : पेशवाईतील जुलुमाचा पोवाडा, १९२४
५. वानखडे मातीराव : संगीत शेतकऱ्याची गोफण, १९२६
६. दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील समग्र वाङ्मय, म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १९९०
७. कुलट शामराव : सत्यशोधक समाजाचे अभंग
८. जेधे केशवराव : छत्रपति मेळा, पद्यसंग्रह, जेधे मॅन्शन, पुणे १९२८
९. दीनमित्र, १८८८

कृषिजन संस्कृतीचे साहित्य आणि इंद्रजित भालेराव यांची कविता

- प्रा.डॉ. सुजय बाबूराव पाटील

मराठी विभाग, कमला कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

मराठी ग्रामीण कवितेच्या प्रवाहामधील एक महत्त्वपूर्ण कवी म्हणून इंद्रजित भालेराव यांचा उल्लेख करावा लागतो. परभणी जिल्ह्यातील एका प्रदेशाचे अनुभवविश्व त्यांनी आपल्या कवितेतून मांडलेले आहे. खेडे, शेती, शिवार, गुरे-ढोरे, ग्रामीण माणूस, त्यांच्या जगण्याच्या पद्धती, त्यांच्या जीवनातील दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, हतबलता, जिद्द या सर्वांचे दर्शन इंद्रजित भालेराव यांनी कवितांमधून घडविलेले दिसते. हे जीवनदर्शन समकालीन मराठी साहित्य संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर महत्त्वाचे वाटते.

● इंद्रजित भालेराव यांची काव्यसंपदा :

‘पीकपाणी’ (१९८९), ‘आम्ही काबाडाचे धनी’ (१९९०), ‘दूर राहिला गाव’ (१९९४), ‘पेरा’ (२००२), कुळांबिणीची कहाणी (१९९६), ‘गावाकडं चल माझ्या दोस्ता’ (१९९८), ‘टाहो’ (२००४).

भालेरावांची ही काव्यसंपदा आणि त्यातील विचार पाहिल्यावर ना. धों. महानोर, विठ्ठल वाघ यांची अस्सल ग्रामीण कवितेची परंपरा भालेरावांनी पुढे समर्थपणे पेललेली दिसते, असे म्हणावे लागते. समकालीन ग्रामीण समाजवास्तव अत्यंत सक्षमपणे त्यांनी आपल्या कवितेतून रेखाटलेले आपणास दिसते. त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

● भालेराव यांच्या कवितेतील निसर्गचित्रण :

इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेतील निसर्गचित्रण हे काल्पनिक, स्वान्तसुखाय अशा स्वरूपाचे नाही. शेतकऱ्यांच्या जीवनाची सुख-दुःख या निसर्गचित्रणात आपसुक येताना दिसतात. पाऊस अवेळी आला तर शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाचे कसे नुकसान करणारा ठरतो, याचे चित्रण भालेराव लिहितात-

‘जेवारीवर पडलं पाणी, दाण्यादाण्यात झाली काणी
सूर्यफुलावर चढले असोल, मरणाचा लागलो सासोल
कापसामधी झाली फाकडी, स्मशानात गेली लकडी’ (पेरा)

पावसानं निथळून गेलेली सृष्टी व शेतकऱ्याने केलेली मशागत कवीला सजलेल्या निसर्गकन्येसारखी वाटते. कवी लिहितो-

‘ही पृथ्वी
पावसानं
न्हाऊ घातल्यावर
बापानं नांगरानं
विचरली आहे...’ (पेरा)

थोडक्यात, भालेरावांच्या कवितेतील निसर्गचित्रण शेतकऱ्यांच्या जीवनातील दुःखाचे, कष्टाचे संदर्भ घेऊन येते.

● भालेराव यांच्या कवितेतील खेडे :

खेडे हा ग्रामीण संस्कृतीचा मूलाधार आहे. खेड्याचे चित्रण अनेक कवींनी आपल्या कवितेमधून केलेले आहे. केशवसुत, बालकवी, ग. ल. ठोकळ इ. कवींनी चित्रित केलेले खेडे आणि भालेरावांच्या चित्रणातील खेडे यात फरक आहे.

भालेरावांच्या कवितेतील ‘खेडे’ गावगाड्याच्या सर्व सुख-दुःखासह येते. दुष्काळ, कृषिजीवन, गावातील एकी आणि बेकी यांचे चित्रण या कवितांतून येते.

खेड्यांमध्ये शहर घुसले. आधुनिकीकरण झाले आणि गुण्यागोविंदाने नांदणारी खेडी उद्ध्वस्त होऊ लागली. चुलीवरची भाकर गेली आणि ढाबासंस्कृती आली. गाव दुभंगत गेला. आपल्या खेड्यांचे हे विदारक चित्र रेखाटताना कवी लिहितो-

‘होते विठूचे मंदिर। होता सोन्याचा पिंपळ।
होते एकीचे बळ। गावामध्ये
काटा कुणाला मोडला। कोण कशाने रडला।
कोणी धरणी पडला। कळतसे’

--

‘गाव एक होते सारे। गाव नेक होते सारे
बापलेक होते सारे। एकमेका

काय झाले एकाएकी। गावामध्ये आली बेकी
वैरी झाल्या मायलेकी। आता कशा'
(पेरा)

पूर्वी सगळा गाव एक होता. एखाद्यावर संकट आले की, सगळा गाव त्याच्या पाठीशी उभा राहात होता. घरात तीन तीन पिढ्यांचे लोक आनंदाने नांदत होते. अशा गावात, घरात बेकी का निर्माण झाली, हा प्रश्न घेऊन ही कविता उभी राहाते आणि समकालातील भीषण वास्तवावर विचार करायला भाग पाडते.

सततच दुष्काळ आणि शासनाचे दुर्लक्ष. शिवारात पीकपाणी नाही आणि शासनदरबारात दाद मिळत नाही. अशा वेळी खेड्यातला तरुण वेडापिसा होतो. कुठल्या जन्माचे भोग आपल्या नशिबी आले असे हताश उद्गार तो कढतो. कवी लिहितो-

‘कुणब्यांची पोरं झाली वेडीपिशी
त्याची कुणापाशी दाद नाही
कोपले आभाळ, कोपली धरणी
कुणाची करणी भोगा आली’ (पेरा)

किंवा
‘सोगं झालं, सांग देवा असं-कसं झालं?
पावसानं नदीमदी पाणी केव्हा पेलं
तांब्या उबडा लावलं रूचकीचं पान
देवळात नाही केला मधीच सांडून

पेरलेला दाना-दाना पाखरानं नेला
अंबोणाला तरी तुवा ओला नाही केला

चाऱ्यासाठी बडलानं व्हट भोईला घासले’ (पीकपाणी)

दुष्काळात गावाला कोणी वाली नसतो. सरकार दुष्काळावर अभ्यासदौरे काढते, समित्या नेमते. अनुदान जाहीर करते; पण ज्याला खरी गरज आहे त्या शेतकरी, शेतमजुरांपर्यंत अनुदान पोहोचत नाही. मधल्या मध्येच ते अनुदान गडप केले जाते. कर्जबाजारी शेतकरी, शेतमजूर हताश होऊन आत्महत्येकडे वळतो, हे आजच्या समकालातील वास्तव मांडताना कवी लिहितो-

‘जेव्हा दुष्काळ, दुष्काळ घिरट्या घाली
तेव्हा गावाला, गावाला कुणी न वाली’
किंवा

‘असं म्हणायची खरं तर माझी इच्छा नाही
पण माझ्या बापानं आत्महत्या करूनही
आमच्या आयुष्याला तुमची सदिच्छा नाही’ (पेरा)

भालेरावांच्या कवितेने खेड्याचे हे चितारलेले दृश्य भारतातील सर्व खेड्यांचे आजच्या वर्तमानातील एक प्रातिनिधिक चित्र आहे, असे म्हणावे लागते; कारण आजच्या कालखंडात भारताच्या कानाकोपऱ्यांतील शेतकरी-शेतमजूर थोड्याफार फरकाने भालेरावांच्या कवितेतील जीवन जगतो आहे, असं म्हटलं तर अवास्तव ठरणार नाही.

● भालेरावांच्या कवितेतील स्त्री जीवनाचे चित्रण :

शहर अथवा ग्रामीण जीवनातील महिलांच्या बाबतीतील एक समान धागा म्हणजे तिचे कौटुंबिक जीवनातील दुःख हा होय. तुलनेने ग्रामीण भागातील स्त्रीचे दुःख परंपरेच्या शापासारखे वाटते. आपल्या शेतकरी नवऱ्याच्या अठराविश्वे दारिद्र्याचा स्पर्श तिच्याही जीवनाला नकळत झालेला असतो. त्यामुळेच या स्त्रीच्या भाकरीचे दुःख रेखाटताना कवी लिहितो-

‘सात जन्म केलं पाप
आलो कुणब्याच्या पोटी
कोण पळवून नेतो
आम्ही भाजलेली रोटी’ (आम्ही काबाडाचे धनी)

खेड्यातील स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने नव्हे, तर त्याच्या पुढे चार पावलं संसाराची जबाबदारी घ्यावी लागते. घर, संसार सांभाळत शेताभाताची कामंदेखील तिला अंगावर घ्यावी लागतात.

सासूचा जाच आणि नवऱ्याचे काम सहन करीत करीत शेताचे हिरवे स्वप्न आणि पोटाचे भवितव्य यासाठी तिला अखंड झगडावे लागते. तिची ही ओढाताण व्यक्त करताना कवी लिहितो-

‘दोन जीवाची माय मही
गेली दूरच्या शेताला
पोटापाण्याच्या वढीनं
जीव कामात गुंतला’ (आम्ही काबाडाचे धनी)

दारिद्र्यात जन्माला आलो यामागचे कारण म्हणजे सात जन्म आम्ही पाप केलं. त्यामुळेच आहाला कुणब्याच्या पोटी देवाने जन्म दिला आहे, असे या कष्टकरी बायांना वाटते. कवी लिहितो-

‘सात जन्म केलं पाप
आलो कुणब्याच्या पोटी
कोण पळवून नेतो
आम्ही भाजलेली रोटी’ (आम्ही काबाडाचे धनी)

किंवा
‘बाईचा जलम कसा
चुकून झालेला
त्याच नेमक्या येळला
देव उठून गेलेला’ (कुळंबिणीची कहाणी)

अशा प्रकारे आपल्या काव्यातून स्त्रीच्या दुःखाची गाथा इंद्रजित भालेराव मांडताना दिसतात.

● भालेरावांच्या कवितेतील जागतिकीकरणाचे पडसाद :

जागतिकीकरणाच्या लोंढ्याने शहराबरोबरच खेड्यांनादेखील गिळंकृत केलेले आहे. जागतिकीकरणाचा शेती, शेतकरी, ग्रामीण संस्कृती, शेतमजूर, बलुतेदार यांच्यावर जो जीवघेणा परिणाम झालेला आहे, त्याचे चित्रण भालेरावांच्या कवितेत दिसते. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील अनेक व्यवसाय देशोधडीला लागले. गावातील सोनार, लोहार, चांभार, सुतार, वाणी, जंगम यांचे व्यवसाय संपले. गावात कामे नाहीत म्हणून लोकांनी मोठ्या प्रमाणात शहरांकडे धाव घेतली आहे. याविषयी कवी लिहितो-

‘मुसलमानाने ठोकली बोंब
दुबईला जाऊनी बसली झोंब’ (जागतिकीकरण ३)

किंवा
‘जागतिकीकरणाच्या एंड्रीनचा डब्बा
कुणी धुतला माझ्या निर्मळ गंगेत
निरागस विहार करणाऱ्याच्या नाकात
कुणी आतून कोंबला अचानक आकांत’ (टाहो)

‘खाउजा’मध्ये टिकायचे असेल तर पारंपरिक शेती सोडून आधुनिक शेतीची तंत्रे आत्मसात करावी असे वाटले म्हणून शेतकऱ्यांनी बँकांकडून कर्जे घेतली. उत्पादनाचा खर्च आणि उत्पन्नाचा कधीच ताळमेळ बसला नाही. कर्जाचा डोंगर वाढत गेला. बँकांनी, सावकारांनी कर्जासाठी तगादा लावला. या कर्जमुक्तीसाठी शेवटचा उपाय म्हणून इज्जत वाचविण्यासाठी अनेकांनी स्वतःची किडनी काढून दिली. त्याचे हे दुःख मांडताना कवी लिहितो-

‘म्हणून प्राणच काढून दिलास
आणि इज्जत वाचविलीस’

किडन्या विकून कर्जाचे डोंगर नष्ट होत नाहीत. नापिकीचं चक्र कायम मागे लागते. हे चक्र भेदण्यासाठी शेवटचा उपाय म्हणून तो आत्महत्येचा पर्याय स्वीकारतो. त्याचे हे दुःख मांडताना कवी लिहितो-

‘झाडा-झाडाला विचारा
आत्महत्येच्या कहाण्या
या पहाडाला विचारा
माझ्या बापाच्या विराण्या’
किंवा

‘टाहो फोडला बापानं
याच दरीत विरला
आत्महत्येचा पहाड
त्याच्या पोटात शिरला’ (टाहो)

समारोप :

अशा प्रकारे भालेवारांच्या कवितेने ग्रामीण भागातील जमीन, पीकपाणी, कष्टमय शेतकरी जीवन यांच्या दुःखाचं तपशीलवार विवेचन केलेले आहे. पूर्वसुरींच्या ग्रामीण कवितेपेक्षा काकणभर सरस आत्माविष्कार या कवितेत दिसतो. ग्रामीण प्रतिमा, लोकछंद, अभंगसदृश रचना यांच्या साथीने नटलेली ही कविता संपूर्ण ग्रामीण जीवनाचे विश्व समर्थपणे आपल्यासमोर उभा करते.

ग्रामीण ललितगद्य

प्रा. डॉ. संजय पाटील,

मराठी विभाग,

दूधसाखर महाविद्यालय बिद्री, जि. कोल्हापूर

ग्रामीण ललितगद्यामध्ये ग्रामीण जीवनचित्रणांना व्यक्त करणारे लेखन जाणीवपूर्वक झाले आहे. ग्रामीण जीवनाची ओढ, कृषिजीवन आणि अभिव्यक्तीसाठी येणारी भाषा अस्सल ग्रामीण आहे. ग्रामीण साहित्यामध्ये विविध वाङ्मयप्रवाह हाताळल्यानंतर 'काही सांगायचे राहून गेले' ते ते सर्व ग्रामीण ललित गद्यात देण्याचा प्रयत्न लेखकांचा आहे. तसेच ग्रामीण जीवनाच्या वास्तवाला भिडण्याची भूमिकाही ग्रामीण ललितगद्यातून दिसून येते.

डॉ. आनंद यादव यांनी 'मातीखालची माती', 'स्पर्शकमळे' (१९७८) 'पाणभवरे' (१९८२) ही ललितगद्ये लिहिली. त्यांनी केलेल्या कृषिजीवनाच्या वर्णनाला मातीचा वास आहे. ग्रामीण अनुभवांना वास्तवातील अनुभवाच्या आधारे मांडताना आनंद यादवांची लेखणी कधी कोंडमान्यांनं हळवी होते तर कधी परिस्थितीची जाण आणताना अलिप्त, तटस्थ होते तर कधी भडभडणाऱ्या भावनांनी नव विचारांकडे ओढ घेते. भांडवलदार प्रवृत्तीचा समाचार घेते.

मास्ती चित्तमपल्ली यांनी वनातल्या जनजीवनाशी, आदिवासी खेड्यांशी, तिथल्या संस्कृतीची ओळख निसर्गपर वर्णनांतून केली आहे. 'पक्षी जाय दिगंतार' (१९८३), 'जंगलाचं देण' (१९८५), 'रानवाटा' (१९९१), 'शब्दांचे धन', 'रातवा', 'मृगपक्षी शास्त्र' (१९९३), 'घरट्यापलीकडे' (१९९५), 'पाखरमाया', 'निसर्गवाचन', 'सुवर्णगरूड', 'आपल्या भारतातील साप' (२००२), 'आनंदायी बगळे', 'निळावंती पक्षीकोश' (२००२), 'चैत्रपालवी', 'जंगलाची दुनिया' सारखे निसर्गवर्णनपर ललितगद्य शासनाने अनेक पुरस्कार देऊन गौरविले आहेत. चित्तमपल्ली यांनी जंगलातील शेतीचे वर्णन केले आहे. आधुनिकीकरणानं वाढलेल्या समस्या आहेत. शिकार सोडून आता गावकरी शेतीकडे आकर्षित झाले आहेत. वैविध्यपूर्ण व नावीन्याने ज्ञात होणारी शेती व ग्रामीण जीवन चित्तमपल्लींच्या ललितगद्यामुळे माहीत झालेचि चित्तमपल्ली जीवनानुभवातून, निरीक्षणातून संशोधन व संदर्भ वाचनातून, जंगलाच्या जिवाळ्यातून ग्रामीण जीवन व्यक्त करतात.

चंद्रकुमार नलगेंचे ललितगद्य मातीशी नातं व गावाशी इमान राखणाऱ्या शब्दकोंदणातून व्यक्त होते. त्यांनी 'गावाकडची माती' (१९८४), 'चंद्रबनातल्या सावल्या' (१९८९), 'मंतरकैफ' (१९९०), 'झुंझरूक' (१९९५), 'दसऱ्याचं नाटक' (१९७८), 'अनादी अनंत' (२००१), 'काळांतराच्या गोष्टी' (२००२), 'खंत शिवाराची' (२००८), 'गाडी घुंगराची' (२००९), 'प्रत्यय आणि माणूस' (२०१०), 'चिमण्यांनो परत फिरा रे' (२०११), 'वादळ घोंघावत आहे' (२०१३) अशा विपुल भावभरल्या भाषेने लढबढलेली वर्णने वाचकांना सौंदर्यास्वाद देतात.

डॉ. द. ता. भोसले यांनी 'पार आणि शिवार', (१९८६), 'आठवणीतले दिवस' (१९९६), 'चावडीवरचा दिवा' (२००१), 'संस्कृतीच्या पाऊलखुणा' (२००३), 'परिघावरील माणसं', (२००७), या ललित गद्यातून स्वानुभवातून व ग्रामीण बोलीतून प्रकट होणारे कृषीजीवन, ग्रामीण वास्तव जाण आणते. सांस्कृतिक जीवन, स्वातंत्र्यपूर्वोत्तर खेड्यांचे वर्णन पहावयास मिळते. तसेच आधुनिक बदलामुळे होणाऱ्या होणाऱ्या मानवी प्रवृत्तींवरही प्रकाश टाकला आहे. एकंदर शेती शेतकऱ्याला परवडेल का? असा प्रश्न विचारून समस्येची जाणही आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या ललितगद्यातून ग्रामीण जीवनचित्रण वास्तवावर आधारित व्यक्त होते. ग्रामीण, कृषी, सांस्कृतिक जीवनाच्या एकजीव रसायनातून ग्रामीण जीवन अनेक गुणवैशिष्ट्याने सहज पहावयास मिळते. म्हणूनच ते प्रेरक व मार्गदर्शक ठरते. परंपरा व नवता यातून बदलही निर्देशित होतात.

डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी आपल्या ललितगद्यातून कृषी व ग्रामीण जीवनाच्या समस्यांना चित्रित करताना कारणमीमांसांचा वेध घेऊन उपाययोजनाही सूचित केल्या आहेत. त्यांचे 'उद्याच्या सुंदर दिवसासाठी' (२०००) हे ललितगद्य आहे. नोकरीच्या संदर्भाने स्वानुभवाच्या सहायाने बदलते ग्रामीण जीवन चित्रित केले आहे. ग्रामीण संस्कृती, शहरीकरणाच्या, राजकारणाच्या, भोंगळ नवतेच्या आणि तकलादू शिक्षणाच्या मागे लागत आहे. ग्रामीण वास्तवतेचे, अस्वस्थतेचे, भयानकतेचे चित्रण करतात.

इंद्रजित भालेराव यांनी 'गाई घरा आल्या' (२०००), 'नाद' (२०११), 'मळ्यातला अंगार' इत्यादी ललित गद्यलेखन केले आहे. विदर्भाच्या सावटाची पण मराठवाड्यातील असणाऱ्या प्रदेशाचे वर्णन येते. त्या मातीशी घट्ट नातं आहे. बालपणात शेतीचा झालेला संस्कार कवितेच्या पिकांतून व ललितगद्याच्या संस्कारचित्रणातून व्यक्त झाला आहे. धरणामुळं शेतीत, गावात, पाहुण्यांच्या वृत्तीत व मजुरांच्या चेहऱ्यातही बदल झाला आहे. परंपरावादी, रूढी, संस्कृती, समाज, उत्सव, सणांमधून, मूल्यांमधून, कृषीजीवन इंद्रजित भालेराव व्यक्त करतात. तसेच शिक्षणाच्या सहवासाने परीसस्पर्श लाभतो, असे खेड्यातील विधायक आणि संयत रूप चित्रित करून सहजपणे वास्तव चित्रण करून ग्रामीण प्रश्नाला भिडवीत आहेत.

सदानंद देशमुख ग्रामीण जीवनाच्या नवजाणिवा चित्रित करणारे साहित्यिक म्हणून परिचित आहेत. 'मेळवण' (२००६) या ललितगद्यामध्ये कृषिजीवन चित्रित करताना वास्तववादी भूमिकेने चित्रण केले आहे. हरवलेल्या कृषिसंस्कृतीविषयी भावभरल्या वातावरणाला मुकल्याने मूल्यापेक्षा पैशाला महत्त्व देण्याच्या प्रवृत्तीमुळे आणि वांझोटी सरकारी कृषी योजनांचाही लेखाजोखा घेतला आहे. परंपरा, वास्तवता व नवता या तिन्हीचा मेळ घालून एक समग्र ग्रामीणचित्र डोळ्यांसमोर उभं करतात.

रा. रं. बोराडे यांनी 'तिळा तिळा डिकी उघड' (२००२) अशा ललित गद्यातून खेड्यातील नोकरीच्या निमित्ताने येणाऱ्या अनुभवातून ग्रामीण जीवनातील मानसिकतेचे चित्रण केलेले दिसून येते.

भास्कर चंदनशिव यांनी 'रानसय' (२००३), 'भिंणुळवाणा' (२०१०) या ललितगद्यातून कृषीजीवनाच्या आठवणी, विदारकता, दुष्काळ, जीवन, पेरणी, राखणी, शासनाची भूमिका, सावकारकी, जुन्याची खंत व नव्याचा स्वीकार समस्येवरील उपाययोजनाही सांगितल्या आहेत. **ना. धों. महानोर** यांनी 'त्या आठवणींचा झोका' (२००३) हे ललितगद्य पळसखेड्या, वेरूळच्या परिसरातील आठवणी सांगते. **कृष्णा इंगोले** यांनी 'परिघावरच्या पाऊलखुणा' (२०११) हे ललितगद्य लिहिले आहे माणदेशाच्या परिसरातील ग्रामीण जीवन मातीच्या रंगगंधाने बारकाव्यांसहित ग्रामीण जीवनाच्या वैशिष्ट्यांची वर्णने हुबेहबपणे समोर उभी तर राहतात. ग्रामीण कथाकार व. बा. बोधे यांचे ललितगद्य लक्षणीय आहे. कंदिलाचे दिवस, चंदनबटवा, वैखरीचा वारकरी, वृक्ष माझे सोबती, घराघराचे रूप आगळे, कृष्णविवर, हिरवा स्वर्ग, गावाकडची माणसं आणि अक्षरब्रह्माचे स्वामी अशी अनेक ललितगद्य ग्रंथ निर्मिती त्यांनी केली आहे.

नागनाथ कोत्तापल्ले (उद्याच्या सुंदर दिवसाकाठी), महावीर जोंधळे (आत्मस्वर), दया पवार (चावडी), वसंत के. पाटील (कंदिलाचा उजेड), निर्मलकुमार फडकुले (रंग एकेकाचे), द. ता. भोसले (पार आणि शिवार), इंद्रजित भालेराव (लळा) यांच्या सिद्धहस्त लेखणीने ग्रामीण ललितगद्य संपन्न झाले आहे.

ग्रामीण साहित्यिकांनी ललितगद्य लिहिण्याचे प्रमाण वाढले तर आहेच पण समकालीन वास्तवाला चित्रित करताना समस्येच्या मुळापर्यंत पोहचले आहेत. जीवनानुभवातील विचारमंथन सहजपणे सांगताना भाषा सहजसोपी होऊन वाचकांच्या मनाचा तळ गाठते, अशी भाषिक वैशिष्ट्येही आहेत. एकंदरीत या कालखंडातील ललितगद्य ग्रामीण वास्तव चित्रण करण्यास समर्थ ठरले आहे.

समारोप

ग्रामीण साहित्यिकांनी ग्रामीण जीवनातील समस्यांना, विदारकतेला मांडताना त्यावरील उपाययोजनांचाही ठाव घेतला आहे. ग्रामीण मराठी ललितगद्याचा आढावा पाहता काही निष्कर्ष हाती येतात, ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

- ललितगद्य लेखनातून प्रारंभी आनुषंगिकदृष्ट्या व नंतरच्या काळात अनुभवाशयाचा भाग म्हणून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले आहे.
- महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या प्रदेशातून ग्रामीण लेखक निर्माण झाले असल्यामुळे ते आपापल्या प्रदेशातील शेती व ग्रामीण जीवनानुभवांचे चित्रण ललित गद्यातून करताना दिसतात.
- ग्रामीण लेखकाने बालपणाच्या आठवणीतून ४०-५० वर्षांपूर्वीचे ग्रामीण जीवन व्यक्त केले आहे. त्यास समकालीन परिस्थितीची पार्श्वभूमी मिळाली आहे. वास्तव समस्या व त्यांची कारणमीमांसा यावरील उपाययोजना सुचवितात. पारंपरिक ग्रामीण जीवन हरवल्याची खंतही व्यक्त करतात.
- लेखकाच्या भूमिकेनुसार ग्रामीण जीवन व्यक्त होते.
- ग्रामीण जीवन, निसर्गानुभव, पारंपरिक शेती बलुतेदार अलुतेदार यांच्या बदलासह सहजीवन, सहअस्तित्व, स्थितिशीलता, गुलामगिरी, सावकारकी, दुःख-दैन्य, दारिद्र्य, वास्तवता, कलेशी तादात्म्य, धार्मिकतेचा-संतांचा पगडा, प्रबोधनता, कुटुंबसंस्था, नातीगोती, सण-उत्सव, आनंद, खेळ, कुस्त्या, व्यायामशाळा, भावविश्व, विचार, कल्पना यातून डोकावणारे मन, स्त्रीजीवन, राजकीय हस्तक्षेप अशा बदलत्या खेड्याचा वेध ग्रामीण मराठी ललित गद्यामध्ये येतो.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. अत्रे त्रिंबक नारायण: 'गावगाडा', वरदा बुक्स पुणे, आ. चौथी, १९९५.
२. डॉ. इंगोले कृष्णा: (संपा.) 'ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव' (द. ता. भोसले गौरव ग्रंथ), स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, आ. प्रथम, २०११.
३. डॉ. काचोळे दा. धो.: 'भारतीय समाजरचना' कैलाश प्रकाशन, औरंगाबाद, आ. प्रथम, १९९८.
४. कानडजे एस. एम.: 'आनंद यादव साहित्य आणि जीवन', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, आ. प्रथम, १९९५.
५. नाडगोंडे गुरुनाथ: 'ग्रामीण समाजशास्त्र', काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे आ. तृतीय, २००२.
६. मुलाटे वासुदेव: 'ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, आ. प्रथम, २००५.
७. डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ: 'साहित्याचा अन्वयार्थ', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आ. प्रथम, १९९६.

मराठी कवितेतील श्रमिक जीवनाचे चित्रण

प्रा.डॉ.आनंद वारके

मराठी विभाग,दूधसाखर महाविद्यालय,बिंद्री.

ता.कागल.

उद्दिष्ट:

मराठी काव्यातील श्रमिक जीवनाचे स्वरूप पाहणे .

मर्यादा : मराठीतील काही महत्वाच्या कवींच्या कवितेच्या आधारे हा शोध घेतला जाणार आहे .

जास्त शेत असणाऱ्या शेतकऱ्याच्या शेतावर राबणे सुरुवातीपासून सुरू होते. शेतकरी आपले श्रम विकून जगत होते. असा शेत मजूर सुरुवातीपासून होता.उद्योग व्यवसाय वाढल्यावर कामगार या शब्द अस्तित्वात आला.‘श्रमिक’ ही संकल्पना शेत मजूर ,गिरणी मजूर, खाण मजूर ,बांधकाम मजूर अशी आहे. या संदर्भात कवी नारायण सुर्वे म्हणतात, “मजूर या शब्दाची संकल्पना गरज म्हणून अशा विविध तऱ्हेच्या कष्ट करणाऱ्या व्यवसायातून उत्पन्न झाली .ती सर्वत्र रूढ झाली.मात्र जेव्हा उद्योगधंदे वाढू लागले व यंत्रावर राबणाऱ्या मंडळीत स्वतःची अस्मिता जागी झाली. ते संघटित झाले तेव्हाच ‘कामगार’ हा शब्द रूढ झाला असावा ” १

मराठी कवितेत विविध विषयांचे वर्णन आलेले आहे .आजवर अनेक कवींनी राष्ट्रीय ,सामाजिक ,निसर्ग,प्रेम व राजकीय विषयांवरील कवितेचे लेखन केले आहे .याचबरोबर श्रमिकांच्या जीवनाचे वर्णनही मराठी कवितेमध्ये आलेले आहे. महात्मा फुले , केशवसुत, साने गुरुजी, कुसुमाग्रज ,बा.सी.मर्ढेकर, विंदा करंदीकर, शरच्चंद्र मुक्तिबोध, अण्णाभाऊ साठे , अमर शेख ,नारायण सुर्वे ,नामदेव ढसाळ ,केशव मेश्राम, सतीश काळसेकर , ना. धों.महानोर, इंद्रजीत भालेराव इत्यादींच्या कवितेतून श्रमिकांच्या जीवनाचे चित्रण आलेले आहे .

मराठी कवितेमध्ये महात्मा फुले यांनी ‘कुळंबीण ’या काव्यात शेतकरींच्या श्रमाचे वर्णन केलेले आहे. केशवसुत यांनी श्रमिकांच्या उपासमारीचे चित्रण केलेले आहे.ग.ल. ठोकळ, साने गुरुजी ना.धों.महानोर व इंद्रजीत भालेराव यांनी शेतकरी जीवनाचे वर्णन केले .

अण्णाभाऊ साठे,अनंत काणेकर ,विंदा करंदीकर,नारायण सुर्वे या कवींनी आपल्या कवितेमध्ये गिरणी कामगारांच्या जीवनाचे वर्णन केलेले आहे . कुसुमाग्रजांनी शहरात बांधकाम करणाऱ्या मजुरांचे चित्रण केले आहे .शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी आपल्या कवितेत कोळसा कामगारांचे वर्णन केलेले आहे. मंगेश पाडगावकर यांनी शेतकरी, अस्पृश्य आणि बांधकाम कामगारांचे वर्णन केले आहे.दया पवार यांनी धरण बांधकाम करणाऱ्या स्त्रीची व्यथा मांडलेली आहे . मराठी कवितेत आलेले श्रमिक वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आहे .

१.उपासमार :

श्रमिकांच्या उपासमारीचे वर्णन मराठीतील काही कवींच्या कवितांमध्ये आलेले आहे .श्रमिकांच्या उपासमारीचे वर्णन केशवसुत ,ग. ल. ठोकळ ,विंदा करंदीकर ,अनंत काणेकर, नारायण सुर्वे यांच्या कवितेत आहे .केशवसुतांच्या ‘मजुरांवर उपासमारीची पाळी ’या कवितेत उपासमारीचे वर्णन आले आहे. मजुराला श्रम करण्याची इच्छा आहे.त्याला मजुरी मिळत नाही.त्यामुळे त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली आहे.तो उपासमारीमुळे आपल्या पत्नी आणि मुलांचा सांभाळ करू शकत नाही. तो दुःखी कष्टी आहे. ग.ल.ठोकळ यांच्या ‘मजूर’ या कवितेमध्ये मजुराच्या उपासमारीचे वर्णन आले आहे. उपासमारीमुळे त्याच्या शरीराचा केवळ हाडाचा पुतळा उरलेला आहे .मानव सृष्टीतच केवळ माणसाचा हा नरमेध चाललेला असतो असे कवीला वाटते .नारायण सुर्वे यांच्या ‘गिरणीची लावणी’त उपासमारीचे वर्णन आलेले आहे. सुर्वे लिहितात,

“ पैका नाही इंधनाला। काय शिजवावं बोला ॥

का शिवावं पोटाला । टाके घालून ॥ ” (गिरणीची लावणी)

सुर्वे म्हणतात, खरे निर्मिक कामगार असून त्यांना मात्र उपाशी राहावे लागते.अशी मजुराची वेदना या कवितेत आली आहे.

२.शोषण :

शोषणाचे वर्णन मराठीतील अनेक कवींच्या काव्यात आलेले आहे.ग. ल. ठोकळ ,नारायण सुर्वे, अमर शेख ,दया पवार ,विंदा करंदीकर, कुसुमाग्रज यांनी श्रमिकांच्या शोषणाचे वर्णन आपल्या कवितांतून केलेले आहे .ग.ल.ठोकळ यांच्या ‘मजूर’ या कवितेत मजूर आपले मनोगत व्यक्त करीत आहे. तो म्हणतो, पहाटेपासून आम्ही राबतो .राबताना पाणी ,भाकरी मिळत नाही . उन्हातान्हात राबतो.मात्र कोणतीही चूक नसताना मालक मारहाण करीत असतो.मालकाकडून मजुराच्या होणाऱ्या शोषणाचे चित्रण करताना कवी म्हणतो ,

“ कुचराई कांहीं नसतां बोलणीं तडातड मिळती

पेकटांत बसती लाथा चाबूक फडाफड उडती

लागून उन्हाच्या झळा रक्ताचे ओषळ सुकती

पोटाची वितभर खाच

भरण्या अर्धीमुर्धीच

हा गुलामगिरीचा जाच ” (मजूर)

अमर शेख यांनी 'मालन कामानं सुकली' या कवितेत शोषणाचे वर्णन केले आहे. आपली पत्नी गिरणीत काम करून थकलेली असतानाही मालकीन तिला शिव्या देते. दिवसभर तिच्या घरातील कामे करून, रहाटाचे पाणी ओढून ती थकलेली आहे. तरीही तिची टकळी सुरू आहे .श्रमिकावर होणाऱ्या अन्यायाचे चित्रण करताना कवी लिहितो,

“टाकला जीव रहाटानं खाऊन
काम केलं तरी मन लावून ,
वर्ति नायकिनीची चाले टकली र ” (मालन कामानं सुकली)

३.उध्वस्त संसार :

मराठीतील काही कवींच्या काव्यात श्रमिकांच्या उध्वस्त संसाराचे वर्णन आलेले आहे. श्रमिकाला श्रमाचे मोल नीट मिळत नसल्याने त्याला संसार नीट करता येत नाही. आर्थिक ओढघस्तीमुळे तो कुटुंबातील सर्वांचे पोषण करू शकत नाही.त्यामुळे त्याचा संसार उध्वस्त होतो. विंदा करंदीकरांच्या 'मजूर' या कवितेत मजुराच्या उध्वस्त संसाराचे वर्णन करताना करंदीकर म्हणतात,

“ आजारी पोराने कुथणे ,रडणे ,पिरपिर सारी,
अर्धनग्न नी अर्धउपाशी पत्नीच्या तक्रारी,
लुगडें गेलें, मीठ संपले फणफणल्या पोरी
स्मशानरूपी घरांत ऐशा घरात शिरतां संध्याकाळी ” (मजूर)

केशवसुत यांनी 'मजुरावर उपासमारीची पाळी' या कवितेत उध्वस्त झालेल्या श्रमिक कुटुंबाचे वर्णन केलेले आहे . उपाशी असणारा मजूर आपल्या पत्नीसाठी आपल्या मुलांसाठी अन्नधान्य घेऊन जाऊ शकत नाही.अशा रीतीने या मजुराचा संसार उध्वस्त झालेला आहे.ग.ल.ठोकळ यांनी शेतकऱ्याच्या मोडक्या संसाराचे चित्र 'मजूर' या कवितेत आणले आहे .या कवितेतील मजुराची झोपडी पडायला लागली आहे. त्याच्या घरात भांडीकुंडी नसून मडक्यांची उतरंड आहे .घरात तीन दगडाची चूल आहे.अशा रीतीने मजुरांच्या उध्वस्त संसाराचे वर्णन मराठीतील काही कवींच्या कवितेत आलेले आहे.

४.श्रमाचे वर्णन :

मराठीतील अनेक कवींनी श्रमिकांच्या श्रमाचे वर्णन आपल्या कवितेतून मांडले आहे .अण्णाभाऊ साठे यांनी प्रथमतः श्रमाचे महत्त्व समाजासमोर मांडले .पृथ्वी ही शोषाच्या माथ्यावर तरली नसून श्रमिकांच्या तळहातावर उभी आहे . असा विचार त्यांनी मांडला. बा.सी.मर्ढेकर यांनी आपल्या कवितेत मजुराला उपहासाने 'चक्रपाणि'असे म्हटले आहे . मर्ढेकर यांना मजूर म्हणजे राबणारा परमेश्वर वाटतो.नारायण सुर्वे यांनी 'गिरणीची लावणी'मध्ये 'ऐका घामाची कहाणी'या शब्दात गिरणी कामगारांच्या श्रमाचे वर्णन केले आहे. इंद्रजित भालेराव यांनी 'बाप'या कवितेत शेतकरी बापाच्या श्रमाचे वर्णन अत्यंत परिणामकारकरित्या केलेले आहे.ते म्हणतात,

“रक्त —शिरलेल्या आटलेल्या
मेचक्यात गोठलेल्या
ऊर बसला कामानं तरी धजतो जोमानं ”(बाप)

त्यांच्या या कवितेबद्दल सूर्यनारायण रणसुभे म्हणतात, “ लेखक कवींच्या एका पिढीने या बापाची खूप उपेक्षा केली तर इंद्रजीत या बापाला पूर्ण ताकदीनिशी उभे करतात ,म्हणून त्यांचे अभिनंदन! हा बाप शेतकरी बाप आहे ,श्रमिक आहे,शेत हेच त्याचे सर्वस्व आहे ” २

शेतकरी रात्रंदिवस कष्ट करित असतात .घाम गाळीत असतात. त्यांच्या जीवनामध्ये आनंद असत नाही . 'मजूर' या कवितेत शेतकऱ्यांच्या श्रमाचे वर्णन करताना साने गुरुजी म्हणतात ,

“ कर्मांमध्ये दिव्यानंद
सेवेमध्ये दिव्यानंद
नाहीं अन्य फळांचा छंद
दिवसभर कष्ट करून
नाहीं काही जरूर ” (मजूर)

श्रमाशिवाय शेतकऱ्याला कोणताही छंद नसतो .अशा रीतीने साने गुरुजींनी शेतकऱ्यांच्या श्रमाचे विचार आपल्या कवितेत मांडलेले आहेत.

५. एकी—संप—लढा— संघर्ष :

मजुरांच्या एकीचे,संपाचे ,लढ्याचे आणि संघर्षाचे वर्णन मराठीतील अनेक कवींच्या काव्यात आलेले आहे . विशेषतः गिरणी कामगारांना आपल्या लढ्यासाठी मोठे संघर्ष करावे लागतात.संघर्ष करण्यासाठी लढा उभारण्याची गरज असते. लढ्यासाठी एकीची गरज असते.' डोंगरी शेत माझे ' या कवितेत शेतकरींच्या शोषणाविरुद्ध एकजूट ,लढा उभारला पाहिजे.तर सावकाराच्या जुलूमशाहीतून त्यांची सुटका होईल असे वर्णन नारायण सुर्वे यांनी केले आहे .अनंत काणेकर यांच्या ' दोन देव भक्त ' या कवितेत संपाचे चित्रण आलेले आहे .गिरणीच्या संपाचा धुराळा उडत आहे .त्यामुळे मालकही घाबरून देवाचा धावा करतो आहे . मजुरीचे दर कमी व्हावेत असे त्याला वाटते .तर मजुरांना आपल्या मजुरीचे दर वाढावेत असे वाटते.असा मजूर व मालक यांच्यातील संघर्ष या कवितेत आला आहे.

कधीतरी हे मजूर लोक चवताळून उठतील आणि समाजव्यवस्थेवर आपली सत्ता स्थापन करतील असे अनंत काणेकर यांना वाटते.यासंबंधीचे विचार त्यांनी आपल्या 'कवने' या कवितेत व्यक्त केलेले आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या 'एकजुटीचा नेता' या कवितेत श्रमिकांच्या संघर्षाचे वर्णन आलेले आहे .ते म्हणतात,

“ धनी जनाशी झुंज खेळूनी

क्षणभर ज्यांना आली ग्लानी ”(एकजुटीचा नेता)

श्रम करणे हेच कामगारांच्या नशिबी असते.रक्त आटवून ते जगाला सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतात.त्यामुळे नवा प्रहार करण्यास सिद्ध व्हायला हवे. कामगाराने लढा पूर्ण होईपर्यंत लढायचे असा निर्धार व्यक्त करायला हवा. असे अण्णाभाऊ साठे सांगत आहेत.ते म्हणतात ,

“ एकजुट जनतेची सांधुनी,जनराज्याची करुन बांधणी ,

पूर्ण लोकशाहीला आणुनि,गाऊ मग यशगान ”(एकजुटीचा नेता)

कामगारांच्या एकीचा हा विचार अमर शेख यांच्या 'मालन कामानं सुकली' या कवितेत आलेला आहे.आपल्या पत्नीला कवितेतील निवेदक कामगार जीवनाची माहिती सांगत आहे.आता कामगाराला त्याची वाट गवसलेली आहे. ती म्हणजे कामगारांची एकी. एकी करून लढा निर्माण केल्याशिवाय यश येत नाही.त्यामुळे कामगारांनी क्रांतीची तुतारी आता फुंकली आहे.आता कामगारांचे जीवन बदलून जाईल.कामगारांच्या लढ्यात मिसळून जाऊ.क्रांतीचा झेंडा हातात घेऊ. अशा वेळी कामगारांच्या मनात जगण्याची आशा निर्माण होताना दिसते.

६.वर्गीविहीन समाज रचना :

वर्गीविहीन समाज रचना हे कामगारांचे एक स्वप्न असते. त्याला आर्थिक समानता हवी असते .यासाठी तो समाज व्यवस्थेबरोबर लढत असतो .विषमता नष्ट करणे हे त्यांच्या लढ्याचे अंतिम ध्येय असते .कार्ल मार्क्स या विचारवंताने अशा समाजरचनेचे स्वप्न लोकांच्या मनात पेरले आहे.अण्णाभाऊ साठे यांच्या ' एकजुटीचा नेता 'या कवितेतील नेता म्हणतो ,

“ निनादून आसमान आणि वर्गीविहीन हिंद करू निर्माण

बंद पडले पाऊल पहिले पुढे टाकले मागे नच घेणार ” (एकजुटीचा नेता)

७. पत्नी प्रेम :

श्रमिकांना त्याच्या प्रत्येक कामात मदत करणाऱ्या, दारिद्र्यात ,उपासमारीत साथ देणाऱ्या, पत्नीबद्दलचे विचारही मराठी कवितेत आलेले आहेत. अमर शेख यांनी 'मालन कामानं सुकली' या कवितेमध्ये कामानं थकलेल्या आपल्या पत्नीचे वर्णन केलेले आहे.मालन म्हणजे त्यांची पत्नी. कामगार ,श्रमिक स्त्री. संसार चालवण्यासाठी तिलाही गिरणीत काम करावे लागते. तिने तिची ज्वानीच जणू साचात टाकलेली आहे. आपल्याला चार मुले व्हावीत,सुखी संसार निर्माण व्हावा,आपली पोरं शाळेत शिकावीत,शिकलेली पोरं कुळाचा उद्धार करतील .या आशेवर ती राबते आहे.धन्याला साथ करीत आहे .आपल्या पत्नीच्या प्रेमळपणाचे वर्णन करताना कवी म्हणतो,

“ मालकिन माझी गोड गोड प्रेमाला नव्हती जोड जोड ” (मालन कामानं सुकली)

गरीबाचा संसार करता करता ती अंधरूणाला खिळलेली आहे. तिच्या अंगावर पिणारे मूल आहे. औषधाने तरी आपल्या पत्नीचा जीव वाचला तर बरं होईल असे त्याला वाटते.

८.आत्म समर्पण :

गिरणी कामगारांमध्ये दारिद्र्य, कष्ट यातून वैफल्यग्रस्तता निर्माण झालेली असते .यातून ते आपला संसार चालवित असतात.कमी मजुरी, काम मिळत नाही, कामावर अधिक काळ राबवून घेतले जाते,गिरणीची घरघर या सर्व गोष्टींचा परिणाम त्याच्या मनावर होतो.त्यातून तो वैफल्यग्रस्त बनतो.अशावेळी तो आत्मसमर्पण करायला तयार असतो.अनंत काणेकर यांच्या ' दोन देवभक्त ' या कवितेत हे समाज वास्तव आले आहे .तो गिरणीच्या धुरांड्यात झोकून देऊन आत्मसमर्पण करायला तयार आहे. तो म्हणतो,

“ आकाशातील पोलिसा!छळिसी कां दिनांस आम्हां बरें

देतो टाकुनि मूर्ति हीं गिरणीच्या काळ्या धुरांड्यांत रें! ” (दोन देवभक्त)

९.व्यसन :

गिरणीत काम करणाऱ्या श्रमिकाचे पोट भरत नाही. त्याला संसार नीट चालवता येत नाही.त्याच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करता येत नाहीत. तो वैफल्यग्रस्त बनतो. यंत्राची धडधड त्याच्या मनावर शरीरावर आणि जीवनावर परिणाम करीत असते .त्यातून तो व्यसनाच्या आहारी जात असतो.यासंबंधीची वर्णन कवी विंदा करंदीकर यांच्या 'मजूर' या कवितेत आलेले आहे.

१०. यंत्रयुगाचा परिणाम :

यंत्रयुगाचे वर्णन मराठी काव्यात आलेले आहे. विंदा करंदीकर यांच्या ' यंत्रावतार ' या कवितेत असे वर्णन आलेले आहे. मजुराने केवळ रक्त आठवावे आणि भांडवलदारांनी आरामात जगावे अशी व्यवस्था करंदीकरांना मान्य नाही .ते यंत्राचे स्वागत करतात.यंत्रामुळे श्रमिकाचे श्रम कमी होतील. कामगारांना चांगले दिवस येतील. जे काम मजुराने करावयाचे ते यंत्र करेल. मजूर यंत्राकडून काम करून घेतील . त्यामुळे माणसाचे श्रम होऊन झीज कमी होईल. करंदीकरांनी यंत्राला शक्तीचा सम्राट म्हटले आहे. यंत्रामुळे नवी समाजरचना नवी मूल्यरचना जन्मास आली आहे . श्रमिकाचे श्रम कमी झाल्याने जणू मानव प्राण्याचा जन्मच नव्याने झाला असे करंदीकरना वाटते .यंत्रावतार 'या कवितेत यंत्राचे स्वागत करताना ते म्हणतात,

“ ये यंत्रा ये घडवीत सृष्टी
ये ये सुखवीत कष्टी
ये ये होऊन ब्रम्हा ,विष्णु ,शंकर
ये उच्चारित वेद नव्या रचनेचे ”(यंत्रावतार)

११. कामगारांच्या शरीर यष्टीचे वर्णन :

मर्हेकरांनी आपल्या ‘ दणकट दंड स्नायू ’ या कवितेमध्ये कामगारांच्या शरीरयष्टीचे वर्णन केले आहे .मर्हेकरांना कामगाराचे शरीर लोखंडीने बनविलेल्या नागागत वाटते .त्याचे स्नायू दणकट वाटतात.त्याच्या मांड्य पोलादी सागासारख्या वाटतात. भट्टीच्या प्रकाशात त्याची अंग कांती तळपत असते.ती जणू पॉलीश केल्यासारखे वाटते. नक्षी चांदण्यात चमकावी तशी त्याची काया चमक असते .तो लिलया फावड्याने कोळसा ओढतो .कपाळावरील घाम रुमालाने पुसतो . यंत्रयुगात कामगाराची प्रतिमा वेगळी असेल असे मर्हेकरांना वाटते.या कवितेत मर्हेकरांनी कामगाराचे एक मनोज्ञ शिल्प कोरलेले आहे.

कोळसा कामगाराचे चित्रण शरदचंद्र मुक्तिबोध यांच्या ‘ कष्टाचें गीत ’या कवितेत आलेले आहे .जोखड ओढताना कोळसा कामगाराच्या खांद्यावर काळे डाग पडलेले आहेत.कोळसा खाणीत काम करताना त्याच्या जीवाचे कोळसे झालेले असतात. रक्ताची आसवे त्याच्या डोळ्यात उभी असतात. बाजूला घुबड जणू त्याच्या मृत्यूचे भाकित सांगत असते.कोळसा कामगारांच्या खाणीत राबणारे जीव सोनं निर्माण करीत असतात.पण कोळशाच्या खाणीत काम करणे म्हणजे मरण सहन करण्यासारखे असते.

१२.आशावाद :

मराठीतील काही कवितांमधून मजुराला भविष्यात चांगले दिवस येतील असा आशावाद व्यक्त झालेला आहे.‘त्यांचे राज्य उद्याचे ’या मंगेश पाडगावकरांच्या कवितेत तो अधिक चांगल्या पद्धतीने व्यक्त झालेला आहे .या कवितेत मंगेश पाडगावकर म्हणतात, शेतकरी अर्धनग्न अवस्थेत नांगर हातात घेऊन खपतात . घाम गाळून अन्नधान्य पिकवतात .उपाशीपोटी राहतात. गिरणी कामगार यंत्राची घरघर सहन करून अहोरात्र श्रम करून जगासाठी वस्त्र निर्माण करीत असतात. अस्पृश्य नेहमी सेवा करतात .जीवनभर घाण उपसतात. खरे तर प्रेषित आहेत. उन्हातान्हात दगड, विटा वाहून नेऊन मजूर बांधकाम करतात .अशा शेतकऱ्याचे ,गिरणी कामगारांचे,अस्पृश्याचे,बांधकाम कामगारांचे उद्याचे राज्य असेल.

निष्कर्ष :

१. मराठी काव्यात शेत मजुराचे, गिरणी कामगारांचे , धरण बांधकाम करणाऱ्या कामगारांचे, कोळसा कामगारांचे तर शहरातील इमारत बांधकाम करणाऱ्या मजुरांचे वर्णन आलेले आहे.
२. उपासमार, शोषण ,उध्वस्त संसार, एकी-संप-लढा- संघर्ष ,पत्नी प्रेम ,वर्गविहीन समाज रचना, आत्म समर्पण ,व्यसन, यंत्रयुगाचा परिणाम ,कामगारांच्या शरीर यष्टीचे वर्णन, आशावाद असे श्रमिक जीवनाचे चित्रण मराठी कवितेत आलेले आहे.

संदर्भ :

१. सुर्वे नारायण ,संपादक कविता श्रमाची, महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ ,मुंबई ,पहिली आवृत्ती,१९९३, प्रस्तावना
२. काळे भगवान ,संपादक, इंद्रजीत भालेराव यांची भालेराव यांची कविता आकलन आस्वाद आणि आक्षेप, साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, २०१३,पृ.२३

Emerging Trends In Commerce And Management Education**Dr. M. A. Koli**

Department of Accountancy
Sadashivrao Mandlik Mahavidyalay,
Murgud, Dist. Kolhapur

Abstract

The rapid trend of globalization and technological changes have made difficult for organizations to survive in the competitive world. The commerce and management education plays an essential role in today's dynamic business environment. As a result the importance of commerce and management education has been increased many folds. Business executives need to update their skills due to sudden changes in the external environment. The commerce education should play pivotal role equipping our future managers with the emerging trends of management skills to face the challenges of dynamic business world.

(Keywords) Commerce and Management Education, Emerging, Challenges, E-commerce

Introduction

The first commerce school was established in Chennai 1886 by Trustees of Pachiyappa's Charities. The commerce classes started in the Presidency College, Kolkata in 1903. The Sydenham College of commerce and economics was established in 1913 as the first institution for higher education in commerce.

The growing phenomenon of globalization, liberalization and privatization has been influencing the commerce education. The technological revolution has further provided new dimensions- E-banking, E-marketing, E-commerce, E-Finance, E-investment paper less trading and governance has been gaining importance of all over the world.

The Indian economy is creating a serious demand for high-quality managers to oversee the nation's growing business. Commerce and management growing considerably over the last few years with growing demand of industry. Commerce and management education in is great demand especially after the change towards liberalization, privatization and globalization. Therefore several challenges of commerce and management education which require integration of management education with corporate sector, up gradation of curriculum and course content designing of different program for executives, maintenance of an efficient and effective regulatory system of check mushrooming and emphasis on research.

Objectives of the Study

1. To study the importance of commerce and management education.
2. To Study the challenges before commerce and management education.

Research methodology

The descriptive methodology has been used to collect data. Secondary data has been collected from various published sources, reference books, journals, periodicals, internet websites.

Importance of Commerce and Management Education

Commerce and management education in our country has been developed to support the growing manpower need of business enterprises. The education imparted to the students of commerce intended to equip them with the specialized skills useful in different functional areas of trade, commerce and industry. Continuous supply of quality manpower is essential for the growth of the industry sector. This requires the skilled manpower to manage the process of industrial reconstruction and the rapidly growing trade and commerce. However, over the years there has been a fundamental shift in the very approach of commerce education; from a professional to a theoretical education. With a quantum jump in business scenario, there is a need to redefine the commerce and management education in the changing scenario and strengthen it further.

Commerce and management education offers foundation for many professional careers like finance, planning, accountancy, tax practitioners, banking etc. besides academic, research and many more. Specializations are offered at post graduate and at research levels. A number of subjects can be studied under disciplines of Commerce and Management education like accountancy, economics, mathematics, business finance, marketing etc.

Challenges Before Commerce and Management Education

The problems faced by the business graduate and post graduates are of a great concern for the students, academicians, business world and even for parents. These challenges are,

1. Lack of knowledge about commerce at school level as commerce and management education is not introduced at school level in many states.
2. No preference or reservation for commerce graduate either in employment or in admission to professional courses.
3. Inadequate teaching aids like commerce lab, audio-video films etc. and untrained teachers.

4. Instruction in regional media and inadequate or non availability of reading material in regional media.
5. Classroom oriented theoretical teaching and lack of practical work.

The traditional commerce and management education has become irrelevant in the new era of globalization. The impact of globalization on the corporate sector has suddenly created a demand for trained human resource of business education with innovative ideas, new approached in business as well as professional skills.

Conclusion

The syllabus of commerce and management education must contain knowledge component skill as well as practice component. Placement is the ultimate goal of any business education. The institution must impart high quality education in the fields of commerce and management education and try to make some undergraduate and post graduate courses very popular among students.

References

1. International Journal of Business, Management & Social Sciences, Vol. IV, Issue 6 (II), February 2015.
2. A Proceeding of Two day National Seminar on – Emerging Areas of Research in Commerce and Management – Organised by Department of Commerce 11th and 12th January 2013, by Sadashivrao Mandlik Mahavidyalay, Dist. Kolhapur.
3. www.pragatipublication.com
4. www.academia.edu

Greenhouse Operations in Karveer Taluka

Mrs. Sujata Deepak Jagtap
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract

The study examined the Greenhouse operations in karveer taluka In this paper focused on to study the Greenhouse operations in karveer taluka. To review of marketing aspect of Greenhouse operations in karveer taluka. To study the role of National Horticulture Mission (NHM) in Greenhouse operations.

A greenhouse is a framed or an inflated structure covered with a transparent or translucent material in which crops could be grown under the conditions of at least partially controlled environment and which is large enough to permit persons to work within it to carry out cultural operations. India is always depending up on rural area development. Suppose rural area develop automatically nation will grow. So the development in the agriculture sector is most important part in economy. Countries like India are found to be more orthodox as far as their agricultural practices are concerned to those of developed countries. Agriculturists here are reluctant to accept the technological revolutions to maximize their agricultural products. Farmers should adopt advanced technology for higher yields and consequent high profitability. So to achieve higher production, uniform quality of commercial crops Hi-tech greenhouse can change rural Indian scenario.

Key words: Greenhouse, Marketing, Operations, Agriculture, Horticulture.

Introduction:

The greenhouse has evolved into more than a plant protector. It is now better understood as a system of controlled environment agriculture (CEA), with precise control of air and root temperature, water, humidity, plant nutrition, carbon dioxide and light. The greenhouses of today can be considered as plant or vegetable factories. Almost every aspect of the production system is automated, with the artificial environment and growing system under nearly total computer control.

Greenhouse helps to improve production in agriculture. Green house yields are qualitatively, quantitatively considered superior. Reasons for quality superiority are that Temperature, Humidity, Carbon dioxide and Sunlight can be controlled. Creation of artificial environment to optimize the basic growth requirements of plants in controlled conditions to obtain maximum yield in controlled space. Cultivation of vegetables and flowers under protected (greenhouse) conditions has emerged as a major alternative to growers in recent years. Green House is a protected sophisticated agriculture. When you build a greenhouse the environment changes, Light and CO₂ decrease while temperature and humidity increase. It Protect from-Rain Fall, Sun Light, Birds, Temperature and Humidity.

Advantages of Greenhouses

The following are the different advantages of using the greenhouse for growing crops under controlled environment:

1. Throughout the year four to five crops can be grown in a greenhouse due to the availability of required plant environmental conditions.
2. The productivity of the crop is increased considerably.
3. Superior quality produce can be obtained as they are grown under suitably controlled environment.
4. Gadgets for efficient use of various inputs like water, fertilizers, seeds and plant protection chemicals can be well maintained in a greenhouse.
5. Effective controls of pests and diseases are possible as the growing area is enclosed.
6. Percentage of germination of seeds is high in greenhouses.
7. The acclimatization of plantlets of tissue culture is carried out in a greenhouse.
8. Agricultural and horticultural crop production schedules can be planned to take advantage of the market needs.
9. Different types of growing medium like peat mass, vermiculate rice hulls and compost that are used in intensive agriculture can be effectively utilized in the greenhouse.
10. Export quality produce of international Standards Can be produced in a greenhouse.
11. When the crops are not grown, drying and related operation of the harvested produce can be taken up utilizing the entrapped heat.
12. Greenhouses are suitable for automation of irrigation, application of other inputs and environmental control by using computers and artificial intelligence techniques.
13. Self-employment for educated youth on farm can be increased.

Objectives of the study

1. To review of marketing aspect of Greenhouse operations in karveer taluka.
2. To study the role of National Horticulture Mission(NHM) in Greenhouse operations

Research Methodology:

Data Collection- The present study aims to study the marketing aspects in the Greenhouse operations in karveer taluka and To study the role of NABARD in Greenhouse operations The primary data collected through questionnaire and interview method and secondary data collected from the books, journals and internet etc.

Scope: The present study related to Greenhouse operations in karveer taluka. This study covers the greenhouse which is under NHM (National Horticulture Mission) schemes in Karveer taluka.

Limitations: The researcher has not considered the greenhouse which is comes under NHB (National Horticulture Board) so the cultivating areas are limited. Some relevant factors could not be attended due to paucity of time. The results of the analysis are based entirely on primary data.

1. To review of marketing aspect of Greenhouse operations in karveer taluka.

The production of greenhouse farming is distributed to the consumer from the producer, the channel of distribution process is called as "Marketing". From street vendor to big merchant and government organization are involved in the process of marketing, the distribution channel of greenhouse product, such system called marketing channel.

Table No:1 Type of market

Particulars	Frequency	Percentage
Local Market	09	28.12
Regional Market	13	40.62
National Market	07	21.87
International Market	03	9.38

Source :- Field Survey.

The above table determines that which market is used for selling goods. From above 40.62% promoters sold / dispatched goods in regional market, 28.12% respondents sell their goods in local market & 21.87% & 9.38% respondent are for national market & international market respectively. Regional Market especially at district place / hereby city is preformed market just because of its marketing scope. Market size is naturally greater than that of local markets and is feasible wholesale trade.

For national market we need to look beyond regional market. There both national & international markets are good options for big investors.

Table No: 2 How to sell greenhouse product in the market?

Particulars	Frequency	Percentage
Self	10	31.25
Through Commission agents	17	53.12
Through.co-operative institution	05	15.62

Source :- Field Survey.

The table no:2 shows the method of selling greenhouse products in the market. The highest 17(53.13%) sample respondent has sale of greenhouse product through commission agents. The lowest 5(15.62%) sample respondent has send their product thought co-operative institution.

2.To study the role of National Horticulture Mission(NHM) in Greenhouse operations.

A National Horticulture Mission(NHM) was launched in year 2005-06, as a centrally sponsored scheme to promote holistic growth of the horticulture sector through an area based regionally differentiated strategies. The scheme has been subsumed as a part of Mission for the Integration Development of Horticulture(MIDH)during the year 2014-2015. NHM was launched under the 10th five year plan. The NHM key objective is to develop horticulture to the maximum potential available in the state and to augment production of all horticultural products(Fruits, Vegetables, Flowers, Plantation crops, Spices, Medicinal aromatic plants)in the NHM provide assistance to farmer related to greenhouse under various schemes.

NHM is one of the sub-schemes of MIDM which is being implemented by the State Horticulture Mission (SHM)in selected district of 18 states and 04 Union Territories. The scheme is important for horticulture and farmers should benefit if they have contact horticulture department in district.

Conclusions: The role of greenhouse farming in Agriculture development considering karveer taluka for the improvement of this technology including production and marketing on the basis of the observation and conclusions of the study are the huge commission has to paid commission agent of greenhouse product

marketing, to minimize the cost of commission and to pass on the benefits of better prices to the greenhouse farmer, the greenhouse growers should come together and form co-operative society and also collaborate with MSAMB, Pune and APEDA, New Delhi for exporting the greenhouse produce. The state Government should provide the subsidy for polythene film (UV stabilized poly film) after changing of second time. The State Government should provide PH/EC measuring devices to the greenhouse farmers.

References:

1. Jagtap P.V (2008) *Production and Marketing Management of Hi-tech Floriculture a case study Chintamani Floriculture Project in Pune district.*
2. Ghatge L.N (2002): *Economics of Greenhouse in Kolhapur Region Unpublished Ph.D thesis submitted to shivaji university, Kolhapur.*
3. www.agricoop.nic.in
4. www.mahanhm.gov.in

Integrated Crop livestock farming system to sustain the small & marginal farmers.**Mr. S. T. Patil**Lecturer AHDT,
Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali**Dr. J. B. Patil**Assist. Professor
RCSM, College of Agriculture, Kolhapur**Abstract**

In India, three fourth of the population live in rural areas and out of 38% are poor. Agriculture is backbone of Indian economy and more than 70 % Indian population were engaged in agriculture and allied activities. The rapid growth of population and rising trend of small families have led to the rapid increase in the number of marginal and small farmers. Natural climates and high use of agro chemicals in crop production may affect on yield and income of farmers. In all conventional farming system creating much more problems due to which farmers are in trouble.

*Integrated crop livestock Farming system (ICLFS) is an indigenous agricultural practices aimed to developed eco-friendly and profitable farming system. The basic principles of the farming system are to keep livestock on farm along with crop production and productive recycling of farm wastes. In this different system work together in integrated farming resulting in a greater total productivity and employment generation than the sum of their individual production. This system boost the income and economic **viability** of farmer. All crops & livestock generate more (6-8 fold) income. It create employment opportunity to farmer & its family. It also reduce the risk of crop failure. This system also maintain the sustainable agriculture growth and environmental balance. It increase the productivity of land and boost to organically safe food production and reduce the waste. It has enormous capability to check the rural urban migration & reduce rural poverty, agricultural crisis & farmer suicides. It has strengthen the farmers economic power.*

Key words: ICLFS- Integrated Crop Livestock Farming System, IFS- Integrated Farming system, Conventional farming system, Employment generation, Income.

Introduction:

India is the democratic and second most populated country in the world. In India, three fourth of the population live in rural areas and out of 38% are poor. Agriculture is backbone of Indian economy and more than 70 % Indian population were engaged in agriculture and allied activities. Indian agriculture depends on monsoon rainfall which is uncertain and erratic in nature. It leads to operational risk in cultivation of crops. Natural climates may affect on yield and income of farmers. Considering the fact, it is require to support the farmer with integrated farming system approach to sustain the income of farmer and livestock is the appropriate option to the small and marginal farmers as there is large demand to the milk and meat and its products. So focus of study is to increase the income of farmers and generation of employment opportunities in rural area though integrated farming system such as crop livestock farming.

In this context, following are the main objectives of study.

- 1) To focus on the present situation of small & marginal farmers.
- 2) To prepare a model plan of IFS with livestock and cropping for small & marginal farmers.
- 3) To give the specific suggestion about adoption of technology in each sector.

Research Methodology:

The present research paper is based on secondary data. This data is collected from different reports such as published & unpublished data, Use of library **source** and websites. Prepare a model of IFS to cultivate crops & different livestock like goat, cow, buffalo & poultry.

Present Situation of Agricultural farmer in India:

Recently Indian agriculture is in transition state moving from traditional to modern farming system and more market oriented one. Land is one of natural resource and important for socio-economic development and crop production. The rapid growth of population and rising trend of small families have led to the rapid increase in the number of marginal and small farmers. The average size of land holding has declined from 2.28 ha in 1970-71 to 1.16 ha during 2010-11 since there is no scope to increase the area under cultivation land. Secondly at the time of green revolution, modern technologies undoubtedly boosted up agricultural production especially of food grains. No doubt it provide national as well as household food and nutritional security to growing population. But recently problems are created due to high use of agro chemicals in crop production and in farming system like declination of soil fertility, human health problem, global warming and climate change, lowering of ground water, ecological imbalance etc. In all conventional farming system creating much more problems due to which farmers are in trouble.

Integrated Crop-Livestock Farming system. (ICLFS)

Integrated crop livestock Farming system (ICLFS) is an indigenous agricultural practices aimed to developed ecofriendly and profitable farming system. The basic principles of the farming system are to keep livestock on farm along with crop production and productive recycling of farm wastes. In this different system

work together in integrated farming resulting in a greater total productivity and employment generation than the sum of their individual production.

In this study A model plan ICLFS is prepared for small & marginal farmers to use their land properly & efficiently. The land is divided into different sector for use for cultivation of different crops, rearing of animal like cow, buffalo and goat farm and poultry shed (show in fig 1).

An ICLFS is a form of mixed production that utilized crop and livestock (cow, buffalo, goat & poultry) in a way that they can complement one another through space and time. The backbone of an integrated system is the herd of ruminants (animals) which graze a pasture to build up the soil organic matter where crops can be supported. Animals can also be used for farm operation, transport and production of milk, meat egg etc. While crop residues provides fodder for livestock and grains provides supplementary feed for productive animals (show in fig 2).

Cash Crops	Cereals Crops	Pulses Crops	Fodder Crops	Fodder Crops	Cow/Buffalo Farm
Cash Crops	Floriculture Crops	Vegetable Crops	Fodder Crops	Fodder Crops	Goat Farm
					Water Tank
					Poultry Farm

Fig. 1 A model plan of Integrated crop livestock Farming system

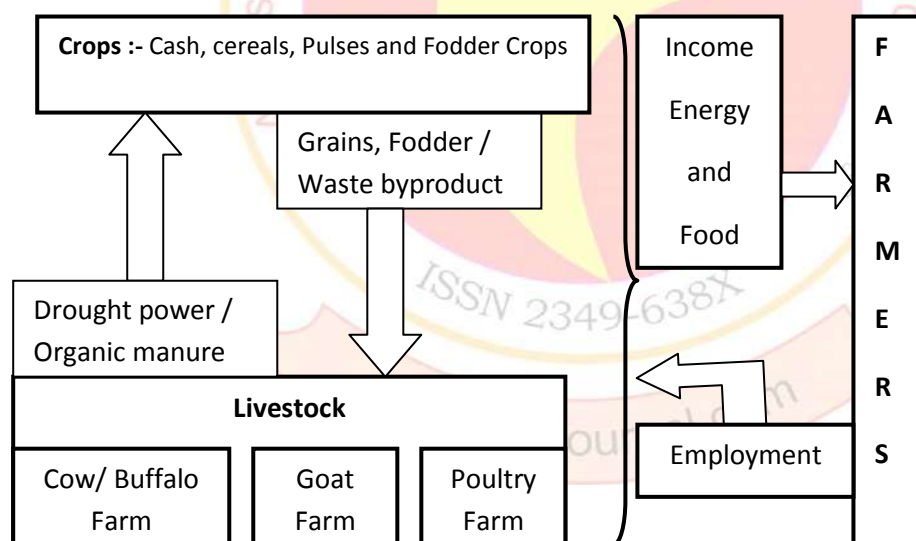

Fig. 2 A flow chart of integrated crop livestock Farming system

Crop residues as dry / green fodder, feed grains are derived from cropping system are used for livestock rearing. Animal Dung, manure, compost mixed of urine dung and plants byproducts from livestock are used an enriching soil for best crop production. In this system nothing is wasted, the byproduct of one system becomes the input for other. Another way is that livestock & cropping system produce grains, milks, meat, eggs product which is food and generate income for small & marginal farmers. On the other hand it provides full time employment throughout the year.

The goal of this system is conservation & utilization of existing natural resources efficiently to improve productivity & generate employment & income to small, marginal farmers & labour. Indirectly if fulfill the demand of safe food for growing population of nation.

Advantages of Integrated Crop-Livestock farming system:

- 1) **Production:** This system increases the economic yield per unit area per unit time.
- 2) **Profitability:** Cost of expenditure in all sectors was reduced. In livestock, cost of feed lowered by using waste product of crop. Likewise in crop production, fertilizer insecticide cost is lowered from animal dung, manure & byproducts.
- 3) **Organic safe balanced food:** This system can supply organically safe food for growing population of nation.
- 4) **Sustainability:** In this system waste of one sector is used as input of others. These waste are organic in nature so it sustain the potentiality of production for much longer period.
- 5) **Environmental safety:** This system minimizes environmental pollution by recycling waste.
- 6) **Income generation:** Due to interaction of enterprises which produce grains, egg, meat & milk that provide flow of money round the year.
- 7) **Saving energy :** Animal dung is used for generation of biogas for cooking, lighting and power generation. However it conserves the energy.
- 8) **Meet the fodder crisis :** Byproduct and waste material of crop are efficiently utilized as feed & fodder for livestock during scarcity.
- 9) **Employment:** No single enterprise provide full time work to farmer & its family in a year. This system would increase the labour requirement and help in reducing the problem of under employment.

Conclusion:

An integrated crop-livestock farming system boosts the income and economic **viability** of farmer. All crops & livestock generate more (6-8 fold) income. It creates employment opportunity to farmer & its family. It also reduces the risk of crop failure. This system also maintains the sustainable agriculture growth and environmental balance. It increases the productivity of land and boost to organically safe food production and reduce the waste. It has enormous capability to check the rural urban migration & reduce rural poverty, agricultural crisis & farmer suicides. It has strengthened the farmers' economic power.

Reference:

1. Milch Cow & Buffalo Breeding & Feeding, Book of 11th std., D.V.E.T., Maharashtra.
2. Sheep, Goat & Pig management, Book of 11th std., D.V.E.T., Maharashtra.
3. Poultry Production, Book of 11th std., D.V.E.T., Maharashtra.
4. Agriculture Economics book by Dr. Nita Sudhakar Vani.
5. Integrated farming and its impact on farmers livelihood in Bangladesh by M.T. Uddin, M.A. Khan, M.M. Islam
6. Integrated farming system : An ideal approach for developing more economically & environmentally sustainable farming systems for the Eastern Himalayan Region.
7. Agricultural census (2010-11) Agriculture census division India (2015)

Consumer Recognize Risk Towards Online Purchasing With Special Reference To Mapusa - North Goa

Priya Sharad Kudav

Assistant Professor

Dnyanprassarak Mandal's College and Research

Centre Assagao – Bardez

Shripad Ramchandra Marathe

Assistant Professor

Swami vivekanand Vidyaprasarak Mandal's

College of Commerce

Bori Ponda Goa.

Abstract

The internet now has resulted in a new mode of exchange between buyer and sellers and has created an alternative for the traditional marketplace customers use the Internet not only to buy the product online, but also to compare prices, product features and after sale service facilities, they will receive if they purchase the product from a particular store. Many experts are optimistic about the prospect of online business. The main objectives of research to study online recognize risk and its impact on consumers' online purchase intentions. The study was also aimed to identify various influencing factors and their impact on online recognize risk. The study was conducted on 120 respondents from select city Mapusa, North Goa who were approached through both online & offline survey. The respondents were government and private employees, students and businessmen. Their perceptions of Health Risk, Quality Risk, Privacy Risk, Time Risk, Economic Risk and Social Risk for online purchasing were assessed using Rank analysis.

Keywords: Recognized Risk, Health Risk, Social Risk, Economic Risk

Introduction

Internet is changing the way consumers shop and buy goods and services and has rapidly evolved into a global phenomenon. Many companies have started using the Internet with the aim of cutting marketing costs, thereby reducing the price of their products and services in order to stay ahead in highly competitive markets. Companies also use the Internet to convey, communicate and disseminate information, to sell the product, to take feedback and to conduct satisfaction surveys with customers. Online shopping is the second most popular internet activity after e-mail uses and web surfing. However online shopping has its own drawbacks such as reduced opportunities for sensory shopping, social shopping and face to face interactions with sales personnel, postponement of the consumption or enjoyment of tangible goods. Online shopping has certain potential risk factors that may become impediment in success of online shopping. While making a purchase decision and immediately after making a purchase, consumers experience a state of anxiety and tension with respect to the negative consequences that could result from product usage. This state is known as "Recognize Risk", it refers to a feeling of uncertainty that arises within an individual when he fails to predict the consequences of product choice, usage and its experience.

In the present study it has attempt to identify and examine the recognized risk factors in online purchasing. The study gives insight in to whether these factors are able to influence consumers to change their behaviour from the traditional brick and mortar store to virtual online store. This project tries to understand the role of recognize risk in online consumer buying behaviour of the people.

Objectives

1. To identify the reasons for not purchasing online.
2. To examine the risk associated in online purchasing.

Literature Review

(Khulan Munkhjargal & Mongolian Online Shoppers 2018) The paper reveals that the survey was collected from 294 social network users. The findings show that product risk, financial risk, non-delivery risk, convenience risk have negative impact on the online shopping attitude. We assume that Mongolian consumers give more importance for all perceived risks. The e-commerce shoppers' attitude was significant and positive impacts on the online purchasing behavior.

(Beril Durmus & Yesim Ulusu 2017) The study aimed to examine the effect of perceived risks on Online Purchase Intention through WOM and Trust issues. To investigate the hypotheses of the research, data was collected from online shopping users; a survey was conducted with a sample size of 635 online shoppers among consumers who previously purchased online, methodology was done using IBM SPSS 23 and Amos 23. The study revealed that Information Risk, Financial Risk, Product Risk and WOM Intensity have an effect on Trust and Trust has an effect on Online Purchase Intention.

(Mohd Shokii Md Arif & Michele Sylvester 2016) Paper investigates and analyze that they had taken web-based survey and a total of 300 online shoppers of a Malaysia largest online marketplace participated in this study. The findings indicated that product risk, financial and non-delivery risks are hazardous and negatively affect the attitude of online shoppers. Convenience risk was found to have positive effect on consumers'

attitude, denoting that online buyers of this site trusted the online seller and they encountered less troublesome with the site.

(Neeraj Mathur 2015) In this research paper an effort has been made to find out the perceived risks of Indian customers with reference to online shopping. The risk in online shopping is mainly concerned with the misuse of credit cards, leakage of personnel information, product risk and risk of convenience.

(Charlene Gerber & Shannon Ward 2014) This study aimed to assess the impact of perceived risk on online buying behavior. Personal interview surveys were conducted in an emerging market whereby 200 respondents that have access to the internet were interviewed in selected malls with regards to their perceived risks when buying online. The results showed that perceived risk does have an impact on online buying behavior, and that consumers that have not bought online in the past are likely not to do so in the future. The results show that characteristics of emerging markets are sufficiently distinct from developed markets in that consumers in developed markets seem to be more conservative when buying online. Marketers should therefore developed alternative marketing programs when communicating to these markets in an attempt to persuade consumers to buy online.

Research Methodology

A. Primary Data

Primary data is collected with the help of a structured questionnaire administered among 120 respondents in Mapusa, North Goa.

B. Secondary Data

Secondary data is collected from already existing data which is available through magazines, websites, print media journals, pamphlets, publications and books, articles from newspaper.

C. Tools And Techniques

Data has been analyzed, summarized and interpreted using tables, charts and statistical tools like percentage, mean calculation and ranking method

Scope Of The Study

The project covers 120 online shopping respondents with reference to Mapusa, North Goa. Time period of the study was from June 2018 to January 2019.

Analysis of the study

Table 1.1 showing problems faced by respondents in online purchasing

RISKS	1	2	3	4	5	MEAN SCORE
Delay in delivery	4	8	5	18	19	2.81
Additional charges on delivery	5	11	22	15	3	2.4
Damage of goods during shipping	0	6	18	24	6	2.74
Personal information being disclosed	4	11	25	9	4	2.24
Actual quality of goods not matching the description	1	7	17	14	16	3
Buying counterfeit product can damage health	2	10	36	4	3	2.3

(Source: Computed)

Interpretation

The table 1.1 above shows the problems faced in online purchasing. Every respondents was asked to rate his problems on the scale of 1 to 5. 1 indicates highest problems and 5 insicates the lowest prombles encountered in purchasing. Out of 120 respondents 70 respondents had problems in online purchasing and therefore this analysis is of only 70 respondents. From the table it reveals that the prominent risk for the respondents are, risk of actual quality of goods not matching the description and risk of personal information being disclosed.

Table 1.2 Table Showing Risks In Online Purchasing

TYPES OF RISKS	TOTAL	RANKING
Health Risk	445	4 th
Quality Risk	269	1 st

Privacy Risk	479	6 th
Time Risk	431	3 rd
Economic Risk	563	8 th
Social Risk	477	5 th
Delivery Risk	322	2 nd
After Sale Risk	501	7 th

(Source: Computed)

Interpretation

The above 1.2 table is prepared by ranking each risk in order of its intensity. Every respondent was asked to rank the risk in order of its intensity. "1st" rank meant highest risk and "8th" rank, means lowest risk in terms of its intensity. Majority of the respondents faced Quality risk which means product may fail to function as originally expected. Secondly Delivery risk, which involves fear of consumer that deliver will not be performed on time or the product may be damaged in the process of delivery.

A Recent Study

It has revealed that over 120 million Indian consumers are expected to shop online this year. As per an ASSOCHAM-Resurgent joint study, online shopping is expected to clock annualized growth of 115 percent this year, aided by fast-increasing data consumption and improvement in logistics, along with a number of offers presented by e-commerce platforms.

In the previous year, the study noted that as many as 108 million consumers did online shopping, with mobile phones becoming the preferred choice of device for e-commerce sales. The frequency of purchase was higher for categories like apparels & accessories (54 percent), beauty and personal care (43 percent) products, in comparison to electronics (33 percent), it added. "Since the base is still quite low, there is a huge scope for growth year on year for quite some time. With an improvement in logistics and more and more delivery channels, the online shopping is bound to grow. No wonder, a huge amount of foreign investment is coming in the sector. It has become a multi-billion investment business.

Investment in back-end delivery channels, brand building, consumer research and building trade partners would be the key drivers," said ASSOCHAM Secretary General, D S Rawat.

Online ticket buyers were also seen to be more comfortable with the use of debit cards (23 percent), credit card (17 percent) and cash on delivery (58 percent). For regular internet users - cash on delivery was the most preferred mode of payment (74 percent), followed by debit card (18 percent) and credit. In terms of motivators to shop online, the consumers' highlighted cash back guarantee as the number one benefit, ability to give cash on delivery, fast delivery, great deals and access to branded products.

However, there were some drawbacks highlighted by shoppers the number one factor being the inability to touch and try the goods before purchase, along with the fear of faulty products, fear of posting their personal and financial details online and the inability to bargain. The study also highlighted a surge in the number of people shopping on smart phones across India with tier II and III cities displaying increased dominance.

Conclusion

Having access to online shopping has truly revolutionized and influenced our society. This use of technology has opened new doors and opportunities that enable for a more convenient lifestyle today. Study reveals that younger generation are more tech-savvy and they opt for online purchasing rather than physical shopping. Online recognized risk is an important issue in E-Commerce. This paper showed that online purchasing is still considered risky in spite of all its numerous benefits. To reduce online consumer perception of risk and to increase the possibility of purchase, E-Marketers and E-Retailers involved in an online purchasing business should know which risk dimensions are of greatest concern to consumers which have impact on decision making.

References

1. BERIL DURMUS & YESIM ULUSU (2017) THE EFFECT OF PERCEIVED RISK ON ONLINE SHOPPING THROUGH TRUST AND WOM. Volume-3, Issue-9, Sep.-2017. <http://iraj.in>
2. Charlene Gerber & Shannon Ward (2014) THE IMPACT OF PERCEIVED RISK ON ON-LINE PURCHASE BEHAVIOUR. Volume 4, Issue 4, 2014

3. Chang Su-Jane., (2003), A descriptive model of online shopping process: some empirical results", *International Journal of Service Industry Management*, Vol. 14 Iss 5 pp. 556 – 569
4. KHULAN MUNKHJARGAL & MONGOLIAN ONLINE SHOPPERS (2018) ONLINE CONSUMER PERCEIVED RISK AND ATTITUDE INFLUENCES ON ONLINE PURCHASING BEHAVIOR: IN CASE OF MONGOLIAN ONLINE SHOPPERS. Volume-4, Issue-3, Mar.-2018. <http://iraj.in>
5. Lim W., et al (2012), "E-shopping: an Analysis of the Technology Acceptance Model", *Modern Applied Science*, Vol. 6, No. 4; April 2012.
6. MOHD SHOKII MD ARIF & MICHELE SYLVESTER (2016) Consumer Perceived Risk, Attitude and Online Shopping Behaviour; Empirical Evidence from Malaysia. <https://www.iopscience.iop.org>
7. NEERAJ MATHUR (2015) Perceived Risks towards Online Shopping An Empirical Study of Indian Customer. Volume 3, Issue 2. <https://www.ijedr.org>
8. Sharma R. & Mishra R., (2014), A Review of Evolution of Theories and Models of Technology Adoption, *IMJ*, Volume 6 Issue 2
9. <https://www.en.paperblog.com/advantages&disadvantages.com>
10. <https://www/perceived+risk+in+online>

Whatsapps Banking

Mr.Mahadev Ananda. Kamble,

Assitant professor and Head,
Department of commerce,
Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali

Introduction:-

Banks are continuously evolving the ways to communicate with customers for their convenience. Banks are glad to inform customers the launch of Banking services on WhatsApp wherein, Customers are able to receive bank notifications on WhatsApp from bank's verified mobile number & customers may initiate a chat with bank to check balance, request for last 5 transactions, look for information & raise any query by selecting various services at WhatsApp application.

Social media is used for chatting but now a recent trends social media play important role in financial sector just like online banking transaction. I would like to think that almost every one with a smartphone in this era has the WhatsApp Application installed and uses it as their primary means of contacting people. How great would it be if you could chat with Access bank on WhatsApp and have then carried out transactions for you? Well, that is now a reality with the Access WhatsApp Banking feature.

Absa Group, a re-brand from Barclays Africa Group, introduced a global first WhatsApp banking in addition to its new logo and new digital banking strategy, in the brand launch this concluded week. And while the entire picture was painted with a makeover from Barclays, the bank confirmed that the chat app will be used to make on-the-go banking a little simpler.

Electronic media was started in banking services since during the 1980. Since 1981, the home banking actual started in at Citibank, Chase Manhattan, Chemical and Manufacturers, New York. Hanover of American their astern in 1994 the first online internet banking services provided by Stanford Federal Credit Union. To days it has accepted by all over banking world.

The online banking is being provided with electronic tools it content's following services.

1 Automated teller machine (ATM) 2 Debit card and credit card 3 Phone banking/ tele-banking 4 Mobile banking (M banking) 5 Whatsapps banking 6One of them whatsapp is the popular social media apps using for banking services

Objectives of the study

- 1) To study the concept of whatsapps banking.
- 2) To study the advantages disadvantages of whatsapps banking.
- 3) To understand the process of whatsapps banking.
- 4) To give suggesting towards do implementation of whatsapps banking.

Methodology of the study

This study includes primary and secondary data. Primary data was collected through call centre of various Banks; The sources of secondary data are journals, magazines, internet & books. Findings were done with the help of above sources. The study respondents merely based on the availability.

Introduction

The RTGS and NEFT infrastructure were never meant to handle large volumes of small ticket transactions, since there were not too many avenues to make such transactions. Banks charged a small fee on every transaction, which was fixed and it cost the banks significantly if people were making smaller, but more frequent transactions. Transactions through these platforms were slow and confirmations were not delivered instantly. Since the money was routed from one bank directly to another, there were question on liability in case of a failed transaction. IMPS was launched by the NPCI to solve this problem. When Chillr launched initially partnering with HDFC bank, there was a transaction fee of about Rs. 3.5 plus additional service charge. The transfers were capped at Rs. 5,000 per transfer and one could do 10 transactions per day. Even now, banks sometimes charge a transaction fee as

While Chillr and first party banking applications serviced the need of those who wanted to transfer money, they did not try to integrate with apps which people were already using—social media, e-commerce and this meant having to convince the users to download the app and use it regularly. This shot up the price of customer acquisition and made it a very expensive business

Definition

According to the Absa group, as part of its '[social media banking](#)', clients will be able to perform instant transactions using the bank's ChatBanking service, available on Facebook Messenger, Twitter and WhatsApp.

Above definition focused on Whatsapp banking is process of connecting electronic instrument with internet for easy and ensure banking services to the bank customers. In simple words Whatsapp banking means Whatsapp banking is the system of providing banking services to the people by using so electronic tools with social media

Process of Whatsapp banking

By using Whats app Banking, We can get started with WhatsApp banking, we just have to add a contact on our phone, initiate a chat, and follow the prompts like we would with cellphone banking.

Feature of Whatsapp banking

- 1) To resurge. 24 hers services
- 2) Account cab be opened without paper.
- 3) Low balance required for opening of whatsapp bank account.
- 4) Different funds services are provided to the costumers.
- 5) Certain proportion transactions.
- 6) Transaction up to certain amount.
- 7) Facility to account holders.

Advantages of Whatsapp banking

- 1) As per customer convenience banking transaction.
- 2) It can be used transaction UTI number and bank account No.
- 3) It provides free sms alert services and account statement.
- 4) Easy money transfer

I. NEFT	IV. UPI
II. RTGS	V. AEPS
III. IMPS	
- 5) It provides utility services to the account holder.

I. Mobile recharge	V. Gas bill
II. DTH recharge	VI. Insurance installment
III. Water bill	VII. Donation
IV. Light bill	
- 6) It provided/gives third party services.
 - I. Application for loan
 - II. Insurance
 - III. Investment

Disadvantages of Whatsapp banking

- 1) Compulsion of Android mobile in statement.
- 2) Disconfinaity of internet services.
- 3) Trobe from mobile range.
- 4) Threat of taking place cyber crime.
- 5) Tack of privacy of transaction.
- 6) It depends on mobile meaner company.

Conclusion

Keeping tradition intact and embracing technology, the Bank has matched strides with India's digital revolution by offering various digital banking services designed to make banking more easy and convenient like mobile banking, internet banking,Whats App Banking. WhatsApp is among the latest apps to start supporting peer to peer payments using the UPI framework. There has been quite the controversy surrounding this release on the features implemented and the NPCI has clarified that the app will follow all the guidelines set for UPI when the feature rolls out completely.

I would like to think that almost every one with a smartphone in this era has the WhatsApp Application installed and uses it as their primary means of contacting people. How great would it be if you could chat with Access bank on WhatsApp and have then carried out transactions for you? Well, that is now a reality with the Access WhatsApp Banking feature.

Consumerism And India

Shripad Ramchandra Marathe

Assistant Professor

Swami Vivekanand Vidyaprasarak Mandals

College of Commerce

Bori-Ponda Goa

Abstract

Introduction- Consumers play a vital role in the development of a nation. India is a second world largest populated country as increase in population it has increased consumer base in a country.

Objective of the study- The present paper attempts an analytical and critical examination of “consumer protection in India” with an objective of to find out the current trends of consumerism in India and also issues related to it.

Purpose of the study- Many studies has been conducted regarding consumer protection India but in this paper author has made attempt to study a period from 2013-2018 and related issues of consumerism and tries to fill the research gap of current literature.

Introduction

Consumerism: conceptual consideration

Consumer's plays very important role in any nation building. India is a second populated country as well it has wide consumer base. Consumers are largely denied their due rights, especially in developing countries such as India. The consumers are spread widely all over a country and are poor, illiterate and are generally not aware of their rights, though their awareness has recently increased. The manufacturers and suppliers of goods or services often exploit consumers by adopting a number of unfair and restrictive trade practices. They often merge and also form tacit cartels to raise prices for maximizing their profits at the expense of consumers but in today's modern world “let the buyer beware” has now replaced with “let the seller beware”.

Consumerism is a process through which the consumers seek redress, restitution and remedy for their dissatisfaction and frustration with the help of their all organized or unorganized efforts and activities. Consumer protection in India is very much important to protect the right of consumer in India.

Consumers need protection due to the following reasons:

1. Illiteracy and ignorance:

Consumers in India are mostly illiterate and ignorant. They do not understand their rights. A system is required to protect them from unscrupulous businessmen.

2. Unorganised consumers:

In India consumers are widely dispersed and are not united. They are at the mercy of businessmen. On the other hand, producers and traders are organised and powerful.

3. Spurious goods:

There is increasing supply of duplicate products. It is very difficult for an ordinary consumer to distinguish between a genuine product and its imitation. He pays the price for the original but gets a substandard product. It is necessary to protect consumers from such exploitation.

4. Deceptive advertising:

Some businessmen give misleading information about quality, safety and utility of products. Consumers are misled by false advertisement and do not know the real quality of advertised goods. A mechanism is needed to prevent misleading advertisements.

5. Malpractices of businessmen:

Fraudulent, unethical and monopolistic trade practices on the part of businessmen lead to exploitation of consumers. Consumers often get defective, inferior and substandard goods and poor service.

Certain measures are required to protect the consumers against such malpractices. Greedy businessmen indulge in adulteration, hoarding, black-marketing and other illegal practices.

6. Freedom of enterprise:

Businessmen must ensure satisfaction of consumers. In the long run survival and growth of business is not possible without the support and goodwill of consumers. If business does not protect consumer's interests. Government intervention and regulatory measures will grow to curb unfair trade practices.

Thus, consumers need protection against the following:(a) Unsafe and harmful products,,(b) Unfair trade practices, (c) False advertising, (d) Abuse of monopoly power,(e) Environmental pollution.

The UN Guidelines developing policies for consumer protection

The original Guidelines for Consumer Protection were adopted by the United Nations in 1985, following a successful campaign initiated by Consumers International. They were revised in 1999, and again in 2015, to ensure that they are up-to-date and address the real challenges faced by people around the world. The Guidelines are accepted as the international benchmark for good practice in consumer protection. Although not legally binding, their strength comes from their adoption by the United Nations General Assembly, and the consensus of countries and experts from around the world.

- Physical safety;
- Promotion and protection of consumers' economic interests;
- Standards for safety and quality of consumer goods and services;
- Distribution facilities for essential consumer goods and services;
- Measures enabling consumers to obtain redress;
- Education and information programmes;
- Promotion of sustainable consumption; and
- Measures relating to specific areas like water, food and pharmaceuticals.

Government of India provided following rights to all the consumers under the Consumer Protection Act

- Right to Safety:
- Right to Information:
- Right to Choice:
- Right to Seek Redressal:
- Right to Consumer Education

Literature review

(Chaudhry, et al., 2011) Studied the consumer protection and consumerism in India and tried to explore the consumerism in India with the help of conceptual understanding and concluded that consumer awareness through consumer education and actions by the government, consumer activists, and associations are needed the most to make consumer protection movement a success in the country.

(SINGH & CHADAH, 2011) Examines the consumer protection in India and studied the international and Indian scenario. Author has also studied the governance in India with respect to consumer protection and concluded that efficient and effective programme of Consumer Protection is of special significance to all are consumers.

(Singh & Grewal, 2013) Evaluate an analytical, critical and synthetic examination of consumer protection in India and also tries to study the legal protection system, government role to protect consumer in India and concluded that even than several laws meant to protect consumers against such unfair trade practices, false and misleading advertisements continue exploit the consumers.

(Dhingra, 2014) Elaborates consumer protection in India by inspecting the current status with respect to UN guidelines for consumer protection. Author throws light on the present scenario by conferring some data and headlining the problems. It conclude that the legal and policy framework in India is adequately good as per the measures stated by UN guidelines (Consumers International), but when it comes to implementation, the scenario is not up to the mark. It concludes with some recommendations that might further improve the consumer protection in India.

(Debnath & Mazumdar, 2015) Explores present position of consumer rights in the field of business and provides a comprehensive study of consumer rights such as various dimensions of consumer rights, Needs of consumer rights and Measures of protection and every customer should have strong determination to avoid such business houses which are found to be doing unfair means of business by violating consumer rights. Both the business houses and consumers should have a motive to build up a welfare society for which they have to discharge some responsibilities.

(Patil, 2011) Investigates the consumer protection through maintenance of product safety and standards in India and laws related to sale of goods and Indian penal code and concluded that government has to play an important role in protecting the consumer from misleads by sellers in market.

Objectives of the Study

- To study the consumerism concept and its relevance in India
- To study the consumer rights.
- To know about the various measures of consumer protection.
- To know the emerging issues and challenges associated with consumer protection Act

Research Methodology

The present studies focused on consumer protection in India.

Data collection

It uses data from annual reports of consumer survey from 2013 to 2017, books and Journals and interpreted based on graphical representation.

Need of the study: There is a need to undertake this study to know consumerism concept, challenges faced by consumer and its current scenario.

Scope of the study: Our study is restricted only to the issues and challenges associated with consumer its right and challenges faced India.

Analysis and Interpretation

Consumerism concept and its relevance

In India many of the consumers are not educated and aware of their rights and regulation which are governed by government of India. A number of non-essential, traders by means of unfair practices and deceptive methods, competition in the market is often reduced to competition in advertising, as companies spend more and more money on marketing rather than customer satisfaction and improvement in customer base. The need for consumers' protection and satisfaction has been widely accepted all over the world. The United States of America has been a pioneer in this respect.

The term consumerism was first coined by businessmen in the middle of 1960's as they thought of the consumer movement as another "ism" like socialism and communism, threatening capitalism. The philosophy of marketing is based on consumer. The consumer is not only the heart of marketing but also the controller of marketing functions. Consumerism is a movement that promotes the interest of buyers of goods and services. It strives to protect the consumer from unsafe or low quality products, fraudulent advertising, labeling, packaging and business practices that limit competition. It promotes adequate information about the producer so that consumer can take wise decisions in purchasing goods and services. Consumerism also tries to inform consumers of the effective means of obtaining compensation for damage or inconvenience caused by defective products and services. Consumerism is not limited to organized efforts only but is a social movement seeking to augment the rights and powers of buyers in relation to sellers. Consumerism is an organized effort of consumers seeking redress, restitution and remedy for dissatisfaction they have accumulated in the acquisition of their standard of studied.

Consumerism means that the consumer looks upon the manufacturer as somebody who is interested but who really does not know what the consumer's realities are. He regards the manufacturer as somebody who has not made the effort to find out, who does not understand the world in which the consumer lives and who expects the consumer to be able to make distinctions which the consumer is neither willing nor able to make.

Consumer Rights

Consumer awareness is constantly increasing in India too and the consumers who have been deceived or exploited are increasingly approaching the consumer forums or councils set up by the government for redressal of their complaints and settlement of their claims for damages.

The following are the important consumer rights:

1. The Right to be heard:

The consumer has the right to be heard if he has any complaint or grievance regarding the good or service received. This implies that consumer's complaints and grievances must receive due attention and consideration at an appropriate forum.

2. The Right to safety:

The consumers are entitled to protection of their health and safety from the goods and services they buy. They should not be supplied goods or services which are hazardous to their health and safety.

3. The Right against exploitation:

This covers right to protection from unfair trade practices and unscrupulous exploitation of consumers by charging excessive prices by suppliers of goods or services.

4. The Right to be informed:

This implies that consumer's should be given correct and full information about the quality of goods that they buy. They should be provided information about the ingredients of the product, freshness of the product, any side effects that may occur as a result of consumption of a commodity. This right applies especially to the drug manufacturers and suppliers.

5. The Right to choose:

This implies that consumers should be provided a variety of products from which they can make a choice of their liking. The opportunity to choose from limited options restricts their right to choose.

6. The Right to get redress:

This implies that consumer's complaints and grievances about the products and services supplied to them must be redressed. That is, they should not only be heard but their complaints must be redressed and compensated adequately.

In India, the Consumer Protection Act 1986 was passed which was later amended in 2002, wherein most of the consumer rights have been provided and mechanism for redressal of their complaints have been put in place.

Measures of Consumer Protection

The Government has enacted different consumer legislations at requisite time and has amended many Acts according to situations so as to protect the consumer interests. Following are some of the important consumer legislations discussed in brief. The government has enacted nearly 50 laws which can be interpreted in favor of consumer. Government of India has armed itself with a number of statutory weapons to control the production, supply, distribution, price and quality of a large number of goods and services. It is empowered to regulate the terms and conditions of sale, the nature of trade and commerce, etc. Some of such acts have been as follows.

- Indian Contract Act, 1872
- Sale of Goods Act, 1930
- Agricultural Produce (Grading and Marketing) Act, 1937
- Industries (Development and Regulation) Act, 1951
- Prevention of Food Adulteration Act, 1954
- Essential Commodities Act, 1955
- Essential Service Maintenance Act, 1968
- Monopolies and Restrictive Trade Practices Act, 1969
- Standard to Weights and Measures Act, 1976
- Bureau of Indian Standard Act, 1986
- Environmental Protection Act, 1986
- Consumer Protection Act, 1986

Consumer Protection Council

The Consumer Protection Act, 1986, envisages establishment of Consumer Protection Council at the Central and the State levels to promote and protect the rights of the consumers. These councils are supposed to be the apex body to lay down the policy for the better implementation of the provisions of the Act.

The Central Consumer Protection Council

The council consists of 150 members, including the minister in charge of the Department of Food and Civil supplies in the Central Government, as its chairman.

The State Consumer Protection Council

The council shall consist of such number of members as may be specified by the State Government by notification from time to time. The State Government would appoint the Minister in charge of the Department of Food and Civil Supplies in the State as chairman of the council.

Consumer Disputes Redressal Agencies

The Consumer Protection Act has established a three tier structure for redressal of consumer disputes. The redressal machinery consists of the following agencies,

- a) Consumer Disputes Redress Forum known as the District Forum
- b) Consumer Disputes Redress Commission known as the State Commission.
- c) National Consumer Disputes Redress Commission known as the National Commission.

Emerging Issues and Challenges Associated With Consumer Protection Act

Here are few real examples about how companies are involved in unfair practices in order to attract consumers. Companies have mis-implemented the Act 1986. Following are the few emerging issues related to the Act 1986.

- Unfair trade Practices
- Spurious Goods:
- Misleading advertisements
- Warranty and Guaranty:
- Pricing
- Renovated Goods
- Fake Tele-Marketing
- E-Banking

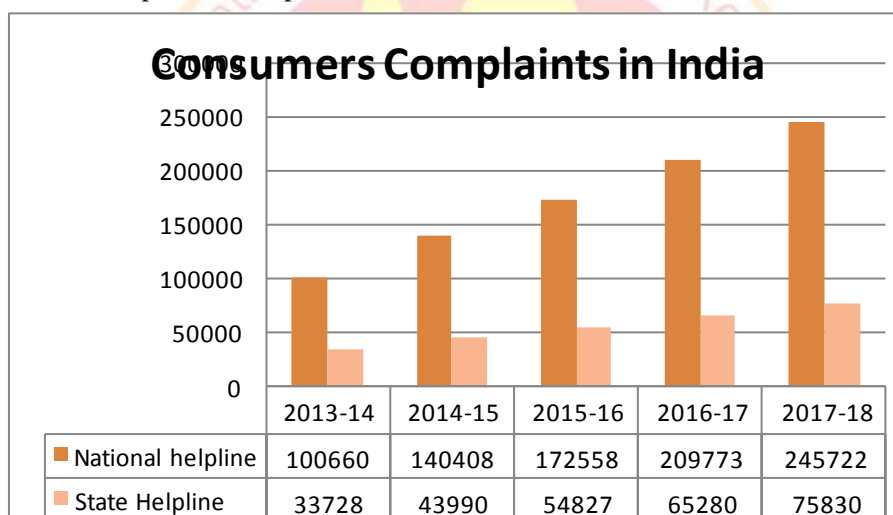
Challenges faced by consumer:

- It is a challenging task for all the governmental bodies involved in the protection of consumers by avoiding and reducing the unfair trade practices.

- It is a difficult task for the central consumer protection council, District Forums, and state consumer protection councils to identify the unfair practices and punishing to those companies who are involved in unethical trade practices.
- Corruption weakens the government bodies to protect consumers from unfair trade practices.
- Quick decisions are greater challenge for all councils and agencies in order to protect consumers.
- It is a greater challenge for the agencies and councils to create awareness among customers about the present issues of unfair trade practices. It will be their responsibility to educate customers in the society.

Consumer's Complaints in India

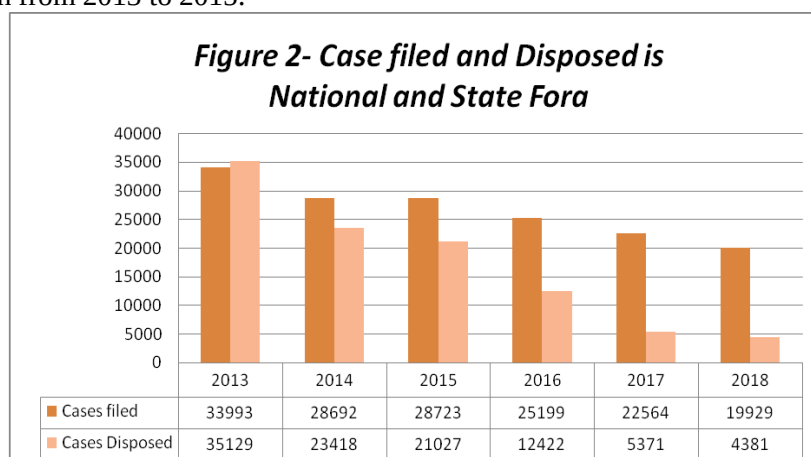
The National Consumer helpline received 245722 complaints in 2017-18, up from 140408 complaints in 2013-14. The state help lines also received 54827 complaints in 2015-16. Most complaints on the National helpline were received from Delhi followed by Uttar Pradesh and Maharashtra. The state help lines in Gujarat, Maharashtra & Rajasthan received more than 10000 complaints each in 2015-16. National Consumer helpline and State Consumer help lines provide telephonic advice, information, guidance and grievance redressal procedure to consumers relating to their complaints and forward their complaints to companies and regulators concerned for taking necessary action. As per government data, 53185 consumer complaints were sent to companies as a part of the convergence program and 80% of these complaints have received full or partial response from the respective companies.

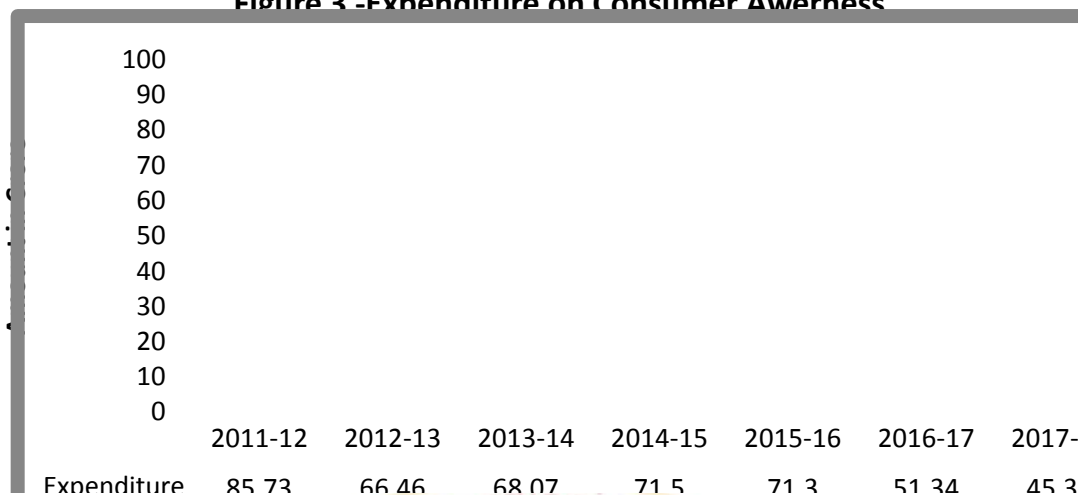
Source: Authors compilation

Consumers who are not satisfied with the response of the respective company usually approach the consumer fora setup at the district, state and national level. While it appears that the number of cases filed in the national & state fora has come down in 2015, this is due to non-availability of data for more than 10 state consumer fora. The disposal rate has also come down from 2013 to 2015.

In the district consumer fora across the country, 1.21 lakh cases were filed in 2015 compared to 1.45 lakh in 2013. This again is due to the non-availability of data from over 10 states. Within the states, the trends are mixed. While the number of cases filed has decreased in Uttar Pradesh, it has increased in Maharashtra and Madhya Pradesh from 2013 to 2015.

Source: Authors compilation

Figure 3 -Expenditure on Consumer Awareness**Source: Authors compilation**

From above graphical representation we can see that the government has spent 85.73 crores in 2011-2012 and it has decreased to 66.46 crore in 2012-2013 and it has marginally increased in 2013-2014 i.e. 68.07 crore and it has shown in decreasing trend in 2015-16 and 2016-17 i.e. 51.34 crore.

Conclusion

The development of consumerism in any country whether it is developed or less developed depends on various economic environment and economic forces.

The consumer protection Act, 1986 is unique in coverage and compensatory in nature. But, the success of the new legislation would however depends on removing the lacuna in the act and considering the wealthy suggestions and ultimately on its effective implementation by the central and state government. Strong and effective consumer movement is the need of the hour. It should be the way of life for all the section of the society to be a being a real consumer. The Consumer protection act, 1986 will ensure consumerism in the country.

Many significant developments have been taken place in the field of consumer protection in India, since 1986, when legislative measures were introduced to regulate unfair and exploitative business practices. The consumer in India is facing lot of problems and government has reduced down the expenditure on consumer awareness. The government has to focus more on consumer protection in India because they are the ultimate buyer of the goods and services. Government has to promote information and education programme.

References

1. Chaudhry, K., Chandhiok, T. & Dewan, P., 2011. CONSUMER PROTECTION AND CONSUMERISM IN INDIA. International Journal of Multidisciplinary Research.
2. Debnath, A. & Mazumdar, M., 2015. An evaluative study on consumer rights in the context of business. International Journal of Humanities & Social Science Studies.
3. Dhingra, L., 2014. Comparative Study of Consumer Protection in India as Per UN Guidelines. IOSR Journal of Business and Management.
4. Patil, A., 2011. A study on consumer protection through maintainence of product safety and standards in India. ASLI Working Paper.
5. Singh, P. & Grewal, J., 2013. Consumer Protection in India: Some Issues & Trends. International Journal of Latest Trends in Engineering and Technology.
6. SINGH, S. S. & CHADAH, S., 2011. Consumer protection in india- some Reflaction. INDIAN INSTITUTE OF PUBLIC ADMINISTRATION.

A Study of Customer Relationship Management in Tourism Industry

Smt. Shashwati Sunil Nirbhavane

Department of Commerce,
MVP's Arts Commerce and Science
College Tryambakeshwar, Nashik,
Maharashtra State, India

Abstract

21st century era is now competition era. So in India as well as world many Tourist Company are present. Still tourist satisfaction is not going to full fill because companies not taking any efforts for customer retention. They make efforts to attract new customer but they were not maintaining the relationship with old customer. Companies are not concentrating on customer services, needs, expectations and satisfaction of tourist. By adopting Customer Relationship Management strategy in Tourism it will be beneficial for future business. CRM is useful for Tourism industry because it's not only attracting the new customer but trying to build relationship with old customer for future business. The main reason to study tourism industry is to find out CRM in the field. CRM includes hotels, airlines, destinations, attractions, transportation, cruises, events, activity providers, shopping centers, tourist services, travel agents, tour operators and many others together form together a huge industry for tourist. It is in constant growth and needs more and more skilled workers and innovators every year. Tourism study has endless opportunities; it's creative in nature. Tourism industry is a source of travel advice with its dynamic and growing industry in India. This paper consist needs and application of CRM in tourism industry.=

Keywords: CRM, Tourism, Industry, Tourists, Services, Marketing, Management.

Introduction

Tourism industries are facing aggressive competition and making efforts to live in a marketplace. Tourism industrial organizations have understood that managing customer relationships is significant aspect for their achievement. Customer Relationship Management (CRM) is a plan that can help to build lifelong relationships between tourists and raise their incomes over the correct management structure and the application of tourists-focused policies. CRM is a mixture of persons, processes, and technology intended to appreciate and accomplish a company's relationship with customers by focusing on relationship development and customer retention (A. Mahnam: 2014). Customer service is cycles of actions intended to improve the level of customer satisfaction – that is, the sensation that a service has met the tourist's expectation.

Research Methodology:

This paper is descriptive in nature and use secondary data. For data collection journals, newspaper, internet and researchers published books, articles published in different national and international journals, periodicals, conference paper, working paper and websites.

Meaning of CRM

Customer Relationship Management is commonly used to make a personalized skill that will provide the individual customer a sense of being cared for, thus foundational up new marketing occasions. CRM is a business strategy, which is altered by recent organizations to select and accomplish the most valuable customer relationships since they need a customer-centric commercial viewpoint and culture to support effective marketing, sales and service strategies.

Tourism Industry

Tourism is [travel](#) for pleasure or business; also the theory and practice of sightseeing, the industry of attracting, accommodating, and enjoyable travelers, and the commerce of functioning tours. Tourism may be global, or within the traveler's nation. The [World Tourism association](#) defines tourism more generally, in terms which go "beyond the mutual acuity of tourism as being limited to holiday activity only", as persons "roaming to and living in places outside their usual atmosphere for not more than one uninterrupted year for relaxation, commercial and other purposes.

Objectives of the Study

- To study the need of CRM in tourism industry
- To study Reasons of poor implementation of CRM in Tourism Industry
- To study the application of CRM in tourism industry

CRM and Tourism

The main reason to study tourism industry is to find out CRM in the field. CRM includes hotels, airlines, destinations, attractions, transportation, cruises, events, activity providers, shopping centers, tourist

services, travel agents, tour operators and many others together form together a huge industry for tourist. It is in constant growth and needs more and more skilled workers and innovators every year. Tourism study has endless opportunities; it's creative in nature, in tourism service sector 'the customer or tourist is always right'. Tourism industry is a source of travel advice with its dynamic and growing industry in India.

Reasons of poor implementation of CRM in Tourism Industry

1. Companies strategy which does not follow current trends in the tourist market, will not achieve the quality of communication with tourists.
2. All tourists will not examine and their general necessities will not be analyzed.
3. Inexpert staff will not be able to deliver customized and personalized services to them.
4. Tourism industries they cannot clearly definite and apply the CRM strategy.
5. In common practices tourism industry cannot follow the proper planning. CRM Strategy requires proper planning.
6. Employees are not using the CRM system properly.
7. Sometimes objectives are set without a clearly defined process for measuring them.

Application of CRM in Tourism Sector

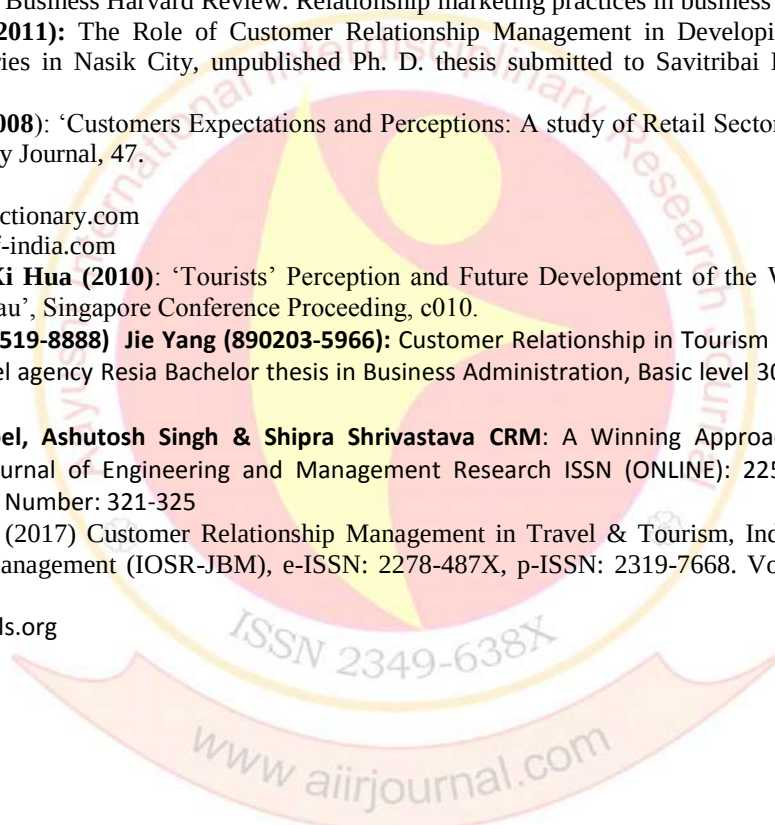
1. The tourism companies are adopting CRM practices as they are conscious those tourists are very important for dealing.
2. The technological application of CRM, tourism industry develops database regarding the tourist's demographic, psychographic and behavioral essentials. They collect all the information regarding tourist, from the hotels and all the surroundings of hotels, which are stored in a database.
3. This database is sent to operations unit for analyzing intention, which further makes categorization and segmentation of tourist; customize the product needs of each tourist.
4. With the application of new technologies, the data on regularity of number purchased and the time of purchase can also be analyzed. With the help of information technology tour operators can easily interaction with their guest and can offer services flexibly and personally to them. They use various high tech information and communication technologies for tourism product development, marketing, distribution, training of tourism sector personnel, finding out and satisfying the ever changing requirements of customers.
5. Tourism industries currently implementing CRM practices to generate the opportunity, to track and be to the lead of the preferences of tourist and to get competitiveness benefit in the tourist market. With the help of this they can evaluate the opinion and conduct of tourists and evaluate the intensity of fulfillment. But it requires dedication at all levels of the company.
6. The combination of CRM systems requires the use of skilled and trained personnel and software that that bridges the gap between the CRM and offered information systems.
7. Employee's plays a significant responsibility in the achievement of CRM because they are in direct contact with tourists, and contain all the information related to tourist desires, needs and expectations. For this it is necessary to train staff, improve their skills and familiarize them with the introduction of new technology. Implementation of CRM system requires large financial expenditures. This team consists of: business sponsors, committee for managing the CRM project, the project owner, project manager of implementation, technical manager of implementation, integration expert, head of business department, specialists or managers of information technology, key users, consultants and software suppliers.

Conclusion

Tourist's emphasis and kindness to customer service is not a new perception. It is definitely a specialized active that has been recognized for an elongated. CRM is more evolution than revolution. Thus, achieving the full potential of each customer relationship should be the major goal of every business. The role of CRM in the tourism sector in India is recognized and realizes the importance of quality of service and customer satisfaction. To survive in the world-wide markets, concentrating on the customer is becoming a key factor for the tourism industry. Traditional communication and running tools and methods cannot deliver goods in the age of info technology and competitive administrative development. Therefore, in this way CRM could be a good solution often the decision and practice for a CRM system is handled as a standard procedure without specific care and investigation. CRM is a strategy that can help modern organizations to build everlasting relations with their clients who matter most from the point of view of tourism industry development in this age of competitiveness. Setting goals which is practical, measurable and achievable is very important in tourism industry. For this purpose use of CRM is significantly helpful.

References

- 1 **R. Mahnam (2014):** Effectiveness of Customer Relationship Management in Star Category Hotels in Karnataka, unpublished Ph. D. thesis submitted to University of Mysore, Mysore
- 2 **Sunanda (2012):** Marketing Tourism Destination with a Strategic Planning Approach: Case Study of Andhra Pradesh, unpublished Ph. D. thesis submitted to Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune.
- 3 **Carson, D. and Gilmore A. (1989/90):** 'Customer Care: The Neglected Domain' Irish Marketing Review
- 4 **Banerjee (2013):** Role of Hotel on Growth and Development of Tourism: A Comparative Study of the Performances of Selected Hotels in Kolkata, unpublished Ph. D. thesis submitted to The University of Burdwan, Burdwan.
- 5 **Dr. Shivkumar Sharma, Shweta Sharma (2007):** "The empirical study of Relationship marketing practices in business organization"
- 6 en.wikipedia.org
- 7 **Jagdish Sheth, Atul Parvatiyar, and G.Shainesh (2008):** Customer Relationship
- 8 **Kotler, P. (1997):** Marketing Management. Analysis, Planning, Implementation and Control (9th Edn), Prentice Hall International.
- 9 **Reicheld, Frederick (1996),** The Loyalty Effect: The hidden force behind growth, Profits and lasting value. Watertown MA. Business Harvard Review. Relationship marketing practices in business organization
- 10 **S. J. Jadhav (2011):** The Role of Customer Relationship Management in Developing Services of Private Tourism Industries in Nasik City, unpublished Ph. D. thesis submitted to Savitribai Phule Pune University, Pune.
- 11 **S. Khurana, (2008):** 'Customers Expectations and Perceptions: A study of Retail Sector of Haryana State, The ICFAI University Journal, 47.
- 12 tourism.gov.in
- 13 www.businessdictionary.com
- 14 www.tourism-of-india.com
- 15 **Xi Li, Zhang Xi Hua (2010):** 'Tourists' Perception and Future Development of the World Culture Heritage Tourism in Macau', Singapore Conference Proceeding, c010.
- 16 **Yanfei Yan (870519-8888) Jie Yang (890203-5966):** Customer Relationship in Tourism Industry - A case study of Swedish travel agency Resia Bachelor thesis in Business Administration, Basic level 300, 15 ECTS Mälardalen University
- 17 **Dr. Vaishali Goel, Ashutosh Singh & Shipra Shrivastava CRM: A Winning Approach for Tourism Sector** International Journal of Engineering and Management Research ISSN (ONLINE): 2250-0758, ISSN (PRINT): 2394-6962 Page Number: 321-325
- 18 **Manjeet Singh (2017)** Customer Relationship Management in Travel & Tourism, Industry IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM), e-ISSN: 2278-487X, p-ISSN: 2319-7668. Volume 19, Issue 6. Ver. VI, PP 47-53
- 19 www.iosrjournals.org

Green Economy in Developing Countries: An Analytical Study

Dr. Vishal Vishnu Ovhal
Ph.D Research Student
Department of Economics
Shivaji University, Vidyanagar,

Abstract

After 18th century and during the 19th century industrial revolution has taken place in developing countries like India, China, Africa, Mexico, etc. Thereafter developing countries scenario has been changing concern for economic, social, cultural and environmental. Resulting in emerging the various dangerous economic, environmental and social problems in the World economy like migration, illiteracy, poverty, unemployment and population growth, air pollution, ozone depletion, hazardous waste, loss of biodiversity, climate change, global warming, lack of adequate electricity for daily use and a low Human Development Index relative to developed countries. On the opposite side, since the late Nineteen Nineties developing countries demonstrate higher growth rates than the developed ones. There's no universal, agreed-upon a criterion for what makes a country developing versus developed and that country match these two classes, though there's a general reference points like a nation's gross domestic product per capita compared to other nations. An alternative measurement that has been suggested is that of gross national happiness, measuring the actual satisfaction of economies, but lower GDP per capita than other developing nations are often categorized under the term newly industrialized countries. In summary, Third World countries in transition from traditional lifestyles towards the modern lifestyle which has began with the Industrial Revolution in the 18th and 19th centuries. A considerable consistency is found in natural resource depletion by Pakistan, Bangladesh than all others. Thus Mexico, China and Pakistan have depleted natural resources larger. Further South Africa, China and Mexico are rapid in natural resource depletion. The depletion of natural resources in India was not over or excessive is a move towards a green economy in connection with the indicator of natural resource depletion. This positive economic transformation is useful for reaching towards green economy for India.

Key Words: Green Economy, Natural Resources, Resource Depletion, Employment Level, Climate Change.

1. Introduction:

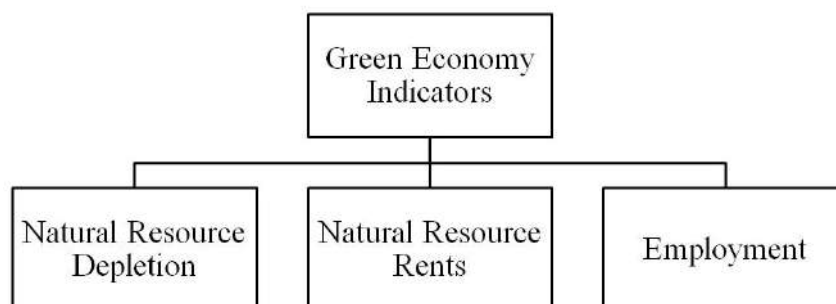
Beginning to 1992, there has been various set of programmes taken towards achievement of Sustainable Development. But there has been tremendous efforts dropped by UNEP (United Nations Environment Protection). It has led to the +20 Rio conferences that have taken place in July 2012 in Rio De Janerio in the context of Green Economy, Sustainable Development and Poverty eradication. The word green economy was introduced in the academic world by the underlying ideas of the book "Blue print for a green economy" by David Pearce et al. The main key argument developed was the current price system results in an allocation of resources in the economy that is biased against the environment. Environmental assets and services are treated as inputs for production and they are overvalued in some core sectors and undervalued or not valued in other sectors which results in inefficient consumption of natural resources as well as environmental degradation. Similarly, the costs of pollution are generally not paid by the polluters but are transferred to the public. During a transition phase, a green economy seeks to bring long-term societal benefits into short-term activities aimed at mitigating environmental risks, but that alone does not necessarily imply higher levels of output and employment than a "brown" economy.

In developing countries features differ from developed countries, therefore, all World is classified in different groups like developed countries, developing countries and underdeveloped countries (Least Developed Countries-LDCs). After 18th century and during the 19th century industrial revolution has taken place in developing countries like India, China, Africa, Mexico, etc. Thereafter developing countries scenario has been changing concern for economic, social, cultural and environmental. Resulting in emerging the various dangerous economic, environmental and social problems in the World economy like migration, illiteracy, poverty, unemployment and population growth, air pollution, ozone depletion, hazardous waste, loss of biodiversity, climate change, global warming, lack of adequate electricity for daily use and a low Human Development Index relative to developed countries. On the opposite side, since the late Nineteen Nineties developing countries demonstrate higher growth rates than the developed ones. There's no universal, agreed-upon a criterion for what makes a country developing versus developed and that country match these two classes, though there's a general reference points like a nation's gross domestic product per capita compared to other nations. Also, the overall term less-developed country shouldn't be confused with the particular least developed country. There is criticism of the use of the term developing country. The term implies inferiority of a developing country or undeveloped country compared to a developed country, which many countries dislike. It assumes a desire to develop along the traditional Western model of economic development which a few countries, such as Cuba and Bhutan, choose not to follow. An alternative measurement that has been suggested is that of gross national happiness, measuring the actual satisfaction of

economies, but lower GDP per capita than other developing nations are often categorized under the term newly industrialized countries. In summary, Third World countries in transition from traditional lifestyles towards the modern lifestyle which has began with the Industrial Revolution in the 18th and 19th centuries.

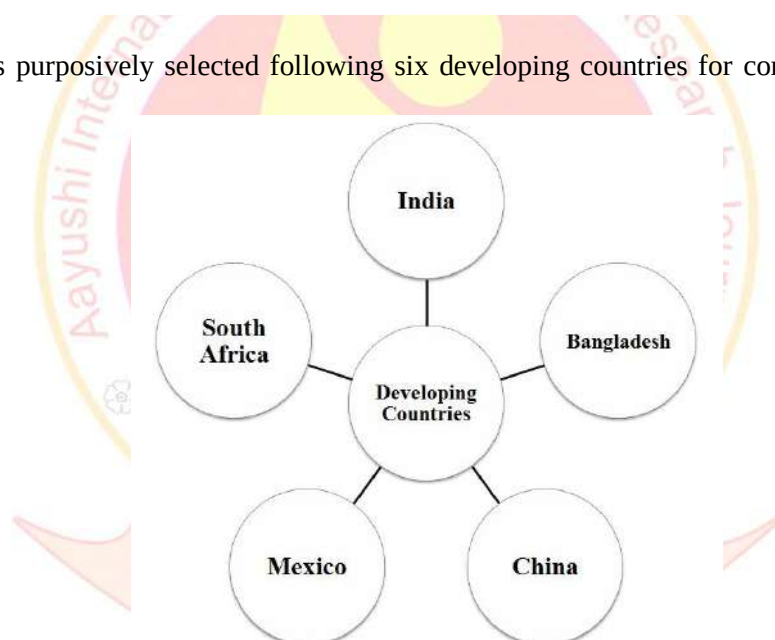
2. Research Methodology

The present analytical research work depends on the time series secondary data provided by World Bank (National Development Indicators) during the period 2000 to 2015. This study considers the appropriate indicators of environment, human well-being and social equity relating to green economy of selected developing countries along with India. Researcher has selected six developing based on purposive sampling method.

Sample Design:

Researcher has purposively selected following six developing countries for comparative analysis of green economy.

3. Objectives Of The Research Study

The major objectives of the present research article are as follows.

1. To assess the efforts of the developing countries of the world for attaining a green economy;
2. To examine the nature and extent of a green economy achieved by the India;

4. Hypothesis Of The Research Study

The hypothesis of the present research study is as follows:

1. H_0 -India is not rigorous and sincere in achieving a green economy.
2. H_0 -India is not rigorous and sincere in attaining green economy than the developing countries of the World.

5. Data Results And Analysis: Challenges And Opportunity Of Green Economy In Developing Countries.

5.1. Adjusted Savings: Natural Resource Depletion:

5.2. Adjusted Savings: Natural Resource Depletion:

Table No. 5.1: Adjusted Savings: Natural Resource Depletion

Adjusted Savings: Natural Resources Depletion (% of GNI)

Sr. No	YEAR	IND	BGD	CHN	MEX	PAK	ZAF
1	2000	2.83	2.23	1.98	3.39	3.39	0.74
2	2001	2.72	2.23	1.62	2.83	3.47	1.07

3	2002	2.69	1.94	1.40	2.85	3.10	1.38
4	2003	2.73	2.41	1.60	4.07	4.38	1.34
5	2004	2.86	2.50	3.35	5.17	4.48	3.07
6	2005	3.02	3.51	3.62	7.11	6.12	2.45
7	2006	3.62	4.02	4.19	7.55	5.24	2.79
8	2007	4.04	4.45	4.80	7.20	5.37	3.26
9	2008	5.55	5.33	7.10	8.50	6.75	6.29
10	2009	3.01	2.90	2.85	5.50	3.55	2.98
11	2010	4.19	3.44	4.61	5.93	4.15	4.06
12	2011	4.26	3.32	5.62	7.22	3.79	4.67
13	2012	3.23	2.70	3.91	6.91	3.17	3.85
14	2013	3.14	2.67	3.21	6.14	2.98	3.70
15	2014	4.12	3.75	5.36	8.02	4.17	5.10
16	2015	4.22	3.84	5.60	8.33	4.15	5.39
C.G.R		3.00	3.00	8.00%	6.00%	-0.29%	12%
MEAN		3.51	3.51	3.80	6.05	4.27	3.26
C.V		23	23	44%	32%	26%	50%

(Source:World Bank staff estimates based on sources and methods in World Bank's "The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium"-2011 and World development Indicators-last updated: 19/07/2016)

Natural resources are essential to life on the earth. Most species use them with efficiency and within their limits. Humans are a separate class. We've crossed the boundaries set by natural processes of our planet and set out harmful changes to the environment, some of which can be irreversible. Resources taken cause large environmental problems and are typically found in developing countries. These environmental issues embody loss of biodiversity, water contamination, pollution, and deforestation. Several of those issues are put second to economic development. Not solely have we tended to alter the ecology of the earth; we've additionally created enormous social issues and conflict wherever these resources are found. These social issues are typically found in developing countries wherever the people are impoverished, there's a great difference between wealth and power, and therefore the people are uneducated. Of the world's total population of seven billion, one billion in the U.S.A. and Europe alone use eighty four of the world's total energy. 3 billion people of India, China, Brazil and few different countries use solely 15 August 1945 India contains the world's second largest resource of coal and third and 4 largest resource of manganese and iron. Fossil fuels (coal, petrol, and natural gas) on which modern industrial centers are based mostly are restricted. At the moment rate of consumption; the fossil could also be drastically depleted, resulting in severe energy crisis. Coal reserves of the planet are above petroleum and natural gas and they might last longer (Biology Discussion, 2016).

Above table no.5.1 shows that percentage of natural resource depletion in developing countries of the World. In 2000, natural resources depletion percent to their GNI in selected developing countries of the World was at 2.23 percent in

Bangladesh, 1.98 percent for China, 3.39 percent in Mexico, 3.39 percent in Pakistan and 0.74 percent in South Africa. Higher growth rate of natural resource depletion was found in Mexico and Pakistan countries (3.39%) in the 20th century due to the excess burden of population and development compared to other developing and developed countries of the world. Over the 20th century, the rate of natural resource depletion has increased in all developing countries of the world because of infrastructural and rapid industrial development. In research studies, compound growth rates of natural resource depletion showing serially at 3.00 percent in Bangladesh, 8.00 percent for China, 6.00 percent in Mexico, 12 percent in South Africa, but about the selected developing country of Pakistan, CGR shows at minus 0.29 percent. But during the study period of research; in Pakistan, natural resource depletion has been steadily rising from at 3.39 percent (2000) to 6.75 percent up to 2008 with fluctuation. And then the natural resources depletion growth has been inversely increasing at 4.15 percent in 2015. Overall coefficient of variation looked at 26 percent with average resources depletion percent of GNI has at 4.27 percent in the Pakistan, during the study period. Remained selected developing countries of the world, their compound growth rates of natural resources depletions are 3.00 percent in Bangladesh, 8.00 percent in China and large mean 12 percent in South Africa. In conclusion, compared to availability of natural resources in the respective developing countries of the world, exploitation

has been very huge. One notable thing is the large number of natural resources has been exploited by Mexico (Average 6.05% of GNI) and Pakistan (Average 4.27% of GNI).

Natural resource depletion took place in India at 3 percent CGR, is at marginal rate during 2000 to 2015, with an average of 3.51 percent. It took place consistently as indicated by C.V of 23 percent. Thus, the depletion of natural resources in India was not over or excessive is a move towards a green economy in connection with the indicator of natural resource depletion. This positive economic transformation is useful for reaching towards green economy for India. The rate of depletion of natural resources in India is lesser than other developing countries as well as developed countries of the world also.

5.3. Total Natural Resource Rents:

Table No.5.2: Total Natural Resource Rents

Total Natural Resources Rents (% of GDP)							
Sr. No	YEAR	IND	BGD	CHN	MEX	PAK	ZAF
1	2000	3.82	3.28	3.03	4.77	4.88	1.70
2	2001	3.89	3.31	2.56	3.90	5.02	2.38
3	2002	3.62	2.80	2.19	3.79	4.39	2.34
4	2003	3.79	3.86	2.58	5.18	6.42	2.16
5	2004	4.46	3.94	4.90	6.45	6.47	4.15
6	2005	4.88	5.61	5.26	8.58	8.99	3.64
7	2006	5.51	6.06	6.02	9.12	7.55	4.47
8	2007	6.15	6.38	7.04	8.75	7.41	5.94
9	2008	9.18	7.75	10.43	10	9.30	12
10	2009	4.61	4.04	4.20	6.86	4.76	5.72
11	2010	6.26	4.52	6.56	7.73	5.36	7.47
12	2011	6.67	4.38	7.74	9.13	4.94	8.69
13	2012	5.06	3.50	5.43	8.68	4.10	7.23
14	2013	4.85	3.41	4.46	7.68	3.86	6.77
15	2014	6.60	4.98	7.49	10	5.41	9.42
16	2015	6.79	5.05	7.80	10	5.33	10
C.G.R		4.00	2.00%	7.00%	6.00%	-1.00%	12%
MEAN		5.38	4.55	5.48	7.54	5.89	5.88
C.V		28	30%	42%	29%	28%	53%

(Source: Estimates based on sources and methods described in "The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium"-World Bank, 2011 and World development Indicators-last updated: 19/07/2016)

Most of developing countries and some developed countries are earnings from natural resources, specifically from fossil fuels and minerals, account for a sizable share of gross domestic product, and much of those earnings are available in the form of economic rents, revenues above the cost of extracting the resources. Natural resources give rise to economic rents because they're not made (BLUENOMICS, 2016, p.1). The estimates of natural resources rents shown are calculated because the distinction between the price of a commodity and the average cost of manufacturing it. This can be done by estimating the global price of units of specific commodities and subtracting estimates of average unit costs of extraction or harvesting costs (including a normal return on capital). This unit rents are then increased by the physical quantities countries extract or harvest to determine the rents for each commodity as a share of gross domestic product (GDP). Resource rent may be divided between depletion and return to natural capital (BLUENOMICS, 2016, p.1).

Above table no.5.2 illustrates the data of total natural resource rents in percentag share of gross domestic product in developing countries of the world. In 2000, selected developing countries percent shares of total natural resource rents were at 4.88 percent in Pakistan, 4.77 percent in Mexico, 3.28 percent in Bangladesh, 3.03 percent in China and only 1.70 percent in South Africa. Pakistan percentage of natural resources rents to GDP was higher than other selected countries in 2000 but their share gradually with negative fluctuation declined at minus 1 percent compound growth rate and at 28 percent C.V. In the selected countries, South Africa is better performed at positive 12 percent compound growth rate with higher C.V at 53 percent. During the study period and in the selected developing countries, Mexico has been earning average rents of natural resources in percent to GDP at 7.54 percent greater than others. In conclusion, new emerging economies of the world such as Mexico, China, etc. should try to increase the rents or revenue from natural

resources and over environment without degrading ecosystem of environment and there is a need to improve the performance of Pakistan.

India has derived natural resource rents marginally only at 5.38 percent of GDP. Likewise, the rate of growth of deriving forest rents was also marginal only 4 percent CGR. It was very much inconsistent to derive forest rents by India as indicated by the C.V of 28 percent. Thus the foregoing analysis adequately reveals that India did not succeed much in efficiently using natural resources necessary for realizing green economy.

5.4. Employment to Population Ratio:

Table No.5.3: Employment to Population Ratio

The Employment To Population Ratio, 15+, total (%) (modeled ILO estimate)							
Sr. No	YEAR	IND	BGD	CHN	MEX	PAK	ZAF
1	2000	57	68	74	58	47	42
2	2001	57	68	73	58	47	43
3	2002	57	68	72	57	47	41
4	2003	58	68	72	57	47	40
5	2004	58	68	71	58	48	40
6	2005	58	68	70	58	49	41
7	2006	57	68	70	59	50	42
8	2007	56	68	69	59	51	42
9	2008	55	68	69	59	50	42
10	2009	54	67	68	57	51	40
11	2010	54	68	68	58	51	39
12	2011	53	68	68	57	51	39
13	2012	52	68	68	59	52	39
14	2013	52	68	68	59	52	39
15	2014	52	67	66	58	53	39
16	2015	52	67	66	58	53	39
C.G.R		-1.00	-0.07%	-1.00%	0.07%	1.00%	-1.00%
MEAN		55	68	70	58	50	40
C.V		4.00	1.00%	3.00%	1.00%	4.00%	3.00%

(Source: International Labour Organization, Key Indicators of the Labour Market database and World development Indicators-last updated: 19/07/2016)

J. M. Keynes published his book entitled “General theory of employment, interest and money”. The full employment level is the ideal situation of inclusive and sustainable development except the frictional, structural and voluntary unemployment. Moreover, effective demand is one of the best determinants of employment level because effective demand signifies the money on the consumption of goods and services and on investment. Ultimately, effective demand has been influenced by level of employment in the respective country. Therefore the government should try for how to increase employment levels for achieving inclusive and sustainable growth of their country (Wray, Randall L 2009).

Above table no.5.3 exhibits the employment to population ratio (15+) estimated by the International Labor Organization at international level. In 2000, ratio of employment (15+) to population was at 68 percent in Bangladesh, 74 percent in China, 58 percent in Mexico, 47 percent in Pakistan and only 42 percent in South Africa. Out of the selected developing countries of the world, China has been providing employment opportunity in greater quantity than other selected nations means at an average of 70 percent to its citizens within the study period. Remained countries serially ratio of average employment to total citizens was 68 percent in Bangladesh, 58 percent in Mexico, 50 percent in Pakistan and only 40 percent in South Africa with lower positive compound growth rate in Mexico (0.07%) & Pakistan (1.00%) and negative compound growth rate in Bangladesh (-0.07), China (-1.00) and South Africa (-1.00). Coefficient of Variation was also found very little means less than 5 percent in all selected developing countries. In conclusion, although China has negative trend in employment generation to its people, but averagely and comparatively its performance is better than other developing countries of the world due to its large number of population engaged in the informal sector.

Regarding the India, It is observed that India could provide employment to 55 percent of working population. India failed in generating and providing necessary employment to its people in the economy. More

importantly, the rate of growth of employment generation was negative only. The only positive and noteworthy thing is employment provided in India was consistent as indicated by the C.V of 4 percent. Thus India on the ground of employment generation and supply has failed and consequently in improving human wellbeing in the country, lastly resulting in unsuccessful in reaching towards a green economy.

6. Hypothesis testing:

At the end of research paper, the researcher should test the validity of formulated null hypothesis. The researcher has formulated a null hypothesis for testing that whether India is successful or not in the implementation of the green economy model for sustainable development in respected selected green economy indicators. Following hypothesis is tested through using 't' test. In particular, researcher has used the one sample (Two tailed) t-test.

1) H_0 -India is not rigorous and sincere in achieving a green economy.

H_a -India is rigorous and sincere in achieving a green economy.

The Researcher has used the one sample (Two tailed) t-test for this hypothesis testing. This test has been applied to selected indicators of green economy for examining the role of India regarding attaining the green economy.

Table no.6.1: Hypothesis testing results

One sample t-test (Two tailed test) at 95 Percent Confidence Interval							
Sr. No	Sub-Hypothesis	Degrees of Freedom	T-Calculated Value	T-Table Value	P-Value	Mean Difference	Decision (Accept or Reject)
			Equal variances assumed				
1	H ₀ -No significant depletion of natural resources has taken place in India.	15	3.378	2.731	.0041 (P<0.05)	.68438	H ₀ -Reject
	H _a -A significant depletion of natural resources has taken place in India.						H _a -Accept
2	H ₀ -Total natural resource rents are not significant in India	15	4.197	2.731	.001 (P<0.05)	1.56375	H ₀ -Reject
	H _a -Total natural resource rents are significant in India						H _a -Accept
3	H ₀ -Employment ratio is not significantly increasing in India	15	-3.137	2.731	.007 (P<0.05)	-1.87500	H ₀ - Accept
	H ₁ -Employment ratio is significantly increasing in India						H _a - Reject
The results are significant at 0.05 percent significant levels for 15 degrees of freedom							

Above Table no. 6.1 revealed very essential statistical data results about the null hypothesis either to accept or reject. Researcher has formulated one common null hypothesis regarding three selected indicators of green economy. Researcher has used one sample t-test to determined indicators of the green economy, at 0.05 percent significance level for 15 degrees of freedom (d.f). Above results show that, India is not perfectly successes in attain green economy. Because, significantly natural resources has been depleting in India due to excess population of India are depending on forest and similar natural resources for their survival. Moreover, one more negative indicator of India is that minus growth of employment opportunity.

2) H_0 -India is not rigorous and sincere in attaining green economy than the developing countries of the World.

Table no.6.2: Group Statistics of T-Test

	Country	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Natural Resources Depletion	India	16	3.5144	.81037	.20259
	Developing Countries	16	4.7482	1.56137	.39034
Natural Resources Rents	India	16	5.3837	1.49034	.37258
	Developing Countries	16	5.8681	1.81787	.45447
Employment	India	16	55.12	2.391	.598
	Developing Countries	16	57.15	.476	.119

Sr. No	Name of the Indicators	Independent Samples Test								
		Types of Variances	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means					
			F	Sig.	T- Calculate d Value	T- Table Value	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
1.	Natural Resources Depletion	Equal variances assumed	5.024	.033	-2.806	2.042	30	.009	-1.23388	.43978
		Equal variances not assumed			-2.806	2.042	22.535	.010	-1.23388	.43978
2.	Natural Resources Rents	Equal variances assumed	.572	.455	-.824	2.042	30	.416	-.48438	.58767
		Equal variances not assumed			-.824	2.042	28.889	.417	-.48438	.58767
3.	Employment	Equal variances assumed	49.801	.000	-3.323	2.042	30	.002	-2.025	.609
		Equal variances not assumed			-3.323	2.042	16.188	.004	-2.025	.609

The researcher has formulated second null hypotheses for testing whether the India is successful or not in the implementation of the green economy model compare to selected developing countries of World. Researcher has used the independent sample t-test for testing the above mentioned second hypothesis. Researcher observed the Group Statistics of T-Test is that India successes in one parameter of less natural resource depletion out of selected parameter of green economy. India has successes in protecting natural resources for sustainable and inclusive development of our economy compare to development countries of the -World. Because India's average rate of natural resources depletion (3.5144) is lower than developing countries (4.7482). On the other side of India's performance was not better regarding remained two goal of green economy. India was not success in providing adequate employment opportunities to their citizen along with that India can't to gain from Natural Resources Rents. There are negative mean differences observed regarding remained two indicators such as -2.025 for employment and -.48438 for Natural Resources Rents. In summary, even though null hypothesis of the first indicator is accepted, even then India succeeds in protecting natural resources. Because, Indicator of natural resource depletion is negative indicator and remaining are positive indicators. Moreover, in respect to indicators of Natural Resources Rents and employment; India has been not better performing.

7. Major Conclusions

Except Mexico (6.05%), all other developing countries natural resource depletion is marginal and moderate only. But South Africa, China and Mexico (12%, 8% & 6%) have shown rapid growth in the depletion of natural resources than all others during the study period. A considerable consistency is found in natural resource depletion by Pakistan, Bangladesh than all others. Thus Mexico, China and Pakistan have depleted natural resources larger. Further South Africa, China and Mexico are rapid in natural resource depletion. Natural resource depletion took place in India at 3 percent CGR, is at marginal rate during 2000 to 2015, with an average of 3.51 percent. It took place consistently as indicated by C.V of 23 percent. Thus, the depletion of natural resources in India was not over or excessive is a move towards a green economy in connection with the indicator of natural resource depletion. This positive economic transformation is useful for reaching towards green economy for India. All the selected developing countries have considerably, but not significantly contributed to GDP from natural resource rents, which was between 5 percent to 7 percent. South Africa was rapid in excreting natural resource rents (CGR 12%), which was followed by China and Mexico. Bangladesh and Pakistan was not considerable in the growth of natural resource rents. It is only Pakistan and Mexico was comparatively better in consistency than all others as indicated by (CGR: 28% & 29%). India has derived natural resource rents marginally only at 5.38 percent of GDP. Likewise, the rate of growth of deriving forest rents was also marginal only 4 percent CGR. It was very much inconsistent to derive forest rents by India as indicated by the C.V of 28 percent. Thus the analysis adequately reveals that India did not succeed much in efficiently using natural resources necessary for realizing green economy. China was good (70%) enough in providing employment, but not the best. It was followed by Bangladesh (68%) and Mexico (58%). South Africa and Pakistan were so much behind in providing employment for its people. Except Pakistan and Mexico (1%, 0.07%), all other developing countries had negative growth rates of employment generation. But the very important and noteworthy thing is, there was consistency in employment generation as indicated by C.V, which stood within 1 percent to 4 percent. India could provide employment to 55 percent of working population. India failed in generating and providing necessary employment to its people in the economy. More importantly, the rate of growth of employment generation was negative only. The only positive and noteworthy thing is employment provided in India was consistent as indicated by the C.V of 4 percent. India on the ground of employment generation and supply has failed and consequently in improving human wellbeing in the country, resulting in unsuccessful in reaching towards a green economy.

8. References

1. FAO. (2009). The State of Food and Agriculture. Rome: Food and Agriculture Organization.
2. WERTC. (2012). Sustainable Solid Waste Management in India. Retrieved March 24, 2016, from Waste to Energy Research and Technology Council: <http://swmindia.blogspot.in/2012/10/impacts-of-improper-solid-waste.html>
3. Planning Commission, GOI. (2013). 11th Five Year Plan (2007-12) Inclusive Growth. (N. D. Oxford University Press, Producer) Retrieved May 28, 2016, from http://planningcommission.nic.in: http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/11th/11_v1/11th_
4. Bowen, A., & Fankhauser, S. (2011). The Green Growth Narrative: Paradigm Shift or Just Spin. *Global Environmental Change*, 21(4), 1157-1159.
5. UNEP. (2015). BRICS Environment Ministers Discuss Green Economy, Climate Change. Retrieved March 26, 2016, from Climate Change Policy and Practice: <http://climate-l.iisd.org/news/brics-environment-ministers-discuss-green-economy-climate-change>
6. UNEP. (2015). United Nations Environmental Programme, MOSCOW. Retrieved March 26, 2016, from <http://www.unep.org/newscentre/Default.aspx?DocumentID=26811&ArticleID=34980&l=en; vol.1.pdf>
7. WHO & UNICEF. (2010). Progress on Sanitation and Drinking Water. Switzerland: World Health Organization and UNICEF.
8. United Nations. (2012). The Millennium Development Goals Report. New York: United Nations.
9. Hingane, L. S., & Murtya, R. V. (1984). Growth Rates of Carbon Dioxide Emission in India. *Archives for Meteorology, Geophysics, and Bioclimatology Series B*, 35(3), 257-264.
10. Articles Factory. (2012). Importance of Electricity-How it Changed People's Lives. Retrieved May 29, 2016, from [articlesfactory.com: http://www.articlesfactory.com/articles/science/Importance-of-electricity-how-it-changed-peoples-lives.html](http://www.articlesfactory.com/articles/science/Importance-of-electricity-how-it-changed-peoples-lives.html)
11. Imperial. (2016). The Importance of Energy. Retrieved May 28, 2016, from [imperialoil.ca: http://www.imperialoil.ca/canada-english/about_what_upstream_energy.aspx](http://www.imperialoil.ca/canada-english/about_what_upstream_energy.aspx)
12. FAO. (2005). Forest area statistics. Retrieved May 29, 2016, from Food and Agriculture Organization of the United Nations: <http://www.fao.org/forestry/country/32185/en/ind>
13. GIST. (2005). The Value of Timber, Carbon, Fuel Wood and Non-Timber Forest Products in India's Forests. New Delhi: The Energy and Resources Institute.
14. FAO. (2016). Economic Rend and Forest Charges. Retrieved May 30, 2016, from Food and Agriculture Organization of the United Nations: <http://www.fao.org/docrep/009/af168e/af168e03.htm>

15. Bluenomics. (2016). Bluenomics. Retrieved May 30, 2016, from Bluenomics: http://www.bluenomics/glossary/coal_rents
16. Wikipedia. (2016). Gross national income. Retrieved June 1, 2016, from en.wikipedia.org: https://en.wikipedia.org/wiki/Gross_national_income
17. Encyclopedia Britannica. (2008). The Financial Crisis of 2008: Year in Review. Retrieved May 31, 2016, from britannica.com: <http://www.britannica.com/topic/Financial-Crisis-of-2008-The-1484264>
18. Census, I. P. (2011). Population Composition. New Delhi: Government of India.

Technological Innovations in Banking Sector And Challenges in India

Prof.(Dr.) . B. T. Waghmare

Head of Department, Economics

New College, Kolhapur

Dr.Gurunath I Samant

Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali

Abstract:

Banking sector in India has seen undergone number of changes. To overcome challenges of this changing needs and perceptions of customers, with new regulations and great advances in technologies most of the banks have begun to take an innovative approach towards banking with the objective of developing more value for customers. Bank operations carried out through technologies like ATM, RTGS, NEFT, Internet banking, Mobile banking, SMS Banking are the existing innovations. Few new innovations have been added and used by the non-banking institutions and few foreign banks. Such innovations need to grab by the Indian banks. Researcher in this paper throws light on new innovations in banking sector to be adopted

Keywords: Banking sector, innovation, technology, artificial intelligence

1. Introduction

Banking Sector is a flourishing Industry in India. It's mainly focuses on new Banking technological innovations. Use of technology in banks provides effective quality and services to the customer and gets high speed. There are around 340 banks are working in India which are public and private banks. Today all the banks started with the different channels, like ATM, Credit Cards, Debit Cards, Mobile Banking, Internet Banking, etc. But Net Banking made it an easy way for customers to do their banking transaction from various places. In 2020 India's banking sector will be fifth largest banking sector and by 2025 the banking system will be third largest banking sector in the world. The Indian Banking System cannot ignore the new technological challenges and banks are also facing great challenges, that the innovations policy and strategy. Indian banks have technology orient based solutions to raise revenue, enhance customer satisfaction, optimize cost structure and manage organization risk. However, there is a wide option in the technology implementation capability across different players of the banking industry. This paper examines with all the innovations and new challenges in the banking sector.

2. Objective of the Study

The purpose of the study is to highlight the new innovations in the banking sector at the national international level banks.

3. Research Methodology

The research is mainly based on secondary data. Data has been collected from different sources like research publications, annual reports of the selected banks, newsletters, and various web sites.

4. New Innovations in Banking Sector

There has been a wave of innovation in the financial sector in recent years as banks realize the need of digital technologies such as mobile, wearable and analytics to meet fast-changing demands from customers. Following are new innovations in banking sector need to implement for the betterment to banks:

4.1 Biometrics Technology

Biometric technology is any means by which a person can be uniquely identified by evaluating one or more distinguishing biological traits. This includes fingerprints, DNA, face, hand, retina and ear features. These systems end the need of password and PIN code. According to the BBC, Hongkong and Shanghai Banking Corporation (HSBC) are launching voice and touch recognition security services in the UK. British banking firm Barclays also maintained security in 2014 offering finger vein scanning for authentication of large transactions.

4.2 In-car apps

Caixa Bank has created the first mobile banking app that can be accessed while driving, using voice control functions. The technology used by CaixaBank app, called Línea Abierta BASIC. Drivers can perform balance transactions as well as locate nearby branches and ATMs, by speaking into their Android device.

4.3 Facial recognition technology

A facial recognition system is capable of identifying person from a digital image or a video frame from a video source. It comprises of many types of authentication for banks and payment firms to consider. Chinese e-commerce firm Alibaba believes that payments could be made with a smile. Facial recognition technology is first adopted by HSBC bank.

4.4 Smart Watches

Smart watch allows performing banking transactions on an Apple Watch, Android Wear or Samsung Gear. It's not only global financial institutions and banks like Scotiabank, Barclays, Nationwide, Deutsche

Bank, Stanchart and Citigroup that have developed apps for smartwatches that run on all major mobile operating systems. But some Indian private sector banks like HDFC, AXIS, ICICI banks have introduced smart watches apps.

4.5 Google Glass technology

Banco Sabadell in Spain became one of the first banks to create a retail Google app that allowed users to locate the nearest ATM, check account balances, and use video conferencing for technical support. Google Glass app has been already developed by Spanish financial firm and Caixa Bank. It works by displaying nearest branch directions onto the Glass screen and provide information such distance and phone number. All data is accessed through the voice recognition system.

4.6 Robotics

Robotics first came into existence with Bank of Tokyo-Mitsubishi UFJ and employed nonhuman staff, with the introduction of a customer service humanoid robot at its flagship Tokyo outlet. These robots can answer basic customer service questions in 19 languages, as well as analyzing customer's facial expressions and behavior. In India, country's leading private sector lender ICICI Bank has implemented robotics software. Today robots can perform 10 lakh transactions per day for the bank which comprises 10% of its total transactions comprises of 200 software's.

4.7 Augmented Reality(AR) apps

Augmented Reality (AR) is a method of improving your view of the real world using different technologies. Australian Bank Westpac announced the release of an augmented reality app for mobile devices. It was successfully implemented in Commonwealth Bank of Australia and St George Bank Australia.

4.8 Beacon technology

Bluetooth Beacons installed at banks to integrate physical and mobile channels, to create a new type of interaction and effective commercial communication and to deliver to the customers a positive and personal experience. Beacon technology is first implemented by Barclays Bank.

4.9 Oculus Rift

Rift is advanced display technology having low-latency constellation tracking system enables the sensation of presence. The US bank has been testing the use of Oculus Rift virtual reality headsets at its Digital Labs in San Francisco which offered customers the ability to virtually enter a branch and speak to a teller face to face.

4.10 Cryptocurrencies

A cryptocurrency is a medium of exchange like normal currencies designed for the purpose of exchanging digital information. A crypto-currency is a digital currency created through encryption methods. Bitcoin is the most popular. According to new statements from South Africa governor, South Africa's central bank is open to cryptocurrencies and blockchain. According to a recent media report, the banks that are opening cryptocurrencies include UBS, BNY Mellon, Deutsche Bank and Banco Santander.

4.11 Artificial intelligence(AI)

Artificial intelligence emphasizes the creation of intelligent machines that work and reacts like humans. Systems can perform activities like speech recognition, Learning, Planning and Problem solving with Artificial intelligence technology. Swiss banking giant UBS entered into a commercial agreement with software vendor Scream, which crunches huge volumes of information about a client's behavior to offer them detailed, personalized format.

4.12 Cheque Truncation

The process of conversion of a physical cheque into a substitute electronic form for transmission to the paying bank is termed as Cheque truncation. Cheque truncation reduces the physical movement, time and cost of processing the cheque clearance system.

5. Challenges In Banking Sector Of India

India has a huge number of people who don't have access to banking. People who are availing banking services, their expectations are rising as the level of services is increasing due to the emergence of Information Technology. Since, foreign banks have stepped in Indian market, the number of services offered has increased and banks have put emphasis on meeting the customer expectations. The major challenges faced by banks today are listed below:

5.1 High transaction costs

The high transaction cost of carrying non-performing assets in their books is a major concern before the banking industry. The growth has strains in the operational efficiency and the accumulation of nonperforming assets in their loan portfolios.

5.2 Administrative weight

Administrative necessities proceed to increment, and banks need to spend a vast piece of their optional spending plan on being consistent, and on building frameworks and procedures to stay aware of the heightening prerequisites.

5.3 Auspicious innovative up degree

Effectively electronic exchanges, clearings, settlements have diminished interpretation times. To confront rivalry it is important for banks to assimilate the innovation and overhaul their administrations.

5.4 IT revolution

The Indian banks are liable to gigantic weights to execute as generally their very survival would be in question. Its use and e-managing an account is turning into the request of the day with the keeping money framework heading towards virtual saving money.

5.5 Extreme Competition

The RBI and Government of India continued managing an account industry open for the members of private segment banks and outside banks. The Indian managing an account area was acquainted with rivalry when, as per the proposals of the first Narasimham Committee, passage was deregulated and both residential and outside banks were permitted to grow their branch systems. Because of this brought down section obstructions numerous new players have entered the market such private banks, remote banks, non managing an account back organizations, and so on. The remote banks and new private segment banks have lead the howdy tech unrest.

5.6 Security and Safety

Among the most imperative parts of reserve funds, i.e., security, liquidity and gainfulness, wellbeing is at the best generally need. The zones which may jeopardize security in ebanking can be: Credit Risk - Liquidity, Interest rate risk, market risks Legal risk

5.7 Worldwide managing an account

The effect of globalization progresses toward becoming difficulties for the household ventures as they will undoubtedly rival worldwide players. The quantities of Foreign Banks have turned into a noteworthy test for Nationalized and private division banks.

5.8 Monetary incorporation

Monetary incorporation has turned into a need in today's business condition. Whatever is delivered by business houses, that must be under the check from different points of view like ecological concerns, corporate administration, social and moral issues. In India, RBI has started a few measures to accomplish more prominent money related consideration, for example, encouraging „Basic investment funds bank store accounts“ and GCCs for little stores and credit.

Conclusion

To conclude, Banks need to comprehend that survival in the new e-economy relies upon conveying the majority of their saving money benefits on the Internet with assistance of the most recent innovation. From the above exchange unmistakably the vast majority of the outside banks embraced the new innovation sooner than Indian banks. A portion of the private banks in India like ICICI, AXIS and HDFC bank has stepped up the field of imaginative saving money. The mechanical progression in managing an account area can be made successful just when a straightforward, adaptable and measured methodology is considered and actualized in Indian Banks. So to meet the requests of the developing clients open area banks should redesign their innovation and seek after digitisation with more noteworthy readiness and eagerness. Banks need to embrace a comprehensive way to deal with satisfy the consistently changing necessities of clients and to get a superior piece of the overall industry. Improvement of refined items with minimal effort innovation is the key. This calls for top to bottom investigation of client needs the market and contender patterns. This investigation assumes a vital job in contriving new methodologies, items and administrations. The better the banks comprehends their clients, the more effective they will address their issues.

References

1. Jayakumar A, Anbalagan G (2012), "a study on innovations and challenges in banking industries in India", International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research Vol.1 Issue 12, December, ISSN 2277 3622.
2. Alagarsamy K, Wilson S (2013), "A study on customer behavior towards banking services with special reference to public sector banks in Sivagangaidist", Asia Pacific Journal of Marketing & Management Review, ISSN 2319-2836 Vol.2 (2).
3. Bhosale M D (2015), "INDIAN BANKING SECTOR AT A GLANCE", International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET), e-ISSN: 2395 -0056, Volume: 02 Issue: 01, pp. 212- 221

4. Kaur S (2016), "A Study on New Innovations in Banking Sector", International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN (Online): 2319-7064, Volume 5 Issue 11. Pp 1780 -1782
5. Shet A R (2016), "Technological Innovations in Indian Banking Sector", International Journal of Scientific Engineering and Research (IJSER), Volume 4 Issue 5, pp.11 to 14.
6. Anbalagan G (2017), "New Technological Changes in Indian Banking Sector", International Journal of Scientific Research and Management (IJSRM), Volume.5, Issue.09. Pages.7015-7021.
7. Sikka S, (2017), "Innovation in Banking Products and Services", IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) e-ISSN: 2278-487X, p-ISSN: 2319-7668 PP 21-27.

Psychological Murder Mystery in Ruth Rendell'S The Bridesmaid

Dr. Advait D. Joshi¹

Mr. Vitthal Gangaram Shinde²

¹ Associate Professor,
HOD Department of English,
Sadashivarao Mandalik Mahavidyalaya,
Murgud, Kolhapur, Maharashtra.

² Doctoral Research
Student, Department of English,
Shivaji University, Kolhapur,
Maharashtra.

Abstract

The present paper is an attempt to study the Psychological Murder Mystery element with specific reference in fictional work of the acclaimed British Woman Novelist. She was known as the queen of Crime mystery as well as Psychological murder mysteries. She expressed many problems: Domestic Violence, Murder, Depression, Feminine quality, Eccentric nature, Sexual Obsessions, Guilt, Non-violence in her Fictions. To expressing all these problems, she used the elements of puzzle, suspense, crime, murder etc. Although, she was a woman novelist but she deftly expressed the contemporary social issues like men novelist. She made a craze of Psychological Mystery for modern readers. She was a regular Sunday Times bestseller. Her Bestselling novels include Police Procedure, some of which have been successfully adapted for T.V, Stand alone Psychological mysteries and a third strand of crime novels under the pseudonym Barbara Vine. The Wexford series which engaged with social or political issues close to her heart. There is an inner and outer resistance which is explored through the tension between the individual and social, the modern, the personal feelings and the duty.

Key words : Domestic violence, , Crime , Murder, Eccentric nature, sexual obsessions , Jealousy.

The period of 1920 is known as the Golden age of mystery fiction. This genre became very popular in England and America. In this era many sub-genres of mystery fiction were developed. They are Cozy Mystery, Hard-Boiled Mystery, etc. One cannot forget Agatha Christie (1890-1976) for her huge contribution to develop and flourish this genre. She wrote more than 80 novels which are still read and discussed by readers. Her books *The Mousetrap* and *Six Romances* are the best examples of murder mystery. However, the contribution of Earle Derr Bigger (1884-1933) , Erle Stanley Gardner (1889-1970) cannot be forgotten. Gardner`s novel *Perry Mason* (1966) is a thing of demand for readers. The debut of Mickey Spillane (1918-2006) proved to be a mile stone in the history of mystery fiction. He developed Mike Hammer (1947) as a detective character in his stories who is as famous as *Micky and Mouse* . More than 225 million copies of his books are sold all over the world.

The long golden tradition of mystery fiction is continued by the contribution of Ruth Rendell (1930-2015), R. L. Stine (1943) and Christopher Pike (1955). Pike and Stine created *Goosebumps television series*. More than 62 books were published under the Goosebumps umbrella title. Among these writers, Ruth Rendell (1930-2015) stands as the most leading and critically acclaimed writers of England . She dominated mystery fiction for more than forty years. Born in a middle class family on 17 february 1930 in South Woodford, Essex (now Greater London). Rendell developed her linking for literature which resulted in her huge contribution she offered to develop and flourish the genre. She began writing mystery novels at age of 34 and remained loyal to the genre – thriller and murder mystery. Her character Chief Inspector Wexford has become an icon for many people . Even after death, the number of her fans is increasing day by day. Ruth Rendell wrote 42 novels, 23 short stories, 3 novellas and 24 series on Inspector Wexford. *From Doon with Death* is her first series book in 1964 . Her famous novel are *A judgement in Stone* (1977), *Diary of the Dead* (1976), *Live Flesh* (1986), *The Tree of Hands* (1984), *One Across, Two Down* (1971), *The Bridesmaid* (1989).

Rendell has been honoured with many prestigious awards which include the Silver, Gold and Cartier Diamond Daggers from the crime writer`s association since the year 1975 to 2010. She has also received three Edgars from the mystery writer of America, and The Sunday Times Literary Award. Her seven novels have been adapted for film or television. T.V. series took Ruth Rendell in every home of England.

Ruth Rendell has repeatedly proclaimed against violence and human torture in her novels. Her works can be divided in three phases . She first introduced Inspector Wexford services in which she presented a microcosm of society. Later she started writing the crime thriller as well as mystery fictions. Moreover, under the name of Barbara Vine, she published her Psychological novels deeply influenced by her childhood

experiences. She exposes inequalities, racial and sexual discrimination and gender biases in novels. Her stand-alone novels are directly concerned with social and political issues such as labour exploitation, domestic violence, female circumcision thereby placing her in the array of popular writers who, in their literature, expose social concern.

Psychological Murder Mystery

Psychological murder mystery is a literary genre that emphasizes interior characterization as well as the motives, circumstances, and internal action which is deriving from and creates external action, it rather reveals and studies the motivation behind the action, character and characterization are prominent, often delving deeper into characters mentalities than other genres. It is also known as psychological realism.

Definition:

“Narrative with domesticated setting in which action is suppressed and where mysteries are provided instead via investigations of psychologies of the principal characters”
- Peter Hutchings

Characteristics Of The Psychological Murder Mystery

- I) Elaborately constructed plots are very common with this genre, which is why it appeals to the human intellect.
- II) Storylines are layered with frequent twists, suspense and after unresolved ending.
- III) Measured pacing with mental activity driving the stories as opposed to the more intense physical action common in traditional suspense novel.
- IV) The tone is often chilling, edgy, disturbing, unsettling, moody ominous and foreboding.
- V) The writing style is often compelling elegant and stylistic in nature.

The psychological perspective is largely based on groundbreaking ideas of Sigmund Freud. A detailed discussion of Freud's theory of psychoanalysis is beyond the scope of this paper. It is sufficient to note the Freud thought that human behavior, including violent behavior, was the product of unconscious forces operating within a person's mind. Freud also felt that early childhood experiences had a profound impact on adolescent and adult behavior. Freud, for example, believed that conflicts that occur at various psychosexual stages of development might impact an individual's ability to operate normally as an adult. For Freud aggression was thus a basic (id-based) human impulse that is repressed in well-adjusted people who have experienced a normal childhood. However, if the aggressive impulse is not controlled, or is repressed to an unusual degree, some aggression can leak out of the unconscious and a person can engage in random acts of violence. Freud referred to this as “displaced aggression”.

The Bridesmaid - A Psychological Murder Mystery

Ruth Rendell moved to write the chilling tales of Psychological suspense. The Bridesmaid is becoming a shivery story of sexual obsession, jealousy and of course, violent death. Nancy Pate who is the Sentinel book critic said about this novel that "Violent death fascinates people". This novel was published on 6th April 1989. It remains a fan-favourite, and was adapted into an acclaimed 2004 film by Claude Chabrol.

Philip Wardman, 22 lives with his widowed mother and sisters in a rundown London suburb. He doesn't complain when his mother gives the marble statue known as Flora to one of her new suitors. But when the man later breaks off the relationship, Philip steals Flora and stashes her in his bedroom closet. Not long after, he meets actress Santa Pelham, a bridesmaid at his sister's wedding. She is a striking, slender girl with milk-white skin and silvery hair. But perhaps the most remarkable thing about her to him, the most exciting thing was her resemblance to Flora. Her face was Flora's, the oval contour, the straight rather long nose that descended on an unbroken line from its tip to her forehead, the widely separated calm eyes, the short upper lip, the lovely mouth that was neither full-lipped nor narrow.

So, Philip is already primed to fall in love with Santa when she shows up his bedroom after the wedding makes passionate love to him and declares, “I saw you across the room and I knew you were the one for me for always”. Philip is so overwhelmed by Santa that he is ready to disregard the oddities of her lifestyle. Her preference for staying indoors in her dirty apartment in a dilapidated house, her interest in astrology and the occult, her sudden outburst of anger. He is intrigued by her reference to her past and to her work, but he doesn't take them too seriously. He figures Santa is just embroidering the truth. But he has trouble laughing her off when she suggests that their love demands proof. “I shall prove I love you by killing someone for you, and you must kill someone for me”.

Here, Rendell is creating atmosphere and building suspense. She shows readers in the details of both Philip's exterior world: his job with a design firm, his relationship with his mother and sisters. And the interior nightmare of his obsession with Santa. The ending of this novel is shocking but not especially unexpected. Getting there, however, is a remarkable experience. This novel promotes reader's participation because it encourages readers to deduce a solution from provided clues. Moreover, this novel provides an opportunity to discuss many aspects of literature including setting, characters, and plot. The beginning of this

novel makes readers brainstorming, gradually readers get clues. So , Regarding the five essential elements of a Mystery chart which is systematically shown by Penguin. These are in popular mystery novels involve a protagonist who takes it upon him solve the crime, plus a cast of clients, victim and suspects .

Ruth Rendell moved both the detective and suspense genres toward serious fiction, as did Wilkie Collins in the 19th century. She does this not only with her well-crafted style but also with her concern for psychological analysis of both the criminal mind and the investigators`s mind often also encompassing the victim`s mind. She structure her plots and subplots using a sophisticated parallelism, and there is a keen awareness of the context of literature with in plotting. There is in other words, a conscious crafting in her fiction. Her awareness of contemporary British culture and its cross currents melds strongly with concrete description and accurate characterization. While studying of this novel, one question is come to the mind of reader that how could she get a topic for writing this novel. The view of mental illness in the 1980s was more of an arbitrary condition, whereby those who were mentally ill were `` sick`` and the perception of institutionalization was quickly attached. The notion of mental illness acutely was caught by Ruth Rendell for writing this novel. Hence , two people in love had to prove their love by killing a person. Here , she presented the mental imbalance in this novel. In the suspense novel have no normative presence. This novel develops an understanding of why the girl (Senta) is committed such apparently crime. It is only for her eccentric objective for love. Thus, Rendell was willing to leave this novel open-ended for readers.

Conclusion

After Golden age of a mystery fiction, this genre became very popular in England and America. She introduced readers a new taste of Psychological mystery. Suspense is a main theme of her novel. She wanted to make that reader should keep turning pages to know the further story. She tried to change the morality of the society through her writing. she recorded the contemporary issues of her times in novels. Ruth Rendell used this literary work to convey against violence, crime , murder on contemporary issues of her times. Rendell succeeded admirably in creating the psychological murder mystery.

References (Cited Works)

1. Ruth Rendell . The Bridesmaid , Hutchinson (U K) ,1989, Print.
2. Hornby, A.S. (1948). Oxford Advanced learner`s Dictionary of Current English. New Delhi: Oxford University Press. 2010.
3. George M. Johnson. Dynamic Psychology in Modernist British Fiction. Palgrave Macmillan, U.K.2006.
4. Pate , Nancy (Sep 7, 1989). ``Rendell`s The Bridesmaid Will Give Readers The Sivers`` Orlando Sentinel. Retrieved. 11 July 2015.
5. The Bridesmaid (2004) New York Times. Retrived. 2016.03.03.
6. John Scaggs . Crime Fiction: Routledge.2005. Print.
7. Pramod K. Nayar. Contemporary Literary and Culture Theory. Dorling Kindersley (India) Pvt.Ltd.2010.
8. Dr. A.D.Joshi. Ramsey Campbell: A Passage from Traditional to Campbellian Horror.2016.
9. <https://www.telegraph.co.uk>.

Black Madonna by F.Paci: A Gap between Multicultural Policies and Actual Integration**Dr. Neeta Satish Dhumal**

Associate Prof. Kamala College, Kolhapur

Dr. Jayashri M. Lohar

D. Y. Patil Technical Campus, Talsande

Abstract:

Canadian multicultural policies mean to integrate immigrants and their families instead of assimilation and thus the Canadian society is referred as 'Salad Bowl' than the image of 'Melting Pot'. The policies are meant to create a comfortable atmosphere for the immigrants and the mainstream. It's hypotheses is the integration of immigrants into mainstream. But does it really take place? Because even after various multicultural policies, Canada still faces major issues like racism, discrimination, lack of sense of belonging, identity crisis, etc. These issues are reflected in Canadian ethnic literature as well. Canadian ethnic literature is considered as a voice of ethnic groups in Canada. Thus their reading can help us in the understanding of Canadian multicultural society.

Key Words: Canada, Multiculturalism, Multicultural policies, discrimination, ethnic identity, quest for identity, cultural clashes-, integration, assimilation.

It is with the initiative that was taken by Canada to become a first country that accepted Multiculturalism officially, Canada stands the most multicultural country in the world. The country that celebrates multiculturalism in its everyday life has gone through various stages. It is after long process of colonization, immigration from various countries, World Wars, etc. Canada now boasts itself of successful multicultural country. The World Wars which had shaken roots of humanity all over the world had played crucial role in changing the attitude of the world. The consequences and remnants of both world wars had strongly demanded something really strong that would help in covering the damage done. The humanitarian approach was getting its strength and on this backdrop, may be because Canada wanted to change its racial image it started welcoming immigrants from all over the world instead of only accepting immigrants from white countries. This is how since 1970s the new era of 'Multiculturalism' began with the success story of Canada.

Canada, a home to almost all religions in the world, various ethnic minorities has established its image of salad bowl which is usually compared with the image of Melting pot. It is because the country focuses on 'Integration' than the 'Assimilation', people of different cultures can live happily together by maintaining their ethnic identities. As the 'Integration' is expected result, country does not force people to assimilate in order to develop national identity. But it is because of the same reason many issues are registered at the same time. Though the country boasts itself of successful multicultural country, faces or tries to tackle most serious issues like racism, discrimination, segregation, etc. The same things can be understood even by going through its multicultural literature or simply if we study literature produced by ethnic minorities, we can easily notice the problems lie beneath the superficial level.

Here this paper focuses on an Italian novel '*Black Madonna*' written by an Italian Canadian novelist F.G.Paci. Paci holds a very special position on Canadian literary landscape as he is the one who gave voice to Italian- Canadians and rightly considered as father of Italian Canadian Literary phenomenon. He is an Italian by birth, immigrated to Canada with his parents and thus his writings most often resemble his own life or many times we can point out autobiographical elements in his writings. The present novel also focuses on an immigrant experience through a scattered Italian family.

We come across characters of Assunta, Maria and Joy as main characters. Assunta and Leo are immigrants who migrate to Canada from Italy in search of better family life but once they are in Canada, they face disappointments though they are happy for having better life. And this disappointment is caused by their inability in finding their place in the 'New Country'. After spending many years in Canada, even after having a family in Canada they are not sure about their place in Canada. The way of new country still tends to threaten them. The feeling of being threatened by the new society is aptly and bluntly portrayed through the character of Assunta. Assunta symbolizes ethnicity in this novel while Maria and Joy symbolize culture of the New Country who are born and brought up in the New Country. Thus we witness conflict between Assunta and her children. This conflict is surely not between two people or not even between two generations, but the conflict is between two different cultures. Assunta, after spending life time in Canada fails to learn English which shows that she is not at all integrated in the new country, rather she grows stubborn as she afraid of the culture of the new country.

Joey looked at his mother. It had been a long time since she had stepped off that train with her dowry trunk. And in all that time she had never ceased to puzzle him. He didn't know whether she had purposely refused to adapt to the new ways of life, she was incapable of doing so. She was certainly stubborn. She had

strange old-county customs that she insisted on maintaining even though they were primitive and embarrassing. Her drastic fluctuating moods wee beyond him too. She was capable of laughing heartily one minute and lashing out in anger the next as if she acted on pure impulse. He found it incredible that she still hadn't learned English. Thirty old years here and all she had was the occasional word for telephone callers and tradesmen. Although she seemed to understand him and Marie well enough at the time. It seemed she had gone from one Italian village in March to another.(Black Madonna.p.11)

She fears that the culture of the new country that never soothed her would take everything away from her, her children, culture, family, her identity. Thus in order to fight back this fear she strongly holds and carries her ethnic identity without considering herself a Canadian. It is because of the same fear, she tries to save her children from the culture of the new country that threatens her. On the contrary, the children who are Canadian by birth and identity, fail to understand their mother and her insecurities. This is how the story moves where we learn how her children go away from her. This novel best exemplifies the issues those lie beneath the superficially happy multicultural society. Here in this novel, the parents who immigrate to Canada in search of better lives get the better life for their family but then they are not happy about it. They spend their life in the Canada but never feel to be the part of it. They always feel to be someone else. The Canada doesn't appear to be their home. They constantly feel insecure of the society instead of Canadian official multiucutlural policy that ensures integration of immigrants. The famous Canadian philosopher Will Kymlick strongly supports Canadian Multiucultural model as it promotes integration of the immigrants. If it is the case, the same thing should also be reflected in the novel. But when we go through this novel, we come across different facets of the policy. Assunta,on the contrary,stubbornly stays connected to her ethnic origin. Her insistence of speaking in Italian language at home clarifies what she feels comfortable at. It's not only the language, but she cooks only the Italian food. She wishes Maria to grow an ideal Italian though Maria is born and brought up in Canada. When Maria marries an Englishman, Assunta denies to attend the marriage even after being her mother. Not only that but her way of living life in Canada is also an Italian. She does not leave her neighborhood as nothing exists outside the neighborhood. Till the end of her life she resents coming to Canada.

"How can I have come here? How? I was so content in Novilara. You'll never know! Never!" But now she sounds different, she keeps on telling Joey that she should be sent back home, she wants to die in Italy. His father had sent for her when she was young now he can send her back as she has turned old. She tries to enunciate that now her work is over as his children have grown away. They are no more part of her and now she is not left with any other work here as his father is also dead.

"I have never belonged here! It's true!" (BM.p.96)

Her lack of sense of belonging to Canada is so strong that she grows away from her children. She carries her ethnic identity with her till the end. On the other hand, her children who are born and brought up in Canada, fail to get connected to their mother as they are the Canadians. They do not have any connections with their ethnic identity. But it is because of their Italian parents they are distantly connected to it. The children are connected to their ethnic origin through parents and thus do not share any sense of belonging to ethnicity but being the children of Italian family they have to carry on the ethnic identity even if they don't want to. And it is because of the cultural clashes, children also lose the sense of belonging. As they do not share any connection with ethnicity they fail to develop any sense of belonging to the ethnic identity, on the other hand, now they know tha they are Italians by their origin they will have to prove themselves that they are not Italian but Canadian. The society also considers them more as an Italian than the Canadian and thus both Maria and Joey try to do something that would prove them to be the Canadians. Maria opts for higher education that takes her away from her Italian mother and home while Joey opts for ice-hockey that symbolizes Canadian national identity. Thus both of them want prove their Canadian identity. As compared to Joey it is Maria who is more affected by her mother's Italian identity. Thus, she grows tremendous hatred towards Italian identity and Italianness. She tries to do everything that would strongly oppose her mother's Italian identity. She grows tremendous hatred towards Italian food, Italian negihbourhood and Italian life style. Further she opts for mathamatics for her higher education. It is through higher education that she takes herself deliberately away from her Italian mother and her imposing Italian world. She marries an Englishman. This act on her part shows that how much the cultural clashes have caused a family separation. It is not only Maria but also Joey grows away from her mother. He loves her but fails to cope up with her once his father is dead. It is after the death of his father, Assunta turns completely intelligible to anyone. She starts mourning her husband's death the way it is followed back in Italian villages. She follows the widow's rituals which are not followed in Canada. Thus Joy or Maria fail to understand the changed behaviour of their mother's.

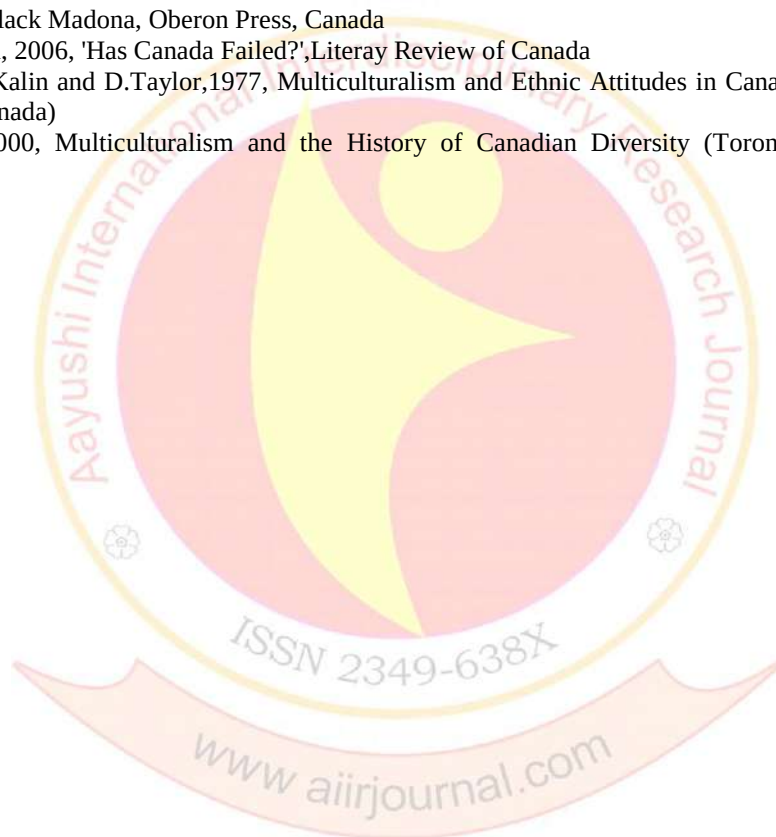
It leads to fierce conflict in between children and Assunta. Assunta, who never felt a part of Canada, fails to find her existence in the family ,too,which is rather a Canadian. She completely feels uprooted and thus at the end she attempts suicide. She ends her life in pathetic manner which shows that how cultural

clashes can be devastating. It is nothing but the cultural conflict that leads the pathetic end of the family itself. The family is never a family as they constantly face the cultural conflicts in between Canadian culture and Italian culture.

The Canadian Multiculturalism policy allows people to maintain their ethnic identity as the policy does not believe in imposition of Canadian identity. The policy believes that the people should assimilate in Canada and nation building process willingly, without feeling uprooted. They should grow united and should grow strong national sense. But the study of this novel portrays completely a different picture as it reveals that how the differences between Canadian culture and ethnic culture break the families. It does not only break the family, but at the individual level, it gives rise to quest for identity or lack of sense of belonging. It questions the very existence of the individual. An individual fails to find his place in the society. Thus the study of the novel shows that the policy that is formed to integrate immigrants and their families in the mainstream, fails to prove its cause. The policy itself stands to create problems and raise many issues. Thus the reading and understanding of the ethnic literature stands important if we really understand the multicultural society.

References:

1. Paci, F. 1978, Black Madonna, Oberon Press, Canada
2. Adams, Michael, 2006, 'Has Canada Failed?', Literary Review of Canada
3. Berry, J.W., R.Kalin and D.Taylor, 1977, Multiculturalism and Ethnic Attitudes in Canada (Ottawa, ON: Supply and Services Canada)
4. Day, Richard, 2000, Multiculturalism and the History of Canadian Diversity (Toronto, ON: University of Toronto Press)

Religious Fanaticism in My Name is Salma**Dr. Rachana Vijay Musai**Raja Shivchhatrapati College,
Mahagaon, Tal: Gadhinglaj.
rachanamusai@gmail.com**Abstract:**

The present research paper attempts to know about the prevailing Islamic notions and their impact on Muslim Women. Religio-cultural practices are the part of human society. Women are expected to follow the religious practices. If women try to cross or neglect these practices, they become the victim of religious fanaticism. The novel *My Name is Salma* is about the transformation of Salma to Sally. Salma is threatened by her relatives, society and family as she has violated codes of religion and culture. The issue of honor killing is discussed critically. Here Islam stands only as a neutral observer. Oppressive structure of Arab Society, rigid notions of Islam, Western culture, feminism, patriarchy are under scrutiny.

Religious and cultural practices are the integral part of human life. But in a patriarchal society women are expected to follow these practices without any excuse. If women dares to cross the boundaries of religio-cultural practices they are underestimated. The notions of religio-cultural practices are so rigid that uneducated women doesn't imagine to cross it. But in modern times, Muslim women consider that the religio-cultural practices are misinterpreted and there is a need to renovate these practices.

Keywords: Islamic notions, Identity, Honour Killing, Veiling, Patriarchy.

Introduction :

Fadia Faqir tries to diagnose the ailment of Arab community. Especially she handles the issues like women's right, human rights, democracy etc. Arab women have been denied the primary rights like self-realization. Even Arab woman writers are neglected on international panorama. On such odd situation, Arab women writers come forward to articulate their basic intellectual needs and at the same time they strongly rejects a monolithic image of women. They are marginalized on three levels : as a woman, as a Muslim and as an Arab. Hence, Arab women writers write about the reformative ideals. They aims to get proper justice and support.

Muslim notions and practices are dependent upon 'Sharia.' Only 'Ulemas' can deliver proper interpretation of 'Shariya.' But being a male as well as the Head of community they misinterpret the notions of Islam. It seems that patriarchal system, purdah and misinterpretation of Islamic code are the aggressive factors which are responsible for Muslim women's suppression. Women's are not allowed to raise doubts or opinions. Hence modern Muslim women writers like Fadia Faqir, Mohja Kahf, Taslima Nasrin, Kamila Shamsie, Hannah Shah come forward to get proper interpretation of 'Shairya' as well as to get proper status as a human bieng. They have raised pen to claim for fundamental rights.

Fadia Faqir's widely acclaimed novel *My Name is Salma* investigates the story of immigration to a Western country, Britain. It raises the questions about the future of Arabs who live in Britain. Salma is cut off from her country of origin and arrives in Britain for a permanent stay. With the help of Salma's story, novel portrays conflicts of forced dislocation, integration, assimilation, racism, religious fanaticism and the settlement experiences. In England, various problems are awaiting Salma. Here she becomes an alien who has to prove her identity. Her mind deeply cries for her daughter, Layla. Her desire to feed her daughter is suppressed.

In England, Salma goes through a process of forming a new identity with a new name "Sally Asher" and a new language with which she fuses Arabic. She is still haunted by the past experiences echoing from Hima. She can't forget her past. Salma is torn between wanting to live and her feeling of guilt. Salma and Parvin have the common feelings of injustice, which is dictated by their family's inheritance. Salma and Parvin are insecure and worried about their future. Salma emerges as an obstinate, strong character with a strain of self-hatred and self destruction. Salma always felt alienated either in Hima or in England.

Religio-cultural practices are the part of human society. Women are expected to follow the religio-cultural practices without fail. If women try to neglect these practices, they become the victim of suppression. In modern times, Muslim women consider that the religio-cultural practices are out-dated. They express the need to renovate these practices. On the other hand, fundamental Muslim mentality is not ready to accept the change. Their unreasoning devotion towards religious-cultural practices sometimes oblige them to be fanatics.

Religious fanaticism is a behaviour involving critical zeal, particularly for an extreme religious or political cause. It is related to a person's or a group's unreasoning devotion to a religion. Religious fanatics do not use any rational thought. They try to pick only the chapters and verses from their holy book which support their own prejudices. Fadia Faqir's *My Name is Salma* particularly deal with religious fanaticism. Salma

becomes the victim of honour killing which is the result of religious fanatics. Religious fanatics deny women to have own identity. Women are threatened with the help of the religious and social punishments.

'Women's right' is the burning issue in the Arab countries. Hence Arab women writers have accumulated enough courage to raise their voice against the suppression of their fundamental rights. The Arab women writers write about the revolutionary and reformative ideals. Their vision is to get justice, equality and liberty. The common theme of the Arab writers is the various kinds of struggle which are related to migration, economic, political and social suppression. The cultural practices and religious interpretations are aimed to suppress women. Hence the modern women writers raise their voice and raise pen for protection. They have accumulated enough courage to claim for fundamental rights. The Arab women writers including Fadia Faqir strives to show real potential of the Arab Muslim women to the world. Men write about women the way they know and think. But women are more aware about women, and their identity and psychological upheavals. Hence they develop a strategy to empower women who rise to challenge suppression.

Although Islam does not permit honour killing, Islam is depicted in the novel as a chief source of threatening. Fadia Faqir and her protagonist Salma are quite similar in their attitude towards Islam.

Nayer El Miniawi in her online article (www.researchgate.com) The crisis of identity in *My Name is Salma* observes "the conflict in Salma arises from the fact that she is torn between two different identities which are founded on different geographic locations, languages, cultures and religious."

By depicting customs like honour killing, the open declaration of the bride's virginity on the wedding night, marriage forced on a young widow and the transfer of property to the son, Faqir targets the decadent culture of the Bedouin Arabs. She develops the issues of the oppressive family system, where patriarchy treats everyone as a minor. Such kind of structure is suppressive to the other family members.

Fadia Faqir courageously raises question against the rigid system of patriarchy. She conveys the problem of Bedouin society in which Salma is a victim to the uncontested system of patriarchy. The aim of such androcentric patriarchy is to give additional value to family honour which can be reflected through sexual purity. Fadia Faqir explores the stereotypes of women of the Middle East as victims of the suppression of patriarchal society. Salma is forced to leave her hometown due to her pregnancy outside marriage, and is eventually murdered by male relatives. Elizabeth, Salma's British landlady, is not allowed to marry Hita due to class and racial hierarchies. Consequently, Elizabeth addicted herself to drinking and finally dies. The death of these two women underlines the power-structure of society. They are the victims of extremism and exploitation of women.

Most of the Muslim people consider Qur'an to be murmured and to be keeping safe. It throws light on the psychology of Muslim people who doesn't think it to be followed. By presenting Quran in such a way Faqir seems to deal with it from a secular perspective which tries to undermine the role of religion in society in order to empower women." (Hasan Majed: 2012:166)

Conclusion:

Fadia Faqir's novel *My Name is Salma* depicts the plight of Muslim women, who dares to cross the codes of religion and culture. Because of her behavior Salma is alienated from the mainstream. Even she is alienated in her hometown Levant; because of her pregnancy out of wedlock. Salma's transformation towards 'Sally' focuses her cross-cultural dilemma. The language is the basic component of communication. But it creates obstacles in Salma's identification as 'Sally.'

Salma's identity as a woman, as a Muslim and as an Arab Woman is always suppressed due to prejudiced outlook of society. Salma is always torn between two names, two languages, two countries, and two different life style. Salma deeply suffers her act of adultery. But her remorsefulness has no place in eyes of orthodox Muslim follower. As a result, she becomes the victim of honour killing. The title of the novels indicates Salma's internal struggle to prove her identity.

Salma has experienced the cruelties of family and society. Her experiences are same in her hometown and even in Britain. Fadia Faqir has diagnosed the men's psychology and how it is responsible for women's suppression.

References :

- 1) Faqir, Fadia, *My Name is Salma* London, Transworld Publishers, 2007.
- 2) F, Felemban, 'Linguistic Strategies and the Construction of identity in *My Name is Salma* by Fadia Faqir,' <https://www.sciencedirect.com/pill>
- 3) Miniawi, Nayera El, A Cross-cultural communication in *My Name is Salma*, www.globalscienceresearchjournals.org
- 4) Stampfl, Tanja, "The (Im) possibility of Telling of Algeria and "Memory in the Flesh" College Literature, Vol. 37, No. 1, <https://www.jstor.org/stable/20642078>

Decadence in A. K. Armah's Fragments

Santosh Rade,

Asst. Prof. of English,
Anandibai Raorane Arts,
Commerce & Science College,
Vaibhavwadi, Sindhudurg, Maharashtra

Abstract:

This paper aims at exploring various factors responsible for creating decadence and its impact on contemporary Ghanaian society as reflected in Armah's second novel, Fragments (1970). As like several other ex-colonies, Ghana has not achieved complete decolonization after independence mainly due to Euro-American dominance and corrupt native elites. The independence soon proved futile for common citizens and even worsened their condition. The gravity of their several problems like- enslavement, loss of values, materialism, corruption, alienation, self-aggrandizement, helplessness, etc. increased. The daily life of common citizens has become extremely miserable and pathetic due to the decadent atmosphere in the country. It is also an attempt to study some possible ways of eradicating decadence proposed in the select novel.

Key words: Neo-colonialism, decadence, dominance, exploitation, corruption, resistance

Ayi Kwei Armah is considered as one of the major second generation African writers after Chinua Achebe, Wole Soyinka and Ngugi Wa Thiongo. He is a socially committed literary artist. He attempts to contribute to the development of Pan-African identity. He is well known for his revolutionary vision and uncompromising stance on severe problems of Ghana in particular and Africa in general. He highlights psychological impact of neo-colonialism on Africa and attempts at decolonisation in his works. He is seriously concerned with sufferings of his fellow Africans in general and fellow Ghanaians in particular. He directly exposes and criticises all the social evils, which hamper the well-being of the common masses and tries to eradicate them. He also proposes some possible ways for cultural decolonisation in Africa.

His novel, *Fragments*, depicts decadence in neo-colonial Ghanaian society through various characters and incidents and also offers feasible solutions to eradicate it. It is a story of a young man, Baako Onipa, who completes his higher education abroad and returns back to his mother country. He was initially confused about whether to return or not and doubtful about whether he would be able to survive and do something good in his home land. Somehow he determined to return. On his way back, he meets his fellow citizen, Brempong, who was also returning to the mother land. In conversation with Brempong, he got glimpses of decadent Ghanaian society.

Baako encounters drastic changes in the society, on his arrival in the home land. Being a foreign return, he is over-burdened with never-ending demands and excessive expectations from his family members, relatives and other people around him in the society. Although he is educated in a foreign Western country, he has not forgotten his traditional native culture. He tries to lead life of traditional values and principles and becomes misfit in his own mother land among his own people due to the changed nature of the society.

Ghana achieved independence in 1957 from the British colonial rule, yet it has not achieved complete decolonization in all domains of the society. Initially, it achieved only political independence and not the complete independence. Like several other postcolonial countries in the world, the true independence from the evil clutches of imperialism, capitalism and colonialism is still a dream for the nation. Edward Said claims-

"The nations of contemporary Asia, Latin America, and Africa are politically independent but in many ways are as dominated and dependent as they were ruled directly by European powers." (Said 20)

The colonialism bounced back indirectly after political independence in many post-colonial nations, with more vigour and strength in various forms and with innovative tactics of dominance and exploitation which is known as neo-colonialism. Nyikal states-

"There is merely a new form of colonialism, by the same western countries, masked under the pretext of economic support for Africa, directly enforced in the World Bank, International Monetary Fund (IMF) & World Trade organisation (WTO)." (Nyikal 01)

European and American imperial powers joined hands with native leaders and elites to indirectly control and exploit human and natural resources in several developing nations like Ghana in the Third World. Nyikal rightly describes the evil nature of economic neo-colonialism:

"[I]t is evident that Africa's wealth is being repatriated to the richer countries in the west, just as it was in the colonial days, but masked under "debt servicing" and thus my notion of economic colonialism. This economic colonisation of Africa has done and continues to do as much damage to the continent as the imperial colonialism and its after effects did." (Nyikal 7)

The decadence in the post-colonial Ghanaian society is a combined consequence of colonialism, neo-colonialism and irresponsible and insensitive behavior of the corrupt native elites. The western dominance still continues even after independence in all domains which maintains and widens the rift between various existing inequities such as- black and white, rich and poor, common and privileged, etc. Edward Said argues-

“Conversely, the triumphant natives soon enough found that they needed the West and that the idea of total independence was a nationalist fiction for what Fanon calls the ‘nationalist bourgeoisie’, who in turn often ran the new countries with a callous, exploitative tyranny reminiscent of the departed masters.” (Said 20)

Prof. Fredrick O. Wanyama also admits the evil nature of neo-liberalism which is one of the tactics in neo-colonialism, even while explaining its positives- “Neo-liberalism has, therefore, not been a constant evil to African development; it has had its positive sides as well.” (Wanyama 145)

Materialism, corruption, exploitation, enslavement and various inequities have contaminated the social atmosphere in the society. These social evils have become customary in the country. Consequently, the morale of the citizens is down. The Oxford Advanced Learner’s Dictionary defines decadence as- “behaviour, attitude, etc. which show a fall in standards, especially moral ones, and an interest in pleasure and enjoyment rather than more serious things”. (2000-391)

Materialism is all pervasive in the contemporary post-colonial Ghanaian society and it is one of the factors responsible for creating decadence. The citizens desire and attempt to get the material comforts and pleasures like- lot of money, bungalow, car, etc. They feel helpless, if they do not get these things. Ocran, a senior teacher, explains the mentality of his fellow citizens to Baako-

“Think again. Look well at all the people needing to have things to set them above people. Position, power, cars, wigs, houses, money. If they lost these things they’d get sick with their own emptiness.” (Armah 274)

Everyone who returns from a foreign country is expected to possess and also provide all these things anyhow to their family members. Their excessive expectations and demands overburden an honest person like Baako. He describes this change in the society to Juana-

‘It’s necessary,’ he said. ‘I can understand that. But it’s changed into something else, something very deeply set now, I think. The member of the family who goes out and comes back home is a sort of charmed man, a miracle worker. He goes, he comes back, and with his return some astounding and sudden change is expected.’ (Armah 150)

In pre-colonial Ghana, community or society was at the centre. All members used to think of and work for the well-being of the community. Due to colonialism, gradually the focus has been shifted from the community to the family. Everyone is just trying to make progress of one’s own family, even at the expense of the community. Baako clearly points it out-

“We have the old heroes who turned defeat into victory for the whole community. But these days the community has disappeared from the story. Instead, there is family, and the hero comes and turns its poverty into sudden wealth. And external enemy isn’t the one at whose expense the hero gets his victory; he’s supposed to get rich, mainly at the expense of the community.” (Armah 150)

Arowolo in his article aptly comments on the situation-“Extended family giving way to nuclear family. Traditional African values breaking down very rapidly.” (Arowolo n pag)

Corruption has become rampant and a normal thing in the society. The citizens in public power and position use dishonest ways to amass wealth. They behave and also force others to behave in irresponsible manner to get more and more money. Ocran says to Baako-

‘That’s what they say when they want a bribe. Nothing works in this country. What can you expect? The place is run by this so-called elite of pompous asses trained to do nothing. Nothing works.’ (Armah121)

The citizens either must to be in contact with big people or must offer bribe to get their legal works done. Brempong says- ‘Well, these things are necessary. You have to know people. Big people, not useless people. Top officials who can go anywhere and say ‘Do this, do that for my boy!’ (Armah 73)

Western cultural dominance continues in the post-colonial era. The view that native culture is inferior and colonisers’ or western culture is superior is still held, even after independence. The native culture is looked down upon by natives themselves. Psychologically natives are still ruled by Westerners. Edward Said rightly points out-

“Westerners may have physically left their colonies old colonies in Africa and Asia, but they retained them not only as markets but as locales on ideological map over which they continued to rule morally and intellectually.”(Said 27)

The citizens blindly imitate and follow the foreign culture. The cultural enslavement is clearly seen in the country. Baako refuses to follow the Western clothing culture, when his mother tells him to wear coat on the day of ceremony. He says- ‘Why else would I wear tuxes and suits in this warm country except to play monkey to the white man?’ (Armah145)

Foreign return Ghanaians are expected behave like whites. The citizens who follow and imitate foreign Western culture of whites are respected everywhere in the society. There is no respect for the native blacks who follow indigenous ways of life. Brempong says to Baako: “If you were an expatriate, a white man, it wouldn’t matter. You’d have things easy, even without real qualifications. But when you present yourself with your black face like their own, there’s no respect. You’ll see”. (Armah74)

Well-educated, honest and socially committed citizens like- Ocran, Baako, Juana, etc. feel isolated and helpless, when they see that so many uncontrollable negative activities are happening around them. They always face strong opposition, when they try to correct and transform the society. Other educated citizens in the country just surrender to the situation. Juana tells it to Baako-

‘[T] he doctors here know things are a mess. But they accept it. Like some hopeless reality they can’t even think of changing, except to make the usual special arrangements for Senior Officers, friends, what you have. They told me I was wasting my time talking of a changed approach. A couple of them got very hostile and said I was wasting their time. Just like at the ferry.’ (Armah 192)

The failure of public organisations is also responsible for decadence in the society. The public organisations like- public works department, literary association, television corporation, etc. are established to address and resolve the burning issues of the citizens. Some of the insensitive and irresponsible officials in these organisations avoid these concerns and some others use their power and authority to amass wealth. Frauds in such organisations are routine in the society. Ocran tells to a junior artist-

‘All you do is think of that bloody Foundation money first. Suppose it didn’t exist? Look your attacks on Asouka Russel are just stupid. All she’s done is to find a way to make money without working. She’s no writer and she knows it. (Armah170)

There is no scope given to the concerns of the common citizens such as slavery, exploitation, survival, etc. in the various programmes organised by these organisations. When Baako, the protagonist, tries to address these issues in his creative writing, his scripts are rejected. The reason given to him is that these problems are not part of the native culture anymore. Baako harshly criticises the attitude of his boss- ‘So, this aggrey kind of attitude is important. The educated really thinking of the people here as some kind of devils in a burning hell, and themselves the happy plucked ones, saved.’ (Armah 212)

Literary activities in Ghana are indirectly controlled by Europeans and Americans. They fund these activities and control them. They force native artists to write from their perspective. They scrutinise the writings of natives and do changes as per their wish. Mr. Boateng, a native novelist says-‘I know. Everybody thinks I’m the editor of Jungle magazine. Secretly speaking, though, I’m only a kind of subeditor. The fools in London do what they like with my stuff before they print it. Ah, this life.’ (Armah156)

The corrupt native elites like Asouka Russel and Asante-Smith co-operate the Westerners to maintain dominance over their fellow citizens. Edward Said aptly comments- “An entire massive chapter in cultural history across five continents grows out of this kind of collaboration between natives on one hand and conventional as well as eccentric and contradictory representatives of imperialism on the other.”(Said 318)

The impact of decadence on the society is twofold. The citizens either succumb to the situation or they protest against it. Majority of the citizens surrender to the situation. They accept it and try to adapt to it. Only few sensible and honest citizens like Ocran, Baako and Juana do not surrender and even prevent others from succumbing to the negative situation in the country. They advise others also to ignore the undue expectations and temptations and to contribute something positive and substantial to the development and well-being of the society. Ocran, a senior artist, rightly advises to Baako-

‘The relatives, you keep talking about them. I suppose you’re right in not blaming them for wanting things. But it’s senseless to get sick because you can’t help them get what they want. There’d no end to these wants once you started destroying your life to satisfy them. They’re not interested in your hopes, have you thought of that? “You have something to do. Forget about the rest and get on with it.” (Armah274)

Conclusion:

Several inter-related causes of decadence are depicted through various characters and incidents in the novel. The dominance of Euro-Americans and corrupt native elites are the major root causes of the decadence in Ghana. Armah has suggested feasible ways to eradicate the decadence and achieve true independence. The educated and sensitive citizens like Baako, Okran and Juana are shown as real fighters. They all try to bring about awareness among their fellow citizens by leading from the front and by walking their talk. They face

opposition everywhere at- family, workplace and community; however, they do not give up at transforming the society.

Armah gives the message that his fellow Ghanaians and Africans should follow their pre-colonial pure native culture and must strongly oppose any kind of foreign attempt of dominance and interference to exploit country's natural and human resources. He aims at revival of indigenous culture. He suggests that every citizen of the country should contribute substantially to the mission of uprooting colonialism in all forms and achieving the dream of true independence

Works cited:

1. Abdou, Labo, Bouche. Colonial Effect or African cultural influence on corruption: A literary approach. Journal of African Studies and Development Vol.2.5 (Aug.2010): 109-113. Web. 21 August 2012
2. Armah, Ayi, Kwei. Fragments. Senegal: Per ANKH.. 2006. Print.
3. Arowolo, Dare. The Effects of Western Civilisation and Culture on Africa.Afro Asian Journal of Social Sciences, 1-1. (2010): n. pag. Web.01 June 2013
4. Bamgbose, Gabriel, Sunday. The Black Man's Ordeals: A Post-Colonial Reading of Kofi Anyidoho's Ancestral Logic & Caribbean Blues. The African Symposium: An Online Journal of the African Educational Research Network. 13:1 (June 2013): 34-41
5. Kehinde, Ayo. Post-independence Disillusionment in Contemporary African Fiction: The Example of MejaMwangi's Kill Me Quick. Nordic Journal of African Studies 13.2. (2004): 228-241. Web.21 August 2012
6. Lutta, Joseph. Neocolonialism Rebranded: How Foreign Powers Keep Africa on its Knees. WardheerNews.com. 21 August 2011. n. pag. Web.11 October 2013
7. Nyikal, Harold. Neo-colonialism in Africa: The Economic Crisis in Africa and The Propagation of the Status Quo by the World Bank/ IMF and WTO. (June 2005). Web. 17/12/2013 (<http://www.stanford.edu/class/e297a/Neo-Colonialism%20in%20Africa.pdf>)
8. Said, Edward. Culture and imperialism. London:Vintage Books. 1994. Print
9. Wanyama, Fredrick. Some Positive Aspects Of Neo-Liberalism For African Development: The Revival Of Solidarity In Cooperatives, International Journal of Arts & Commerce. 2.1 (January 2013): 126-148 Web 17/12/2013

Nehru's views on Economic Policy of India**Prof. Vijaykumar Shripatrao Panaskar,**Assistant Professor,
Department of Political Science,
Balasaheb Desai College, Patan
Dist – Satara, Maharashtra**Introduction –**

At the very outset, one has to keep in mind that the aim of all economic philosophy is the eradication of poverty and destitution of the masses. Nehru's aim is no exception to this. Gandhi had already given impetus on the eradication of poverty. Nehru decided to tackle this problem with his modern mind and scientific temper. "Scientific socialism, tempered by his intense humanism, thus became his intellectual tool." (Venkatsubbiah 6) In his formative years, Nehru had a fascination for British socialist ideas. Thinkers like Shaw and Wells advocated "socialization of essential services and basic industries within the framework of parliamentary government as the best means of eliminating poverty and ensuring work for all." (Venkatsubbiah 6) When he visited Soviet Union, he was influenced by her efforts of transforming the society. Apart from his differences with communism, he was impressed by Marxist philosophy reflected in the 'Das Capital'. In fact, "...it was really his study of Marxism and of the Communist experiment in Russia that sharpened his interest in the possibilities of socialism for economic development and social equality." (Venkatsubbiah 6)

Nehru's views on Economic Policy of India -

When the British left India in 1947, there was total confusion in the country as a result of large scale transfer of population and violent Hindu-Muslim clashes and animosity that "almost reached the dimensions of a civil war...Nehru was confronted with an economy that was in a shambles as a result of nearly two centuries of colonial exploitation..." Consequently country's economy was greatly hampered. At this juncture his past knowledge and experience came to his help. Before independence, he had been to the Soviet Union as an invitee. There he observed astonishing socio-economic transformations brought about by the New Economic Policy initiated by Lenin. And at that time, Nehru must have thought planning an economic programme for the development of India. In other words, it can be said that Nehru's economic policy was greatly based on the New Economic Policy (NEP) of Russia.

The goal of the economic policy in the 1950s was to raise per capita income in the country by means of industrialization. The decision on this was already taken in 1938 in the National Planning Committee of the Congress set up during Subhash Chandra Bose's presidency. Nehru was given the responsibility of planning the economy of a future India. He appointed the National Planning Commission (NPC) in 1938 to help in framing such policies. This committee, in due course, devised a comprehensive plan of development and its subcommittees produced twenty nine volumes of recommendations. Going through the speeches of Nehru, we find that the economy had remained his major focus of attention even among the debates on social policy in the Lok Sabha.

Nehru was in two minds 'about socialism until he visited the People's Republic of China and the Socialist Republic of Vietnam in 1954.' (Patnaik 5) Thereafter the confusion that he had in his mind regarding socialism was cleared away. He took a definite stand in favour of 'socialism' and consequently it was incorporated in the resolution passed in the congress session at Avadi. "But he left it vague without attempting to define the term 'socialistic' which, however, implied that the pattern of society that he was planning to build would be Left-oriented, giving the INC a Leftist image..." (Patnaik 5) He disagreed with Gandhi's approach to certain economic issues. He could support to Gandhi's opposition to modern industry. 'He also rejected Gandhiji's theory that the rich are the trustees of the poor.' (Venkatsubbiah 7) Nehru's preference for mixed economy appeared to be appropriate in the initial phase of India. He was a great visionary. He wanted to improve the economic condition in the country. His visionary outlook evolved from his great fascination for history and science and a glimpse of which is also seen in his economic policy. In a way, we can say that his economic policy was marked by the 'scientific-humanist temper.'

To define the role of the State in the economy, a resolution was passed in the congress session held at Karachi in 1931. It declared that 'the State shall own or control key industries and services, mineral resources, railways, waterways, shipping and other means of public transport.' (Patnaik 5) In order to carry out his economic programme, Nehru instituted a Planning Commission in 1950. In the first Five-Year Plan which was initiated in 1951, there was a reflection of his socialist thinking. He took corrective measures to amend the imbalance in the economy caused due to World War II and the Partition and resolved to take up necessary steps to minimize inequalities in income and wealth. In this five-year plan, there was a suggestion of

nationalization of heavy industries, mining and infrastructure like railways, roads, power and irrigation. This plan was intentionally devised laying the foundation for future development.

The Second Five-Year Plan was very significant in the sense that Nehru took a firm decision to implement his long-cherished concept of socialism by nationalizing heavy industries and construction of hydro-electric power plants under the public sector. Professor P. C. Patnaik played a key-role in drafting the Second Plan. This development strategy was carried on in the Third Plan (1961-66). While devising these plans, he took care not to upset the prevailing socio-economic system. "During the Nehruvian era, which covered the periods of the first two Five-year Plans and ended midway during the third Five-Year Plan with his death in 1964, India's average annual growth rate of the GDP was 4.1 per cent. It was much above that of other Asian countries, including China's which was only 2.9 per cent during the same period. More importantly, inequality had declined in India and thanks to the inclusive nature of the economy this trend continued beyond the Nehruvian era." (Mohanraj 3) Nehru could work for economic development and social justice at the same time only because of the inception of Planning Commission and the Five-Year Plan.

"State supervision of development along planned lines, dividing activity between the public and the private sectors, preventing rise of concentration and monopoly, protecting small industry, ensuring regional balance, canalizing resources according to planned priorities and targets, etc. — all this involved the setting up of an elaborate and complicated system of controls and industrial licensing, which was done through the Industries Development and Regulation Act (IDRA) of 1951. Further, the balance of payments crisis and acute shortage of foreign exchange that occurred in 1956–57, at the very start of the Second Plan, led to the imposition of stringent import and foreign exchange controls." (Patnaik 6-7)

It was because of extensive planning, India could achieve growth in Gross National Product, agriculture and industry. India's national income grew at an average rate of about 4 per cent per annum, between 1951 and 1964-65. However, during the course the Third Plan, India country suffered due to drought and a war. And Indian agriculture grew at an annual rate of over 3 per cent. All the same, the excellent agricultural growth achieved during this period was not sufficient to meet the growing demands. As a result, India had to import food grains during the first three plans. Since 1956, India had to depend upon the US for importing food grains. As regards to industrial development during the first three Plans, India grew even more rapidly than agriculture, at a compounded growth rate of 7.1 per cent per annum between 1951 and 1965.

Summery -

During the First Plan itself, well-equipped national laboratories and institutes were established by the Council of Scientific and Industrial Research for "conducting fundamental and applied research in each of the following areas: physics, chemistry, fuel, glass and ceramics, food technology, drugs, electro-chemistry, roads, leather and building. In 1948 the Atomic Energy Commission was set up, laying the foundations of the creditable advances India was to make in the sphere of nuclear science and related areas. This was in addition to the unprecedented increase in the educational opportunities in science and technology in the universities and institutes." (Patnaik 8) In short, Nehru kept on highlighting land reforms, mixed economy and five-year plans for all sided growth of India.

Works Cited:

1. Mohanraj, V. M. Nehru and His economic Policy. Mainstream, Vol. No. 23, New Delhi, May 28, 2016.
2. Patnaik, Prabhat. The Nehru-Mahalnobis Strategy. JSTOR, Vol. No. 43, March-April, 2015
3. Venkatasubbiah, H. Nehru's Economic Philosophy. The Hindu, Bengaluru, May 27, 2017.

QR Code And Library Services

Sandeep Kurade

Librarian

Shivraj Arts, Commerce and D. S. Kadam Science College,
Gadhinglaj, Tal :Gadhinglaj, Dist : Kolhapur 416502

Abstract

QR codes are two-dimensional matrix barcodes. Last decade witnessed a steady growth in commercial and business oriented usage of these QR codes with the advent of smart and web capable mobile phones. But the movement of using QR codes in Library & Information field is still in its primary stage. This paper explains application of QR Codes in Library resource and service awareness activities. The present study focuses on brief introduction to QR codes along with how it works and its features. It also attempts to explain the use of QR codes in libraries, with special reference to QR code implementations in Library. This paper serves as a guide to all those who want to implement QR Codes in their Library.

Keywords: QR Codes, Library Marketing, Smart phones

1. Introduction

Academic libraries are shaped and influenced by the objectives of the institution to which these are attached. Primary motto of these libraries is to maintain standards of teaching and research. The academic libraries in higher education are at the central of the advancement of whole of the academic activities.

Academic Libraries have collection of sources information and similar resources, made accessible to all stakeholders of institution for reference and borrowing. A libraries collections include books, periodicals, newspapers, manuscripts, films, maps, prints, documents, microfilms, CD's, DVD's, e-Book,, e-Journals, online databases, etc.

Today's age is information age and huge information is generating all over world day by day. It is tough task to librarian to acquisition such information and disseminates the same. Many peoples are working on same topics all over the world and all are eager to know the progress of work. Libraries are playing important role in this information communication area through periodicals.

2. Students and Smart Phones

In today's scenario most of the users of academic libraries are techno savvy. They use technology very easily and effectively. Technology has changed the expectation of library users. In this context libraries are modified to such a way that they can fulfill the needs of these techno savvy users using technology to give service to them. By adopting recent trends, technology library can give effective services to the users.

Smart phones are mobiles phones with more advanced computing ability and connectivity that comprises of functions such as portable media, low-end compact digital cameras, GPS etc. This boosts smart phone demand in market. College students are using such phones and they are master in it. Mostly they are consuming their time on phones. Academic library have opportunity to take the benefit of this behavior of student. Libraries should think how to give the services using new technology. One of the option is Quick Response Code (QR Code).

3. QR Code

Quick Response codes or in brief QR Codes, are two dimensional (2D) matrix barcodes that is scanned using exploitation sensible and web capable smart mobile phones having camera, with QR Reader put in as default application, allows one to access some pre-written content such as a web site address, email address, details of things within the catalogue, phone numbers etc.

QR Code is a reasonably 2-D symbology developed by Toyota subsidiary Denso Wave in 1994 with the first aim of being a symbol that is easily decoded by scanner instrumentation at high speed with additional knowledge content than conventional barcodes. Conventional Universal Product Code contains decoded data in one direction i.e. vertically into bars and house in between; whereas QR Code contains decoded data in each the directions i.e. vertical and horizontal direction. QR code is capable of holding additional volume of information than barcode, which is even a whole bunch of times as abundant data. The figure of QR Code is as follows

E-Mail Us

3.1 Encoding QR Code

Information encoded into a QR code by QR Code generator. Data can be easily encoded in to QR codes by using any freely available QR code generators, enter the information to be encoded in to the sphere provided by generators. QR code generators may ask you to enter data to 1 to several Data Fields available, supported what data you're encoding. Once all the information fields crammed with necessary data in correct format QR code generator can publish the QR code for the data, which is able to be in the main in image format (JPEG, BMP, and PNG etc.). This could be used directly on internet or mails in e-format or may be revealed in Print format.

3.2 Decoding QR Code

Decoding of QR codes may be done by on-line QR code decoders associated with any internet enabled good phone that has QR code Reader software. If not the software may be downloaded from internet. QR codes may be decoded with on-line decoder like ZXing Decoder on-line, MiniQR, on-line Barcode Reader, Saint Patrick Wied QR Generator, QR Code Generator and Recovery. QR codes can also be decoded with good Phone's Camera by inform towards QR code and scanning with image capture. Then pre-installed QR code reader decodes the QR code and displays content as text or uniform resource locator format. QR Codes additionally prompt your mobile device navigate to an internet page actions like dial variety, send SMS, Save Reminders, save variety to Phone Book etc

Some of the QR Codes designed to offer multiple functions from advanced smart phones.

3.3 Why QR Codes

There are various features that underline the necessity of QR Code. Some are listed below

1. Barcode can store a maximum of 20 digits; whereas QR Code can capable to store hundred to thousand-fold of more information.
2. QR codes are capable of handling all data varieties, such as Alpha-Numeric, Special characters, Kanji, Kana, Hiragana, binary and control codes.
3. A QR code Data storage capacity: Max. 7,089 numeric characters, Max.4,296 alphanumeric characters, Max.2,953 binary bytes, Max.1,817 Kanji, full-width Kana characters or a mixture of all others.
4. QR Codes very little output Size is needed, as QR code carries data both horizontally and vertically.
5. QR Code has error correction capacity. Even dirty or broken image is repaired and max. up to 30% code will be corrected.
6. QR Code is readable from any direction across 360 degree (omni-directional).
7. QR Code has got Structured Append Feature, where QR Code is divided into multiple data areas and all the information is stored in multiple QR Code symbols that can be recreated as single data symbols.

4. QR Codes in Academic Libraries

With the advent of smart and Web capable mobile devices, we are witness to a steady growth in commercial and business oriented usage of these QR codes. Modern Libraries and its services are best placed to implement application of these QR Codes. These codes are capable to deliver required information to modern day Library users and give them quick access to the information whenever and wherever they want.

Online catalogues to be replaced with these new generation interfaces to reach the expectation of Mobile-Tech savvy library users. 'Want to know more about the book from library before you check-out?' Using your smart phone to scan the QR code to read Book review and rating by other readers on publisher sites. QR codes can be most effectively added to the communication as a dynamic component which otherwise non interactive.

Marketing of Library products and services is essential to create the awareness amongst the library users because those who lack of information may not even be aware of these products and services available in your library.

QR codes can be used in order to:

1. Promote information resources and events;
2. Create need for information;
3. Manage information explosion;
4. Create awareness;
5. Information dissemination;
6. Connect with user community.

5. Library Services Using QR Code

Some of the Library services or activities that can be coded are:

5.1 Ask your Librarian Service

Library can start Ask your librarian service through QR Code by placing its poster around library building, at important places of institution as well as on the website of institution or library. Once reader will scan this QR Code it will popup new SMS, WhatsApp Message box, new E-mail Message box with predefined librarian's Contact details where they can send their query and gets the information. It will save the time of user and library too. This service makes library to connect with more readers.

5.2 Link to websites and e-Resources

Library can provide QR Code for important Websites and online e-resource links like: Library Website, Online Journal/ Magazines, Online Dictionaries links, online databases as well as to Apps, if any available. QR code also allows to bookmark important links, with the bookmark title of your choice.

5.3 QR Code for WEBOPAC

With Wi-Fi enabled Library, User no longer required computer to use Web OPAC. They require a Smart Phone now to access Web OPAC even in the midst of book stack area. The smartly designed QR Code enables access between Smart Phone and library management server to retrieve real time status of the documents they are searching for. In case of the title available in online electronic format, book will have QR code for the online eBook to read it on the screen or allow to Bookmark the link. User also can reserve the document from anywhere by using QR Code.

5.4 QR Codes for Library Awareness / Marketing Events

The QR code for an event can contain data for a Library Awareness Sessions or Marketing events like Book Exhibition etc. Event QR codes can be created with basic information like event title, start and end date and time, location, etc. Generated QR code should be published on event poster or even webpage. Event QR codes allow library users to save the event in their Smart phone calendar, which even reminded on the event date, to assure attendance to the event.

5.5 User Orientation Programme

For the optimum use of Academic Library user orientation is very essential. In Academic Library User Orientation at a glance is very difficult task due to the huge number of students and limited time span. Here we can make video of user orientation. We can generate QR Code for this video and can place in such a place in library the student will scan it and can see the orientation video on their mobile and will get oriented. Thus we can reach maximum users in minimum time.

5.6 Financial Service

Most of Academic Library takes annual library fees from the users. Apart from fee library provides some paid services e.g. Reprographic Service, Current Awareness Service(CAS), Special Dissemination of Information (SDI) etc. If we provide the bank account number through the QR Code user can easily transfer the money to the library account. This service is helpful to user and library because it will save the time of user and library as well as it will prevent the mal practices. This service will help for national mission Cashless transaction.

5.7 Feedback Service

Academic Libraries takes feedback regularly in the academic year. The traditional method of taking feedback is to provide a questionnaire at the end of academic year to the user in print format and collect. After collecting the feedback it has to be tabulated and analyzed. It is very lengthy, hectic process. Sometimes user are unhappy to give feed because while we are asking to give feedback they might be in hurry in examination related work or any other. Through QR Code library can provide link to online feedback form and by scanning this code user can give feedback according to his time availability as well as from anywhere and anytime throughout the academic year. This regular feedback will help us to enhance the library services. This method will also overcome the problem of all the traditional lengthy, hectic process.

6. Conclusion

Libraries need to be upgraded with new technologies to cope with modern tech savvy users. Smartphones are now most common internet access tool used by current generation. QR codes are free of cost to create, but they create new paradigm and dimensions to the library resources and services. Libraries can reach

out user community and create awareness about its resources, services and events. QR code is such great technology which helped Library to cater most crucial user demand for access to information through mobile phones. QR codes can market its products and services; to develop as information dissemination tool and a feedback mechanism. Library Marketing through QR codes is quite easy. Adoption of the QR code in library marketing will help to improve services for users and will enhance the reputation of library and information services and professionals.

References

1. Ashford, R. 2010. QR Codes and Academic Libraries: Reaching Mobile Users. *College and Research Libraries News*
2. Gupta O. P. 1998. Library and Information Services in University and College Libraries in India, New Delhi, Reliance Publishing House.
3. Mujumdar, Ramprasad., Ghosh, Smritimoy., and Mondal, Jishnu. "Application of QR Codes in Academic Libraries: With Special Reference to Library, Visva-Bharati," Proc. NACLIN 2015, pp. 293-304, 2015 (Conference proceedings)
4. Shettar, Iranna. 2013. QR Codes in Libraries: New Delivery Tool for Library Marketing and Information Dissemination. *Journal of Library Management*, 2(3-4), pp 61-69

The Effect of Yogic Training Program on Stress of Athletes

Mrs. Shreedevi A. Pawar (Hirugade)

Asst. Professor of Physical Education,
Smt. Kasturbai Walchand College, Sangli.

Abstract-

The present study aims at finding out the effect of yogic training program on stress of athletes. The study was conducted at Krida Prabhodini in Miraj and Sangli Sports Foundation in Sangli. Practice time was 45 minutes and the duration was 3 months. 40 male athletes between 14-17 years (20 athletes from Krida Prabhodini, Miraj and 20 athletes from Sangli Sports Foundation, Sangli.) were taken for the study. Yogic training program includes prayer, chanting of Omkar, pranayamic breathing technique, relaxing asanas and yoganidra. The study was conducted in three phases Pre-test, Training or Treatment and Post-test. Stress of athletes measured by stress scale (paper and pencil test) named Bisht Battery of Stress Scales (BBSS) in Hindi. The result shows a significant difference found between pretest and post test of control and experimental groups as well as residential and non residential groups. Improvement in the dependent variable groups that is reduction in stress level of athletes may be because of independent variable that is yogic training program.

Hence it may be inferred that three months (12 weeks) selected yogic training program has significant effect on stress of athletes from Krida Prabhodini, Miraj and Sangli Sports Foundation, Sangli.

Introduction –

Industrial revolution in 1920 caused fast development in all sectors. Its effect was seen in the sports field also. Due to modernization in sports performance of all players improved tremendously. Sequentially physical fitness developed. This led to development of infrastructure like surface, equipment. However performance of various players did not improve. Research led to understand the underlying psychological reasons for the same.

Our lives today abound with tension, dead lines, traffic jams, and long hours at work, the list is seemingly endless sometimes. Stress is our body's internal reaction to external stimuli coming from the environment. Stress is every where and because of it, it dramatically affects the performance.¹

Modern organizations presently recognize that people face various types of stress in their daily work and personal life. Stress is an inherent part of life; it can not be totally eliminated. There is no escape from stress in modern life. People working in every place, develop emotional or physical problems which results in stress. The term stress has been derived from the Latin word 'stringere' which mean to draw tight.²

Background of the study-

The study of stress has become very important to sports psychologists and research workers in the field of physical education. Expressions such as 'choking', 'having butterflies' and 'getting high' are often used to describe the various effects that stress can have on a person who cannot cope with the anxiety that it always present in any activity of sports.

All the players have been fearful in various situations during the play. Sometimes fear trains them into inaction.

1) Lussier, R. Kimball, D.(2004). *Sports management principles, Application skill and development*. Ohio: Thomson Southwestern.

2) Dhekale, V.S. (2007). *A study of job stress between different occupations and it's relation with job involvement*. Doctoral Dissertation, Shivaji University, Kolhapur.

In the stressful setting provided by competitive players, it is not unusual to observe a player who either chokes, or whose fears interfere with his effective performance.

Concept of Stress-

The word stress is derived from the Latin word "stringi", which means "to be drawn tight". Stress can be defined as follows,

In medical terms stress is described as "a physical or psychological stimulus that can produce mental tension or physiological reactions that may lead to illness." When you are under stress, your adrenal gland releases corticosteroids, which are converted to cortisol in the blood stream. Cortisol has an immune suppressive effect in your body.

According to Richard S. Lazarus stress is a feeling experienced when a person thinks that the demands exceed the personal and social resources the individual is able to mobilize.

Hans Selye, who was an endocrinologist, introduced the concept of stress in 1936, in the life sciences. He is considered one of the founding fathers of stress research. His view in 1956 was that "stress is not

necessarily something bad – it all depends on how you take it. The stress of creative successful work is beneficial, which that of failure, humiliation or inflection is detrimental”. He believed that the biochemical “effect of stress would be experienced irrespective of whether the situation is positive or negative. Hans Selye (1975-76) defined stress as a variation from one’s state of being in “eustress” which is marked by man. Specific to any demand made on it to adopt. Selye divided demands into three categories –

- 1) Distressors – Negative Stressors
- 2) Eustressors – Positive Stressors
- 3) Neutrals – those stressors that by themselves have neither a negative or positive effect on us.

Warr and Wall (2975) defined stress in terms of an individual’s experience of tension, anxiety, fear, discomfort and associated psychological disorders resulting from aspects of work situation, which depart from optimum (either too little or too much work.)

Jarry and Jary (1995) advocated that stress is a state of tension produced by pressures or conflicting demands with which the person cannot cope adequately.

There are two faces of stress one is constructive or eustress and the other is destructive or distress. (Wood, wallance and others, 2004)

Eustress is defined as a good type of stress that stems from the challenge of a pleasant activity (It) pumps you up, providing a healthy spark for any task you undertake.”

Distress is defined as “a bad type of stress that arises when you must adapt to too many negative demands.”

Stress and life-

The modern life is full of stress. As organizations became more complex, the potential for the amount of stress increases. Urbanization, industrialization and globalization are causing increasing stresses.

Stress is an integral part of our lives. “It is a natural byproduct of all our activities.” Life is a dynamic process and thus forever changing and stressful. Our body responds to acute stress by liberation of chemicals. This is known as the fight or flight response of the body, which is mediated by adrenaline and other stress hormones. In other words, stress is the state of increased arousal necessary for an organism to defend itself at a time of danger up to a certain point stress is beneficial.³

3) (Stress, sports and performance html. Retrieved March16, (2009), from <http://serendip.brynmawr.edu/bb/neuro 03>)

So, stress is a vital force of our life system, it is essential for our life. What is required is that the stress should be positive, conducive to our survival. It should not be negative, which is harmful for us.⁴

Stress and sports performance-

Various studies have shown that exercise helps relieve stress for people young and old; however, stress can be both helpful and harmful.

Sports are beneficial and can lead to a well-balanced healthy lifestyle because they teach teamwork, dedication, responsibility and many other qualities you will rely on later in life.

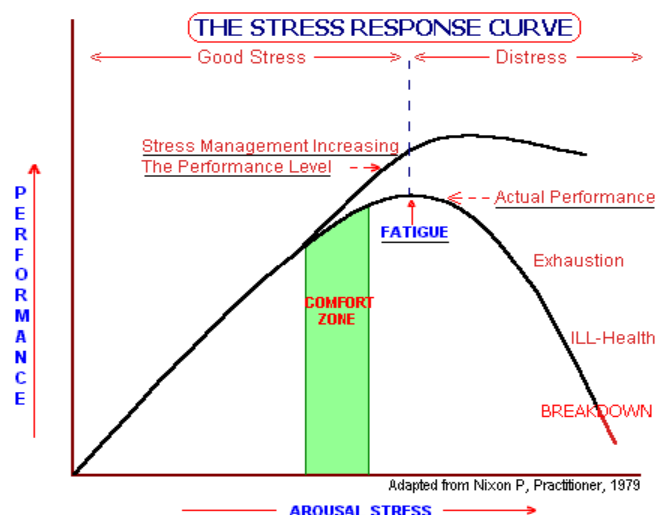
The relationship between stress and performance in sport is a central topic of investigation for sport psychology and has been quantitatively explored in depth over the last 3 decades.

The ability to cope effectively with stress is suggested to be one of the most important determinates in athletic performance (Patmore, 1990).

Stress, however, means different things to different people. Apart from individual differences in preferred arousal levels, or the conditions and circumstances one athlete finds stressful in comparison to another athlete, psychological responses to stress contribute to athlete’s perceptions looking at the way athlete’s experience the dynamic shifts of emotions in sport may contribute to understanding the stress performance relationship.

Psychologists once believed that stress actually improves performance of a wide range of tasks. They held that the relationship between stress and performance takes the form of an upside-down U: at first performance improves as stress increases, presumably because the stress is arousing or energizing. Beyond some point though, stress becomes distracting and performance actually drops as depicted in the following fig.

4) Shukla, A. (2003). *The 4-lane Express Way to Stress management*. New Delhi: Unicorn Books, p.p. 14)

Stress management-

Stress has become increasingly dominant factor in all fields of business, education, sports. Stress can be temporary over a long term period and either is mild or severe. The effect of stress on sportsmen depends upon the duration and how sportsmen handle it effectively.

Stress management techniques like hypnosis, meditation, progressive relaxation and other methods have been used as aids against stress in various fields. Most research on the effects of relaxation and meditation has been carried out on physiological or psychological level studying the variables of performance and health.

Common techniques of stress management –

Relaxation exercises, visualization/imagery, self talk, positive thinking, goal setting, motivation, thought awareness, physical activity, video review, time management, healthy diet, developing hobbies, acquiring problem solving skills, social support, mental imagery, stretching etc.

Yogic techniques such as asanas, pranayama, meditation, chanting of Omkar, yoga nidra etc.

Concept of Yoga-

Yoga is timeless and ageless. It is an ancient science of well being. It is suitable to everyone to practice at any age. The term ‘yoga’ is derived from a Sanskrit word ‘YUJ’, means to join, to bind, union or communion. Generally the word is used for the union of our ‘will’ with the ‘will’ of God. It also means yoking of all the powers of body, mind and soul to God. Yoga also refers to discipline of the intellect, the mind, the emotions and the will. Thus, in a broad sense, yoga signifies spiritual discipline.⁵

Yog as ‘CITTA – VRITTI – NIRODHA’

Yoga is the inhibition of the modifications of the mind. This means that it prevents the contents of the mind from taking different forms.⁶ Yoga is a way of life, an integrated system of education for the body, mind and inner spirit. This art of right living was perfected and practiced in India thousands of years ago but, since yoga deals with universal truths; its teachings are as valid today as they were in ancient times.⁷

It has been said in Upanishada that the life breath to the immortal wind of spirit and the body ends in ashes.

According to Patanjali, the joining of body to mind and together joining them to self (soul) can be achieved by the practice of eight-fold path known as Ashtangayoga (stages of yoga).

Yoga and Sports performance-

We see yoga has many meanings: discipline, union, concentration, attainment. The purpose of yoga is to stretch the muscles, strengthen the body and increase concentration.

5) Uppal, A.K. (2004). *Physical Fitness and Wellness*. New Delhi: Friends Publication.

6) Patanjali Sutra (2-1).

7) Sivananda Yoga Vedanta Centre, (1996). *Yoga Mind and Body*. A Dorling Kindersley book

Yoga practices includes traditional elements like morals and ethical principles (yama, niyama), yoga poses to help keep the body fit, the repetition of mantras, yoga breathing exercises (pranayama), calming the mind and body through concentration, meditation (yog nidra) and enlightenment.⁸

Many researches show that yoga can help to improve performance in certain games. In fact, the application of yoga in professional sport has become an interesting aspect in itself. A number of books have been written attesting to the fact that yoga is useful in improving the qualities of different games. It has been

found to be especially helpful to sportsmen to improve their concentration, overcome their handicaps and increase their level of physical fitness.⁹

Scientific investigations on the main components of yoga have concluded that yoga improves mind-body co-ordination by increasing physical tone and awareness while improving mind and breathe control, which are necessary components for better performance in sports competition. Meditation and yognidra has been proven to reduce anxiety, stress and muscular tension and it aids in the process of focusing and refocusing on an object, which is essential to athletic performance.¹⁰

Sports training also required a holistic approach, unifying the body and mind through yoga. Yoga exercises and techniques derived from yoga indirectly affected technical and tactical preparation, since they also have significant direct effects on the physical, psychological, theoretical preparation and on the regeneration of the strength process.¹¹

Yoga as a therapy in developing psychological skills and physical training for sports and the effects of meditation, breath control and yoga postures in the enhancement of increased athletic performance.

8) <http://www.yoga-breathing.com/yug/systems of yoga>.

9) Gharote, M.L. (2004). *Applied yoga*. Kaivalyadhana, Lonavala, P.P. 38.

10) <http://www.chiroweb.com/>

11) <http://www.indianetzone.com/rss/>

The benefits of yoga postures (asanas), breathing (pranayama) and meditation (dhyana), yognidra include increased body awareness, release of muscular tension and increased co-ordination between mind and body.

Yoga is a science as well as an art of healthy living physically, mentally and morally and spiritually.

Objectives-

- 1) To measure the stress level of athletes.
- 2) To study the relationship between stress level and yoga.
- 3) To prepare the yogic training program for athletes.
- 4) To give suggestions for further research.

Material and methods-

For this study total forty subjects (n=40), 20 subjects from the population of 41 athletes from Krida Prabhodini, Miraj and 20 subjects from the population of 220 athletes from Sangli Sports Foundation, Sangli were selected randomly. The researcher made sure that the entire subjects were medically fit for going through the experimental requirements for this study.

For this study experimental method was used to collect the data. The design of this study has been planned in three phases.

Phase – I: Pre - test

Phase – II: Training or Treatment, and

Phase – III: Post- test

Yogic Training Program-

- 1) First prayer- 2 minutes.
- 2) Chanting of Omkar- 3 minutes.
- 3) Pranayamic breathing technique- 12 minutes.
- 4) Relaxing Asanas- 3 minutes.
- 5) Yoga Nidra- 20 minutes.
- 6) Chanting of Omkar- 2 minutes.
- 7) Last prayer- 3 minutes.

This yogic training program was conducted for 45 minutes, 6 days per week for 3 months.

Tools-

Tools applied for the study was stress scale (paper and pencil test) named Bisht Battery of Stress Scales (BBSS) in Hindi. This test having four components of stress as frustration, conflict, pressure and anxiety with 13 sub tests. The statistical tools used for analysis were mean, standard deviation and analysis of variance (ANOVA) followed by Scheffe's post hoc test.

Hypothesis and Result-

Hypothesis -There is no significant difference in frustration, conflict, pressure, anxiety, frequency score, quantity score and total stress due to treatment.

After data analysis experimental group showed significant superiority over the control group in frustration, conflict, pressure, anxiety, frequency score, quantity score and total stress score.

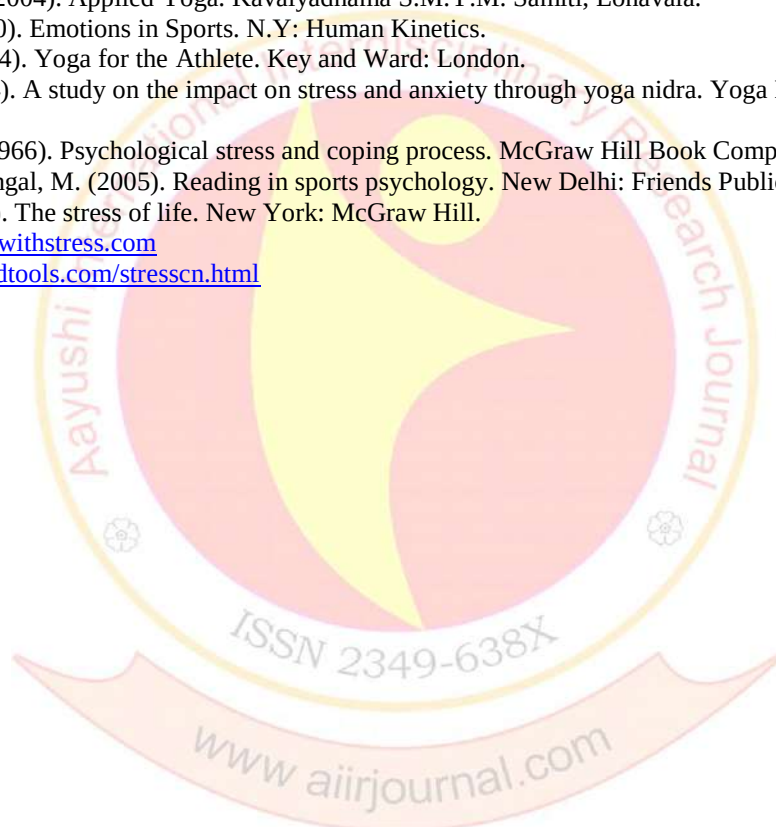
Conclusion-

The result obtained in this study is encouraging and revealed that yogic exercises or yogic training program was effective in stress management by reducing stress level as compared with the control group.

This study contributed a schedule of Yogic exercises that create an interest among the participants and help to manage stress. Properly designed yogic training program can be implemented as a reliable and valid strategy for managing stress of athletes. The present study recommends that schedule of 'yogic training program' be included in the curriculum not only to enhance the performance of athletes but also to manage the stress of athletes which causes further complications of various health problems.

References-

1. Alegaokar, P.(2000). Advanced Sports Psychology. Pune: Continental.
2. Anshel, M.H. (2006). Sport Psychology. N.Y: Benjamin Cummings.
3. Bhogal, R.S. (1998). Yoga psychology its relevance to stress, anxiety and emotional disorders.
4. Cox, R. (1978). Stress. London: MacMillan Press Ltd.
5. Dunbarm, H.F. (1914). Mind and Body. New York: Random House.
6. Gharote, M.L. (2004). Applied Yoga. Kavalyadhama S.M.Y.M. Samiti, Lonavala.
7. Hanin, Y.I.(2000). Emotions in Sports. N.Y: Human Kinetics.
8. Harvey, D. (1974). Yoga for the Athlete. Key and Ward: London.
9. Kumar, K.(2004). A study on the impact on stress and anxiety through yoga nidra. Yoga Mimamsa Vol.36, No.1.
10. Lazarus, R.S. (1966). Psychological stress and coping process. McGraw Hill Book Company, U.S.A.
11. Mohan, J. & Sehgal, M. (2005). Reading in sports psychology. New Delhi: Friends Publication.
12. Selye, H. (1956). The stress of life. New York: McGraw Hill.
13. <http://www.dealwithstress.com>
14. <http://www.mindtools.com/stresscn.html>

Prospects of Higher Education in Disciplines of Physical Education and Sports: A Study**Yashodhan K. Kharade**

College Director of Physical Education and Sports
Swami Vivekanand Vidyaprasarak Mandal's College
of Commerce, Bori Ponda Goa

Shriraj G. Parsekar

B.Ed. Student, V.Y.S. B.Ed. College,
Tondavali, Sindhudurg, Maharashtra

Abstract

The paper identifies the prospects of higher education in physical education & sports and to find out scope of higher studies in physical education. As we all know that physical education & sports plays the most significant role in our academic curriculum but less emphasis is given. In 21st century, physical education is not only physical training, sports coaching or merely indulging in play activities or physical fitness alone. It has emerged as a multi-dimensional discipline. This paper reviews different courses or degrees for an aspirant in physical education & sports. Paper highlights scope for physical education & sports as a career in the future & recent trends in this discipline with respect to upgradation of our education system. Although physical education & sports is a continuing area of professional opportunity, presently new areas of opportunity include: adult fitness, leisure services, athletic training, exercise science, sports writing, and broadcasting etc.

Introduction to discipline of Physical Education & Sports

A balanced physical education & sports program provides each student with an opportunity to develop into a physically-educated person; one who learns skills necessary to perform a variety of physical activities, is physically fit, participates regularly in physical activity, knows the benefits from involvement in physical activity and it's contributions to a healthy lifestyle.

From the time of origin of physical education & sports until well into the twentieth century the discipline had changed vastly. Earlier our ancestors have considered sports as only the source of entertainment. As year passed by physical education & sports was not only considered as source of entertainment but it has developed as a hobby and passion. Importance of physical fitness & sports can take us back to ancient era where war and fights was very frequent. For a warrior physical fitness was as important as his weapon and this physical fitness could have been achieved by playing sports and other related activities. The aim of physical education in the early years was attaining physical fitness which is a main requisite of the then citizens whereas now we are in an era, where we love sports and realize the importance of sports. Playing different kind of games at schools and colleges level need not be considered just as a hobby. One can think of building their career in physical education & sports to see various career options in it.

Today, we actually think of physical education more in terms of health and physical education. As we move forward in the realm of physical education we should look at the history of physical education as well as look at what we currently know, so a well-developed education covering health, fitness, and athletics can be implemented.

Objectives

- The objective of the study is to know the prospects of physical education & sports in the future and the study focus looking at the physical education & sports as career prospective in life.

Significance of the study

- There are various career options in sports academy, health clubs, sports goods manufacturing companies, and in the areas of marketing. Also, there are opportunities as a commentator, sports journalist, sports trainer, school/college teacher (physical training), and many more.

Career Options in Physical Education & Sports**Personal Trainer:**

The profession is generally not restricted by venue. They can work in gym, in their personal homes, in client's homes or outdoors. There are several different paths one may take to become a personal trainer. Personal trainers should have a strong understanding of physical fitness techniques. They should have a Bachelor's degree in Kinesiology or Exercise Science or Physical Education. There are several nationally recognized certifying agencies, including the Aerobics and Fitness Association of America, The American Council of Exercise and The National Academy of Sports Medicine.

Many personal trainers work independently for gyms whereas some start their own business. Personal trainers are usually paid on hourly basis. Employment of fitness trainers is projected to grow by 20% between 2018 to 2028, about as fast as the average for all occupations. Considering the present scenario where

everyone knows that health is wealth and the importance of good health has been highly recognized especially by the young generation as a result of which they have started enrolling themselves in gyms and fitness clubs.

Sports Lawyer:

The role of a Sports Lawyer is to act as both a lawyer as well as an agent taking care of the legal and financial interests of its clients who includes players, coaches and teams. Being a professional athlete is not at all a fun game. For every touchdown, for instance there is also a contract to be negotiated. Therefore every professional athlete needs the services of a Sports Lawyer. Sports lawyer need to perform variety of duties for which their clients pay them. They have to interpret employment contracts, negotiate salaries, bonuses and compensation for their clients. They have to also solve contract and labour disputes, negotiate sponsorship deals and to defend their clients in court against criminal charges as well as for breach of contract, harassment and other issues. A Sports lawyer also acts as an official representative to team owners, managers and sponsors so as to make sure that their clients are protected when they are off the field. At a time when sports are becoming more professional and the stakes are becoming higher than ever, Sports Lawyer shall be considered to be a viable career option in India.

Sports Scouts:

Sports Scouts are the ones who possess the ability to evaluate talent in young players. A Scout should extensively travel in order to see players on the field in action. He has to evaluate the sports skills of a player in relation to other players to determine whether he possesses the required potential of playing with the professional team in future. They also evaluate potential player's personal background as well as the level of enthusiasm, dedication and discipline towards their game by interacting with the players themselves or with their coaches, parents and teachers. Moreover Scouts perform their work in secrecy so that their opponents do not get information about their interest in certain players which may in turn harm the interests of their employing authorities.

If one aspires to become a scout, first and foremost he must have a passion for the respective game and should have willingness to spend a lot of time in it. Many former player or a coach having a lot of experience can opt for this profession.

The salaries of Sports Scouts vary depending on many factors such as years of practice, educational qualifications, geographic region and the reputation of the team in which he is currently working. Many scouts are self employed and are allotted with individual scouting assignments for which they are paid. The market for sports scouts is expected to grow faster than any other career in the next decade and the job features, a high level of competition for the scouting positions.

Sports Journalist:

Sports Journalists specialize in informing the public about the happenings in various sports events and related news. Sports Journalists can work for a variety of media outlets, including television, newspaper, radio and many more. They have to attend sports events and interview players, coaches and fans to report on a particular topic. They should develop relationship with various sports experts and have extensive contacts in the field of sports. If you think you have sheer passion for a particular sport or sports in general you are likely to settle in well as a professional sports journalist. To be an effective Sports Journalist one must have an intensive knowledge about every sport games in general.

Numerous colleges and universities offer undergraduate and graduate degree programs in journalism and communication which can prepare one for a career as a Sports Journalist.

A sports journalist can work for news agencies, website or television channels. Sports journalists working for renowned news agencies or television channels, are assigned to take special coverage of certain sports events like world cup, Asian games, Olympics, etc and report them. Also a sports journalist can even work as an independent sports journalist. Many sports journalists maintain their own blogs on the internet where they share the latest sports news along with their opinions and analysis. Even one can think of operating as a Freelance Sports Journalist who often sells his stories to larger organizations in exchange for fees. Maintaining of personal blogs or selling stories to the interested parties proves an added advantage for sports journalists of earning extra money. The best and famous sports journalists have remarkable incomes especially the cricket journalists who earn hefty amount of money in India.

Conclusion

The sports have opened-up many career opportunities for young talents in India. After acquiring training in various sports academies, one can optional for building a career as a sports person and play at state level first and then explore authorities national and international levels. Apart from serving as a player, experienced sports person can also work as a coach team manager, fitness instructor, umpire or referee, sports commentator, sports photographer, sports equipment supplier or manufacturer, and consultant. There are several academic institutes under sports authority of India (SAI) that impact training to young students to

transform them into talented sports person. In this vigorous and spirited field, what matters is not merely the number of years of experience in the field, but also the capability of the sports person to deliver excellent performance consistently.

References

1. <https://www.careerindia.com/courses/unique-courses/what-is-physical-education-scope-career-opportunities-011955.html>
2. <http://www.kheljournal.com/archives/2015/vol1issue5/PartA/52.1.pdf>
3. <http://www.healthandphysicaleducationteacher.com/dimentionsof-physical-education/nature-and-scope-ofphysical-education.html>
4. <http://entrance-exam.net/scope-after-bachelor-of-physicaleducation/>
5. <http://www.scirp.org/Journal/AimScope.aspx?JournalID=743>
6. http://www.physical-educationinstitute.com/history_of_physical_education.html
7. <http://twilson44.tripod.com/toddwilson/id13.html>
8. <http://www.excite.com/education/subject/brief-history-ofphysical-education>

Effect Of Yoga Training On Gout Patient

Dr. Mrs. Sunita Kale
H.O.D physical Education
Kamala College
Kolhapur.

Preeti Suryakant Jawale
M.A.II Year
Kamala College
Kolhapur.

Introduction:

Yoga is essentially a spiritual discipline based on an extremely subtle science, which focus on brining harmony between mind and body. It is an art of science of healthy living prynayama consists in developing awareness of ones breathing followed by wilful regulation of respiration as the function or vital basis of ones existence, It helps in developing awareness of ones mind and helps to establish control over the mind.

Gout is a form of inflammatory arthritis that develops in some people who have high levels of uric acid in the blood, the acid can form needle like crystals in a joint and cause sudden pain of joint ,swelling gout is caused by having higher than –normal levels of uric acid in body. This may occur if body makes too much uric acid has a hard time getting rid of uric acid .yoga reduce uric acid levels.

Some of the best and effective yoga pose which helps to reduce the level of uric acid in body and alleviate the pain, the regular practice of this aasanas prevent uric acid crystals from depositing in the joints, removing crystals that are already depositing in the joints by mobilizing and exerting them from body. Yoga reduce Painful gout inflammation.

Statement Of The Problem

To Find out effect of yoga training on gout patient

Objective Of The Study

- To study the effect of yoga and pranayama reduce uric acid level.
- To understand the benefits of yoga training on gout patients control the inflammation on pain and swelling and improve the movement of joints.
- To Improve the immunity through reducing the stress.
- To reflect into the uric acid level on the gout patient practicing yoga .

Hypothesis

- Yoga and pranayama training reduce uric acid level
- Yoga training reduce joint pain and swelling on gout patient

Singnifaction Of The Study

Recent scientifically studies of gout patient show that regular yoga practice can help reduce joint pain, improve joint flexibility and function and lower stress, and tension to promote better sleep yoga is definitely one option for people with gout patient yoga can also help a person with arthritis build muscle strength and improve balance

In addition yoga offers people with gout patient a form of exercise that is enjoyable enough to do regularly.

Methology**Selection of data:**

Although 40 subject selected by sample method between age group 30-50 years. the study participant gout patient were divided into 2 equal groups experimental group and control group. subject were taken form miraj sangli area of Maharashtra. The experimental yoga group did yoga training for six weeks the pre test and post test were taken for all the subjects before and after the training respectively.

Collection of data:

A uric acid test can be done as a blood test or a urine test.

Experimentel Design

The study was selected by sample method group design consisting as a pre test and post test the subject were randomly assigned into groups of 20 patients. The group were assigned as yoga training group and control group respectively pre test conducted for all 40 subjects on gout patients . the experimental group participates in their respective training for a period of six weeks, the control group did not participated any training.

Statistical Technique

The statistical technique was used to test the adjust post test difference among the experimental group when the adjust post test result was significant the post test used to fid out the paired mean differences.

RESULT

The statistical result of the study of correlation value 0.85.

GROUP	MEAN	SD	DF	T.VALUE
Before	8.6	133	61	0.90
After	0.55	609		

Interpretation

Here two group were selected for comparison i.e . before training and after training yes optional selected by trainers. Before giving training the mean answer to questionnaire was 8.6 and after giving training the answer were 0.55. the S.D before training was 163.4 and after training it was 110.45

Conclusion

Here to see whether there are significant difference between 2 means or not for comparison t- test is used . T .value is 0.90 when D.F is 61 the obtained t value is 0.90 hence there is a signification difference. hence it indicates that 2 groups differ at control of uric acid level.

Reference :

1. Allison Gandey (2005) Prevalence of gout climbing internationally, *Medscape Medical News*, June 9, 2005
2. Berman, Brian M., R. Barker Bausell, and Wen-Lin Lee. (2002) Use and referral patterns for 22 complementary and alternative medical therapies by members of the american college of rheumatology: Results of a national survey. *Archives of Internal Medicine*, 162 (7), 766-770.
3. Dash, M., and S. Telles. (2001) Improvement in hand grip strength in normal volunteers and rheumatoid arthritis patients following yoga training. *Indian Journal of Physiology and Pharmacology*, 45(3), 355-360.
4. Nagarathna Dr. R. and Nagendra Dr. H.R.; (2003) *Yoga for Arthritis*, Swamy Vivekananda Yoga Prakashan, #19 Eknath Bhawan, Gavipuram Circle, B'lore.
5. Garfinkel, M., and H. R. Schumacher (2000) *Rheumatic Diseases Clinics of North America*, 26(1), 125-132
6. Haslock, I., R. Monro, R. Nagarathna, H. R. Nagendra, and N. V. Raghuram. (1994) Measuring the effects of yoga in rheumatoid arthritis. *British Journal of Rheumatology*, 33(8):787-788.
7. Humeira Badsha, Vishwas Chhabra, Cathy Leibman, Ayman Mofti, Kok Kong (2009) The benefits of yoga for rheumatoid arthritis: results of a preliminary, structured 8-week program, *Rheumatology international*. 01/02/2009
8. I Haslock, R Monro, R Nagarathna, H R Nagendra, N V Raghuram, (1994) *British Journal of Rheumatology*, 33(8):787-788.
9. Kasper, D. L., Braunwald, E., Fauci, A.S., Hauser, S.L., Longo, D. L. & Jameson, J. L. (2005). *Harrison's Principles of internal medicine*, New Delhi: McGraw-Hill Medical Publishing Division, pp (1046).
10. Murthy, K.R.S. (2001). *Madhava nidanam*. Varanasi: Chaukhambha Orientalia.
11. Tripathi, K.D. (2003). *Essentials of Medical Pharmacology* pp(188). New delhi: Jaypee Brothers Medical Publishers (P) Ltd.
12. Upadhyaya, Y. (2002). *Madhavanidanam*. Varanasi: Chaukhambha Sanskrit Bhavan, pp(500-503).

Effect Of Yoga And Pranayam Endurance On Bank Worker

Dr. Mrs. Sunita Kale
H.O.D physical Education
Kolhapur.

Swati Suryakant Jawale
Kamala College
Kolhapur.

Introduction:

Yoga is essentially a spiritual discipline based on an extremely subtle science which focuses on bringing harmony between mind and body. It is an art and science for healthy living. The word "YOGA" is derived from the Sanskrit root YUJ meaning "to Join", "To yoke" or "to unite".

According to yogic scriptures, the practice of yoga leads to the union of individual consciousness with universal consciousness. According to modern scientists, everything in the universe is just a manifestation of this oneness of existence is said to be in yoga and is termed as a yogi who has attained a state of freedom, referred to as mukti, nirvana, kaivalya or moksha.

"Yoga also refers to an inner science comprising of a variety of methods through which human beings can achieve union between the body and mind to attain self-realisation. The aim of yoga practice is to overcome all kinds of sufferings that lead to sense of freedom in every walk of life with holistic health, happiness and harmony.

The origins of yoga have been speculated to date back to pre-vedic Indian tradition, it is mentioned around the sixth and fifth centuries BCE, in ancient India's ascetic and sramana movements. The chronology of earliest texts describing yoga practice is unclear, varyingly credited to Upanishads. The yoga sutras of Patanjali date from the first half of the 1st millennium CE, but only gained prominence in the west in the 20th century. Hatha yoga text emerged around the 11th century with origins in tantra.

According to Panini the term yoga can be derived from either of two roots, yujir yoga or Yuj samadha. In the context of the yoga sutras of Patanjali, the root yuj samadha is considered by tradition commentators as the correct etymology. In accordance with Panini, Vyasa who wrote the first commentary on the yoga sutras, states that yoga means Samadhi.

BHAGAVAD GITA=Yoga is said to be equanimity yoga is skill in action, know that which is called yoga to be separation from contact with suffering.

YOGA SUTRAS OF PATANJALI= Yoga is the suppression of the activities of the mind

PRANAYAM= pranayama is the conscious awareness of breath; the life force that both energizes and relaxes the body. The term is derived from the Sanskrit, prana, meaning "life force," and ayama, meaning "extension."

Pranayam is an integral part of yoga. The controlled breathing enables both the rhythm of performing yoga poses and relaxing the mind for meditation.

A healthy employee is a happy employee, and a happy employee is a productive employee. "The deep breathing and relaxation employees get from yoga help them to be more focused. When they go back to work, they're in a position to make better decisions." yoga brings balance and harmony into your workplace. Yoga reduces employee stress, increases their energy levels, decreases negative attitude, strengthens and stretches muscles and generally improves workplace morale.

When your employees are healthy and happy they will work harder to work the vision of your company, saving you money on healthcare premiums, re-hiring cost, absenteeism, high turnover rates and last productivity.

Statement of the problem :

To find out the effect of yoga and pranayam on endurance of bank worker

Hypothesis

Through yoga and pranayam improve the endurance of bank worker

Purpose Of The Study

To improve endurance of bank worker

Limitations

1. The subject of further study selected the number of subjects of Baroda bank and syndicate bank at the Ichalkaranji.
2. Number of subjects of 40 selected by random sample method.
1. Training has given daily 1 hour only in morning session.
3. duration was Training of six weeks
4. Age group was 30-45 years man and woman

Delimitation

1. Only bank workers are allowed

2. Having age group 30-50 years.
3. Only 40 selected sample .
4. Who were able to perform yoga training daily for 1 hours were Recruited.
4. Only Ichalkaranji city.

Definition Of Important Terms

The yoga developed in India about 5000 years ago, it is a form of exercise with so many variation and adaptation that everyone can join a class or practise in their home and find a style that works for them.

The word yoga come from the Sanskrit word YUJI, Which mean union, union of the individual consciousness with the universal consciousness, yoga is not merely a form of exercise for the body. It is an ancient wisdom for a healthier, happier and more peaceful way of living which ultimately leads to union with the self.

The bank worker at a computer for long periods is also known to cause tension in the shoulders and neck. Yoga can be really beneficial. Two common ailments in older workers are back pain and lack of balance, but these are also not uncommon in younger workers who are in their late teens or those on whom poor posture and a lack of physical exercise are taking their toll. This is exacerbated by the fact that this has probably been the case all can help prevent backache from occurring and ease the symptoms if it does.

According to medical scientists yoga is successful because of the balance created in the nervous and endocrine system, which directly influence all the other system and organs of the body.

Scope Of The Study

1. The study was useful for physical education teacher.
2. This study was useful for yoga training.
3. This study was useful for yoga institute.
4. This study was useful for yoga therapies.
5. This study was useful for researches.
6. This study was useful for doctor.
7. This study was useful for center.

Significance Of Study

Regular training of yoga bank workers its important to improves the immune system and overall health, resulting in decreased absenteeism and increases productivity ,motivation, and work performance, improves decision making and creativity, improves stamina, morale, job satisfaction, and positive thinking and improves memory, focus and concentration improves flexibility and physical strength, breathing, and improves confidence, reduces muscle tension and pain due to sedentary working position .

Importance Of The Study

1. This study is useful for bank worker
2. Yoga and pranayama useful for bank worker strengthens
3. Yoga and pranayam help counters depression and anxiety.
4. Improve morale, job satisfaction, and positive thinking patterns.

Methodology

Selection of subject:

The study was conducted carried of (N=40) Workers. All subject were age group "B" As a control. Endurance were taken cooper test. Yoga training for the period of six weeks for one hour daily between 8.00 a.m to 9.00 a.m.

Collection of data:

1. Cooper test:

This test require the bank worker participants run for 12 minutes and total distance covered is recorded walking is allowed though the participants must be encouraged to push themselves as hard as hard as they can to maximize the distance covered.

Statistical Technique:

The observation analysis collected for PEER On so subject of experimental and control group were accessed by arithmetic mean, standard deviation and "t" ratio .

GROUPS	MEAN	S.D.	'T ' VALUE
Before	7.05	8.97	1.94
After	8.45	12.88	

Interpretation:

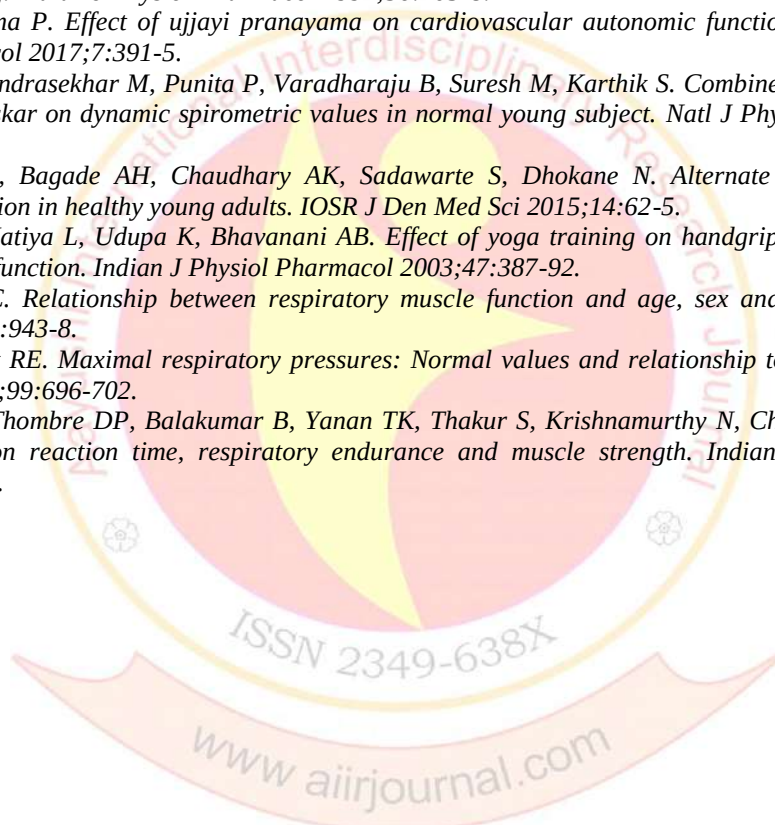
The study was conducted to find out the effects of yoga training endurance of bank worker in age 30 to 45 the cooper test was measured for experimental group and control group. was 141 before training and 169 after training.

Conclusion:

The study of measurement of bank workers who had performed yogasana and pranayama training has significant show improvement on experimental group.

References :

1. Bharshankar JR, Bharshankar RN, Deshpande VN, Kaore SB, Gosavi GB. Effect of yoga on cardiovascular system in subjects above 40 years. *Indian J Physiol Pharmacol* 2003;47:202-6.
2. Iyengar BK. *Light on Yoga*. London: George Allen and Unwin Ltd; 1968. p. 243-5.
3. Gowtham L, Vasanthi B, Jayshree N, Ambika, Jacob M. Effects of yoga in type 2 diabetes mellitus with hypertension: Alteration in RBC morphology as a marker for oxidative stress. *Indian J Physiol Pharmacol* 2018;62:51-8.
4. Joshi LN, Joshi VD, Gokhale LV. Effect of short term 'pranayam' practice on breathing rate and ventilatory functions of lung. *Indian J Physiol Pharmacol* 1992;36:105-8.
5. Mahour J, Verma P. Effect of ujjayi pranayama on cardiovascular autonomic function tests. *Natl J Physiol Pharm Pharmacol* 2017;7:391-5.
6. Kondam A, Chandrasekhar M, Punita P, Varadharaju B, Suresh M, Karthik S. Combined effects of pranayama and suryanamaskar on dynamic spirometric values in normal young subject. *Natl J Physiol Pharm Pharmacol* 2015;5:79-84.
7. Dhanavijay AD, Bagade AH, Chaudhary AK, Sadawarte S, Dhokane N. Alternate nostril breathing and autonomic function in healthy young adults. *IOSR J Den Med Sci* 2015;14:62-5.
8. Madanmohan, Jatiya L, Udupa K, Bhavanani AB. Effect of yoga training on handgrip, respiratory pressures and pulmonary function. *Indian J Physiol Pharmacol* 2003;47:387-92.
9. Chen H, Kuo C. Relationship between respiratory muscle function and age, sex and other factors. *J Appl Physiol* 1989;66:943-8.
10. Black LF, Hyatt RE. Maximal respiratory pressures: Normal values and relationship to age and sex. *Am Rev Respir Dis* 1969;99:696-702.
11. Madanmohan, Thombre DP, Balakumar B, Yanan TK, Thakur S, Krishnamurthy N, Chandrabose A. Effect of yoga training on reaction time, respiratory endurance and muscle strength. *Indian J Physiol Pharmacol* 1992;36:229-33.

Effects Of Suryanamaskara And Aasana On Strength Of Student.

Dr. Mrs. Sunita M.Kale
H.O.D. Physical Education,
Kamala College, Kolhapur.

Miss. Jagtap tulasa Haribhau
(M.A- II, Yoga Science.)
Kamala College Kolhapur.

Introduction :

Yoga is an ancient Indian body of knowledge that dates back more than 5000 years. The word yoga comes from the Sanskrit classes. The word yoga comes from the Sanskrit word YUJ which means to unite or integrate. Yoga is for anyone who is willing to learn its ways and ideas. Explosive Strength is the quality of strength produced very quickly, but not necessarily relating to speed of movement. Explosive strength is the ability to reach absolute peak force as fast as possible. There are three kinds of strengths: static, explosive, and dynamic strength.

Keywords: *Yogasana, agility, muscular strength.*

Statement of the problem:

To study effects of yogasana and asana on strength of college student

Hypothesis :

Practicing Suryanamaskara and asanas affects strength of student

Purpose Of The Study

Improve the strength of student through surynamaskara and asana training.

Limitations :

- ❖ In this study women having age from 18 to 25 years.
- ❖ Yoga training was given to only 120 students.
- ❖ All women are residents of the Kolhapur city.
- ❖ Daily 60 minutes training was organized.
- ❖ Time span taken for the training was one and half month.

Delimitations :

- ❖ Having age group of 18-25 years
- ❖ Students other than Kolhapur city were not considered for training.
- ❖ Students from other cities are not included.

Scope of the study:

- ❖ Yoga has positions that act upon the various joints of the body including those joints that are never really on the radar screen let alone exercised. Muscular Strength is one of the main aspects of physical fitness.
- ❖ Most health clubs emphasize muscle strength as well as cardiovascular fitness giving only by
- ❖ yoga training that will improve strength

Methodology

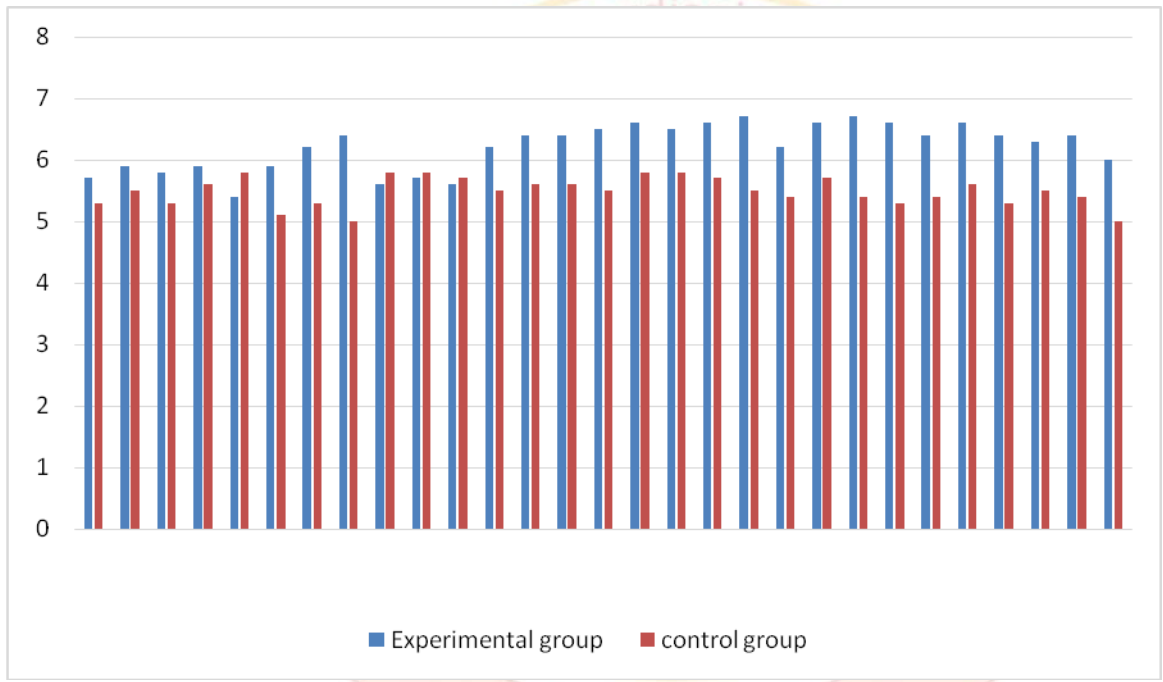
- **Selection of subject**
The study was conducted on 40 students. All subjects were of age group between 18 to 25 years. They were divided into two groups: they were divided into two groups: experimental and control group. Yoga training for six weeks was given to the experimental group. The training schedule followed is as under.
- **Collection of data**
The Standing broad jump test is conducted for measurement of strength for the experimental group before and after reading of before mean value were 5.45 and after mean value 5.89 respectively

THE YOGA TRAINING TIME SCHEDULE

Sr.No.	Schedule	Time
1.	Prayer	5 Min.
2.	Warmup	10 Min.
3.	Aasana 1. Utthita Chaturanga Dandasana 2. Utkatasana 3. Vrksasana 4. Viparita Shalabhasana 5. Virabhadrasana	25 Min.

	6. Gomukhasana 7. Paschimottasana 8. Akaran Dhanurasana 9. Garudasana 10. Natarajasana 11. Tadasana	
4.	Suryanmaskara	20 Min.
	Total Time	60 Mins.

	Mean	S.D	Variance	T.Test
Before	5.45	8.33	25014.5856	0.01
After	5.89	9.72	29176.0561	

Result :

The statistical result of the study of correlation value 0.01

Conclusion :

The study conclude that yoga training increases explosive strength of college students. For the purpose to develop fundamental skills in students it helps in a very prope

References :

1. Chen T.L. et al (2009), Research done on the effect of yoga exercise Intervention on Health Related Physical Fitness in School- Age Asthmatic Children The study contains the following .The purpose of this study was to investigate the effect of yoga exercise on the
2. Milind V. Bhutkar, MD, Pratima M. Bhutkar, MSc, Govind B. Taware, MD, and Anil D. Surdi, MD Author information Article notes Copyright and License information Disclaimer 2 Indian J Physiol Pharmacol. 1992 Oct;36(4):229-3
3. Madanmohan¹, Thombre DP, Balakumar B, Nambinarayanan TK, Thakur S, Krishnamurthy N, Chandrabose A. Vol. 3, Issue 1 (2018)
4. Effects of Yogasanas Training on Strength in Sportsmen's Author(s): Kum Chennamma D Chilamur, Dr. DM Jyoti. Article (PDF Available) · December 2015 with 516 Reads International Journal of Educational Research and Technology Volume 2, Issue 2, December 2011: 72 - 74 ISSN 0976-4089 Journal's URL: www.soeagra.com/ijert.htm
5. Amandeep Singh¹, Sukhdev Singh² and Vishaw Gaurav^{3*}
 1)Department of Physical Education (T), Guru Nanak Dev University, Amritsar, Punjab, India.
 2)Department of Physical Education (T), Guru Nanak Dev University, Amritsar, Punjab, India.

3)Department of Physical Education (T), Guru Nanak Dev University, Amritsar, Punjab, India.
Contact: 91+09872824649 E-mail: vishaw_gaurav@yahoo.com

6. The aim of the study is to assess the effects of 6-weeks yogasanas training on agility and muscular strength in sportsmen. A group thirty randomly selected male players of department of physical education, Guru Nanak Dev University, Amritsar (Punjab, India) aged 18 – 24 years, volunteered to participate in the study. They were randomly assigned into two groups: Y (experimental N=15) and C (control N=15). The subjects from Group Y were subjected to a 6-weeks yogasanas training programme. Student's 't' test for independent data was used to assess the between-group differences for dependent data to assess the Post-Pre differences.
7. The level of $p \leq 0.01$ was considered significant. The agility and muscular strength significantly improved in Group Y compared with the control one. The yoga asana training may be recommended to improve agility and muscular strength. and may contribute to enhance sports performance.

Effects Of Suryanamaskara & Asana On Agility Of Players

Dr.Mrs.Sunita M. Kale
H.O.D. Physical Education,
Kamala College, Kolhapur.

Punam Vilas Yadav
Lecturer, P.G.D.Y.T.
Kamala College, Kolhapur.

Introduction :

Yoga is essentially a spiritual discipline based on an extremely subtle Science which focuses on bringing harmony between mind and body. It is an art and science for healthy living. The word "Yoga" is derived from the Sanskrit root yuj meaning "to join", "to yoke" or "to unite".

According to Yogic scriptures, the practice of Yoga leads to the union of individual consciousness with universal consciousness. According to modern scientists, everything in the universe is just a manifestation of the same quantum firmament. One who experiences this oneness of existence is said to be "in Yoga" and is termed as a yogi who has attained a state of freedom, referred to as Mukti, nirvāna, kaivalya or moksha.

Statement of the problem:

To find out the yoga training on Agility amount the 16 to 24 age group players.

Hypothesis :

Yoga training improves the agility of players .

Purpose Of The Study

Improve the agility of players through yoga training.

Limitations :

- ❖ Yoga training on agility was given to only 16 years to 24 years girls players.
- ❖ Daily 60 minutes training was organized .
- ❖ Training was given for a duration of six weeks.
- ❖ Only 40 samples selected for subject trainings.
- ❖ The study was carried only on players.
- ❖ Selected between age group 16 to 24 .
- ❖ Training time table was 8.00 a.m to 9.00 a.m
- ❖ Training test measurement

Delimitations :

- ❖ Having age group 16 to 24 years.
- ❖ Only from kamala college, Kolhapur city.
- ❖ Players from other cities not included.
- ❖ Who were able to perform yoga training daily for 1 hour were recruited.

Scope of the study :

The study is very important in as a personally and in the field of yoga for researchers and doctors.

This is very useful for physical education teacher's, yoga trainers, in events, school, colleges, hospitals.

Significance of study :

- ❖ Yoga derived from the Sanskrit root yuj, which is mean to yoke, join or attach, and it is considered as any practices that help facilitate a union between self and the Divine. "There are four yogas, viz. Karma Yoga, Bhakti Yoga, Roja Yoga and Thana Yoga" (Sivananda 1999). "Yoga is based on the philosophy that is practical and useful for our daily lives. Yoga constructs desirable physiological alterations and has sound scientific foundations."

Importance Of Study

Yoga plays an important role in sports. In yoga, Asana, Pranayama, Suryanamaskara, Meditation and Kayotsarga are usually performed by sport person for various purpose in sports. Yoga improve their concentration. It helps in developing physical fitness and it is also good for relaxation, good for rehabilitation after injury.

Methodology :**Selection of subjects :**

The study was conducted carried of (N = 40) players. All subject were age group of 16 to 24. The divided in two groups. Group 'A' worked as experimental and group 'B' as a control. Agility were taken as shuffle run test measures for the study. Yoga training for the period of six weeks for one hour daily between 8.00 a.m. to 9.00 a.m.

Collection of data :

This test requires the player to run back and forth between two parallel lines as fast as possible. Set up two lines of cones 30 feet apart or use line markings, and place two blocks of wood or a similar object behind one of the lines. Starting at the line opposite the blocks, on the signal "Ready? Go?" the participant runs to the other line, picks up a block and returns to place it behind the starting line, then returns to pick up the second block, then runs with it back across the line.

Two or more trails may be performed, and the quickest time is recorded. Results are recorded to the nearest tenth of a second. The test measured by shuttle run Agility Test.

The yoga training schedule consist of :

Sr.No.	Yoga Training	Duration
1.	Prayer	5 Min.
2.	Purak Halchal	10 Min.
3.	Surya Namaskar	15 Min.
	Bhadrasana	12 times repetition
	Sarvangasana	10 Min.
	Vrikshasana	
	Trikonasana	
	Patangasana	
5.	Shavasana	5 Min.

Statistical technique :

The observation analysis collected for PEER on so subjects of experimental and control groups were accessed by arithmetic mean, standard deviation and 't' ratio.

Results : The statistical result of the study of correlation value 0.94.

Groups	Mean	S.D.	't' Value
Before	6.1	6.71	0.94
After	11.05	22.03	

Interpretation :

A study was conducted to find out the effects of yoga training on agility of players in 16 to 24 age group. The shuffle run test was measured for experimental group and control group. Was 122 before training and 221 after training.

The study of measurement of shuffle run agility test have shown that the group who had performed yoga training has significant improvement. The control group shows very small improvement.

Conclusion :

Analysis of the data showed that the subject in the yoga group reported a significant degree of change in agility. Whereas no change in control group.

References :

- Graham J.F. Agility Training for Athletic Performance. Perform Better, Retrieved from the Internet October 2016.
- Holding R, Meir R, Shi Z. Responding to "Change" in the sporting Environment : A Brief Review of Recent Agility Testing and Training Research. Journal of Australian Strength and conditioning. September 2013 : 21 (3) : 21-29.
- Homberg P. Agility Training for Experienced Athlets : A Dynamical systems Approach. Strength and conditioning Journal Chippincott Williams and wilkins. June 2015 : 37(3) : 93-98.
- Sheppard JM and Young W.B. Agility literature review : Classifications, training and testing. Journal of sports sciences - October 2006 : 24(9) : 919-932.
- Young W and Farrow D. The importance of a sport - specific stimulus for training agility. Strength and conditioning Journal Chippincott Williams and Wilkins. April 2013 : 35(2) :39-43.
- Banqsho J. (1994) Fitness training in football scientific approach. University of copenhagen, Denmark : August Krogh Institute, 112-113.
- Bloomfield J., Polman R., O'Donogue P., McNaughton L. (2007). Effective speed and agility conditioning methodology for random intermittent dynamic typesports. The Journal of strength and conditioning Research, 21(4), 1093-1100.
- Chapman S., Derse E., Hansen J. (2008) Soccer Coaching Manual, 105 Angeles : 1A84 Foundation;
- Gambetta V. (1996) In a blur : How to develop sport - specific speed. Sports Coach 19(3), 22-24.

10. Gorostiaga E.M., Izquierdo M., Ruesta M., Iribarvan J., Gonzalez-Badillo J.J., Ibanez J. (2004) Strength training effects on physical performance and serum hormones in young soccer players. European Journal of applied physiology 96, 698-707.
11. Helgerud J., Engen L.C., Wisloff V., Hoff J.(2001) Aerobic endurance training improves soccer performance. Medicine and science in sports and Exercise 33, 1925-1931.

Challenges Before Indian Retail Industry

***Pravinkumar B. Lupane,**

Asst. Professor,
Krantiagrani G. D. Bapu Lad Mahavidyalaya,
Kundal,
Tal. – Palus, Dist. – Sangli (Maharashtra)

**** Dr. Pratap Bhagwan Gaikwad,**

Asst. Professor,
S. B. Khade Mahavidyalaya, Koparde,
Tal. - Karveer, Dist. - Kolhapur

Abstract

Retailing in India provides employment to about 7% of total work force in the country and contributes about 14% to GDP of India. The Indian retail sector is the 2nd largest employer after agriculture. There are about 12 millions retail outlet spreads across India and the country has the highest density of shops in the world. A retailer is one who stocks the producer's goods and is involving the act of selling it to the individual consumer, at a margin of profit. Retailers are often referred to as 'middlemen' or 'intermediaries'. This suggests they occupy a middle position, receiving and passing on products from producers and wholesalers to customers. Retail industry has contributed to the economic growth of many countries and is undoubtedly one of the fastest changing and dynamic industries in the world today. Retailing has become such an intrinsic part of our everyday lives that it is often taken for granted. In India, 92 percent share of Unorganized Retail Sector and 8 percent Organized Retail Sector. Food and Grocery is the largest category within the retail sector with 60 per cent share followed by Apparel and Mobile segment. Indian retail industry facing some challenges but also grown successfully.

Key Words: Retail, organized, unorganized, challenges.

1. Introduction

India is the fifth largest retail destination globally from among thirty emergent markets, with a size of US\$500bn., and is expected to grow at 7% over the next 10 years, reaching a size of US\$ 850 billion by 2020. The retail industry is definitely one of the pillars of the Indian economy. In India, the retail sector is the 2nd largest employer after agriculture. In fact due to wide network of retailing in India it is known as nation of shopkeepers. There are about 12 millions retail outlet spread across India and the country has the highest density of shops in the world i.e. one shop for every 20 to 25 families or 11 retail shop for every 1000 persons, While it is only four shops per 1000 persons in USA. Currently, India has one of the largest numbers of retail outlets in the world. Retailing in India provides employment to about 7% of total work force in the country and contributes about 14% to GDP of India. However the retailing sector in India is highly fragmented and consists predominantly of small, independent and owner managed shop.

2. Objectives

- 1) To understand growth of retail industry in India.
- 2) To know the challenges before retail marketing.

3. Research Methodology

This paper is based on secondary data and discussion with retailers and consumers.

Retailing is a marketing activity. As such, it is a vital part of the total system of activities that the business sector performs in planning, pricing, promoting, and distributing products and services that will satisfy the wants and needs of present and potential customers. This system begins with extractive and/or manufacturing firms and ends with the final consumer. Within the system there is an ongoing process of movement and storage of goods so that the consumer can conveniently purchase desired and needed products at the time that he or she wants to. Retailing is not only an integral part of our economic structure but also shapes, and is shaped by, our way of life.

The term '**retail**' has derived from French word '**retailer**' which means 'cutting off, clip and divide'. It was used first time in the year 1365. In commerce it referred as selling of a product in small quantity to an end user is known as retailing. A retailer is one who stocks the producer's goods and is involving the act of selling it to the individual consumer, at a margin of profit. As such, retailing is the last link that connects the individual consumer with the manufacturing and distribution chain. Retailers are often referred to as 'middlemen' or 'intermediaries'. This suggests they occupy a middle position, receiving and passing on products from producers and wholesalers to customers.

Retail is defined as:

'Any business that directs its marketing efforts towards satisfying the final consumer based upon the organization of selling goods and services as a means of distribution'.

The concepts assumed within this definition are quite important. The final consumer within the distribution chain is a key concept here, as retailers are at the end of the chain and are involved in a direct interface with the customer.

Retail in India changed radically to become one of the sunrise sectors in the economy. It gained importance in terms of employment generation and business opportunity. The waves of globalization, liberalization and privatization have been responsible for this change. Retail industry has contributed to the economic growth of many countries and is undoubtedly one of the fastest changing and dynamic industries in the world today. Retailing has become such an intrinsic part of our everyday lives that it is often taken for granted.

4. Factors for growing Indian Retail Industry

Following factors that are playing a role in fuelling the bright future of the Indian retail are as follows –

1. The income of an average Indian is increasing and thus there is a proportional increase in the purchasing power.
2. The infrastructure is improving greatly in all regions is benefiting the market.
3. Indian economy and its policies are also becoming more and more liberal making way for a wide range of companies to enter Indian market.
4. Indian population has learnt to become a good consumer and all national and international brands are benefiting with this new awareness.
5. Another great factor is the internet revolution which is allowing foreign brands to understand Indian consumers and influence them before entering the market. Due to the reach of media in the remotest of the markets, consumers are now aware of the global products and it helps brands to build themselves faster in a new region.

Table No. 1
Growth of Indian Retail

Sr. No.	Year	\$ billion retail growth
1.	1998	201
2.	2000	204
3.	2002	238
4.	2004	278
5.	2006	321
6.	2008	368
7.	2011	392.63
8.	2015	750-850

Source: BMI India Retail Report

5. Retail market in India

The Indian retail industry has experienced growth of 10.6% between 2010 and 2012 and is expected to increase to USD 750-850 billion by 2015. Food and Grocery is the largest category within the retail sector with 60 per cent share followed by Apparel and Mobile segment.

In India, 92 percent share of Unorganized Retail Sector and 8 percent Organized Retail Sector. Within 8 percent of the organized retail sector, Apparel is the largest segment. "Food and Grocery" and "Mobile and telecom" are the other major contributors to this segment.

Table No. 2
Share of Retail Market in India

Sr. No.	Particulars	Percentage
1	Food & Grocery	60
2	Mobile & Telecom	06
3	Jewellery	04
4	Apparel	08
5	Pharmacy	03
6	Food Services	05
7	Consumer Electronics	03
8	Others	11

Source: India Retail Report 2017

Table No. 3
Share of Organized Retail Sector

Sr. No.	Particulars	Percentage
1	Apparel	33
2	Food & Grocery	20
3	Mobile & Telecom	11
4	Jewellery	06

5	Foot Wear	04
6	Food Services	07
7	Consumer Electronics	08
8	Others	20

Source: India Retail Report 2017

6. Challenges before Indian Retail Industry:

1) International Standards: Even though India has well over 5 million retail outlets of different sizes and styles, it still has a long way to go before it can truly have a retail industry at par with International standards. This is where Indian companies and International brands have a huge role to play.

2) Inefficient supply chain management: Indian retailing is still dominated by the unorganized sector which has 98 percent and there is still a lack of efficient supply chain management. India must concentrate on improving the supply chain management, which in turn would bring down inventory cost, which can then be passed on to the consumer in the form of low pricing.

3) Lack of Retail space: Most of the retail outlets in India especially in rural area have outlets that are less than 500 square feet in area. This is very small by International Standards.

4) Cultural Diversity: India has huge size and socio economic and cultural diversity. So there is no established model or consumption pattern throughout the country. Manufacturers and retailers will have to devise strategies for different sectors and segments which by it would be challenging.

5) Lack of retail space: The enormous growth of the retail industry has created a huge demand for real estate. The biggest challenge facing the Indian retail sector is the lack of retail space. With real estate prices escalating due to increase in demand from the Indian retail sector, it is posing a challenge to its growth. With Indian retailers having to shell out more for retail space it is effecting there overall profitability in retail.

6) Human resource problems: Trained manpower shortage is a challenge facing the retail sector, especially organized retail sector in India. The Indian retailers have difficulty in finding trained person and also have to pay more in order to retain them. This again brings down the Indian retailers profit levels.

7) Frauds in Retail: It is one of the primary challenges the companies would have to face. Frauds, including vendor frauds, thefts, shoplifting and inaccuracy in supervision and administration are the challenges that are difficult to handle. This is so even after the use of security techniques, such as CCTV systems. As the size of the sector would increase, this would increase the number of thefts, frauds and discrepancies in the system.

8) Challenges with Infrastructure: The lack of proper infrastructure and distribution channels in the country results in inefficient processes. Very poor facilities such as transport, storage and handling, packaging and processing techniques. This is an addition to lack of market information, narrowness of the market, immobility of the buyers and sellers etc. These major obstacles have to be removed.

9) Other Challenges:

i) The retail sector does not have industry status. It is further making it difficult for the players to raise funds for their expansion plans.

ii) There are too many intermediaries. These long intermediaries' chains are in turn driving up their costs.

That's why India's rank in retail sector is decreased as compared to top five countries in retail sector. Following Table No. 4 shows changes in ranks in retail sector during 2017 as compared to year 2016.

Table No. 4
Changes in Ranks in Retail Sector

Sr. No.	Country	Rank		Change
		2016	2017	
1.	Brazil	1	1	0
2.	Chile	2	2	0
3.	China	6	3	+3
4.	Uruguay	3	4	-1
5.	India	4	5	-1

Sources: A.T. Kearney analyst. & www.michaelpage.co.in

From the above table, it is clearly shows that Brazil and Chile has ranked constantly at top first and second position respectively. China has reached rank three from their sixth rank. But India has ranked down to its position on fourth to fifth, because of above challenges.

7. Conclusion

The retail sector has played a phenomenal role throughout the world in increasing productivity of consumer goods and services. There is the fact that most of the developing economies are very much relying on their retail sector as a locomotive of growth. The Indian Retail Industry is the largest among all the industries, accounting for over 10 per cent of the country's GDP and around 8 per cent of the employment.

The Retail Industry in India has come forth as one of the most dynamic and fast paced industries with several players entering the market. The proposed FDI norms will open up strategic investment opportunity for global retailers, who have been waiting to invest in India. This may have a significant impact on the current arrangement of foreign players. Entertainment and experience are becoming integral parts of shopping. Global industry analysts have often confirmed the country's potential as one of the most attractive emerging retail destinations in the world. The India Retail Industry is gradually inching its way towards becoming the next booming industry.

8. Books-

- 1) Dr. Sandeep Kumar and Sweta Bakshi, "Encyclopedia of Marketing Management", A. K. Publications, New Delhi, First Edition, 2010.
- 2) Dr. H. C. Purohit, "Rural Marketing: Challenges & Opportunities, Shree Publishers & Distributors, New Delhi, edition- 2016.

Recent Trends in Indian Banking

*** Dr. Pratap Bhagwan Gaikwad,**
Asst. Professor,
S. B. Khade Mahavidyalaya, Koparde,
Tal. - Karveer, Dist. - Kolhapur

****Pravinkumar B. Lupane,**
Asst. Professor,
Krantiagrani G. D. Bapu Lad Mahavidyalaya,
Kundal,
Tal. – Palus, Dist. – Sangli (Maharashtra)

1. Introduction:

History of digital banking started in 1994 through Microsoft money. 100000 households began accessing their bank accounts online and now a day's digital banking covers every activity conducted by financial institution for their customers. Traditionally Commercial banks are those banks which provide financial aid to the business organizations and needy persons. They collect money in the form of public deposits and distribute it to the persons who need finance for business activities. But now a day's banks means not only to accept deposits and issues loans to the needy peoples but it is wider term in the era of digital banking. Presently these digital banks has plays a very crucial role in each and every part of human activities such as Shopping, Travelling, Eating, Healthcare, Entertainment etc.

2. Objectives of the study:

- 2.1 To study and understand concept of digital banking.
- 2.2 To study significance of digital banking.

3. Research Methodology:

This paper is based on secondary data. The researcher has collected necessary information from various books, magazines, websites, newspapers articles and govt. publications.

4. Meaning And Definition Of Digital Banking:

Digital banking is the digitalization of all the traditional banking activities and programmes that historically were only available to customers physically inside the bank. It includes:

1. Money deposits withdrawals and transfer
2. Saving account management
3. Applying for physical products
4. Loan Management
5. Bill pay and
6. Account services.

Online banking include internet banking virtual banking and e-banking but digital banking is wider term it covers all the programmes and activities undertaken by financial institution for their customers.

5. Significance of digital banking:

1. ATM Cards and Credit Cards were pioneers of digital banking.
2. Digital banking has made banking very much easier.
3. Advanced banking options help a customer to keep alert with many different features without visiting to a bank.
4. Mobile banking options helps to a customer that the customer can do online banking with smart phone.
5. The productivity of business houses has increased due to online banking which saves a lot of time on the manual process.
6. Easy transfer of money and payments will be made possible through online digital banking.
7. Online banking has made everything easy such as Shopping, Travelling, Eating, Healthcare, Entertainment etc.
8. Digital banking is the face of advanced technology so it vital to embrace it in most of our personal and business banking with huge potentiality.

6. Recent trends in banking:

6.1 Electronic Fund Transfer (EFT)-

The normal mode of money transfer is replaced by EFT. Here funds transferred electronically. This mode is much faster than the traditional such as Demand draft, Telegraphic transfer and Mail transfer etc.

6.2 National Electronic Fund Transfer (NEFT)-

Under this mode funds transferred electronically across the country. To complete the transaction the details of beneficiary like name, account number, bank name and branch with IFSC code has to provide the remitters bank for making the transfer. This mode is much faster than the traditional methods.

6.3 Real Time Gross Settlement-

This is another mode of money transfer other than EFT and NEFT. This is the process of money transfer from one bank to another bank instantly. The minimum amount transferred through RTGS is Rs. 200000 without any upper limit.

6.4 Automatic Teller Machine (ATM)-

This is the most popular device in India which provides any time money (24*7) to the customers. Due to ATM facility peoples do not possess cash balance, which reduces the black money.

6.5 Tele Banking –

Tele Banking facilitates the customer to do entire non-cash related banking transactions through telephone for queries and balance enquiry etc.

6.6. Mobile Banking-

Mobile banking includes undertaking banking transactions using mobile phones by bank customers for credit or debits their accounts. It also used for telephone for queries and balance enquiry etc.

6.7. Online Banking-

The Core banking solution has made possible banking through different channels. One of them is online banking. The term online banking refers to use of internet for banking transactions and this facility is available the customer 24*7 basis.

6.8. Cheque Truncation-

This process involves sending an electronic image of the cheque to the drawee bank and not cheque physically. This is part of the scheme to facilitate and speed up electronic clearing.

6.9 Point of sale Terminal:

Point of sale terminal is a computer terminal that is linked online to the computerized customer information files in a bank and magnetically encoded plastic transaction card that identifies the customer to the computer. During a transaction, the customer's account is debited and the retailers account is credited by the computer for the amount of purchase.

6.10 Other Developments:

The other developments such as KYC norms, BASEL I, Basel II, Electronic clearance services, Mobile recharge, DTH recharge, Telephone bill, Light bill, Gas bill water bill, Loan payment, Train flight bus booking, Income Tax return, TDS, GST, Pan card assistance, Passport assistance National Pension System and ATM card swipe machine.

6.11 India Post Payments Bank:**Difference between IPPB and other Banks:**

Sr. No	India post payments bank	Other Banks
1	Saving Bank Account opening in the door of Consumers	Not available
2	Cash Deposit and Withdrawal in the door of consumer	Not available
3	Other banking transaction such as Electricity, water Telephone bill, mobile and DTH recharge made available at the door of account holder	Not available
4	Paper less Account opening	Not available
5	No limitations on number of transaction and amount	Not available
6	Non requirement of Minimum balance	Not available
7	Mobile banking, SMS banking, Misscall banking, IVR banking and internet banking	Available
8	Quarterly Payment Interest rate 4%	3.5%
9	All over India Network	Limitations about network

Source: IPPB information pamphlet

From the above table it is clear that incase of Savings Account the above mentioned benefits are available to the account holder. 4% interest is also more than other banks and the most important IPPB have nationwide network and it has strong government support. Only the drawback is that saving account holder

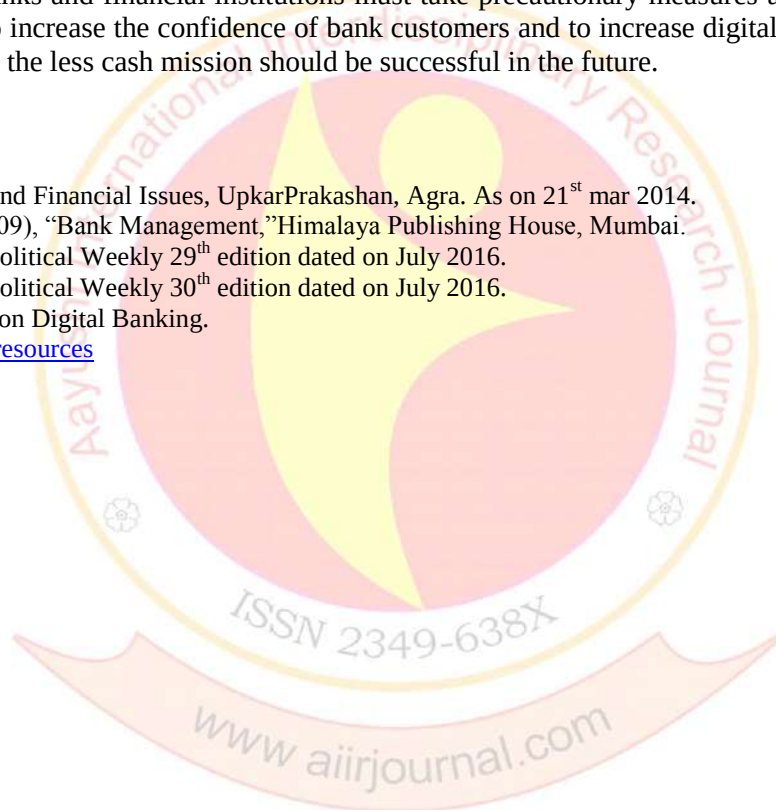
has not given cheque book facility. In case of current account holder, all the above mentioned facilities are made available except minimum balance condition and the cheque book facility is made available to the current account holder. Both the current account and savings account are very much useful and helpful to the peoples of India as well as Post Offices in the country to survive them. Only need to provide better and immediate banking service to the peoples of India by the Post Offices and it will be significant for financial inclusion of rural peoples.

7. Conclusion:

From the above information it is concluded that Banking and financial system plays a vital role in the development in any nation. Developed banking and financial system is the indicator of developed economy and on the way of development of the economy. Now a day's banks and financial institutions provide various above mentioned modern facilities to the public such as EFT, NEFT, RTGS, Tele Banking, Mobile Banking, Online Banking, Indian Post Payments Bank etc. It saves time and money of consumers as well financial institutions but on the other hand problem of unemployment increases due use of Artificial Intelligence (AI). Another important of problem is increased cyber crime. The funds/money and important data is not safe due to cyber crime. The banks and financial institutions must take precautionary measures about the cyber-crime and this may helpful to increase the confidence of bank customers and to increase digital banking transactions in the country and then the less cash mission should be successful in the future.

8. References:

1. Basic Banking and Financial Issues, UpkarPrakashan, Agra. As on 21st mar 2014.
2. Vasantdesai (2009), "Bank Management," Himalaya Publishing House, Mumbai.
3. Economic and Political Weekly 29th edition dated on July 2016.
4. Economic and Political Weekly 30th edition dated on July 2016.
5. Monthly Banco on Digital Banking.
6. <http://arca.com/resources>

Opportunities And Challenges For Banking Related With New Trends In Rural Parts Of Maharashtra State

Prof. Rupesh Lakshmanrao Deshmukh

(M.Com.,B.Ed.,D.T.L.,SET.)

Department of Commerce & Management,
Shri. Shivaji College, Parbhani.

Abstract:

Maharashtra is one of the states of India which have a major impact on the economy of whole nation. The banking sector of Maharashtra state is engaged in making new mile stones in the Indian economy. The most common and important functions of banks are supply of money and its circulation in the economy. The bankers are stimulators for the economic progress of a state. A strong banking sector is, therefore, very significant for a state like Maharashtra to emerge as a developed one. It is vital for economic growth, employment generation, generation of wealth, and eradication of poverty. Today banking is known as innovative banking. Information technology has given rise to new innovations in the product designing and their delivery in the banking and finance industries. The focus is shifting from mass banking to class banking with the introduction of value added and customized products and services. IT has had a positive impact is on substitutes for traditional funds movement services. With networking and internet connection new challenges are arising related to security privacy and confidentiality to transactions. Finally the banking sector will need to master a new business model by building management and customer services with a variety of products and controlled cost to stay in the long run and services. The paper attempts to present the emerging trends and its challenges that recently emerged in the banking sector with special emphasis on digitization.

Introduction:

Digitization in banking industry essentially means making banking smooth and seamless for the customers. In the recent years, there is a notable drop in the usage of branches and tremendous increase in application of digital banking. Most of the banks are focused on offering new technology-based services to its customers like mobile banking, banking apps and e-services. The largest advantage of digital services in banking is its ability to provide new customer specific business models. Information Technology (IT) today has become an important tool for an efficient banking system. Digitization is not an option for banking industry but it is become an unavoidable need, because every industry is being digitized and banking sector is no exception for that. Now India as well as Maharashtra state is ready to become cashless in the period of Digitization.

The 'Digital India' campaign has the potential to transform the Indian banking industry. While highlighting the progress of 'Digital India', more than 12,000 rural post office branches have been linked into payment banking. Apart from giving licences to new payment banks, many other policies and regulations are expected to be in place in the upcoming years which can bring a paradigm shift in the Indian banking sector. The Digital India vision aims to transform our country into a digital economy with participation from citizens and businesses. Over 190 million accounts have been opened under the financial inclusion scheme, with around 38% of these being zero-balance accounts. India, being a nation which continues to be driven by cash, is also moving towards a cashless economy with financial inclusion policy and 'Digital India' campaign by the government, with the aim of controlling the flow of black money.

Objectives Of The Study:

The main Objective of this research paper is to review the Process of Digitalization in Banking Industry in the Maharashtra. Technological innovations have enabled the industry to open up new delivery channels, seeking the help of IT to deal with the challenges that a new economy should poses now.

The Objectives of the present study are:

- 1) To analyse the efficiency of technological based products offered by the banks in the Maharashtra and the effect of Digitization on economic development.
- 2) To study the rapid advancement occurring in the banking sector.

Research Methodology:

The present research study uses the most recent available published secondary data. To achieve the above stated objectives, the secondary data was used. The secondary data that are mainly used are published in annual reports of various banks and survey reports of leading business magazines. The secondary data was also used from various reference books related to E-Banking, Banking Service Quality, E-Commerce, M-Commerce, Information Technology, Marketing, Banking, Finance, Commerce, Management etc. For the said

research study the secondary data is also collected from the various National and International Research Journals which are related to Commerce, Management, Marketing and Finance. For the said research study the data pertaining to the above objectives was collected and reviewed the literature on the topic concerned. The Secondary data is also collected from various websites.

Recent Trends In Banking Sector:

A) Mobile Banking

Mobile Banking facilitates the customer to do entire non-cash related banking on mobile handset. Under this various apps are available on the internet as well as they are providing cash benefits, various money back offers and promotional schemes to attract users. For complications and transaction related queries online and off line help also available from the hosts.

B) Electronic Clearing Service (ECS)

Electronic Clearing Service is retail payment systems that can be used to make bulk payments/receipts of a similar nature especially where each individual payment is of repetitive nature and of relatively smaller amount. This facility is meant for companies and government departments to make/receive large volumes of payments rather than for funds transfers by individuals.

C) Electronic Funds Transfer (EFT)

Electronic Funds Transfer (EFT) is a system where by anyone who wants to make payment to another person. One can approach his bank and make cash payment or give instructions/authorization to transfer funds directly from his own account to the bank account of the receiver/beneficiary. Complete details such as the receiver's name, bank account number, account type (savings or current account), bank name, city, branch name etc. should be furnished to the bank at the time of requesting for such transfers so that the amount reaches the beneficiaries' account correctly and faster. RBI is the service provider of EFT.

D) Real Time Gross Settlement (RTGS)

Real Time Gross Settlement system, introduced in India since March 2004, is a system through which electronics instructions can be given by banks to transfer funds from their account to the account of another bank. The RTGS system is maintained and operated by the RBI and provides a means of efficient and faster funds transfer among banks facilitating their financial operations. As the name suggests, funds transfer between banks takes place on a 'Real Time' basis. Therefore, money can reach the beneficiary instantaneously and the beneficiary's bank has the responsibility to credit the beneficiary's account within two hours.

E) Point of Sale Terminal

Point of Sale Terminal is a computer terminal that is linked online to the computerized customer information files in a bank and magnetically encoded plastic transaction card that identifies the customer to the computer. During a transaction, the customer's account is debited and the retailer's account is credited by the computer for the amount of purchase. We have highlighted above some of the new emerging trends. Now I highlight the opportunities that new trends bring in the growth and development of banking sector in our country.

Opportunities:

1) Internet Banking Terminals Like ATM

It is clear that online finance will pick up and there will be increasing convergence in terms of product offerings banking services, share trading, insurance, loans, based on the data warehousing and data mining technologies. Anytime any where banking will become common and will have to upscale, such up scaling could include banks launching separate internet banking services apart from traditional banking services.

2) Retail Lending

Recently banks have adopted customer segmentation which has helped in customizing their product folios well. Thus retail lending has become a focus area particularly in respect of financing of consumer durables, housing, automobiles etc., Retail lending has also helped in risks dispersal and in enhancing the earnings of banks with better recovery rates.

3) Rural area customers

Contributing to 70% of the total population in India is a largely untapped market for banking sector. In all urban areas banking services has entered but only few big villages have the banks entered. So the banks must reach in remaining all villages because majority of Indian still live in rural areas.

4) Offering various Channels

Banks can offer so many channels to access their banking and other services such as ATM, Local branches, Telephone/mobile banking, video banking etc to increase the banking business.

5) Good Customer Services

Good customer services are the best brand ambassador for any bank for growing its business. Every engagement with customer is an opportunity to develop a customer faith in the bank. While increasing competition customer services has become the backbone for judging the performance of banks.

6) Indian Customers

The biggest opportunity for the Indian banking sector today is the Indian customer's. The Indian customers now seek to fulfil his lifestyle aspirations at a younger age with an optimal combination of equity and debt to finance consumption and asset creation. He represents across societies, towns and villages i.e. in rural areas. Consumer goods companies are already tapping this potential it is for the banks to make the most of the opportunity to deliver solutions to this market.

7) Other Opportunities

There are many other opportunities in future in the banking sector of Maharashtra state e.g. to enter new business and new markets, to develop new ways of working, to improve efficiency, to deliver high level of customer services.

Challenges:

1) Customer Satisfaction / Loyalty

Today, customers are more value oriented in their services because they have alternative choices in it. Hence, each and every bank has to take care about fulfilment of customer satisfaction.

2) To Provide Personalized Services

The present times demanded that banks are to provide several services for which they have to expanse in service, social banking with financial possibilities, selective up gradation, computerization and innovative mechanization, better customer services, effective managerial culture, internal supervision and control, adequate profitability, strong organization culture etc. Therefore banks must be able to provide complete personal service to the customers who come with expectations.

3) Non-Performing Assets (N.P.A)

Non-performing assets are another challenge to the banking sector. Vehicle loans and unsecured loans increases N.P.A. which terms 50% of banks retail portfolio was also hit due to upward movement in interest rates, restrictions on collection practices and soaring real estate prices. Therefore, every bank has to take care about regular repayment of loans.

4) Competition

The nationalize banks and commercial banks have the competition from foreign and new private sector banks. Competition in banking sector brings various challenges before the banks such as product positioning, innovative ideas and channels, new market trends, cross selling etc. Banks are restricting their administrative folio by converting manpower into machine power i.e. banks are decreasing manual powers and getting maximum work done through machine power. Skilled and specialized man power is to be utilized and result oriented targeted staff will be appointed.

5) Managing Technology

Developing or acquiring the right technology, deploying it optimally and then leveraging it to the maximum extent is essential to achieve and maintain high service and efficiency standards while remaining cost effective and delivering sustainable return to shareholders. Early adopters' of technology acquire significant competitive advances Managing technology is therefore, a key challenge for the Indian banking sector.

6) Government Ownership

At present, the Government is the owner of about three-fourths of the total assets in the banking system. On the ownership issues, proponents of private sector banks advocate that Government should reduce its ownership stake in the public sector banks as private sector banks score over public sector banks in profitability and efficiency. However, broadly over the years, the performance of public sector banks has converged with that of new private sector banks and foreign banks.

7) Other Challenges

Coping with regulatory reforms, Development of skill of bank personnel, Customer awareness and satisfaction, Corporate governance, Changing needs of customers, Keeping space with technology up gradation, Lack of common technology standards for mobile banking, Sustaining healthy bottom lines and Man power planning etc.

Conclusion:

The Banking sector is now witnessing a new wave of evolution with innovations in the fintech space, especially with the proliferation of prepaid wallets. Indian Banking Industry has shown considerable resilience

during the return period. The second generation returns will play a crucial role in further strengthening the system. Indian banking system will further grow in size and complexity while acting as an important agent of economic growth and intermingling different segments of the financial sector. It is sure that the future of banking will offer more sophisticated services to the customers with the continuous product and process innovations. Adoption of stringent prudential norms and higher capital standards, better risk management systems, adoption of internationally accepted accounting practices and increased disclosures and transparency will ensure the Indian Banking industry keeps pace with other developed banking systems. Banks should follow the Recent trends and to get advantage of opportunities in changing banking scenario.

References:

- 1.] Chellaswamy P.-(2010)—Modern Banking Management. Himalaya Publishing House.
- 2.] <http://www.digitalindia.gov.in/content/ekranti-electronic-delivery-services>.
- 3.] <https://www.intelligenthq.com/finance/banking-technology-trends-and-vision-for-2016-in-india/>
- 4.] http://www.business-standard.com/article/opinion/aditya-puri-digital-banking-in-a-digital-india116032700601_1.html
- 5.] www.wikipedia.com.
- 6.] www.articlebase.com/information/technology/article/it-emergence-recent-trends-in-banking-industry-inindia-1981838.html.
- 7.] <http://www.happiestminds.com/whitepapers/digital-transformation-in-banking.pdf>
- 8.] www.rbi.org.in
- 9.] <http://gizmosupport.com/tag/digitization-in-banking-industry/>.
- 10.] www.moneyindia.com
- 11.] <http://management.adrpublications.in/index.php/JoAREBM/article/view/86>.

Bank Branch Expansion in India

Dr. Sandeep Kabir Dabhade

Research Student

Abstract

The banking sector plays a vital role in the development of one country's economy. Nationalization of commercial banks in 1969 and branch licensing policies have been undertaken to expand the rural banking in India. This significantly had improved the branch network of the banks and the public sector banks in particular moved into the interiors and previously unbanked locations, but the banking reforms of 1991 reversed the growth of rural banking outreach. In light of this background, this paper makes an attempt to analyze the growth rate of branch expansion of scheduled commercial banks (SCBs) in India during the period of 2011 to 2018.

Introduction

The growth of banking sector depends upon the services provided by them to the customers in various aspects. The growing trend of banking services is found significant after the new economic reforms in India. Today, India has a fairly well developed banking system with different classes of banks – public sector banks, foreign banks, private sector banks – both old and new generation, regional rural banks and co-operative banks with the Reserve Bank of India as the fountain Head of the system. Nowadays banking sector acts as a backbone of Indian economy which reflects as a supporter during the period of boom and recession. From 1991 various trends and developments in banking sector are credited. It also reflects the various reforms were caused to improve their services to satisfy the customers. Branch expansion is need for economy growth in India.

Structure of Banking Sector in India:

Reserve Bank of India (RBI)

the RBI is India's central bank. The RBI was established on April 1, 1935 in accordance with the provisions of the Reserve Bank of India Act, 1934. RBI acts as a banker to the Government and Banks. The Central Bank maintains record of Government revenue and expenditure under various heads. It maintains deposit accounts of all other banks and advances money to other banks, when needed. Another important function of the Central Bank is the issuance of currency notes, regulating their circulation in the country by different methods. Banks in the country are broadly classified as scheduled banks and non-scheduled banks.

Scheduled Banks

All banks which are included in the Second Schedule to the Reserve Bank of India Act, 1934 are scheduled banks. These banks comprise Scheduled Commercial Banks and Scheduled Cooperative Banks. These banks are eligible for certain facilities such as financial accommodation from RBI and are required to fulfill certain statutory obligation. The RBI is empowered to exclude any bank from the schedule whose: (1) Aggregate value of paid up capital and reserves fall below Rs 5 lakh (2) Affairs are conducted in a manner detrimental to the interests of depositors (3) Goes into liquidation and ceases to transact banking business

Commercial Banks

Commercial banks may be defined as, any banking organization that deals with the deposits and loans of business organizations. Commercial banks issue bank checks and drafts, as well as accept money on term deposits. Commercial banks also act as moneylenders, by way of installment loans and overdrafts. Commercial banks also allow for a variety of deposit. These institutions are run to make a profit and owned by a group of individuals.

Public Sector Banks

These are banks where majority stake is held by the Government of India.

Foreign Banks

These banks are registered and have their headquarters in a foreign country but operate their branches in our country.

Private Sector Banks

These are banks majority of share capital of the bank is held by private individuals. These banks are registered as companies with limited liability.

Regional Rural Banks

Regional Rural Banks were established under the provisions of an Ordinance promulgated on the 26th September 1975 and the RRB Act, 1976 with an objective to ensure sufficient institutional credit for agriculture and other rural sectors. The area of operation of RRBs is limited to the area as notified by Government of India covering one or more districts in the state. RRBs are jointly owned by Government of India, the concerned State Government and Sponsor Banks (27 Scheduled commercial banks and one State

Cooperative Bank); the issued capital of a RRB is shared by the owners in the proportion of 50%, 15% and 35% respectively. Prathama bank is the first Regional Rural Bank in India located in the city Moradabad in Uttar Pradesh.

Cooperative Banks

A cooperative bank is a financial entity which belongs to its members, who are at the same time the owners and the customers of their bank. Cooperative banks are often created by persons belonging to the same local or professional community or sharing a common interest. Cooperative banks generally provide their members with a wide range of banking and financial services (loans, deposits, banking and accounts, etc.). They provide limited banking products and are specialists in agriculture-related products. Cooperative banks are the primary financiers of agricultural activities, some small-scale industries and self employed workers. Cooperative banks function on the basis of "noprofit no-loss".

RBI guidelines For Bank Branch Expansion

The opening of new branches and shifting of existing branches of banks is governed by the provisions of Section 23 of the Banking Regulation Act, 1949. In terms of these provisions, banks cannot, without the prior approval of the Reserve Bank of India (RBI), open a new place of business in India or outside India or change, otherwise than within the same city, town or village, the location of the existing place of business. The guidelines for opening of branches of domestic scheduled commercial banks in India are given in the Branch authorization Policy of RBI. For the purpose of Branch Authorisation Policy of the RBI, a "branch" would include all branches, i.e. full-fledged branches, specialised branches, satellite offices, mobile offices, Extension Counters, off-site ATMs (Automated Teller Machines), administrative offices, controlling offices, service branches (back office or processing centre).

Government of India guidelines

As per the Government of India guidelines, a newly opened branch has to become profitable within twelve months of its setting up i.e. the proposed new branch would be profitable at the end of the first year of operation. The business projections for the proposed new branches are to be in accordance with the guidelines.

Commercial Bank Expansion

Number of Banks of Different Sector Bank

Sr. No.	Sector Banks	Number Of Banks in different Years			
		2007-08	2008-09	2009-2010	2010-11
1	Public Sector Banks	28	27	27	26
2	Old Pvt. Sector Banks	15	15	15	14
3	New Pvt. Sector Banks	8	7	7	7
4	Foreign Sector Banks	28	31	32	33
Total Commercial Banks		79	80	81	80

Source: www.rbi.org.in

After the second generation reforms, the total number of commercial banks in India increased from 79 in 2007-08 to 81 in 2009-2010 and further declined to 80 in 2010-11 (Table-1). It is evident that the number of bank under public and private sector decreased but foreign sector showed improvement during 2007-08 to 2010-11.

Sector Bank-wise Branch Expansion

Sr. No.	Sector Banks	Number Of Banks in different Years			
		2007-08	2008-09	2009-2010	2010-11
1	Public Sector Banks	55103	57850	61630	64412
2	Old Pvt. Sector Banks	4690	4908	5220	5011
3	New Pvt. Sector Banks	3635	4333	5232	6957
4	Foreign Sector Banks	277	295	308	316
Total Commercial Banks		63705	67386	72390	76696

Source: www.rbi.org.in

The total number of commercial bank branches in India went up from 63705 in 2007-08 to 76696 in 2010-11. Table-2 shows that maximum branches are with public sector banks followed by new private sector banks and old sector banks. Foreign sector banks have very less branches in the Indian banking system. But if we see the

growth rate of different sectors banks during the period of 2007-08 to 2010-11, the number of branches witnessed the highest growth rate in new private sector banks.

Bank Branch Expansion of Scheduled Commercial Banks in Maharashtra

Sr. No.	Year	Rural	Semi -urban	Urban	Metropolitan	Total
1	2011	2083	1756	1094	4140	9073
2	2012	2194	1984	1161	4441	9780
3	2013	2334	2176	1242	4665	10417
4	2014	2697	2402	1318	4903	11320
5	2015	2866	2550	1375	5114	11905
6	2016	2993	2785	1436	5377	12591
7	2017	3066	2886	1491	5573	13016
8	2018	3128	2933	1518	5603	13182

Source: Basic Statistical Returns of Commercial Banks in India, RBI, Economic survey Maharashtra

Above table indicates distribution of SCBs' branches in different areas of Maharashtra at different periods of time. In the year 2011, there were 2083 bank branches in rural areas, 1756 branches in semi urban areas, 1094 branches in urban areas and 4140 branches in metropolitan areas. Number of branches in rural areas, semi urban, urban and metropolitan areas increased between 2011 and 2018. As on 31st March 2018, there were 3128 branches in rural areas, 2933 branches in semi urban areas, 1518 branches in urban areas and 5603 branches in Metropolitan areas. In 2011 total bank branches are 9073 and year 2018 total bank branches are 13182 in Maharashtra.

Population Group-wise Number of Functioning Offices of Commercial Banks

Sr. No.	Year	Rural	Semi -urban	Urban	Metropolitan	Total
1	2011	31450	24083	18495	20986	95014
2	2012	33813	26990	19970	22479	103252
3	2013	36782	29808	21171	23621	111382
4	2014	41953	32991	22829	25228	123001
5	2015	45209	35374	24376	26827	131786
6	2016	48336	38078	25971	28425	140810
7	2017	49904	39499	27256	29811	146470
8	2018	50934	40370	27764	30168	149236

Source: Basic Statistical Returns of Commercial Banks in India, RBI.

Distribution of banking system is another indicator of level of financial inclusion in a country. Banking system should not be concentrated particular area or region in a country like India which has vast geographical area and population. Above table indicates distribution of SCBs' branches in different areas of India at different periods of time. In the year 2011, there were 31450 bank branches in rural areas, 24083 branches in semi urban areas, 18495 branches in urban areas and 20986 branches in metropolitan areas. Number of branches in rural areas, semi urban, urban and metropolitan areas increased between 2011 and 2018. As on 31st March 2018, there were 50934 branches in rural areas, 40370 branches in semi urban areas, 27764 branches in urban areas and 30168 branches in Metropolitan areas. In 2011 total bank branches are 95015 and year 2018 total bank branches are 149236 in India.

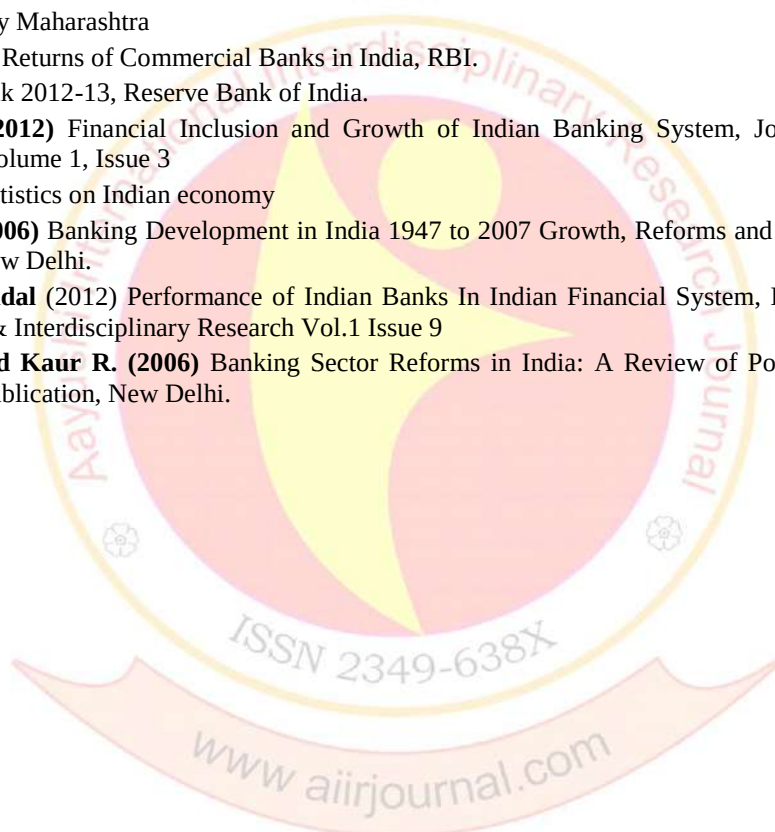
Conclusion

Now a day, there is a significant national as well as global focus on inclusive growth. After Independence, the Indian Banking System was recorded rapid progress. This was due to planned economic growth, increase in money supply, growth of banking habit, control and guidance by the Reserve Bank of India and above all, nationalization of banks in July, 1969. Thus the banking sector particularly public sector banking played a tremendous role in providing the needed impetus to meet the challenges from time to time. No one denies the fact that banking sector played a crucial role in achieving fast rate of economic growth in all sectors in the country. Even then there are new 5 lakh villages waiting for banking services.

The essence behind bank nationalization was to expand the rural banking in India, post-nationalization growth rate of the rural branches, rural deposits, rural credit and rural credit deposit ratio of SCBs was very impressive. The incremental ratio of rural, semi-urban to urban, metropolitan branches are increased in India and Maharashtra The branch expansion is fundamental to the improvement of the financial infrastructure, there has been a continuous deterioration in the growth of these very supporting indicators of the banking in India.

References

1. **S. Praveen Kumar And ,J. Pavithra (2017)** Recent Trends In Indian Banking Sector, International Journal Of Pure And Applied Mathematics Volume 116 No. 18
2. **Y. Kesava Reddy (2014)** Growth and Development of Banking Sector with Inclusive Approach in India, MIJBR -MITS International Journal of Business Research, Vol. 1, Issue 2
3. **S. M. Jawed Akhtar and Saba Parveen (2014)** An Assessment of Branch Expansion of Scheduled Commercial Banks in India, Journal of Business & Economic Policy
4. Basic Statistical Returns of Commercial Banks in India, RBI
5. Economic survey Maharashtra
6. Basic Statistical Returns of Commercial Banks in India, RBI.
7. A Profile of Bank 2012-13, Reserve Bank of India.
8. **Atul Raman (2012)** Financial Inclusion and Growth of Indian Banking System, Journal of Business and Management, Volume 1, Issue 3
9. Handbook of statistics on Indian economy
10. **Bhasin, Niti (2006)** Banking Development in India 1947 to 2007 Growth, Reforms and Outlook, New Century Publications, New Delhi.
11. **Virender Koundal (2012)** Performance of Indian Banks In Indian Financial System, International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research Vol.1 Issue 9
12. **Uppal, R.K and Kaur R. (2006)** Banking Sector Reforms in India: A Review of Post-1991 Developments, New Century Publication, New Delhi.
13. www.rbi.org.in

अलिप्ततावाद आणि भारतीय परराष्ट्र धोरणाची जडणघडण

प्रा. डॉ. दत्तात्रय सौदागर सावंत

राज्यशास्त्र विभाग,

बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, ता. पाटण,

जि. सातारा.

प्रास्ताविक :-

आजच्या काळात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कोणतेही एक राष्ट्र आपल्या गरजा पूर्ण करून ते स्वयंपूर्ण होवु शकत नाही. त्या राष्ट्राला इतर राष्ट्रांशी संबंध प्रस्थापित करावेच लागतात. हे संबंध प्रस्थापित करित असताना संबंधित राष्ट्राने निश्चित केलेल्या तत्वांना व धोरणांना त्या राष्ट्राचे 'परराष्ट्र धोरण' असे म्हणतात. राष्ट्रीय हितसंबंध हा घटक प्रत्येक राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाचा प्रमुख आधार असतो. तर भौगोलिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घटकांबरोबर नैसर्गिक साधनसंपत्ती, आर्थिक विकास, विचारप्रणाली आणि नेतृत्व यासारखे विविध घटक परराष्ट्र धोरण ठरविताना निर्धारक ठरतात. या पार्श्वभूमीवर भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि अलिप्ततावादाचे तत्त्व या गोष्टीचे अध्ययन करण्याच्या हेतूने प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची पार्श्वभूमी :-

प्रत्येक स्वतंत्र व सार्वभौम राष्ट्राला आपले परराष्ट्र धोरण ठरवावे लागते. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वातंत्र्य झाला. तत्पूर्वी भारतावर ब्रिटीशांचे राज्य असल्याने भारताच्या परराष्ट्र धोरणासंबंधीचे निर्णय इंग्लंडमध्ये घेतले गेले. स्वातंत्र्यानंतर ते आजपर्यंत भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारण विविध टप्प्यांत झाल्याचे आपणांस दिसते. स्वातंत्र्यापासून ते सद्यकाळापर्यंत पाहिले तर भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि अलिप्ततावादाचे धोरण पुढे चालूच ठेवले आहे.

भारताचे परराष्ट्र धोरण :-

1) पंडीत नेहरू आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण

स्वातंत्र्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण ठरविण्यामध्ये पंडीत नेहरूंची भूमिका महत्वाची आहे. पंडीत नेहरूंचे परराष्ट्र धोरणविषयक विचार मुळातच भारतीय स्वातंत्र्य लढयामध्ये घडले होते. त्यांच्या मते, 'सधन किंवा विकसित राष्ट्रांचा गट हा विकसनशिल राष्ट्रांच्या विरोधी भूमिका घेतो. म्हणून विकसित राष्ट्रांपासून अलिप्त राहण्याचे धोरण योग्य आहे.' तर दुसऱ्या बाजुस साम्यवादी विचारांचा दुसरा गट हा भांडवलशाही विरोधी आहे. त्यामुळे हे दोन्ही गट आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा विस्तार करण्यासाठी स्वताच्या गटात सामिल करून घेण्याच्या प्रयत्नात असतात. यामुळे त्यांच्यापासून अलिप्त राहून राष्ट्राची बांधणी करण्याचे प्रारूप नेहरूंनी मांडले. हा अलिप्ततावादाचा विचार नेहरूंनी सप्टेंबर 1946 मध्ये मांडला. अलिप्ततावादाची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) लष्करी संघटना व लष्करी करारापासून अलिप्त.

ब) शांततेच्या धोरणाचा अवलंब.

क) स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व यांचा अंगिकार.

ड) निर्भयतेचे धोरण.

इ) प्रसंगानुरूप कारवाई करण्याचे स्वातंत्र्य.

या अलिप्ततावादी विचारावरून असे दिसते की, नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण हे इतर राष्ट्रांच्या अंतर्गत प्रश्नांत हस्तक्षेप न करता राष्ट्रीय हित जोपासणारे होते. असे असले तरीही 1962 रोजी भारत-चीन यांच्यात युद्ध झाले आणि त्यामध्ये चीनकडून भारतास पराभव पत्करावा लागला.

2) लाल बहादूर शास्त्री आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

लाल बहादूर शास्त्रींनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणात एक खंबीर नेतृत्व अशी ओळख निर्माण केली होती. त्यांच्या कारकिर्दीत 1965 रोजी भारत - पाकिस्तान युद्ध झाले. अखेरिस सोव्हीएत युनियनमधील ताश्कंद येथे त्यांच्या पुढाकाराने ते भारताचे पंतप्रधान म्हणून व पाकिस्तानचे अध्यक्ष आयुब खान यांच्यात ताश्कंद करार झाला. मात्र कराराच्या दुस-याच दिवशी लाल बहादूर शास्त्रींचा मृत्यू झाला.

3) श्रीमती इंदिरा गांधी आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

श्रीमती इंदिरा गांधी 1966 ते 1977 पर्यंत भारताच्या पंतप्रधानपदी राहिल्या. इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाची कसोटी बांग्लादेश निर्मितीवेळी दिसून आली. पाकिस्थानी राज्यकर्त्यांनी बांग्लादेशातील निरपराध जनेतवर चालविलेल्या अनचित अत्याचारामुळे बांग्लादेशातून निर्वासितांचा लोंढा भारतात वाहू लागला होता. या निर्वासितांच्या प्रश्नांची दखल आंतरराष्ट्रीय समुदायाने घ्यावी अशी मागणी त्यावेळी भारताने केली. त्यातून पुढे

1971 साली भारत व पाक यांच्यात तिसरे युद्ध झाले. त्यात भारतीय सैन्याने निर्णायक विजय मिळविला. याचा परिणाम म्हणजे पाकिस्थानमध्ये सत्तांतर घडून आले. झुल्फिकार अली भुट्टो हे पाकिस्थानचे नवे पंतप्रधान बनले. त्यांना चर्चेतून प्रश्न सोडवणे गरजेचे वाटल्याने इंदिरा गांधी व झुल्फिकार अली भुट्टो यांच्यात 1972 रोजी 'सिमला करार' झाला.

इंदिरा गांधींच्या काळात परराष्ट्र धोरणात दुसरी महत्वाची गोष्ट घडली ती म्हणजे भारत व सोविएत युनियन मैत्री करार होय. 1971 साली सोविएत युनियनबरोबर भारताने वीस वर्षांचा मैत्री, शांतता व सहकार्याचा करार केला. पुढे सोविएत युनियनने भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणास पाठिंबा दिला. अशाप्रकारच्या सर्व गोष्टी बरोबरच इंदिरा गांधींनी आपल्या परराष्ट्र धोरणात राष्ट्रीय हितसंबंधाना प्राधान्य दिले होते.

4) जनता पक्षाची राजवट आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

भारतात 1977 साली लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणूका झाल्या. लोकसभेत जनता पक्षास बहुमत मिळाले. 1977 ते 1980 पर्यंतच्या काळात जनता पक्षाचे सरकार मोरारजी देसाई यांच्या नेतृत्वाखाली अधिकारावर राहिले. या काळात परराष्ट्र खात्याची जबाबदारी श्री. अटलबिहारी वाजपेयी यांच्यावर सोपविली होती. तत्कालीन परिस्थितीत अटलबिहारी वाजपेयींनी भारतीय परराष्ट्र धोरणात काही मुलगामी बदल न करता अलिप्ततावादी धोरणाचाच पाठपुरावा केला. कारण अटलबिहारी वाजपेयींना असे समजून आले होते की, आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या परिस्थितीत सोविएत युनियनशी असलेल्या संबंधात दुरावा उत्पन्न होणे भारताला परवडणारे नव्हते. पुढे अंतर्गत मतभेदामुळे देसाईंचे सरकार कोसळले.

5) इंदिरा गांधींचे पुनरागमन आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

भारतात 1980 मध्ये मुदतपूर्व निवडणूका घेण्यात आल्या होत्या. त्या निवडणूकीत इंदिरा गांधी पूर्ण बहुमत मिळवून पंतप्रधान झाल्या. त्यांनी पुर्वीचेच धोरण पुढे चालू ठेवले. परराष्ट्र धोरणाच्या बाबतीत अलिप्ततावादाचा त्याग करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही असे त्यांनी घोषित केले. अलिप्ततावादी राष्ट्रांची सातवी शिखर परिषद 1983 मध्ये नवी दिल्ली येथे भरली होती. या शिखर परिषदेमध्ये 99 राष्ट्रांनी भाग घेतला होता. या शिखर परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी इंदिरा गांधी होत्या. त्यांनी या शिखर परिषदेत निशस्त्रीकरण, अण्वस्त्र प्रसारबंदी व अण्वस्त्र चाचणी बंदीबरोबरच जगात शांतता प्रस्थापित करणे व आंतरराष्ट्रीय सद्भाव वृद्धिगत करण्यासाठी प्रयत्नशिल राहण्याचेही उद्देश ठरविले. अशा प्रकारचे इंदिरा गांधींचे परराष्ट्र धोरण राहिल्याचे दिसते.

6) राजीव गांधी आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

इंदिरा गांधींच्या हत्येनंतर 1984 ते 1989 या कालावधीत भारताच्या पंतप्रधानपदी राजीव गांधींची निवड झाली. त्यांनी प्रथम अलिप्ततावादी धोरण पुढे चालू ठेवण्याचे घोषित केले. 1986 साली भरलेल्या अलिप्ततावादी राष्ट्रांच्या आठव्या शिखर परिषदेस ते उपस्थित होते. या परिषदेत राजीव गांधींच्या पुढाकाराने 'आफ्रिकी एकता निधी' उभारण्याचा महत्वपूर्ण निर्णय घेण्यात आला. त्या निधीचा उद्देश आफ्रिका खंडातील चालू असलेल्या वर्णविरोधी लढ्याला मदत करणे हा होता.

तत्पूर्वी 1962 च्या भारत-चीन युद्धामुळे आशिया खंडातील राजकीय परिस्थितीवर प्रतिकूल परिणाम झाला होता. पण भारत-चीन यांच्यात फार काळ दुरावा राहणे हे दोन्ही देशांच्या दृष्टीने हितकारक नव्हते. त्यामुळे राजीव गांधींनी पुढाकार घेवून 1988 साली चीनला भेट देवून दोन्ही देशांच्या दरम्यान असलेल्या सीमाप्रश्नांबाबत चर्चा करण्यासाठी संयुक्त कृती समितीची स्थापना करण्याचा निर्णय घेतला. तसेच दोन्ही देशांनी आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रात परस्पर सहकार्यासाठी एकत्र येण्याचे मान्य केले. त्यामुळे दोन्ही देशांत परस्पर विश्वासाचे वातावरण निर्माण होण्यास मदत झाली.

7) व्ही. पी. सिंग आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

1989 नंतर भारतामध्ये सत्तांतर होवून व्ही. पी. सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय आघाडीचे सरकार स्थापन झाले. व्ही. पी. सिंग यांनी मंडल आयोगाची अंमलबजावणी करण्याचा घेतलेला निर्णय आणि देशातील राजकीय अस्थिरता या प्रमुख दोन कारणांमुळे देशाच्या परराष्ट्र धोरणात कोणत्याही प्रकारचा महत्वाचा बदल न करता अलिप्ततावादी धोरणच पुढे चालू ठेवले गेले.

8) पी. व्ही. नरसिंहराव आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी 1991 साली देशाच्या पंतप्रधानपदाची सुत्रे हाती घेतली. त्यावेळी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सोव्हिएत युनियनचे विघटन झाले होते. पुर्व युरोपातील राष्ट्रांनी साम्यवादाचा त्याग केल्याने आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील साम्यवादी गट संपुष्टात येवून अमेरिका हा दश एकमेव जागतिक महासत्ता म्हणून ओळखला जावू लागला होता. मात्र भारताने आपल्या अलिप्ततावादी धोरणाचा त्याग केला नाही. नरसिंहरावांच्या काळात अलिप्ततावादी राष्ट्रांच्या दोन शिखर परिषदा भरल्या होत्या. त्यामध्ये त्यांनी सक्रिय सहभाग घेवून महत्वाच्या प्रश्नांवर एकमत घडवून आणण्याची भूमिका योग्य प्रकारे बजावली.

नरसिंहराव यांनी जरी अलिप्ततावादी धोरणाशी बांधिलकी ठेवली असली तरी अमेरिकेशी आर्थिक सहकार्य व जवळीक वाढविली. पुढे भारताने आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्विकारले. हा महत्वपूर्ण बदल भारताच्या

परराष्ट्र धोरणात घडून आल्याचे दिसते. पंडीत नेहरुंनी इजिप्तशी जवळचे संबंध ठेवून अलिप्ततावादी चळवळ मजबूत केली होती. त्या चळवळीसंबंधी नरसिंहराव यांच्या काळात भारत सरकारच्या धोरणात बदल होवून इस्त्रायलशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्याची गरज भारतीय नेतृत्वास वाटू लागली.

9) संयुक्त आघाडी सरकार आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

1996 च्या सार्वत्रिक निवडणूकांत कोणत्याही एका राजकीय पक्षास निर्विवाद बहुमत न मिळाल्याने आघाडी सरकारचा प्रयोग करण्याची वेळ पुन्हा एकदा आली. 1996 ते 1998 हा संयुक्त आघाडी सरकारचा दोन वर्षांचा कालखंड राजकीय अस्थिरतेचा म्हणता येईल. त्यामुळे पुर्वीचेच परराष्ट्र धोरण म्हणजे अलिप्ततावादी धोरणच पुढे चालू राहीले. त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा बदल घडून आला नाही.

10) राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

1998 मध्ये संयुक्त आघाडी सरकार कोसळल्याने लोकसभेच्या मध्यावधी निवडणूका घेणे भाग पडले. 1998 च्या लोकसभा निवडणूकीत कोणत्याही एका पक्षास स्पष्ट बहुमत न मिळाल्याने आघाडी सरकारचा प्रयोग झाला. पुढे 1999 च्या लोकसभा निवडणूकीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीस सरकार स्थापन करण्याची संधी मिळाली. त्यांनी पाच वर्षे कालावधी पूर्ण केला. या पाच वर्षांच्या कालावधीत अलिप्ततावादी धोरण पुढे चालू ठेवले. कारण सोव्हिएत युनियनच्या विघटनानंतरही जागतिक अलिप्ततावादी चळवळीकडे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील एक प्रभावी शक्ती म्हणून पाहीले जात होते.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीस सरकारने आपल्या सामर्थ्यात वाढ करण्याच्या हेतुने अण्वस्त्र धोरणाबाबत फेरविचार करून अण्वस्त्र चाचणी करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार 1998 मध्ये राजस्थानमधील पोखरणच्या वाळवंटात पाच अणुचाचण्या यशस्वीरित्या घेतल्या. मात्र याचा वापर भारत शांततेसाठी करेल असे त्यांनी स्पष्ट केले. राजीव गांधी, पी. व्ही. नरसिंहराव, एच. डी. देवेगौडा व इंदुकुमार गुजराल यांच्या कारकिर्दीत भारत-चीन सहकार्य वृद्धिंगत करण्याची प्रक्रिया घडत होती. मात्र राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीच्या काळात चीनशी दुरावा उत्पन्न झाल्याचे दिसते. तर अरब राष्ट्रांच्या बाबतीतही पुर्वीपासून असलेले विविध क्षेत्रांतील संबंध वृद्धिंगत करण्यास उत्सुकता दाखविली गेली नसल्याचे दिसते.

11) डॉ. मनमोहन सिंग आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण.

2004 मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणूकीत संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकार सत्तेवर आले. डॉ. मनमोहन सिंग यांची पंतप्रधानपदी निवड झाली. त्यांनीही पुर्वीपासून स्विकारलेल्या अलिप्ततावादी धोरणावर विश्वास ठेवला. तसेच जागतिक अलिप्ततावादी चळवळीशी असलेली बांधिलकी मनमोहन सिंगानी घोषित केली. या सरकारने आर्थिक क्षेत्रात उदारीकरणाच्या धोरणाचा स्विकार केला असल्याने त्यास अमेरिकेबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध स्थापन करणे आणि ते संबंध आधिक घनिष्ट करणे आवश्यक वाटले. त्यानुसार भारत अमेरिका यांच्यात अणुसहकार्याचा करार झाला. तसेच विकसनशिल राष्ट्रांचा सहकार्याच्या प्रश्नांकडे डॉ. मनमोहन सिंग यांनी काही प्रमाणात दुर्लक्ष केले. जागतिक अलिप्ततावादी चळवळीचा संस्थापक सदस्य या नात्याने भारताने सोव्हिएत युनियनच्या विघटनानंतर विकसनशिल राष्ट्रांतील सहकार्य वृद्धिंगत करण्यासाठी ही चळवळ चालू ठेवून तिला बळकटी प्राप्त करून देण्याची गरज होती. मात्र भारत सरकार याबाबतीत काहीही करू शकले नाही.

सारांश :-

भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणावर भाष्य करताना पंडीत नेहरु यांनी असे म्हटले होते की, अलिप्ततावाद याचा अर्थ आंतरराष्ट्रीय राजकारणापासून अलिप्त राहणे नव्हे. उलट भारताला जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत विधायक भूमिका पार पाडावयाची आहे. ही भूमिका सक्षमतेने पार पाडता यावी म्हणून आम्ही अलिप्ततावादाचा स्विकार केला आहे. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत विधायक भूमिका पार पाडण्यासंबंधीच्या नेहरुंच्या धोरणाचा डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या सरकारला विसर पडला आहे असे वाटण्याइतपत या सरकारच्या धोरणात एकारलेपण आले आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील महत्वाच्या प्रश्नांवर स्पष्ट व सडेतोड भूमिका घेण्याची त्यांची तयारी नाही. अमेरिकेसारख्या जागतिक महासत्तेला दुखावण्याचे धाडस हे सरकार करू इच्छित नाही. तेव्हा जागतिक अलिप्ततावादी चळवळीशी आपली बांधिलकी असल्याचे डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या सरकारने स्पष्ट केले असले तरी ही बांधिलकी कितपत प्रामाणिक आहे असा प्रश्न कोणालाही पडेल.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) डॉ. देवळणकर शैलेंद्र, भारताचे परराष्ट्र धोरण.
- 2) डॉ. रासम वासंती, डॉ. खापरे के. एस., आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण.
- 3) डॉ. पवारएस. डी., भारत अमेरिका अणुकरार.
- 4) Arora Prem., Foreign Policy.

21 व्या शतकातील जगासमोरील आव्हाने

डॉ. जयश्री गणपती कांबळे

भोगावती महाविद्यालय,
कुरुकली.

विसाव्या शतकाचा अस्त झाला आहे. 21 व्या शतकात पदार्पण करत असताना आशादायक, उत्साहवर्धक आकांशा उराशी बाळगत असताना जगासमोर उभ्या असणाऱ्या आव्हानांचाही विचार करणे आवश्यक आहे. काही आव्हाने मानवनिर्मित तर काही निसर्गनिर्मित मात्र ती मानवाच्या बेजबाबदारपणामुळे निर्माण झाली आहेत. या आव्हानांचा विचार करून त्यांच्या निर्मूलनासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक बनले आहे.

आज 21 व्या शतकात जगाला जगाला भेडसावणाऱ्या प्रमुख आव्हानांमध्ये पुढील बाबींचा अल्लेख करता येईल (1) लोकसंख्येचा विस्फोट (2) निरक्षरता (3) दारिद्र्य (4) पर्यावरणाच्या समस्या (5) सामाजिक अन्याय (6) दहशतवाद (7) मूलतत्त्ववाद (8) भ्रष्टाचार याशिवाय इतरही अनेक समस्या कमी अधिक प्रमाणात आहेत जगाला भेडसावताना दिसतात त्यातील प्रमुख समस्या खालीलप्रमाणे :

1) लोकसंख्येचा विस्फोट :-

वाढती लोकसंख्या ही आज जगातील सर्वात स्फोटक समस्या बनली आहे. म्हणूनच 21 व्या शतकात या समस्येला 'लोकसंख्येचा विस्फोट' असे म्हटले आहे, वाढत्या लोकसंख्येमुळे आज जगातील अनेक देश बेकारी, टंचाई, महागाई, दारिद्र्य, कुपोषण, भुकबळी अशा अनेक समस्यांना तोंड देत आहेत. त्यामुळेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या लोकसंख्या उपक्रम निधीने असा गंभीर इशारा दिला आहे की, लोकसंख्या वाढीला आळा न घातल्यास तिचा स्फोट होऊन आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय समस्या भयानक स्वरूपात जगासमोर उभ्या राहतील.

2) निरक्षरता:-

निरक्षरतेचे वाढते प्रमाण हा जागतिक चिंतेचा विषय बनला आहे. नव्हे ती आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची समस्या बनली आहे निरक्षरता हा लोकसंख्या स्फोटाच्या समस्येचा एक भाग आहे. लोकसंख्या नियंत्रण, आरोग्य सेवा, आर्थिक विकास यांच्याशी अत्यंत निगडीत अशी ही समस्या आहे. ज्या देशांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण जास्त त्या देशातील लोकसंख्या मर्यादित राहिली आहे. शिवाय साक्षरतेच्या प्रसाराशिवाय देशांचा आर्थिक विकास, शैक्षणिक प्रगती व विज्ञान तंत्रज्ञानाचा विकास अशक्य आहे.

3) दारिद्र्य:-

दारिद्र्य ही अनेक शतकापासून चालत आलेली गंभीर समस्या आहे. विसाव्या शतकाखेर हा प्रश्न, काही विकसित देश सोडल्यास अन्य सर्वत्र अद्याप अनुत्तरित आहे. साम्राज्यवाद, वसाहतवादातून आशिया, आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका यातील अनेक राष्ट्रांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण झाले. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगातील बहुतेक सर्व देश स्वतंत्र सार्वभौम झाले. परंतु या देशांची राजकीय दास्यातून मुक्तता झाली असली तरी अन्न-वस्त्र निवारास या मानवाच्या मुलभूत गरजा पुरविण्याच्या दृष्टीने राजकीय स्वातंत्र्य मिळालेले देश असमर्थ आहेत. त्यातील काही देशांना आपल्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी पाश्चात्य भांडवलशाही देशांची आर्थिक गुलामगिरी पत्करण्याची पाळी आली आहे.

4) पर्यावरण:-

विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या पर्वात अखिल जगताला भेडसावणारा प्रश्न म्हणजे पर्यावरणाचा होत चाललेला नाश होय. विश्वामध्ये हवा, पाणी, जमीन, पशूपक्षी, सजीवप्राणी, जंगले, झाडे इ. अनेकविध गोष्टी अस्तित्वात आहेत. त्या सर्वांमध्ये निसर्गाने एक समतोल निर्माण केला आहे. मात्र जसजशी लोकसंख्या वाढू लागली. तसतसे मानवाने आपल्या सुखसोयीसाठी हवा, पाणी इ. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर अमापपणे सुरू केला व पर्यावरणाचा समतोल ढळण्यास सुरुवात झाली. 18 व्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीमुळे अनेक कारखाने सुरू झाले. वातावरणातील धूर, विषारी वायू, दुर्गंधी, रासायनिक द्रव्ये इ. सृष्टीजीवनाला आणि मानवी जीवनालाही अपायकारक गोष्टी पर्यावरणाचे संतुलन बिघडण्यास कारणीभूत ठरल्या.

21 व्या शतकात पर्दापण करताना सर्व सजीवसृष्टीला मानवी प्रमादाचे बळी व्हावे. लागेल. याची जाणीव संयुक्त राष्ट्रसंघासारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांना झाली आहे. प्रत्येक राष्ट्राने हा अग्रक्रमाने हाती घेण्याचा प्रश्न आहे. याचीही समज प्रत्येक राष्ट्रास आली आहे.

5) सामाजिक अन्याय:-

एकविसाव्या शतकाला सामोरे जाताना काही सामाजिक अन्याय प्रकर्षाने नजरेसमोर येतात. त्यांचा विचार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. यामध्ये प्रामुख्याने वंशभेद, वर्णभेद, जातिभेद, स्पर्शास्पृश्य भेद, लिंगभेद इ. चा समावेश होतो. यासर्व भेदांचा परिणाम प्रथम राष्ट्रीय राजकारणावर होतो. त्यानंतर या राजकारणातही त्याचे

पडसाद उमटताना दिसतात. त्यामुळे 21 व्या शतकात पाऊल ठवताना या समस्येकडे केवळ सहानुभूतीने न पाहता त्याबाबत ठोस उपाययोजना करण्याची गरज आहे.

6) दहशतवाद:-

दहशतवादाने सध्या संपूर्ण जगाला ग्रासले आहे. दहशतवाद ही कोणा एकाच देशाची समस्या राहिलेली नाही. दहशतवाद हे अन्याय, बेकायदेशीर समाजविरोधी, समाजविघातक कृत्य करण्यासाठी वापरावयाचे साधन आहे. 21 व्या शतकात पर्दापण करताना दहशतवाद्याला बरोबर घेऊन जगाच्या नागरिकाला प्रवेश करावयाचा आहे. विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या पर्वात दहशतवादाची लागलेली कीड सर्वदूर फैलावू लागली असून, संहारक शस्त्रे, अतिजलद संपर्क यंत्रणा इ. अत्याधुनिक साधनांचा उपयोग केल्याने दहशतवादी कारवायांचे गांभीर्य शतपटीने आहे. 21 व्या शतकातील राजकीय नेत्यांनी व्यापक आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून मोहिम सुरु करुन दहशतवाद्याला आळा घातला पाहिजे.

7) मूलतत्त्ववाद:-

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मूलतत्त्ववादास एक वेगळे परिणाम प्राप्त झाले आहे. धर्म ही तशी व्यक्तिगत बाब आहे. मात्र आधुनिक काळात एखाद्या राष्ट्राने आपल्या राज्याचा अधिकृत धर्म म्हणून एखाद्या धर्मास स्वीकृती दिल्याने फार मोठा धोका निर्माण झाला आहे. धर्माधिष्ठीत राष्ट्राहुकूमशाही व्यवस्था प्रस्थापित करण्याकडे वळते व एकधर्मीय नागरिकांसहित इतर धर्मीय नागरिकांच्या स्वातंत्र्याला ग्रहण लागते. त्यामुळे बौद्धिक, वैज्ञानिकदृष्टीच्या जगतात मूलतत्त्ववादाचा अडसर दूर करण्याची नितांत गरज भासणार आहे.

8) भ्रष्टाचार:-

21 व्या शतकात पर्दापण करीत असताना उपनिर्दिष्ट प्रमुख आव्हानांशिवाय भ्रष्टाचार ही सर्व राष्ट्रांना भेडसावणारी समस्या आहे. पृथ्वीतलावरील भ्रष्टाचारमुक्त असा कोणताही देश दिसून आलेला नाही. लाच घेणे, गैरमार्गाने पैसा मिळवणे, फसवणूक करणे, वशिलेबाजी करणे, अधिकारपदाचा दुरुपयोग करणे, दबाव धमक्या सत्र, कायद्याच्या अज्ञानाचा वा कायद्यातील पळवाटांचा फायदा होऊन जनतेला अशा स्वरूपाची बेसनदशीर कृत्ये करणाऱ्यांना त्याचे काहीच वाटत नाही. भ्रष्टाचारास राजमान्यता आणि लोकमान्यता मिळत असल्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. त्यामुळेच भ्रष्टाचाराची पाळेमुळे समूळ खणून काढता येणे शक्य नाही, हे जरी गृहीत धरले तरी तो किमान पातळीपर्यंत खाली आणता येणार नाही काय, याचा सामान्य नागरिकांनी, बुद्धिमतांनी आणि राजकीय सत्ता स्पर्धेच्या खेळात आकट बुडालेल्यांनी गंभीरपणे विचार करण्याची वेळ आली आहे.

अशाप्रकारे जगातील विविध राष्ट्रासमोर आव्हाने उभी आहे. यातील काही आव्हाने यशस्वीपणे पार करता येतील, काहींची तीव्रता कमी करता येईल, कदाचित काही नवी आव्हानेही उभी राहतील परंतु या सर्वांवर मात करताना मानवी कल्याण साधणे हेच प्रत्येक राष्ट्राचे अंतिम उद्दिष्ट राहिल यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) कदम य.ना – समकालीन आधुनिक जग, फडके प्रकाशन, जानेवारी 2001, प्रथमावृत्ती
- 2) डॉ. एस.व्ही.ढमबरे व संजय तुपे – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन्स, जून 2015 प्रथमावृत्ती
- 3) बोरजेस जॉन्सन (संपा) – संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना, डायमंड पब्लिकेशन्स 2011 प्रथमावृत्ती
- 4) आंबेकर गो.वा – आग्नेय आशियातील घडामोडी, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे 30 जून 1976 प्रथमावृत्ती
- 5) देवळाणकर शैलेंद्र – भारत आणि जग भारताचे परराष्ट्र धोरण व सुरक्षा संबंध सकाळ पेपर्स प्रा. लि. पुणे, जून 2015 द्वितीयावृत्ती
- 6) सिंह निशांत – अंतर्राष्ट्रीय आतंकवाद, सन्मार्ग प्रकाशन, 2002 प्रथम संस्करण
- 7) बसू रुमकी – आंतरराष्ट्रीय राजकरण संकल्पना, सिद्धान्त आणि समस्या.SAGA Publications, United Kingdom, 2017.
- 8) चौरासिया राधेश्याम – संयुक्त राष्ट्रसंघ, एटलांटिक पब्लिशर्स ऍण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, 2002.
- 9) झामर जी.एन. – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, मनोहर पिंपळपुरे, पिंपळपुरे ऍण्ड कं. पब्लिशर्स, सप्टेंबर 1999, प्रथमावृत्ती.
- 10) वाधवा एस – अन्तर्राष्ट्रीय राजनिती के आधार, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, 2003, प्रथम संस्करण.

शेतकरी आत्महत्या भारतासमोरील एक आव्हान

संजय बाळगोंडा खोत

संशोधक विद्यार्थी,

राज्यशास्त्र विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :-

भारतासमोर विज्ञान तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण इत्यादी मधुन वेगवेगळी आव्हाने निर्माण होत आहेत त्याचबरोबर सातत्याने लक्ष वेधनारी दहशतवाद, नक्षलवाद यासारखी आव्हानेही भारतासमोर आहेत. शेतकऱ्यांची आत्महत्या ही देखील भारतासमोरील मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. इतर क्षेत्रातील आव्हानाबरोबर शेतक्षेत्रातील आव्हान हा मुद्दा फार महत्वाचा आहे. कारण भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आपली अर्थव्यवस्था ही कृषीवर म्हणजेच शेतकऱ्यावर अवलंबून आहे. परंतू गेल्या काही वर्षात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या एक जटील प्रश्न बनला आहे. पावसावर अवलंबून असणाऱ्या शेतीवर गुजरान करणे कठीण बनले आहे. शेतीतून मिळणारे तुटपुंजे उत्पादन शेतीसाठी व बि – बियाणासाठी लागणारा खर्च यामुळे शेती परवडेणाशी झाली आहे. यामुळे शेतकरी आत्महत्या वाढत आहेत हे एक भारतासमोरील आव्हान निर्माण झाले आहे.

अ) भारतीय शेतकरी आणि जागतिकीकरण:-

भारतातील नवीन आर्थिक धोरणांमुळे भारतातील शेतकरी वर्गाचा जागतिक स्पर्धेमध्ये सहभाग झाला पण इतर देशातील अर्थव्यवस्था व भारतातील अर्थव्यवस्था विचार करता शेतीसाठी लागणारे वीजदरवाढ, रासायनिक खते, रसायने किटकनाशके, तसेच वाढता व्याजदर आणि शेतीसाठी लागणाऱ्या वस्तुवरील कर आकारणी, कर्जाची अनउपलब्धता अशा अनेक कारणांमुळे शेतकरी समस्या दिवसेंदिवस वाढतच आहेत तर जागतिक व्यापार संघटनेमुळे विकसनशील व विकसित देशांमधील व्यापारामध्ये मोठी विषमता निमाण होत आहे. जागतिक स्तरावर कृषी उत्पन्नाची आवक घटल्याने भारताचा कृषी उत्पादनाला वाव आहे. परंतू नियोजित शेती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, अपुरा वीज पुरवठा, बी-बियाणांचा वाढता भाव आणि ढासळता दर्जा, रासायनिक खतांच्या वाढत्या किंमती, शेतमालाला अयोग्य दर अशा विविध कारणांमुळे भारतीय शेती क्षेत्रावर आणि शेतकरी वर्गावर समस्यांचा डोंगर उभा राहिला आहे. तसेच जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतकरी हा उपेक्षित ठरत आहे. इतर देशातील शेतकऱ्यांच्या तुलनेत भारतीय शेतकरी हा आर्थिक दृष्ट्या सक्षम नाही, शेतीक्षेत्राचे तुकडीकरण झाल्याने त्यात आणखी भर पडत आहे. जागतिक बाजारपेठेत भारतीय शेतकऱ्यांचा माल जातो पण तो व्यापाऱ्यांमार्फत स्वतः शेतकरी तिथपर्यंत अजून पोहचलाच नाही. जागतिकीकरणामुळे त्यांच्या रोजच्या जीवनातील समस्या सोडविण्यातच त्यांचे आयुष्य खर्ची पडत आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे वाढती महागाई, बाजारपेठातील शेतकऱ्यांचे घटते महत्त्व, शेत माल उत्पादनासाठी कर्ज, त्या कर्जाच्या परत फेडीसाठी पुन्हा कर्ज असा त्यांचा जीवनक्रम बनत चालला आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शेती क्षेत्रातील सहभाग 1991 नंतर भारताच्या बाजारपेठमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शिरकाव मोठ्याप्रमाणात झाला तसेच ओहरसाईज, कार्पोरेशन, कारगील सीड्स, बेजो शीतल सीड्स, पायोनियर, सॅंडोज, आय. टी. सी., अॅगोटिक हिंदुस्तान लिह्वर अशा अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या कृषी क्षेत्रामध्ये बि. – बियाणे पुरवत आहेत. त्याचबरोबर अमेरिकेतील कारगिल कॉन्टिनेन्टल ग्रेन व युरोपमधील काही मोठ्या कंपन्या यांनी जगातील 80 टक्के धान्यबाजारावर प्रभाव आहे या कंपनीची आर्थिक क्षमता प्रचंड असल्याने कोणत्याही देशातील शासनकर्ते व लोकप्रतिनिधी यांच्यावर प्रभाव निर्माण करून कंपनीच्या कायद्यासाठी काम करून घेवू शकतील असे बोलले जाते. धान्यपदार्थ आणि धान्य गहू व पीठ मका, सोयाबिन तेल, तेल बिया, चरबी, तेल पेंड, तंबाखू इत्यादी वस्तू निर्यात करण्यामध्ये जगात अमेरिकेचा प्रथम क्रमांक लागतो. यामुळे शेतीमालाचा व्यापार करणारा जागतिक सर्वात मोठा देश म्हणून अमेरिकेकडे पाहिले जाते. कारगिल आणि पेप्सीको ह्या अमेरिकेतील बलाढ्य कंपन्या आहेत त्यांनी गुजरात व पंजाब सरकारबरोबर करार केले आहेत कराराअन्वये येथील शेतकऱ्याबरोबर कंत्राटी पद्धतीने शेती करू शकतील तसेच बी – बियाणे गोदामे उपलब्ध करून देवू शकतील.

ब) शेतकरी आत्महत्या होण्यामागची कारणे:- शेतकरी आत्महत्या होण्यामागील कारणे पुढील प्रमाणे पाहता येतील.

1) नवनविन आर्थिक धोरणामुळे शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या अनुदानातील कपात:-

डंकल प्रस्तावानुसार मुक्त आयात धोरण आणि शेती उत्पादनावरील अनुदान कमी केली पाहिजे असे बंधन भारतीय कृषी व्यवस्थेसमोर असल्याने येथील शेती अर्थ व्यवस्था संकटात सापडली आहे. आज ही भारतामध्ये 64 टक्के लोकसंख्या ही शेती व शेतीशी निघडित असणाऱ्या पूरक व्यवसायावर अवलंबून आहेत यामधील 80 टक्के शेतकरी अल्प व मध्यम आहेत. 1998-99 च्या रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या चलन आणि वित्त

अहवालानुसार खाजगी क्षेत्राच्या गुंतवणूकीचा बहुतांश भाग अल्पकालीन उत्पादन वाढीसाठी वापरला जातो तसेच शेतीच्या विकासाचे सातत्य निर्णयकपणा सार्वजनिक गुंतवणुकीवर अवलंबून असते. गेल्या कित्यक वर्षांपासून शेती क्षेत्रातील घटत असलेल्या सार्वजनिक गुंतवणुकीचे भारतीय शेतीवर विपरीत परिणाम झाले आहेत. यामुळे शेतकऱ्यांना आत्महत्ये सारखा मार्ग शोधावा लागतो.

2) दुष्काळ किंवा अपुरे पर्जन्यमान:-

भारतीय शेती व्यवस्था पुर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असून निसर्ग हा अनिश्चित असा घटक आहे. वातावरणामध्ये होणारे बदल हे कशा पध्दतीने असल हे कोणीच सांगू शकत नाही. भारतातील शेती ही नेऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून येणाऱ्या मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून आहे. साधारणतः प्रत्येक वर्षाच्या जून महिन्यापासून मृग नक्षत्राची सुरवात होवून शेती कामाला ही सुरवात होते. मागील काही वर्षांची वार्षिक पर्जन्याची माहिती घेतली असता कधी गरजेपेक्षा जास्त तर कधी गरजेपेक्षा कमी पावसाची नाद झाली आहे. यामुळे भारतातील शेतकरी वर्गासमोर नैराश्य निर्माण झाले आहे.

3) शेती मालाला बाजारभाव न मिळणे:-

शेत मालाला योग्य भाव मिळत नसल्याने शेतकरी आत्महत्या करताना दिसतो. महागाई दिवसेंदिवस वाढतच आहे पण त्या तुलनेने शेती मालाला भाव मिळत नाही बि-बियाणे दर वाढले आहेत, रासायनिक खतांच्या किमती वाढल्या आहेत, वाढते व्याजदर, आरोग्यावर होणारा अवाजवी खर्च, शेती मशागत करण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तूची वाढतो महागाई ही सर्व संकटे पार करून शेतकरी अन्नधान्याचे उत्पादन करतो. पण त्या उत्पादित शेती मालाला योग्य भाव मिळत नाही कधी-कधी उत्पादित माल नष्ट करावा लागतो यामुळे शेतकरी हतबल होतो व आत्महत्या सारख्या मार्गाला बळी जातो. आज सरकार सरकारी कर्मचाऱ्यांना सातवा वेतन आयोग लावत आहे पण सरकार तेवढ्याच आत्मीयतेने शेतकऱ्यांकडे पाहत नाही यामुळे शेतकरी वर्गासमोर निराशा येते.

4) खाजगी सावकारी आणि कर्जबाजरीपणा:-

लहान शेतकरीवर्गाला कृषीसाठी निधी मिळणेच्या प्रक्रियेमध्ये मोठ्याप्रमाणावर राजकीय हस्तक्षेपामुळे शासकीय मदतीचा कसलाच फायदा होताना दिसत नाही. या उलट सहकारी सोसायट्या, बँका आणि विभागांवर वरचढ मोठ्या शेतकरी वर्गाचे नियंत्रण असल्यामुळे त्यावर त्यांची मक्तेदारी बनली. यामुळे लहान शेतकरी सर्वतोपरी सावकारांवर अवलंबून राहतात या कर्जाचे व्याजदर भयंकर असते या कारणाने लहान शेतकरी व वंचित शेतकऱ्यावरील कर्जाचे प्रमाण वाढतच जाते आणि शेतकरी आत्महत्यासारख्या मार्गाचा बळी पडतो.

5) परदेशातून होणारी अन्नधान्याची आयात:-

परदेशातून होणारी अन्नधान्याची आयात यामुळे शेतीमालाला योग्य भाव मिळत नाही व इतर देशाच्या तुलनेने भारतीय शेती माल जागतिक बाजारात आपले अस्तीत्व निर्माण करत नाही यामुळे भारतीय शेतीसमोर समस्या निर्माण होतात. भारतामध्ये 1996 पासून आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध उठविण्यास सुरवात केली तसेच सन 1995-96 साली 6161 वस्तूंच्या आयातीवरील निर्बंध उठविण्यात आले. त्यानंतर 1996-97 साली 488, तर 1997-98 साली 381, 1998-99 साली 894 याप्रमाणे आणखी 1763 वस्तूंची आयात संपुर्णपणे खुली करण्यात आली. या कराराचा भाग म्हणून एकूण 1429 वस्तूवरील संख्यात्मक निर्बंध उठविले व ठरल्याप्रमाणे एकूण 715 वस्तूवरील निर्बंध 1 एप्रिल 2001 रोजी उठविण्यात आले. केवळ आयात राशीवरील बंधने आणि कर कमी करण्यापुरताच डंकल प्रस्ताव नसून तो आपली गरज नसली तरी आपल्या धान्य उत्पानाच्या 2 टक्के आयात करणे बंधन कारक ठरविले आहे.

6) शिक्षणाची कमतरता:-

भारतीय शेतकरी वर्गाला अज्ञानामुळे कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व समजलेले नाही. त्यामुळे तो आपले कुटुंब मर्यादित ठेवू शकत नाही. मुलगा हाच वंशाचा दिवा आहे असे समजून मुलगी म्हणजे परक्याचे धन अशी धारणा असल्याने मुलीच्या नंतर जोपर्यंत मुलगा होणारा नाही तोपर्यंत कुटुंबातील सदस्यांची संख्या वाढतच राहते याचा परिणाम असा होतो की उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक होतो आणि शेतकरी आर्थिक संकटात सापडतो. त्यामुळे तो हतबल होऊन आत्महत्येसारखा मार्ग निवडतो.

7) अनियमित वीज पुरवठा:-

शेतकरी वर्गाच्या नैराशेला अनियमित वीजपुरवठा हे एक कारण आहे. शेतकरी शेती मशागत झाल्यानंतर आवश्यकतेवेळी पाणी व्यवस्थापन करण्यासाठी वीजेची गरज असते. ती शेतकऱ्यास उपलब्ध होत नाही त्याचा परिणाम शेती उत्पन्नावर होतो. पर्यायो उत्पन्न घटते. आज खेडेगावात 14 तास 16 तास लोडशिडींग होत आहे. शेतीला गरजेनुसार वीज सरकारकडून उपलब्ध होत नाही. वीज उपलब्ध करून देण्यास सरकार असमर्थ असल्याचे दिसते. यामुळे शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत.

8) शेतीचे विभाजन:-

एकाच कुटुंबात शेतीचे विभाजन आपत्यांच्या संख्येनुसार होते. त्यातूनच जास्त हिस्से निर्माण झाल्याने शेतीचा आकार लहान होतो. त्यातील उत्पन्न घटत जाते. यातून ती जमिन गहाण ठेवून आपल्या कौटुंबिक गरजा

पुर्ण कराव्या लागतात. भारतीय शेतकऱ्यांवर धार्मिकतेचा पगडा असल्यामुळे धार्मिक विधी पुर्ण कराव्या लागतात त्यामध्ये मोठयाप्रमाणात आर्थिक खर्च करावा लागतो. यामुळे उत्पन्न कमी व खर्च जास्त असल्याने कजबाजारीपणा वाढतो. खोटी प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी वारेमाफ खर्च झाल्याने शेतकरी कर्जात बुडतो व आत्महत्या करतो. तसेच दिवसेंदिवस अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण वाढतच आहे.

9) व्यापारी दलालांकडून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण:-

शेतकरी व व्यापारी यांच्यामध्ये शेतकऱ्यांचे मोठयाप्रमाणात आर्थिक नुकसान होते. शेतकरी उत्पादित माल हा व्यापाऱ्यांना घालतो. पण बाजारातील मुल्य व शेतकरी उत्पादित मालाचे मुल्य यात मोठी तफावत दिसत. व्यापारी कमी दरात मालाची खरेदी करून तो जास्त भावाने विकला जातो. यामध्ये अनेक वेळेला अशी परिस्थिती निर्माण होते. शेतकऱ्यांना मिळालेल्या दरापेक्षा दुप्पट नफा व्यापाऱ्यांना मिळताना दिसतो. यातून शेतकरी आर्थिक संकटात सापडतो व आत्महत्येला प्रवृत्त होतो.

10) वाढती महागाई:-

वाढती महागाई ही सर्वात मोठी समस्या आहे. या समस्येने सर्व शेतकरी वर्गात निराशा आहे. कारण शती उत्पादनातून संपूर्ण गरजा पुर्ण करणे शक्य नाही. पण सद्य स्थितीला मुलभूत गरजा पुर्ण करणे सुध्दा जिकीरीचे बनले आहे. महागाई दिवसेंदिवस वाढतच आहे. पण त्या तुलनेने शेती उत्पन्न वाढलेले नाही याउलट भौतिक गरजा वाढतच आहेत. याचा परिणाम भारतीय शेतकरी वर्गावर होऊन शेतकरी आत्महत्येला बळी पडत आहे.

11) बिगर कृषी क्षेत्रातील संधींचा अभाव:-

भारतातील लोकसंख्येचा विचार करता उपलब्ध रोजगाराच्या संधी दिवसेंदिवस कमी होताना दिसत आहेत. आजचा युवक शेतीला दुय्यम आणि नोकरीला प्रथम प्राधान्य देत आहे त्यामुळे शेती क्षेत्रामध्ये मोठया प्रमाणात रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. तुलनेने ग्रामीण भागातील युवकांना अपेक्षेप्रमाणे रोजगाराच्या संधी मिळत नाहीत. यातून निर्माण होणारे नैराश्य शेतकऱ्यांच्या मुलास देखील आत्महत्येसारखा गुन्हा करण्यास कारणीभूत ठरत आहे.

क) शेतकरी आत्महत्येवरील उपाय

शेतकऱ्यांना आत्महत्यापासून परावृत्त करण्यासाठी त्यांना छोटे – मोठे पॅकेज देवून हा विषय सुटणारा नाही. तर त्यासाठी राज्यशासन, केंद्रशासन, व इतर सामाजिक संस्थानी याकरीता दिर्घकालीन उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

1. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या राष्ट्रीय आपत्ती आहे हे शासनाने घोषित करून उपाययोजना आखाव्यात.
2. ग्रामीण भागातील उत्पादन क्षमता वाढविणेसाठी पडिक जमिनीमध्ये चारा गवत यासारखी मशागत करून शेतकऱ्यांच्या गुरांसाठी गरज भागू शकेल याकरीता आर्थिक तरतूद करावी.
3. शेतकऱ्याला शेती व्यतिरिक्त उत्पादनाचे साधन निर्माण करून ते सक्षम करणे आवश्यक आहे.
4. अनियमित पावसामुळे शेतकऱ्यांच्या पीकाचे मोठे नुकसान होते. अशा अकस्मित संकटामुळे शेतकरी अडचणीत येतो यासाठी पीक विमायोजना सरकारने काढून त्याची माहिती प्रत्येक शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविली पाहिजे.
5. सरकारने बी-बियाणे, किटकनाशके, औषधे व खते यांच्या किमतीवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. कमीत – कमी किंमती शेतकऱ्यांना कशी पुरवता येतील याकडे सरकारने लक्ष दिले पाहिजे.
6. शेतकऱ्याच्या मालाचे खरेदी विक्री व्यवस्था सरकारने पारदर्शकपणे केली पाहिजे.
7. शेतकऱ्यांना शेतीतील नविन तंत्रज्ञान आणि त्यांचे शेतीतील फायदे हे शेतकऱ्यांच्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा आधिकाधिक उपयोग केला पाहिजे.
8. शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी आवश्यक जगजागृती केली पाहिजे. शेतकरी आत्महत्येनंतर त्याचे कुटुंबावर होणारे परिणाम याची जाणीव करून देण्यासाठी मोठयाप्रमाणात चर्चासत्रे, परिषदा आयोजित केल्या पाहिजेत.
9. सिंचनाच्या सोई सुविधा वाढविल्या पाहिजेत.
10. शेती पुरक व्यवसाय निर्माण करावेत.
11. शेतकऱ्यांच्या सबसिडी मध्ये वाढ करावी.

समारोप:-

शेती हा घटक भारतीय समाजाचा आणि आर्थिकतेचा कणा मानला गेला आहे. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर शेतीधोरणातून मिळालेल्या फायद्यातून वरचढ झालेले शेतकरी, बँकांची शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचण्याची उदासीनता, शासन दरबारातील उच्चवर्गीयांचे वर्चस्व, कृषि बाजारपेठेतील दलाल, श्रीमंत शेतकऱ्यांचे वाढते वर्चस्व, सावकार व त्यांचे वाढते व्याजदर आणि 1991 नंतर बदललेल्या कृषि धोरणामुळे आधीच हवालदिल झालेला शेतकरी जागतिक बाजारपेठेतील अमानुष स्पर्धेत ढकलला गेला. आज शेतकरी आत्महत्या ही एक भारतासमोरील ज्वलंत

समस्या आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या आणि आजची स्थिती पाहता यातील आधिकाधिक लोकसंख्या ही शेतीवर अवलंबून असलेली दिसते. यामधून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमध्ये 21 व्या शतकात देखील फारसा फरक पडलेला नाही. आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था ही शेतीवर अवलंबून आहे. ही शेती पीकविणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी सरकारने वेळीच योग्य ते धोरण आखले पाहिजे. आज भारताने विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि औद्योगिकीकरणामध्ये लाक्षणीय प्रगती केली असली तरी जो शेतकरी सर्वांचे पोट भरतो. त्याला जीवन संपवण्याची वेळ यावी हेच भारतासामोरील मोठे आव्हान म्हणावे लागेल. ही स्थिती सुधारण्यासाठी सरकारने दिर्घकालीन योजनाची आखणी करावी. त्याबरोबर विविध सामाजिक भान असणाऱ्या बिगर शासकीय संस्थांना देखील यामध्ये महत्त्वाची भूमिका घेतली पाहिजे.

संदर्भ:-

१. कराडे जगन, (2013), 'जागतिकीकरण: भारतासमोरील आव्हाने', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
२. भणगे रविंद्र, (2012), 'समकालीन राजकीय मुद्दे', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
३. अग्रिकल्चर स्टेटस इन इंडिया 2012-2013
४. भालेराव संजय, खेत्री प्रकाश, (2016) 'भारतातील शेतकरी आत्महत्या: कारणे आणि उपाय', इपिटोम जर्नल, खंड-2, लेख 3 रा.
५. <http://krishi.maharashtra.gov.in/Site/Common/ViewAllPdf.aspx?Doctype=FCF331A6-6285-47C0-882D-0F8A9B9E309D>
६. <https://www.loksatta.com/wanchitanche-vartaman-news/agriculture-in-maharashtra-5-1622191/>
७. <https://www.thinkmaharashtra.com/node/2288>

शंकरराव जगताप आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज वाघोलीमधील मोबाईल आधारित
ग्रंथालयीन सेवा : एक अभ्यास

श्री. प्रविण चंद्रकांत कुंभार
ग्रंथपाल

प्रास्ताविक :

आजच्या आधुनिक काळात ग्रामीण भागातील महाविद्यालयातील ग्रंथालये ही नवनवीन तंत्रज्ञान अवगत करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. महाविद्यालय सातारा जिल्ह्यातील कोरेगाव तालुक्यातील वाघोली परिसरात अत्यंत दुर्मिळ, दुष्काळी भागात विद्यार्थ्यांना ज्ञानदानाचे काम करत आहे. सदरच्या डोंगराळ भागात कोरेगाव एज्युकेशन सोसायटी कोरेगावचे शंकरराव जगताप आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज वाघोलीची स्थापना 2001 साली झाली. सदर महाविद्यालयातील ग्रंथालय विभाग हा विविध ग्रंथालयीन सेवा विद्यार्थ्यांना देत आहे. सदर सेवा देताना महाविद्यालयातील कोणताही विद्यार्थी हा शहरी भागामधील ग्रंथालयीन सेवांपासून वंचित राहू नये म्हणून सदर शहरी भागामधील सेवा ग्रंथालयात उपलब्ध करून देण्याचा अल्पसा प्रयत्न आमचे महाविद्यालयातील ग्रंथालय विभाग सातत्याने करत आहे.

आजच्या संगणकाच्या युगात इंटरनेटच्या आधारे जग जवळ येत चालले आहे. डब्लु डब्लु डब्लु मुळे आज जगातील कानाकोपऱ्यातील माहिती एका क्लिकवर उपलब्ध होत आहेत. सदर माहिती कमीतकमी वेळात संशोधकास मिळणे हे इंटरनेटच्या युगात शक्य झालेले आहे. सध्या मोबाईल फोनचा वाढता वापर ग्रंथालयाच्या दृष्टीने उपयोगी आहे. कारण ज्या वाचकांस घरातून आपल्या कामातून वेळ काढून ग्रंथालयात येणे शक्य होत नाही. अशा वाचकांस आपण मोबाईल फोनच्या आधारे ग्रंथालयातील बऱ्याच सेवा उपलब्ध करून देवू शकतो. मोबाईल तंत्रज्ञानामुळे वाचकांस कोठेही, कोणत्याही क्षणी माहिती उपलब्ध होवू शकते. सदर लेखात शंकरराव जगताप आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज वाघोलीमधील ग्रंथालयात मोबाईल आधारित कोणत्या प्रकारच्या ग्रंथालयीन सेवा देण्यात येतात याचा आढावा घेणार आहोत.

की वर्ड : मोबाईल, एसएमएस, ओपॅक, इंटरनेट, वाय-फाय, WWW इत्यादी.

मोबाईल फोनच्या आधारित ग्रंथालयीन सेवेचे फायदे :

1. वेळेची बचत
2. वैयक्तिक सेवा
3. माहिती वापरण्याची क्षमता
4. अमर्यादित वापर

वेळेची बचत :

आजच्या माहितीच्या युगात माहिती प्रचंड प्रमाणात तयार होत आहे. त्याप्रमाणे ती उपलब्धही आहे. अशा माहितीमधून वाचकांस अचूक माहिती कमीतकमी वेळात उपलब्ध करून देणे अवघड असते. पण सध्याच्या माहिती तंत्रज्ञानामध्ये मोबाईल सारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर जर ग्रंथालयामध्ये केला तर वाचकांचा त्याच प्रमाणे ग्रंथालयीन सेवांचाही वेळ वाचतो.

वैयक्तिक सेवा :

मोबाईलच्या आधारे जर ग्रंथालयातील माहिती वाचकांना पाठवित असेल तर ही सेवा थेट वाचकांस वैयक्तिकरित्या दिली जाते. त्यामुळे वाचकांच्या संशोधनास चालना मिळते. ग्रंथालय आणि वाचकांमधील दुव्याचे काम मोबाईल करत असतो.

माहिती वापरण्याची क्षमता :

मोबाईलच्या आधारे ग्रंथालयीन सेवा ह्या वाचकांस कोठुनही, कधीही माहितीचा वापर करू शकतात. नेटवर्कच्या आधारे जगामधील कोणताही माहिती वाचकांस एकाच ठिकाणी बसून वापर करू शकतात परीणामी संशोधनास चालना मिळते.

अमर्यादीत वापर :

ग्रंथालयातील माहिती वापरण्यास वेळेची बंधन असते. ग्रंथालय साधारणपणे सकाळी 8.00 ते दुपारी 4.00 पर्यंत सुरू असते. त्याचप्रमाणे रविवारी सुट्टी असते. अशा वेळेस आपण माहितीचा उपयोग करू शकत नाही. परंतु जर मोबाईलच्या आधारे ग्रंथालयातील माहिती आपण अमर्यादित वापरू शकतो. त्यासाठी वेळेचे बंधन नाही.

❖ शंकरराव जगताप आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज वाघोलीमधील ग्रंथालयीन सेवा :

1. ऑनलाईन डाटाबेस
2. ओपॅक
3. एसएमएस सेवा
4. संदर्भसेवा
5. नवीन ग्रंथाची माहिती
6. वाय-फाय सेवा

ऑनलाईन डाटाबेस : सध्या ग्रंथालय विभागामध्ये खालील डाटाबेस उपलब्ध आहेत.

- अ. इन्फोबनेटचा एन लिस्ट डाटाबेस
- ब. एन डी एल डाटाबेस
- क. शिवाजी विद्यापीठ ग्रंथालय डाटाबेस

सदर डाटाबेस हे ग्रंथालय विभागामार्फत युजर नेम व पासवर्डच्या आधारे वाचकांस उपलब्ध करून दिले जातात. महाविद्यालयातील विद्यार्थी सदर सेवेचा वापर ग्रंथालय विभागात येवून करतात. पण जर आपण मोबाईलचा वापर विद्यार्थी करत असतील तर त्यांना युजर नेम व पासवर्ड उपलब्ध करून दिले तर ती माहिती कोठेही बसून वापरू शकतात. सध्या महाविद्यालयातील विद्यार्थी ह्या सेवेचा उपयोग करतात.

ओपॅक : ग्रंथालय विभागात सध्या एनआयसीचे ई ग्रंथालय हे सॉफ्टवेअर वापरले जात आहे. सदर सॉफ्टवेअरच्या आधारे महाविद्यालयातील कॅम्पसमध्ये वाय-फायच्या आधारे वेब ओपॅक उपलब्ध करून दिलेला आहे. मोबाईलच्या आधारे विद्यार्थी वेब ओपॅकचा वापर करतात. त्यामध्ये महाविद्यालयातील सर्व पुस्तके, नियतकालिके उपलब्ध करून दिलेली आहेत.

एस एम एस सेवा : ग्रंथालय विभागामध्ये विद्यार्थ्यांना इंटरनेटच्या आधारे एस एम एस सेवा दिली जाते. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयातील, ग्रंथालय विभागामधील सुचना पाठविल्या जातात.

संदर्भ सेवा : ग्रंथालय विभागामध्ये मोबाईलच्या आधारे वाचकांस ई-मेलच्या आधारे, एस एम एस च्या आधारे, आस्क अ लायब्ररीयनच्या आधारे माहिती मागू शकतात. अशा प्रकारची माहिती वाचकांना उपलब्ध करून दिली जाते.

नवीन ग्रंथाची माहिती : ग्रंथालय विभागात नवनवीन येणाऱ्या माहितीची कल्पना वाचकांना दिली जाते. त्यामध्ये ग्रंथाचा परीचय, ग्रंथाचे मुखपृष्ठ, ग्रंथाची अनुक्रमणिका वाचकांना पाठविल्या जातात.

वाय-फाय सेवा : महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयातील ऑनलाईन सुविधांचा लाभ घेता यावा यासाठी महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना मोफत वाय-फाय सुविधा उपलब्ध करून दिलेली आहे.

❖ मोबाईल आधारीत ग्रंथालयीन सेवा देण्यामधील आव्हाने :

सातारा जिल्ह्यामधील कोरेगाव तालुक्यातील डोंगराळ, दुर्मिळ, दुष्काळी भागामधील वाघोली याठिकाणी महाविद्यालय वसलेले आहे. सदर महाविद्यालय ग्रामीण भागामध्ये येत असल्याकारणामुळे ग्रंथालय विभागामध्ये मोबाईल सेवा देण्याचे ठरविले असले तरीपण काही आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ती आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत.

1. इलेक्ट्रिसिटीचा अभाव
2. इंटरनेट स्पिडचा अभाव
3. स्मॉल डिस्पे
4. लिमिटेड स्टोरेज

5. नेटवर्कचा अभाव

6. विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती

7. इत्यादी

1. **इलेक्ट्रिसिटीचा अभाव** : सदर भागामध्ये इलेक्ट्रिसिटी ही सतत जात येत असते त्यामुळे जरी आपण ऑनलाईन सेवा देण्याचा विचार केला तरी मोबाईलची बॅटरी चार्जच नसेल तर आपण या सेवा कशा वापरणार आहोत. अशा साठी बॅटरी बँकअपची सुविधा केली तरीपण बँकअपसुद्धा रिचार्ज होण्याइतपत इलेक्ट्रिसिटी उपलब्धहोण्यामध्ये अडचणी येत असतात.
2. **इंटरनेटच्या स्पिडचा अभाव** : आजच्या आधुनिक काळातमध्ये 4 जी सुविधा शहरामधून उपलब्ध असताना आज ग्रामीण भागामधून आजही इंटरनेटचा 2 जीचाही स्पिड मिळत नाही. अशा स्पिड मुळे ग्रंथालयीन सेवेचा उपयोग करताना अडचणी येत आहेत.
3. **स्मॉल डिस्पे** : मोबाईलवर ग्रंथालयीन सेवेचा वापर करताना आपणास मोबाईल डिस्पे हा बारिक असल्यामुळे वापरण्यासाठी अडचणी येतात. कामामध्ये गती येत नाही. तरीपण महत्वाच्या कामासाठी सदर स्मॉल डिस्पे मोलाची मदत करतात.
4. **लिमिटेड स्टोरेज** : मोबाईलवर काम करताना महत्वाची गरज भासते ती स्टोरेजची पण मोबाईलचा स्टोरेज हा लिमिटेड असतो परीणामी काममध्ये अडथळे येवू शकतात. पण कामाचे योग्य नियोजन केल्यास ह्या आव्हानाला आपण योग्य प्रकारे हाताळू शकतो.
5. **नेटवर्कचा अभाव** : महाविद्यालयाच्या परिसरामध्ये बऱ्याच कंपन्यांच्या मोबाईलला नेटवर्क नाही आणि ज्यांना आहे त्यांना फुल नाही त्यामुळे मोबाईल सेवा वापरताना अडचणी येतात.
6. **विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती** : महाविद्यालय येणाऱ्या बऱ्याच विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्यामुळे त्यांना ऑडव्हान्स मोबाईल वापरणे शक्य होत नाही परीणामी मोबाईलच्या आधारे ग्रंथालयीन सेवेमधील हे महत्वाचे आव्हान आहे.
7. **इत्यादी**

❖ निष्कर्ष :

आजच्या माहिती विस्फोटाच्या काळात अचूक माहिती कमीतकमी वेळात योग्य वाचकांस उपलब्ध करून देण्याची असेल तर माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रंथालयामध्ये करणे काळाची गरज आहे. ग्रामीण भागामधील विद्यार्थी शहरी भागामधील विद्यार्थ्यांपेक्षा कोठेही कमी पडू नये म्हणून हा आमच्या ग्रंथालयाचा मोबाईल आधारित सेवा देण्याचा अल्पसा प्रयत्न आहे. ग्रामीण भागामध्ये मोबाईल आधारित सेवा देण्यामध्ये बरीच आव्हाने आहेत पण त्यावर उपाय शोधून नवनवीन माहिती वाचकांपर्यंत माहिती तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने उपलब्ध करून देणे हे ग्रंथालयाचे महत्वाचे काम आहे.

काळाबरोबर ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांनी आपले ज्ञान अवगत करून अशा सेवा दिल्या पाहिजेत तरच आपण जगाच्या पाठीवर टिकू शकणार आहोत.

❖ संदर्भ :

1. विद्यानगरी महाविद्यालय वार्षिक अंक 2015
2. Vishwakarma, M. L. (2013) Use of mobile and wireless technology in Indian Libraries, *International Journal of Engineering and Computer Science*, 2(6), 1799-1805. Retrieved from: <http://ijecs.in/issue/v2-i6/10%20ijecs> .
3. https://www.researchgate.net/publication/271906602_Mobile_Based_Services_Application_and_Challenges
4. <https://egranthallaya.nic.in/>
5. Malathy S and Kantha P. Application of Mobile Technologies to Libraries. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*. 2013 (Sept); 33(5): 361-366.
6. Sudhir Ramdas Nagarkar. Use of Mobile Technology in Library services. *Indian Streams Research Journal*. 2011 (Dec); 3(11): 1-4 ISSN No : 2230- 7850.

साठोत्तरी निवडक दलित नाटकातून आलेले श्रमप्रतिष्ठेचे चित्रण

प्रा. राजश्री मनोहर बिसुरे
गोपाळकृष्ण गोखले महाविद्यालय,
कोल्हापूर.

मराठी साहित्यात १९६० नंतर अत्यंत महत्वाचे दोन वाङ्मय प्रवाह अस्तित्वात आले. एक म्हणजे ग्रामीण साहित्य व दुसरे म्हणजे दलित साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक लढयाचा परिणाम आणि “शिका संघटित व्हा संघर्ष करा” या मुलमंत्राच्या प्रेरणेने नवीन दलित पिढीमधील अस्मिता जागृत झाली. आंबेडकरी चळवळीच्या अस्मितेचा एक वाङ्मयीन आविष्कार म्हणून दलित साहित्य हा स्वतंत्र वाङ्मयीन प्रवाह पुढे आला. हा शोषितांनी शोषितांनी शोषणाविरुद्ध उभारलेला लढा होता. आतापर्यंत पिढ्यान् पिढ्या जे अन्याय सहन केले जे अत्याचार सोसले, ज्या यातना भोगल्या, जे श्रम केले त्याला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी, सर्व व्यथा वेदनांना कुठेतरी वाट करून देणे आता महत्वाचे वाटू लागले. गावकुसाबाहेरील दलित, उपेक्षित, श्रमिक माणसाचे जगणे-मरणे, त्याच्या सांस्कृतिक, सामाजिक जीवनासह साहित्यात अवतरू लागले. साहित्याच्या विविध कला प्रकारांमधून व्यक्त होवू लागले. साहित्य व मानवी जीवनाचा कलात्मक आविष्कार असतो. लेखक ज्या समाजात वाढतो, त्या समाजातील सर्वच गोष्टींचे त्याच्या साहित्यात उमटत असते. “नाटक” हा दृक्-श्राव्य कला प्रकार असल्याने तो लेखक वाचक यांच्यासाठी परिणामकारक अभिव्यक्तीचे साधन बनला. दलित नाटक हे माणसांला केंद्रबिंदू मानून त्याच्या प्रगतीचा आलेख मांडते. मानवतावादाची नव्याने मांडणी करून सामाजिक बांधिलकी जोपासते. म्हणूनच दलित रंगभूमी ही मानवी मूल्ये जोपासणारी आणि माणसाला माणूस बनवणारी आहे. स्वत्वाचा शोध हा दलित रंगभूमीचा मूलाधार आहे. दलित नाटकाच्या लेखनामागे, निर्मितीमागे इथल्या समाज बदलाचा जातीव्यवस्था मोडण्याचा आणि राष्ट्राच्या एकात्मतेचा विचार आहे.

म. जोतिराव फुले यांच्या ‘तृतीय रत्न’ १८८५ या नाटकाने सामाजिक नाटकाची मुहुर्तमेढ रोवली. तर डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीबरोबर आंबेडकरी जलसे विकसित होत गेले. “जलसा” ही बहुज व समाजाची रंगभूमी. याच जलशाच्या भूमीवर दलित नाटक उदयास आले. लोककलेल्या माध्यमातून उगम पावलेली ही रंगभूमी तमाशा पथनाटय, एकांकिका अशा अंगाने विकसित होत गेली. देशातील लाखो श्रमिक शोषिकांची अस्मिता जलसेकरांनी जागृत केली. त्याचेच पुढे दलित नाटक बनले. या नाटकांच्या निर्मितीमागे समाज बदलाचा, जातीव्यवस्था मोडण्याचा आणि राष्ट्राच्या एकात्मतेचा विचार आहे. या विचाराने शाहिर किसन फागुजी बनसोडे, मोरेश्वर तांबे, भीमराव कर्डक, दीनबंधू, म. भि. चिटणीस, अण्णाभाऊ साठे, नामदेव व्हटकर, भि. शि. शिंदे, लक्ष्मण माने, डॉ. गंगाधर पानतावणे, प्रेमनंद गज्जी, दत्ता भगत, डॉ. रूस्तम अचलखांब, टेक्सास गायकवाड, हेमंत खोब्रागडे, कमलाकर डहाट, रामनाथ चव्हाण, प्रकाश त्रिभूवन, सिध्दार्थ तांबे, संजय पवार, मुक्ता मनोहर, प्रज्ञा पवार इ. नाटककारांनी नाटयलेखन केले. तळागाळातील श्रमीक समाजातील माणसांचे वास्तव जग त्यांनी रंगभूमीवर उभे केले. नाटक हे केवळ मनोरंजनासाठी नसते तर त्यामून समाजाजागृती ही केली गेली पाहिजे असा एक परिवर्तनवादी विचार दलित नाटक व्यक्त करताना दिसते. समाजातील जातीयता, विषमता श्रमीकांचे शोषण, अस्पृश्यता, मनुवादी समाजव्यवस्थेचे बळी, स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार अशासारखे प्रश्न घेऊन दलित नाटक पुढे आले. त्यामुळे समस्याप्रधानता हे या नाटकाचे मुख्य वैशिष्ट्य बनले. यातली समस्या फक्त एका नायकाची किंवा नायिकेची नाही तर त्याच्या संपूर्ण समुदायाची आहे. त्यामुळे समुहप्रधानता हे ही या नाटकांचे आणखी एक वैशिष्ट्य ठरते. या नाटयवाङ्मयाचा विचार करीत असता १९९५ साली प्रसिध्द झालेले म. भि. चिटणीसांचे ‘युगमात्रा’ हे नाटक लक्षणीय ठरते. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उपस्थितीत नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर या नाटकाचा प्रयोग झाला. सहा लाख प्रेक्षकांनी एकाच वेळी या नाटकाचा आस्वाद घेतला. हा प्रसंग नाट्येतिहासातील एकमेद्वितीय प्रसंग असावा. या नाटकातून प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत त्या त्या काळातील दलित श्रमिक नायकांचा सनातन व्यवस्थेने कसा बळी घेतला याचे चित्रण येते. रामायणातील शंबूकाच्या कथेने नाटकाची सुरुवात होते. विषमतावादी सनातनी जातीव्यवस्थेच्या बंधनातून मुक्त होऊन मानवमुक्तीसाठी सज्ज झाले पाहिजे. एका नव्या युगाचा प्रारंभ केला पाहिजे असा आशय हे नाटक व्यक्त करते. दलित नाटक अभ्यासत असताना दलित जीवन-जाणिवांबरोबरच मानवतावादी दृष्टिकोणातून लिहिल्या गेलेल्या नाटयकृतींचा अभ्यास करणे उचित ठरते. समताधिष्ठित समाजरचनेची या नाटयवाङ्मयातून केलेली मांडणी तपासून पाहता येऊ शकेल.

वाट चुकली - (१९६७)

नामदेव व्हटकरांनी हे नाटक १९५४ साली मुंबई राज्य सरकारने भरवलेल्या जातीयता आणि अस्पृश्यता निवारणाच्या विशेष स्पर्धेसाठी लिहिले होते. त्यात या नाटकाला पहिल्या क्रमांकाचे बक्षीस मिळाले. या नाटकामधून त्यांनी समाजात दिसून येणारी उच्च-नीचता जातीजातीमधील भेदभाव त्यातून उद्भवणारे सामाजिक प्रश्न, त्यामुळे समाजाचे होणारे नुकसान याकडे वाचक-प्रेक्षकांचे लक्ष वेधले. या नाटकाची अनेक भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरे झाली. यातच या नाटकाचे यश सामावले आहे. पित्या मांग हा श्रमिक दलित काबाडकष्ट करूनही घरात खायला अन्न नाही अशी दशा. चिंतोपंतांच्या घरी चोरी करून पित्या मांग चोरीच्या मालाबरोबरच त्यांच्या लहान मुलाला, नारायणलाही उचलून आणतो. त्याचा मायेने सांभाळ करतो. त्याला बी.ए. पर्यंत शिक्षण देतो. आपली मुलगी चंद्रा हिच्याशी नारायण जेव्हा लग्न करायचे ठरवतो तेव्हा त्याच्या खऱ्या आईबाबांना भेटून सर्व सत्य कथन करतो. सनातनी

चिंतोपंत-जानकी शेवटी जातीपातीच्या भिंती तोडून चंद्राला आपलेसे करतात. माणसाची खरी ओळख त्याच्या जातीवरून न होता त्याच्या गुणांवरून झाली पाहिजे आणि आतापर्यंत मनुने दाखविलेला मार्ग चुकीचा होता हे ओळखून योग्य वेळी समाजाने समानतेच्या युगाचा प्रारंभ करावा असा आशावाद या नाटकातून व्यक्त होतो.

आम्ही देशाचे मारेकरी १९८१

टेक्सास गायकवाड यांनी या नाटकामधून संस्कृतीच्या नावाखाली दीन दुबळ्यांना गुलाम बनविण्याची जी परंपरा पुरातन काळापासून चालत आली आहे. त्यावर प्रहार केला आहे. धर्माच्या नावाखाली जातीयवादी संघटना कार्यरत आहेत. या संघटना आम्ही देशासाठी दीन-दुबळे, गरीब, श्रमिक यांच्यासाठी खूप काही करतो असे भासवितात. पण खऱ्या अर्थाने गरज असणाऱ्या दलित समाजाला मात्र ते जाणीवपूर्वक दूर ठेवतात. धर्माच्या नावाखाली पुरातन परंपरांचे समर्थन करण्याची संघाची वृत्ती राष्ट्रविरोधी आहे. उलट सर्व जातीधर्मांनी एकत्र येऊन एक बलशाली भारत निर्माण केला पाहिजे असा आशावाद हे नाटक व्यक्त करताना दिसते. या नाटकातून लेखक या श्रमिकांच्या श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यात कमालीचा यशस्वी झाला आहे.

न्याय : बाबुराव कांबळे १९८५

आज स्वातंत्र्य मिळून इतकी वर्षे उलटून गेल्यावरही गोरगरीब, श्रमिक, दलितांना न्याय मिळविण्यासाठी रस्त्यावर उतरावे लागते. ज्याच्या हाती सत्ता तो मालक. अनेकदा दलितांना न्याय मिळेल याची शाश्वतीही नसते. सनातनी जातीव्यवस्था आम्ही दलितांवर अन्याय करतो हे मानायलाच तयार होत नाही. ज्याचे काम त्याने करावे या न्यायाने आजही समाजात विषमता दिसून येते. सत्ता संपत्तीचा उपयोग लोककल्याणकारी राज्यासाठी न करता वर्गवर्चस्वासाठी होताना दिसतो.

या देशात दलितांना माणूस म्हणून जगता येत नाही. मुलभूत हक्कांसाठी त्यांना झगडावे लागते. या नाटकातील नारायण मायबाप सरकारला पाण्याची सुविधा करण्याची विनंती करतो. परंतु सर्व सरकारी अधिकारी एकाच विचाराचे असल्याने कुणीही त्याच्या म्हणण्याकडे लक्ष देत नाही. मंजूर झालेल्या सरकारी योजना कागदावरच राहतात. पैशाची विल्हेवाट परस्पर लावली जाते. त्यामुळे विकासाची गंगा दलितांकडे फिरकतही नाही. 'शिका संघटित व्हा, संघर्ष करा' हा मूलमंत्र घेऊन नारायण आपल्या दलित बांधवांना एकत्रित आणतो. शेवटी सत्तेचा गैरवापर करणाऱ्या सरपंचाला आणि त्याला या कामात मदत करणाऱ्या त्याच्या सहकाऱ्यांना दंड आणि कारावासाची शिक्षा होते. दलितांना श्रमिकांना न्याय मिळावा ही अपेक्षा नाटककार या नाटकातून व्यक्त करतो.

काळोखाच्या गर्भात - भि. भि. शिंदे १९८१

हे नाटक श्रमिक दलितांच्या अनेक व्यथा आणि वेदना आणि त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न घेऊन येते. धर्म आणि संस्कृतीच्या नावाखाली दलितांना दिली जाणारी हीन वागणूक, घोटभर पाण्यासाठी त्यांची चाललेली धडपड पाहता या देशाला स्वातंत्र्य मिळून आज इतकी वर्षे झाली असतानाही देशात हा श्रमिक वर्ग मात्र स्वतंत्र नाही याची जाणीव हे नाटक करून देते. दाजी सकटाने निवडणुकीसाठी भरलेला अर्ज मागे घेण्याची सक्ती केली जाते. धनदांडग्यांकडून धमक्या दिल्या जातात. तर दुसरीकडे घोटभर पाण्यासाठी गावगुंड स्त्री ची अब्रू लुटतात. तिची नागवी धिंड काढली जाते. शेवटी या अत्याचाराविरोधात दलित युवा शक्ती पेटून उठते आणि त्या सनातनी प्रवृत्तीला ठेचून काढते. या नाटकातून खेड्याखेड्यामधील राजकारण, त्यात बळी पडणारे श्रमिक दलित, त्यांच्यावर निवडणुकीदरम्यान होणारे अत्याचार आणि या काळोखाच्या गर्भातून बाहेर पडण्यासाठी दलित युवा शक्तीने उभारलेला लढा याचे चित्रण येते.

पोतराज - संपत जाधव १९८६

निरक्षरता अज्ञान यातून निर्माण झालेल्या अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरा यांचा दलितांच्या मनावर असणारा पगडा याचे चित्रण येते. आपल्या मनातील इच्छा पूर्ण व्हाव्यात म्हणून किंवा मुलगाच होऊ दे म्हणून देवीला ;यल्लमाख पोतराज सोडण्याची प्रथा आहे. रूढी परंपरांचा या समाजावर मोठा पगडा आहे. मरीबा बायको धोंडीबाईला गर्भाशयाचा कॅन्सर झाला असतानाही डॉक्टरांनी उपाय न करता सावकाराकडून कर्ज काढून देवीला आठ खूरांची मेंढी बळी देतो आणि आपला १०-१२ वर्षाचा मुलगा येडबा याला पोतराज म्हणून देवीला सोडण्याचे ठरवतो. औषधोपचाराअभावी बायको मरते. तेव्हा मरीबाचे डोळे उघडतात. तो आपल्या मुलाचे लांब वाढलेले केस कापून पाठीवर दप्तर देऊन त्याला शाळेत पाठवितो. अंधश्रद्धेच्या गर्तेतून बाहेर पडायचे असेल तर विज्ञानवादी दृष्टिकोण जोपासण्याची आवश्यकता हे नाटक व्यक्त करते.

इथे माणसाला स्थान नाही - बाजीराव रामटेके १९८७

दलित रंगभूमीवरील बाजीराव रामटेके हे आघाडीचे प्रायोगिक नाटककार आहेत. सामाजिक विषयाला हात घालणारे आणि धर्मातराचे प्रतिपादन करणारे हे तीन अंकी नाटक. या नाटकातील जातीने ब्राह्मण असणारा शंभू बलात्कारित अस्पृश्य स्त्रीशी विवाह करून श्रमिक महार म्हणून जगतो. श्रमिक महार म्हणून जगताना होणाऱ्या यातना प्रत्यक्षात अनुभवतो. पांडुरंगावर त्याची निस्सिम श्रद्धा आहे. जो पांडुरंग आपल्या मुलीची अब्रू वाचवू शकत नाही तो देव कसला म्हणून तो ठरवतो आतापर्यंत दगडाची सेवा केली. आता चालत्या बोलत्या माणसाची सेवा करायची. या धर्मात कोणत्याही बुद्धिवान माणसाला माणून म्हणून जगता येणार नाही याची साक्ष त्याला पटते. म्हणून तो धर्मातर करायचे ठरवतो.

बामनवाडा - रामनाथ चव्हाण १९९१

हे नाटक आंतरजातीय विवाहाची निकोप समाजाला असणारी आवश्यकता हा विषय घेऊन येते. जातीयतेची पाळेमुळे नष्ट करायची असतील तर आंतरजातीय विवाह झाले पाहिजेत. सभांमध्ये पुरोगामी म्हणून मिरवणारे घरात मात्र सनातनी असतात.

परंपरांची जपणूक करतात. ऑफीसर असणारा भालचंद्र साठे राशी गोडबोले या ब्राह्मण मुलीशी आंतरजातीय विवाह करतो. राशीसोबत बामनवाडयात रहायला येतो. त्याचे येणे बामनवाडयाला खुपायला लागते. या बामनवाडयाचा आम्हाला महारवाडा करायचा नाही. तुम्ही महारवाडयात राहायला जा असे स्पष्टपणे त्याला बजावले जाते. दलित कितीही शिकला, मोठ्या पदावर गेला तरी सनातनी प्रवृत्ती त्याला योग्य त्या ठिकाणी आणून उभ्या करतातच हे वास्तव नाटककार इथे मांडताना दिसते.

थांबा ! रामराज्य येतय ! - प्रकाश त्रिभूवन १९९४

या नाटकाचा नायक आनंद अत्यंत हुशार, बुद्धिमान आहे. फुले-शाहू आंबेडकरांच्या विचाराने पुढे जाणारा आहे. शिक्षणाचे महत्त्व जाणून तो गावात एक शाळा काढतो. ते पाटलाला खटकते. तो शाळा पेटवून देतो. पैशाने न्याय विकत घेतला जातो. पाटील त्यातून सुटतो. गावच्या पोलीस पाटलाच्या पदासाठी आनंद प्रयत्न करतो. पण इथेही त्याच्यावर अन्यायच होतो. पाटील म्हणतो, “ही आमची अस्मिता हाय, आम्हाला हरिजन माणूस मोठा व्हावं हे पटत न्हाय”^१ आनंद परत परत जाती व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करत राहतो. सरकारी नोकऱ्यात मिळणारे आरक्षणही सवर्णांना खटकते. आरक्षण देऊन आपण त्यांच्यावर मोठेच उपकार केले या अविर्भावात या नाटकातील पाटील म्हणतो, “आम्ही तुम्हाला निवडून दिलंय, तुला आमच्या म्हणण्यापरमानं वागावं लागणं, आम्ही तुम्हा लोकांना राखीव जागा देतो ते कशासाठी?”^२ ही आजच्या समाजाची मागासवर्गीय आरक्षणाकडे पाहण्याची दृष्टी आहे. दलितांमधील अस्मिता जागृत करण्यात शेवटी आनंद यशस्वी होतो. अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्यात यशस्वी होतो. आपल्या बांधवांच्या श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देतो.

कैफियत - रस्तुम अचलखांब

या नाटकामधून नाटककाराने तमाशा कलावंतांच्या व्यथा, वेदना समाजासमोर आणल्या आहेत. दादू इंदूरीकर आपल्या वगातून नव्या युगाची, नव्या विचारांची मांडणी करून दलितांमध्ये आत्मभान जागे करण्याचा प्रयत्न करतो. प्रस्थापित सवर्णांना तो खटकतो. म्हणून ते गावगुंडांकरवी तमाशाची कनात आणि तंबू जाळून टाकतात. या कलावंतांची कला आणि पर्यायाने त्याच्या विरोधात उठणाऱ्या आवाजालाही जाळतात. ही विषम समाजव्यवस्था बदलायची असेल तर दलितांमध्ये शिक्षणाने आत्मभान आले पाहिजे. या व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करायला सिध्द झाले पाहिजे. असा विचार हे नाटक व्यक्त करते.

मुक्कामपोष्ट देवाचे गोठणे - माधव कौंडविलकर (१९९८)

हे नाटक म्हणजे त्यांच्या गाजलेल्या ‘मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे’ या आत्मकथनाने नाट्यरूपांतर आहे. समाजातील हुकूमशाही प्रवृत्ती, अन्यायी जाती व्यवस्था याचे चित्रण या नाटकात येते. गुण्या चांभाराचा माधव दारिद्र्यावर मात करून शिकतो. शिक्षक होतो. पण नोकरी मिळाल्यावरही त्याला चिकटलेली जात त्याला सन्मानाने जगू देत नाही. अस्पृश्यतेचे चटके इथेही त्याला जाणवतातच. सहकाऱ्यांकडून, गावकऱ्यांकडून त्यांना हिनपणाची वागणूक मिळते. शाळेतील मुलेही गुरूजींचा स्पर्श झाला म्हणून आंधोळ करून घरी जातात. समाजातील हुकूमशाही प्रवृत्ती जातीयवादी प्रवृत्तीला खतपाणी घालतानाच दिसते. म्हणून शिक्षणाने आत्मभान आलेल्या तरुणांना या विरुद्ध पेटून उठले पाहिजे. जातीजातीची ही उतरंड नष्ट झाली तरच देश प्रगतीपथाकडे वाटचाल करेल असा आशावाद हे नाटक व्यक्त करताना दिसते.

किरवंत-प्रेमानंद गज्वी (१९९८)

जाती-जातीमधील उच्च-नीचपणा हा फक्त एकाच जातीपुरता मर्यादित नसतो तर उच्चभ्रू समजल्या जाणाऱ्या ब्राह्मण समाजातही तो कसा असतो याकडे हे नाटक लक्ष वेधते. किरवंत स्मशानातील मार्तिकाम करणारा ब्राह्मण त्याला समाजात मान, सन्मान नाही. अस्पृशाचे जीवन त्यांच्या वाटयाला आलेले असते. त्यांची व्यथा या नाटकातून व्यक्त होते. कितीही कष्ट उपसले तरी यांच्या घरी दारिद्र्य ठाण मांडून बसलेले असते. याचे चित्रण या नाटकात येते.

स्वातंत्र्य मिळालयं म्हणं - बलभीम तरकसे (१९९०)

या नाटकामध्ये देशासाठी लढणाऱ्या यशवंतच्या वडिलांना जाळण्यासाठी पाटील जागा देत नाही असे मन विषण्ण करणारे चित्रण येते. यशवंत म्हणतो, “या भूमीत जन्म घेतला त्या भूमीत मेल्यावर जागा नाही. आम्ही पारतंत्र्यांत आहोत की स्वातंत्र्यांत! सांगा पाटील सांगा”^३ हे विधान समाजातील विषम समाजव्यवस्था, त्यात भरडले जाणारे लोक, त्यांची व्यथा स्पष्ट करते.

वाटा-पळवाटा- दत्ता भगत (१९९७)

आंतरजातीय विवाहाचे समर्थन करणारे हे नाटक आहे. चळवळीचे काम करणाऱ्या प्रा. सतीश गोडघाटे सारख्या उच्चशिक्षित तरुणाचा आवाज बंद पाडण्याचा प्रयत्न सवर्ण संस्थाचालकांकडून होतो. सतीश नोकरीही सोडून देवू शकत नाही आणि चळवळीचे काम ही थांबवू शकत नाही. अशा कात्रीत तो सापडलेला आहे. तो म्हणतो, “निरूपयोगी ठरलोय मी या व्यवस्थेत, काहीच करू शकत नाही मी, धड अतिरेकी होता येत नाही आणि धड किडयासारखंही जगता येत नाही”^४ या नाटकातील सतीश आणि हेमा यांचा आंतरजातीय विवाह मात्र पुढच्या पिढ्यांसाठी प्रेरणादायी आहे. या नाटकात सतिशने चळवळीच्या माध्यमातून दलित श्रमिक लोकांच्या श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा जातीव्यवस्था मोडण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

पारध - रामनाथ चव्हाण २००३

या नाटकामधून त्यांनी दयाखोऱ्यात राहणाऱ्या भटक्या-विमुक्त जमातीच्या श्रमिकांच्या व्यथा वेदनांना मुक्त वाट करून दिली आहे. फासेपारधी जमातीच्या माथ्यावर गुन्हेगारीचा शिक्का समाजाने मारला आहे. स्वातंत्र्यानंतरही त्यांची अवस्था आहे तशीच आहे. पोटासाठी भटकणं आजही त्यांच्या नशिबात आहे. कष्ट करण्याची त्यांची तयारी आहे. पण सन्मानाने समाजाने जगू द्यावी एवढीच माफक अपेक्षा त्यांची आहे. उघडयावर संसार मांडलेल्या या समाजातील स्त्रियांची अब्रू धोक्यात आहे. पावश्या व चित्तारी

यांची करून कहाणी हे नाटक मांडते. गांधी विचारांच्या काकाजीच्या शिवारात ते राबून आपला उदरनिर्वाह करतात. पण काकाजीचा मुलगा चितारीची अब्रु लुटतो. त्यातून तिला मुलगा होतो. पावश्याला छोट्या केसमध्ये जेलमध्ये टाकले जाते. चितारी विळयाने रावसाहेबाचा खून करते आणि मुलासकट जेलमध्ये जाते. या नाटकातून पारध्याचे उध्वस्त जीवन, स्त्रीकडे एक भोगवस्तू म्हणून पाहण्याची प्रवृत्ती, हुकूमशाही वृत्ती यांचे वास्तवदर्शी चित्रण येते.

कोण म्हणतं टक्का दिला? - संजय पवार २००४

कायद्याने जातीयता नष्ट करण्याचा प्रयत्न झाला पण समाजाच्या मनातून जात गेली नाही. दलिताना मिळणारे शिक्षण, नोकऱ्या, सोयी-सवलती याविषयी सवर्णामध्ये असणारा असंतोष हा धागा पकडूनच नाट्य अवतरत जातो. जातीयवस्था जाऊन समानता यावी असा आशावाद नाटक व्यक्त करते.

धाधांत खैरलांजी - प्रज्ञा पवार २००७

या नाटकात लेखिकेने खैरलांजी हत्याकांडाच्या अनुषंगाने घडलेल्या घटना, त्याचे साद-पडसाद, समाजाची जातीयवादी वृत्ती, तसेच देशात घडणाऱ्या हत्याकांडासारख्या घटनेकडेही गांधीयाने न बघणे उलट त्याला बगल देत दुसऱ्याच मुद्यावर वाद घालण्याची सनातनी मानसिकता इथे दिसते. उच्चविद्याविभूषित प्रा. वैशाली सारखी स्त्री ही सुटत नाही. चळवळीत भाग घेतला म्हणून किरकोळ कारणावरून तिला नोकरीतून बडतर्फ केले जाते. यावर तिचा नवरा अमिताभ म्हणतो, “खैरलांजीमध्ये सुरेखा भोतमांगेच्या चारित्र्याचे धिंडवडे काढलं जाणं आणि इथं कॉलेजमध्ये तुझ्या चारित्र्यावर प्रश्नचिन्ह उभं करणे हे काय दर्शविता?” समाजातील सनातनी वृत्तीवर हे नाटक भाष्य करताना दिसते.

जाता नाही जात - सिध्दार्थ तांबे २००७

जातीच्या पलिकडे जाऊन महाविद्यालयात शिकवणारे प्राध्यापकही विचार करू शकत नाहीत हे विदारक सत्य या नाटकात मांडले आहे. ओरिएंटेशन कोर्ससाठी महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या भागातून एकत्रित आलेले प्राध्यापक आपापल्या जाती जपताना दिसतात. पिढी घडविणारेच सनातनी असतील तर निकोप पिढी कशी निर्माण होईल या प्रश्नाकडे नाटककार घेऊन जातो. जातिविरहित समाजाचे सुंदर स्वप्न तो पाहताना दिसतो.

या सर्व नाटयवाङ्मयाचा विचार करता, समानतेचा, गोरगरीब जनतेच्या श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा विचार सर्वच नाटकातून व्यक्त झाला आहे. धर्माधीन, संस्कृतीमधील फोलपणा दाखविण्यातही ही नाटके यशस्वी झाली आहेत. स्वातंत्र्यानंतरही समाजातील या श्रमिक, दलित समाजाची अवस्था काही सुधारली नाही. समाजाने अजूनही या लोकांना आपलेसे केले नाही. आंतरजातीय विवाह करणाऱ्यांकडेही हा समाज निकोप दृष्टीने पाहताना दिसत नाही. समाजातील दलित, श्रमिक लोकांमध्ये असणाऱ्या अंधःश्रद्धा नष्ट झाल्या पाहिजेत, रूढी-परंपरांची उतरंड नष्ट झाली पाहिजे, जातीयवस्था मोडखळीत निघून श्रमाला प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे यासाठी शिक्षणाचा दीप घरोघरी लावला पाहिजे. विज्ञानवादी दृष्टिकोण अंगिकारला पाहिजे. स्त्रीला, तिच्या श्रमाला प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. तरच दलित, स्त्री, कष्टकरी, भटके असे सर्व समाज आपली प्रगती करू शकतील. त्यातूनच राष्ट्राची उन्नती घडून येवू शकेल. या दलित रंगभूमीने समाज परिवर्तनाची जी एक चळवळ हाती घेतली आहे, त्यात ते निश्चितच यशस्वी झालेले दिसतात.

संदर्भ सूची -

१. त्रिभुवन प्रकाश, थांबा! रामराज्य येतयं! आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वि.आ., १९९४, पृ. २०.
२. तत्रैव, पृ. ४६.
३. तरकसे बलभीम, स्वातंत्र्य मिळालंय म्हणं, निर्मल प्रकाशन, प्र. आ. नांदेड, १९९०, पृ. २८-२९.
४. भगत दत्ता, वाटा-पळवाटा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, तृ.आ., पुणे, १९९७.
५. पवार प्रज्ञा, धाधांत खैरलांजी, प्रतिशब्द प्रकाशन, प्र.आ., मुंबई २००७, पृ. २०.

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथातील
श्रम संस्कृतीचे चित्रण

श्री. रणजीत एकनाथ हसुरकर

संशोधक विद्यार्थी,

मराठी विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना:

दैनंदिन जीवनामध्ये साहित्यात नवनवे बदल होत आहेत. साहित्यातील विविध प्रवाहामध्ये ग्रामीण साहित्यात आपल्याला शेतकऱ्यांच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहेत. त्यांचे कष्ट यातीलच एक भाग म्हणजेच श्रम संस्कृती आहे. मराठी साहित्यात शेतकऱ्यांच्या श्रमाचे महत्त्व पटवून दिलेले आहे. श्रम संस्कृतीवर मराठी साहित्यात अधिक प्रमाणात लेखक, साहित्यिक यांनी लेखन केलेले दिसून येते. महाराष्ट्रात सुरुवातीलाच सामाजिक समतेचे आद्यजनक, बहुजन समाजाचे उध्दारक, शेतकऱ्यांचे कैवारी महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपल्या शेतकऱ्याचा असूड या ग्रंथात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य केले आहे.

'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथात प्रकरण चार मध्ये गोरगरीब शेतकरी जनतेची होणारी पिळवणूक, शेतकऱ्यांवर कर्जाचा बोजा कसा वाढत जातो? शेतकऱ्यांची मुले उघडी-नागडी कशी राहतात? शेतकऱ्यांची घरे कशी आहेत? शेतीची आवजारे कोणतीच नाहीत, घरातील व्यक्तींच्या अंगावर दागदागिने नाहीत, शेतकरी दररोज जे अन्न खातो याचे चित्रण आले आहे. ब्रिटिश आल्यापासून गो हत्या अधिक प्रमाणात झाल्याने बैलाची पैदास कमी झाली, शेतीची कामे करण्यास बैल मिळनात. त्यातच दुष्काळ पडल्याने चारा-पाण्याची टंचाई निर्माण झाली, खताच्या आभावामुळे बागायती शेतीत घट या सर्व कारणांमुळे शेतीच्या उत्पादनावर घट झालेली दिसून येते. तसेच जंगलातील हिंस्त्र प्राणी, डुकरे शेतकऱ्यांच्या पिकाचा नाश करतात, बाजार पेठेत दलाल त्यांचे शोषण करतात व सावकार ही पिके येताच उंबऱ्याला कर्जाचे पैसे घेण्यासाठी येतात या सर्वातून कितीही श्रम केले तरी शेतकऱ्यांच्या हाती काहीच मिळत नाही.

ब्रिटिश सरकारने शेतसारा वाढविला, जंगले स्वतःच्या ताब्यात घेतली, रस्त्यावर नाके बसवून जकात कर सुरू केला, पाठबंधारे खात्याने पाणी वेळेत सोडले नाही अशाप्रकारे स्वतःची हुकूमशाही राबवली. याचा सर्व परिणाम शेतकऱ्यांच्यावर झालेला दिसून येतो. इंग्लंडमधील माल भारतातील व्यापार पेठेत आणल्याने भारतातील ढोर, चांभार, लोहार, विणकर या जातीतील कामगार बेकार झालेत. त्यांचे उद्योग नष्ट होण्याच्या मार्गावर होते. ब्रिटिशांनी भारतातील कच्चा माल परदेशी घेवून जावून श्रीमंत झालेत व आपला शेतकरी व कारागीर मात्र गरिबच राहिला.

शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी महात्मा फुलेंनी ब्रिटिश सरकारला सांगितले की, तलाव, बंधारे, धरणे, विहिरी यांच्याद्वारे शेतीला जास्तीत जास्त पाणी उपलब्ध करून द्यावे. गोरे लोकांनी गायी बैलांऐवजी शेळ्या मारून खाव्यात म्हणजे बैल वाचतील व शेतीची कामे करता येतील. शेतकऱ्यांच्या जमिनीत पिके चांगली यावीत म्हणून खते द्यावीत. जंगलातील प्राण्यांपासून शेतीच्या पिकांचे संरक्षण करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी बंदुका वापराव्यात व सरकारने त्यांना परवाणे द्यावेत. परदेशामध्ये शेती पाहण्यासाठी आपल्या शेतकऱ्यांच्या मुलांना पाठवावे, शेतीची माहिती असणारे ग्रंथ वाचायला द्यावेत.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला कर्जबाजारीपणा, मुलींच्या लग्नाचा खर्च, बिघडलेले गृहस्वास्थ्य, ढासलेली सामाजिक प्रतिष्ठा, व्यसनाधिनता. हे सर्व थांबवावे तसेच सरकारने शेतकऱ्यांच्या मुलास अन्न, वस्त्र, पुस्तके देवून मुलांसाठी बोर्डिंग शाळा काढाव्यात. शेतकऱ्यांवरील कराचे ओझे कमी करावे.

शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळाल्यास त्याला कोणाच्या मदतीची गरज नाही. शेती व्यवसाय जोपर्यंत तोट्यात आहे तोपर्यंत कितीही मलम पट्ट्या लावल्या तरी शेतकरी सुखी होणार नाही यासाठी शेतमालाची जी सरसकट लुट होत आहे ती प्रथम थांबविणे गरजेचे आहे.

शेतकऱ्यांची स्थिती व त्यास जबाबदार असणारे इतर घटक तसेच शेतकऱ्यांनी आळशीपणा सोडून द्यावा, आज्ञानी कोणी राहू नये सर्वांनी शिक्षण घ्यावे, शुद्ध-ब्राम्हण, गरिब-श्रीमंत असा भेदभाव करू नये. धर्म भोळपणा दूर करावा असे सांगितले. आपले डोळे उघडे ठेवून आपले हित समजून घ्यावे, तसेच शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेची आर्थिक कारणे सांगितले ती जंगल खात्याचे धोरण चुकीचे होते. ग्रामीण व्यवसायाचा झालेला न्हास उत्पादन क्षमता नसणारी शेती ही सर्व कारणे आहेत.

समारोप:

अशाप्रकारे महात्मा फुलेंनी आपल्या 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथात शेतकऱ्यांचे श्रम, समस्या व दुःखे जगासमोर मांडलीत प्रस्तापित व्यवस्थेला विरोध करून शेतकरी सुखी समृद्ध व्हावा म्हणून प्रयत्न केलेत शेतकऱ्यांच्यात एक नवी उर्जा निर्माण करण्याचे काम हिरारीने केलेले दिसून येते.

संदर्भग्रंथ:

1. फुले महात्मा जोतीराव : शेतकऱ्याचा असूड मूळ ग्रंथ
2. कीर धनंजय : महात्मा जोतीराव फुले पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
3. गंधारे द. के. : शेतकऱ्यांची हाक. स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद

‘ब-बळीचा’ कादंबरीतील चित्रित झालेली ग्रामसंस्कृती

प्रा. सविता सुर्यवंशी
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

१९६० नंतर मराठी साहित्यप्रांतात विविध वाङ्मयीन चळवळी आणि त्याद्वारे विविध वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण झाले. ग्रामीण, दलित, स्त्री, आदिवासी असे चार सकस साहित्य प्रवाह मराठीत उदयास आले. ग्रामीण साहित्यात अर्थातच गाव, गावकरी, शेत, शेतकरी, निसर्ग, श्रद्धा, लोकांच्या समस्या, जाणिवा, तेथील भूत-भविष्य व वर्तमानातील जीवनाचे धागेदोरे, ग्रामसंस्कृतीतील लोकांचे लागेबांधे, दुष्काळ, पीकपाणी, शहरी संस्कृतीचे ग्रामसंस्कृतीवर होणारे आक्रमण, मोठ्या खेड्यांचे वेगाने होणारे शहरीकरण अशा सर्व गोष्टींचे प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात उमटते. ग्रामीण साहित्य विशेषतः गावाशी, शेतीशी आणि तिथल्या माणसांशी निगडित आहे. म्हणूनच राजन गवस यांच्या ‘ब-बळीचा’ या कादंबरीच्या आधारे शेती, शेतकरी तसेच माणसाची बदललेली जीवनशैली स्पष्ट होते.

भारत हा प्रामुख्याने कृषीप्रधान देश आहे. शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतकरी हा स्वतःबरोबर जगाचा पोषणकर्ता म्हणून आपण ओळखतो. पण त्याच शेतकऱ्याची दयनीय अवस्था काय आहे हे आपण पाहतो. ‘ब-बळीचा’ कादंबरीतील ‘उफराळ’ कथेतील नायक ‘आडव्याप्पा शिंगारे’ हा एक कोरडवाहू शेती करणारा अल्पभूधारक शेतकरी. अत्यंत कष्टाळू, आपल्या शेतावर प्रेम करणारा. प्रामाणिक असणाऱ्या आडव्याप्पाला दारिद्र्याशी झुंजत दिवस काढावे लागतात. शेतजमिन कितीही असली तरी त्यातून मिळणाऱ्या नफ्यातून शेतकरी जगत असतो. पण कितीही काळ लोटला शेतकरी आधुनिक शेती करू लागला तरीही शेतकरी आज कर्जबाजारीच दिसतो. शेतकरी हा दारिद्र्यातच जन्माला येतो आणि दारिद्र्यातच मरतो.

आडव्याप्पाला आपल्या कुटुंबाबरोबरच आपल्या बहिणीच्या संसाराची काळजी वाटते. बहिणीच्या आजारपणासाठी पैशाची गरज भासते पण पैसे जमा करू शकत नसल्यामुळे आडव्याप्पाचे मन बोचत राहते. शेवटी आक्का मरण पावते तिच्या शेवटच्या माहेरपणालाही पैसे उसणे घ्यावे लागतात. दारिद्र्यामुळे नाती-गोती जपता येत नाहीत. यावरूनच शेतकऱ्याची अवस्था दिसून येते. शेतकरी आपल्या परिस्थितीशी कसा हतबल होतो याचे चित्रण या कादंबरीमध्ये होते.

“शुद्ध शेतकऱ्याचा पिढीजादा दरबारी पोशाख म्हटला म्हणजे, जाडाभरडा खादीचा दुहेरी मांडचोळणा, बंडी, पासोडी, खाखी पागोटे आणि दोरीने आळपलेला गावठी जोडा, ज्यांची निहारी व दुपार, संध्याकाळचे जेवण जोंधळे, नाचणीची किंवा कोंडयाभोंडयाच्या भाकरी वा गाजरेरताळ्यांची वरु, कालवण, आमटी अथवा बोंबलाचे खळगुट, तेही नसल्यास चटणीच्या गोळयाशिवाय भाकरीवर दुसरे काही मिळावयाचे नाही. चटणी भाकर का होईना, परंतु ती तरी वेळच्या वेळी व पोटभर त्यास मिळते का? राहते घर बैलांच्या गोठयाशेजारी असून ज्याच्या उशापायथ्यांशी तीन्ही वासरे, पारडी अथवा कडे बांधलेली असल्यामुळे घरात चहूकडे मुतारीची उबट घाण चालली आहे. फाटके पटकूर व मळकट गोधडीचे अंथरुण पांघरुण, सर्व गांवच्या म्हशी पाण्यात बसून बसून खराब झालेल्या डोहाचे खालचे बाजूस उकरलेल्या डहुऱ्यांतील पाणी-पिण्याचे गावातील खिंडार तेच त्यांचा शेतखाना, तशात मोडशी होऊन त्यास जाळताप आल्यास चांगल्या औषधी व त्यांच्या माहीतगार डॉक्टरच्या नावाने आंढळ्या एवढे पूज्य, याशिवाय सरकारी शेतसारा वगैरे फंड व पट्या कोठून व कशा दयाव्यात ज्यासंबंधी त्यांच्या उरावर कटार टांगलेली असते.” (शेतकऱ्याचा आसूड, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय पु.३०५) शेतकरी जीवनातील दारिद्र्य, उपासमार, दुःख आणि त्यांचे होणारे शोषण याविषयी फुल्यांनी अत्यंत वास्तवरूप चित्रण केलेले आहे.

कल्लाप्पा कोणकेरी, म. फुले व कांतारामजी यांना शेतकऱ्याची आजकाल कशाप्रकारे फसवणूक होते हे सांगणारे पत्र लिहितो. शेतकरी, त्याचा कृषीधर्म, शेती ही संस्कृती आहे. याविषयीचे चिंतन पत्रामध्ये स्पष्ट होते. पूर्वी शेतात पिकलेले धान्यच बी-बीयाणे म्हणून वापरले जात होते. पण आता बि-बियाणांच्या दुकानांनी हे चतुराईने नष्ट केले आहे. आजकाल चांगले पीक आले तरी बी-बीयाणे म्हणून त्याचा उपयोग करता येत नाही. आता शेतीसेवा केंद्रातील बी-बीयाणवरच शेतकऱ्याला अवलंबून राहावं लागतं. म्हणून जास्तीत भरघोस पीक या आमिषाखाली शेतकऱ्याची घोर फसवणूक होत आहे.

शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारायची असल्यास शिक्षण हाच पर्याय. शेतकऱ्याची प्रगती अज्ञानामुळे होते. म्हणूनच महात्मा फुले म्हणतात,

“विद्येविना मति गेली, मतिविना नीती गेली,
नितीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्ध खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”
(शेतकऱ्यांचा आसूड, पृ.२६३)

अविद्या म्हणजे अज्ञान, अशिक्षितपणा. विद्येच्या अभावामुळे शुद्ध शेतकऱ्याची बुद्धी चालत नाही. आपल्यावर होणाऱ्या शोषणाची जाणीव त्याला होत नाही. अज्ञानामुळे त्याला स्वतःच्या प्रगतीचा मार्गही सापडत नाही. त्याची प्रगती थांबल्यामुळे त्याच्या आयुष्यात दैन्य आणि दारिद्र्य निर्माण होते. म्हणूनच शेतकऱ्याने शिक्षण घेणे गरजेचे आहे. मग ते व्यावसायिक असो, व्यापारी असो किंवा व्यावहारीक शिक्षण असो. शिक्षणाशिवाय शेतकऱ्याची प्रगती होणार नाही.

समाजातील गरीब-श्रीमंत हा भेद जोपर्यंत आहे तोपर्यंत समाजातील गरीब वर्गाची पिळवणूक शोषण होत राहणार. आडव्याप्पा शिंगारे हा गरीब शेतकरी शेतासाठी काढलेले कर्ज फेडलं नसल्यामुळे सोसायटीनं लागवड देण्याचं नाकारलं. घरात

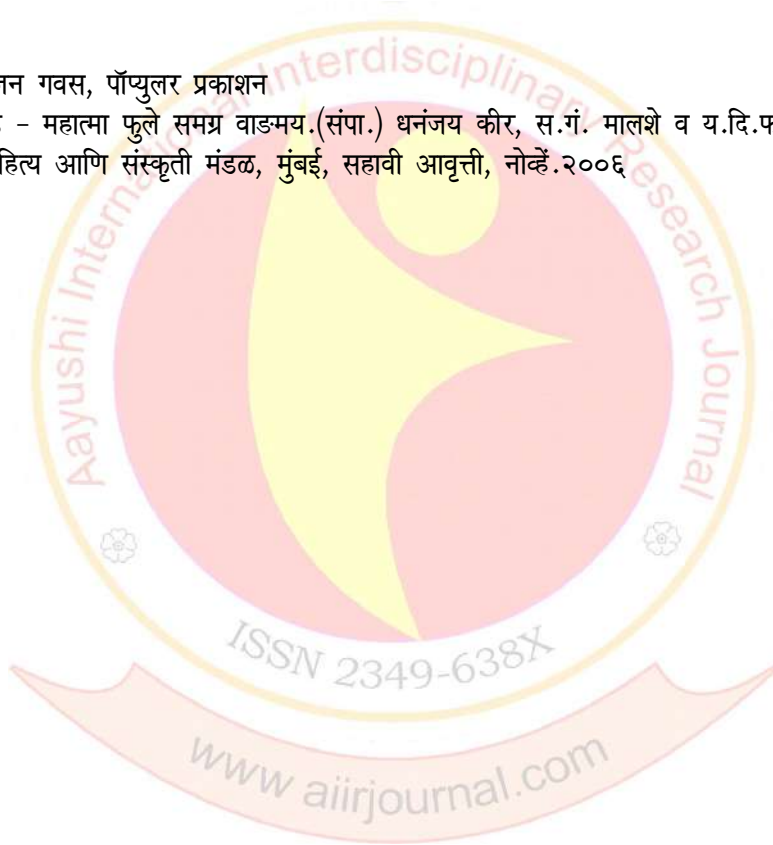
जुंढळं नाही 'शेवटचं दळप' असं तायव्या सांगते पण जुंढळं आणण्यापेक्षा घरात असलेल्या पैशातून शेतीसाठी तो दोन पिशव्या खत आणतो. पोटापेक्षा त्याला खत महत्वाचे वाटते. खत टाकलं तर पीक चांगलं येणार; त्यामुळे वर्षभर पोटाचा प्रश्न मिटणार अशी एक आशा असते. आडव्याप्पा शिणगारे या एका शेतकऱ्याची कथा 'उफराळ' या कथेतून स्पष्ट होते.

समाजामध्ये आजतागायत शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था आपल्याला पाहावयास मिळते. म्हणूनच शेतकऱ्यांसाठी आज वेगवेगळ्या संघटना, सभा, चळवळी होत आहेत. शेतकऱ्यांच्या वेगवेगळ्या प्रश्नांचा, मागण्यांचा प्रस्ताव मांडण्यात येतो. पण कितपत सभा, चळवळी यशस्वी होत आहेत? महात्मा फुले, शाहू महाराज यांनी शेतकऱ्यांसाठी काही शेतीसाठी उपायोजना, काही तरतुदी मांडल्या पण आजतागायत शेतकऱ्यांची स्थिती फारशी बदलली नाही.

ग्रामसंस्कृती म्हणजेच खेड्यातील संस्कृती, प्रदेश, चालीरीती, प्रमुख व्यवसाय, लोककला, शेती, निसर्ग, पर्यावरण या गोष्टींचा अभ्यास. ग्रामसंस्कृतीचा मुख्य पाया म्हणजेच शेतकरी. या शेतकरी, शेती यांचा उल्लेख प्रामुख्याने ग्रामीण साहित्यात होतो. म्हणून मराठी ग्रामीण साहित्यामध्ये अनेक कथा, कादंबरी, कविता याद्वारे शेती, शेतकरी यांचा उल्लेख केलेला आहे. शेतकरी समाजातील बदलणारे चित्रण, नाती-गोती या सर्वांचा उल्लेख या 'ब-बळीचा' या कादंबरीत करण्यात आला आहे. या कादंबरीतून समाजातील बदलते ग्रामीण रूप अनुभवायला मिळते. 'उफराळ' कथेतून शेतकऱ्यांचे जीवन पाहायला मिळते.

संदर्भ

- १) 'ब-बळीचा' - राजन गवस, पॉप्युलर प्रकाशन
- २) शेतकऱ्याचा आसूड - महात्मा फुले समग्र वाङ्मय.(संपा.) धनंजय कीर, स.गं. मालशे व य.दि.फडके.
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, सहावी आवृत्ती, नोव्हें.२००६

बखर वाडमय साधनावरून किल्ल्यांचे महत्व

Dr. Manohar Kolasekar

Head, Department Of History
T.k.kolekar arts & comm college,
Nesari tal- gadhinglaj

इतिहास म्हणजे केवळ गतकालीन राजकारण असे इतिहासाचे मर्यादित स्वरूप आज राहिलेले नाही. इतिहास ही एक विकसित ज्ञानशाखा म्हणून पुढे आली आहे. भारताच्या इतिहासात मराठ्यांच्या इतिहासाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. हा इतिहास भारतीय व परकीय भाषेतील साधनांच्या आधारे लिहिला जातो. मराठी साधनांमध्ये बखरींना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाचे, पराक्रमाचे रोमहर्षक वर्णन बखरींमधून दिसते. बखर या शब्दाच्या व्युत्पत्तीविषयी अनेक मते मांडली जातात. या बाबत वि. का. राजवाडे म्हणतात. “बक म्हणजे बोलणे. बक पासून ‘बखर’ शब्द मराठी भाषेत तयार झाला.” वा. सी. बेंद्रे म्हणतात “बखरी म्हणजे चरित्रग्रंथ होत.” बखर या शब्दाचा अर्थ हकिगत, बातमी, चरित्रकथन, इतिहास असा आढळून येतो. या बखरींमध्ये सभासद बखर, चिटणीस बखर, चित्रगुप्ताची बखर, ९१कलमी बखर इत्यादी बखरी आणि आज्ञापत्र व जेथे शकावली ही महत्वाची साधने आहेत.

आजच्या इलेक्ट्रॉनिक युगात संरक्षणाच्या दृष्टीने किल्ल्यांचे महत्व वाटत नाही. भारतीय युद्धशास्त्रात किल्ल्यांचे महत्व अगदी प्राचीन कालापासून मानले गेले आहे. भारतामध्ये महाराष्ट्राइतके गडदुर्ग इतरत्र नाहीत. विशेषतः कोकण, मावळ भागामध्ये अथवा सह्याद्री सातपुडा पर्वतांच्या भागात डोंगरी गडांची संख्या फार मोठी आहे. तशीच अरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावर जलदुर्गांचीही संख्या मोठी आहे. शिवाजी महाराजांच्या राजनितीत राज्याच्या संरक्षणाची मुख्य मदार किल्यावर होती. म्हणूनच मराठ्यांच्या इतिहासातील किल्ल्यांना अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान आहे. किल्ल्यांच्या साहाय्यानेच छ. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना केली. बहुतेक अचाट कृत्ये या किल्ल्यांच्या योगाने तडीस गेली. शिवकालीन किल्ल्यांचे महत्व अनेक तत्कालीन वाडमय प्रकारात स्पष्ट केले आहे. त्यातील बखर वाडमयात किल्ल्यांचे महत्व वर्णन केले आहे ते पुढील प्रमाणे.

किल्ल्यांचे महत्व

‘किल्ला’ हा शब्द मूळ अरबी आहे. ‘पर्वतादिभिः दुर्गम पूरम कोट्टम इत्थमर’ असे अमर कोषात आहे. सहज पोचता न येणारे अवघड ठिकाण असा याचा अर्थ होतो. इंग्रजी भाषेतील (fort) हा शब्द मूळ फ्रेंच भाषेतील आहे. शत्रूपासून संरक्षण करण्यास व सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता येण्याकरता, बांधलेली वास्तू म्हणजे किल्ला होय. प्राचीन पाश्चात्य व पौरात्य साहित्यामध्ये किल्ल्यांच्या विविध प्रकारांचे वर्णन केले आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्वराज्यातील गडदुर्गावर होणारा अवाढव्य खर्च त्यांच्या काही मुत्सद्यांना मान्य नव्हता. त्यांनी मोठे धाडस करून ती गोष्ट महाराजांच्या निदर्शनास आणण्याचा प्रयत्न केला. असे ९१ कलमी बखरीत ७४ व्या कलमात म्हटले आहे. मोरोपंत व निळोपंत अर्ज केला की “, इमारती पैका बहुत खर्च होतो. किल्ले बहुत झाले महाराज आता किल्ले बांधितात याचे कारण काय? हे ऐकून महाराज बोलले. तुम्ही बहुत शहाणे सावध आहात. परंतु याचा विचार करून बोलला नाही जो किल्ला बाधतो तो काय निमित्त म्हणाल तरी दाखला. जैसा कुळंबी शेतास माळा घालुन शेत राखितो असे किल्ले राज्यास रक्षण आहेत. तारवांस खिळे मारून बळकट करितात तशी राज्यात बळकटी किल्याची आहे. औरंगजेबासारखा किल्ल्यावर चालोन आला तरी ती एकवेळ चिंता नसे. किल्ल्यावर सामान पोक्त असल्यास औरंगशहाची उमर गुजरून जाईल म्हणोन किल्ल्याचा पुस्त पुन्हा राज्यास असावा” असे महाराज किल्ल्यांच्या महत्वाबाबत म्हणतात. किल्ला कोठे बांधावा तर उपर जागा डोंगीर उंच फार

असेल तेथे किल्ला बांधावा. जागा जागा पाहून काम चालविले. जेथे काम कच्चे तेथे इमारतीचे कारकून दुर करून दुसरे हवालदार ठेविले. प्रामुख्याने किल्ल्याचे मुख्य तीन प्रकार पडतात १. भुईकोट २. जलदुर्ग ३. गिरीदुर्ग शिवकालीन किल्ल्यांबाबत 'बखर' वाड;मयात खालील नोंदी आढळतात.

'सभासद बखरी' मध्ये किल्ल्यांची संख्या २४० दिली आहे. चिटणीस बखरीत ३१७ आहे. शिवदिग्विजय बखरीत किल्ल्याची संख्या ३६० दिली आहे. चित्रगुप्तांच्या बखरीत हि संख्या ३६१ दिलेली आहे. त्यांची वर्गवारी पुढील प्रमाणे. १. पर्वतावरील किल्ले २४०, २. सपाटीवरील किल्ले १०८, ३. समुद्रातील किल्ले १३ असे एकूण किल्ले ३६१.

किल्ल्यांची ही मोठी संख्या पाहता किल्ला बांधकाम, डागडुजी व संरक्षणावर होणारा खर्चही मोठा होता. इ. स. १६७१ मधील एका कागदपत्रानुसार छत्रपती शिवाजी महाराजांनी १,७५,००० होन किल्ला बांधकामासाठी तर १,२५,००० होन किल्ल्यावरील अन्नधान्य व दारूगोळा यांच्या साठ्यासाठी राखून ठेवल्याचे दिसून येते.

शिवकालीन महाराष्ट्रातील गड, कोट, दुर्ग यांचे प्रशासकीय व लष्करी केंद्र म्हणून विचार केल्यास बखर वाड;मयात किल्ल्यांना दिलेले महत्व पुढील प्रमाणे.

१. सभासद बखर :

कृष्णाजी अनंत सभासदविरचित शिव छत्रपतींचे चरित्र किंवा सभासद बखर ही शिवाजी महाराजांवर लिहिलेल्या इतर बखरीपेक्षा महत्वाची व विश्वश्रेष्ठ आहे. इ.स. १६९७ मध्ये कृष्णाजी अनंत सभासदाने राजाराम महाराजांच्या आज्ञेवरून शिवाजी महाराजांची बखर जिंजी येथे लिहिली. या बखरीत शिवाजी महाराजांच्या दुर्ग व्यवस्थे बाबत तो लिहितो की "जे जे गड घेतले, त्या गडावर राज्यांनी कारभारी ऐसी पध्दत घातली की, गडावरी हवालदार एक व सबनीस एक, सरनोबत एक असे तिघेजण एका प्रतीचे जो कारभार करणे तो तिघांनी एक प्रतिचा करावा. गडावरी गढ्याचे सामानाचे अंबर करावे, त्यास कारखानीस म्हणून कारभारी केला. त्याने विद्यमान सर्व कारखाने यास जमाखर्च लिहावा. गड तोलदार आहे तिथे, त्या गडाचा घेर थोर, त्या जागा सात-पाच तट सरनोबत ठेवावे त्यास तट वाटून द्यावे. हुशारी खबरदारीस त्यानी सावध असावे, गडावरील लोक ठेवावे त्यास दहा लोकास एक नाईक करावा नऊ पाईक दहावा नाईक येणे प्रमाणे जातीचे लोक ठेवावे लाकात बंदुखी व इटेकरी व तिरंदाज व आड (आग) हत्यारी असे लोक मर्दाने चौकशीने आपण राज्यांना नजरगुजर करून एक एक माणूस पाहून ठेवावे गडावरील लोक हवालदार व सरनोबत मराठे जातिवंत ठेवावे". शिवाजी महाराजांनी केलेल्या दुर्गबांधणीबद्दल सभासद आपल्या बखरीत लिहितो की "ज्या ज्या मुलखात अदलशाही, निजामशाही गड होते ते (तेथे) गड वसविले. जागोजागी गावावरी मुलखात नुतन गड वसविले. गडाकरता मुलुख जप्त होतो असे समजून गड बांधिले व कोकण, कल्याण, भिवंडी, राजापूर पावेतो देश काबीज केला. काबीज करिता, करिता जागा पुंड पाळेगार होते व देशमुख होते. त्यामध्ये जे युद्धास आले त्यास मारून गर्दीस मिळवले आणि ज्यांनी कौल घेतला, त्यास यथायोग्य चालवून रक्षिले. रेवडंडा, राजापूरी दर्यामध्ये किल्ला निजामशाहीचा आहे. (सभासदाना मुरुडचा जंजिरा इथे अपेक्षित आहे.) तेथे हबशी (सिद्दी) किल्लदार जागियाचा खावंदच याची पाणियातील जाहाजे गुराबा चाळीस पन्नास आरमार त्याने करून, मुलूख मारून पैदा करून जागा जतन आहे. त्याचे लोकांनी राजियाचे देशास उपद्रव मांडिला. मग राजियाने बाजी पासलकर यास लष्कर मावळा हजार दोन हजार दिले. तैसेच जहाजे पाणियातील जाली. समुद्रास पालाण राजियानी घातले. हा एक हात सजला. राजापूरी एक पाणियात उरली, याकरिता अद्यापि निजामशाहाचे नाव चालले. तो स्थळ हस्तगत म्हणून राजियानी जागा जागा डोंगर बांधून दर्यामध्ये गड बसविले पाणियातील म्हणजे केवळ जंजिरे असे करून गड जहाजे मेळवून दर्यास पालाण राजियांनी घातले. जोवर पाणियातील गड असतील तोवर आपले नाव चालेल असा विचार करून अगजिक गड जंजिरे जमिनीवर व पाण्यांत बसविले असे कर्म केले. ही बखर तत्कालीन विश्वश्रेष्ठ समजली जाते.

२. चिटणीस बखर

मल्हार रामराव चिटणीस लिखित 'श्री. शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र, ही बखर साताराच्या छत्रपती प्रतापसिंह यांच्या आज्ञेने इ.स. १८१०मध्ये लिहायला सुरवात केली या बखरीत शिवकाळातील दुर्गव्यवस्था त्याचे महत्व दिले आहे.

किल्ले, कोट, ठाणी घेतली त्याचा बंदोबस्त सुभेदार, हवालदार, सबनीस व सरनोबत, तटसरनोबत, फडणीस, कारखानीस याचा हस्तक हे दरखी अधिकारी करून दिले. नाजुक जाणुक फार सावध इतबारी चांगली माणसे रीतीची योजून किल्लियास ठेविली.

अश्वारूढ व सभासद व गडकरी मेटकरी व पटवारी, रामोशी याणी तटाखालील चौक्या कराव्या कदाचित एकात एक विरूद्ध चालू लागले तरी वर्तमान कळताच बदलून दुसरे ठेवावे आणि रोखापात्र पाजवरी शिक्का करणे व सरकार पत्र येणे हे सर्व हवालदार यांचे नावे यावे. संध्याकाळी दरवाजा लावून कुलुप लावावे. आपण येऊन मागती वोढुन पाहुन हवालदार याणी आपले आंगेकरून किल्ल्या घेऊन जाव्या. आपण जवळ उशाशी ठेवाव्यात. प्रातः काली येऊन कुलुप काढून दरवाजा उघडावा. रोज गस्त सर्व दरखरदासुद्धा घालावी. सरनोबतांनी गस्तीची व लोकांची रात्रीची चौकशी करावी. महाराजानी दुर्ग कोणत्या ठिकाणी बांधले याबद्दल चिटणीस सांगतात, “यवनांचा उत्कर्ष यास्तव त्यांची मोठमोठी शहरे व जागा येथे द्रव्य बहूत आहे. त्याची पाळत राखून ती मारावी म्हणजे दुष्ट यवन सहजच आचास येतील आणि आपण झाडी सहयाद्री धरून होतील तैसे यत्न करावे. तैसेच त्यांचे तालुक्यातील द्रव्यवान असतील ते जेरदस्तीत आणोन त्याजपासोन निघेल तसा खंड अथवा कर्ज म्हणोन द्रव्य घ्यावे. म्हणजे तो सहजच द्रव्यहीन होतो. आपणास जमावाचे खर्चास उपयोग पडतो. जाणून या रितीने द्रव्य सांध्य करते जाले. लोकांस द्रव्य पाऊ (मिळू) लागले म्हणजे लोक राजी राहतात. नामांकित कर्तेमाणूस शिपाई असेल तेथून आणावा. ये विचार तमाम किल्ले यांची राजकारणे करविते जाले. किल्ले घेण्यास आपणच खासे जावे. धारकरी याजबरोबर आपणच माळेस लोक यांचे युक्तीने कोट घेरियाचे. जागा जागा कोकणात व मावळ देशात डोंगर चांगला आढळेल तेथे व समुद्रकिनारा किल्ले बांधावे ऐसे करिते जाले. यासिकारण येक, देशास प्रांतास जायाचा आधार होतो. जागा असेल तेळे सुभा जमयतीने ठेवणे घडले. त्या दहशतीने दुसरा शत्रु आपले देशात उपद्रव लावीत नाही व देशक (देशमुख देशपांडे) आदिकरून पुंडपणे बळावर नाही. सर्वावर सलाबत असती, हे मनास आणोन किल्ले बांधिले लहान सामान्य किल्ला पाणीही वटते नाही, तेव्हा शत्रूस उपायास जागा होती असे नाही. शत्रू चालून आला तो लागलाच डोंगरावरी चढून तटासलागत नाही. शत्रू चालोन येतो हे पाहुन आपले लोक सावध होतील दगड लोटतील, तरि त्यांचे दबावाने गनीम दबेल, इतिकियात आपली उपराळा (मदत) होईल. दुसरी ठाणी, किल्ले, कोट, सुभे जवळ असतील ते मदत करतील. त्याणे किल्लियास अपाय होणार नाही, ऐसी कल्पना करून किल्ले केले.

३. ११ कलमी बखर :-

एक्याण्णव कलमी बखर ही शिवाजी महाराजांचे चरित्र कथन करणारी एक बखर आहे. दत्ताजी वाकनीस यांनी लिहिली असे समजले जाते. बखरीत लेखन काल दिलेला नाही. या बखरीच्या साने प्रतितील ४८ व्या कलमात, दुर्गव्यवस्थेबद्दलची अगदी त्रोटक माहिती आली आहे. ती पुढील किल्ल्यांचे हवाले मराठे यांसी व कारखानीशीची कामे परभूस अशा नेमणूका करून दिल्या. गडास दहा राजपूतास (मावळयास) एक नाईक तिधा नायकांसि एक तट सर जाबत्यात मशाल करून दिली हशम लोकांस सबनीस परभू नेमून दिला व इमारतीस ब्राह्मण मजमदार करून दिला. किल्ल्याच्या इमारती चालविल्या हिरोजी फर्जद (इंदुलकर) यासी कुल, इमारतीचे काम अखत्यारीचे सांगितले

४. शिवदिग्विजय बखर:-

ही बखर शके १७४० इ.स. (१८१८-१९) मध्ये लिहिली असून त्यात बखरकाराने स्वतःचे नाव नमूद केलेले नाही. त्याचबरोबर त्याने बखरीला विशिष्ट नावही दिलेल नाही. परंतू तिचा पाठ श्री दिग्विजय या नावाने प्रकाशित झाला असल्याने सामान्यतः ती शिवदिग्विजय बखर या नावाने ओळखली जाते.

शिवदिग्विजय बखरीत शिवाजी महाराजांच्या दुर्गसंपत्तीबद्दल लिहिताना बखरकार नमूद करतो की, “त्या प्रांती शामल हबशी यांचा रयतेस उपद्रव होईल सबब बिरवाडी किल्ला नवाच करून बसविला. महाराज पूर्ण प्रतापी. त्याणी नवे किल्ले ३६० करविले. त्याविरहित पुरातन राहिले, ठेविले त्यामुळे नावानिशी बारनिशीत आली ती लिहिली. याशिवाय कागदपत्र गेले, तसनस झाल्यामुळे राहिल्यास, लिहिण्यास हस्तदोष आला, तरी शब्द न ठेवावा. सूचनार्थ विनंती लेखनरचनेची असे नवे किल्ल्यांची नावे बीततपशील, प्रांतात नवे व जुने किल्ले सुधारून नावे दुसरी ठेवली.

५. चित्रगुप्त बखर

चित्रगुप्त बखर ही शिवकाळाविषयी माहिती देणारी पेशवेकालीन एक बखर आहे. ती रघुनाथ यादव चित्रगुप्त याने लिहिली. त्यात चित्रगुप्त हे काल्पनिक आडनाव असून बखरकाराचे खरे आडनाव चित्रे आहे. कोल्हापूरच्या मिळालेल्या एका हस्तलिखित प्रतीवरून या बखरीचा पाठ ‘चित्रगुप्त विरचित शिवाजी महाराजांची बखर’ या नावाने काव्येतिहास संग्रह मासिकाच्या पुस्तक ११ मे, अंक २, (फेब्रुवारी ते सप्टेंबर १८८८) या अंकात प्रकाशित केली आहे.

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यातील गडदुर्गांचा बंदोबस्त कसा केला हे सांगताना चित्रगुप्त लिहितो की, “हवालदार एक सबनीस एक व सरनोबत एक या तिघांनी मिळून कारभार व तख्त नाणे व गल्लेचे दास्तान वगैरा जिन्नस सरकार निसबत कारखानीस जमेवर नेमून सरकारकून ठेविला त्याचे विद्यमाने सर्व करावा. गड तोलदार आहे, तेथे तट गडाचा घेरा थोर, या जाग्यास चार-पाच तटसरनोबत ठेवावे. त्यास तट गजाप्रमाणे नेमून द्यावे. हुशारी खबरदारी यांनी सावध असावे.

शिवाजी महाराजांच्या दुर्गबांधणीबद्दल सांगताना चित्रगुप्त लिहितो की, “ज्या ज्या मुलखात अदल शाही व निजामशाहीमध्ये गड किल्ले होते ते घेऊन कितेक अवघड डोंगर बाके जागे होते तिथे गड बसविले. गडाकरिता मुलूख जात होता ऐसे समजोन गड बांधिले.

रायगडाची शिवाजी महाराजांनी राजधानी गड म्हणून निवड केली. त्याबद्दल चित्रगुप्त आपल्या बखरीत नमूद करतो की, “राहिरीगड अधलशाही होता तो घेतला. महाराजांनी जाऊन पाहिला तो मोठा उत्तम, चहू तर्फा गडाचे कुबलकडे तासल्याप्रमाणे दीड गाव, पर्जन्यकाळी गवत देखील उगवत नाही. निघोर धोंडियाचा. दौलताबाद किंबहुना पृथ्वीवरी समतुलनेस अतिउत्तमोत्तर किल्ला. उंच नेटका तळसुध्दा शोभिवंत ऐसा रमणिक पाहून महाराज बहूत समाधान पावले. रायरी किल्ल्याचे नाव रायगड ठेविले” सभासद बखरीच्या जवळपास जाणारी चित्रगुप्त ही बखर होय.

६. रामचंद्र अमात्य ‘आज्ञापत्र’

रामचंद्र अमात्य हे आपल्या ‘आज्ञापत्र’ या ग्रंथातून छत्रपती शिवाजी महाराजांची राजनीती विशद करताना म्हणतात “ संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग, दुर्ग नसतां मोकळा देश, परचक्र येताच निराश्रय, प्रजा भग्न होऊन देश उध्दस्त होतो, देश उध्दस्त जाल्यावरी राज्य ऐंसे कोण्हास म्हणावे?, गडकोट विरहित जे राज्य त्या राज्याची स्थिती म्हणजे अश्रपटल न्याय आहे. याकरिता ज्यांस राज्य पाहिजे त्यांनी गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ, गडकोट म्हणजे खजिना, गडकोट म्हणजे सैन्यांचे बळ, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपले प्राण संरक्षण, ऐसे पूर्ण चिंतांत आणून कोणाचे भरवंशावर न राहता आहे त्याचे संरक्षण करणे व नूतन बांधणेचा

हव्यास करावा, कोणहाचा विश्वास मानू नये. किल्ल्यांची सेवा परम कठीण, शासन परम उग्र. स्वराज्यातील गडावर केलेल्या सर्व अधिकाऱ्यांना अंतर्भाव हवालदाराच्या कार्यात केला जात असे. राज्य संरक्षणाचे मुख्य कारण किल्ले. ते देशादेशी स्थळे पाहून बांधावे. अमात्य रामचंद्रपंत आपल्या आज्ञापत्रात म्हणतात. “स्थळास गलिमाचा वेढा आला तरी सामान व उपराळा आहे. तो गड हरहुनराने झुंजून स्थळ जतन करावे. हाच या संशोधन निबंधाचा संदेश आहे.

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यरक्षणात गडाना महत्व दिले आणि तेथील व्यवस्था निर्दोश ठेवण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. गडावर नेमलेली निरनिराळ्या दर्जाची माणसे व गडोपयोगी सामान यांची पारख खुद्द महाराजांकडून व्हायची. एक गड, पण त्याला जबाबदार अनेक या नियमामुळे गडावरचा लष्करी विभाग कधी जायबंदी झाला आहे असे शिवकाळात कुठे आढळून येत नाही.

छ. शिवाजी महाराजांच्या चरित्रावर अनेक बखरी आहेत. या बखर वाङ्मयप्रकारात किल्ल्यांना दिलेले महत्व ऐतिहासिक दृष्ट्या मराठेशाहिच्या इतिहासात मुख्य संदर्भ साधन आहे. मात्र बखरींना प्राथमिक साधनांचा दर्जा दिला जात नाही. तत्कालीन बखरीमध्ये काही उणिवा असल्या तरी मराठ्यांचा इतिहास लिहिताना बखरींचा वापर करावाच लागतो. तरच इतिहास लेखनात त्यांना ऐतिहासिक मूल्य प्राप्त होते.

संदर्भ :-

१. मेहेंदळे ग. भा, राजा शिवछत्रपती, खंड १ रावत ब्रदर्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९६
२. हेरवाडकर र. वि, कृष्णाजी अनंत सभासद विरचित शिव छत्रपतीचे चरित्र, पुणे, १९८६, पृ. ७६
३. कुलकर्णी भीमराव (संपा) छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आद्यचरित्र सभासद बखर, पुणे, १९७७.
४. घाणेकर प्र. के, अथातो दुर्गजिज्ञासा, स्नेहल प्रकाशन, २००२, पृ. ४१
५. तेंडुलकर महेश, शिवकाळातील दुर्ग व दुर्गव्यवस्था, स्नेहल प्रकाशन, २००९, पृ. ३४
६. भगत दत्ता (संपा), कृष्णाजी अनंत सभासद कृत श्रीशिवछत्रपतींचे चरित्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००१, पृ. १२३
७. कुलकर्णी अ.रा. (संपा), रामचंद्रपंत अमात्याचे आज्ञापत्र, डायमंड प्रकाशन पुणे, २००७, पृ. १७५
८. दांडेकर गो. नि, दुर्गदर्शन, मॅजेकिस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई, १९८२, पृ. ९५
९. दिवेकर स. मा, (संपा) कवीन्द्र परमानंदकृत श्रीविशीभारत, अध्याय , पृ. १६३
१०. चिले भगवान पांडूरंग, गडकोट, शिवस्पर्श प्रकाशन, कोल्हापुर, २००४ पृ. १०

www.aiirjournal.com

ऐतिहासिक संशोधनाचे वास्तव : एक दृष्टिक्षेप

डॉ.सुरेश एम.चव्हाण

इतिहास विभाग प्रमुख

कला,वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय

गडहिंग्लज जि.कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

कोणतेही संशोधन हे मानवी प्रगतीचा आलेख दाखवणारे महत्वाचे माध्यम असते. त्यातही ऐतिहासिक संशोधन हे सर्व संशोधनामध्ये अधिक महत्वाचे आणि परिणामकार ठरते. कारण माणूस हा ऐतिहासिक संशोधनाचा केंद्रबिंदू असतो. म्हणजेच भूतकाळातील मानवी प्रगतीवर, हालचालीवर व बदलावर प्रकाश टाकणारे संशोधन म्हणून ऐतिहासिक संशोधनाचे महत्त्व असते शिवाय ऐतिहासिक संशोधन हे सत्यावर आधारित असणारे किंवा सत्याच्या आधिकाधिक जवळ जाणारे असते. पण हे संशोधन करणे म्हणजे मोठे अग्नीदिव्यच असते कारण ऐतिहासिक संशोधन ज्या प्रक्रियेतून केले जाते. त्या प्रक्रियेत इतिहास संशोधकाला विविध प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. जसे की, विषयाच्या निवडीपासून ते संशोधनाच्या आराखड्यापर्यंत आणि त्यासाठी वापरलेल्या संदर्भसाहित्यापासून ते त्याच्या विश्लेषणापर्यंत अशा अनेकविध आव्हानांना सामोरे जावे लागते. म्हणूनच प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये ऐतिहासिक संशोधनाच्या वास्तवतेवर एक संक्षिप्त दृष्टिक्षेप टाळण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ऐतिहासिक संशोधन पद्धती -

कोणत्याही संशोधनापेक्षा ऐतिहासिक संशोधन पद्धती अधिक कठीण (ताठर) असते कारण छव क्वबनउमदज दव भ्येजवतल (संदर्भसाधन नाही तर इतिहास नाही) हे ऐतिहासिक संशोधनाचे मुख्य तत्व मानले जाते. शिवाय इतिहास संशोधनात असल्याला थारा नसतो. म्हणून ऐतिहासिक संशोधनाचे महत्त्व हे त्यासाठी वापरण्यात आलेल्या संदर्भसाधनांवर अवलंबून असते. ऐतिहासिक संशोधन प्रक्रिया ही विविध टप्प्यायातून जात असते. जसे की, विषयाची निवड, संशोधनाचा आराखडा, संदर्भसाहित्य संकलन , संदर्भसाधनांचे परीक्षण, अन्वयार्थ, कालनिर्णय,सादरीकरण, संदर्भसूची इत्यादी. याशिवाय इतिहास संशोधनात समाजशास्त्रीय विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती, तुलनात्मक अभ्यास पद्धती, सर्वेक्षण पद्धती, मुलाखती, प्रश्नावली यासारख्या तंत्रांचाही वापर करावा लागत असतो.

ऐतिहासिक संशोधनात येणारे अडथळे -

प्रत्येक इतिहास संशोधकास निवडलेले ऐतिहासिक संशोधन पूर्ण करण्यासाठी अनेकविध आडथळे पार करावे लागतात. त्यापैकी महत्वाचे अडथळे पुढील प्रमाणे -

१) पूर्णतः वस्तुनिष्ठ संशोधनातील मर्यादा -

पूर्णतः वस्तुनिष्ठ इतिहास संशोधनाच्या अनुषंगाने विचार करताना हेन्री जॉन्सन या इतिहासकाराने इतिहासावर भाश्य करताना असे म्हंटले आहे की, भूतकाळात जे घडले आहे ते आहे तसेच सांगणे म्हणजेच इतिहास होय, पण ही संकल्पना प्रत्यक्ष इतिहास संशोधनात येताना दिसत नाही. विज्ञानामधील पंभर टक्के वस्तुनिष्ठता इतिहास संशोधनात आणता येत नाही, त्याची वेगवेगळी कारणे आहेत. जसे की, विज्ञानाच्या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू हा निसर्ग आहे तर इतिहासाच्या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू हा माणूस आहे. शिवाय इतिहास संशोधकावर एखाद्या धर्माचा, कोणत्यातरी जातीचा, कोणत्यातरी पंथाचा, कोणत्यातरी देशाचा, कोणत्यातरी पक्षाचा, कोणत्यातरी विचार प्रवाहाचा, कोणत्या तरी व्यक्तीचा प्रभाव पडलेला असतो. त्यामुळे प्रत्यक्ष इतिहास लेखन करताना त्याच्या सत्य लिखानाला किंवा वस्तुनिष्ठतेला मर्यादा येते. याचाच परिणाम म्हणून इतिहासातील एकच घटना/ प्रसंगाबद्दल मतभिन्नता दिसून येते.

२)संदर्भ साधनांचे संकलन -

छव क्वबनउमदज दव भ्येजवतल (कागदपत्र नाही तर इतिहास नाही),या तत्वानुसार कागद पत्रांशिवाय इतिहास लिहिता येत नाही आणि लिहीला तर तो शात्रशुद्ध असत नाही. त्यामुळे इतिहास संशोधनात संदर्भ साधनांचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. पण ही संदर्भसाधने संकलित करत आसताना संशोधकाला असंख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागते. संशोधकाला निवडलेल्या विषयाच्या अनुषंगाने संदर्भसाधनांचे संकलन करावे लागते. या सदर्भात स्वतः शोधनिबंध लेखकाला आलेला प्रत्यक्ष अनुभव प्रकट करावासा वाटतो. जे.एन.यू विद्यापीठ दिल्ली येथील ख्यातनाम इतिहास संशोधक प्रा. डॉ. उमेश कदम यांच्या मार्गदर्शनाखाली मी,जत संस्थानचा प्रशासकिय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अभ्यास (१९८६-१९८८) या विषयावर पीएच.डी.चे संशोधन करत आसताना संदर्भ साधनांच्या संकलना सदर्भात अनेक बरेवाईट अनुभव आले. एक तर विषयाचा कालखंड हा ४०० वर्षांपूर्वीचा असल्याने समकालीन संदर्भसाधने मिळवणे अत्यंत कठिण होते. त्यातच इतर संस्थानाप्रमाणेच जत संस्थानाचे खाजगी स्वरूपात जतन करून ठेवण्यात आलेला दप्तरखाना हे माझ्या संशोधनाचा मुख्य आधार होता. पण संस्थानचे विद्यामान वारस यांनी सहकार्याची भूमिका घेतली नाही त्यामुळे संशोधक या नात्याने जत संस्थानच्या पराक्रम व कर्तबगारीचा समृद्ध वारसा जपत दिमाखात उभा असणारा रामविलास पॅलेस (जतचा राजवाडा) पहाण्याची, निरीक्षण करण्याची व तेथील दप्तरखाना धुंडाळण्याची माझी मनोमन इच्छा पूर्ण होवू शकली नाही. या शिवाय संस्थान काळात विविध पदावर काम करणाऱ्या सावंत, शिंदे ,

महाडिक,भोसले,नाईक, पाटील, माने, प्रधान, बोगीकर, आरळी, इत्यादी घराण्याचा वारसांनी त्यांच्याकडे उपलब्ध असणारी संदर्भसाधने (पदव्या, पत्रव्यवहार, नाणी, मानपत्रे, वस्तु, फोटो, पुस्तके, अहवाल) संशोधनासाठी वापरण्यास असमर्थता दर्शवली. परिणामी संशोधक या नात्याने मला वस्तुनिष्ठ इतिहासापर्यंत पोहचता आले नाही.

३)शासकीय कार्यालये स्वअनुभव -

शासकीय कार्यालये, वस्तुसंग्रहालये व पुराभिलेखागार ही ऐतिहासिक संशोधनाची मूलभूत माहिती देणारी दालने आसतात. संशोधकांना तेथील जुना दस्तावेज उपलब्ध करून देणे हे त्यांचे आदयकर्तव्य असते पण वास्तव चित्र वेगळेच असते. मी स्वतः मुंबई, पुणे, विजापूर, कोल्हापूर, आणि दिल्ली येथील पुराभिलेखागारांना भेटी दिल्या. पण असंख्य संदर्भ साधने आसतानाही ती शोधून संशोधकांना उपलब्ध करून देण्याची खरी मानसिकता येथील बहुतांशी कर्मचाऱ्यांची नसते. उडवा -उडवीची उत्तरे दिली जातात. याशिवाय जुन्या वाचनालयांचे उंबरे झिजवत आसताना वाचनालयामध्ये आसणाऱ्या अणुक्रम किंवा सूची मध्ये दाखवलेली संदर्भसाधने प्रत्यक्ष कपाटामध्ये त्या जागेवर नसल्याचेच बऱ्याचदा अनुभवायला मिळाले.

४) अद्युनिक संदर्भसाधनांची मर्यादा -

अलिकडच्या कालखंडाला विज्ञानाचे युग असेही म्हणतात कारण विज्ञानाच्या विविध संशोधनामुळे मानवी जीवनात एक प्रकारची क्रांती घडून आलेली दिसून येते. यास संदर्भसाहित्याचे क्षेत्रही अपवाद ठरले नाही. इंटरनेट, कॉम्प्युटर, झेरोक्स, व्हिडीओ रेकॉर्डिंग, शुटींग, फोटोग्राफी, वेबसाईट, वॉट्सअप, यासारख्या माध्यमातून आपणास पाहिजे त्या विशयाची चटकन माहिती मिळणे सोपे झाले आहे. पण ऐतिहासिक संशोधनाच्या अनुशंधाने याकडे पहात आसताना या संदर्भ साधनांवर किती विश्वास ठेवायचा हा एक प्रश्न पडतो. अशा संदर्भसाधनांचा वापर करताना संशोधकाला आतिशय दक्ष राहून कागदपत्रांची सत्यता पडताळून त्यांची विश्वासार्हता ठरवून वापरता येवू शकतात. असे असले तरी ही माहिती शास्त्रशुद्ध तथा वस्तुनिष्ठ इतिहासलेखनाची अंतरिम साधने होवू शकत नाहीत. कारण ही संदर्भ साधने प्रत्येकाने स्वतःच्या दृष्टीकोनातून मांडलेली असतात.

५) ऐतिहासिक संशोधनातील संशोधकाची भूमिका -

ऐतिहासिक संशोधनात इतिहास संशोधकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते.कारण संशोधकाचे व्यक्तीमत्व कशा प्रकारचे आहे यावर त्याने केलेल्या संशोधनाचा दर्जा अवलंबून असतो. इतिहासातील मूलभूत संकल्पना, वाचन, भाषांचे ज्ञान, कष्टाची तयारी, संयम, चारित्र्य, प्रामाणिकपणा, नैतिकता आणि नम्रता हे इतिहास संशोधकासाठी आवश्यक असणारे गुण आहेत. पण हे सर्व गुण सर्वच इतिहास संशोधकाजवळ असतीलच असे नाही.या संदर्भात 'व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती' ही म्हण लागू होते. म्हणजेच शास्त्रशुद्ध /वस्तुनिष्ठ ऐतिहासिक संशोधनासाठी अत्यावश्यक असणारे हे गुण संशोधकाजवळ नसणे हे इतिहास संशोधनातील फार मोठे आव्हान आहे.

समारोप -

ऐतिहासिक संशोधन हे मूळातच मानवी प्रवृत्तीवर अवलंबून असल्याने एकाच विषयावरील संशोधनात तफावत आढळते. ऐतिहासिक संशोधनाच्या संपूर्ण प्रक्रियेमध्ये मानव, समाज व व्यवस्था निर्मित अडथळ्यांबरोबरच नकारात्मक मानसिकता,स्वार्थी दृष्टीकोन, असहकार्याची प्रवृत्ती यासारख्या गोष्टीही आव्हान उभं करतात हे वास्तव चित्र आहे. अनेक संशोधकांना वरील समस्यांमुळे आपले संशोधन अर्ध्यावरच सोडून द्यावे लागते हेही तितकेच सत्य आहे. सरकारी काम बारा महिने थांब या सारख्या म्हणींचा पावला पावलावर प्रत्यय येतो. त्यामुळे इतिहास संशोधकाला गृहीत असलेली इतिहासाची शास्त्रशुद्ध मांडणी करता येत नाही. या संदर्भात स्वतः लेखकाने ९ ऑगस्ट क्रांतीदिनाचे औचित्य साधून भडगांव येथील ऐतिहासिक देसाई वाड्यास विद्याथ्यांसह भेट दिली. पण विश्वसनीय ऐतिहासिक माहिती मिळू शकली नाही हे सत्य नाकारता येत नाही. पण असे असले तरी इतिहास संशोधकाने खचून न जाता येणाऱ्या प्रत्येक समस्येवर कौशल्याने मात करून आपले संशोधन अधिकाधिक वस्तुनिष्ठ आणि परिपूर्ण करण्याचा नहेमीच प्रयत्न केला पाहिजे.

संदर्भग्रंथ सूची -

- १) एस.एम.चव्हाण , 'जत संस्थानाचा प्रशासकीय,सामाजिक,आर्थिक व सांस्कृतिक अभ्यास(१६८६-१९४८) अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे-२०१५.
- २) स. मा. गर्गे, इतिहासाची साधने एक शोधयात्रा, सन १९९५
- ३) इ. एच. कार, इतिहास म्हणजे काय? कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन पुणे,१९९४
- ४) शांता कोठेकर , 'इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, साईनाथ प्रकाशन ,नागपूर २००७
- ५) करंदीकर - मंगरूळकर, इतिहास आशय अध्यायन पद्धत, फडके प्रकाशन कोल्हापूर २०११
- ६) इतिहास संशोधकांचे संशोधन कार्यातील प्रत्यक्ष अनुभव.
- ७) K.N. Chitnis, Research Methodology of History
- ८) K.L. Khurana, Concept & Method of Historiography, Lakshimenaryan publication, Agra, 2010
- ९) मुलाखत : भडगावचा ऐतिहासिक वाडा (व्यवस्थापक भोखर हिरेमठ,भडगांव) दिनांक 09/08/2018
- 10) Field work (प्रत्यक्ष सर्वेक्षण)

मराठ्यांच्या इतिहास लेखनातील डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन यांचे योगदान (1890–1962)

डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर

शिवाजी विद्यापीठ इतिहास अभ्यास मंडळ सदस्य व

इतिहास विभाग प्रमुख,

आदर्श महाविद्यालय, विटा, जि. सांगली.

मराठ्यांच्या इतिहासाचे गाढे साक्षेपी अभ्यासक म्हणून बंगाली इतिहासकारामध्ये डॉ. सुरेंद्रनाथ यांनी विविध कारणांसाठी मानाचे स्थान पटकाविले आहे. डॉ. सेन हे पहिले इतिहासकार आहेत की ज्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासातील आतापर्यंत दुर्लक्षित झालेल्या विषयांचा अभ्यास केला. हे विषय म्हणजे 'प्रशासनाचा इतिहास' आणि 'लष्करी इतिहास'. परंपरागत देशभक्त इतिहासकारांचा किता गिरविण्यापैकी हे एक प्रमुख इतिहासकार होते. डॉ. सेन हे प्रखर राष्ट्रवादी देशभक्त होते. मराठ्यांच्या इतिहासात त्यांनी फार मोठी मोलाची भर घातली आहे. सुरेंद्रनाथ यांचे स्वतंत्र लेखन मर्यादित आहे. त्यांनी मुख्यत्वे मराठ्यांच्या इतिहासावर व तेही इंग्रजीमधून लेखन केले आहे. ॲडमिनिस्ट्रिटिव्ह सिस्टम ऑफ मराठाज या नावाचा मराठ्यांच्या राज्यव्यवस्थेबद्दलचा त्यांचा ग्रंथ व फॉरेन बायोग्राफीज ऑफ शिवाजी हे ग्रंथ मुख्य वादातीत आहेत. मराठ्यांच्या विषयीची सर्व कागदपत्रे साधने मराठी, पोर्तुगीज, फार्सी व इंग्रजी या भाषात उपलब्ध असल्यामुळे त्यांनी या भाषा आत्मसात केल्या होत्या.

पुर्ववृत्तांत :

सेन यांचा जन्म १८९० च्या जुलै महिन्यात झाला. कलकत्ता विद्यापीठातून त्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षणपूर्ण केले. काही काळ बंगालमधील नडिया निव्हायातील एका प्राथमिक शाळेत शिक्षक म्हणून केले आहे. १९१५ मध्ये एम. ए. इतिहास पदवी प्राप्त झाल्यावर त्यांनी प्राध्यापक म्हणून जबलपूरच्या रॉबर्टसन महाविद्यालयात कामास प्रारंभ केला. तेथे दोन वर्षे काम करून पुन्हा कलकत्ता येथे विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर वर्गांना शिकविण्यासाठी त्यांनी विद्यापीठाची नोकरी पत्करली. इतिहासाचे मूलभूत संशोधन करणे हे त्यांच्या मनावर खूप खोलवर बिंबले असल्याने मराठ्यांच्या इतिहासाची मूळ साधने पहाणे आवश्यक आहे. म्हणून त्यांनी पोर्तुगीज मराठी व फार्सी भाषांचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. संशोधनासाठी कागदपत्रे वाचण्याजोगे मराठी व अन्य भाषा शिकल्यावर त्यांनी मूळ साधने हाताळण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी अनेक दफ्तरखाने त्यांनी पालथे घातले. सभासद बखरीचे त्यांनी इंग्रजी भाषेत सर्वप्रथम रूपांतर केले.^१

सन १९२० मध्ये 'शिवछत्रपती' या नावाने ते प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर १९२२ मध्ये त्यांनी 'फॉरेन बायोग्राफीज ऑफ शिवाजी' हे संकलनात्मक पुस्तक प्रसिद्ध केले.^२ यात पाश्चात्यांनी शिवाजीबद्दल काय लिहिले आहे याचा मोठा समिक्षात्मक आढावा त्यांनी घेतला. या ग्रंथामुळे अमराठी माणसांना शिवाजी महाराजांबद्दल फार मोठी माहिती मिळण्यास मोठी मदत झाली.

सेन यांनी मराठ्यांबद्दल उपलब्ध असलेली साधनसामुग्री गोळा करून 'ॲडमिनिस्ट्रिटिव्ह हिस्ट्री ऑफ द मराठाज' या शिर्षकाखाली लिहिलेला प्रबंध पीएच. डी. साठी सादर केला व कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांना या संशोधनासाठी पीएच. डी. पदवी बहाल केली. हे संशोधन चालू असतानाच त्यांनी मराठ्यांच्या युद्धपद्धतीबद्दल बरीच माहिती गोळा केली होती. त्यावर एखादा स्वतंत्र असा संशोधनात्मक ग्रंथ निर्माण करता येईल, अशी त्यांची खात्री होती. एस्. एम्. एडवर्डस या इतिहासकाराच्या मार्गदर्शनासाठी ते ऑक्सफर्ड विद्यापीठात गेले. तेथे त्यांनी बरीच कागदपत्रे दस्तावेज पाहिले. टिपणे केलीत. पोर्तुगाल मध्ये त्यांना गोव्याच्या इतिहासाबद्दल बरीच माहिती मिळाली. त्या आधारे त्यांनी 'हिस्टोरिकल रेकॉर्ड ॲंड गोवा' या नावाचा एक संदर्भ साधन असलेला ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यानंतर डॉ. एडवर्डस यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी 'मिलिटरी सिस्टम ऑफ दी मराठाज' हा प्रबंध लिहून डी. लिट्. ही पदवी १९२७ मध्ये संपादन केली.^३

सुरेंद्रनाथ सेन यांना सर आशुतोष मुकर्जी यांनी कलकत्ता विद्यापीठाचे कुलगुरू असताना फार मोठा नैतिक, मानसिक पाठिंबा दिला. संशोधनास मोठे उत्तेजन दिले. इतिहास विभाग चांगला विकसित केला. अनेक नामवंत प्राध्यापकांना त्यांनी इतिहास विभागात नियुक्त केले. त्यावेळी कलकत्ता विद्यापीठात अनेक सर्वश्रेष्ठ प्राध्यापक काम करीत होते. ज्यात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून डॉ. राधाकृष्णन, विज्ञानाचे सी. व्ही. रामन, इतिहासाचे रमेशचंद्र मुजुमदार, सुरेंद्रनाथ बोस अशी माणसे त्यावेळी होती. सेन हे परदेशातून भारतात आल्यावर त्यांना कलकत्ता विद्यापीठाने मोठ्या सन्मानाने पदोन्नती दिली आणि त्यांचा एकूण रुबाव वाढला. अनेक नामवंतांमध्ये त्यांचे नांव घेतले जाऊ लागले. पुढे सुरेंद्रनाथ सेन हे पूर्ण प्राध्यापक मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहास या विषयाचे बनले व या पदावर त्यांनी १० वर्षे काम केले.

सन १९५० मध्ये सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांनी दिल्ली विद्यापीठात इतिहासाचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. त्यानंतर त्याच विद्यापीठाचे कुलगुरू म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. येथील कालखंड कुलगुरू म्हणून संपल्यावर ते अमेरिकेला विस्कॉन्सिन विद्यापीठात अभ्यागत प्राध्यापक म्हणून त्यांनी काही वर्षे काम केले. एकदा अमेरिकेतून परतीच्या प्रवासात येत असताना त्यांना मेंदूत रक्तस्राव झाला. तेव्हापासून ते विकलांग झाले. अंथरुणाला ते खिळून राहिले. ३० ऑक्टोबर, १९६२ रोजी त्यांचे देहावसान झाले.^४

♦ डॉ. सुरेंद्रनाथ यांच्या इतिहास लेखनाची वैशिष्ट्ये :

सुरेंद्रनाथ सेन यांनी मराठ्यांच्या इतिहासात त्यांची युद्धनीती आणि मराठ्यांचे प्रशासन या दोन भागावर विशेष लक्ष केंद्रित करून मराठ्यांच्या इतिहासाचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण पैलू जगासमोर आणला. मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दल देशात व परदेशात समजापेक्षा गैरसमज व काही गोष्टींना अवाजवी महत्त्व (अनावश्यक) दिले गेले होते, ते दूर करण्यास मोठी मदत झाली.

अतिशय तपशीलवार विवेचन, शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केलेले संशोधन सर्व कागदपत्रांचा (उपलब्ध असलेल्या) योग्य ती समिक्षा करून घेतलेला आढावा असे. शास्त्रशुद्ध लिखाण कुणीच लिहीलेले नाही, असे वाटते. मराठ्यांच्या प्रशासकीय कार्यपद्धतीवर सर्व बाजूंनी प्रकाश टाकणारा ग्रंथ म्हणून त्यांचा 'ॲडमिनिस्ट्रेटिव्ह सिस्टम ऑफ द मराठाज' हा होता. या ग्रंथात त्यांनी सर्व भाषांतील साधनांचा पुरेपूर उपयोग केलेला आढळतो. विश्वसनीयतेची अगदी चांगली मीमांसा त्यांनी या ग्रंथात वापरलेल्या कागदपत्रांची केलेली आहे. शाहू कालखंड, शिवाजी महाराजांचा उदय, पेशवाईचा अंत या सर्व भागांचे प्रशासकीय व्यवस्थापनातील बारीक सूक्ष्म फरक अत्यंत कौशल्याने त्यांनी दाखविला आहे.

छ. शिवाजी महाराजांच्या राज्यपद्धतीबद्दल त्यांच्या केंद्रप्रशासन, अष्टप्रधान मंडळ, अमात्य सत्ता, त्यांची रचना, महसूल पद्धती, लष्कराचे संघटन व नियोजन, आरमारी आदी बाबत उत्तम निवेदन केले आहे. त्याच बरोबर ग्रामपंचायत, गोतसभा, सुभा, इ. स्थानिक संस्थानातील प्रशासकीय व्यवस्थेची फार चांगली चर्चा केली आहे. त्याचबरोबर तुरुंग पोलिस यंत्रणा, हेरखाते, कोतवाल, स्वतंत्र लष्करे न्यायव्यवस्था या संदर्भात फार बारकाईने, तपशीलाने वर्णन केले आहे. या मराठ्यांच्या इतिहासाव्यतिरिक्त सेन यांनी '१८५७' या नावाचा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ विशेष करून गाजला. या ग्रंथात इतिहासकार म्हणून त्यांनी मोठा वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोण मांडला. आपली सर्व विद्वता आणि व्यासंग यात पणास लावला. सेन यांनी येथे सरसकट उदात्तीकरण करण्याचे टाळून जे सत्य आहे तेच केवळ मांडले आहे.

डॉ. सेन यांनी बंगाली भाषेतून पेशव्यांच्या शासन पद्धतीवर पुस्तक लिहिले. सम्राट अशोकावर पुस्तक लिहिले. आश्विनकुमार दत्त या देशभक्ताचे चरित्र त्यांनी लिहिले. डॉ. सेन हे प्रखर राष्ट्रवादी, देशभक्त होते. सेन यांना काही मोठे मानसन्मान मिळाले. अलाहाबाद येथील अखिल भारतीय इतिहास परिषदेच्या १९३८ च्या सभेत मध्ययुगीन इतिहास विभागाचे ते अध्यक्ष होते. त्याचबरोबर ऑक्सफर्ड व दिल्ली विद्यापीठांनी त्यांना सन्मान्य डी. लिट्. ची पदवी देऊन खास त्यांच्या कामाचा गौरव केला होता. महाराष्ट्रात म. म. दत्तो वामन पोतदार हे त्यांचे जवळचे स्नेही होते. महामहोपाध्याय ही पदवी पोतदारांना त्यांच्या प्रयत्नाने (सेन यांच्या) असे पुण्यात म्हटले जाते. पोतदारांच्या गौरव ग्रंथाचे (६१ वर्षे पूर्ण झाल्यानिमित्ताने) ते संपादक होते. महाराष्ट्रातील अनेक नामवंत इतिहासकार सेन यांना जवळून ओळखत. मराठ्यांच्या इतिहासात संशोधनाचे नवे दालन सुरू करणारा हा महान इतिहास संशोधक, प्राध्यापक होता. असेच त्यांच्याबद्दल म्हणावे लागेल.

संदर्भ :

1. Sen, S. P. Ed, Historians and Historiography of Modern India, Calcutta, 1973.
2. कुलकर्णी अ. रा., मराठ्यांचे इतिहासकार, पुणे, २००७, पृ. ३९४, ९५
३. देशपांडे सु. र., मराठेशाहीचे आधुनिक भाष्यकार, आवृ. २ री, पुणे, २००६
४. मराठी विश्वकोष
५. राजदरेकर सुहास, इतिहास लेखनशास्त्र, प्रथमावृत्ती १९९८, नागपूर, पृ. १३८

सबाल्टर्न इतिहासलेखन

प्रा. एम. बी. थोरात

भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

विसाव्या शतकाच्या अखेरीस इतिहासलेखनत अनेक नवनवीन प्रवाह निर्माण झाले. यापैकीच एक म्हणजे सबाल्टर्न इतिहासलेखन प्रवाह. या प्रवाहाणे परंपरागत इतिहासलेखनाला छेद देऊन ह्या क्षेत्रात नवी आव्हाने उभी केली. इतिहासलेखनाची नवक्षितिजे निर्माण झाली. नवप्रवाह निर्माण केला. सबाल्टर्न इतिहासलेखनाचा विचार इंग्लंडमध्ये उदयास आला. History from the Below या इंग्लंडमधील विचार परंपरेशी जोडणारा आहे. इ.स. १९६६ साली टाईम्स या जगप्रसिद्ध नियतकालिकात ब्रिटीश इतिहासकार इ. पी. थाम्सन यांनी आपल्या लेखात History from Down Below असा शब्दप्रयोग केला होता.

अन्तोनीओ ग्रामची आणि सबाल्टर्न

ग्रामची हे एक इटालिअन मार्क्सवादी विचारवंत म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पहिल्या जागतिक महायुद्धानंतर इटालितील कामगारांच्या लढायांचे आयोजन व नेतृत्व त्यांनी केले. इटालीचा हुकुमशहा मुसोलिनीच्या कारभारावर अतिशय कडकपणे आपल्या लेखनातून टिका केल्यामुळे ग्रामचीला अटक होऊन दीर्घ कारावासाची शिक्षा झाली. कारागृहातील वास्तव्याच्या दरम्यान तेथील कैद्याशी, राजकैद्याशी चर्चा केल्या व त्यांच्या नोंदी ठेवल्या. अन्तोनीओ ग्रामचीचे कारागृहातच निधन झाले. १९५० च्या नंतर ग्रामचीचे लेखन selections from political writings "selections from prison Notebooks" या शीर्षकाखाली प्रकाशित झाले. ग्रामची यांनी आपल्या लेखनात कार्ल मार्क्सने मांडलेल्या सिद्धांताचे बदललेल्या जागतिक परिस्थिती संदर्भात नवा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. कार्ल मार्क्स म्हणतात, सामाजिक विकासाचा व परिवर्तनाचा मूळ आधार उत्पादन प्रक्रिया असते, अर्थ व्यवहार समाजविकासाची, विचार, संस्कृतीची दिशा निर्धारित करीत असतात.

कार्ल मार्क्सच्या वरील विचाराला छेद ग्रामची असा युक्तीवाद करतात की अर्थ व्यवहारा इतकेच महत्वाचे सांस्कृतिक जीवन आहे, सामाजिक परिवर्तनाला संस्कृती गती व दिशा देते.

ग्रामचीचा हेजीमनी सिद्धांत आणि सबाल्टर्न

जगप्रसिद्ध विचारवंत कार्ल मार्क्सच्या विचारांना आधुनिक काळातील परिस्थितीशी जोडत असताना ग्रामचीने काही सिद्धांत मांडले. कार्ल मार्क्सच्या मते, प्रत्येक युगातील अधिराज्य गाजीवणारे विचार हे सत्ताधीश वर्गाचे असतात. जो वर्ग समाजावर भौतिकदृष्ट्या सत्ता गाजवितो तोच वर्ग त्यांच्यावर बौद्धिकदृष्ट्या ही सत्ता गाजवितो. थोडक्यात समाजावर बौद्धिक सत्ता गाजविणारे विचार किंवा मूल्ये हे सत्ताधीशांच्या भौतिक हितसंबंधाचे अविष्कार असतात.

कार्ल मार्क्सच्या वरील विचारांचे विशदीकरण करताना ग्रामचीने 'हेजीमानीचा' सिद्धांत मांडला. ग्रामचीने प्रतिपादन केलेल्या हेजीमानी सिद्धांताचा आशय असा की, प्रत्येक युगात सत्ताधीश अंकित वर्गावर आपले वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी दोन मार्गांचा अवलंब करतात १) दमन आणि २) संमती. शासन वर्ग आपले नियंत्रण कसे कायम ठेवतो या संबंधतात ग्रामची वर्चस्व (Dominance) आणि प्रभुत्व (Hegemony) असे शब्द वापरतात. दमन मार्गातून वर्चस्व ठेवण्यासाठी शासक वर्ग कायदा, पोलीस यंत्रणा, दंड यंत्रणा, याद्वारे वर्चस्व निर्माण करतो. ज्या वेळी दमन यंत्रणा कमी पडते अशा वेळी शासक वर्ग अंकित वर्गाची उस्फूर्त मान्यता मिळवितो. अशी मान्यता मिळविण्यासाठी शास्ता वर्ग आपल्या हितसंबंधाना पोषक ठरतील असे विचार, श्रद्धा, मूल्ये प्रसूत करून अकीतांच्या जनिवांत परिवर्तन घडवून आणतो. यातून नवीन जीवनदर्शन नवी

संस्कृती निर्माण करतो.ही संस्कृती इतकी खोलवर रुजवली जाते की,अंकित वर्गाला आपलीच संस्कृती आहे असे वाटू लागते व हे सर्व कार्य शासक वर्ग पद्धतशीरपणे काही विचारवंताना हाताशी धरून करून घेतो.

‘हे जीमनी’ ह्या संकल्पनेचे विवेचन करताना ग्रामची ‘सबाल्टर्न’ ही संज्ञा वापरतो. ‘सबाल्टर्न’ हा शब्द इटालियन लष्करातील निम्न स्तरावरील कॅप्टनच्या पदाखाली असणारया दुय्यम अधिकार्याचा निर्दोष करतो.

डॉ. रणजीत गुहा आणि सबाल्टर्न इतिहास

सबाल्टर्न विचारप्रवाहाचा उदय हा आशिया आणि आफ्रिका खंडातील राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य चळवळीवर व्यापक सुरुवात झाला.वरील दोन्ही खंडातील राष्ट्र युरोपीयनाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होऊन स्वतंत्र मिळविण्यासाठी धडपडत असताना देशातील सर्वच घटकांनी विरोध केला.स्वातंत्र्यानंतर मात्र इतिहासामध्ये स्थानिकांना,तळागळातील जनतेच्या कार्याची दखल घेतली गेली नाही, त्यामुळे इतिहासाचे सम्यक् दर्शन व्हावे यासाठी संशोधन व लिखाण करण्याच्या हेतूने ‘Centre of South Asian Culture Studies’ या संस्थेची पायाभरणी करण्यात आली. डॉ. रणजीत गुहा या संस्थेच्या स्थापनेमध्ये आघाडीवर होते. डॉ. रणजीत गुहा व त्याच्या सहकार्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील विद्रोही चळवळीचे नव्या द्रष्टीकोनातून अध्ययन करण्यासाठी एकत्र येऊन सामूहिकरीत्या जाणीवपूर्वक इतिहासलेखन क्षेत्रात नव्या प्रयोगाचे पर्व सुरु केले. इ.स.१९८२ मध्ये ‘सबाल्टर्न स्टडीज’ ह्या शीर्षकाचा डॉ. गुहानी संपादित केलेला एक लेखसंग्रह झाला. हा उपक्रम पुढे सुरुच राहून एक विचारप्रवाह बनत गेला.

वैचारिक बैठक

सबाल्टर्न स्टडीज मालिकेच्या पहिल्या खंडात डॉ. गुहानी सबाल्टर्न इतिहासलेखनामागील वैचारिक बैठक मांडली आहे.या खंडात गुहांच्या सबाल्टर्न विचाराचे सकारात्मक आणि नकारात्मक पैलू पुढे येतात. नकारात्मक पैलू म्हणजे आजवरच्या इतिहासकारांची भूमिका व द्रष्टीकोन त्यांनी नाकारला आणि त्यानंतर इतिहासलेखनाबबतचा आपला विचार मांडला.

डॉ. रणजीत गुहाचा प्रचलीत इतिहासलेखन पद्धतीविषयीचा दृष्टीकोण / सबाल्टर्नवाद्यांचा नकारात्मक पैलू

- १) आजवर आधुनिक भारताचा लिहिला गेलेला इतिहास अभिजन वर्गाने लिहिलेला असून तो त्या वर्गाच्या वैचारिक भूमिकेतून लिहिला गेला आहे. हा इतिहास अभिजन वर्गाकडूनच लिहिल्यामुळे अभिजनकेंद्री आहे.
- २) भारताची जडण-घडण आणि भारतीय राष्ट्रवादाचा विकास हा संपूर्णपणे येथील अभिजन वर्गाचीच कामगिरी होती असा आक्षेप गुहा यांनी घेतला आहे.वसाहतवादी आणि नाव-वसाहतवादी इतिहासलेखनात राष्ट्र जाणिवांचे श्रेय ब्रिटीश वासाहतिक राज्यकर्त्यां,प्रशासक आणि संस्कृतीला दिले जाते,तर राष्ट्रवादी इतिहासकार याकडे भारतीय अभिजन व्यक्ती,संस्था,कराया आणि चिंतन यांची परिणती म्हणून पाहतात.
- ३) संपूर्ण वासाहतिक कालखंडात अभिजन राजकारणाला समांतर असे लोकांचे राजकारण सुरु होते असे गुहा नमूद करतात. या राजकारणाला अभिजन वर्गातील पुढार्यांचे किंवा वासाहतिक नौकरशहाचे नेतृत्व नव्हते.श्रमिक जनता,ग्रामीण-शहरी, सामान्य लोकांचे समुह आणि सबाल्टर्न वर्गच या राजकारणाचे कर्ते आणि उद्गाते होते. हे राजकारण कोणत्याही प्रकारे अभिजनावर अवलंबून नव्हते. म्हणून हे स्वायत्त राजकारण होते असे सबाल्टर्न इतिहासकार मानतात.या राजकारणाची कधी ही वासाहतिक शासकांशी तडजोड केली नाही. अभिजनानाच्या तुलनेत हे राजकारण अधिक प्रदीर्घ आणि

सखोल होते.मात्र अभिजनानच्या अनैतीहासिक लेखणीतून लोकांचे राजकारण पूर्णपणे वगळले गेले,असे गुहा यांनी नमूद केले आहे.

- ४) डॉ.गुहा यांनी अभिजन आणि सबाल्टर्न दोन्ही प्रकारच्या राजकारणातील फरक ही बारकाव्याने स्पष्ट केला आहे.अभिजन राजकारणातील जनसंघटन हे िक्षतिजसमांतर होते तर सबाल्टर्न राजकारणातील जनसंघटन हे भिन्नस्तरीय लंबरेषात्मक होते.अभिजानांनी जनसंघटनासाठी वासाहतिक ब्रिटीश सांसदीय संस्थांचा आणि वसाहतपूर्व काळातील निम-सरंजामी राजकीय संरचनेचा आधार घेतला,तर सबाल्टर्न समूहाच्या जनसंघटनाचा भर हा नातीगोती आणि प्रादेशिक ऋणानुबंधावर राहिला.जाणीव जागृतीच्या स्वरूपानुसार काही वेळा हे जनसंघटन वर्गीय आधारावरही राहिले. अभिजन जनसंघटनाचे स्वरूप वैधानिक होते,तर सबाल्टर्न जनसंघटन हे उस्फुर्त तुलनेने हिंसक होते. भारतभरातील उठाव हे सबाल्टर्न जनसंघटनाचे समग्रतेचे दर्शन घडवितात असे प्रतिपादन गुहा करतात.

सबाल्टर्नवाद्यांचा सकारात्मक पैलू

- १) अभिजन ही संज्ञा प्रभुत्व गाजविणाऱ्या गटाची निर्देशक आहे. ह्या गटाने सबाल्टर्नच्या इतिहासातील स्थानाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष केले आहे. प्रत्यक्षात चळवळी व उठावात सबाल्टर्न हेच खरे कर्ते असतात, म्हणून त्यांना केंद्रबिंदूमानून इतिहासलेखन करणे आवश्यक आहे.
- २) सबाल्टर्नच्या संपूर्ण कार्याचे मर्म उलगडण्यासाठी केवळ त्यांच्या कृतीचाच नाही तर त्यांच्या कृतीसाठी मागील मानसिकता,प्रेरणा,जीवनपद्धती,जीवनमूल्ये याचा ही विचार गरजेचा आहे.
- ३) भारतीय समाजरचना एकजिनसी नसून आडवी,उभी विभागलेली आहे.भारतीय समाज केवळ आर्थिकदृष्ट्या नाही तर जात,धर्म,लिंग,प्रदेश,अशा विविध स्तरावर विभागलेला आहे.अभिजन वर्गाहून भिन्न अशी मानसिकता,विचारपद्धती,पारंपारिक श्रद्धा,जीवनपद्धती,संस्कृती वेगळी असते.अभिजन हे ह्या गटावर आपला प्रभाव गाजवितात, त्यांचे शोषण करतात.हे इतिहासाने स्पष्ट करणे गरजेचे आहे.
- ४) अभिजन वर्ग स्वतःच्या कार्यसिद्धीसाठी अंकित गटाचा वापर करतो व ते होताच त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतो.त्यांच्या स्वतंत्र अस्तीतवाची,इच्छा अपेक्षाची,अस्मितेची बूज राखत नाही.हे समूह सामान्यतः संथपणे जीवन जगात असतात;परंतु या वर्गाच्या मुलभूत प्रथा,परंपरा,संस्था अगर जीवनपद्धतीवर अतिक्रमण झाल्यास ते प्रतिकाराला,विद्रोहालासिद्ध होतात.त्यांच्या जाणीवा स्वायत्त असतात,अन्यायाच्या जाणीवेतून ते संघटीत होतात व त्यातूनच त्यांचे नेतृत्व साकारते,ते बाहेर शोधावे लागत नाही.
- ५) ह्या दृष्टीने समाजातील अधिसत्ता गाजविणार्या वर्गाने नैसर्गिक अधिकारापासून वंचित ठेवलेल्या समाज गटाच्या कृतीचा,त्यामागील प्रेरणांचा तसेच अधिसत्ता व वंचित गटातील संबंधाचा,त्यातील सत्ताकेंद्राचा व त्यांच्या क्रिया-प्रतिक्रियांचा अभ्यास हा सबाल्टर्नचा अभ्यास विषय आहे.

सबाल्टर्न इतिहासलेखनाची समीक्षा केल्यास परंपरागत इतिहासलेखनाहून वेगळा असलेल्या त्या इतिहासलेखनाला आव्हान देणारया वैशिष्टपूर्ण वैचारिक धारणेतून जन्माला आलेल्या ह्या प्रवाहाचे स्वरूप मौलिक असे आहे. इतिहासलेखनाच्या क्षेत्रातील एक धाडशी व अभिनव प्रयोग आहे. आजपर्यंत दुर्लक्षित राहिलेल्या वर्गाकडे अभ्यासकांचे लक्ष आकर्षित केले आहे. या इतिहासलेखनामुळे लहान समाजघटकांचा तसेच लहान प्रदेशातील घडामोडीचा इतिहास शब्दबद्ध केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) इतिहासातील नवे प्रवाह प्रा.जास्वंदी वाम्बुरकर
- २) Ranjeet Guha,(ed.)Subaltern Studies-I Writings on south Asian History & Society, Oxford Uni. Press Delhi .1982-p.1
- ३) History: Technique &Philosophy, Dr. Shanta Kouthekar

उपेक्षितांच्या (Subaltern) इतिहासलेखनाची आवश्यकता

प्रा.डॉ. सुभाष रामराव रगडे
नांदेड.

इतिहास संशोधन व लेखन ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. यामुळे परिस्थितीनुसार इतिहासलेखनात अनेक प्रवाह निर्माण झाले. यात जनसामान्य, वंचित, उपेक्षितांच्या इतिहासलेखन प्रवाहाचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. इंग्रजीत या प्रवाहाला subaltern असे म्हणतात- Subaltern इतिहासलेखन प्रवाहाचा अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती खूप मोठी आहे.^१ Subaltern या शब्दास मराठी भाषेत उपेक्षित, जनसामान्य, वंचित, दुर्लक्षित, उपाश्रयी, बहुजन, तळागाळातील, दुय्यम जनसमुहाचा इतिहास या अर्थाने वापरला जातो. प्रस्तुत ऐतिहासिक संशोधनाच्या निमित्ताने उपेक्षितांच्या इतिहास संशोधनाची आवश्यकता का आहे? याचे विश्लेषण काही मुद्यांच्या आधारे केलेले आहे.

इतिहासाचा निर्माता माणूस

भारताचाच नव्हे तर विश्वाच्या इतिहासात विविध देश व धर्मात इतिहासाचा निर्माता ईश्वर सांगितले आहे. ऐतिहासिक घटना कधी-कधी देव संपूर्णपणे स्वतःच्या सामर्थ्यावर तर कधी-कधी पृथ्वीवरील पुरुषोत्तमांच्या साहाय्याने घडवून आणतात.^२ अशा ईश्वरी सिध्दांताचा प्रभाव प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहासलेखनावर आहे. धर्मगुरू व राजांनी आपल्या स्वार्थासाठी या ईश्वरी सूत्राचा पुरेपूर वापर केला. दैवापुढे इलाज नाही, असे मानल्यामुळे माणसामध्ये निष्क्रीयता व दुबळेपणाची भावना वाढीस लागलेली आढळून येते. दैवगतीचा विचार दूर सारून स्वकर्तृत्वावर इतिहास घडतो व तो घडविणारा सामान्य माणूस असतो, हे इतिहासलेखनात आले पाहिजे.

सामान्य माणूस इतिहासाचा केंद्रबिंदू

पारंपारिक इतिहासात राजे, महाराजे, राणी, सरदार, दरबार, लढाई, तह यांना महत्त्व देऊन सामान्य माणसाची गणना इतिहासात केली नाही. इतिहासाचा अर्थ सांगताना थॉमस कार्लाइल म्हणतो की, "इतिहास म्हणजे ज्येष्ठ व्यक्तींची चरित्रे व त्यांनी केलेली कामगिरी होय."^३ सर रॉबर्ट सीले यांनी "गतकालीन राजकारण म्हणजे इतिहास तर वर्तमानकालीन राजकारण म्हणजे भविष्यकाळातील इतिहास"^४ अशाच प्रकारचे अनेक अर्थ इतिहासाचे सांगितलेले आहेत. पण यात सर्वसामान्य माणसांचा विचार कोणी केलेला नाही. सामान्य जनता असेल तरच कोणते तरी राज्य, राजा निर्माण होतो. श्रेष्ठ व्यक्ती एका बाजूला आणि सर्व समाज दुसऱ्या बाजूला असेल तर राजा किंवा श्रेष्ठ व्यक्तीचे काही चालणार नाही. तसेच एखादा राजा, सेनापती सत्तेत आला किंवा गेला याचा सामान्य जनतेवर फारसा प्रभाव पडत नाही. त्यामुळे सर्वसामान्य व्यक्ती व समूहाच्या सर्वांगीण जीवनाची दखल इतिहासात घेणे आवश्यक आहे.

इतिहासाचे पुनर्लेखन करणे

अभिजन वर्ग व सत्ताधारी मंडळीने इतिहासाचा अर्थ आपल्या सोयीनुसार लावून सामान्य माणूस व बहुजन समाजावर वर्चस्व गाजविले. म्हणून इतिहास हे एक शस्त्र होते आणि ते वेळोवेळी वापरले गेलेले आहे.^५ इतिहासलेखन ही सतत चालणारी शास्त्रीय प्रक्रिया आहे. इतिहासाचा मुख्य गाभा हा सत्यदर्शन आहे. इतिहासाच्या पुनर्लेखनाला अनेक कारणे^६ जबाबदार आहेत. वर्ण व जातीय प्रभाव असणाऱ्या भारतीय इतिहासात अनेक उणीवा आढळून येतात. यात आदिवासी, बहुजन समाज, स्त्री, कामगार, शेतकरी यांच्या जीवन व कार्यावर फारसा प्रकाश टाकलेला नाही. सर्व उपेक्षित वर्गांना न्याय देण्यासाठी इतिहासाचे जनसामान्यवादी पुनर्लेखन करणे आवश्यक आहे.

आदिवासींचे इतिहासलेखन

भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक उपेक्षित घटक म्हणजे आदिवासी होय. वास्तविक या देशाची मूळ संस्कृती त्यानंतर आली. आदिवासींच्या श्रेष्ठ परंपरा आणि पराक्रमी इतिहासाची पाने काळाने पुसून टाकली. इतिहास आणि संस्कृतीचा अभ्यास करणाऱ्या विद्वानांना आदिवासी कधी दिसला नाही. त्यामुळेच आदिवासींचे मूळरूप जनसामान्यांपुढे आले नाही.^७ आदिवासींनी भारतीय इतिहासात महत्त्वाचे योगदान दिलेले आहे. पण त्यांची गौरवगाथा लिखित स्वरूपात अस्तित्वात नाही. त्यांच्या योगदानाची दखल इतिहासकार, संशोधक व अभ्यासकांनी फारशी घेतलेली दिसत नाही. त्यामुळे उपेक्षितांचे इतिहासलेखन होणे आवश्यक आहे.

स्त्रीवादी इतिहासलेखन

पुरुषप्रधान भारतीय संस्कृतीने स्त्रियांसाठी 'चूल आणि मूल' एवढेच कार्यक्षेत्र ठरवून दिले. अभिजनवादी इतिहासलेखनात स्त्रियांना स्थान दिले नाही. आजच्या इतिहासलेखनात स्त्रीवादी इतिहासलेखन जोम धरताना दिसत आहे. सांगारी व वैद यांच्या मते, "स्त्रीवादी इतिहास म्हणजे स्त्रियांच्या गत किंवा सद्य चळवळीमधील सहभागाचे वर्णन नाही तर इतिहासाच्या पुनर्मांडणीच्या दृष्टिकोनातून प्रस्थापित इतिहासातील प्रश्न विचारण्याची पद्धती होय." पारंपारिक इतिहासलेखनात केवळ पुरुषांच्या विचारांचा, यशापयशाचा विचार होता. त्यात स्त्रियांना नगण्य स्थान होते. स्त्रियांकडे पुरुषकेंद्रित दृष्टिकोनातून पाहिले गेले. स्त्रीवर्गाला इतिहासाचे नायकत्व देण्यासाठी जनसामान्य, उपेक्षितांच्या इतिहासलेखनाची आवश्यकता आहे.

बहुजन चळवळीकडे दुर्लक्ष

प्रारंभीपासूनच अभिजनवर्गाकडे विद्येचे अधिकार एकवटलेले होते. बहुजनांना शिक्षणाची दारे बंद होती. अभिजनांनी आपल्या सोयीनुसार कोणत्याही घटनेचा अन्वयार्थ लावला. बहुजनांची नोंद त्यांनी आपल्या लेखनात घेतली नाही. या संबंधीत अनेक उदाहरणे देण्यासारखी आहेत. पण एक प्रातिनिधिक उदाहरण पुरेसे आहे. आचार्य शं.द.जावडेकर यांचा 'आधुनिक भारत' हा ग्रंथ संशोधक, प्राध्यापक, विद्यार्थी संदर्भग्रंथ म्हणून हाताळतात. या ग्रंथातील बरीचशी पृष्ठे त्यांनी भारत व महाराष्ट्रातील सामाजिक-धार्मिक सुधारणेवर लिहून विशिष्ट जातीतील सुधारकांच्या कार्याची सखोल दखल घेतली. पण त्यांनी संपूर्ण ग्रंथात म. फुलेंच्या कार्यासाठी फक्त एकच पृष्ठ दिलेले आहे.

या संदर्भात दुसरे उदाहरण स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड, च्या इतिहास अभ्यासक्रमाचे देता येईल. आधुनिक महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा चळवळीचे सखोल ज्ञान विद्यार्थ्यांना मिळावे, या हेतूने बी.ए. द्वितीय वर्षासाठी 'अंबेडकरी चळवळीचा इतिहास' (१८९१-१९९४) हा अभ्यासक्रम^{१०} ठेवण्यात आला. पण हा सूत्र उपक्रम काही स्वयंघोषित 'विद्वान' मंडळींना आवडला नाही. 'अंबेडकर' नावामुळे त्यांचे पित्त खवळले आणि दुःखाचा डोंगर कोसळल्याप्रमाणे त्यांनी ओरडणे चालू केले.

नमुन्यादाखल वरील दोन उदाहरणे दिलेली आहेत. अशी बरीच उदाहरणे सापडतील. यामुळे सर्वसामान्य, बहुजनांच्या कार्याची दखल घेणाऱ्या जनसामान्यांच्या इतिहासलेखनाची आवश्यकता आहे.

वंश व वर्ण श्रेष्ठत्वाला फाटा देणे

बहुतांशी इतिहासकारांनी आपआपल्या देशातील वंशश्रेष्ठत्वाचा दावा करून इतिहासलेखन केले. याचे प्रभावी उदाहरण म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी जर्मनी व इटलीने आपल्या वंशश्रेष्ठत्वाचा केलेला दावा होय. भारतात ब्राह्मण व क्षत्रिय वर्णांचे वर्चस्व समाजावर होते. शिक्षण व सत्ता ही मुख्य साधने या वर्णांकडे असल्यामुळे वर्णश्रेष्ठत्व सांगणारा इतिहास त्यांनी लिहिला. त्यांनी इतर वर्णांच्या विकासाची संधीच दिली नाही. त्यामुळे बौद्धिक वारसा एखाद्या विशिष्ट वंशात इतर वंशापेक्षा जात आहे, असे सिद्ध करता येत नाही.^{११} म्हणून वर्ण व वंशश्रेष्ठत्वाला फाटा देऊन सर्वसमावेशक, सर्व वर्ण-वंशातील कर्तृत्वाला समान न्याय देणा-या जनसामान्यांच्या इतिहासलेखनाची गरज आहे.

जनसामान्य प्रादेशिक इतिहासलेखन

एखाद्या प्रदेशात वास्तव्य करणारे लोक, भिन्न समाज गट, त्यांची जीवनपद्धती, उदरनिर्वाहाची साधने, व्यापार, उद्योग, धार्मिक व राजकीय धारणा, संस्था, कला, स्थापत्य या सर्व बाबींचा अंतर्भाव प्रादेशिक इतिहासात होतो.^{१२} एखाद्या देशाचा इतिहास लिहिताना वेगवेगळ्या प्रदेशांचा सर्वांगीण अभ्यास होत नाही. राष्ट्रीय पातळीवरील सर्व घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी निरनिराळ्या प्रदेशांचा प्रादेशिक इतिहास मांडणे आवश्यक असते. कारण प्रादेशिक अथवा स्थानिय इतिहासाच्या पायावरच राष्ट्रीय इतिहासाची इमारत उभी राहिलेली असते.^{१३} या इतिहासामुळे जे उपेक्षित, वंचित घटक आहेत त्यांना न्याय मिळतो. वंचित, उपेक्षितांना न्याय देणे हाच मुख्य उद्देश जनसामान्यांच्या इतिहासलेखनाचा असल्याने त्याप्रकारचे इतिहासलेखन करणे आवश्यक आहे.

समारोप

'ज्यांनी इतिहास घडविला त्यांनी इतिहास लिहिला नाही,' असे म्हटले जाते. आपआपल्या गरजा, स्वार्थ व सोयीनुसार इतिहास संशोधन व लेखन केले. त्यामुळे भारतच नव्हे तर विश्वाच्या इतिहासात सुद्धा अनेक उणीवा राहून गेलेल्या आढळतात. या उणीवा दूर करून सर्वांगीण व सर्वव्यापी इतिहास लेखन व संशोधनासाठी उपेक्षित, वंचित, जनसामान्यांच्या इतिहासाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची :

१. Bajaj S.K., Recent Trends In Historiography, Amol Publication, New Delhi, 2001, P. 135-136.
२. आठवले सदाशिव, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, प्रज्ञा पाठशाळा मंडळ, वाई, दु.आ. १९८६, पृ. २७.
३. Jaiswal Pradip (Ed.), Research Methodology In History, Omega Pub., New Delhi, 2008, P.44.
४. गायकवाड आर.डी., सरदेसाई व हनमाने, इतिहास लेखन शास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र.आ.१९९६, पृ.४.
५. आठवले सदाशिव, उपरोक्त, पृ. १७०-१७१.
६. कौटेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५, पृ.५१ ते ५४.
७. गारे गोविंद, आदिवासी वीरपुरुष, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.१९८६, लेखकाचे मनोगत.
८. Sangari & Vaid, Recasting Women Ralifor Women, New Delhi, 1998, P.10.
९. जावडेकर शं.द., आधुनिक भारत, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००१, पृ.४५ ते १०५ व पृ.१८३ ते २३०.
१०. मुलाखत, डॉ.अनिल सिंगारे, अध्यक्ष, इतिहास अभ्यासक्रम मंडळ, स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेड, स्थळ-गंगाखेड, जि.परभणी, दि.०७/११/२०१०.
११. आठवले सदाशिव, उपरोक्त, पृ.५३.
१२. Lal I., Research in History, Swastik Pub., Delhi, 2008, P. 10-11.
१३. पवार जयसिंग, आमच्या इतिहासाचा शोध आणि बोध, सुमेरु पब्लिकेशन, २००४, पृ. ५.

भारतीय शेतीची उत्पादकता आणि हमीभाव संकल्पनेचा अभ्यास

श्री. अंकुश रामचंद्र बनसोडे
संशोधक विद्यार्थी शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

प्रस्तावना

शेती हा मानवाचा अत्यंत महत्वाचा आणि सर्वत्र केला जाणारा व्यवसाय आहे. जास्तीत जास्त लोकसंख्या प्रत्याक्ष अथवा अप्रत्यक्ष शेतीशी निगडित आहे. अन्न, वस्त्र या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याबरोबरच अद्योगधंद्यासाठी लागणारा कच्चा माल पुरवण्याची महत्वाची भूमिका शेती व्यवसायाद्वारे पार पाडली जाते.

शेती हा शब्द लॅटिन अॅग्री व कल्चर या शब्दापासून बनला आहे. अॅग्री या शब्दाचा अर्थ मृदा किंवा शेत आणि कल्चर या शब्दाचा अर्थ लागवड असा आहे. वॉटरसनच्या लॉगमन मॉडर्न शब्दकोशात (१९७६) शेती या शब्दाची व्याख्या पिकांचे उत्पादन करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात मृदेची मशागत करण्याची कला अथवा शास्त्र अशी केली आहे.

शेतीमधून शेतक-यांची प्रगती होण्यासाठी कृषितंत्रज्ञानातून शेती उत्पादनात वाढ होणे व त्या उत्पादनाला योग्य हमीभाव मिळणे आवश्यक आहे.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे:

१. शेती उत्पादन संकल्पनेची चर्चा करणे.
२. शेती उत्पादकतेच्या सुत्रानुसार शेती उत्पादकता वाढवण्याच्या मापदंड अभ्यासणे.
३. शेतीतील उत्पादन अकार्यक्षमतेच्या कारणांचा शोध घेणे.
४. शेती उत्पादन वाढवण्यासाठीच्या उपायांची चर्चा करणे.
५. शेती उत्पादन हमीभाव आणि स्वामीनाथन आयोग यांच्या शिफारशीची चर्चा करणे.

संशोधनाची पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी पूर्वी झालेल्या संशोधनांचे साहित्य व संदर्भ ग्रंथांचे सर्वेक्षण या संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

उत्पादन व हमीभावाची संकल्पना

शेतीमधील उत्पादन

शेती उत्पादकतेचा संबंध हा शेती उत्पादन व शेती जमीन यांच्याशी असतो. दर एकरी उत्पादकता किंवा भूमीत गुंतविलेल्या भांडवलाच्या प्रत्येक एककापासून प्राप्त होणारे उत्पन्न किंवा शेतीमध्ये काम करणा-या भूमिकांची उत्पादकता लक्षात घेऊन शेतीची उत्पादकता निश्चित करता येते.

“शेती उत्पादकता म्हणजे ठरावीक प्रदेशातल्या विशिष्ट क्षेत्रफळाच्या जमिनीत उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीने व तंत्रज्ञानाने प्राप्त होणारे उत्पादन होय.”

शेती उत्पादकतेचे सूत्र

शेती उत्पादकता ही विविध पिकांचे प्रत्येक हेक्टरमध्ये किती उत्पादन होते आणि शेतीत काम करणा-या प्रत्येक मजुरांची सरासरी उत्पादकता किती आहे, यावरून मोजता येते.

शेतीतील उत्पादन

१. शेतीची दर हेक्टरी उत्पादकता

क्षेत्रफळ हेक्टर

शेतीतील उत्पादन

२. शेतीची दर माणसी उत्पादकता

शेतीतील श्रमसंख्या

शेती उत्पादकता वाढविण्यासाठीचे मापदंड

प्रत्येक शेतक-यांची शेतीमधील उत्पादन वाढविण्याची इच्छा असते. जास्तीत जास्त उत्पादन हे शेतीतून सहज प्राप्त होत नाही. शेतीमधून जास्तीत जास्त उत्पादन प्राप्त होण्यासाठी पुढील परिस्थिती महत्वाची ठरते.

१. शेतीसाठी आवश्यक वीज, पाणी, खते, शेती अवजारे व नवीन तंत्रज्ञानशेतक-यांना उपलब्ध असावे.
२. शेती आर्थिक स्वरूपाची असावी. शेतीमध्ये तांत्रिक व यांत्रिक सुधारणा करण्यासाठी शेतीचा आकार महत्वाचा ठरतो.

३. शेतीमधील उत्पादन प्रक्रियेत सातत्याने उपयोगात आणली जाणारी साधने आणि त्या साधनांची सीमांत उत्पादकता परस्पर समान असली पाहिजे.
४. शेती उत्पादकतेच्या संबंधात शेती उत्पन्न व शेती उत्पादनावरील खर्च यांचा परस्परसंबंध विशिष्ट प्रमाणात असला पाहिजे. शेती उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी व अपेक्षित लाभ प्राप्त करण्यासाठी ही बाब महत्वाची आहे.
५. त्याचप्रमाणे शेतीमधील उत्पादक साधनांची गतिशीलता परिपूर्ण असली पाहिजे त्यामुळे ही साधने एका शेतातून दुस-या शेतात स्थलांतरित करता येतील.

शेतीमधील उत्पादक अकार्यक्षमतेची कारणे

- प्रत्येक शेतकरी हा शेतीमधून अधिकाधिक उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न करतो, परंतु प्रयत्न करूनही त्यास अपेक्षित उत्पादन वाढविण्यात अपयश येत असेल, तर त्यांचे शेती उत्पादकता वाढविण्यासाठीचे मापदंड चुकलेले असतात. शेती उत्पादनात ही अकार्यक्षमता निर्माण होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत-
१. भांडवलाचा पुरेपूर उपयोग नसणे : शेतीमध्ये गुंतविलेल्या प्रत्येक भांडवल वस्तूचा पुरेपूर उपयोग केला पाहिजे. तो योग्यपणे केला नाही तर प्रयत्न करूनही शेतीचे उत्पन्न वाढत नाही.
 २. दारिद्र्यरेषेखालील शेतकरी: भारतात शेतक-यांना भेडसावणा-या अनेक समस्यांमुळे त्यांना दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगावे लागते. या शेतक-यांकडे शेतीमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी आर्थिक ताकद नसते. जर कर्ज घेऊन गुंतवणूक केली, तरी अनियमित पावसामुळे उत्पन्न येत नाही. तसेच उत्पादित मालाला बाजारपेठेतही योग्य भाव मिळाला पाहिजे.
 ३. प्रशिक्षणाचा अभाव: शेतक-यांना अजूनही शेतीतील उत्पन्न वाढविण्यासाठी कोणते उपाय योजावेत, कोणते तंत्रज्ञान वापरावे, शासनाच्या कृषी योजनांचा लाभ कसा घ्यावा याचे पुरेसे प्रशिक्षण मिळत नाही.
 ४. शेती उत्पादन विक्रीमधील अडथळे: शेतीमध्ये उत्पन्न झाल्याबरोबर जर चांगली आर्थिक स्थिती नसेल, तर शेतक-यांना ते बाजारपेठेत विक्रीसाठी आणावे लागते. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाला बाजारात अपेक्षित भाव मिळतोच असे नाही.
 ५. शेतीमधील अनिश्चितता: अनियमित पाऊस, गारपीट, पिकांवरील रोग, टोळधाड, पूर, अवर्षणग्रस्तता इत्यादी नैसर्गिक घटकांमुळे शेतीमधील उत्पादन अनिश्चित असते. त्यामुळे शेतक-याला अपेक्षित उत्पन्न शेतीमधून मिळेल, यांची खात्री नसते.

कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी उपाययोजना

कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी पुढील उपाययोजना महत्वपूर्ण ठरतात -

१. जमीनधारणेवर मर्यादा
२. तुकडेबंदी व तुकडेजोडविषयक कायदे
३. कृषी कर्जपुरवठा
४. आधुनिक कृषी यंत्र व तंत्रज्ञान
५. शेतीसाठी ओलिताच्या सोयी
६. कृषिविषयक संशोधनाला प्रोत्साहन
७. सामूहिक शेतीप्रयोग

शेती उत्पादनाला हमीभाव

शेतकरी दिवसरात्र कष्ट करून कापूस, ऊस, तूर, मका, कांदे, भाजीपाला यांचे उत्पादन घेतो. या उत्पादित मालाला तो जेव्हा बाजारपेठेत विक्री करण्यासाठी घेऊन जातो. तेव्हा त्यास योग्य भाव मिळत नाही. संबंधित उत्पादित झालेल्या मालाचा वाहनखर्चही काही वेळा मिळत नाही. अशा परिस्थितीत शेतकरी कर्जबाजारी होतो, त्यांच्या कुटुंबाला कृषिमालाला योग्य हमीभाव न मिळाल्याने अनेक संकटांना सामोरे जावे लागते.

हमीभाव म्हणजे काय?

१. “शेतीमध्ये विविध पिकांचे उत्पादन घेण्यासाठी शेतक-याला आलेला खर्च, कुटुंबातील शेतीवर राबलेले लोक यांच्यावरील सर्व खर्च वगळून कृषी उत्पादनाला बाजारपेठेत योग्य तो नफा मिळून शेतक-यास प्राप्त होणा-या रक्कमेस ‘हमीभाव’ म्हणतात.”
२. “शेतात काम करणा-या मजुरांची मजुरी, शेतीतील गुरा-ढोरांचा व यंत्रांचा खर्च, बियाणे, सर्व प्रकारची खते, सिंचन खर्च, कुटुंबातील शेतीवर राबलेल्यांचे श्रममूल्य गृहीत धरून त्यावर ५० टक्के नफा हिशोबात घेऊन उत्पादित कृषिमालाला योग्य भाव देणे, यास हमीभाव असे म्हणतात.”

भारतात एकूण आर्थिक उत्पन्नात शेतीचा १७ टक्के वाटा आहे. देशाच्या एकूण ५० ते ५५ टक्के लोकसंख्या ही शेतीवर अवलंबून आहे. तरीही शेतक-यांच्या पिकांना योग्य तो हमीभाव मिळत नसल्याचे दिसते. आपल्या उत्पादित मालाला योग्य भाव मिळावा याकरिता शेतक-यांना अनेक आंदोलने करावी लागतात. अमेरिकेत अवधी २८ टक्के जनता शेतीवर असलंबून आहे. परंतु त्यांच्या उत्पादनाला योग्य तो हमीभाव मिळतो.

स्वामीनाथन आयोग

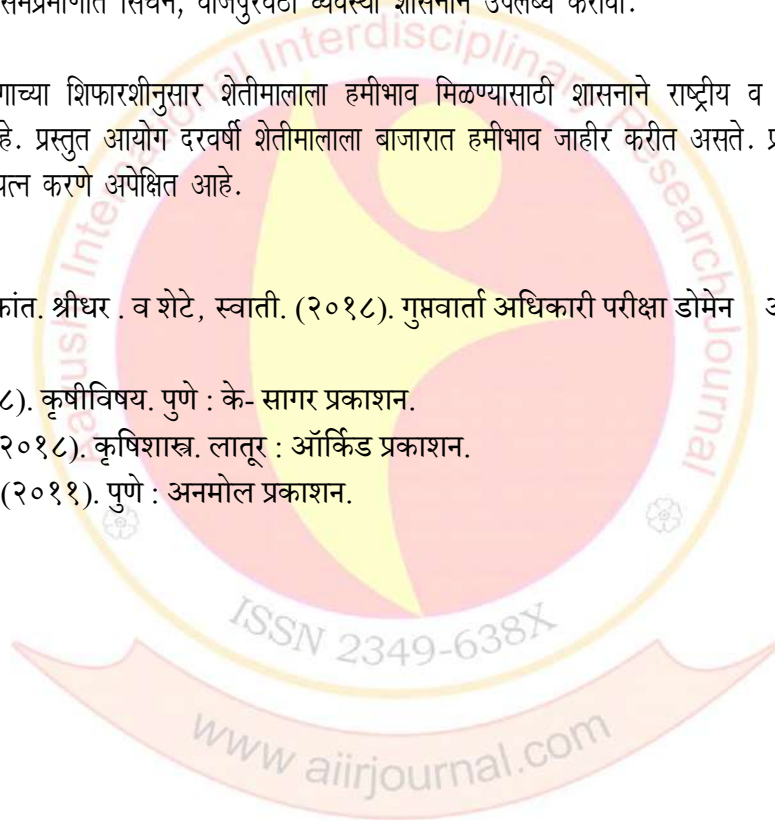
१८ नोव्हेंबर, २००४ रोजी राष्ट्रीय कृषक आयोगाची स्थापना डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आली होती. त्यांनी ४ ऑक्टोबर, २००६ रोजी आपला अहवाल केंद्रशासनास सादर केला. या अहवालात त्यांनी शेतीची दुरावस्था दूर होण्यासाठी पिकांना योग्य तो हमीभाव दिला पाहिजे अशी शिफारस केली. या अहवालातील शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत-

१. शेतक-यांचे खर्च वजा जाता एकूण उत्पन्न सरकारी कर्मचा-यांप्रमाणे असावे.
२. शेतीमालाला हमीभाव उत्पादन खर्च वगळता ५० टक्के अधिक मिळावा.
३. बाजाराच्या चढउतारापासून शेतक-यांचे संरक्षण व्हावे म्हणून 'मूल्य स्थिरता निधी' स्थापन करावा.
४. "आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किमतीचा दुष्परिणाम रोखण्यासाठी त्या वस्तूच्या आयातीवर कर लावावा."
५. कृषी पतपुरवा प्रणालीचा विस्तार करावा.
६. पीक कर्जावरील व्याजाचा दर कमी करावा.
७. परवडणा-या दरात बी-बियाणे व इतर यंत्रसामग्री उपलब्ध करून द्यावी.
८. शेतीला कायम आणि समप्रमाणात सिंचन, वीजपुरवठा व्यवस्था शासनाने उपलब्ध करावी.

स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशीनुसार शेतीमालाला हमीभाव मिळण्यासाठी शासनाने राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर कृषिमूल्य आयोगाची स्थापना केली आहे. प्रस्तुत आयोग दरवर्षी शेतीमालाला बाजारात हमीभाव जाहीर करित असते. प्रस्तुत हमीभाव शेतक-यांना मिळावा यासाठी शासनाने प्रयत्न करणे अपेक्षित आहे.

संदर्भ :

१. अन्नदाते, शशिकांत. श्रीधर. व शेते, स्वाती. (२०१८). गुप्तवार्ता अधिकारी परीक्षा डोमेन अंडरस्टॅण्डिंग. पुणे : के व सागर प्रकाशन.
२. के- सागर, (२०१८). कृषीविषय. पुणे : के- सागर प्रकाशन.
३. गायके, हरिहर. (२०१८). कृषिशास्त्र. लातूर : ऑर्किड प्रकाशन.
४. साळुंखे, रामचंद्र. (२०११). पुणे : अनमोल प्रकाशन.

भारतीय व महाराष्ट्रातील शेतीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा अभ्यास**डॉ. शशिकांत श्रीधर अन्नदाते**सहाय्यक प्राध्यापक,
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर.**प्रस्तावना**

शेती हा मानवाचा अत्यंत महत्वाचा आणि सर्वत्र केला जाणारा व्यवसाय आहे. जास्तीत जास्त लोकसंख्या प्रत्याक्ष अथवा अप्रत्यक्ष शेतीशी निगडित आहे. अन्न, वस्त्र या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याबरोबरच अद्योगधंद्यासाठी लागणारा कच्चा माल पुरवण्याची महत्वाची भूमिका शेती व्यवसायाद्वारे पार पाडली जाते.

शेती हा शब्द लॅटिन ॲग्री व कल्चर या शब्दापासून बनला आहे. ॲग्री या शब्दाचा अर्थ मृदा किंवा शेत आणि कल्चर या शब्दाचा अर्थ लागवड असा आहे. वॉटरसनच्या लॉगमन मॉडर्न शब्दकोशात (१९७६) शेती या शब्दाची व्याख्या पिकांचे उत्पादन करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात मृदेची मशागत करण्याची कला अथवा शास्त्र अशी केली आहे. शेतीमधून शेतकऱ्याची प्रगती होण्यासाठी कृषितंत्रज्ञानातून शेती उत्पादनात वाढ होणे व त्या उत्पादनाला योग्य हमीभाव मिळणे आवश्यक आहे.

संशोधन लेखाची उद्दीष्टे

१. भारतीय शेतीचे प्रश्न व समस्यांची चर्चा करणे.
२. भारतीय शेतीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.
३. शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी असणा-या शासकिय योजनांचे यशापयश यांची चर्चा करणे.

संशोधनाची पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी पूर्वी झालेल्या संशोधनांचे, साहित्य व संदर्भ ग्रंथांचे सर्वेक्षण या संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

भारतातील व महाराष्ट्रातील शेतीचे प्रश्न व समस्या

शेती हा भारतातील महत्वाचा व्यवसाय असल्याने तिला भारतीय अर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. देशातील सुमारे ५४.६ टक्के लाक शेती व्यवसायावर अवलंबून आहेत. सरकार अनेक प्रकारच्या उपाययोजना करून अलीकडील काळात शेतीयोग्य जमिनीचे क्षेत्र वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मात्र झपाट्याने वाढणा-या लोकसंख्येमुळे शेतीयोग्य जमिनीचे दरडोई प्रमाण कमी होत आहे.

भारतात शेतीचा आकार अत्यंत लहान असून बहुतांशी शेती पावसाच्या पाण्यावर केली जाते. पावूस मोसमी स्वरूपाचा असल्याने त्याच्या प्रमाणात होणा-या कमी अधिक बदलाचा परिणाम शेती उत्पादनावर होतो. एखादा जरी शेती हंगाम वाईट गेली तरी ग्रामीण भागातील एकूण परिस्थिती चिंताजनक होते. पावूस चांगला व वेळेवर पडला तर उत्पादन चांगले मिळते

भारतीय शेतीचे प्रश्न किंवा समस्या**१. पावसाचे अनियमित प्रमाण .**

भारतातील सरासरी तापमान आणि पर्जन्यमान यांचा शेतीवर परिणाम झालेला असून त्यानुसार शेतीचे उत्पादन कमी जास्त आढळते. पावसाच्या लहरीपणामुळे निर्माण होणा-या नैसर्गिक आपत्तींना शेतकऱ्याला वारंवार तोंड द्यावे लागते. आवश्यकतेप्रमाणे पर्जन्य न झाल्यास अथवा अतिवृष्टी झाल्यास पिकांवर आतनात नुकसान होते. भारतातील एकूण लागवडीखलील जमिनीपैकी सुमारे ५२.७ टक्के शेती मोसमी पावसावर अवलंबून असल्याने बहुसंख्य शेतकऱ्यांना वर्षातून एकच पीक घेता येते.

२. जमिनीची धूप.

भारतीय शेतीच्या ज्या समस्या आहेत त्यात जमिनीची धूप ही सर्वात मोठी समस्या आहे. भारतात नद्यांच्या प्रवाहाबरोबर नदीखो-यातील हजारों टन सुपीक माती समुद्रात वाहून जाते.

बहय शक्ती कारकांच्या प्रभावामुळे जमिनीचे वरचे थर निघून जाण्याच्या क्रियेला जमिनीची धूप म्हणतात. विशेषतः वारा, पावूस, वाहते पाणी, प्राणी इत्याची घटकांमुळे जमिनीची धूप होते.

३. शेतक-यांच्या आत्महत्या .

शेतक-यांची गरिबी हे कर्जबाजारीपणाचे एक कारण आहे. शेतक-यांची परिस्थिती अधिक बिकट व गंभीर करण्यास शेतमाल विक्रीच्या पध्दतीचा अभाव, कृषी उद्योगाला योग्य त-हेने वित्तपुरवठा करणाऱ्या साधनांचा अभाव यांसारखे घटक जबाबदार आहेत. कृषीक्षेत्राची अत्यंत वाईट व अस्थिर परिस्थिती शेतक-यास आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करीत आहे. त्याचा परिणाम म्हणून दुष्काळ, अनावृष्टी, अवर्षण प्रवण प्रदेशातील बहुसंख्य शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत.

४. क्षारयुक्त व आम्लयुक्त जमीन

भारतात क्षारयुक्त व आम्लयुक्त जमिनीचे प्रमाण वाढत आहे, सुपीक जमिनीवर क्षारतेचे व आम्लाचे प्रमाण वाढल्यास त्या जमिनीवर पिके चांगल्याप्रकारे येत नाहीत. सध्या ६ दशलक्ष हेक्टर क्षेत्रात ही जमीन आढळते.

५. सुसंघटित पतपुरवठ्याचा अभाव

कर्जाची परतफेड केल्याशिवाय संघटित संस्था म्हणजे बँका, सहकारी बँका शेतक-यांना नवीन कर्ज देत नाहीत. त्यामुळे त्यांना कर्जासाठी खाजगी संस्था आणि सावकार यांच्यावर अवलंबून राहावे लागते.

व्यापारी वा दलाल/अडते पिकाची किंमत निश्चित करतात. ते नेहमीच सरकारने जाहीर केलेल्या हमीभावापेक्षा कमी भाव शेतक-यांच्या मालावर देतात, परिणामी त्यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते.

६. नद्यांना येणारे महापूर

भारतातील नद्यांना दरवर्षी महापूर येवून जमिनीची मोठ्या प्रमाणावर धूप होते. शिवाय नद्यांच्या आसपासची पिके वाहून जातत. पुरामुळे दरवर्षी साधारणपणे ६३ लक्ष हेक्टर्स जमिनीवरील पिकांची हानी होते.

७. वाढता उत्पादन खर्च

शेती व्यवसाय करणे हे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अधिक खर्चीक झाले आहे. कच्च्या मालाच्या खर्चामध्ये सुद्धा अतिशय वाढ झाल्याचे दिसून येते. परिणामी वीज बिले, जास्त उत्पादन देणारी बी-बीयाणे, रासायनिक खते, वाहतूक इत्यादींच्या खर्चामध्ये वाढ झाली आहे. कच्च्या मालाच्या किमती वाढल्यामुळे कृषी उत्पादनाच्या किमतीमध्ये वाढ झाली आहे.

८. पिकांवर पडणारी कीड व रोग

भारतात निरनिराळ्या पिकांवर नेहमीच रोग पडतात. त्यामुळे ब-याच प्रमाणात किंवा संपूर्ण पीक नाहीसे होते. सामान्यतः ही कीड पावसाळ्यानंतर आकाश ढगाळलेले असते तेव्हा अथवा सूर्यप्रकाश जेव्हा नसतो अगर कमी असतो तेव्हा पडते. पिकांवर कीड पडली की त्याची वाढ होत नही. भारतीय शेती व्यवसायातील ही एक गंभीर समस्या आहे.

९. शेतक-यांचे दारिद्र्य

भारतात प्रामुख्याने लहान शेतकरी दारिद्र्यात असून त्याच्याजवळ पुरेसा पैसा नसल्यामुळे शेतीची प्रगती होवू शकलीनाही. शेतीतील कमी उत्पादन, अतिवृष्टी अशा गोष्टीमुळे भारतीय शेतकरी नेहमीच कर्जबाजारी असतो. काही शेतकरी तर कर्जातच जन्मतात आणि त्यांचा मृत्यूही कर्ज फेडण्यातच होतो.

१०. जलसिंचनाच्या अपु-या सोयी

भारतात जलसिंचनाच्या अपु-या सोयी आहेत. त्यामुळे लागवडीखाली असलेल्या एकूण जमिनीपैकी ३४ टक्के जमीन जलसिंचनाखाली आहे. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात हे प्रमाण अतिशय कमी आहे. कारण भारतातील शेती मोसमी पर्जन्यावर अवलंबून आहे.

११. शेतीच्या यांत्रिकीकरणाचा अभाव

भारतातील सध्याची शेती अजून जुन्या पध्दतीने होते. बहुतेक शेतकरी जुनीच अवजारे वापरतात. पाश्चिमात्य देशाप्रमाणे भारतात अद्याप शेतीचे यांत्रिकीकरण झाले नाही.

१२. शेतीचे विभाजन

भारतीय कायदानुसार शेती ही कुटुंबाची संपत्ती समजली जात असल्यामुळे ही शेती वारसा हक्कानुसार विभागली जात असल्याने शेतीचे लहान लहान तुकडे पडतात. वारंवार होणा-या शेतीच्या अशा प्रकारच्या विभाजनानामुळे शेतीचा आकार लहान लहान होत जातो.

शेतीप्रश्न सोडविण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना

१ पीक उत्पादनात वाढ

शेतक-यांनी प्रादेशिक हवामानानुसार वेगवेगळ्या पिकांचे उत्पादन करणे अपेक्षित आहे. त्यांनी पारंपरिक कृषी पद्धतीचा वापर न करता आधुनिक कृषी उत्पादन पद्धतीचा वापर करून उत्पादन करावे. बहुउद्देशीय दुबार पीक उत्पादन पद्धतीने शेतमालाला चांगला बाजारभाव मिळू शकतो. आणि ते त्यांच्या गरजेनुसार पिकांचे उत्पादन वाढवू शकतात.

२. शेतक-यांमध्ये जाणीवजागृती

बहुसंख्य शेतकरी अशिक्षित व अज्ञानी आहेत. त्यांना विविध सरकारी योजना व कार्यक्रमांविषयी माहिती नसते. म्हणून सरकारी व बिगर सरकारी संस्थांनी शेतक-यांमध्ये शेती विकास, सहाकर जीवन, बचत गट, बँकींग सेवा, विमा योजना आणि कृषी क्षेत्रातील विकास क्षेत्र इत्यादी घटकांविषयी जाणीवजागृती निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

३. जलसिंचनाच्या सोयी

जमिनीची उत्पादकता तिला मिळणा-या पाणीपुरवठ्यावर अवलंबून असेते. जलसिंचनाच्या सोयीमधील भरीव सुधारणा वार्षिक कृषी वृद्धीदर वाढविण्यासाठी आवश्यक आहे. मोठ्या धरणांच्या बरोबरीने छोटे कलवे, छोटी धरणे, बंधारे पावसाच्या पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी बांधणे जरूरीचे आहे.

४. जीवनविमा आणि पिकविमा

जे शेतकरी व त्यांचे कुटुंबीय क्लेशकारक जीवन जगत आहेत अशांना सरकारने जीवन विम्याचा लाभ करून दिला पाहिजे. १०० टक्के लाभ देणारी विमा योजना बँका आणि जीवन विमा निगम यांच्या सहकार्याने राबविली पाहिजे.

५. सावकारी मुक्त खेडे

सावकारी मुक्त खेडे निर्माण करण्यासाठी मोठ्या उद्योगांनी आपल्या हद्दीतील एक गाव दत्तक घेतले पाहिजे व त्या गावाला कर्जपुरवठा करण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. प्रत्येक खेड्यात व्यापारी बँका आणि सहाकरी बँकांच्या शाखा उघडल्या पाहिजे.

६. चांगल्या प्रतीची बी-बियाणे, रासायनिक खते यांचा पुरवठा:

सरकारने शेतक-यांना सवलतीच्या दरात चांगल्या प्रतीच्या बी-बियाणांचा पुरवठा केला पाहिजे. खाजगी कंपनीच्या मार्फत पुरविण्यात येणा-या बी-बियाण्यांच्या किमती सरकारने निश्चित केल्या पाहिजेत. ज्या कंपन्या सदोष बी-बियाणांचा पुरवठा करतात अशा कंपन्यावर त्वरित कारवाई केली पाहिजे.

७. शेतमालाला हमीभाव देणे:

केंद्रसरकार कृषी उत्पादनाला किमान आधारभूत किंमत जाहिर करते. असे असले, तरी केंद्र सरकारने जाहीर केलेली किमान आधारभूत किंमत शेतक-यांना पुरेशी ठरत नाही. परिणामी, शेतक-यांना चांगला नफा कमविता येत नाही. म्हणून शेतमालाला योग्य दर मिळेल अशी सरकारने व्यवस्था केली पाहिजे.

८. अडत मुक्त बाजारपेठ निर्माण करणे :

सया प्रचलित कृषी बाजारपेठ पद्धतीमध्ये शेतक-यांचे मध्यस्थ अडत्यांकडून नेहमी शोषण केले जाते. मध्यस्थ अडते हे शेतक-यांपेक्षा नेहमी कितीतरी अधिक पटीने नफा कमावतात. शेतक-यांचे शोषण टाळण्याकरिता शेतक-यांना बाजार परिस्थिती व शेतमालाच्या बाजार किमती यांविषयी वेळोवेळी माहिती पुरविली पाहिजे.

९. जमिनीची धूप थांबविण्यासाठी उपाययोजना करणे :

मृदेचर धूप होऊ नये म्हणून भारत सरकारने पंचवार्षिक योजनांद्वारा उपाययोजना केलेल्या आहेत. साधारणपणे मृदेची धूप थांबविण्यासाठी भटक्या शेतीवर नियंत्रण, बांध घालणे, पाय-या पाय-यांची शेती करणे, नवीन जंगलाची निर्मिती, तीव्र उताराच्या जमिनीत चर खोदणे, गुरे उघड्या जमिनीवर कमी प्रमाणात चारणे इत्यादी उपाययोजना करता येतील.

१०. अधिक उत्पादनावर पुरस्कार:

शासनाने शेतकी प्रदर्शने आयोजित करून अधिक उत्पादन काढणा-या शेतक-यांना बक्षीसे द्यावीत. या पद्धतीने शेतक-यांत स्पर्धा वाढून शेतीची सुधारणा होते व उत्पादनही वाढते.

११. प्रौढ शिक्षणाचा प्रसार: भारतातील बहुतेक शेतकरी अशिक्षित आणि पुराण मतवादी आहेत. याकरिता देशांत प्रौढ शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे. तसेच ग्रामीण भागात वाचनालये स्थापन करून शेतीसंबंधी त्या वाचनालयात पुस्तके ठेवावीत.

१२. शाळा व कृषी महाविद्यालयात मुलांना दिले जाणारे शेतकी शिक्षण :

भारतातील लाहून शेतक-यांच्या मुलांना शाळेत आणि कृषी महाविद्यालयात भरती करून त्यांना शेतकी शिक्षण देण्यात आले पाहिजे. त्यांना शेतीच्या पद्धती, नवनवीन बियाणे इत्यादी संबंधीची माहिती देण्यात यावी.

शेतक-यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी शासनाचा पुढाकार

शासकीय योजनांच्या माध्यमातून शेतक-यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी शासनाने पुढाकार घेतला आहे.

१. दीनदयाळ उपाध्याय कृषी मार्गदर्शन योजना:

कृषिविषयक शिक्षण आणि संशोधनाला उत्तेजन देण्यासाठी विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या शिष्यवृत्ती आणि छात्रवृत्ती दिल्या जात आहेत.

२. अनुसूचित जातीच्या शेतक-यांसाठी डॉ. आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना:

अनुसूचित जाती तसेच नवबौद्ध शेतक-यांच्या विकासासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन

योजना राबविली जाणार आहे. या शेतक-यांना नवीन विहिरीसाठी पंप संच, बीज जोडणी व सूक्ष्म सिंचन, जुन्या विहिरीच्या दुरुस्तीसाठी अनुदान देण्यात येणार आहे.

३. कृषिपूरक उद्योगासाठी मुख्यमंत्री कृषी व अन्न प्रक्रिया योजना:

मुख्यमंत्री कृषी व अन्य प्रक्रिया योजना सुरु करण्यास मान्यता देण्यात आली. या योजनेसाठी प्रतिवर्ष ५० कोटी इतका निधी देण्यात येणार आहे. या योजनेंतर्गत शेतीमालाचे मूल्यवर्धन, उत्पादित अन्नपदार्थांच्या गुणवत्तेत वाढ, शेतमालाच्या काढणीनंतरचे नुकसान कमी करणे, बाजारपेठेची निर्मिती यास प्रोत्साहन देण्यात येईल.

४. शेतक-यांना दोन टक्क्यांनी मिळणार हेक्टरी ८५ हजार ४०० रुपयांचे कर्ज:

आगामी दोन वर्षात राज्यातील ऊस पिकाखालील ३ लाख ५ हजार हेक्टर क्षेत्र सूक्ष्म सिंचनाखाली आणण्यात येणार आहे. शेतक-यांना दोन टक्के व्याज दराने प्रति हेक्टरी ८५ हजार ४०० रुपयांच्या मर्यादित कर्ज देण्यात येणार आहे. नाबार्डकडून दीर्घ मुदत कर्ज योजनेंतर्गत कर्ज घेऊन त्याचे शेतक-यांना वाटप करण्यात येणार आहे.

५. गटशेती करण्यासाठी योजनेस मान्यता:

शेतक-यांचे उत्पन्न २०२२ पर्यंत दुप्पट करण्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी गटशेतीला प्रोत्साहन देण्यासह तिचे सबलीकरण करण्यात येणार आहे. यासाठी आखलेल्या पथदर्शी योजनेची २०१७-१८ आणि २०१८-१९ या दोन्ही वित्तीय वर्षात अंमलबजावणी करण्याच्या प्रस्तावास मान्यता देण्यात आली.

६. कृषी विद्यापीठामध्ये सेंद्रीय शेती संशोधन व प्रशिक्षण केंद्रे :

राज्यातील चारही कृषी विद्यापीठामध्ये स्वतंत्र सेंद्रीय शेती संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र स्थापन केली जाणार आहेत. यासाठी त्यांना प्रत्येकी ५ कोटी रुपयांप्रमाणे एकूण २० कोटींची रक्कम उपलब्ध करून देण्यात येईल.

७. अन्न प्रक्रिया धोरण लागू करण्यास मंजूरी : अन्न प्रक्रिया उद्योगाला चालना देण्यासाठी अन्न क्रिया धोरण लागू करण्यास मंजूरी देण्यात आली. या धोरणामुळे कृषी उत्पादनांना थेट आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत बाजारपेठ उपलब्ध होणार आहे.

संदर्भ :

1. अन्नदाते, शशिकांत. श्रीधर . व शेते, स्वाती. (२०१८). गुप्तवार्ता अधिकारी परीक्षा डोमेन अंडरस्टॅण्डिंग. पुणे : के व सागर प्रकाशन.
2. के- सागर, (२०१८). कृषीविषय. पुणे : के- सागर प्रकाशन.
3. गायके, हरिहर. (२०१८). कृषिशस्त्र. लातूर : ऑर्किड प्रकाशन.
4. साळुंखे, रामचंद्र. (२०११). पुणे : अनमोल प्रकाशन.

भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील इ-बँकिंग सुविधा एक अभ्यास

प्रा. डॉ. डी. ए. चौगले.
भोगावती महाविद्यालय,
कुरुकली, ता. करवीर

प्रस्तावना :

भारताने १९९१ पासून नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला आहे. त्यामध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकरण या त्रिसुत्रीचा अंगीकार करण्यात आला. अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रात बदल घडून आले. बँकिंग क्षेत्रातही बदल घडून आले. बँकिंग क्षेत्रातही त्याला अपवाद राहिले नाही. सध्याच्या इलेक्ट्रॉनिक्स क्रांतीमुळे तर बँकिंग क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आले. आधुनिक तंत्राचा वापर करून बँका ग्राहकांना नाविन्यपूर्ण सेवा पुरवित आहेत. त्याच बरोबर बँका ग्राहकांना पुरविल्या जाणाऱ्या सेवांचा दर्जाही उंचावण्याबाबत आग्रही बनू लागल्या आहेत. एम.आय.सी.आर.चेक, इ-बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, क्रेडीट कार्ड, पेट्रो कार्ड या सारखी साधने व सुविधा बँका पुरवित आहेत. त्यामुळे लोकांना घरबसल्या अनेक बँकिंगशी संबंधीत कामे करता येवू लागली आहेत. २४ तास बँक सुविधा उपलब्ध होत आहे. वीज बील, टेलिफोन बील, कर्ज हप्ते, विमा हप्ते इ. भरणा घरातूनच करता येवू लागला आहे. डेबिट कार्ड व क्रेडीट कार्ड यामुळे वस्तु व सेवांच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार सुकर झाले.

उद्दिष्टे :

- इ-बँकिंग संकल्पनेचे स्वरूप अभ्यासणे.
- ई-बँकिंगच्या वेगवेगळ्या सुविधांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धत :

अभ्यास वर्णनात्मक विश्लेषण आणि विविध माध्यमिक माहिती स्रोतांवर आधारित आहे. तसेच समीक्षा, केस स्टडीज, विविध शोधनिबंधांमधून गोळा केलेल्या डेटाचे प्रकाशित स्रोत, जर्नल ऑफ इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स रिसर्च, बँकेच्या वेबसाईट्स देखील समाविष्ट आहेत.

इ-बँकिंग संकल्पना :

सध्याच्या माहिती युगात बँकिंग क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून येत आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून बँका ग्राहकांना नवनवीन सेवा-सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. कमी खर्चात दर्जेदार सेवा देवून ग्राहकांना आकर्षित केले जात आहे. बँकांतील स्पर्धा वाढत आहे. या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी किंवा नवीन आपला प्रभाव पाडण्यासाठी बँकांना नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे अपरिहार्य ठरत आहे. इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग हा त्याचाच एक भाग आहे.

इ-बँकिंग म्हणजे काय?

बँकांना विविध बँकिंग डिव्हाइसेसद्वारे वेगवेगळ्या टर्मिनल डिव्हाइसेस आणि ब्राउससर किंवा डेस्कटॉप सॉफ्टवेअर, टेलिफोन किंवा डिजिटलसह मोबाईल फोनद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या बँकांद्वारे बँकांच्या माहिती आणि सेवा वितरणास इ-बँकिंग म्हणतात. म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक तंत्राचा वापर करून केल्या जाणाऱ्या बँक व्यवसायाला इ-बँकिंग म्हणतात.

सध्या देशाचे बँकिंग उद्योग तांत्रिक बदलाच्या विकासासाठी आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेच्या सुधारण्याकरिता बँकिंग ऑपरेशन्स मध्ये त्याचा उपयोग करीत आहे. नवीन तंत्रज्ञानामुळे भारतीय बँकेचा खर्च वेळ कमी करणे व ग्राहकांना योग्य सेवा दिली जात आहे.

भारतात सन १९९५ पासून इ-बँकिंग संकल्पनेचा वापर सुरू झाला. आज देशातील जवळ-जवळ सर्वच बँकांनी इ-बँकिंग प्रणालीचा अवलंब केला आहे. यामध्ये संगणक व इंटरनेट या साधनांचा वापर केला जातो. यासाठी सर्व बँका संगणकीकृत केल्या जातात. बँकांचा दैनंदिन कारभार कागदपत्रविरहीत (Paperless) बनतो. सर्व व्यवहार संगणकाच्या सहाय्याने पूर्ण केले जातात. सर्व व्यवहारांच्या नोंदी संगणकात केल्या जातात. देशातील सर्व बँक ग्राहक इंटरनेटद्वारे बँकेशी संपर्क साधू शकते. पैसे काढणे, पैशाचा भरणा करणे, पैशाचे हस्तांतरण करणे, विविध प्रकारची देणी देणे यासारखे व्यवहार व्यक्ती इंटरनेटद्वारे करू शकते. यामध्ये ग्राहकाला बँकेत जाण्याची गरज नाही. घरबसल्या हे व्यवहार करता येतात. इ-बँकिंगमुळे ग्राहकांचा अमुल्यवेळ व पैशाची बचत होते.

इ—बँकिंग चे स्वरूप

इ—बँकिंगमध्ये इलेक्ट्रॉनिक तंत्राचा अवलंब केला जातो. इंटरनेट, एस्क्यूनेट आणि इंटरनेट यांच्या आधारे, इ—बँका आपला कारभार सांभाळतात. म्हणून इ—बँकिंगला इंटरनेटवरील माहितीच्या महामार्गावरील बँक व्यवसाय असे म्हणतात. इ—बँकिंगमध्ये बँक ग्राहक, इतर बँका आणि मध्यवर्ती बँक यांच्याशी होणाऱ्या व्यवहारांमध्ये एकरूपता समन्वयता निर्माण होण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीचा वापर केला जातो.

इ—बँकिंगमध्ये ग्राहकांना इंटरनेटद्वारे सर्वप्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. पैसे काढणे, पैसे जमा करणे, पैसे पाठवणे, बँक खात्यातील व्यवहारांची चौकशी करणे इ. कामे ग्राहक इंटरनेटद्वारे करू शकतो. यासाठी वेळेचे बंधन नसते. ग्राहक आपल्या सोयीनुसार केंव्हाही, कोठूनही व्यवहार करू शकतो. इ—बँकिंगमध्ये बँकांचे परस्परात होणारे व्यवहार इंटरनेटच्या माध्यमातून पूर्ण होतात. बँकांना अशा व्यवहारासाठी एस्क्यूनेटचा वापर करावा लागतो. एस्क्यूनेट केवळ बँकेपुरते मर्यादीत असते. देशातील मध्यवर्ती बँक ही बँकांची बँक असते. त्यामुळे देशातील सर्व बँकांवर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी मध्यवर्ती बँकेवर असते. मध्यवर्ती बँक इ—बँकिंगद्वारे सर्व बँकांवर नियंत्रण ठेवते. त्यांचा कारभार बँकिंग अधिनियमानुसार होतो की नाही याची खातरजमा करता येते.

इ—बँकिंग व्यवहार

इ—बँकिंगच्या सहाय्याने पुढील मूलभूत व्यवहार पार पाडता येतात.

- १) ग्राहकांना बँक खात्याची माहिती देणे.
- २) ग्राहकांना अद्ययावत सेवा व योजनांची माहिती देणे.
- ३) ग्राहकांना पैसे काढणे, पैसे भरण्याची सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- ४) ग्राहकांची देणी देणे, उदा. वीजबील, टेलीफोन, पाणीपट्टी इ. भरणा करणे.
- ५) ग्राहकांना पुरविलेल्या सेवा, व्याजाचे दर इत्यादीची माहिती देणे.
- ६) ग्राहकांच्या विनंतीवरून पैसे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यावर वर्ग करणे.
- ७) ग्राहकांच्या विनंतीने धनादेश पुस्तिका, धनकर्ष (D.D.) देणे.
- ८) ग्राहकांना खाते उतारा देणे.

इ—बँकिंगच्या वेगवेगळ्या सुविधा**१) इंटरनेट बँकिंग : Internet Banking**

इंटरनेट बँकिंग हा इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगचाच एक प्रकार आहे. इंटरनेटचा वापर ही बँकिंग इतिहासातील क्रांतीकारक घटना आहे. या बँकिंग पद्धतीत ग्राहकाला इंटरनेटद्वारे घरबसल्या किंवा ऑफीसमधून बँक व्यवहार करता येतात. आधुनिक काळात तांत्रिक प्रगती झपाट्याने होत आहे. तंत्रज्ञानात नवनवे बदल सतत घडत आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणजे होय. पारंपारिक पद्धतीच्या बँक व्यवसायात ग्राहकांना बँकेत प्रत्यक्ष उपस्थित राहून अनेक लिखापट्टी करून व्यवहार करावे लागत असत. मात्र इंटरनेट बँकिंगमध्ये ग्राहकाला कमी वेळेत, कमी खर्चात, कोठूनही व्यवहार करता येतात.

२) इलेक्ट्रॉनिक क्लीअरिंग सिस्टीम : (ECS)

ही रिटेल पेमेंट सिस्टीमची इलेक्ट्रॉनिक सुविधा आहे. जी मोठ्या खात्यातील एका खात्यातून मोठ्या प्रमाणात बँका शाखेकडे किंवा त्याच बँकेच्या शाखांसोबत असलेल्या कोणत्याही खात्यामध्ये हस्तांतरीत करण्यास मदत करते.

३) इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर : (EFT)

इलेक्ट्रॉनिक हस्तांतरण किंवा एकाहून दुसऱ्या खात्यातून पैशाचे देवाणघेवाण केली जाते जे अनेक वित्तीय संस्थांमधून संगणक प्रणालीद्वारे आपल्या ग्राहकांना पैसे हस्तांतरण सेवा देण्यास बँकांना मदत करतात.

४) राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक क्लीअरिंग सिस्टीम : (NEFT)

ही एक राष्ट्रव्यापी पेमेंट प्रणाली आहे जी एक—एक—एक निधी हस्तांतरण सुलभ करते. जेणेकरून व्यक्ती, संस्था आणि कॉर्पोरेट इलेक्ट्रॉनिक बँकेत कोणत्याही बँकेच्या शाखेतून कोणत्याही फर्म किंवा कॉर्पोरेटकडे कोणत्याही खात्यात पैसे हस्तांतरीत करू शकतात. या प्रणाली अंतर्गत देशभरातील इतर बँका शाखा सहभागी होतात.

५) रियल टाईम ग्रॉस सेटलमेंट : (RTGS)

ही एक निधी हस्तांतरण यंत्रणा आहे जिथे पैसे एका वेळेस एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत पैसे पाठवण्याची अत्यंत जलद सुविधा आहे.

६) मोबाईल बँकिंग : (Mobile Banking)

इ—बँकिंगचा तिसरा आणि महत्वाचा प्रकार म्हणून मोबाईल बँकिंगकडे पाहिले जाते. आज जगात बहुतेक देशात मोबाईल बँकिंग पण्दती अस्तित्वात आली आहे. याचे प्रमुख म्हणजे मोबाईल फोन क्षेत्रात झालेली क्रांती होय. सध्या सर्वसामान्यांना परवडेल आणि समजेल असे साधन म्हणजे मोबाईल फोन असे म्हणता येईल. मोबाईल बँकिंग म्हणजे मोबाईल फोनेन या इलेक्ट्रॉनिक साधनाचा वापर करून बँक व्यवहार पूर्ण करणे होय. मोबाईल बँकिंगमध्ये ग्राहकाकडे मोबाईल फोन सुविधा असणे अत्यंत आवश्यक आहे. या बँकिंग प्रकारात ग्राहकाला बँकेत उपस्थित राहण्याची आवश्यकता नसते. ग्राहक कोठूनही बँकेशी संपर्क साधून बँक व्यवहार पार पाडू शकतो.

७) ए.टी.एम. : (Automated Teller Machine)

ए.टी.एम. मुळे बँक व्यवसायात क्रांती घडून आली आहे. ए.टी.एम. हे अत्याधुनिक साधनांचा वापर करून बँकांनी पुरवलेली नाविन्यपूर्ण सेवा आहे. ए.टी.एम. हे असे यंत्र आहे की, जे पारंपारिक बँकांची पैसे देणे, पैसे जमा करणे यासारखी महत्त्वपूर्ण कार्ये अत्यल्प वेळेत सुलभरित्या पार पडते. ए.टी.एम. ला मराठीत स्वयंचलित गणक यंत्र असे म्हणतात. आज देशातील जवळजवळ सर्वच बँका ए.टी.एम. ची सुविधा ग्राहकांना उपलब्ध करून देत आहेत. त्यामध्ये राष्ट्रीयकृत बँका, खाजगी बँका, सहकारी बँकांचा समावेश होतो.

८) क्रेडीट कार्ड : (Credit Card)

आधुनिक काळात क्रेडीट कार्डाचा वापर माठया प्रमाणात केला जातो. बँकग्राहकांना वस्तु व सेवांची खरेदी करण्यासाठी आणि बँकेच्या कोणत्याही शाखेतून रक्कम काढण्यासाठी या क्रेडीट कार्डाचा खूप उपयोगी होतो. अमेरिकेतील फ्रँकलीन बँकेने १९५१ मध्ये सर्वात प्रथम क्रेडीट कार्डाची योजना अमलात आणली. १९५८ मध्ये अमेरिकन एक्सप्रेस कंपनी व दोन मोठ्या बँकांनी क्रेडीट कार्ड देण्यास सुरवात केली. त्यानंतर १९६६ मध्ये इंग्लंडमध्ये बकिलेज बँकेने योजना सुरू केली आज भारतातील बहुतेक सर्व बँकांनी क्रेडीट योजना सुरू केली आहे.

९) डेबिट कार्ड : (Debit Card)

डेबिट कार्डाला मराठीत 'नावेपत्र' असे म्हटले जाते. परंतु व्यवहारात डेबिट कार्ड हा इंग्रजी शब्द अधिक रूढ झाला आहे. डेबिट कार्ड म्हणजे नावे टाकणे किंवा खात्यातील रक्कम वजा करणे होय. बँकेने ग्राहकांना त्यांच्या खात्यातील शिल्लक रक्कम उचल करण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले पत्र किंवा कार्ड म्हणजे डेबिट कार्ड होय. ग्राहकाला या कार्डाचा वापर ए.टी.एम. कार्डसारखा करता येतो. डेबिट कार्ड आणि क्रेडीट कार्ड हे जवळ जवळ सारख्याच सेवा उपलब्ध करून देतात. मात्र या दोन कार्डांमधील मूलभूत फरक असा आहे की, क्रेडीट कार्डद्वारे ग्राहकांना 'कज्ञ स्वरूपात रक्कम' बँकेकडून प्राप्त होते. तर डेबिट कार्डद्वारे ग्राहकांना त्यांच्या खात्यावरील शिल्लक रक्कम प्राप्त होते. साहजिकच क्रेडीट कार्डद्वारे उचलेल्या रक्कमेवर बँका व्याज आकारणी करतात. तर डेबिट कार्डद्वारे केलेल्या व्यवहाराच्या उचल रकमेवर व्याज द्यावे लागत नाही. कारण, ती रक्कम खात्यातील शिल्लकेतून दिलेली असते.

१०) डी मॅट खाते : (Demat Account)

सुरवातीच्या काळात भांडवलबाजारात भागपत्रके, रोखे पत्रके ही कागदी स्वरूपात उपलब्ध दिली जात असत. परंतु त्यामध्ये अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. उदा. कागदपत्रांची चोरी होणे, आगीमध्ये जळणे, खराब होणे, नकली पत्रकाद्वारे व्यवहार होणे, प्रवासात गहाळ होणे इत्यादी भागपत्रक वर्षानुवर्षे बाळगल्याने कागद जीर्ण होत असे. यातून अनेक गैरव्यवहारातून होत असत. काही वेळा चुकीची स्वाक्षरी बाळगल्याने कागद जीर्ण होत असे. यातून अनेक गैरव्यवहार होत असत. काही वेळा चुकीची स्वाक्षरी झाल्याने किंवा स्वाक्षरीत बदल झाल्याने व्यवहार पूर्ण होण्यास विलंब लागत असे यामुळे गुंतवणूकदाराचे नुकसान होत असे त्याला सर्व गोष्टी नियमित करण्यासाठी त्रास सहन करावा लागत असे. त्यामुळे भारतासारख्या देशात भांडवल बाजारामध्ये कागदी स्वरूपातील रोखे व भागाचे रूपांतर इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात केले गेले आहेत.

सारांश :-

बँकिंग क्षेत्रात जे काही बदल घडून आले त्यामध्ये एम.आय.सी.आर. समशोधन पध्दतीचा अवलंब हा एक आहे. यामुळे ग्राहकांना धनादेशचे पैसे त्वरीत व कोठेही मिळू लागले आहेत. ए.टी.एम. च्या साहाय्याने बँक ग्राहकाला २४ तास बँक सेवा उपलब्ध होवू लागल्या आहे. कमी खर्चात कमी वेळेत सदासर्वकाळी पैसे मिळण्याचे स्वयंचलित गणक यंत्र म्हणजे ए.टी.एम. होय. तसेच क्रेडीट कार्डामुळे ही ग्राहकांना अनेक प्रकारच्या सेवा प्राप्त झाल्या. वस्तु व सेवांच्या खरेदीसाठी क्रेडीट कार्ड अत्यंत उपयुक्त

ठरत आहे. बँका अलीकडील काळात डेबिट कार्ड सुविधा सुध्दा उपलब्ध करून देत आहेत. त्यामुळे ग्राहकाला क्रेडीट कार्डासारख्यात सेवा परंतु खात्यावरील रक्कमेनुसार सेवा मिळतात. बँका प्रवासी धनादेश व गिफ्ट धनादेश उपलब्ध करून ग्राहकाला उपयुक्त सेवा पुरविण्याचे महत्वाचे कार्य पार पाडतात.

संदर्भ :-

1. Vasu Deva (2010) E-Banking –
 2. अग्रवाल एन.शर्मा (२००३) ई—बँकींग फॉर बिझिनेस
 3. मोहन के (२००६) इन्फॉर्मेशन टेक्नोलॉजी ऑफ इंडीयन बँकींग
 4. भारतातील रिझर्व्ह बँक — (२०१०—११)
 5. भारतातील बँकींगचा कल आणि प्रगतिचा अहवाल.
- वेबसाइटस् —
<http://www.rbi.org.in>
<http://www.businessstandard.com>

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज कालीन क्रीडा विकास

डॉ. धनंजय जयसिंगराव पाटील

एम.ए., एम.पी. एड., एम.फिल., पी.एचडी.

शारीरिक शिक्षण संचालक

आजरा महाविद्यालय आजरा,

कोल्हापूर

सारांश (Abstract)

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी क्रीडा विकासासाठी प्रयत्न केले. तालीम, आखाडा, विकासासाठी प्रयत्न केले. खेळाडूंना आर्थिकदृष्ट्या मदत, वस्ताद प्रशिक्षकांना केलेल्या आर्थिक मदत, प्रशिक्षकांच्या वस्तादांच्या प्रशिक्षणातील दर्जा सुधारण्यासाठी केलेले प्रयत्न, क्रीडांगणे स्टेडियम सोनतळी, पोलो - मैदान, खासबाग, साठमारी या सारखी आंतर राष्ट्रीय उभारण्यासाठी प्रयत्न केले. खेळाडूंच्या आहारासाठी खुराकासाठी मदत, खेळाचा प्रसार आणि प्रचार व्हावा म्हणून मदत देवू केली. खेळ आणि खेळाडू यांच्यातील संगनमताने केलेली स्पर्धा व त्यातील दोष कमी करण्यासाठी प्रयत्न केला. खेळ आणि खेळाडूंच्या विकासासाठी ट्रस्टची स्थापना केली. खेळाडूंच्या यशासाठी, कामगिरीसाठी गौरव व सत्कार केला. खेळ व खेळाडूंचे व्यक्त केलेले प्रेम, जिव्हाळा होता. राजा हा खेळाडू असल्यामुळे क्रीडा विकासावर चांगला परिणाम झाला.

❖ छत्रपती शाहू महाराज, क्रीडा विकास, खेळाचे प्रकार

प्रस्तावना :

शारीरिक हालचालीद्वारे व्यक्तिला मिळणा-या अनुभवाचे संघटीत ज्ञान म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय. शारीरिक संस्थानिकामध्ये बडोद्याचे श्रीमंत सयाजीराव, इंदूरचे शिवाजीराव होळकर, ग्वाल्हेरचे शिंदे महाराज, मिरज-सांगलीचे पटवर्धन, पंजाबमधील पतियाळाचे महाराज. कवायत, व्यायाम, शर्यती, कसरती, खेळ या शारीरिक हालचाली महत्वाच्या मानल्या जातात. म्हणजे खेळातील महत्वाचा भाग शारीरिक हालचाल होय. यातून मनोरंजनही होते. म्हणून शारीरिक शिक्षणामध्ये खेळ हा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. खेळामध्ये सुद्धा विविध प्रकार आहेत.

कवडडी, खो-खो, आटया-पाटया, मल्लखांब इ. देशी खेळ, वॉलीबॉल, बॅडमिंटन, क्रिकेट, हॉकी, फुटबॉल, टेनिस इ. विदेशी खेळ, मैदानी, कुस्ती, बॉक्सिंग, वजन उचलणे, पोहणे, जिमनेस्टिक, शरीरसौष्टव, तलवार, जुडो, कराटे इ. वैयक्तिक खेळ, शिकार, झुंजी (हत्ती, बैलाच्या, रेड्याच्या) घोडेस्वार, भाला, जांबीया, दांडपट्टा, विटाफेक, साठमारी, साहसी खेळ छ. शाहू महाराज यांच्या काळात विकास झाला.

खेळ हा शारीरिक शिक्षणातील अतिशय महत्वाचा घटक आहे. खेळाशिवाय शारीरिक शिक्षणाचा विकास म्हणजे शारीरिक शिक्षणात येणा-या घटकांचा व क्रीडा विकास म्हणजे शारीरिक शिक्षणाचा विकास होय.

छत्रपती शाहू महाराज :

२६ जून १९७४ रोजी लक्ष्मी विलास पॅलेस, का बावडा येथे शाहू महाराजांचा जन्म झाला. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत संस्थानातील नागरिकांच्या शारीरिक सुदृढतेसाठी विविध खेळांचा विकास केला. त्यामध्ये प्रामुख्याने कुस्ती, क्रिकेट, फुटबॉल, पोलो, शिकार, साठमारी, भाला, जांबीया, दांडपट्टा, विटाफेक इ. खेळांचा समावेश आहे. या खेळांच्या विकासासाठी खेळांच्या पायाभूत सुविधा, खेळाडूंना प्रशिक्षण, स्पर्धा आयोजन आणि खेळाडूंना आर्थिक मदत केली. खेळ व खेळाडूंना समाजात प्रतिष्ठा निर्माण करण्यासाठी त्यांचा गौरव केला. त्यांनी खेळाडूंच्या भविष्यातील निर्वाहाची काळजी घेतली. सर्व समाजाला खेळाकडे आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला. संपूर्ण समाजजीवन क्रीडामय केले. त्यामुळेच त्या काळातील खेळांचा विकास फार मोठ्या प्रमाणात झाला होता. कोल्हापूर या नगरीला मल्लपंदरी, दक्षिणकाशी असे संबोधले जाते. शाहू महाराजांना मल्लपोशिंदा राजा शाहू छत्रपती म्हणून लोकमान्यता मिळाली.

शाहू महाराजांचे खेळाच्या विकासातील कार्य इतर कार्याच्या मानाने फारच उपेक्षित आहे. त्यांच्या या कार्याकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. विविध प्रकारची माहिती असणारी स्वतंत्र पुस्तके आहेत. त्यांच्या क्रीडा क्षेत्रातील कार्याविषयी स्वतंत्र लेखन झाले नाही. त्यांच्या खेळाच्या कार्याची उपेक्षाच झाली आहे. हे वास्तव आहे. पण उपेक्षा झाली असे केवळ म्हणत बसून चालणार नाही, तर त्यांच्या क्रीडा विकास कार्यावर प्रकाश टाकणारे लेखन केले पाहिजे. त्यांच्या खेळ विकास कार्याचे, पारदर्शक चिकित्सक पद्धतीने संशोधन झाले पाहिजे. त्यातून जे निष्कर्ष निघतील ते शारीरिक शिक्षणाच्या व खेळाच्या दृष्टीने अतिशय मार्गदर्शक ठरतील. राजर्षी छत्रपती शाहू स्मारक ग्रंथ, राजर्षी शाहू महाराज व माणूस लोकराजा राजर्षी शाहू छत्रपती, छत्रपती शाहू महाराज चरित्र ग्रंथ (धनंजय किर) यांच्या ग्रंथातून खेळातील कार्याचा अतिशय अल्प उल्लेख केला आहे. त्यांच्या विविध पैलूंचा समाज विकासासाठी फार मोठा

फायदा झाला आहे . उपेक्षित क्रिडा क्षेत्राच्या विकासाच्या पैलूने चिकित्सक पद्धतीने संशोधन होते . संशोधकाचे आद्य कर्तव्य समजून हे संशोधन कार्य हाती घेतले . शारीरिक शिक्षणाचा विकास शक्य नाही . हा ही या माठीमागचा एक महत्वाचा दृष्टीकोन आहे .

संशोधन विषयाची मर्यादा :

या विषयाचे संशोधन करताना राजा म्हणून केलेल्या खेळ विकासाचा समावेश केला आहे . त्याचबरोबर कालावधीचा विचार करताना त्यांच्या कारकिर्दीत खेळाच्या विकासाबाबतच्या दृष्टीकोनाचा विचार हा अभ्यासामध्ये केला . खेळाच्या विकासातून त्यांना काय साध्य करावयाचे आहे . याचा ही विचार या अभ्यासामध्ये केला . त्याचबरोबर त्यांचे कोल्हापूर संस्थानातील भौगोलिक क्षेत्राची मर्यादा होती . क्रीडा विकास कार्याचा इतर बाबींवर होणा-या परिणामांचा विचार केला जाणार नाही . या मर्यादांच्या अधीन राहून आपल्याला संशोधन कार्याची दिशा ठरविली .

संशोधनाची गृहीतके :

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी शारीरिक शिक्षणांतर्गत असलेल्या क्रीडा प्रचारासाठी, प्रसारासाठी, निकोप वाढीसाठी आणि क्रीडा विकासासाठी भरीव योगदान दिले आहे . खेळ - सांघीक - क्रिकेट, फुटबॉल, पोलो इ . वैयक्तिक - कुस्ती, दांडपट्टा, तलवार, जांबिया, मल्लखांब, इ . साहसी व मनोरंजक - शिकार, विटाफेक, भाला फेक, घोडेस्वारी, साठमारी इ .

व्यक्ती अभ्यास :

व्यक्ती अभ्यास संबंधित असलेली व्यक्ती म्हणजेच एक व्यक्ती राष्ट्र, समाज, शाळा, संस्था, घटना यांपैकी काहीही असू शकते . व्यक्ती म्हणजे केवळ एक व्यक्ती नव्हे .

शारीरिक शिक्षणात उपयोग :

असमन्य व्यक्तीने केलेल्या कार्याचा अभ्यास, कार्याची सर्वसामान्य वैशिष्ट्ये शोधता येतात . कार्यालयातील येणा-या समस्यांचा शोध घेता येतो . व्यक्ती अभ्यास पद्धतीने व्यक्तीचे निष्कर्ष शारीरिक शिक्षणातील व खेळाच्या, व्यावसायिक खेळाच्या विकासासाठी मार्गदर्शक ठरतात .

व्यक्ती अभ्यास पाय-या :

समस्या निवड, समस्येची वर्तमान स्थिती, कारणीभूत पूर्व परिस्थिती शोध परिकल्पनेचे निर्धारन, माहिती संकल्पना, पाठपुरावा, अहवाल लेखन

संशोधन माहिती संकलन :

- १□ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे आदेश
- २□ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांची पत्रे, हस्तलिखिते
- ३□ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी उभारलेल्या इमारती, वास्तू
- ४□ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या हिशोबातील नोंदी
- ५□ पुस्तकातील नोंदी

निष्कर्ष :

- १□ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी खेळ प्रकाराच्या विकासासाठी केलेले प्रयत्न, आग्रहाडा, तालमीच्या विकासासाठी प्रयत्न .
- २□ खेळाडूंना केलेल्या आर्थिकदृष्ट्या मदत, वस्ताद□प्रशिक्षकांना केलेल्या आर्थिक मदत .
- ३□ प्रशिक्षकांच्या □वस्तादांच्या प्रशिक्षणातील दर्जा सुधारण्यासाठी केलेले प्रयत्न .
- ४□ क्रीडांगणे □स्टेडियम उभारण्यासाठी केलेले प्रयत्न .
- ५□ खेळ आणि खेळाडू यांच्यामधील जाती भेद कमी करण्यासाठी केलेले प्रयत्न .
- ६□ खेळाडूंच्या आहारासाठी □गुराकासाठी मदत .
- ७□ खेळाचा प्रसार व्हावा म्हणून मदत देवू केली .
- ८□ खेळ आणि खेळाडू यांच्यातील नुरा □संगनमताने केलेली स्पर्धा व त्यातील दोष कमी करण्यासाठी प्रयत्न केला .
- ९□ खेळ आणि खेळाडूंच्या विकासासाठी ट्रस्ट स्थापन केली .
- १०□ खेळाडूंच्या यशासाठी, कामगिरीसाठी गौरव व सत्कार केला .
- ११□ खेळ व खेळाडूंचा व्यक्त केलेले प्रेम, जिद्दाला होता .
- १२□ एक राजा हा खेळाडू असल्यामुळे खेळ विकासावर परिणाम झाला .

खासबाग मैदान

साठमारी खेळाची दृष्य

कबड्डी खेळात मातीच्या मैदानावर खेळाडूंकडून खेळल्या जाणाऱ्या क्षेत्रक्षणातील कौशल्यांचा अभ्यास

डॉ. सारिका प्र. जगताप

मविप्र संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय वडनेर भैरव,
चांदवड, नाशिक

प्रस्तावना

मातीच्या मैदानावरिल कबड्डीत कोणती क्षेत्रक्षणातील कौशल्य वापरली जातात व कोणती क्षेत्रक्षणातील कौशल्य मातीच्या मैदानावर यशस्वी होतात हे पाहणे गरजेचे आहे तसेच जी क्षेत्रक्षणातील कौशल्य मातीच्या मैदानावर वारंवार वापरली जातात, त्याच्या विकासाच्या दृष्टीने काय करावे लागेल हे पाहणे महत्वाचे असून जी क्षेत्रक्षणातील कौशल्य मातीच्या मैदानावरिल कबड्डी स्पर्धेतील सामन्या दरम्यान वापरली जात नाही. त्यांचा चिकित्सात्मक अभ्यास करणे तसेच मार्गदर्शकाच्या दृष्टीने व सुरक्षित खेळाच्या दृष्टीने मातीच्या मैदानावर कबड्डी खेळताना कोणत्या क्षेत्रक्षणातील कौशल्यांचा सतत स्पर्धामधून वापर केला जातो हे शोधणे हा संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे. यामध्ये महाराष्ट्रात होणाऱ्या राज्यस्तरीय स्पर्धा अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत. मातीच्या मैदानावरिल कबड्डी स्पर्धातून सामन्यामध्ये कोणकोणती क्षेत्रक्षणातील कौशल्य पुन्हा: पुन्हा: वापरली जातात हे व्हिडिओ कॅसेट (चित्रफीत) द्वारे अभ्यासनात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- मातीच्या मैदानावर वापरण्यात येणाऱ्या क्षेत्रक्षणातील कौशल्यांचा अभ्यास करणे
- मातीच्या मैदानावर यशस्वी होणाऱ्या क्षेत्रक्षणातील कौशल्यांचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहितके

- खेळाडू स्पर्धे दरम्यान सामन्यांमध्ये योग्य कार्यमानाचे प्रदर्शन करतील.
- कबड्डी खेळातील विविध कौशल्य सर्व खेळाडूंना माहित आहे.
- तज्ज्ञ मार्गदर्शकाना कबड्डी खेळातील सर्व कौशल्यांची ओळख आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा

- दुखापतीमुळे खेळाडूंच्या कार्यमानावर होणाऱ्या परिणामावर संशोधिकेचे नियंत्रण नाही.
- कार्यमानाशी संबंधित असलेले घटक त्यामध्ये बाह्य वातावरण, प्रेरणा, मार्गदर्शन या घटकांचा संबंध यावर संशोधिकेचे नियंत्रण नाही.
- संशोधनात माहिती संकलनासाठी प्रशिक्षित तज्ज्ञानी निरीक्षणाचे कार्य केलेले आहे.
- मातीच्या मैदानावर होणाऱ्या सामन्यांचे व्हिडिओ रेकॉर्डिंग चित्रफितीवर प्रस्तुत संशोधन अवलंबून आहे.

परीसिमा

- प्रस्तुत संशोधन हे महाराष्ट्र राज्य कबड्डी असोसिएशन अंतर्गत विविध जिल्ह्यात घेण्यात आलेल्या राज्यस्तरीय सामन्यांपुरतेच मर्यादित आहे.
- प्रस्तुत संशोधन हे महाराष्ट्र राज्य कबड्डी असोसिएशन अंतर्गत घेण्यात आलेल्या खुल्या गटातील महिला खेळाडूंपुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधन पध्दती

मातीवरील कबड्डी खेळात महिला खेळाडूंकडून खेळल्या जाणाऱ्या क्षेत्रक्षणातील कौशल्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला आहे.

जनसंख्या

प्रस्तुत संशोधन हे महाराष्ट्रातील राज्य कबड्डी असोसिएशनच्या अंतर्गत विविध जिल्ह्यात मातीच्या मैदानावर घेण्यात आलेल्या तीन राज्यस्तरीय स्पर्धेतील आठ संघातील एकुण ५७६ महिला खेळाडूंचा जनसंख्येत समावेश होतो.

न्यादर्श

प्रस्तुत संशोधना करिता मातीच्या मैदानावर आयोजित ६१ वी महाराष्ट्र राज्य अजिंक्यपद स्पर्धा, पुणे आमदार चषक स्पर्धा, कल्याण महापौर चषक स्पर्धा पुणे या स्पर्धेतील आठ संघामध्ये झालेल्या उपउपांत्य फेरी पासून सर्व म्हणजे एकूण २१ सामन्यांची सहेतुक पध्दतीने न्यादर्श म्हणून निवड करण्यात आली आहे.

संशोधनाची साधने

- मातीच्या मैदानावर वापरण्यात येणाऱ्या विविध क्षेत्ररक्षणातील कौशल्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र निरीक्षण तक्ता तयार करण्यात आला होता.
- प्रत्यक्ष सामन्याचे चित्रीकरण करण्यात आले.

संख्याशास्त्रीय साधने

प्रस्तुत संशोधन विश्लेषण पध्दतीचे असल्यामुळे कबड्डी खेळातील क्षेत्ररक्षणातील कौशल्यांच्या वापराचे सर्वेक्षण करण्यात आले आहे व मिळालेल्या सांख्यिकी वरून टक्केवारीच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले.

कोष्टक क्र.१**मातीच्या मैदानावर वापरलेल्या विविध क्षेत्ररक्षणातील कौशल्यांचे सांख्यिकी विश्लेषण**

पा.च.प—पायाचा चवडा पकडणे, कं.प—कंबरेची पकड करणे, थो.प—थोपवून पकड करणे, प.का/सू.मा—पट काढणे/सूर मारणे, सा.मा—साखळी मारणे, पा.सा.मा—पाठीमागून साखळी मारणे.

क्षेत्ररक्षणातील कौशल्ये	यशस्वी संधी	यशस्वी संधी टक्केवारी	अयशस्वी संधी	अयशस्वी संधी टक्केवारी	एकुण संधी	एकुण संधी टक्केवारी
पा.च.प	४४	३७.९३	७२	६२.०७	११६	२४.९५
कं.प	२२	७५.८६	७	२४.१४	२९	६.२४
थो.प	५९	५२.६८	५३	४७.३२	११२	२४.०९
प.का/सू.मा	२४	४१.३८	३४	५८.६२	५८	१२.४७
सा.मा	८२	६७.७७	३९	३२.२३	१२१	२६.०२
पा.सा.मा	२०	७६.९२	६	२३.०८	२६	५/५९
पाठलाग	२	६६.६७	१	३३.३३	३	०.६५
एकूण	२५३	५४.४१	२१२	४५.५९	४६५	१००

निष्कर्ष

- मातीच्या मैदानावर महिला खेळाडू साखळी मारणे, पायाचा चवडा पकडणे, थोपवून पकड करणे, पट काढणे/सूर मारणे कंबरेची पकड करणे, पाठीमागून साखळी मारणे, पाठलाग हि क्षेत्ररक्षणातील कौशल्ये अनुक्रमे वारंवार वापरतात.
- मातीच्या मैदानावर पाठीमागून साखळी मारणे, कंबरेची पकड करणे, साखळी मारणे, पाठलाग, थोपवून पकड करणे, पट काढणे/सूर मारणे, पायाचा चवडा पकडणे हि क्षेत्ररक्षणातील कौशल्ये अनुक्रमे यशस्वी होतात.

संदर्भ सूची

1. जर्दे, एस. जे., (१९९५). कबड्डी. कोल्हापूर: द्वितीय आवृत्ती, अंबा प्रकाशन.
2. भेंडीगिरी, आर. एन. (१९९६). आधुनिक व शास्त्रीय कबड्डी प्रशिक्षण, ताराणी स्पोर्ट्स क्लब प्रकाशन, कोल्हापूर: प्रथम आवृत्ती.
3. श्रध्दा नाईक. (२००८). महाराष्ट्रातील महिला कबड्डी खेळाडूंच्या विविध क्षमतांचा अभ्यास, पीएच.डी. (शारीरिक शिक्षण) पदवीकरीता: पुणे विद्यापीठास सादर.

4. सुदाम शेळके. (२०११). हॅण्डबॉल खेळातील वरिष्ठ व कनिष्ठ गटाच्या स्पर्धे दरम्यान सामन्यांमध्ये खेळाडूंकडून उपयोगात येणाऱ्या कौशल्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास, अप्रकाशित पी.एच. डी. शा.शि. संशोधन प्रबंध: पुणे विद्यापीठ, पुणे
5. भालेकर, व्ही. एस. (२००७). कबड्डी महर्षी, मुंबई: प्रथम आवृत्ती, अमर हिंद मंडळ प्रकाशन.

खेळाडुंसाठी आहारतंत्र

प्रा.डॉ.मुल्ला इब्राहिम हमजा

शारीरिक शिक्षण संचालक

चंद्राबाई-शांताप्पा शेंडुरे कॉलेज,हुपरी .जि .कोल्हापूर .

प्रस्तावना:-

खेळाडुच्या प्रत्येक शारीरिक कृतीसाठी शरीराला उर्जेची गरज असते हे उर्जेचे प्रमाण हे कृतीसाठी लागणारा वेळ व त्या कार्याची तीव्रता यावर अवलंबून असते.ही उर्जा कॅलरी मध्ये मोजली जाते. आपण जे अन्न खातो त्यामधून आपल्याला उर्जा मिळते.खेळाडु खेळातील सर्व कौशल्ये प्राण पणाला लावून करत असतो.यामध्ये ऑक्सीजनसहीत व ऑक्सीजन विरहीत या दोन्ही प्रकारच्या व्यायामपद्धतींचा आंतर्भाव होत असतो व हे व्यायाम प्रकार करण्यासाठी लागणारा उर्जास्त्रोत हा खेळाडुंच्या स्नायूमध्ये ग्लायकोजिन च्या रूपात साठवून ठेवला जातो.जर कार्यपेक्षा हा ग्लायकोजिन चे प्रमाण स्नायूमध्ये कमी प्रमाणात असेल तर खेळाडुला लवकर थकवा येतो.सराव करताना भार स्विकारण्याची शरीराची क्षमता कमी जाणवते.स्पर्धाकाळात खेळाडुंच्या दुखापतीत वाढ होते एकंदरित याचा परिणाम खेळाडुंच्या कार्यमानावर जाणवतो.

कॅलरी हे उर्जेचे एकक आहे.हे प्रमाण १ ग्रॅम पाण्याचे १ सेल्सीयस तापमानावरून १४ ते १५ सेल्सीयस तापमानासाठी जेवढी उष्णता लागते त्याला १ कॅलरी उर्जा संबोधले जाते.तसेच १००० ग्रॅम पाण्याचे १ सेल्सीयस तापमानावरून १४ ते १५ सेल्सीयस तापमानासाठी जेवढी उष्णता लागते त्याला १ किलो कॅलरी उर्जा संबोधले जाते.

संतुलीत आहारासाठीची पोषक तत्वे व त्यांचा उपयोग :

खेळाडुसाठी आहाराचे नियोजन करताना खर्च होणारी उर्जा व आहारातून मिळणारी उर्जा यामध्ये समतोल राखण्याच्या दृष्टिने योग्य ती काळजी घ्यावी लागते.

प्रथिने:-स्नायूंची वाढ तसेच दुखापतग्रस्त स्नायूंच्या पुनःनिर्मितीसाठी तसेच स्नायूंबरोबरच शरीरातील इतर उर्तीच्या वढीसाठी पिष्टमय पदार्थ उपयोगी ठरतात.

स्निग्ध पदार्थ:-या पदार्थातून चरबीच्या रूपात उर्जा साठवून ठेवली जाते.याचे महत्वाचे काम हे चरबी विरघळणा-या जिवनसत्वांशी संबंधीत असते

कार्बोदके -प्रथीनेयुक्त पदार्थांना उर्जेचा प्रमुख स्रोत मानले जाते.

खानिज पदार्थ - कांही अरासायनिक घटक शरीरात असतात कि जे अवघड व कठीण कार्यात महत्वपूर्ण ठरतात.

जिवनसत्वे - शरीरातील चयापचय कीया किंवा इतर व-याच रासायनिक प्रकीयांमध्ये पाणी व चरबीमध्ये विरघळणारी जिवनसत्वे महत्वाची भुमिका बजावतात.

पाणी -शरीरातील सर्वसामान्य कार्यासाठी पाणी आवश्यक आहे.शरीरामध्ये ६० % पाणी असलेले शरीरातील इतर पोषक तत्वांच्या वाहनासाठी तसेच शरीरातील उष्णता नियंत्रणासाठी पाण्याचा वापर होतो.

तंतुमय पदार्थ -आहारातील तंतुमय पदार्थ जे पचनक्रियेत उपयोगी ठरतात.

दैनंदिन जिवनात लागणा-या उर्जेचे मोजमाप

व्यक्तीला वैयक्तिक शरीराला लागणारी उर्जा = शरीराची पायाभूत उर्जा + शरीराला लागणारी आतिरिक्त उर्जा

शरीराची पायाभूत उर्जा - ही व्यक्तीचा पायाभूत चयापचय दर(बी.ई.आर.) व त्याचे दैनंदिन कार्याचे स्वरूप यावर अवलंबून असते.म्हणजे शरीराला प्रती किलो प्रत्येक तासासाठी १.३३४ कॅलरी आवश्यक असते.समजा एखादया व्यक्तीचे वजन ७० किलो असेल तर त्या व्यक्तीला १.३३४X२४ तास X ७० कि.ग्रॅ. = २२४१.१२ एक दिवसाला लागणारी आवश्यक कॅलरी.

शरीराला लागणारी आतिरिक्त उर्जा (ई.ई.आर.) प्रशिक्षण कालावधीमध्ये खेळाडुला प्रत्येक किलो वजनासाठी ८.५ कॅलरी अतिरिक्त उर्जेची आवश्यकता असते.एखादया ७० की.ग्रॅ. खेळाडुने दोन तासांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतला तर त्याला त्या प्रशिक्षण सत्रासाठी ८.५ X २ तास X ७० कि.ग्रॅ. = ११९०.०० कॅलरीची आवश्यकता असते.

म्हणजेच दोन तासासाठी प्रशिक्षण घेणा-या ७० कि.ग्रॅ. वजन असणा-या खेळाडुला

(बी.ई.आर. + ई.ई.आर.)

२२४१.१२ + ११९० = ३४३१.१२ कॅलरीची आवश्यकता असते.

आहाराच्या नियोजनात पोषक घटकांचे प्रमाण

प्रथिने :-४५ - ६५ % (साखर,मिठाई,ब्रेड, केक इ.)

स्निग्ध पदार्थ :- २० - ३५ % (दुग्धजन्य पदार्थ,डेअरी उत्पादने,तेल इ.)

कार्बोदके :- १० - ३५ % (अंडी, दूध, मांस, चिकन, मासे इ.)

वरील खेळाडूला त्याच्या आहारामधील पोषक घटकांचे प्रमाण काढण्याची पध्दती आपण असे समजू कि या खेळाडूच्या आहारात प्रथिने :- ५२ % स्निग्ध पदार्थांचे प्रमाण :- २७ % कार्बोदकांचे प्रमाण :- २१ %

आता या घटकांची वरिल ७० कि.ग्रॅ. वजनाच्या खेळाडूच्या आहारातील नियोजन कसे असेल तर

१ ग्रॅम कार्बोदकातून ४.२ कॅलरी उर्जा मिळते, १ग्रॅम स्निग्ध पदार्थातून ९.५ कॅलरी उर्जा मिळते तर प्रथिनांमधुन ४.१ कॅलरी उर्जा मिळते. असे मानले तर प्रथिने, स्निग्ध व कार्बोदकांचे खेळाडूच्या आहारातील प्रमाण निश्चित करता येईल.

प्रथिनांचे प्रमाण - खेळाडूचा एकूण आहार ३४३१.१२ कॅलरी त्यापैकी प्रथिनांचे प्रमाण ५२ % म्हणजे १७८४.१८ कॅलरीचे असावे. जर १ग्रॅम प्रथिनातून ४.१ कॅलरी उर्जा मिळत असेल आहारामध्ये प्रथिनांचे प्रमाण ४३५.१६ ग्रॅम असावे.

स्निग्धपदार्थांचे प्रमाण - खेळाडूचा एकूण आहार ३४३१.१२ कॅलरी त्यापैकी स्निग्धपदार्थांचे प्रमाण २७ % म्हणजे ९२६.४० कॅलरीचे असावे. जर १ग्रॅम स्निग्धपदार्थातून ९.५ कॅलरी उर्जा मिळत असेल आहारामध्ये स्निग्धपदार्थांचे प्रमाण ९७.५१ ग्रॅम असावे.

कार्बोदकांचे प्रमाण - खेळाडूचा एकूण आहार ३४३१.१२ कॅलरी त्यापैकी कार्बोदकांचे प्रमाण २१ % म्हणजे ७२०.५३ कॅलरीचे असावे. जर १ग्रॅम प्रथिनातून ४.१ कॅलरी उर्जा मिळत असेल आहारामध्ये कार्बोदकांचे प्रमाण प्रमाण १०६.१३ ग्रॅम असावे.

क्रीडाकार्यमानासाठी कार्बोदकांची आवश्यकता

प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवताना खेळाडूंनी योग्य वेळी आहार घेणे आवश्यक आहे. साधारणतः जड अन्न चार तास आगोदर तसेच पाणीयुक्त आहार हा एक तास आगोदर घेणे आवश्यक आहे जेणे करून सर्व अन्न शरीरात शोषले जाईल. कारण हा साठा ग्लायकोजन च्या रूपात साठवले जाते.

सरावादरम्यान किंवा स्पर्धा कार्यमानानंतर खेळाडूच्या शरीरातील ग्लायकोजन चे प्रमाण कमी होत असते. हे प्रमाण वाढवण्यासाठी खेळाडूला कार्बोदकांची आहारातील मर्यादा वाढवावी लागते त्यामुळे खेळाडूच्या रक्तातील ग्लुकोजचे प्रमाण वाढते व रक्ताद्वारे ग्लुकोज स्नायूंना पोहचवला जातो या खेळाडूच्या स्नायुमधील उर्जेचे प्रमाण वाढते व थकवा कमी प्रमाणात जाणवतो. कमी आंतर धावणा-या खेळाडूंना याचा प्रकर्षाने विचार करावा लागतो कारण या खेळाडूंना हिटस धावाव्या लागतात त्यामुळे त्यांना रिकव्हरीला कमी वेळ मिळतो. त्यांना कमी वेळेत जादा धावावे लागते व विश्रांती कालावधी कमी असतो या वेळी कार्बोदके फायदेशीर ठरतात.

रक्तातील ग्लुकोजचे प्रमाण होणारी वाढ ही ग्लायकोजेनिक इंडेक्स (जी आय) द्वारे दर्शवली जाते. रक्तातील ग्लुकोजचे प्रमाण जितके जादा तेवढा जी आय वाढतो.

उच्च ग्लायकोजेन पदार्थांचे शोषण होण्यासाठी एक ते दोन तास लागतात तर कमी ग्लायकोजेन इंडेक्स पदार्थांचे शोषण होण्यासाठी तीन ते चार तास लागतात. म्हणून व्यायामानंतर दोन तासांच्या वेळेत कार्बोदकांचे सेवन करणे फायदेशीर ठरते. त्यामुळे शरीरातील ग्लायकोजनचे प्रमाण वाढते व रिकव्हरीचा लवकर होतो. शरीरातील ग्लायकोजन हे रात्री झोपण्याचे अथवा विश्रांती वेळीस १० ते १२ तास पुरते म्हणून एकूण दिनचर्येसाठी नाश्यांमध्ये कॅलरीचे प्रमाण हे चांगले असावे. तसेच दिवसतून ५ ते ६ वेळा आहार घ्यावा यामुळे शरीरात ग्लायकोजन साठवण्यास मदत होते, शरीरातील उर्जेचे प्रमाण वाढते, चरबीचे प्रमाण कमी होते, रक्तातील ग्लुकोजचे प्रमाण व इंसुलीनची पातळी योग्य ठेवण्यास मदत होते.

स्पर्धाकाळातील आहार

सरावादरम्यान किंवा स्पर्धाकाळात खेळाडूंच्या दैनंदिन आहारावर लक्ष ठेवणे गरजेचे तसेच महत्वपूर्ण असते. स्पर्धाकाळात कार्य मानाची तिब्रता व भार व सरावाचा कालावधी यावर आधारित आहार ठरवावा लागतो कि जेणे करून उत्कृष्ट कार्यमानासाठी फायदेशीर ठरेल. या कालावधीत आहारतज्ञांकडून आहाराबाबतीत योग्य तो सल्ला घ्यावा जेणेकरून खेळाडूला आपल्या वजनावर व शरीरातील चरबीवर नियंत्रण ठेवता येईल.

स्पर्धाकाळात आपल्याला आहाराबाबतीत कांही प्रश्न पडतात. स्पर्धेपूर्वी काय खावे? खण्याची सर्वोत्तम वेळ कोणती? खण्याचे प्रमाण किती असावे ? स्पर्धेदरम्यान काय व किती प्रमाणात खावू शकतो ? या प्रश्नांची योग्य उत्तरे शोधली तर स्पर्धेतील कामगिरी वाढवण्यास मदत होते.

खेळाडूने आहाराबाबत घ्यावयाची काळजी

१. आपल्याला लागणा-या मुलभुत व अतिरिक्त आहाराचा तक्ता तयार करा.

२. आपल्या दैनंदिन आहारातील कार्बोदकांचे प्रमाण निश्चित करा.

३. समयोजित आहार असावा.

४. संतुलीत आहार असावा कारण आपल्याला आवश्यक ती पोषक तत्वे प्रदान करतो.

५. वजन नियमित तपासणे. शरीरातील अतिरिक्त उर्जेचे निरीक्षण करण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे वजन नियमित तपासणे.

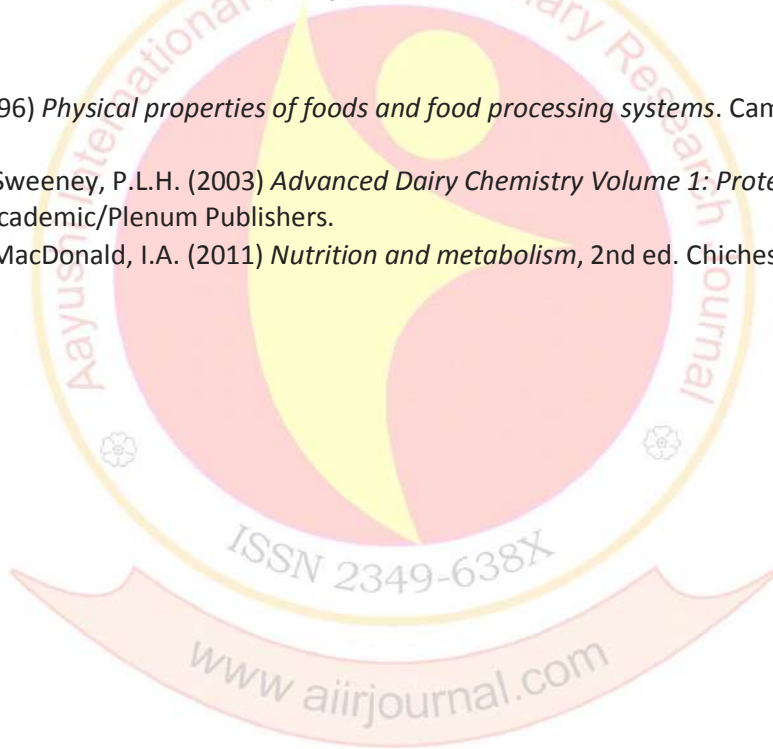
६. मुख्य आहार तीन वेळा तर स्नॅक्स दोन ते तीन वेळा घ्यावेत
७. आहारामध्ये कार्बोदके, प्रथिने, स्निग्ध पदार्थांचे प्रमाण निश्चीत करावा व आहाराचे नियोजन करावे .
८. आपला सरावाचा भारा वर कार्बोदकांचे प्रमाण आवलंबून असते याचा विचार करा .
९. जादा सराव किंवा दिवसात दोन किंवा दोनपेक्षा जादा सत्रात सराव करत असाल तर आहाराचे प्रमाण वाढवणे आवश्यक आहे .
१०. सरावानंतर पाणी अथवा केळी खण्याची सवय असावी याचा फायदा रिकव्हरीसाठी होतो .
११. फळांचा दररोजच्या आहारात वापर करावा .
१२. आहारात दुधाचा वापर करावा यामुळे शरीराला कॅल्शियम व फॉस्फरस सरखी खनिजे मिळतात . हाडांना बळकटी मिळते .
१३. आहारामध्ये वापरण्यात येणारे पदार्थ, अन्नधन्य, दुध फळे ही स्वच्छ, ताजी असावीत .

सारांश :-

खेळाडूंचा आहाराचे नियोजन करताना आपल्याला खेळाडूंना संतुलीत आहाराचा पुरवठा कशा पद्धतीने करता येईल याचा विचार करावा लागतो त्याच बरोबर स्पर्धाकाळात आहाराचे नियोजन कसे आसावे कोणत्या पदार्थांचे कोणत्या वेळी सेवन करावे याचा योग्य अभ्यास केल्यास सराव काळात ते फायदेशिर ठरते . यादृष्टीने हा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे .

संदर्भ साहित्य सूची

1. Lewis, M.J. (1996) *Physical properties of foods and food processing systems*. Cambridge: Wood head Publishing.
2. Fox, P.F. & McSweeney, P.L.H. (2003) *Advanced Dairy Chemistry Volume 1: Proteins*, 3rd ed. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
3. Lanham, S.A., MacDonald, I.A. (2011) *Nutrition and metabolism*, 2nd ed. Chichester : Wiley Blackwell.

नाशिक शहरातील कराटे खेळाडूंच्या शरीर संघटनेचा अभ्यास

प्रा. वाय.एस.पाटील

शारीरिक शिक्षण संचालक

कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक

प्रास्ताविक

कराटेचा आता जगभर वेगाने प्रसार झाला आहे. या क्रीडा प्रकारात लोक आता मोठ्या संख्येने भाग घेत आहेत. सन १९९४ मध्ये हिरोशिमा (जपान) येथे झालेल्या आशियाई स्पर्धेतील कराटेचा सहभाग हा निश्चितच कराटेच्या लोकप्रियतेत आणखी भर घालीत आहे. शाळा व महाविद्यालयातून शिकविल्या जाणाऱ्या शारीरिक शिक्षण विषयात क्रीडा प्रकाराचा समावेश होण्याच्या मार्गावर आहे. शिवाय पुढील काही वर्षात कराटेचा ऑलिंपिक मध्येही समावेश होऊ शकेल. त्यामुळे भविष्यकाळात त्याच्या विकासाला मोठा वाव आहे. कराटे म्हणजे स्वसंरक्षण, व्यायाम आणि हाणामारी हा दृष्टीकोन बदलून युवकांचा सर्वांगीण विकास घडविणारा एक क्रीडा प्रकार अशा दृष्टीने लोक आता कराटेमध्ये रस घेऊ लागले आहेत.

सध्याचे युग हे स्पर्धेचे युग असून यात टिकून राहायचे असेल तर व्यक्तीला स्वतःच्या आरोग्याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. आपले शरीर निरोगी ठेवण्यासाठी योग्य आहार, नियमित व्यायाम, विश्रांती, खेळ, स्वच्छता या गोष्टी महत्वाच्या आहेत. शरीर संवर्धन व शरीर संघटन योग्य व नियंत्रीत राहण्यासाठी प्रत्येकाने शरीर सुदृढते बाबत जागृत राहणे गरजेचे आहे. स्वतःच्या शरीरा विषयी माहिती जाणून घेणे आवश्यक आहे. आपल्या शरीराची पातळी ओळखणे गरजेचे आहे त्यासाठी शरीरातील चरबीचे प्रमाण व इतर घटकांचे प्रमाण या विषयी माहिती घेणे आवश्यक आहे. उपलब्ध आवडणारे खेळ, क्रीडा, जीम, पाण्यामधील व्यायाम प्रकार, स्पर्धात्मक खेळ, क्रीडा, मनोरंजनात्मक क्रीडा यापैकी स्वइच्छेने स्वीकृती करून या उपक्रमाद्वारे शरीर संघटन नियंत्रीत करता येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- शरीर संघटनाचे मापन करणे. (शरीराचे वजन, चरबीचे प्रमाण, पोटोभोवतीच्या चरबीचे प्रमाण, पाण्याचे प्रमाण, हाडांचे वजन इ. चे मापन करणे.)
- शरीर संघटन मापनाचा मानकांबरोबर तुलनात्मक अभ्यास करणे.
- शरीर संघटनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे.

गृहितके:-

- सदर संशोधनासाठी वापरण्यात येणारे साहित्य हे प्रमाणित असेल.
- सदर संशोधनात मापनासाठी सर्व खेळाडू सहकार्य करतील.
- संशोधनाकरीता मदत करणाऱ्या सहय्यकांना शरीर संघटन कसोटीची व मापन कार्याचे संपूर्ण ज्ञान असेल.

व्याप्ती/परिसिमा :-

- नाशिक शहरातील निवडक १० कराटे क्लब करीता हे संशोधन आहे.
- सदर संशोधनात २० ते २५ वर्षे वयोगटातील कराटे ब्लॅक बेल्ट पुरुष खेळाडू यांचा समावेश आहे.
- सदर संशोधन हे सध्या खेळत असणाऱ्या खेळाडूशी संबंधित आहे.
- सदर संशोधन हे कराटे खेळाडूंचे शरीर संघटन या अंतर्गत शरीराचे वजन, चरबीचे प्रमाण, पोटोभोवतीच्या चरबीचे प्रमाण, पाण्याचे प्रमाण, हाडांचे वजन या घटकांपुरते मर्यादित आहे.

मर्यादा :-

- सदर संशोधनातील खेळाडूंच्या दैनंदिन आहारशैलीचा विचार करण्यात येणार नाही.
- सदर संशोधनातील खेळाडूंच्या अनुवंशिकतेचा विचार करण्यात येणार नाही.

● सदर संशोधनात खेळाडूंच्या संस्कृती, जीवनशैली, वा अन्य दैनंदिन कार्यक्रम या घटकांचा विचार केला जाणार नाही.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीतील सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब केलेला आहे.

जनसंख्या :-

प्रस्तुत संशोधना साठीची एकूण जनसंख्याही नाशिक शहरातील २० ते २५ वयोगटातील कराटे ब्लॅक बेल्ट खेळाडू पुरुषांचा समावेश आहे.

न्यादर्श :-

प्रस्तुत संशोधनात जनसंख्येतून नाशिक शहरातील निवडक कराटे क्लबची न्यादर्शसाठी निवड करण्यात आलेली आहे. नाशिक शहरातील एकूण १० क्लबमधून २० ते २५ वयोगट असणाऱ्या एकूण ८३ ब्लॅक बेल्ट खेळाडूंची संशोधनासाठी असंभाव्यतेवर आधारित नमुना निवड पध्दतीतील सहेतूक नमुना निवड पध्दतीने न्यादर्श म्हणून निवड केली आहे.

संशोधनाची साधने :- शरीरसंघटन चाचणीसाठी Tanita Body Composition Monitor Bc532 या मशिनचा वापर करण्यात आला आहे.

संख्याशास्त्रीय शाधने :- मिळालेल्या सांख्यिकीची तनिता मशिनच्या मानांकाबरोबर तुलना करुन प्राप्त झालेल्या माहीतीचे विश्लेषण करण्यासाठी टक्केवारी या सांख्यिकीय साधनांचा वापर करण्यात आला.

कोष्टक क्र. १

२० ते २५ वर्ष वयोगटातील कराटे खेळाडूंच्या शरीरसंघटनेचे विश्लेषण

खेळाडू	एकूण संख्या	शरीरातील चरबीचे प्रमाण %	शरीरातील पाण्याचे प्रमाण %	पोटातील चरबीचे प्रमाण %	हाडांचे वजन कि.ग्रॅ.	तनिता मानांका प्रमाणे योग्य विद्यार्थी संख्या %
खेळाडू	८३	४९	५२	८३	२६	२९
टक्केवारी	१००%	५९.०३%	६२.६५%	१००%	३१.३२	२५.३०

निष्कर्ष

नाशिक शहरातील २० ते २५ वयोगटातील कराटे ब्लॅक बेल्ट खेळाडूंच्या शरीरसंघटनेचा अभ्यास केल्यानंतर २५.३० म्हणजे ८३ पैकी २९ खेळाडूंची शरीरसंघटना तनिता मानांकाप्रमाणे योग्य आढळून आली.

संदर्भ :-

1. चौगले, प्रकाश (१९९५). कराटे. वॉरिअर पब्लिकेशन्स, बेळगाव.
2. भिंताडे वि. रा.(२००८). शैक्षणिक संशोधन पध्दती. नित्यनुतन प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. ८८.
3. कुटे, सुनिल ब. (२००८). शालेय विद्यार्थ्यांच्या शरीर धारणेचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास. एम.एड. (शारीरिक शिक्षण) पदवीकरिता अप्रकाशित लघुप्रबंध, पुणे विद्यापीठास सादर, पुणे.
4. Sakamoto, N., Wanson, S. Tontisirin, K. and Marui, E. (2001). A Social Eiddemiologic Study of Obesity
5. Among Preschool Children in Thailand. Retrieved on May 15, 2006 from <http://www.nature.com/>
6. Katoch, R., Chakroborty S., Chakroborty, G., Dorga, D. (2008). A Study of Obesity Measure of Selected School Children Relating to their Lifestyle. Scientific Journal in Sports and Exercise. Vol. 4, PP. 8-13.
7. Thakkar, R. L. (1993). The art and science of Karate Do. Theodore Braganza, Marine Sports Publishing Division, Dadar, Bombay.

आधुनिक हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श

श्री अविनाश वसंतराव पाटील

हिंदी विभाग,

न्यू कॉलेज, कोल्हापुर

प्रस्तावना :

किसी भी भाषा का साहित्य मानव समाज का आईना होता है, समाज में घटित घटनाओं का प्रतिबिम्ब साहित्य में देखा जा सकता है। साहित्यकार संवेदनाशीलता और प्रतिभाशक्ति के माध्यम से अपनी रचनाओं में उन्हें चित्रित करता है वह समाज में रहकर ही जीवन की समस्याओं और विडंबनाओं को कलम से सहेजकर पाठकों तक पहुँचाता है। समय के साथ परिवर्तित होनेवाली रूढ़िग्राम्यताएँ, रिश्ते-नाते, जीवन शैली आदि का समावेश आधुनिक साहित्य में आना अत्यंत स्वाभाविक है।

प्राचीन हिंदी साहित्य से लेकर आधुनिक कालीन रचनाओं तक किसी न किसी रूप में कम-अधिक मात्रा में जीवन की वृद्धावस्था अर्थात् वृद्ध विमर्श का चित्रण दिखाई देता है। आधुनिक काल में गद्य साहित्य में कहानी, उपन्यास, नाटक, एकांकी, रेखाचित्र, संस्मरण, अनुवाद आदि विधाओं के साथ पद्य में भी बहुआयामी दृष्टिकोण से इस विषय पर चर्चा हुई है। वृद्धावस्था मनुष्य जीवन का अभिन्न अंग है। प्रत्येक मनुष्य के जीवन में यह अवस्था आती ही है।

भीष्म सहानी जी की कहानी 'चीफ की दावत' में बेटा शामनाथ अपनी बूढ़ी माँ को गैरजरूरी सामान के समान समझता है। वह नहीं चाहता कि जब उसके साहब घर में आए तो उसकी बूढ़ी, झुर्रियोंदार चेहरेवाली कुरूप माँ को देखें। न चाहते हुए भी कहीं माँ साहब की नजर में आए तो सुव्यवस्थित दिखें इसलिए वह उसे सफेद कमीज और सफेद सलवार पहनने के लिए विवश करता है। शामनाथ जब माँ से सोने की चूड़ियाँ पहनने की बात करता है, तो वह कहती है "चूड़ियाँ कहाँ से लाऊ बेटा, तुम तो जानते हो सब जेवर तुम्हारी पढाई में बिक गए।" शामनाथ की पढाई के लिए अपना समस्त जीवन व्यतीत करनेवाली माँ से बड़ी लापरवाही से शामनाथ कहता है, "..... माँ सीधा कह दो, नहीं है जेवर, बस ! इससे पढाई-लिखाई का क्या ताल्लुक है ? जो जेवर बिका, तो कुछ बनकर आया हूँ।....." अपने प्रमोशन के लालच में शामनाथ साहब के समक्ष माँ से गाना गवाँता है। माँ की आँखों से ठीक दिखाई न देने के बावजूद स्वार्थ में अंधा होकर साहब के लिए माँ से फुलकारियाँ बनवाना चाहता है। 'चीफ की दावत' कहानी में नई पीढ़ी की स्वार्थलोलुपता और एहसानफरामोशी का वास्तवता से वर्णन किया गया है।

उषा प्रियंवदा की कहानी 'वापसी' में गजाधर बाबू नौकरी के कारण जीवनभर घर से और परिवारजनों से दूर रहे हैं। पत्नी और बच्चों की खुशियों के लिए अर्थार्जन में उन्होंने अपनी सारी उम्मीदें, सारे सपने न्योच्छावर कर दिए। नौकरी के दिन पूरे कर जब वे घर लौटते हैं, तो बेटा, बहू, बेटी और पत्नी तक को वे बोझ लगने लगते हैं। अपनी इच्छानुसार स्वतंत्रता से अपना जीवन यापन करनेवाले बेटा, बेटी, बहू आदि को गजाधर बाबू की संस्कारभरी नसीहतें और सूचनाएँ पसंद नहीं आती हैं। उम्र के ढलते वर्षों में एक तरफ शारीरिक बीमारियाँ वृद्धों को जर्जर बनाती हैं, तो दूसरी तरफ अपनों का निर्दयी व्यवहार बुढ़ापे को और दुःखदाई बनता है। गजाधर बाबू एक पैसा बचाकर अपने परिवार का खर्चा चलते रहे हैं, परंतु पत्नी को इस बात की फ़िक्र है कि वह अपने पैतीस साल के वैवाहिक जीवन में मन मुताबिक न ओढ़ सकी, न पहन सकी। वे पत्नी से कहते हैं, "तुम्हें कमी किस बात की है अमर की माँ घर में बहू है, लडके-बच्चे हैं, सिर्फ रुपये से ही आदमी अमीर नहीं होता।" ³ पर पत्नी भी उनकी बात नहीं समझ सकती। गजाधर बाबू पत्नी और बच्चों के लिए सिर्फ धनोपार्जन का निमित्तमात्र थे। छोटी-मोटी बात पर घर के लोगों से हो रहे मनमुटाव से बचने के लिए गजाधर बाबू यह तय करते हैं कि परिवार की किसी बात में दखलंदाजी नहीं करेंगे। आखिर में पैतीस साल घरवालों से दूर रहनेवाले गजाधर बाबू अपनी ढलती उम्र में फिर से दूसरी नौकरी के लिए वापस जाना तय करते हैं। वे पत्नी से कहते हैं, "मैंने सोचा था, बरसों तुम सबसे अलग रहने के बाद अवकाश पाकर परिवार के साथ रहूँगा। खैर परसों जाना है, तुम भी चलोगी ?" ⁴ इस पर पत्नी कहती है, "मैं चलूँगी तो यहाँ क्या होगा ? इतनी बड़ी गृहस्थी " ⁵ इस प्रकार उनके वापस जाने का न किसी को गम है और न ही कोई उसका विरोध करता है। इस तरह गजाधर बाबू का जीवन अकेलापन और उपेक्षा की वेदना से भरा हुआ है।

मैत्रेयी पुष्पा की कहानी 'बेटी' में अपने पाँच-पाँच बच्चों की परवरिश करनेवाले मुन्नी के माता-पिता को बुढ़ापे में दयनीय अवस्था में जीवन बिताना पड़ता है। बेटों की शादी के बाद बहुओं के घर में आते ही लड़कों के तेवर बदलने लगते हैं। एकएक करके सब अलग हो जाते हैं। पाँच बेटों और बहुओं के होते हुए भी मुन्नी की माँ को खुद ही खाना बनाकर खाना पड़ता है। बुढ़ापे में सहने पड़ रहे इस दुःख से मुन्नी के पिता जब उफन जाते हैं, तो उनकी पत्नी उन्हें शांत करते हुए कहती है "घर-घर चूल्हें मिट्टी के हैं। आजकल कौन किसीकी मनाता है ?" ⁶ मुन्नी की माँ अपने बेटों की शिकायत करते हुए वसुधा से कहती है "..... हमारे बनाएँ घर में से हमें ही निकालने को फिरती हैं ये बहुएँ। खेती-पाती बँटा ली, घर भी ले लेंगे तो हम रहेंगे कहाँ ? " ⁷ स्वार्थ मनुष्य को इतना अंधा बनाता है कि आपसी रिश्तेनाते भुलकर मनुष्य पागल बन जाता है।

भूमंडलीकरण के इस दौर में नौकरी-व्यवसाय के कारण बच्चे माता-पिता से दूर शहरों में जाकर रहते हैं जिसके परिणाम स्वरूप उन्हें वृद्ध माता-पिता से स्नेह, लगाव, अपनापन कम ही होता है। अगर वृद्ध उनके घर में साथ रहते हैं, तो भी नौजवान उनकी उपेक्षा ही करते

हैं। अनामिका जी की कविता 'वृद्धाएँ धरती का नमक हैं' में वृद्धाओं के घर में होने से घर की सुव्यवस्था, नन्हें बच्चों की बीमारी में उनका ध्यान रखने की वृत्ति और वृद्धाओं के कारण छोटे बच्चों के भाषा विकास का सटिक वर्णन किया गया है। घर का सारा छोटा-मोटा काम करने के बाद भी वृद्धाओं की घर में होनेवाली स्थिति के बारे में अनामिकाजी लिखती है –

“रहती हैं वृद्धाएँ घर में रहती हैं
लेकिन ऐसे जैसे अपने होने के खातिर हो क्षमाप्रार्थी
लोगों के आते ही बैठक से उठ जाती
छुप-छुपकर रहती हैं छाया-सी माया-सी !
पति-पत्नी जब भी लड़ते हैं उनको लेकर
कि तुम्हारी माँ ने दिया क्या, किया क्या
कुछ देर वे करती हैं अनसुना
.... और सोचती हैं बेचैनी से, गाँव गए बहुत दिन हुए।”⁸

उपसंहार :

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि हमारी पाँच हजार वर्ष पुरानी महान भारतीय सस्कृति में जो अच्छी बातें हैं उनमेंबड़े-बुजुर्गों का आदर रखना यह एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व है। वृद्धोंके पास होनेवाले जीवन के प्रदीर्घ अनुभवों से नई पीढ़ी को संभलने में मदद मिल सकती है। परंतु वर्तमान समाज में एक तरफ संवेदनशीलता ही समाप्त हो रही है तो दूसरी तरफ 'इस्तमाल करो और फेंक दो' की प्रवृत्ति भी दिन-प्रतिदिन बढ़ रही है। बुजुर्गों से प्राप्त होनेवालेसुसस्कारों का अभाव यह समाज में निर्माण हो रही अराजकता का एक कारण है। साहित्य समाज का पथप्रदर्शक होने के कारण हम आधुनिक हिंदी साहित्य से यह उम्मीद कर सकते हैं कि वह वृद्धों की स्थिति के प्रति समाज को सजग करें तथा उनकी उपेक्षा एवं अवहेलना समाप्त कर उन्हें आदरणीय स्थान प्रदान करने का प्रयत्न करें।

संदर्भ संकेत:

1. कालजयी हिंदी कहानियाँ (चीफ की दावत-भीष्म सहानी) : संपा. रेखा सेठी, रेखा उत्प्रेती – अरुणोदय प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 133
2. कालजयी हिंदी कहानियाँ (चीफ की दावत-भीष्म सहानी) : संपा. रेखा सेठी, रेखा उत्प्रेती – अरुणोदय प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 133
3. कालजयी हिंदी कहानियाँ (वापसी-उषा प्रियंवदा) : संपा. रेखा सेठी, रेखा उत्प्रेती – अरुणोदय प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 105
4. कालजयी हिंदी कहानियाँ (चीफ की दावत-भीष्म सहानी) : संपा. रेखा सेठी, रेखा उत्प्रेती – अरुणोदय प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 110
5. कालजयी हिंदी कहानियाँ (चीफ की दावत-भीष्म सहानी) : संपा. रेखा सेठी, रेखा उत्प्रेती – अरुणोदय प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 110
6. युवकभारती (बेटी-मैत्रेयी पुष्पा) : संपा. सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, पृ. 68
7. युवकभारती (बेटी-मैत्रेयी पुष्पा) : संपा. सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, पृ. 69
8. युवकभारती (वृद्धाएँ धरती का नमक हैं-अनामिका) : संपा. सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, पृ.

आधुनिक हिंदी काव्य में पर्यावरण विमर्श

प्रा. महादेव बेनके,
हिंदी विभाग प्रमुख,
सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय,
मुरगुड, जिला-कोल्हापुर।

सृष्टि में मानव एवं पर्यावरण एक-दूसरे से संबद्ध हैं। पर्यावरण के बिना मानव जगत की कल्पना करना व्यर्थ है। मनुष्य पर्यावरण से पृथक् नहीं हो सकता है। क्योंकि वह पर्यावरण की एक इकाई है। मानव का शरीर पंचतत्व-पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि और आकाश से बना है। हमारी भारतीय संस्कृति में प्राचीन काल से ही पर्यावरण की शुद्धता पर काफी विचार हुआ है। वेदों और उपनिषदों में पंचतत्व पर्यावरण की चर्चा की गई है। प्रकृति में वायु, जल, मिट्टी, पेड़, पौधों, जीव-जन्तुओं एवं मानव का जो संतुलन विद्यमान है, उसे ही हम पर्यावरण कह सकते हैं। पर्यावरण का शाब्दिक अर्थ है- "हमारे चारों ओर छाया आवरण (परि + आवरण = पर्यावरण) ही है।"¹ अनादि काल से ही मनुष्य प्रकृति की गोद में जन्मा तथा पोषित और विकसित हुआ है।

वृक्ष कबहूँ नहीं फल भखै, नदी न संचे नीर।

परमारथ के कारणै, साधून धरै शरीर।

हमारी संस्कृति हमारे पर्यावरण से सीख ग्रहण करती है। वह पर्यावरण से ही पोषित-पल्लवित होती है। हमारी प्रकृति का अपना भव्य सौंदर्य है। हिमालय आदि पर्वतों की बर्फीली ऊँची चोटियों का आकर्षण, गंगा, यमुना, गोदावरी, कावेरी, ब्रम्हपुत्रा आदि नदियों का पावन नीर, निर्झर, चट्टाने, घाटियाँ, कन्दराएँ, हरे-भरे मैदान, झीले, मरुस्थल और समुद्र धरती माँ की आरती उतारते सूर्य, चंद्र एवं तारे, षड-ऋतुओं का अपना संगीत, रंग-बिरंगे पक्षियों का सुंदर संसार।

आधुनिक वैज्ञानिक युग में यह आवश्यक है कि प्रकृति द्वारा प्रदत्त इस निधि का बौद्धिक ढंग से उपयोग किया जाए और आनेवाले पीढ़ी को भी इसके प्रति जागरूक बनाया जाए। पर्यावरण चेतना व पर्यावरण संरक्षण आज के युग की प्रमुख माँग है।² प्राचीन काल के ऋषि-मुनियों तथा महापुरुषों ने पर्यावरणीय चेतना को जन-जीवन से जोड़ने की कोशिश की है। उनके अनुसार प्रकृति से प्रेम और उसका साहचर्य ही मनुष्य को पर्यावरणीय प्रदूषण से बचा सकता है। पिछले कुछ दशकों में जीव एवं पर्यावरण के बीच तादात्म्य को गहरा आघात लगा है। वर्तमान भौतिक युग की जटिल समस्याओं से जनसंख्या विस्फोट, औद्योगिकरण, जनित प्रदूषण, अनियंत्रित कांक्रीट भवनों का निर्माण, पर्यावरण असंगत विकास योजनाएँ, परिवहन साधनों की संख्या में वृद्धि, खनन द्वारा खनिजों की प्राप्ति, जंगलों का नाश आदि के कारण पर्यावरणीय विघटन, प्रदूषण तथा परिस्थितिक असंतुलन होता जा रहा है। पूँजीवाद के विकास के साथ-साथ उसकी संस्कृति विकसित होती रही है। वैश्वीकरण, उपभोक्तावाद, बाजारवाद, आर्थिक साम्राज्यवाद, उपनिवेशवाद की संस्कृति इसी पूँजीवाद की देन है। भूमंडलीकरण और वैश्वीक पूँजीवाद के इस उत्तर-आधुनिक दौर में कविता प्रत्येक घटना की बड़े सजगता से देखती है। आधुनिक कविता में पर्यावरण विमर्श भी शामिल हुआ है।

हमारे कवि एवं लेख कइस खतरनाक स्थिति से पूर्णतया जागरूक हैं। हिंदी के अनेक विद्वान इस बात पर एकमत हैं कि दलित-विमर्श, स्त्री-विमर्श और पर्यावरण-विमर्श के बिना अब कोई गंभीर बहस नहीं है। आजकल आधुनिक हिंदी कविता की अपनी एक सुनिश्चित रूपरेखा बन चुकी है और यह काव्यधारा हिंदी साहित्य की एक प्रवृत्ति के रूप में उभर आयी है। हिंदी के कवि आलोचक डॉ. वेदप्रकाश अमिताभ के नुसार "संवेदना को सुरक्षित रखते हुए नारी, दलित व्यवस्था आदि के साथ-साथ 'पर्यावरण' भी कविता की केंद्रीय चिंता का एक उल्लेखनीय पक्ष है। अतः यह आकस्मिक नहीं है कि समकालीन कविता में पर्यावरण-प्रदूषण से उत्पन्न चिंताएँ भी जहाँ-तहाँ झाकती हैं।..... हिंदी के अनेक कवियों ने चिंता व्यक्त की है कि जब तकनीकी सभ्यता धरती के स्नायु तंत्र को छिन्न-भिन्न करेगी, तब धरती और प्रकृति विक्षुब्ध होगी ही।"³ त्रिलोचन, केदारनाथ सिंह, रामदरश मिश्र, वशीलाल परमार, पन्नालाल 'अरक', यदुनंदन प्रसाद शर्मा, डॉ. आर. एस. सेंगर, राजकटारिया 'अजीज', अशोक कुमार गौतम (घायल), अनिलकुमार, बी. रानी दिसोदिया, डॉ. किशन शुक्ल, एम. भारती, सत्यनारायण शर्मा, सुमित्रानंदन पंत, निराला, केदारनाथ अग्रवाल जैसे कवियों ने अपनी कविताओं में इन्हीं तथ्य को बेखूबी ढंग से उभारने की कोशिश की है। अपने समय एवं समाज के प्रति संवेदनशीलता रखनेवाले इन कवियों की चिंता यह है कि हमारी हवा प्रदूषित हो रही है। पानी और मिट्टी जहरीली हो रही है। जंगलों का विनाश हो रहा है। पेड़-पौधे बड़ी मात्रा में कट गये हैं। उनके कारण मौसम निरंतर बदलता जा रहा है।

कवि अशोककुमार गौतम (घायल) 'पर्यावरण' कविता में लिखते हैं-

"प्रदूषण है बहुत भयंकर, हर प्राणी पर वार न करो।

वायु मंडल को दूषित कर, वातावरण को बेकार करो।

प्रदूषण से रोग पनपते, इसे हमें हटा है-

पर्यावरण बढ़ाना है।"⁴

पर्यावरण वर्तमान समाज की समस्या है। प्रस्तुत काव्य द्वारा समाज और देशवासियों का इस प्रश्न की तरफ ध्यान खिंचने का काम कवि द्वारा किया गया है। मनुष्य का जीवन किसपर निर्भर है, इस बारे में कवि अनिलकुमार 'वन हमारा जीवन' कविता में स्पष्ट करते लिखते हैं-

"वन पृथ्वी की शोभा है
इन्हें न काट मानव तू
इन्हीं से जीता आया है
और इन्हीं से जियेगा तू
वन ही तुझे इंधन देते है,
वन ही तुझे देते है जीवन
अरे! इन्हें नष्ट करेगा तो
असंभव है तेरा जीवन"^५

मानवीय जीवन और मृत्यु का सरल तारतम्य बताकर पृथ्वी की शोभा और सृष्टि वन के कारण कैसी बढ़ती है इसपर कवि ने भाष्य किया है। कवि बी. रानी दिसोदिया धरा याने वसुंधरा की आवाज सुनाते हुए आदमी को सचेत करते हैं। वे कहते हैं-

"हे इंसान, मेरी प्यारी संतान
मेरे दुःख तुम समझ जरूर जाओगे
प्रदूषण युक्त अपनी इस धरा को
फिर से हराभरा बनाओगे।"^६

केदारनाथ अग्रवाल की कविता में पर्यावरण संघर्ष का प्रतीक बनकर उभरा है। 'गेहूँ' कविता में गेहूँ पराक्रम और बलिदान का प्रतीक बनकर उठा हुआ है।

"आर पार चौड़े खेतों में
चारों ओर दिशाएँ घेरे
लाखों की अगणित संख्या में
ऊँचा गेहूँ उठा हुआ है।
ताकत से मुट्ठी बाँधे है
नोकीले भाले ताने है
हिम्मत-वाली लाल फौज सा
मर मिटने को झूम रहा है।"

डॉ. किरन शुक्ल 'आव्हान' कविता में वसुंधरा को बचाने के लिए मानव से आव्हान करते हैं। वे कहते हैं-

"उखाड़ फेंकना माँ कोई कठिन नहीं है
करनी होगी प्रतिज्ञा, बस माँ
तुम्हारे दिए हुए देवत्व को सम्हालकर
रखने की।
तुम्हारी ही विरासत को, तुम्हारे ही
अमृत को!"^७

जब धरती इस प्रदूषण से गंधी होती है तब शुद्धता कम होती है। इन्ही प्रदूषण से लोगों को मजबूरन क्या-क्या सहना पड़ता है। इसका प्रतिपादन 'प्रदूषण' कविता में कवि पन्नालाल 'अरक' करते हैं-

"जिंदगी तू मुझे हैरान-सी लगती है
जिंदगी तू मुझे परेशान-सी लगती है
धरती से आकाश तक फैला पॉल्यूशन
हल करने का नहीं निकल रहा सॉल्यूशन
कुछ भी शुद्ध खा सकते नहीं
सांस भी शुद्ध ले सकते नहीं
कारखानों की चिमनी का धुआं
बीड़ी और सिगारेट का धुआं
आज मजबूरन मिश्रित धुएं में
हमें सांस लेना पड़ रहा है।"^८

इसप्रकार प्रदूषण से फैली गंदगी का वर्णन करते हैं और पृथ्वीवासियों को सचेत करते हैं। शिशुपाल सिंह ने महाराष्ट्र के भूकंप का कारण प्रदूषण की विकृति मानते हुए लिखा है- "फैल रहा है प्रदूषण विकृति और विक्षोभ, यथास्थिति से कहाँ मुक्ति, कब तक चलेगा यह निर्मम चक्र, नहीं चाहिए मुझे लातूर।"^९ हिंदी के कवियों ने हमारी शाश्वत प्रकृति जो है उसके पहाड़, चट्टानें, टिले, पत्थर, नदी-सरोवर, पेड़-पौधे, वनस्पतियाँ उन सबके प्रति अपनी संवेदना प्रकट की है।

कवि वशीलाल परमार की कविता 'कटा पेड़ तुमसे करे निवेदन' में पेड़ का महत्त्व प्रतिपादित करते मनुष्य द्वारा पेड़ को छांटना एक हत्या के बराबर है वे बताते हैं।

"कटा पेड़ किससे करे निवेदन?
किस को भेजे अपना प्रतिवेदन?
स्वार्थ प्रति का यह शिकार।
मानव का देखो दुर्व्यवहार
जीवन भर उपकार किया था
छांट दरी व्यवहार किया था
कैसा बदला देखो चुकाया।
ऑक्सीजन का महल ढहाया।।
छाया देता कैसी सधन
कटा पेड़, किससे करे निवेदन?
किस को भेजे अपना प्रतिवेदन?"⁹⁰

कवि यदुनंदन प्रसाद शर्मा 'यदुबर' 'संजीवन वन जीवन' कविता में जंगल की आवाज बताते हैं।

"मत काटो हमको वन है
हमें तुम्हारी मदद चाहिए
हम गुंगे बहरे है तो क्या
जीने को तो मदद चाहिए।।
तुमसे ही है मेरा जीवन
मेरा प्राण तुम्हारा जीवन
दोनों से दोनों का जीवन
जीवन से जीवन तक जीवन
जीवन को बस आस चाहिए
हमें तुम्हारी मदद चाहिए।"⁹¹

भूमि संरक्षण आज के युग में महत्त्वपूर्ण मुद्दा है। हम अपनी भूमि की अवहेलना कर रहे हैं। इसका नतीजा खराब धान, पोषक तत्वों का अभाव आदि पर हो रहा है। इसपर भाष्य करते डॉ. एस. एस. सेंगर अपनी 'भूमि के संरक्षण के लिए आवाहन' कविता में कहते हैं-

"मिट्टी के अवसान का यह अदृश्य परिवेश
निगल रहा कृषि भूमि को, बदल-बदल कर शेष
बदल-बदल के भेष क्षरण की यह बीमारी
रही निगलती खेतों को, नित संपत्ति सारी।
सभी पोषक तत्वों को लूट और लूट कृषि की हरियाली
पैदा, बीहड़ हुए, बनाकर खेत में नाली।।
जैसे उड़ते रेत का कोई ऊँचा टीला
मिट रहा अस्तित्व, करके निज बंधन ढीला।
ऐसे ही जब शिथिल बंध, कृषि कृषक के होते
तभी कृषक अपनी अमूल्य, इस निधि को खोते।।"⁹²

इसप्रकार कवि एम. भारती अपनी 'पर्यावरण' कविता में पर्यावरण को गंदा करनेवाला आदमी खुद नादान है बताते हैं।

"मिट्टी की मिट्टी खराब है
पानी मांग रहा पानी
हवा खराब हो गई हवा की
किसकी है नादानी
सूख से हमें बितानी है
अगर अपनी जिंदगानी
पर्यावरण बचाएंगे
मिलकर सब हिंदुस्तानी
पर्वत, नदी, पेड़ और झरने
देखो कितने दानी, जो करते हैं कद
इन सबकी वही लोग है ज्ञानी।"⁹³

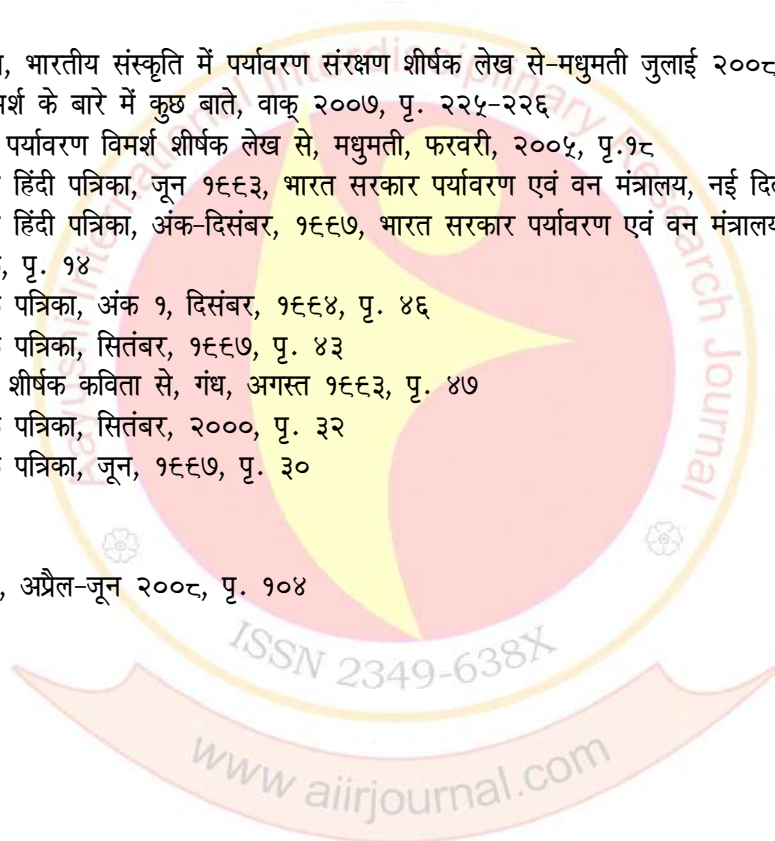
निरंतर बढ़ते पोलिथीन का उपयोग मानव स्वास्थ्य के लिए हानिकारक है। लीलाधर मंडलोई ने 'पोलिथीन की थैलियाँ' कविता में इस समस्या का चित्रण किया है।

”करोड़ो
या
अरबों
कितनी हो सकती है
पोलिथीन की थैलियाँ
कितनी नदियों का दम धुट सकता है
इन थैलियों में“⁹⁸

जनसंख्या विस्फोट, औद्योगिकरण, शहरीकरण और तकनीकी विकास के कारण हम वन और वनों की अमूल्य संपदा का विनाश कर रहे हैं। इसलिए आज जरूरत है कि प्राकृतिक संतुलन को असंतुलित न किया जाए। अतः हमारे आधुनिक कवियों ने इस समस्या की ओर गंभीरतापूर्वक ध्यान दिया है। अपने परिवेश से सम्पृक्त होकर परिवेश के विविध आयामों, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और प्राकृतिक पक्षों पर गंभीरता से विचार किया है। हिंदी साहित्य पर्यावरण से मुक्त कभी-भी नहीं है। यह विशेषता प्रस्तुत साहित्य की है।

संदर्भ :

1. शाम मनोहर व्यास, भारतीय संस्कृति में पर्यावरण संरक्षण शीर्षक लेख से-मधुमती जुलाई २००८
2. सुधीर पचौरी, विमर्श के बारे में कुछ बातें, वाक् २००७, पृ. २२५-२२६
3. समकालीन काव्य, पर्यावरण विमर्श शीर्षक लेख से, मधुमती, फरवरी, २००५, पृ. १८
4. पर्यावरण-त्रैमासिक हिंदी पत्रिका, जून १९९३, भारत सरकार पर्यावरण एवं वन मंत्रालय, नई दिल्ली, पृ. २०
5. पर्यावरण-त्रैमासिक हिंदी पत्रिका, अंक-दिसंबर, १९९७, भारत सरकार पर्यावरण एवं वन मंत्रालय, नई दिल्ली, पृ. ३४
6. पर्यावरण त्रैमासिक, पृ. १४
7. पर्यावरण त्रैमासिक पत्रिका, अंक १, दिसंबर, १९९४, पृ. ४६
8. पर्यावरण त्रैमासिक पत्रिका, सितंबर, १९९७, पृ. ४३
9. 'एक और लातूर' शीर्षक कविता से, गंध, अगस्त १९९३, पृ. ४७
10. पर्यावरण त्रैमासिक पत्रिका, सितंबर, २०००, पृ. ३२
11. पर्यावरण त्रैमासिक पत्रिका, जून, १९९७, पृ. ३०
12. वही, पृ. ५०
13. वही, पृ. ३४
14. प्रगतिशील वसुधा, अप्रैल-जून २००८, पृ. १०४

‘अनुराग’ महाकाव्य में अभिव्यक्त वृद्ध विमर्श

- डॉ. वर्षा देशपांडे-कुलकर्णी

कोल्हापुर (महाराष्ट्र)

भूमिका:

‘अनुराग’ महाकाव्य प्रवासी भारतीय साहित्यकारों में प्रख्यात महाकवि हरिशंकर आदेश की रचना है। विश्व साहित्य में छः महाकाव्यों की रचना करनेवाले वे एक महान रचनाकार हैं। उनके महाकाव्यों के केंद्र में पौराणिक-ऐतिहासिक चरित्र कथाएँ रही हैं। आधुनिक काल में पुराण कथाओं पर लेखन कर उन्होंने अतीत के माध्यम से वर्तमान को अपनी सांस्कृतिक धरोहर थमने का महत् कार्य किया है। ‘अनुराग’ महाकाव्य में महाभारत के कथाअंश से चुने कौरव वंशीय राजा शांतनु गंगा और सत्यवती (मत्स्यगंधा) के प्रेम को केंद्र में रखा गया है, किंतु इस प्रेमकथा का एक महत्त्वपूर्ण अंग है राजा शांतनु और गंगा के पुत्रदेवव्रत (भिष्म)। जिन्होंने अपने पिता के पुनर्विवाह के लिए अजीवन ब्रह्मचर्य की प्रतिज्ञा लेकर पिता के लिए पुत्र के त्याग का एक अनोखा उदाहरण स्थापित किया है। वर्तमान समय में जहाँ युवकों के लिए अपने वृद्ध मातापिता एक बोझ के समान हो गए हैं। उनके प्रति प्रेम तो दूर की बात उनके प्रति आदरभाव रखना भी आजकल की युवा पीढ़ी भूलती जा रही है। आधुनिक क्लीन इस परिवेश में ‘अनुराग’ महाकाव्य के इन पौराणिक चरित्रों के माध्यम से कवि ने अनायास ही वर्तमान युवा पीढ़ी को हमारे परंपरागत संस्कारों से अवगत कराने का प्रयास किया है।

‘वृद्ध विमर्श’ संकल्पना:

‘वृद्ध विमर्श’ संकल्पना को समझने से पहले हम ‘वृद्ध’ और ‘विमर्श’ इन दो शब्दों को समझ लेंगे। ‘वृद्ध’ शब्द से हम सब ही परिचित हैं। वृद्ध से तात्पर्य है ऐसे व्यक्ति जो उम्र में बहुत बड़े होते हैं। वर्धा हिंदी शब्दकोश में प्राप्त अर्थके अनुसार वयोवृद्ध का मतलब ‘अत्यधिक उम्रवाला’¹(संपा. राम प्रकाश सक्सेना, 2013 ई.)। ‘विमर्श’ शब्द मूलतः विचार या चिंतन की ओर इशारा करता है। मानक हिंदी कोश में प्राप्त अर्थ के अनुसार “1) सोच-विचार कर तथ्य या वास्तविकता का पता लगाना। 2) किसी बात या विषय पर कुछ सोचना, समझना, विचार करना।.....”²(संपा. रामचंद्र वर्मा, 1993)। तात्पर्य ‘वृद्ध विमर्श’ संकल्पना का अर्थ हुआ उम्र में बड़े व्यक्तियों के जीवन से जुड़ी हर छोटी-बड़ी बात पर विचार-विनिमय करना।

बिसवी सदी के अंतिम दशक में और इक्कीसवीं सदी के प्रारंभ में ‘विमर्श’ संकल्पना ने आधुनिक साहित्य में हलचल मचा दी है – स्त्री विमर्श, दलित विमर्श, श्रमिक विमर्श, आदिवासी विमर्श आदि। इसी विमर्श का एक अंग है ‘वृद्ध विमर्श’। वृद्धों की समस्याओं का ओर एक नई दृष्टि देने में एक महत्त्वपूर्ण योगदान साहित्य का रहा है। आधुनिक साहित्य में कई ऐसे सन्नित्यकार हैं जिन्होंने अपने साहित्य में वृद्ध व्यक्तियों की पीड़ाओं को सजीवता से चित्रित किया है। विमर्श के इस दौर में साहित्य एक ऐसा माध्यम है जो समाज को समस्याओं की ओर देखने की उस पर सोच विचार करने की एक नई दृष्टि प्रदान करता है।

‘अनुराग’ महाकाव्य में अभिव्यक्त वृद्ध विमर्श:

‘अनुराग’ महाकाव्य हरिशंकर आदेश का 1983 ई. में प्रकाशित हुआ प्रथम महाकाव्य है। प्रस्तुत महाकाव्य में प्रेम की कई छवियों को चित्रित करते हुए ‘प्रेम’ को ही जीवन का प्रमुख तत्त्व स्वीकार किया गया है। प्रेम की इन छवियों में महत्त्वपूर्ण प्रेमभाव है पिता के प्रति पुत्र का प्रेम। राजा शांतनु, गंगा और सत्यवती के प्रेमकथा के साथ राजा शांतनु और देवव्रत (भिष्म) के एक अनोखे प्रेम और त्याग के दर्शन प्रस्तुत काव्य में होते हैं।

‘अनुराग’ महाकाव्य का नायक राजा शांतनु और गंगा के विवाह उपरांत उनकी सात संतानों में से एक भी संतान जीवित नहीं रहती। पुत्र वियोग में व्याकुल गंगा को स्वप्न में देवी माँ आदेश देती है कि पुत्र प्राप्ति के लिए तुम्हें पति का त्याग करना होगा। पुत्र प्राप्ति की लालसा में गंगा शांतनु का गृहत्याग कर एक वन में पुत्र देवव्रत को जन्म देकर वहीं उसका पालन करती है कई वर्षों के उपरांत उसी वन में देवव्रत, शांतनु और गंगा का पुनर्मिलन होता है। गंगा पुत्र देवव्रत को पिता शांतनु को सौंपकर परलोक सिधार जाती है। उसके बाद राजा शांतनु के एकाकी जीवन में मत्स्यक की कन्या सत्यवती (मत्स्यगंधा) आती है। उससे विवाह की अपेक्षा लेकर राजा शांतनु मत्स्यक के पास जाते हैं। किंतु वह एक शर्त रखते हैं कि उनकी पुत्री साम्राज्य की पटरानी का दर्जा पाए एवं उनके पुत्र ही आगे शासक बने। किंतु देवव्रत के प्रति स्नेह के कारण शांतनु ये शर्त न मानते हुए मत्स्यक से कहते हैं

“सत्यवती निर्विवाद होगी / महाराज्ञी मेरी।

तुम्हें वचन दे सकता हूँ मैं / बिना लगाए देरी।

सत्यवती के पुत्र राज्य / का भाग अवश्य पाएगा।

पर सम्राट देवव्रत ही / भारत का कहलाएगा ॥³ (आदेश, 2103 ई.)

यह सुनकर मत्स्यक ने सत्यवती के साथ का शांतनु का विवाह प्रस्ताव ठुकराया। इससे राजा शांतनु का मन खिन्सा हो जाता है। पिता को इस तरह चुपचाप देखकर देवव्रत चिंतित होकर प्रश्न करते हैं

“तात का मुख म्लान कैसा ?

सचिव, बतलाओ अरुण का हो रहा अवसान कैसा ?”⁴ (आदेश, 2103 ई.)

पिता के मुख से पूर्ण कथा को सुनने के पश्चात देवव्रत स्वयं अपने पिता के विवाह का प्रस्ताव लेकर मत्स्यक के पास जाते हैं। मत्स्यक की अपेक्षा के अनुसार उनकी पुत्री सत्यवती के पुत्र ही साम्राज्य के शासक बने और आगे उनके साम्राज्य में कई भी हिस्सेदार न हो इसलिए देवव्रत अजीवन ब्रह्मचर्य की प्रतिज्ञा लेते हैं,

“लो, देता हूँ वचन तुम्हें / मैं राज्य कदापि न लूँगा।

केवल एक भृत्य बन कर / ही सेवा सदा करूँगा ॥”⁵ (आदेश, 2103 ई.)

जब इस प्रतिज्ञा की बात राजा शांतनु को ज्ञात होती है तो उनका पितृ हृदय काँप उठता है। वे पुत्र को इस प्रतिज्ञा से पिछे हटने को कहते हैं। किंतु पिता के सुख के लिए इस प्रतिज्ञा से केव्रत पिछे हटना नहीं चाहते। वे अपने पिता से कहते हैं,

“भले ब्रह्म के संविधान की,

करे निसर्ग अवज्ञा !

पर टल सकती नहीं कदापि

तात। यह भिष्म प्रतिज्ञा ॥”⁶ (आदेश, 2103 ई.)

पुत्र के इस त्याग के पश्चात शांतनु और सत्यवती का विवाह होता है और अजीवन देवव्रत अपनी प्रतिज्ञा का पालन कर अपने वचन को निभाता है। ‘अनुराग’ महाकाव्य के शीर्षक में ही ‘प्रेम’ है। यह प्रेम ही व्यक्ति को व्यक्ति से जोड़ता है। एक-दूसरे के प्रति समर्पण, त्याग जागृत करता है। प्रस्तुत काव्य का यह उदाहरण जिसका पुत्र विवाह योग्य हो गया हो ऐसे पिता के पुनर्विवाह के लिए पुत्र का अजीवन ब्रह्मचर्य की प्रतिज्ञा लेना पिता के प्रति प्रेम एवं त्याग को ही दर्शाता है।

वर्तमान समय में परिवार की संकल्पना ही बदलती जा रही है। पति-पत्नी और बच्चे इतने सीमित दायरे में परिवार बंधते जा रहे हैं। इस परिवार की चार कोनों में वृद्ध माता-पिता के लिए कोई जगह नहीं बची है। कभी मजबूरी से माता-पिता घर में रहते भी हैं तो उनके प्रति प्रेम-आदरभाव ना होकर उन्हें एक बोझ के समान ढोया जाता है। ऐसे परिवेश में अगर कोई वृद्ध माता-पिता अपने दिवंगत साथी की जगह भरना चाहता है तो बच्चों का उनकी ओर देखने का नजरिया बदल जाता है। किंतु उम्र की ढलान पर एकाकी जीवन बिताना कितना मुश्किल होता है यह आज की पीढ़ी समझना ही नहीं चाहती।

21 वीं सदी में जहाँ विचार-आचारों में, संस्कृति में, रहन-सहन में पाश्चात्य विचार या आधुनिक विचारों का अनुकरण हो रहा है। ऐसे परिवेश में आदेश द्वारा पौराणिक कथा को केंद्र में रखकर लिखा यह काव्य ‘प्रेम’ के माध्यम से एक अनोखा संदेश, एक सीख दे जाता है। पिता के सुख के लिए आजन्म ब्रह्मचर्य का पालन करने की प्रतिज्ञा लेनेवाले ‘देवव्रत’ का त्याग उन पुत्रों के लिए मिसाल है जो अपने अदरणीय माता-पिता को बोझ समझकर उनका तिरस्कार करते हैं। ‘वृद्धाश्रम’ जैसी संस्थाएँ तभी जन्म लेती है जब पारिवारिक मूल्यों का न्हास होता है और परिवार की नींव है प्रेम जो वर्तमान समय में खोती जा रही है।

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि ‘अनुराग’ महाकाव्य के माध्यम से कवि आदेश ने वर्तमान समय में खोते जा रहे प्रेमभाव को पुनः जागृत करने का प्रयास किया है। ‘प्रेम’ जो हर रिश्ते की नींव है। राजा शांतनु और देवव्रत के प्रेम के अटूट बंधन के कारण ही देवव्रत पिता के लिए इतना बड़ा त्याग कर सके। यही उदाहरण देकर कवि समझाना चाहते हैं कि वर्तमान की अंधानुकरण की पट्टियाँ निकाल कर देखो यह है हमारी मूल संस्कृति यह है हमारे संस्कार। वृद्ध माता-पिता घर की आधारशीला होते हैं और हम इसी आधारशीला को उखाड़ कर वृद्धाश्रम में छोड़ आते हैं। यह हमारी संस्कृति संस्कार नहीं हैं। इसी चित्र को बदलने का छोटा-सा प्रयास साहित्यिक अपने साहित्य के माध्यम से करते हैं। ‘अनुराग’ महाकाव्य लिखने के पीछे कवि का मूल उद्देश्य पौराणिक कथानक के माध्यम से आज के बिखरते रिश्तों को प्यार के बंधन में बांधना, प्रेम की व्यापकता और अमरता को हम तक पहुँचाना रहा है।

संदर्भ संकेत:

1. संपा. सक्सेना रामप्रकाश, वर्धा हिंदी शब्दकोश, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय वर्धा, ई. 2013, पृ. 577
2. संपा. वर्मा रामचंद्र, मानक हिंदी कोश (पाँचवा खंड), हिंदी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग, संस्करण 1993 ई. पृ. 946

3. आदेश हरिशंकर, अनुराग, जीवन ज्योति प्रकाशन, भारतीय विद्या संस्थान, त्रिनिदादा एण्ड टोबैगो, यू.एस.ए., कॅनडा, संस्करण 2013 ई., पृ. 214-215
4. वही, पृ. 215
5. वही, पृ. 218
6. वही, पृ. 222

परशुराम शुक्लजी के बाल कविताओं में पर्यावरणीय संवेदना

शोध छात्र : कांबले श्रावण आबा

मु.राशिवडे खुर्द, पो.पुंगाव, तहसिल-राधानगरी,
जिला-कोल्हापुर

प्रस्तावना :

सजीव को अपना जीवन जीने के लिए पर्यावरण का आधार लेना पड़ता है। पर्यावरण के अलावा सजीव जीवन शून्य है। इसे मनुष्य प्राणी अपवाद नहीं है। वह भी पर्यावरण की सहाय्यता से ही अपना जीवन जीता रहता है। मनुष्य और प्रकृति का अनन्यसाधारण संबंध है। मनुष्य ने अपनी बुद्धि के सहारे आज विश्व के अनेक क्षेत्रों में प्रगति की है। इसके कारण कुछ प्रतिशत पर्यावरण की हानि हो रही है। पर्यावरण में आज मानव निर्मित एवं निसर्ग निर्मित प्रदूषकों के कारण आज पर्यावरण का प्रदूषण हो रहा है। यह सर्व ज्ञात है। इसी कारण आज सृष्टि में भयावह स्थिति निर्माण हो गई है। विविध प्रकार के पर्यावरणीय प्रदूषणों के कारण आज सृष्टि की जीव सृष्टि आज संकटग्रस्त बनी है। इसलिए इस संकट को दूर करने के लिए मनुष्य प्राणी ने प्रयत्न करना जरूरी है। इसलिए पर्यावरण के बारे में चित्रण विश्व की अनेक भाषाओं में किया हुआ दिखाई देता है। इसे हिंदी भाषा अपवाद नहीं है। हिंदी भाषा का साहित्य भी विश्व की प्रमुख भाषाओं के साहित्य में एक प्रमुख साहित्य है। साहित्य के जरिए पर्यावरण को प्रदूषण से बचाने के लिए मनुष्य को योग्य दिशा देने का कार्य किया जा रहा है। हिंदी भाषा के विविध विधाओं के प्रमुख विषयों में पर्यावरणीय समस्याओं के विषयों को भी प्रमुख स्थान मिला है। मनुष्य प्राणी को पर्यावरण के बारे में योग्य पद्धति से जाग्रत करना हिंदी साहित्य ने अपना धर्म माना है। क्योंकि पर्यावरण के अलावा मनुष्य का जीवन बड़े खतरे में पड़ा है। पर्यावरण के विविध घटकों में आज प्रदूषण छा रहा है। सजीवों के लिए आवश्यक ऑक्सिजन का प्रमाण यदि कम हो जाए तो क्या हो सकता है? यह सवाल सबके सामने है। इसलिए शिक्षा के जरिए पर्यावरण के बारे में योग्य संस्कार देने का कार्य आज होता हुआ दिखाई देता है। इसे हिंदी साहित्य अपवाद नहीं है। आज हिंदी के अनेक साहित्यकारों ने अपने साहित्य के जरिए पर्यावरण के बारे में दिखाने का प्रयास किया है। हिंदी के प्रमुख विधाओं में काव्य यह विधान है। इस विधा में काव्य के विविध प्रकारों के जरिए इस पर लिखने का प्रयास आज किया जा रहा है। बाल कविताओं के जरिए परशुराम शुक्लजी ने बालकों को पर्यावरण के बारे में सचेत करने का प्रयास किया है। आज बालकों पर संस्कारों की आवश्यकता है और यह बाल संस्कार करने का प्रयास शुक्लजी ने अपने साहित्य के जरिए किया है। बाल साहित्यकार शुक्लजी पर्यावरण के बारे में कहते हैं कि, “मानव के कुछ नैतिक विचारों में दूषितता आ जाने के कारण मानव में स्वार्थी दूषितता आ गई है। इसी कारण सृष्टि के हर क्षेत्र में प्रदूषण आ गई है।” प्रदूषण की समस्याओं को दूर करने के लिए साहित्यकार शुक्लजी अपने साहित्य में प्रकृति का नैतिक विचारों के ढंग से चित्रण करते हुए दिखाई देते हैं।

मनुष्य स्वार्थ के कारण स्वयं को अच्छा लगने के लिए स्वयं के तन-मन को क्षणिक सुख देने के लिए विविध सुगंधों को कुछ भी स्तर पर जाकर पाने का प्रयास करता है। इससे पर्यावरण में स्थित हसते-खिलते फूल भी बच नहीं पाते हैं। वे पेड़ और वल्लरी की संवेदनाओं को अंकित करते हुए बच्चों को संस्कारित करते हुए ‘फूल’ इस कविता में कहते हैं कि-

“बेला और गुलाब, चमेली,
हसते गाते सारे फूल।
किंतु तोड़ने पर डाली से,
मुरझाते बेचारे फूल।”⁹

इससे यह प्रतीत होता है कि, मानव किसी के स्वागत या सुगंध के लिए वो फूलों को तोड़ते हैं। तब पेड़ एवं वल्लरियों उनके बच्चों को दूर करने के कारण रोते हैं, मुरझाते हैं। इस संवेदना को शुक्लजी इस प्रकार व्यक्त करते हैं।

मानव ने अपने विचारों के कारण प्रायोगिकी के क्षेत्र में प्रगति की है। यह मानव की दृष्टि से देखा जाए तो अच्छा है लेकिन पर्यावरण की दृष्टि से यह कुछ प्रतिशत दुष्परिणाम देनेवाला है। इस बात का एहसास मनुष्य को कराने के लिए साहित्य उसे सही दृष्टिकोण देने का काम करता है। इसका उद्हरण शुक्लजी की ‘बाल सतसई’ इस बड़ी कविता में कुछ इस तरह से दिखाई देता है-

“प्रकृति प्रदूषण का अगर, हो जाए यदि अंत,
इस धरती पर रहेगा, बारा मास वसंत।”²

इस संदर्भ से यह ज्ञात होता है कि, मनुष्य ने यदि प्रकृति के साथ प्रकृति के अनुसार न कि प्रवृत्ति के अनुसार व्यवहार करेगा तो बारा मास प्रकृति वसंत जैसी फूली फली रहेगी। इससे मानव वंश इस प्राकृतिक सौंदर्य के कारण सुखी एवं आनंदी हो जाएगा। इसलिए मानव का प्रकृति व्यवहार, संस्कार योग्य होना जरूरी है।

मानव ने प्रगति एवं चका चौद दुनिया का अनुकरण करने के कारण नैतिक अधःपतन का शिकार पर्यावरण को भी किया है। इसलिए मानव को नैतिक शिक्षा को साहित्य एवं संस्कार के माध्यम से देने का काम करना जरूरी है। इससे ही पर्यावरण की हानि कम हो सकती है। इसलिए शुक्लजी बालक पर अच्छा संस्कार करते हुए कहते हैं कि-

“बुके नहीं फूल दीजिए, बच्चों को उपहार,
हम मानेंगे आपका बहुत बड़ा उपकार।”३

प्रकृति एवं सजीव का घनिष्ठ संबंध है। इसे मानव अपवाद नहीं है। प्रकृति और सजीव एक दूसरे के बिना रहे यह कल्पना ही नहीं की जा सकती। इस दृष्टि से देखा जाए तो मानव छोड़कर सभी सजीव प्रकृति से अच्छी तरह से जुड़ जाते हैं। लेकिन मानव इस प्रकृति से बाहर निकलने का दुःसाहस कर रहा है। मानव को प्रकृति के बारे में सचेत करने के लिए शुक्लजी अपने ‘बाल सतसई’ इस कविता में कहते हैं कि-

“बच्चों की खुशियाँ सभी, सदा प्रकृति के साथ।
दूर प्रकृति से जो हुए, रहा न कुछ भी हाथ।”४

मानव को दैनंदिन व्यवहार से संस्कारित करते पानी के इस्तमाल का उचित संस्कार करने के लिए कवि मानव को प्रेरित करते हैं। पानी का महत्व मानव को बताते हुए शुक्लजी उसे ‘जलमहिमा’ इस कविता के माध्यम से कहते हैं कि-

“जल बिन जीवन नहीं रहेगा,
जल की महिमा जानो।
आज अभी से जल संरक्षण,
करने की तुम ठानो।”५

धरती यह मानव की माता है। मानव की मूलभूत आवश्यकताओं को पूरा कराने का सफल प्रयास करती है। इन मूलभूत आवश्यकताओं में अन्न यह एक महत्वपूर्ण आवश्यकता है। इसे पूर्ण करने के लिए सभी जीवों को धरती माता पर ही निर्भर होना पड़ता है। क्योंकि वह अनाज का बीज अपने गर्भ में लेकर उसे उपजाती है। और यह मानव को अन्न के रूप में देने का धर्म अदा करती है। इस धरती को यदि विविध मानव प्रदूषकों के कारण प्रदूषण का शिकार होना पड़ता है। तो यह प्रदूषण कम करने के लिए बाल रूप मानव को संस्कारित करते हुए शुक्लजी ‘पर्यावरण’ इस कविता में लिखते हैं कि,

“खाद, यूरिया, हास्पेट सब,
मृदा प्रदूषण बढ़ा रहे हैं।”६

इस प्रदूषण को दूर करने के लिए कवि जी मानव को चेतिता कर रहे हैं।

प्रदूषण से सभी जीवों को हानि हो रही है। इसने मानव को विविध बीमारियों से ग्रस्त किया है। अनेक दुर्घर बीमारियों से प्राणों को तक गवाना पड़ रहा है। इसका एहसास प्रकृति को है। लेकिन मानव को नहीं है। वह एहसास मानव को कराने के लिए कवि ‘पर्यावरण’ इस कविता के माध्यम से मानव को जाग्रत करते हुए कहते हैं कि-

“डिजल औ पेट्रोल आदि सब,
ऐसी वायु प्रदूषित करते।
बच्चे, बुढ़े, युवा सभी जन,
बीना मौत बिचारे मरते।”७

मनुष्य ने संवाद प्रस्थापित करने के लिए विविध संचार माध्यमों का प्रयोग किया है। इससे पैसों और समय की बचत होती है। प्रायोगिकी से विविध संचार माध्यमों का अविष्कार हुआ। इससे मानव ने भ्रमणध्वनि का निर्माण किया। इस भ्रमणध्वनि के लहरियों के कारण जीवों पर बहुत बुरा असर पड़ रहा है। उसका अस्तित्व तक नष्ट हो रहा है। गौरया जैसी पंछी की प्रजाति का चहकना भी सुनाई नहीं दे रहा है। इसे देख कवि का मन निम्नांकित पंक्तियों से अभिव्यक्त होता है-

“दादी बोली भारी मन से,
अपनी नन्हीं सी चुनमून से।
वर्षा रुठी, जंगल सुखे,
सुखे ताल तल्लैया,
रुठ गई गौरया।
चुनमून पूछ रही दादी से,
कहाँ गई गौरया।”८

पर्यावरण प्रदूषण के कारण हम अपने भविष्य कालीन बच्चों को गौरया यह पंछी प्रत्यक्ष रूप में नहीं दिखा सकते हैं। क्या इसके लिए मानव जिम्मेदार नहीं है? यह प्रश्न हमारे मन में खड़ा होता है। इस जवाब को ढूँढने के लिए मनुष्य ने अपने मानवता धर्म के अनुसार सभी सजीवों को इसी दृष्टि से जानना, पहचानना और मानना जरूरी है। यह बतलाते हुए कविवर्य शुक्लजी पर्यावरण के अस्तित्व के मूल में रहनेवाले वृक्ष को पुनः श जीवित रखने के लिए मानव को प्रेरित करते हुए लिखते हैं कि-

“चारो ओर मरुस्थल होता,
सारे प्राणी भूखे मरते।
इसलिए तो मेरे पापा,
हर दिन पौधा एक लगाते।
उन्हें काटना बहुत बुरा है,
मुझको सदा यह समझाते।”९

सारांश :

प्रस्तुत कविताओं के विविध संदर्भ के जरिए परशुराम शुक्लजी ने पर्यावरणीय विविध संवेदनाओं को एवं समस्याओं को मानव के सामने रखा है और पर्यावरणीय चक्र को सुव्यवस्थित चलाने के लिए सचेत किया है। प्रदूषण का मानव कारण न बने यह संदेश मानव को देते वक्त मानव के भविष्य कालीन जीवित संपदा को याने कि उनके बच्चों को पर्यावरणीय दृष्टि से उचित संस्कारों से जीवन यापन करने को अपने बाल गीतों से बाध्य बनाते हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

परशुराम शुक्ल, 'प्रतिनिधि बाल कविताएँ', मी रामश्री प्रकाशन, भोपाल,

१. फूल, पृष्ठ क्र. २०
२. बाल सतसई, पृष्ठ क्र. ६३
३. वही, पृष्ठ क्र. ६२
४. वही, पृष्ठ क्र. ६३
५. जल महिमा, पृष्ठ क्र. ७८
६. पर्यावरण, पृष्ठ क्र. ६६
७. वही, पृष्ठ क्र. ६६
८. कहीं गयी गौरया?, पृष्ठ क्र. ७६
९. वृक्ष की महिमा, पृष्ठ क्र. ४७

अधुनिक हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श

सुश्री स्मिता अभिजित वणिरे

संलग्न - शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापूर

काल की गती कितनी विचित्र है। वह इतनी शीघ्रता से चला जाता है कि उस पर किसी की दृष्टि नहीं जाती। एक नवजात शिशु कब अपनी शैशवावस्था छोड़कर युवावस्था में पहुँचा और कब वृद्धावस्था में, यह पता ही नहीं चलता। वृद्धावस्था से कोई बच नहीं सकता। यह जीवन का सत्य है, लेकिन मनुष्य वृद्धा की कल्पना मात्र से ही डर जाता है, निराश हो जाता है, और सब चीजों से कटा हुआ महसूस करता है। कहा जाए तो वह उपेक्षित हो जाता है समाज से परिवार से और यहाँ तक की अपने आप से। लेकिन वृद्धावस्था कोई अभिशाप नहीं, बल्कि वह जीवन की चरम स्थिती है। अर्थात् जीवन के विकास की चरमावस्था है वृद्धावस्था।

भारतीय परंपरा के परिप्रेक्ष्य में वृद्धों की स्थिती दयनीय नहीं कहीं जा सकती। यहाँ बड़ों का मान-सम्मान किया जाता रहा है। लेकिन आजकल यहाँ भी स्थितीयाँ बदल रही हैं। मूल्य बदल रहे हैं। परिवार का विघटन हो रहा है। वार्धक्य समस्या बनने लगी है। जैसे जैसे मनुष्य बुढ़ापे की ओर चलता है, वैसे वैसे अकेलापन, भय और असुरक्षा आदि उसको घेर लेती है। दरअसल उसे सुरक्षा और स्नेह की आवश्यकता होती है। बदलती परिस्थितीयों में, वृद्धों के मनोविज्ञान को समझना भर काफी नहीं है। बल्कि आज के परिप्रेक्ष्य में पुनर्वास का प्रश्न प्रबल हो उठा है।

टपने जीवन का हर पल परिवार, बच्चों के लिए कुर्बान करनेवाले हमारे वृद्धजन, आज कतरे भर की खुशी के लिए तरसते सिसकते दिखाई देते हैं। जो कभी अपने बच्चों की आँखों की रोशनी से अपना बुढ़ापा रोशन करने का ख्वाब देखते थे, आज उन्हीं आँखों से आँसुओं का समंदर बह रहा है। वे सबकी चिंता करते हैं, लेकिन उनके अपने दूरी बनाने पर तुले हैं। प्यार और मोह का यह खेल सदियों से चला आ रहा है। इसलिए तो वह बच्चों को देखकर खुश होता है।

२१ वी सदी की दुनिया जिन चुनौतियों और समस्याओं का सामना कर रही है, उनमें तेजी से बढ़ती हुई वृद्धों की जनसंख्या से उत्पन्न समस्या बड़ी तेजी से विकराल रूप धारण करती जा रही है। हमारे हिंदी साहित्यकारों ने अपने साहित्य में इसे समाज के सामने रखने का प्रयास प्रेमचंद युग से चला आ रहा है। हिंदी कहानी में वृद्धों की समस्याओं को अनेक परिप्रेक्ष्यों में चित्रित किया है। वृद्धों की जायदाद हड़पने का रिवाज इस देश में नया नहीं है। इस विंगती पर कहानी यात्रा के आरंभिक दिनों में श्रुती काकीश प्रेमचंद जी ने लिखा था। सारी जायदाद भतीजे के नाम करने पर काकी के लिए भोजन पाना भी समस्या बन जाता है।

उषा प्रियंवदा की वापसी ३ वृद्ध पुरुषों का दर्द प्रस्तुत करने वाली प्रथम सशक्त कहानी है। पैंतीस साल परिवार का पोषण करनेवाले स्वयं छोटे-छोटे स्टेशनों पर रहकर उनके लिए शहर में ही सुविधा जूटाने वाले गजाधर बाबू को रिटायरमेंट के बाद कमाने वाले पुत्र से लेकर पढ़ने वाले पुत्र तक, बेटी से लेकर बहू तक यहाँ तक की पत्नी भी परिवार का हिस्सा मानने से इन्कार कर देती है। एपके आने से हँसते-खेलते परिवार में शोक की लहर सी दौड़ जाती है। उनके लिए न घर में जगह है, न दिलों में।

चंद्रकिशोर जायसवाल की मानबोध बाबू पॉच में गाड़ी में मिले दो बुजुर्ग यात्रियों के संदर्भ में वृद्धों की परिवारिक सामाजिक स्थिती पर प्रकाश डाला गया है। जायदाद वाले वृद्ध अगर गाँव में रहे तो वहाँ जीवन की मुलभूत जरूरतें भी पूरी नहीं हो पाती। सब बेचकर बेटों के पास महानगरो में चले आए तो सारी राशि उनकी हथेली पर रखनी होगी। यदि ऐसा नकरते तो उन्हें भला बुरा कहा जाता। बीच बाजार में अगर कोई गिरकर बेहोश हो जाए तो कोई अस्पताल पहुँचानेवाला तक नहीं मिलेगा।

बुजुर्ग पेड भले ही फल न दे, उसका साया तो रीता ही है। बुजुर्गों और बच्चों की अकसर आपस में खुब बनती है। माँ - बाँप के कटु अनुशासन और बड़े भाई बहनों की मार-पीट से छुटकारा दादा-दादी, नाना-नानी ही दिलाते हैं। वे बच्चों के लिए मित्र और काउन्सलर की भूमिका निभाते हैं। वृद्धावस्था की समस्याओं में कुछ तो ऐसी है, जिन्हे बड़े व्यक्ति अपने जीवन में मानसिक तौर पर स्वयं ही उत्पन्न कर लेते हैं। कुछ ऐसी है, जो युवा पीढ़ी द्वारा चाहे-अनचाहे पैदा हो जाती। कुछ समस्याएँ ऐसी हैं, जो हमारे समाज के वर्तमान स्वरूप कारण उत्पन्न हो जाती हैं। ये समस्याएँ चाहे जिस रुन में समान आयी हो, किन्तु अपना अस्तित्व रखती हैं और वृद्धों को इससे अपनी अन्तिम साँस तक जूझना पड़ता है। कठिनाई यह है कि, दो पीढ़ियों में आयु का अंतर उनके मध्य एक ऐसा फासला बना देता है, जिसे तोलना कभी-कभी अत्यंत कठिन हो जाता है। इस स्थिती में युवा पीढ़ी के साथ वृद्धों का एक मौन संघर्ष चलता है। युवा वर्ग उन्हें अनुपयोगी जानकर उनकी उपेक्षा करता रहता है, जबकि वृद्ध अपने खोये हुए अधिकार को पुनःप्राप्त करने के लिए प्रयत्नशील रहते हैं।

एक युग था जब बुढ़ापा सम्मान का प्रतिक समझा जाता था। तब वृद्ध अपने अनुभवों के कारण सर्वोच्च स्थान के अधिकारी समझे जाते थे, उनके निर्देशों की आवश्यकता अनुभव की जाती थी किन्तु अब परिस्थितीयाँ भिन्न हो गई हैं। अब अनुभवों की यह पूँजी जीवन के पथ पर दूर तक उनका साथ नहीं देती। अब व्यक्ति को इस आधार पर जौंचा और परखा जाता है, कि वह परिवार में परिवार के लिए कितना लाभदायक और उपयोगी जीव है। इसलिए हमारी सामाजिक व्यवस्था में अधिकांश ऐसे वृद्ध हैं, जो किसी छोटी या बड़ी सम्पत्ती के स्वामी हैं। अपनी अन्तिम साँस तक उस सम्पत्ति पर अपना ही अधिकार बनाए रखते हैं, ताकि उसकी उपयागिता सिद्ध होती है। किन्तु कभी-कभी यह सम्पत्ती भी उनके लिए एक अभिशाप बन

जाती है। कई बार उनके जीवित रहते ही परिवार - जनों द्वारा सम्पत्ति हड़पने की भूख उन्हें और कई प्रकार की विपदाओं में डाल देती है।

कुछ साहित्यकारों ने विवके पूर्ण पद्धति से इस समस्या पर विचार किया है और बूढ़ों की मानसिकता को रुपायित करने, उनकी दुविधाओं को चित्रित करने वर्तमान सामाजिक व्यवस्था में उनलकी पीडा को शब्द देने का उपयोगी प्रयास किया है ताकि युवा पीढी इस अनुपयोगी समझे जाने वाली जीव की मनोदश को समझकर उसके साथ सद्भावनापूर्ण व्यवहार करें। वृद्धावस्था माने जीर्ण-शीर्ण शरीर जिसे बदलने के लिए आतुर आत्मा मृत्यु का वरण करती है और नया शरीर धारण करती है। वास्तव में तो वृद्धावस्था इंसानों की आत्मा को जीर्ण बना देती है, उसे तार-तार कद देती है। अपने रचे संसार में अपनी अवहेलना देखने को अभ्यस्त ये वृद्ध अपने चौथिपन में अपनों के लिए आदमी कम और उपयोगी अधिक हो जाते है। घर में वृद्धा स्त्री की उपयोगिता का लक्षित करते अनामिका कहती है-

८ जो घर में हो कोई वृद्धा, खाना ज्यादा अच्छा पकता है।

पर्दे-पेटीकोट और पायजामे भी, दर्जी और रफूगरों के मोहताज नहीं रहते।

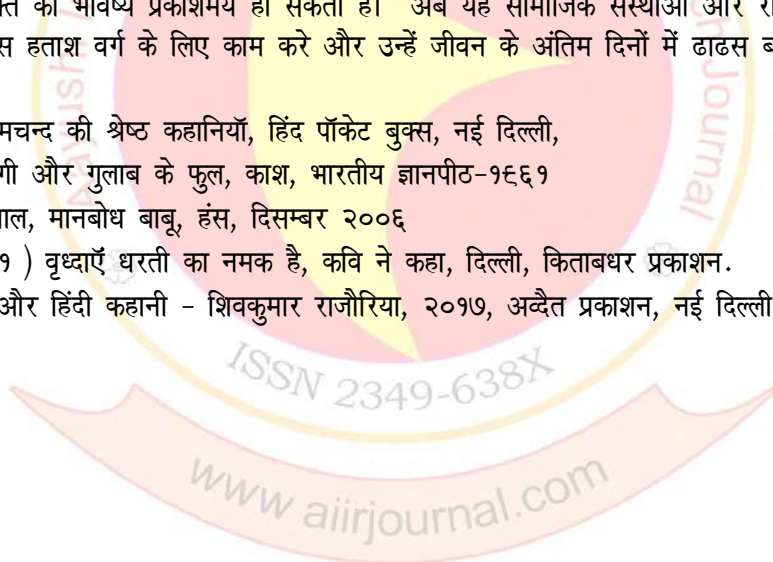
रहती है वृद्धाएँ घर में रहती है, लेकिन ऐसे-जैसे अपने होने की खातिर हो क्षमाप्रार्थी

लोगों के आते ही बैठक से उठ जातीं, छुप-छुपकर रहती है छाया-सी, माया-सी। ८

अधुनिक जीवन शैली की व्यस्तता ने ममता और अशिष को महसूस करने की मानव के भीतर की क्षमता को ही गुम कर दिया है। आज के यांत्रिक दौर में वृद्धावस्था में सारी सुख सुविधाओं के मिलने के बाद भी भावनात्मकता का अभाव तो बना ही रहता है। शीश पर वृद्ध का हाथ होना कभी सौभाग्यसूचक माना जाता था, पर आज उनकी उपस्थिती कई लोगों को जीवन पर अनचाहों बोझ दिखायी दे रही है। इन सभी समस्याओं के समाधान के लिए आज युवा पिढी को बुढ़ापे को एक नई दृष्टि से देखने की आवश्यकता है-एक ऐसी दृष्टि से जिसमें संवेदना हो और बूढ़ों के लिए आदर व सम्मान प्राप्त हो। जीवन देने की आकांक्षा हो। वृद्धावस्था में अपने को किसी उद्देश से संबंधित रखने किसी कार्य में व्यस्त रखने और एक ध्येय की बढ़ते रहने की कामना से ही वृद्ध व्यक्ति का भविष्य प्रकाशमय हो सकता है। अब यह सामाजिक संस्थाओं और राजनितिज्ञों का काम है कि किस प्रकार वे समाज के इस हताश वर्ग के लिए काम करे और उन्हें जीवन के अंतिम दिनों में ढाढस बंधाएँ।

संदर्भ -

- इन्द्रनाथ मदान, प्रेमचन्द की श्रेष्ठ कहानियाँ, हिंद पॉकेट बुक्स, नई दिल्ली,
- उषा प्रियंवद, जिंदगी और गुलाब के फूल, काश, भारतीय ज्ञानपीठ-१९६१
- चन्द्रकिशोर जायसवाल, मानबोध बाबू, हंस, दिसम्बर २००६
- अनामिका (२०११) वृद्धाएँ धरती का नमक है, कवि ने कहा, दिल्ली, किताबधर प्रकाशन.
- वृद्धावस्था विमर्श और हिंदी कहानी - शिवकुमार राजौरिया, २०१७, अद्वैत प्रकाशन, नई दिल्ली -

आधुनिक हिंदी साहित्य में पर्यावरण संचेतना (कविता के संदर्भ में)

सचिन रामचंद्र कर्चे

संशोधक छात्र,

हिंदी विभाग,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

साहित्य समाज का मार्गदर्शक होता है। समाज में जो-जो घटित होता है, वह-वह साहित्य में प्रतिबिंबित होता है। समाज में व्याप्त समस्याओं को लेकर साहित्य आगे बढ़ता है। उन समस्याओं का हल साहित्य ढूँढता है। साहित्य ही हमारे सामने ओबाली समस्या को हल करने का उपाय बताता है। हमारे सामने आनेवाली समस्या सबसे पहले हमें साहित्य बताता है। और हम उस साहित्य का अनुसरण करके उस समस्याओं का सामना करते हैं उन समस्याओं का निपटारा करने में लग जाते हैं।

आज हमारे सामने एक बहुत बड़ी समस्या खड़ी हो गई है, पर्यावरण की। इस समस्या के कारण अनेक प्रश्न हमारे सामने खड़े हुए हैं। पर्यावरण की हानि से हमारी प्रदूषण की समस्या भी दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही है। आज बहुत सारे कारणों से पेड़ों को काटा जा रहा है। इससे हमारे पर्यावरण की समस्या बढ़ती ही जा रही है। आज हमारा पर्यावरण बचा तो ही हमारी मानव जाति बच सकती है, ऐसी स्थिति पैदा हुई है। इस स्थिति में पर्यावरण को बचाने के लिए साहित्य कैसे पीछे रह सकता है। हिंदी साहित्य में भी वह पर्यावरण संचेतना आ गई है। आधुनिक हिंदी साहित्य में पर्यावरण संचेतना की बात हो रही है। इस साहित्य के मध्यम से समाज में व्याप्त समस्याओं का बयान हो रहा है।

आधुनिक हिंदी साहित्य में भी लोगों को पर्यावरण की समस्या से अवगत कराया जा रहा है। हिंदी साहित्य के अनेक विधाओं में इसका चित्रण हो रहा है। जैसे हिंदी नाटक, निबंध, कहानी, उपन्यास, कविता। मैं हिंदी कविता में आई पर्यावरण संचेतना के बारे में कहूँगा। हिंदी कविता में अब पर्यावरण के बारे में बहुत सारी कविताएँ आ रही हैं। कवि पर्यावरण के बारे में अपनी राय कविता के माध्यम से बड़ी सशक्तता से प्रस्तुत कर रहे हैं। कवि पर्यावरण के बारे में जागरूक होता दिखाई दे रहा है। कविता में भी पर्यावरण की चेतना जाग रही है।

जैसे- ऋषभ देव शर्मा अपनी कविता ‘‘मैं आकाश बोल रहा हूँ’’ में कहते हैं-

"हेलो, मनुष्य
मैं आकाश हूँ,
कल सृजन था, निर्माण था,
आज प्रलय हूँ, विनाश हूँ
मेरी छाती में जो छेद हो गए हैं काले काले,
ये तुम्हारे भालों के घाव हैं
ये कभी नहीं भरनेवाले"

इक्कीसवीं शती की प्रमुख चिंताओं में से एक पर्यावरण संरक्षण की चिंता है। जो आज साहित्य में भी दिखाई दे रही है। ऋषभ देव शर्मा अपनी कविता में कहते हैं, कल सृजन था, निर्माण था, आज प्रलय हूँ, विनाश हूँ। इसका मतलब यह है कि, कल तक तो पेड़-पौधे लगाये जाते थे। पर्यावरण की हानि नहीं होती थी। मगर आज मनुष्य बड़ी मात्रा में जंगल के जंगल काट रहा है। पर्यावरण का विनाश कर रहा है। और आगे जाकर कहते हैं कि, ये जो घाव हैं, वह कभी भरनेवाला नहीं है। इतनी बड़ी मात्रा में पर्यावरण की जो हानि हुई है, वह कभी भर नहीं सकती।

पेड़ की पुकार कविता में कवि शंभुनाथ कहते हैं

रो-रोकर पुकार रहा हूँ
हमें जमीन से मत उखाड़ो।
रक्तस्राव से भीग गया हूँ मैं,
कुल्हाड़ी अब मत मारो।

हम पेड़ काटते हैं, लेकिन पेड़ का दर्द नहीं जानते वह पेड़ हमें रो-रोकर पुकार रहा है। जमीन से मत उखाड़ो, रक्तस्राव से भीग गया हूँ। प्रकृति का कितना सजीव वर्णन शंभुनाथ जी ने किया है। पर्यावरण की जो हानि हो रही है उसका यह एक जिंदा उदाहरण है।

'प्रकृति का सम्मान' इस कविता में योगेश कुमार सिंह कहते हैं-

हरियाली खत्म हो रही, नहीं कहीं है छांव
हरे मैदान बन रहे शहर, प्रकृति को देकर घाव
जिस तरह से मरघट पर नहीं पनपती हरियाली
वैसी ही कंक्रीट के जंगलो में नहीं आती खुशहाली
प्रकृति को देना धोका, कैसा है यह पागलपन
कैसे भूल गये तुम यह प्रकृति तुम्हे है देते जीवन
समझो इस बात को प्रकृति है हमारी माँ समान
प्रदूषण से रक्षा करके तुम इसे दो सम्मान।

कवि योगेश कुमार सिंह कहते हैं कि, हरियाली खत्म हो जाने की वजह से छाँव कहीं भी नहीं रही है। हरे मैदान अब शहर बन रहे हैं, और शहर कंक्रीट के जंगल बन रहे हैं। जिस तरह मरघट पर हरियाली नहीं पनपती वैसे ही इन कंक्रीटों के जंगलो में खुशहाली नहीं होती। आगे कवि कहता है कि, प्रकृति ही हमारा जीवन है। तुम इसे कैसे भूल रहे हो। तुम्हारा भूलना पागलपन है। प्रकृति हमारी माँ समान है तुम इसका सम्मान करो। इसे प्रदूषण से रोको। बहुत अच्छे शब्दों में योगेश कुमार सिंह प्रकृति प्रदूषण रोकने और प्रकृति की माँ को सम्मान देने की बात कही है।

ऐसी बहुत सारी हिंदी की कविताएँ हैं जिसमें पर्यावरण संचेतना आई है। आज हमारे सामने सबसे बड़ी समस्या उभर कर आई है, वह पर्यावरण की है। और इसका चित्रण हिंदी साहित्य में हमें बड़ी मात्रा में मिल रहा है। संवेदनशील, सर्जनशील, कवि लेखक इस समस्या का कारण और हल बखुबी से बता रहे हैं। हिंदी की सभी विधाओं में इसका चित्रण हो रहा है।

हिंदी कविताओं में चित्रित वृद्ध विमर्श

शोधछात्र- सागर रघुनाथ कांबळे
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

सारांश:-

वृद्ध के जीवन पर जब हम चर्चा शुरू करते हैं तो सबसे पहला सवाल दिमाग में आता है- जिस व्यक्ति ने यौवन से बुढ़ापे की सीमा तक अपने अचल परिक्षम से घर-परिवार और समाज की सेवा की है, वह उम्र के पड़ाव पर इतना अकेला क्यों हो जाता है? उसे दूर क्यों कर दिया जाता है? उसे अपना बाकी जीवन कठिन क्यों लगने लगता है?

वृद्धावस्था का एहसास व्यक्ति को तब महसूस होने लगता है, जब वह अनुपयोगी समझा जाता है, और वह एहसास होते ही उसके गतिशील जीवन को एक धक्का सा लगता है। उसकी मानसिकता में भयंकर बदलाव आ जाता है। हताशा उसे घेर लेती है। अपने ही घर परिवार में परायेपन का एहसास उसकी काफी जिंदगी को बोझिल बना देता है। वह अपने ही घर-परिवार में घुटन महसूस करने लगता है। अपनों के द्वारा ही किया जानेवाला परायापन का एहसास उसके व्यक्तित्व को वजूद को चकनाचुर कर देता है इसी कारण वह समाचार पत्रों की हर पंक्ति पढ़ते हुए देखा जाता है, किसी सार्वजनिक स्थलों पर घंटों बैठे देखा जाता है, उसके चेहरे पर समाज की एक उपयोगी इकाई से गिरकर अनाधिकृत व्यक्ति बन जाने की पीड़ा सदैव झलकती है। उसके व्यक्तित्व के विघटन का दौर शुरू हो जाता है।

मूल शब्द:- जो अपनी युवा विशेषतः प्रौढ़ावस्था पार कर चुका हो।

भूमिका:-

वृद्ध व्यक्तियों को एक श्रेणी के रूप में देखा जाता है, परंतु यह श्रेणी समरूपी श्रेणी नहीं है, इसमें विविधताएँ परिलक्षित होती हैं। आयु के आधार पर यद्यपि 60 वर्ष के ऊपर के सभी व्यक्तियों को वृद्ध माना जाता है, परंतु इनमें अंतर्निहित सामान्यतः आयु के आधार पर वृद्धों का वर्गीकरण 60+70+80 आयुवर्ग के रूप में किया जा सकता है। लैंगिक के आधार पर वृद्धों का वर्गीकरण पुरुष वृद्ध एवं नारी वृद्ध के रूप में किया जा सकता है। यह अपने जीवन मूल्य, सामाजिक परिस्थिति आदि में भिन्न होने के कारण स्पष्ट रूप से अलग श्रेणी का निर्माण करते हैं। इसी प्रकार नगरीय एवं ग्रामीण वृद्धों के रूप में भी वृद्धों में भी बाँटा जाता है।

मनुष्य समूह में रहनेवाला प्राणी है। वह ज्यादा देर तक अकेला नहीं रह सकता है। एकाकीपन उसे कमजोर बना देता है। बढ़ती उम्र के कारण वृद्ध लोगों से युवावर्ग दूर होने लगता है। बुजुर्गों को केवल पिछली यादों के सहारे ही जीवन जीना पड़ता है। वे अपना अनुभव अपने बच्चों में बाँटना चाहते हैं। लेकिन बच्चों के पास इसके लिए फुरसत नहीं है। आज की हिंदी कविता में इसी एकाकीपण को प्रस्तुत किया है।

मूल शब्द 'विमर्श':-

अंग्रेजी के 'डिस्कोर्स' शब्द का हिंदी प्रतिरूप है- 'विमर्श'। किस बार्कर ने इनको परिभाषित किया है- "विमर्श, ज्ञान को वस्तुओं का बोधगम्य तरीके से परिकल्पना करते हैं, संरचना करते हैं, निर्माण करते हैं। वृद्धों के जीवन से जुड़े हुए महत्वपूर्ण पहलुओं की चर्चा, विचार-विनिमय के माध्यम से वृद्धों के जीवन-संघर्ष एवं अस्तित्व पर विचार करना ही 'वृद्ध-विमर्श' है।

हिंदी कविताओं में वृद्ध चित्रण:-

माता-पिता बुढ़ापे में अपनी संतानों से सहारा चाहते हैं। लेकिन आज युवक पाश्चात्य विचारधारा से प्रभावित होकर हर प्रकार स्वातंत्र्य चाहते हैं। वह पढाई करके अपने माता-पिता को गवार या अनपढ़ मानते हैं। आज का युवक नोकरी के लिए घर से बाहर जाता है। वही अपने बीबी बच्चे के साथ मजे में रहता है। शहर के माहौल में रहने के कारण वह गांव में रहनेवाले माता-पिता की जिम्मेदारी को भूल ही जाता है। गाँव में रहनेवाले अपने वृद्ध माता-पिता के पास जाना ही छोड़ देता है। घर में उनकी व्यवस्था न होने के कारण और गांव जाने असमर्थ होने की वजह से वह उन्हें वृद्धाश्रम रखता है। वर्तमान युग का दिल दहलाना वाला सच जयप्रकाश कर्दन अपने कविताओं के माध्यम से व्यक्त करते हैं।

शहर की हवा लगने के बाद व्यक्ति में बदलाव होता है। उसके रहने के रंग-ढंग बदल जाते हैं। उनका जीवन बदल जाता है। संतान अपने वृद्ध माता-पिता को अपने शहर की चमकली दुनिया से दूर ही रखने तथा उन्हें अपने साथ शहर ले जाने को टालते रहते हैं। 'कलिया की मौत' कविता में जयप्रकाश कर्दन जी ने इस सत्य पर प्रकाश डाला है।

“शहर में रहने लगा शादी भी उनकी हो गयी
नव-संस्कारों की जकड में जिंदगी भी खो गयी।
परिचय नए बनते गए दु नयानयी बढ़ती गयी।
हर महीने शूँरू में फिर देर में जाने लगा।
धीरे-धीरे माँ से मिलना भी कम होने लगा।
साथ चलने के लिए माँ ने कहा जब भी कभी
टाल देता कोई ना कोई बुढ़ापा कर तभी।”

प्रस्तुत कविता में कर्दम ने मनुष्य के बदलते हुए जीवन पर प्रकाश डाला है। जिन माता-पिता ने हमें इस मुकाम तक पहुँचने के लिए काबील बनाया। उन्हें ही अपनी जिंदगी से दूर करते हैं। शहर की भागदौड़ में इतना व्यस्त रहता है कि, अपने आप को ही इस प्रवृत्ति में डाल देता है।

भले ही वृद्धों के लिए अनेक नियम एवं प्रावधान बनाएँ हैं फिर भी वृद्ध उपेक्षित ही है इस सत्य को नकारा नहीं जा सकता। वृद्धाश्रम कुकुमत्ता की तरह चनच रहे हैं। वृद्धावस्था का वास्तव चित्रण रामधारी सिंह दिनकर ने अपनी कविता ‘जवानी और बुढ़ापा’ में इस प्रकार किया है-

“जो जवानी में नहीं रोया तुझे बर्बर कहने
जो बुढ़ापे में न हँसता है, मनुज वह मुख हैं
जब मैं था नवयुवक वृद्ध शिक्षक थे मेरे
भुतकाल की कथा गुठ बदलते थे वे
मैं पढ़ने को नहीं वृद्ध होने जाता था,
आग बुझाकर यितल मुझे बनाते थे वे
पर अब मैं बुढ़ा हूँ शिक्षक नौजवान है
उन्हें देख बिन सोयी वहीन अगाना हूँ मैं
भूत नहीं अब परिचय पाने को भविष्य का
यौवन के विद्या मंदिर में जाता हूँ मैं।

‘रामधारी सिंह दिनकर’ जी ने वृद्धावस्था में व्यक्ति को अकेलेपन, संयास, भय और असुरक्षा आदि को इस कविता में दर्शाया है।

आज की हिंदी कविता में बुजुर्गों के एकाकीपन के उपर कविताएँ लिखी जाने लगी है। महेश्वरी कणेरी अपनी ‘हमारे बुजुर्ग’ इस कविता में कहती हैं-

“बहुत कुछ कहने का मन करता है
पर सुनने वाला कोई नहीं
नितांत अकेला खालीपन लिए
सफर बोझिल सा लगता है।”

इस तरह बूढ़े लोगों की एकाकीपन की समस्या को यहाँ चित्रित किया गया है। हम थोड़ा ध्यान देकर देखे तो रास्ते पर हो या पार्क में हो वृद्ध व्यक्ति अपने दुःखों को एक दु सरे को बताकर मन हलका करने लगते दिखाई देते हैं। किसी तरह से जीवन के इस अंतिम पड़ाव में एकाकीपन निराश होने से बचना चाहते हैं। ‘आधुनिक’ इस कविता में कवि संजय वर्मा लिखते हैं-

बुजुर्गों का आशिर्वाद/सलाह/अनुबद पर लगा अंग
भाग-दौड़ भरी दु नियामें उनके पास बैठने का समय कहाँ।

गुमसुमसे बैठे पार्क में ओर अकेले नाते धार्मिक स्थान अब क्यों क्या जिंदगी आधुनिक हो गई।”

हम जैसे-जैसे आधुनिक होते चले गए वैसे-वैसे हम अपनी जिम्मेदारियों को भूलने लगे हैं। वृद्धों के प्रति संवेदना शून्य होते चले जा रहे हैं।

सारांश:-

इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता में वृद्ध विमर्श पर चर्चा जोर पकड़ने लगी है। इन कविताओं के माध्यम से बुजुर्गों के समस्याओं को समाज के सामने रखने का प्रयास किया है। बच्चों का माता-पिता के प्रति जो कर्तव्य है उसके प्रति उन्हें सजग किया गया है।

निष्कर्ष:-

आज वर्तमान समाज में वृद्ध लोगों की समस्या बड़ी मात्रा में दिखाई देती है। आज की संतान शिक्षा प्राप्त करके अर्थात्जन के लिए नए नौकरी के लिए अपने घर से तथा गाँव से दूर चला जाता है। गाँव में रहनेवाले अपने माता-पिता को भूल जाता है। प्रस्तुत उपर्युक्त कविताओं में वृद्धों की इस समस्या पर प्रकाश डाला है।

संदर्भग्रंथ:-

1. जयप्रकाश कर्दम- गुंगानहीं था मैं, पृष्ठ 46.
2. Kavita-sanjrh.blogspotin/2009/03/blog.post.html.
3. Webunia.com./hindi-poems/poem-11508250076.

आधुनिक हिंदी साहित्य में पर्यावरण संचेतना - अभिमन्यु अनंत का उपन्यास 'अपना मन उपवन' के संदर्भ में

सौ. विद्या शामराव चौगले

एम.ए.बी.एड., नेट सेट पीएच.डी (अपीअर)

शिवाजी विश्व विद्यालय, कोल्हापुर

पर्यावरण शब्द परि + आवरण के योग से बना है। अर्थात् चारों तरफ का आवरण। अर्थात् हमारे आस पास चारो जो दिखाई देता है वह पर्यावरण ही है। जिसमें श्वास लेते हैं। इसमें हमारे आस-पास के प्राकृतिक और भौतिक सभी घटकों का समावेश होता है। जैसे वायु, जल, आकाश, पृथ्वी, सूर्य पेड़-पौधे, जीव-जंतू, विभिन्न प्राणी और हम पर्यावरण के ही तो घटक हैं। अर्थात् पर्यावरण का अर्थ हमारे आस-पास की सृष्टि तथा प्रकृति।

प्रकृति का हर भाषा के साहित्य में विभिन्न प्रकार से चित्रण होता रहा है। प्राचीन काल से ही साहित्य में प्राकृतिक सुषमा का वर्णन होता रहा है। जगत् के प्रथम काव्य की निर्मिती भी आदि कवि वाल्मीकी के प्रकृति वर्णन से हुई है। और आज तक प्रकृति साहित्य का अभिन्न अंग रही है। महाकवि तुलसीदासजी के रामचरित मानस में भी प्रकृति वर्णन दिखाई देता है। 'तुलसीदास ने रामचरित मानस' में लक्ष्मण और सीता को वृक्षारोपन करते हुए दिखाया है।¹ अर्थात् उन्होंने इस तरह प्रकृति के जतन का ही संदेश दिया है। चार सौ से अधिक वर्ष पूर्व महाकवि तुलसीदास जी ने आज के प्राकृतिक संकट की पदचाप सुनी थी। आज जिस वेग के साथ पेड़ों की कटाई तथा वनों का विनाश हो रहा है और उसके फलस्वरूप विश्व के सामने खड़े यक्षप्रश्न तथा संकट में आई जीवनसृष्टि इसका एहसास उन्हें हुआ था। तुलसीदास जी ने इस संकट से बचने के लिए और वृक्ष का महत्व समझाने के लिए ही इस प्रसंग की योजना की होगी।

महाकवि तुलसीदास के आदर्श का अनुकरण करते हुए तथा लोकमंगल की कामना करते हुए विश्व मानव सभ्यता के प्रति जागरूक साहित्यकार अपने साहित्य में पर्यावरण संचेतना का समावेश कर धरती माँ को बचाने के उपाय भी दर्ज कर रहे हैं। उनमें से एक अभिमन्यु अनंत बहुत ही हल्के ढंग से और संवेदनशीलता के साथ हर एक व्यक्ती को प्रकृति संरक्षण और जीवन की ओर ले जाते हैं। एक व्यक्ती अपने सदाचरण से किस तरह लोगों के आचरण में बदलाव ला सकता है। इसका सबसे अच्छा उदाहरण उपन्यास का पात्र रामचरण हैं।

मैरिशिस के प्रसिद्ध कथाकार जिन्हें 'लघु भारत' के नाम से जाना जाता है अभिमन्यु अनंत जी का उपन्यास 'अपना मन उपवन' पर्यावरण समस्या की ओर निर्देश करता हुआ उससे बचने के उपायों को भी पेश करता है। हमारे जीवन पद्धति के दो महत्वपूर्ण आधार होते हैं एक हमारी श्रद्धा, आस्था परंपरा तथा विश्वास और दुसरा वैज्ञानिकता का अवलंब कर विकास। इन दोनों का वरण एक मर्यादा तक करना आवश्यक होता है। हम अगर हमारे पुराने विचारों आस्थाओं परंपराओं से चिपके रहे तो पिछड़े अप्रगत रहेंगे और अगर इनका पूर्णतः से त्याग कर केवल वैज्ञानिक सोच के आधार पर विकास के पिछे आंधी दौड़ लगाते रहे तो यह विकास विनाश में बदल जाएगा। प्रकृति के संबंध में कुछ परंपराओं, श्रद्धाओं का निर्माण मनुष्य के हित में ही किया गया है। जिससे प्रकृति की सुरक्षा हो। ऐसी परंपराओं अस्थाओं का पालन करने से प्रकृति की सुरक्षा बनी रहती है और उसमें मनुष्य जीवन की सुरक्षा भी निहित है।

हमारे धर्म संस्कृति में पेड़ों को देवता तथा सखा माना गया है संत तुकाराम कहते हैं 'वृक्षवल्ली आम्हां सोयरे' जलदेवता, वायुदेवता, धरती को माता मानकर पुजना, गो - माता, सूर्यदेवता आदि के प्रति पुज्यभाव जगाकर इनका अस्तित्व बनाए रखने का ही उद्देश है। क्या हम किसी देवता की पुजा कर उन्हें काट सकते हैं? या फिर उनपर गंदगी फेंक सकते हैं? तो फिर वृक्षों की पुजा कर उन्हें हम बेरहमी से कैसे काट सकते हैं, जलदेवता में कैसे गंदगी फेंक सकते हैं। राचरण धरती माता के प्रति समर्पण भाव रखकर प्रकृति परायण भक्त के रूप में सामने आता है। जो विभिन्न पेड़-पौधों को लगाकर उनका जतन करता दिखाई देता है।

रामचरण की प्रेमिका और माँ के मृत्यु के बाद रामचरण ने पेड़-पौधों को ही अपना परिवार माना। वह दूर पहाड़ों से फूलों और फलों के पौधे लाकर अपने घर के पास वाली जगह में लगाता है। कुछ कलमी पौधे भी लगाए हैं जो अब पेड़ बन गए हैं। रामचरण को पहाड़ से पौधे खोज कर लाना और उन्हें अपनी बाग में सजाने से अलौकिक आनंद की प्राप्ति होती है। इस संदर्भ में रामचरण निशा से कहता है "इन फूल-पौधों को उगाकर उसका अलौकिक आनंद पाना कुछ और होता है।"² रामचरण उसके बाग में आए फूलों और पौधों को निशुल्क ही लोगों में बांटता है। उसका माना है कि ऐसा करने से लोगों के मन में प्रकृति के प्रति प्रेम पैदा होगा। उपन्यास के एक पात्र द्वार इस बारे में पुछने पर रामचरण बताता है। कि "लोगों में प्रकृति के प्रति आदर और प्यार पैदा करना।"³ उसका उद्देश है।

रामचरण छोटी-छोटी बातों में भी पर्यावरण के बारे में सोचता है । हमारी परंपराओं के अनुसार शादी-ब्याह के समय नवविवाहिता जोड़े को उपहार स्वरूप कुछ वस्तुएँ भेंट की जाती हैं जो अधिकतर कोंच आदि से बनी होती है । ऐसी चीजें टूट-फूट जा सकती हैं । जो उस नवविवाहिता दंपति के लिए अपकृण भी माना जा सकता है । रामचरण ऐसे समय बंद लिफाफे के साथ पौधों का गमला भेंट करना अधिक उचित समझता है । जे उसके बगीचे से होते हैं । उसके साथ एक कार्ड भी छोड़ आता है जसमें लिखा होता है " इन पौधों की तरह तुम फूलो – फलो । हमेशा हरे-भरे रहो । शीतलता और खुशबु लिए राहो ।"⁴ रामचरण छोटी – छोटी बातों में प्रकृति के प्रति आस्था दिखाता है । नश्वर प्लास्टिक ने तो धरती की सुंदरता को बदसुरती में बदल दिया है । रामचरण प्लास्टिक के बजाय प्राकृतिक चीजों का घर की सजावट के लिए उपयोग करने के लिए कहता है " लोग अपने घरों को प्लास्टिक और कागज के फूलों से न सजाकर प्रकृति के दिए तोहफे से सजाए ।"⁵

उपन्यास में रामचरण पेड़-पौधे लगाने के साथ बड़े कष्ट से लगाए और जतन किए पेड़ों को काटने से भी रोकने का प्रयास करता है । गोपी महतों के दादा ने मॉरीशस से एक आम का पौधा लाकर आगन में लगा दिया था । दादा ने उस पौधे को लाते समय समुद्र की यात्रा में स्वयं प्यासा रहकर उस पौधे को पानी दिया और लाकर घर के पास लगाया । अब जबवह विशाल वृक्ष बना है तब गोपी महतों का बेटा उसे काटने चला है । तब रामचरण इन सब बातों की याद दिलाकर उसे वह पेड़ काटने से रोकने का प्रयास करता है । वह गोपी के बेटे से कहता है, "जीवन-भर तुम्हारे पुरखे और तुम भी इसकी छाया में खेलते रहे, इसके फल खाते रहे । पूजा-पाठ में इसके पत्ते और लकड़ियों का उपयोग करते रहे और आज तुम इतनी बेरहमी से इसे काट रहे हो ।"⁶ आज जिस गति से प्रकृति का विनाश हो रहा है और प्राकृतिक सुषमा को जिस तरह से तहस-नहस किया जा रहा है इससे लेखक बहुत ही दुःखी हैं । पेड़ों की अधाधुंद कटाई, वनों-उपवनों को काटकर वहाँ पर शहर तथा कारखानों का निर्माण इससे धरती एक दिन सिमेंट कोंक्रीट का जंगल बन जाएगी । लेखक इस चिंता को रामचरण के माध्यम से व्यक्त करते हैं, "जिस प्राकृतिक सुषमा के कारण विश्व-भर के लोग हमारे देश को धरती का स्वर्ग कहते रहे हैं, आज वह कुदरती, मंजर से महरूम होता जा रहा है ।.....नदी, समंदर, पहाड़ हर जगह के प्राकृतिक सौंदर्य तहस-नहस करके फँकट्टी और होटल खड़े किए जा रहे हैं ।"⁷ ऐसे विनाश से प्रकृति को बचाने के लिए लोगों के मन में जागृती निर्माण करना आवश्यक है ।

रामचरण धरती पर हरयाली बनाए रखने के लिए सतत प्रयासरत हैं । उसके अनुसार अगर पेड़ों को काटने से मैं रोक नहीं सकता लेकिन कुछ पौधों को लगाकर उन्हें सुरक्षितता के साथ बढ़ाया तो जा सकता है । जिससे धरती पर पेड़ों की संख्या बनी रहे । रामचरण कहता है "पाँच पेड़ों को गिराए जाने पर मैं लोगों से दो नए पेड़ खड़े तो करवा सकता हूँ ।"⁸ मनुष्य की पेड़ों के प्रति लापरवाही के साथ कुदरती आपदाओं से भी धरती पर से पेड़ों का अछादन कम हो रहा है । अगर ऐसा ही होता रहा तो एक दिन धरती पर से पेड़ नष्ट हो जाएंगे तो क्या मनुष्य जीवन रहेगा ? इसके लिए हर एक को पौधे लगाकर उन्हें जतन करने की आदत डालनी होगी । "अगर लोगों में अपने आंगनों को पेड़-पौधों से सजाने की आदत न बनी तो कल हमारा यह सुंदर व्दीप कंक्रीट और पत्थरों का शहर बनकर रह जाएगा ।"⁹

प्रकृति हमारे जीवन का महत्वपूर्ण हिस्सा है अपितु हम प्रकृति के एक छोटे से घटक हैं अगर हम इस सुंदर प्रकृति को अपने दोनों हाथों से नष्ट करेंगे तो उसके साथ हम भी नष्ट हो जाएंगे । प्रकृति के बिना मानव जीवन की कल्पना भी नहीं की जा सकती । रामचरण कहता है "अगर भगवान ने धरती पर पेड़-पौधे, नदी-नाले, पहाड़ और वन-उपवन नहीं दिए होते तो क्या इस वसुंधरा पर मानव का जी पाना संभव होता?"¹⁰ भगवान का प्रिय निर्माण मानव रहा है और उसके सुखमय जीवन के लिए ही उसने प्रकृति की रचना की है । लेकिन मानव अपनी हवस तथा लालच के कारण इसे नष्ट कर अपना जीवन दुःखमय बनाने पर तुला है । रामचरण इस पर्यावरण विनाश और प्रदुषण को रोकने के लिए महान धर्म ग्रंथों की भी याद दिलाता है, हमारे महान ग्रंथों में कहा गया है कि हमें धरती की रक्षा करनी चाहिए । वातावरण को प्रदुषित होने से रोकना चाहिए । हमें चाहिए कि हम जहरिल तत्वों का विस्तार करने से अपने को रोके, अनुसंधानों और वैज्ञानिक प्रयोगों का विनाश का साधन न बनाएँ ।"¹¹ रामचरण पर्यावरण संरक्षण के साथ वैज्ञानिक अनुसंधान, विभिन्न अण्वस्त्रों का निर्माण और उनसे निर्माण होनेवाला धोका इसके बारे में भी चिंता व्यक्त करता है । "ये सारे अणु-वस्त्र आदमी की रक्षा कर पाएँगे या वक्त से पहले प्रलय लाकर रहेंगे ?"¹²

प्रकृति के प्रति इस तरह गैर जिम्मेदार वर्तन दिखाने से प्राकृतिक आपदाओं का सामना करना पड़ता है जो कहीं पर भी आ सकती हैं । उपन्यास के एक अन्य पात्र गोपी महतों द्वारा लेखक ने इस चिंता को दर्ज किया है, "जहाँ कभी बर्फ नहीं गिरती वहाँ बर्फ गिर रही है । जहाँ आंधी-तुफान नहीं देखे गए थे वहाँ के लोगों ने आंधी-तुफान में घर भी गवाएँ, जाने गवाई । कहीं भूकंप तो कहीं बाढ़, कहीं सूखा, कहीं महामारी, कहीं ज्वालामुखी तो कहीं कुछ...."¹³ मनुष्य के हस्तक्षेप के कारण प्रकृति के चक्र में बदलाव आया है जिससे इन

आपदाओं की अनियमितता बढ़ी है । एक तरह से मनुष्य जो गलत कर रहा है उसका प्रकृति प्राकृतिक आदाओं के रूप में जवाब दे रही है । रामचरण इसे मानव और प्रकृति के बीच का टकराव तथा संघर्ष मानता है, “यह मूल्यों का टकराव है । आधुनिकता और प्रगति के नाम पर और मानवीय मान्यताओं और प्रकृति के बीच का टकराव है.....”¹⁴ इतना होने पर भी रामचरण मानव जाती से एक अलग ही इतिहास लिखा जाने का विश्वास करता है, वह प्रकृति को फिर से हरा-भरा करने का स्वप्न देखता है और अगली पिढी को प्रेरणा देते हुए कहता है, “हमारे बाद तुम लोग स्मशान को फिर हरे-भरे खेतों में बदलागे और रेगिस्तान में फुलवारी उगाओगे । इतिहास का यह अलग अध्याय समय नहीं लिखेगा, तुम लोग लिखोगे ।”¹⁵

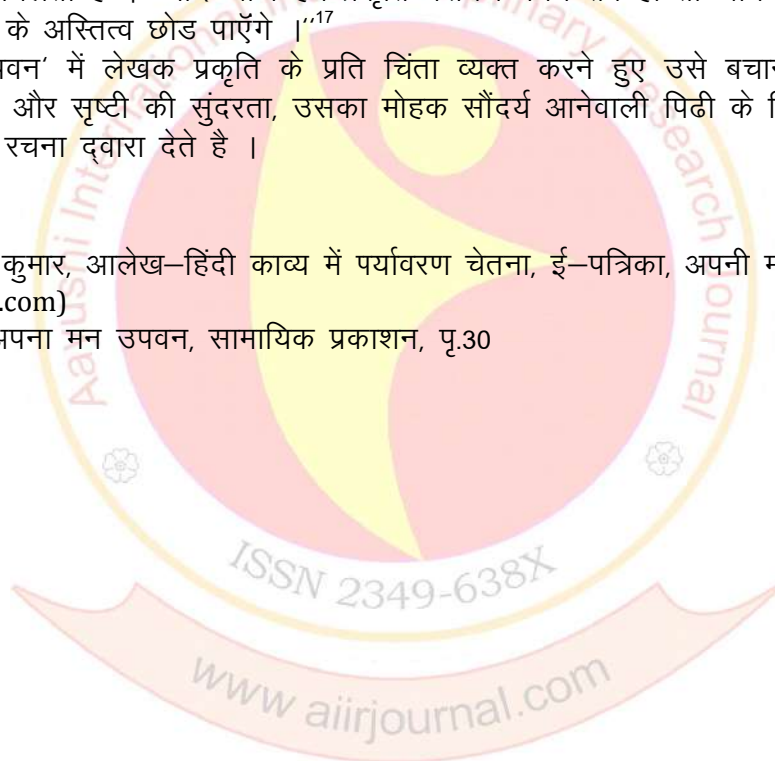
रामचरण ने प्रकृति की रक्षा के लिए स्वयं को समर्पित किया है और इससे उसे जो आनंद मिलता है उसका मूल्य नहीं किया जा सकता । निशा इस बारे में रामचरण से कहती हैं, “नाना तुमने पर्यावरण की रक्षा के लिए अपने को इसलिए समर्पित किया, क्यों कि लोग प्रकृति को मिटाने में लगे हैं । पेड़-पौधे उगाकर, लोगों में उन्हें बोटकर, तुम जो खुशी पाते हो, उसका मूल्य कोई नहीं लगा सकता ।”¹⁶

रामचरण के समान अगर हर व्यक्ति प्रकृति के प्रति समर्पित भाव रखकर कार्य करे तो धरती को फिर से हरा-भरा करने में देर नहीं लगेगी । ‘अपना मन उपवन’ उपन्यास के पात्र रामचरण, निशा अरविंद, रोजलीन, गोपी महतो, धर्मा आदि प्रकृति परायण पात्र हैं । उनके जैसा हर एक को प्रकृति परायण बनने का संदेश इन पात्रों द्वारा मिलता है । “यदि आज हम प्रकृति परायण बनेंगे तब ही तो आने वाली पीढ़ियों के लिए मनभावन दृश्य, सुंदरता के अस्तित्व छोड़ पाएँगे ।”¹⁷

‘अपना मन उपवन’ में लेखक प्रकृति के प्रति चिंता व्यक्त करने हुए उसे बचाने के कई सीधे-साधे उपयों को दर्ज करते हैं और सृष्टी की सुंदरता, उसका मोहक सौंदर्य आनेवाली पिढी के लिए भी सुरक्षित रखने का उच्चतम संदेश इस रचना द्वारा देते हैं ।

संदर्भ :

1. डॉ.सिंधवी राजेंद्र कुमार, आलेख-हिंदी काव्य में पर्यावरण चेतना, ई-पत्रिका, अपनी माटी (www.apnimati.com)
2. अभिमन्यू अनंत, अपना मन उपवन, सामायिक प्रकाशन, पृ.30
3. वही पृ.140
4. वही पृ.66
5. वही पृ.141
6. वही पृ.102
7. वही पृ.140-140
8. वही पृ.141
9. वही पृ.141
10. वही पृ.102
11. वही पृ.184-185
12. वही पृ.313
13. वही पृ.184
14. वही पृ.299
15. वही पृ.313
16. अभिमन्यू अनंत, अपना मन उपवन पृ.152
17. अग्रवाल रश्मि, ‘पर्यावरण कितने जागरूक है हम’ प्रकाशन, निरूपमा प्रकाशन.

महिला सबलीकरण एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.आर.जी.पाटील

समाजशास्त्र

भोगावती महाविद्यालय कुरूकली

प्रस्तावना-

इ.स.१९५० मध्ये भारताने स्वीकारलेल्या राज्य घटनेत महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क, समान संधी, समान दर्जा देण्यात आला. यामध्ये शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व धार्मिक अशा सर्व क्षेत्रांचा समावेश होतो. मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रातील महिलांच्या प्रवेशास विरोध झालेला होता. भारतातील स्त्रियांचे एकूण प्रमाण जवळपास ५० टक्के असूनही महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न झालेले नाहीत ही बाब चिंत्नीय आहे.

ग्रामीण विभागात तर निरक्षरता रूढीचे प्राबल्य संयुक्त कुटूंब पद्धती यामुळे महिलांना दुय्यम दर्जा दिला जातो. अशा स्थितीत महिलांना त्यांचे राजकीय व आर्थिक हक्क प्राप्त करून देऊन देशाच्या विकासात सहभागी करून घेण्यात पंचायतराज्य हे सर्वात प्रभावी साधन आहे.

उद्दीष्टे

१. भारतातील महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
२. पंचायत राज्यातील महिलांच्या आरक्षणाचा अभ्यास करणे.
३. सबलीकरणामुळे महिलांना झालेल्या लाभांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माहितीचे संकलन करण्यासाठी दुय्यम स्रोत म्हणून पुस्तके, ग्रंथ, नियतकालिके यांचा आधार घेऊन वर्णनात्मक पद्धतीने माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले.

माहितीचे विश्लेषण -

अभ्यास विषयाच्या उद्दिष्ट्यानुसार माहितीचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे -

महिला सबलीकरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी -

स्वातंत्र्यानंतर लोकशाहीला बळकटी देण्यासाठी व ख-या अर्थाने विकेंद्रित करण्यासाठी पंचायतराज्य व्यवस्था स्वीकारण्यात आल्या. लोकशाहीमध्ये समाजातील सर्व महिला व दुर्बल घटकांना सहभागी करून घेणे आवश्यक असते. लोकसंख्येच्या ५० टक्के असणा-या स्त्रियांचा पंचायत राज्यातील सहभाग अत्यंत नगण्य होता. लोकसहभागाबद्दल त्या निरुत्साही होत्या भारतात महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रीया मोठ्या प्रमाणात सहभागी झालेल्या दिसून येतात. पण स्वातंत्र्यानंतर मात्र घराचा उंबरडा ओलांडून सामाजिक कामात सहभागी होण्याचा प्रयत्न ग्रामीण स्त्रीयांनी फारसा केला नाही.

गावच्या, तालुक्याच्या व जिल्ह्याच्या राजकारणात स्त्रीयांनी सहभागी झाले पाहिजे हे ओळखून बलवंतराव मेहता समितीने पंचायती संस्थावर दोन स्त्रिया नियुक्त करण्याची शिफारस केली. आणि महाराष्ट्रात ती लागू केली पण बहुतेक वेळा नियुक्त केलेल्या स्त्रिया बैठकांना हजर रहात नसत पण स्त्रियांच्या सहभागाबद्दल अनास्था समाजामध्ये व स्त्रीयामध्ये कायम राहिली.

इ. स. १९७५ पासून या परिस्थितीत हळुहळु बदल होऊ लागला. नैरोबी येथे झालेल्या पहिल्या जागतिक महिला परिषदेत महिलांच्या राजकीय व आर्थिक हक्कांसंदर्भात ठराव संमत करण्यात आला. महिलांनी राजकीय क्षेत्रात सहभागी होण्यास निर्माण केले जाणारे अडथळे सर्बधित देशांनी दूर करावे असे आवाहन करणेत आले. १९७५ हे वर्ष संयुक्त राष्ट्र संघाचे "महिला वर्ष" म्हणून जाहिर केले. १९७५ ते १९८५ या महिला दशकाच्या स्त्री विषयक चर्चेला, स्त्रीयांसंबंधी संशोधनाला चालना मिळाली. वीणा मुझुमदार यांनी याच वर्षी महिलांचा दर्जा या विषयावर संशोधन केले. या अहवालामुळे स्त्रीयांसंबंधीचे अतिशय विदारक चित्र पुढे आले यातून स्त्रीचळवळ, स्त्री संघटनांचा विस्तार हळुहळु वाढत गेला.

इ. स. १८ डिसेंबर १९७९ मध्ये राष्ट्रसंघाच्या सर्व सभेने संमत केलेल्या प्रस्तावानुसार महिलांच्या संदर्भात आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती लिंगभेदाच्या आधारे केला जाणारा भेदभाव अमान्य करण्यात आला त्यामुळे या विधेयकाला आंतरराष्ट्रीय महिला विधेयक असे म्हटलेले आहे. या भेदभावामुळे महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात व निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत मर्यादा येत होत्या, त्यांचे मुलभूत स्वातंत्र्यच नाकारलेले होते म्हणून हा भेद नष्ट करून समान संधी समान दर्जा व समान सहभाग मिळवण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची नितांत गरज आहे.

भारतातील महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाची सुरवात ख-या अर्थाने स्वातंत्र्य लढयाच्या काळातच झालेली दिसून येते. सरोजिनी नायडू, कमला नेहरू, विलयाजक्ष्मी पंडित या सारख्या महिलांनी स्वातंत्र्यलढयाची जबाबदारी स्वीकारलेली होती. बडया राजकीय नेत्यांच्या अटकेनंतर ब्रिटीश सत्तेविरुद्धचा संघर्ष पुढे सुरू ठेवण्यात त्या यशस्वी झाल्या. यामुळे सक्रिय राजकारणात सहभागी होण्याची प्रेरणाच भारतीय महिलांना मिळाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ही सुचेता कृपलानी, पदमजा नायडू या सारख्या महिलांनी राजकीय दृष्ट्या महत्वाच्या जबाबदा-या पार पाडल्या परंतु सर्वापेक्षा भारतातील महिला सक्षमीकरणास मिळविलेली प्रेरणा म्हणजे कै. इंदिरा गांधींची जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही देशाच्या पंतप्रधान म्हणून गाजलेली कारकिर्द होय. यामुळे भारतीय महिला या प्रशासनात अचूक निर्णय घेण्याची क्षमता व नेतृत्व यामध्ये पुरुषापेक्षा कमी नाहीत हे सिध्द झाले. याच काळात इस्त्रायल मध्ये गोल्ड मायर व इंग्लंड मध्ये मार्गरेट थॅचर या महिला पंतप्रधानांनी बजावलेल्या कामगिरीमुळे महिला सक्षमीकरणास आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली.

पंचायत राज्यातील महिलांचे आरक्षण -

१९८५ साली नैरोबी येथे स्त्रियांच्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत स्त्री विषयाच्या दुरदर्शी तरतुदी स्वीकारण्यात आल्या त्याच वर्षी कर्नाटक राज्यात हेगडे सरकारने स्त्रीयांना आरक्षण देण्याची दुरुस्ती पंचायत कायद्यात केली. महाराष्ट्रात १९८४ साली प्रायार्थ पी. बी. पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली पंचायतराज्य मूल्यमापन समितीने पंचायतीमध्ये २५% आरक्षण देण्याची शिफारस करण्यात आली.

१९८८ साली पंतप्रधान राजीव गांधीच्या नेतृत्वाखाली भारत सरकारने राष्ट्रीय दुरगामी योजनेचा मसुदा तयार केला. त्यात पंचायतराज्य संस्थामध्ये ३३% जागांवर स्त्रीयांची नेमणूक करावी असे सुचवण्यात आले. पुढे २४ डिसेंबर १९९२ ला भारतीय संसदेने राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीने हे विधेयक ७३व्या घटना दुरुस्ती कायदा म्हणून आमंलात आणले.

या कायद्याने स्त्रीयांच्या अनेक तरतुदी बरोबरच या कायद्याने पंचायती संस्था मधील तीन स्तरावर (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हापरिषद) स्त्रीयांना ३३% राखीव जागा ठेवल्या त्यामुळे पहिल्यांदाच मोठ्या संख्येने स्त्रीया निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी झाल्या महाराष्ट्रात जवळपास एक लक्ष स्त्रीया ग्रामपंचायतीवर निवडून गेल्या. तर ९८ पंचायत समित्यात सभापती तर १० जिल्हापरिषदेचे अध्यक्षपद स्त्रीयांकडे आले होते.

आरक्षणाचे सकारात्मक परिणाम -

राखीव जागांच्या धोरणाचे सकारात्मक परिणामही झालेले आहे. पहिल्या निवडणुकीत स्त्री उमेदवार मिळणे अवघड होते. परंतु अलिकडे स्त्रीया ह्या स्वतः पुढे येऊन निवडणूका लढवू लागल्या आहेत. हळुहळू स्त्रीयांना आपल्या कर्तव्याची जाणीव होऊ लागली आणि त्या अधिक आत्मविश्वासाने काम करताना दिसतात त्या स्त्रीयांचे प्रश्न आत्मविश्वासाने मांडतात. शिक्षणाचा प्रश्न असो नळपाणी योजना अस्वच्छता कुपोषण रोगराई इत्यादी समस्या स्त्रीयांनाच जाणवतात ग्रामपंचायतीतील स्त्री सदस्यांच्या आग्रहामुळे नळपाणी योजना सुरू झाली तर काही ठिकाणी स्वच्छता मोहिम सुरू झाली. मुखई ग्रामपंचायतीतून निवडून आलेल्या मंगला अरोळकर या महिलेने गावांतील विरोधास न जुमानता जुगारबंदी व दारूबंदी केली. कोल्हापूर जिल्ह्यातील वाशी येथील पावतीबाई माळी यांनी दारूबंदीचा केलेला यशस्वी प्रयत्न सर्वश्रुत आहे.

नगरपालिका, महानगरपालिका, जिल्हापरिषद, पंचायत समित्या यामध्येही स्त्रीयांनी चांगली कामगिरी केलेली आहे. मुंबईच्या महापौर निर्मला सामंत प्रभावळकर यांनी महापौर पदाची सुत्रे हाती घेतल्यानंतर मुंबईतील दहशतवादाच्या पाश्र्वभूमीवर निर्भय मुंबई - निरामय मुंबई अशी घोषणा केली. प्रशासनात स्त्रीयांना समान वाटा राहिल असे स्पष्ट केलेले होते. तसेच खैरनारांनी जमीनदोस्त केलेली बेकायदेशीर बांधकामे पुन्हा उभी करू नयेत म्हणून प्रयत्न केले.

महिला सक्षमीकरणाची गरज -

ग्रामीण समाजातील महिलांची स्थिती अत्यंत दयनीय असते. आयुष्यभर आपल्या कुटुंबासाठी झटत असतात परंतु त्या आपल्या खाण्यापिण्याकडे आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात. प्रत्येक बाबतीत पतीची मान्यता घ्यावी लागते. कारण कुटुंबात असणारे स्थान दुय्यम आहे ही स्त्री पुरुषांच्यातील ही असमानता दूर करण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे.

संयुक्त कुटुंबात तिला फारसे अधिकार दिले जात नाहीत. कौटुंबिक सामाजिक धार्मिक आर्थिक बाबतीत पुरुषच निर्णय घेत असतात. म्हणून कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत तीचा सहभाग गावच्या कारभारात काम करण्यासाठी संधी दिली पाहिजे. पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये पुरुषाच्या हाती सत्ता केंद्रित झाल्यामुळे स्त्रीयांवर अन्याय अत्याचार केले जातात. अशा अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी स्त्रीयांना त्यांच्या स्त्रीशक्तीची जाणीव करून देऊन संघटीत करण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज आहे. तसेच ग्रामसभा व पंचायत राज्यातील तिचा सहभाग वाढविण्यासाठी पंचायत राज्य सक्षम करण्यासाठी स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणाची नितांत आवश्यकता असते.

सक्षमीकरणाचे महिलांना झालेले लाभ -

१. आपल्या समाजात मनमोकळेपणाने स्वतंत्ररित्या वावरण्यासाठी आपण साक्षर असले पाहिले अशी जाणीव निर्माण होऊ लागल्यामुळे महिला साक्षरता प्रमाणात वाढ झाली.
२. ग्रामीण स्त्रीयामधील आत्मविश्वासाची कमतरता व अपुरे ज्ञान हे त्यांच्या कर्तव्याच्या आड येते अशा परिस्थितीत आपण घराबाहेर पाऊल टाकून काही तरी करून दाखवावे ही जिदद, ईर्ष्या आणि धाडस तिच्यामध्ये निर्माण झाले.
३. महिलांना राजकिय सत्तेत आरक्षण मिळाल्यामुळे स्थानिक पातळीवरील राजकारणातील सहभाग व पुढाकार वाढल्यामुळे संघटीत अशी स्त्रीयांची राजकिय शक्ती निर्माण झाली त्यातून गावचे प्रश्न समजावून घेण्याच्या क्षमतांचा विकास झाला.
४. ग्रामपंचायतीमध्ये सदस्य ते सरपंच अशा पदावर स्त्रीयांची वाटचाल सुरू झाल्यामुळे नेतृत्वाची जाण निर्माण झाली.
५. "महिला बचत गटाच्या माध्यमातून" स्त्रीयांना पैसे साठविण्याची व बँकाच्या कामकाजाची माहिती होऊ लागली. त्यातून त्यांनी लघुउद्योग व कुटीरोद्योगास सुरवात केली त्यामुळे त्यांना पैसे मिळायला लागले त्यामुळे त्यांना घरामध्ये वेगळे स्थान निर्माण झाले त्यातून त्यांच्या दर्जात वाढ झाली.

निष्कर्ष -

अध्यास विषयाच्या संदर्भात संकलित माहितीच्या विश्लेषणाअंती निष्कर्ष आढळून आले ते पुढीलप्रमाणे -

महिला आरक्षणांमुळे स्त्रियांना पंचायत राज्यसंस्थामध्ये ३३% आरक्षण व राखीव जागा उपलब्ध नसत्या तर पंचायतराज्य पातळीवर त्यांचे नेतृत्व उदयाला आले नसते पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्था आर्थिक परावलंबन समाजाला स्त्रीयांना दुय्यम लेखनाचा दृष्टिकोन चारित्र्यहीनताव्दारे स्त्रीयांना बदनाम करण्याच्या प्रयत्न शिक्षणाची मर्यादित संधी हे सर्व अडथळे असल्यामुळेच स्त्रीयांच्या मधुन नेतृत्व उदयाला आले नाही त्यासाठी स्त्रियांना आरक्षण देण्याचा स्तुत्य निर्णय घेण्यात आला.

स्त्रीयांनी सक्षमपणे काम करावे यासाठी अनुकूल परिस्थिती उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी सरकारची समाजाची आणि कुटूंबाची आहे जोपर्यंत शिक्षणाचा प्रसार होत नाही. त्या आत्मनिर्भर होणार नाहीत. त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होत नाही तोपर्यंत त्या कार्यक्षमपणे काम करू शकणार नाहीत त्यासाठी सरकारने स्त्री शिक्षणाकडे व रोजगाराकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. तसेच स्त्रियांवर होणा-या अन्याय अत्याचारांना प्रतिबंध करणा-या कायद्याची कठोरपणे अंमलबजावणी केली पाहिजे.

संदर्भ -

१. प्रा. ए. वाय. कोंडेकर - ग्रामीण समाजशास्त्र
२. प्रा. डॉ. भारती पाटील - स्त्रीया: समाज आणि राजकारण

१९ व्या शतकाच्या महाराष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील विभिनत्व

प्रा. एस. वाय. पाटील

इतिहास विभाग प्रमुख,
भोगावती महाविद्यालय, कुरुक्ली

घोषवारा :

भारतीय संघराज्यातील महाराष्ट्र हे एक महत्वपूर्ण राज्य आहे. ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील आपले विभिनत्व महाराष्ट्राने निर्माण केले आहे व जपून ठेवले आहे. अशा या विभिनत्वाने नटलेल्या स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती १ मे १९६० रोजी भाषावार प्रांतरचनेच्या नुसार झाली. ब्रिटीशांनी १७७५-१८१८ या दरम्यान मराठ्यांशी ३ युद्धे केली व इ.स. १८१८ मध्ये मराठ्यांचे राज्य काबीज केले. सध्याच्या महाराष्ट्राचा विदर्भ आणि मराठवाडा सोडून इतर भाग ब्रिटीशांच्या प्रेसिडेन्सीचा एक भाग होता. बॉम्बे प्रेसिडेन्सीला मराठीत मुंबई इलाखा असे म्हणत. आजचे नागपूर, सातारा व कोल्हापूर हे त्या काळात विविध संस्थानिकांच्या ताब्यात होते. १८५३ साली नागपूर मध्य प्रांतात सामील करण्यात आले. मराठवाडा निजामांच्या अंमलाखाली राहिला. इंग्रजी राजवटीमुळे महाराष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनामध्ये बदल झाला. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये १९ व्या शतकाच्या महाराष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील विभिनत्वाचे गुंफन केले आहे.

प्रस्तावना :

१९ व्या शतकाला हे महाराष्ट्राच्या इतिहासात महत्वपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे. छ. शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले हिंदवी स्वराज्य १८१८ मध्ये दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांच्या अदुरदर्शी कारकिर्दीमुळे -हासाला गेले. महाराष्ट्रात घडून आलेल्या या राजकीय परिवर्तनाचे दुर्गामी परिणाम हे संपूर्ण भारतावर झाले. भारतात नव्या युगाची सुरुवात झाली. इंग्रजी राजवटीमुळे महाराष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनामध्ये बदल झाला. वर्ण व्यवस्था, जाती व्यवस्था, रुढी, प्रथा, परंपरा, चालिरीती यामध्ये बांधल्या गेलेल्या समाजाला पाश्चात्यांचे आधुनिक, वैज्ञानिक, प्रगत पुरोगामी, विचार महाराष्ट्राला अवगत झाले. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवनातील आधुनिक व प्रगत असणाऱ्या ब्रिटीशांचे विचार स्विकारल्या शिवाय महाराष्ट्रातील समाजाचा सर्वांगीण विकास होणार नाही याची जाणीव महाराष्ट्रातील नवशिक्षित मध्यम वर्गाला व समाज सुधारकांना झाली.

परिणामी जुन्या चालिरीती रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, जाती व्यवस्था इ. वर टिका होऊ लागली. यातूनच इंग्रजांच्या मदतीने महाराष्ट्रात समाज सुधारणांना सुरुवात झाली. त्यामुळे इंग्रजांचे अनुकरण करण्यास भारतीयांनी सुरुवात केली. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी चालवलेल्या सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक सुधारणांमध्ये भारतातील समाज सुधारकांनी सुद्धा सहभाग घेण्यास सुरुवात केली. थोडक्यात, महाराष्ट्रातील राजकीय सत्तेचा बदल झाला तो संपूर्ण हिंदुस्थानच्या इतिहासावर दुर्गामी परिणाम करणारा ठरला. यातूनच महाराष्ट्रामध्ये आधुनिक युगाची सुरुवात झाली. म्हणूनच १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीची महाराष्ट्रातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील आपले विभिनत्व महाराष्ट्राने निर्माण केले आहे

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्र :

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी भारताच्या इतिहासात राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवनात बदल झाले. कारण संपूर्ण हिंदुस्थानावर मराठ्यांची सत्ता होती. त्या मराठी सत्तेचा इंग्रजांनी १८१८ मध्ये पराभव केला.

६ जुन १६७४ रोजी छ. शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. शिवरायानंतर छत्रपती संभाजी महाराजांनी १६८०-१६८९ या काळात स्वराज्याची धुरा सांभाळली परंतु छ. संभाजीला मुघल सरदार शेख निजाम याने पकडले व ११ मार्च १६८९ रोजी त्यांची अमानुषपणे हत्या केली. यानंतर मुघल सम्राट औरंगजेबाच्या मृत्युपर्यंत २० फेब्रुवारी १७०७ पर्यंत मराठ्यांनी राजाराम व ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्याचे रक्षण केले.

मराठ्यांच्या यादवी युद्धामध्ये छ. संभाजी पुत्र शाहु यांनी ताराबाईंचा खेड येथे पराभव केला. त्यांनी सातारा येथे राजधानी निर्माण केली व ताराबाईंनी कोल्हापूर येथे दुसरी राजधानी निर्माण केली. अशाप्रकारे इ.स. १७०८ मध्ये मराठ्यांची दोन सत्ता केंद्र स्थापन झाली. छ. शाहुच्या काळात पेशव्यांनी आपल्या कर्तबगारीने संपूर्ण भारतावर आपले वर्चस्व निर्माण केले.

मराठेशाहीतील पेशव्यांचा उदय म्हणजे एका नव्या पर्वाचा प्रारंभ होय. संपूर्ण भारताच्या इतिहासात १९ वे शतक हे महत्वाचे व वैशिष्ट्यपूर्ण होते. कारण १८१८ मध्ये मराठी सत्तेचा न्हास झाला. आणि महाराष्ट्रात इंग्रजांची सत्ता स्थिर झाली. परंतु

महाराष्ट्रात कितीही राजकीय स्थित्यंतरे झाली. तरी महाराष्ट्रातील समाज जीवनात जास्तीचे बदल झाले नाहीत. म्हणूनच १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीची सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक परिस्थिती अभ्यासणे येथे क्रमप्राप्त ठरते. इंग्रजांच्या आगमनामुळे महाराष्ट्रातील जीवन पद्धतीला, रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यांना आव्हान मिळाले. गो.ग. आगरकर म्हणतात की महाराष्ट्रातील गृह पद्धती, राज्य पद्धती, शास्त्रे, कला, वर्णसंबंध, चालीरिती इ. इंग्रज येईपर्यंत आमचे सारे व्यक्तिजीवित्व दगडाप्रमाणे कठीण झाले होते. परंतु इंग्रजांच्या आगमनामुळे महाराष्ट्रात नवविचारांचे वारे वाहु लागले.

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्राची सामाजिक परिस्थिती :

१९व्या शतकात महाराष्ट्रात वैज्ञानिक दृष्टीकोन व बुद्धी प्रामाण्यवादाचा अभाव होता. समाज जीवनावर चालीरिती, रुढी, प्रथा, परंपरा, ग्रंथ प्रामाण्यवाद, वर्णव्यवस्था, जाती व्यवस्था, धार्मिक आचार, विचारांचा प्रभाव पडलेला होता. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात फक्त राजकीय सत्तेच्या अनुषंगानेच नव्हे तर सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनातही बदल झाले .

१. जाती व्यवस्था :

१७१३ ते १८१८ पर्यंत पेशवे (ब्राम्हण) सत्तेवर असल्यामुळे जाती व्यवस्था कडक स्वरूपाची होती. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र या प्रमुख वर्णांमध्ये अनेक पोट जाती होत्या. ब्राम्हण स्वतःला उच्च वर्णिय समजत व इतरांना कनिष्ठ. पेशवे स्वतः ब्राम्हण असल्याने समाजात जाती व्यवस्था कडक स्वरूपाची होती. तसेच १८ अलुतेदार व १२ बलुतेदार यांच्या मध्ये समाज विभागला होता. याशिवाय शुद्र वर्ग देखील पोटजातीत विभागला होता. जातीवरूनच त्याचा व्यवसाय ठरला जात असे. त्याच्या जातीचा व्यवसाय सोडून त्याला दुसरा व्यवसाय करता येत नसे. रोटी-बेटी व्यवहार केला जात नसे. जाती बाह्य विवाह हा गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा समजला जाई.

२. अस्पृश्यता :

हिंदु धर्मातील वर्ण व्यवस्थेची परिणीती ही जाती व्यवस्थेत झाली होती. अलुतेदारी पद्धतीने जातीयतेचे व अस्पृश्यतेचे पोषण करून त्यांना स्थिरता प्राप्त झाली होती. प्राचीन काळातील धर्मशास्त्रांचा, स्मृती, पुराणे याचा प्रभाव तत्कालीन समाजावर, रचनेवर झाला होता. या धर्मग्रंथांनी समाजात शुद्र, अतिशुद्र, चांडाळ, दास या जातींना जन्म दिला होता. यांनाच अस्पृश्य म्हणून गावाच्या कुसाबाहेर कायमची वस्ती करून दिली जाई. त्यांना वरिष्ठ वर्गाची कामे करण्यास सांगितले जाई अशी पद्धतच रुढ झाली होती.

अशा अस्पृश्य जातीतील लोकांना पेशवाई काळात पुण्यामध्ये फिरताना गळ्यात मडके, पाटीला झाडु बांधून फिरावे लागत असे. त्यांना पाणवठे, मसनवठे वेगळी असत. जर नियमांचा उल्लंघन केले, तर त्यांना कठोरात कठोर शिक्षा दिली जात असे. थोडक्यात, १९ व्या शतकात अस्पृश्यांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती.

३. वेठबिगारी:

अती शुद्र जातीतील लोकांना वेठबिगार म्हणून ठेवले जाई. किल्ल्याचे बांधकाम, रस्ते दुरुस्ती व समाजातील इतर कामे त्यांना मोफत करावी लागत.

४. बाल विवाह :

पेशवाई मध्ये सर्रास बालविवाह होत असत. मुलगीचे वय ८-९ वर्षे असतानाच तिचे लग्न लावले जात असे. महाराष्ट्रातील राज्यकर्ते पेशव्यांचे सुद्धा विवाह हे कमी वयामध्येच झाले होते. दुसऱ्या बाजीरावने तर असता फतवा काढला होता की, मुलीचे वय ९ वर्षे होण्या आधीच विवाह करावा. यामुळे बाल विधवांचे प्रमाण वाढले होते.

५. विधवा विवाहास बंदी :

बाल विवाहामुळे मुलीचे विवाह लवकर होत असे. परंतु त्याकाळी साथीचे रोग, लष्करी मोहिम, नैसर्गिक आपत्ती इ. मुळे पुरुष मंडळीचे निधन लवकर होत असे. यामुळे एखादी बाल वधु, विधवा झाल्यास तिचा पुनर्विवाह होत नसे.

६. सती प्रथा :

प्राचीन काळापासूनच समाजामध्ये सतीची प्रथा रुढ होती. पतीच्या मृत्युनंतर पत्नीने त्याच्या चितेवर बसून सती जाण्याची प्रथा होती. विशेषतः उच्च वर्णीय ब्राम्हण, क्षत्रिय जातीमध्ये ही पद्धत अस्तित्वात होती.

७. केशवपन :

समाजात विधवा स्त्रीचे केशवपन, मुंडण करण्याची प्रथा होती. पतीच्या मृत्युनंतर विधवा स्त्रीचे मुंडण केले जाई. केशवपन केल्याने स्त्री विद्रुप दिसावी हा हेतु असे. विधवेचे केशवपन न करणाऱ्या घरावर बहिष्कार टाकला जाई. म. फुले यांनी या केशवपना प्रथेविरुद्ध न्हावी समाजाचा संप घडवून आणला होता.

८. जरठ-कुमारिका विवाह : समाजात विषम विवाह पद्धत अस्तित्वात होती . पैशाच्या जोरावर ७०-७५ वर्षांचे वृद्ध १०-१२ वर्षांच्या मुली सोबत विवाह करत असत. पेशवाईत असे विवाह मोठ्या प्रमाणावर होत असत. नाना फडणवीस हे ६७ व्या वर्षी निधन

पावले तेव्हा त्याच्या ९ व्या पत्नीचे वय हे १० वर्षे होते. तसेच नानासाहेब पेशवे यांनी ४० व्या वर्षी ९ वर्षांच्या मुलीबरोबर विवाह केला होता. जरठ-कुमारिका विवाहाच्या विरोधात लोकहितवादी, फुले, आगरकर यांनी आवाज उठवला.

१. शिक्षणाचा अभाव :

तत्कालीन कालखंडात समाजामध्ये शिक्षणाचा अभाव होता. फक्त राजघराण्यातील स्त्रियांनी पारंपारिक पद्धतीचे धार्मिक शिक्षण घेतले होते. म्हणजे १८१८ पूर्वी महाराष्ट्रातील ९५% समाज हा निरक्षर होता. थोडक्यात वरील प्रमाणे १९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती दिसून येते.

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्राची धार्मिक परिस्थिती :

प्राचीन काळापासूनच भारतीय समाजात धर्माला महत्वाचे स्थान आहे. परंतु १९ व्या शतकात धर्माचे मुळ तत्वज्ञान बाजुला पडले होते. हिंदु धर्मामध्ये कर्मकांड, व्रत वैकल्ये, दानधर्म, ज्योतिष, मुहूर्त, नामजप अनुष्ठाने इत्यादीचे स्तोत्र माजले होते. तंत्रमंत्र , जादुटोणा, भुत पिशाच्च , काळी जादु, इत्यादी कर्मकांडाचे वर्चस्व वाढले. या संदर्भात लोकहितवादी म्हणतात हिंदु लोकात अनाचार फार माजला आहे. निरर्थक कर्मकांडामुळे समाजामध्ये बेबंद गोंधळ माजला आहे.

१. होम, यज्ञ, हवन, शांतीकर्म :

देवाला संतुष्ट करून घेण्यासाठी व आपली इच्छा देवामार्फत पूर्ण व्हावी म्हणून अनुष्ठान, यज्ञ, होम करत असत. पेशवे काळात लष्करी मोहिमांच्या अगोदर यज्ञ अनुष्ठान केले जाई. पेशवेकाळात धार्मिक श्रद्धा व अंधश्रद्धा यांना राजाश्रय मिळाल्यामुळे कर्मकांडांनी कळस गाठला होता.

२. व्रत, तीर्थयात्रा, नवस व दक्षिणा :

पेशवे काळात युद्धामध्ये विजय मिळावा, पुत्र प्राप्तीसाठी व्रत, नवस केले जात असे. जीवनात एकदा तरी काशी यात्रा करावी अशी हिंदु समाजाची धारणा होती. धर्माची चौकट मोडेल त्याला बहिष्कृत केले जाई.

३. सूर्य व चंद्रग्रहण :

सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहण म्हणजे मोठे अरिष्ट मानले जात असे म्हणून ग्रहण काळात उपवास करणे, दानधर्म करणे या गोष्टींना महत्त्व दिले जाई.

४. भुतबाधा, चेटुक, रोगराई :

या काळात वैज्ञानिक दृष्टीकोन, बुद्धी प्रामाण्यवाद, वैद्यकशास्त्र यांचा अभाव होता. परिणामी, रोग, आजार बरा करण्यासाठी लोक दैवी उपाय करत असत. त्यावर मांत्रिक, तांत्रिक यांच्याकडून उपाय योजना करून घेतल्या जात असत यासाठी निष्कारण मुक्या प्राण्याचा बळीजात असत.

५. सण, समारंभ, उत्सव :

हिंदु धर्मशास्त्र व परंपरेनुसार महाराष्ट्रात विविध सण साजरे केले जात असत. त्यामध्ये प्रामुख्याने गुढीपाडवा, रामनवमी, हनुमान जयंती, दसरा, संक्रांत, होळी, दिवाळी, अक्षयतृतीया, नागपंचमी, नारळी पौर्णिमा व इतर प्रकारचे सण उत्सव साजरे केले जात असत. हे सण परमेश्वर, निसर्ग, समाज यांच्या विषयीच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी साजरे केले जात असत.

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्राची आर्थिक परिस्थिती:

या काळात महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही प्रामुख्याने शेतीप्रधान व त्यावर आधारित असणाऱ्या उद्योगधंद्यावर आधारित होती. शेती हाच सर्वात मोठा व्यवसाय होता प्रत्येक खेडे हे स्वयंपूर्ण होते. स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था, ग्राम व्यवस्था : प्राचीन काळापासून ते इंग्रजांच्या राजवटी पर्यंत महाराष्ट्रातील अर्थ व्यवस्था ही स्वयंपूर्ण होती. ग्रामस्थांच्या गरजा ह्या खेड्यातच पूर्ण केल्या जात असत. शेती व त्यावर आधारित उद्योगधंदे होते. वस्तुविनिमयाच्या माध्यमातून आर्थिक व्यवहार करत असत. पाटील व कुलकर्णी हे गावाचे प्रमुख असत. त्यांच्यावर गावाचे संरक्षण करणे, शेतसारा वसूल करणे, न्यायदान करणे इत्यादी जबाबदारी असे.

१. बलुतेदारी, अलुतेदारी :

शेती हा गावाचा प्रमुख व्यवसाय होता. शेती व शेतकऱ्यांना मदत करणारा बलुतेदारांचा वर्ग हे एकमेकांवर अवलंबून असे. कुंभार, लोहार, सुतार, चांभार, महार, मांग, तराळ, जोशी, मुलाणी इ. बलुतेदारांना कारु असे म्हटले जाई. तर तेली, तांबोळी, शिंपी, वाणी, धनगर, सोनार, जंगम इ. अलुतेदारांनी नारु असे म्हटले जाई. गावकऱ्यांच्या सर्व गरजा ह्या खेड्यातच पूर्ण होत असत म्हणून तत्कालीन खेडी ही स्वयंपूर्ण होती.

२. शेतक-याची स्थिती :

१९ व्या शतकात निसर्गावर आधारित म्हणजेच पावसाच्या पाण्यावर शेती केली जात असे. शेतकऱ्याकडून एकुण उत्पन्नाच्या १/३ इतका कर घेतला जात असे. नैसर्गिक आपत्तींना तोंड द्यावे लागत. पाऊस, दुष्काळ, रोगराई यामुळे शेतकऱ्याचे फार नुकसान होई. घरातील सर्व सदस्य काम करून सुध्दा शेतकरी सुखी होत नसे.

३. व्यापार, उद्योग, व्यवसाय :

शिवकाळात व्यापार, उद्योग, व्यवसाय याकडे छ. शिवाजी यांनी जाणीवपूर्वक लक्ष दिले परंतु पेशवाईच्या काळात उद्योग व्यवसाय याचा कमी प्रमाणात विकास झाला. त्याचबरोबर सततची युद्धाची परिस्थिती, लुटमार यामुळे उद्योगधंदे डबघाईला आले.

४. बाजारपेठा :

शेते व महाजन यांच्या ताब्यात बाजारपेठा असत. शेती मालाचे वितरण, उत्पादन व बाजार व्यवस्थापन यावर नियंत्रण या लोकांचे होते. शिवकाळात उद्योगधंदे, व्यापार, बाजारपेठा यांना संरक्षण दिले होते. परंतु पेशवाईच्या काळात त्यांचा आश्रय कमी झाला. त्यामुळे इंग्रजांच्या आगमनामुळे व्यापार, उद्योग, व्यवसाय यांचा ऱ्हास झाला.

मुल्यमापन:

मोगल साम्राज्याच्या अस्तानंतर भारतामध्ये अनेक लहान-मोठ्या स्थानिक सत्तांचा उदय झाला. याच संधीचा फायदा घेत ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यापाराच्या प्रसाराबरोबरच स्थानिक सत्ताधिकांना संघर्ष करीत त्यांचा पराभव करून ब्रिटिश साम्राज्याचा पाया घातला. हजारो वर्षांच्या बुरसटलेल्या सामाजिक व धार्मिक प्रथा, परंपरांना व अंधश्रद्धांनी भारतीय समाजाच्या विकासाची सर्व दारे बंद केली होती. शिक्षण व विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा अभाव हे देखील भारतीयांच्या विकासातील प्रमुख अडथळे होती. स्त्रीयांचे व अस्पृश्यांचे जीवन हे गुलामाच्या जीवनापेक्षा कमी नव्हते.

ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे या देशात नव्या विचारांचे वारे वाहु लागले. पाश्चात्य शिक्षण, औद्योगिक क्रांतीमुळे झालेले बदल, दळणवळणाच्या साधनांमध्ये झालेली वाढ यामुळे मध्यम वर्गाची निर्मिती येथे झाली. त्यामुळे अंधश्रद्धा, रुढी-परंपरा, जाती व्यवस्था यावर आघात होऊन सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये सुधारणेचे वारे वाहु लागले. त्यामुळेच १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील आपले विभिनत्व महाराष्ट्राने निर्माण केले .

संदर्भ साधने :-

- १) डॉ. एस. जी. जाधव (२००५), आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (इ.स. १८१८ ते १९६०) संस्कृती पुस्तकालय, प्रथमावृत्ती, नांदेड .
- २) प्राचार्य आण्णासाहेब गरूड व प्राचार्य बी.बी. सावंत (१९९५), महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास (१८१८ ते १९५०), कैलास पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती, औरंगाबाद.
- ३) य. दी. फडके, (२००५), विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, के. सागर पब्लिकेशन्स, द्वितीय आवृत्ती, पुणे.
- ४) प्रा. व्ही. बी. पाटील (२००४), विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास, के. सागर पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती पुणे.
- ५) डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे व डॉ. एस. पी. शिंदे (२०१४), महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, प्रथमावृत्ती , औरंगाबाद.
- ६) य. दि. फडके (२००६), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई .
- ७) प्रा. एन. डी. पाटील, प्रा. टी. एस. थोरात, प्रा. डॉ. विश्वनाथ पवार (२०१५), महाराष्ट्रातील समाज सुधारक, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

Wideman's *A Glance Away*: A Saga Of Frustration And Alienation**Dr. Bhupal R. Divekar**

T. K. Kolekar A & C College,

Nesari, Tal- Gadhinglaj

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

The present paper deals with Wideman's first novel in 'Alienation' phase, *A Glance Away*, that is outcome of novicehood period in his literary career; when Wideman would not be able to employ his own black voice in its true essence. In its spirit his writing in this phase was influenced with modernism, a twentieth-century artistic movement, in which, the writers generally portrayed the figures that are alienated within and without, from their spiritual and social world. In the present novel Wideman presents the same, his own, black family and black community of Homewood Here, we meet Eddie, a black, and Thurley, a white, as main characters. However, the way Thurley is connected with the black lives; he proves to be a dominant character throughout the novel. However, it is noteworthy that at the age of twenty six, Wideman had achieved a great deal with his debut making novel; though yet he had to develop a black voice of his own. As it enables the writer to reach to the depth of the psyche of the characters; Wideman makes skillful use of the stream of consciousness technique in *A Glance Away*.

Key words: frustration, alienation, isolated, victimization, consciousness

In the present novel *A Glance Away*, published in 1967, Wideman presents the same, his own, black family and black community of Homewood; depicted in *Homewood Trilogy* and in his memoir *Brothers and Keepers*. Here, we meet Eddie, a black, and Thurley, a white, as main characters. Consequently, one may here observe Wideman's feeble black voicing. However, it is noteworthy that at the age of twenty six, Wideman had achieved a great deal with his debut making novel; though yet he had to develop a black voice of his own. (23)As it enables the writer to reach to the depth of the psyche of the characters; Wideman makes skillful use of the stream of consciousness technique in *A Glance Away*; and the same he continues in the later novels as well.

The story takes place on an Easter Sunday, a day in the life of the protagonist, Eddie. The novel opens with Prologue in which writer concentrates on earlier happy days of Eddie's family. Following the Prologue, novel is divided into three sections. In part I we meet the protagonist Eddie who is just returned back from rehabilitation on account of his drug ridden life. Another character named Robert Thurley, a white man, is a professor of comparative literature studied a range of European and white American artists and their work. However, he is homosexual having proclivity for black men. In some earlier pages of this section there is focus on Eddie's family as in Prologue and detailing of Eddie's return from rehabilitation camp. The degraded state of Thurley's life has a linkage with Eddie through their correlation. The present gloomy conditions of Eddie's family are described as marked contrast with the happier days of past; when his grandfather DaddyGene, his wife Freeda and Eddie's father Clarence were alive. The pessimistic situation of the family is evident when Eddie is back to his family and meets his mother Martha, physically broken and mentally disturbed woman, yelling at everyone in bitter words.

Part II of the novel intensifies the desolation by emphasizing factual and visualized death. This continues to highlight the frustrating atmosphere in Eddie's family; bedridden Martha's verbal attacks and Bette's waste life on account of her thankless mother. Moreover, we are introduced to the agonized mind of the white character, Thurley, on account of his wife.

The III and last section describes Eddie, Thurley and Brother meeting after Eddie's return, shortly after his mother Martha's death. Eddie is haunted with her accidental death assuming himself responsible for the incident. He comes along with Brother to buy drugs to comfort his perturbed mind. While talking about death Thurley interrupts their pessimistic expression and they talk about the women in their lives; the discussion that concludes in frustration and futility of life. Thurley Feels the need of saving Eddie's life preventing him going outside the bar so he would not go for drugs and destroy own life. The narrative running through the passages bring about the need for spiritual bond among people for understanding; rather than mere words. At the end, all three of them are seen, full of sentiments, sitting before the fire enjoying its warmth and light.

At the beginning of the part one we meet Eddie Lawson, a painter. Leaving his job at the post office he turns to drugs; and having travelled from North to South to get admitted in a rehabilitation clinic; is back to his northern home. Interestingly enough, there is inversion of routine practice of African-American migration, which is generally, from South to North; the ancestral homeland. Here, south becomes the queer blend of both spiritual trauma (memories of home) as well as healing (recovery from addiction). North, as well, becomes the

land of despair and delight; the land where he became the prey of drug addiction and it is the land he could find in his family and the girlfriend, Alice.

While returning home, in a bus, he observes the “peculiar rootlessness visible”(A *Glance Away*: 23) in the eyes of black people. Sensing them “sullen and suspicious” he prefers to be silent and remains alienated from them. Eddie experiences the same alienation from his family and friends when he was under treatment in the hospital; the reason, he hides his “personal history” from the doctor telling he was devoid of family. This seems to be his willful attempt to conceal his age-old dreadful history; which he does not think to be worthy of sharing. However, the time comes when he seeks for connection with family, friends and community.

Wideman’s novels depict the stories of relationships that end in disappointment and disgrace. Sexual life in such relationships is successful only to the extent of physical association that ultimately dooms to repulsion and dissatisfaction. Here, gender roles and sexual identities in *A Glance Away* are confused and an attempt to search out for fulfillment usually meets a failure. In the novel Wideman presents the agony of modernity by means of the symbol of sexuality.

When Eddie, Brother and Thurley first meet in a bar Thurley’s homosexual desires are aroused for Brother even though he “noticed his shabbiness, his lips, but most of all the pure ugliness of the man’s face gutted by pimples and scars like craters”.(42) In connection to his previous frustrating sexual experiences with his wife, here, the very repulsiveness of the male body seems to stir up his sensations. However knowing his intentions Eddie tries to hold him back from doing so. The repetitive reference of ‘white’ expresses the utter disgust for white man, for him, which is a symbol of exploitation. “-white hands all over it. Go away.” (46) He hates Thurley, both, as a degraded person as well as a symbol of white mentality. Even when the reference comes to Eugene it reminds him racial discrimination in the country that gives way to his sheer rage:

Alice, Eddie’s girlfriend, also is an isolated character in her neighbourhood. She is a dancer and studied in a white upper class school. While remembering her past she observes that she found Eddie different from the rest of the black community. Her isolation, like Eddie, experiences the same crisis of the ‘divided self’ which is a usual feature of the black intellectuals and artists in African-American literature. Eddie, the protagonist, returning from the rehabilitation camp goes to meet his former girlfriend Alice, the sister of his friend Brother. However, she cannot forgive him on account of his betrayal as she knows that Eddie had a brief sexual relationship with her white classmate; Clara. For her, Eddie’s dark body and Clara’s white skin are the emblems of desire and disgrace.

Eddie finds nothing good or even satisfying in his life. He expresses his feelings to Bette that “-I must go away again...There is nothing here for me. I’m dead, Bette the plain fact of the matter is that Eddie’s dead.”(122) For him, merely death is the possible escape that he can wish out of life. It seems that, he undergoes the same psyche that once slavery caused to wish for: death. What Eddie yearns is those humble and cheerful days like those of past when DaddyGene and Eugene were alive. He wants his life to be filled with “a different kind of love”(3) capable of nourishing the life with its small joys.

Another major character having alienated self Robert Thurley, Eddie’s close friend, is a white character. Like Eddie, he is also yoked by the agonizing memories of the past. He bears the pains of total frustration in marital life with his wife Eleanor; said to be insane. Eleanor, since their marital life together humiliated Thurley in relation to their physical matters. She behaves the way to destroy his masculinity by refusing him sex or insulting his performance. Now and again, she complained with him for being insatiable herself in sex. Al, Thurley’s friend, involves this triangle who is invited by the couple, which Thurley agrees to as a way to save his marriage. However, later he knows that the plan was invented by Eleanor herself with the intention of final humiliation of her husband by means of Al that ends the marriage. He unfolds his agonized spirit when he meets Al-“...She just wanted to show me what she could do anything I called mine” (82).She makes his life miserable until her ‘wild’ passions making him “want to die” (83).At times she even threatened him that “she’d go out in the street and take the first man she could find” (83). She destroys Thurley’s life humiliating his tender feelings of love for her. The anguish of his sexual victimization and humiliation compels him to verbalize that episode to Eddie and his friends.

Thurley, indignant and disgusted, henceforth engages in homosexual relationship. Even Thurley is aware of his own degraded state since his white racial supremacy also becomes worthless. It seems, he finds no way out to escape from his inner turmoil. He reflects:

What kind of a man am I? Do you know, white man? You seem to be educated: you’re white...calling yourself a friend of Brother’s and drinking Harry’s bad whiskey... a man even these niggers don’t want around them” (157).

It is because of his bitter experiences in heterosexual relationship he is turned to homosexuality making black boys prey of his lust. Due to his tendency fear of his own social disgrace is a constant thought in his psyche: “...Well known university professor arrested soliciting male partners for unnatural acts... Pictures on pages...” (36). However, it is this strange urge that overrides his fear and pulls him towards poor, desperate

and “ugly bastard”, Brother. This signifies failure of Eleanor, Al and Thurley in regulating normalcy of their behavior.

Martha, Eddie’s mother, is another female character in *A Glance Away* who is also frustrated and turns out to be bitter with others that results sometimes in to attacking on others. She has a kind of love- hate relationship with her own self when she thinks of beauty of her silky long hair and quite the reverse her hated freckles and oversized teeth; sometimes made her to “wept inside” (8). Later, in her old age when yoked with ill health she maintains the same negative notion about her own self. At times she discharges her impatience and animosity against Brother and Eddie’s other friends and her own daughter, Bette, suspecting their secret sexual engagement. While making her fantasized accusations she utters-

That Brother and the rest of ‘em. ...As if I didn’t know. A whore. I don’t know how many. (51)

The possible rationale of her all antagonism may lie in her sense of betrayal of her own self, her premarital sex and consequent pregnancy which was the very cause of her hasty marriage. It is in her early days she developed a kind of abhorrence against male tendency of betrayal as they proved to be unreliable either because they fell short to meet her anticipation or met untimely death. It is the reason this philosophy of distrust even works against her own daughter who has devoted her life nothing but only for mother declining own joys and aspirations.

Filled with a sense of deep silence Eddie understands the need of sharing outside oneself; the people whom he loves. His urge to articulate his inner life fulfills him with a sense completion. At the end Brother, Eddie and Thurley sit together around fire tying them in a kind of nonverbal silence making them think to be a “part of silence” (178) in a kind of nonverbal unison of sentiments. The omniscient narrative expresses their thoughts, their interpretative voice. Brother raises questions to his past and future life and Thurley’s genuine speculation paves the way for true union with both Eddie and Brother hypothetically confirming Wideman’s notion on male bonding and family. It is the notion of humanity underscores the idea of community, family and the idea of meaningful self throughout the works of Wideman. The last sentence rendering Brother’s consciousness verbalizes his desire “to put my hand in I want to go to smoke and see how high...” (178) Bursting with new insight, instead of seeking escape from frustrations of life Brother, Thurley and Eddie witness the transforming energies of fire with boundless possibilities.

After all, it seems that, *A Glance Away* is not that much pessimistic novel. Since “We are part of the fire” (178) the fire provides them warmth and storytelling, as well, sustain their connection to their roots. The novel ends with Brother’s discourse symbolizing bond and is followed by ellipsis signifying that the story will go on with optimistic note in future as well. It is this bond and “profound communication” that confers a person meaningful identity.

References:

1. Wideman, John Edgar. *A Glance Away*. Chatham, N.J: Chatham Bookseller, 1967. (All subsequent references are to this edition and are indicated parenthetically in the text.)

The Study Of Multiculturalism In Chinua Achebe's *Things Fall Apart*

Prof. Mrs. Shobha B. Patil

Prof. Milind S. Kamat

Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali.

Tal- Karveer, Dist- Kolhapur.

Abstract:

The present paper focuses on the study of multiculturalism in the novel of Things Fall Apart written by Nigerian author Chinua Achebe. Multiculturalism has been a prominent theme in the novel Things Fall Apart and some other novels like No Longer at Ease written by him. In this paper we are concerned with the multiculturalism in Things Fall Apart. It also focuses on some cultural conflicts and colonialism. Multiculturalism means the appreciation, acceptance, and promotion of various cultures in schools, businesses, cities or nations. It expresses the respect for diversity, and advocates equitable status to distinct ethnic and religious groups. In other words it defends cultural rights of every group as well as individual. It does not portray the groups with opposite ends but expects to develop bridge and understanding among cultures.

Key words: Multiculturalism, culture, colonialism.

Introduction:

Chinua Achebe's college work sharpened his interest in indigenous Nigerian cultures. Published in the 1890s, during the coming of the white man to Nigeria. In part, the novel is a response and antidote to a large tradition of European literature in which Africans are depicted as primitive and mindless savages. The attitudes present in colonial literature are so ingrained into our perception of Africa that the District Commissioner, who appears at the end of the novel, strikes a chord of familiarity with most readers. He is arrogant, dismissive of African "savages," and totally ignorant of the complexity and richness of Igbo life. Yet his attitude echoes so much of the depiction 1958, *Things Fall Apart* is one of the masterpieces of 20th century African fiction. *Things Fall Apart* is set of Africa; this attitude, following Achebe's depiction of the Igbo, seems hollow and savage.

Multiculturalism:

The term multiculturalism is used to indicate a specific social and cultural school of thoughts that adopts the liberal and all compulsive policy of cultural amalgamation. The phenomenon of multiculturalism is not new to the world and thus not new in academics but it gets a new air in the period of colonization. The imperial policies of developed nations and radical changes in the means of transport and development of international trade gave birth to new multicultural society. It influences every human life and produces cozy atmosphere in which two different cultures co-exists and contribute to the process of acculturation. The scene of cultural crisis, ethnic dispute and religious riots of early twentieth century have substituted with the cultural harmony, embracement of ethnic diversity and the acceptance of religious differences of mid twentieth century. Many scholars of disciplines like sociology, history, political science, immigrant studies, cultural studies, and literary criticism contribute many significant discourses to define and refine the terminology of multiculturalism. 31 The term multicultural is popularly used as an adjective in the phrases like multicultural education, multicultural curriculum and multicultural society. Multicultural and Multiculturalism are the words frequently used to describe the ethnic diversity. Multiculturalism denotes a society in which the several cultures co-exist. It means that it is a society, state, a nation, a country, a region or even a geographical location as town or school, which is composed of people who belong to different cultures. The terms like plural society or cosmopolitan society were used earlier to describe the same phenomenon. The words multiracial or polyethnic or multiethnic societies were also used. Multicultural, however, is the preferred term. It is so, because the word culture in multicultural has positive connotations. The word race is word of suspect, whereas the word culture seems celebrated and related with distinctive way of life. Oxford Advanced Learners Dictionary defines multiculturalism as the practice of giving importance to all cultures in a society and it includes people of several, different races, religions, languages and traditions. According to Merriam Webster Dictionary, multicultural as an adjective of, relating to, or adopted to diverse cultures and multiculturalism is noun form of it. Terence Turner in his book Anthropology and Multiculturalism points out:

Multiculturalism is one manifestation of the postmodernist reaction to the de-legitimization of the state and the erosion of the hegemony of the dominant culture in advanced capitalist countries (416).

Multiculturalism is a school of thought that advocates society to provide parallel status to distinct cultural and religious groups. No culture is entirely perfect or any entirely worthless. Cultures evolve over times and this process has been continued. It is a term which describes the coexistence of many cultures in a locality without any one culture dominating the region by making the broadest range of human differences acceptable to the largest number of people, and most significantly multiculturalism seeks to overcome racism, sexism and other forms of discrimination.

Multiculturalism in Chinua Achebe's *Things Fall Apart*:

Published in 1958, *Things Fall Apart* is a modern African novel written by a Nigerian author Chinua Achebe. It focuses on multicultural aspect in the society. The title of the novel comes from W. B. Yeats' poem *The Second coming* as a descriptor for the chaos that have been made in modern period through the collision between tradition and modern culture cause to a kind of cultural trauma because Nigerian people demand for the recognition of their traditional culture. Digression is one of Achebe's most important tools. Although the novel's central story is the tragedy of Okonkwo, Achebe takes any opportunity he can to digress and relate anecdotes and tertiary incidents. The novel is part documentary, but the liveliness of Achebe's narrative protects the book from reading like an anthropology text. We are allowed to see the Igbo through their own eyes, as they celebrate the various rituals and holidays that mark important moments in the year and in the people's live. Okonkwo is determined to be a lord of his clan. He rises from humble beginnings to a position of leadership, and he is a wealthy man. He is driven and determined, but his greatness comes from the same traits that are the source of his weaknesses. He is often too harsh with his family, and he is haunted by a fear of failure.

Achebe depicts the Igbo as a people with great social institutions. Their culture is rich and impressively civilized, with traditions and laws that place great emphasis on justice and fairness. The people are ruled not by a king or chief but by a kind of simple democracy, in which all males gather and make decisions by consensus. Ironically, it is the Europeans, who often boast of bringing democratic institutions to the rest of the world, who try to suppress these clan meetings in Umuofia. The Igbo also boast a high degree of social mobility. Men are not judged by the wealth of their fathers, and Achebe emphasizes that high rank is attainable for all freeborn Igbo. He depicts the injustices of Igbo society. No more or less than Victorian England of the same era, the Igbo are deeply patriarchal. They also have a great fear of twins, who are abandoned immediately after birth to a death by exposure. Violence is not unknown to them, although warfare on a European scale is something of which they have no comprehension. Though, he sets the novel to describe the traditional culture of Igbo society and the clash between the Nigerian society and the British imperialists who govern the state. They resist against Western norms and values that imposed upon them so, they tried to reorganize their nation rather they become disillusionment in post independent era because of their internal dilemma. He goes on to resist against the exploited of colonial powers and their beliefs which imposed their authority over the Igbo community. Achebe compared the poem to the situation of Igbo culture that transformed from their violent male tradition to the colonial powers in 20th century. In *Things Fall Apart*, people are criticized colonial powers who governed their state. They show their inner anxiety about losing their dignity during the colonial period. The novel shows the Igbo values before the European colonial powers entered the village; they have its own culture, values, dignity, and their consolidation with other cultures. They were resisting against the western government and Christianity. Umuofia and Mbanta are the setting of the novel, the two main villages in a combination of the "nine villages". The fiction consists of three parts: the first and important part is the description of Umuofia before the white men coming. The second part, displays Okonkwo's exile to Mbanta where his mother's village as a result of his sin that do it against the earth goddess. It also describes the coming of white man to the nine villages and how they initially established Church, government, trading system and gradually, exploiting the traditional ways of tribal life. The third part portrays the struggle between change and tradition that has been influenced the villagers then the death of tribal system also death of Okonkwo. Immediately Achebe introduced the complex laws and customs of Umuofian tribe and their tolerance with each other. The novel focus on Okonkwo who's the protagonist of the novel his characteristic revealed through the fiction. He is the greatest warrior in the Umuofian clan and the villagers respected him for his braveness and brought honor to his village by achieving victory in a wrestling competition. While, he resists against the new political and religion system of the White men so, he didn't want to become a betrayal man and loose his social statues. He was controlled under the laws and norms of traditional society. Some complex laws and customs of Umuofian cause to create a number of outcasts and a number of villagers who convert to Christianity during the colonial period. Such as kill of Ikemefuna and twin newborns have a great impact on Nwoye who is Okonkwo's son which destroyed his inner side and cause him to convert to Christianity. The people of the village have been captured between two religions so, they tried to know which of them are better in order to adapt. Moreover, Achebe points out the appearance of European colonists and the unfaithfulness practicing of colonialism through the novel by three phases. The initial phase, it articulates when Okonkwo in his second year of exile his friend Obierika visits him and tells him about the white man's arriving to their clan. "The elders consulted their Oracle and it told them that the strange man would break their clan and spread destruction among them and so they killed the white man and tied his iron horse to their sacred tree". Obierika also said "I forgot to tell you another thing which the Oracle said. It said that other white men were on their way. They were locusts...".

Justice is another powerful preoccupation of the novel. For the Igbo, justice and fairness are matters of great importance. They have complex social institutions that administer justice in fair and rational ways. But the coming of the British upsets that balance. Although the British claim that local laws are barbaric, and use this claim as an excuse to impose their own laws, we soon see that British law is hypocritical and inhumane. The final events leading up to Okonkwo's death concern the miscarriage of Justice under the British District Commissioner. Towards the end of the novel, we witness the events by which Igbo society begins to fall apart. Religion is threatened, Umuofia loses its self-determination, and the very centers of tribal life are threatened. These events are all the more painful for the reader because so much time has been spent in sympathetic description of Igbo life; the reader realizes that he has been learning about a way of life that no longer exists.

References:

- 1) Achebe Chinua. Things Fall Apart, 1958.
- 2) Encyclopedia Wikipedia.
- 3) Aziz Sawza. Multiculturalism in Chinua Achebe's Novels Things Fall Apart and No Longer at Ease.
- 4) www.gradesaver.com

Changing Status of Indian Women in Rama Mehta's "Inside the Haveli"

Mrs. Shobha Bajirao Patil

Head and Associate Professor, Department of English
Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali, Tal. Karveer, Dist. Kolhapur

Introduction:

Rama Mehta occupies a significant place among contemporary Indian women novelists. She was a well-known sociologist. She made several in- depth studies of educated Indian women who are caught between tradition and modernity. Her novel, '*Inside the Haveli*' is a fictionalization of sociological study.

The novel, '*Inside the Haveli*' delineates various social issues related with Indian women like- purdah system, class and gender discrimination, women education, early marriage and widowhood, dowry system, dilemma of educated women caught in tradition and modernity etc. that hamper women empowerment and their Status. The objective of present paper is to explore status of Indian Women in Rama Mehta's "*Inside the Haveli*."

Indian women enjoyed equal status with men during the Vedic Period. They were respected and honoured. Historical research and literary writing of the ancient period establish this fact. The education of women was looked upon so important. According to Atharva Veda, "the success of women is her married life depended upon her proper training during the Brahmacharya." Many Vedic women composed hymns. Some of the revered Vedic women are: Lopamudra, Viswavara, Sikata, Nivavari, Gosha and Aswalayana.

During the Upanishadic period there were great Brahmadakinis who were enriched with deep knowledge of philosophy. Gargi and Maitrayee asked difficult question in a challenge with their husband Yajnavalkya, the great thinker.

In the Buddhist period, there were great women who were in no way inferior to men. The status of women was highly appreciable during the time of Jainism.

The women were degraded to a very lower status after 300 B. C. During this period, women's rights were strictly subjected to restrictions.

In the 19th Century many social thinkers from Raja Ram Mohan Roy to Mahatma Gandhi rose against the evil practices and customs which exploited women. Spread of education changed the life and the position of women. After Independence women have been elevated the most coveted posts of district officers, governors, ambassadors, judges, and even police and army officers.

'*Inside the Haveli*' is a novel about an independent and educated young girl's struggle to hold on her identity in a traditional world. Geeta, the protagonist of the novel is born, brought up and educated in Bombay. The talkative energetic girl, who experienced free urban life, gets married with Ajay Singh from an old aristocratic family of Udaipur, Rajasthan, India. He is science professor. She goes to Udaipur by train when she puts her first step on platform, she is, immediately encircled by women but their faces are covered. One of them comes forward and pulls Geeta's sari over her face and exclaims in horror, "where do you come from that you show your face to the world?" (Mehta 17) Pari, the maid servant tells Geeta, "In Udaipur we keep purdah. Strange eyes must not see your beautiful face. You will have to make your reputation as a good devoted daughter in law. Don't ever forget that your head must always remain covered." Hence forward she has to keep purdah. She feels uncomfortable and suffocated in atmosphere of haveli. Shahji Gaikwad says, "Educated and brought up in free cosmopolitan air, Geeta feels suffocated in Haveli" (Gaikwad 166). She goes outside only on special occasions. She feels jealous of outside women who live their life in free air. She envied their freedom. Purdah becomes problem for her and she tells her husband about it. Ajay says to her "I know it is difficult for you here but Geeta this life in purdah is not meant for you. Help me try and see what you could do in this atmosphere. You must always have confidence in me that I will support in whatever you decide to do" (Mehta 52.53). Geeta always feels that her loyal husband was a real support to her. In the same way, her father- in- law, mother- in- law and maid servants are all concerned about her wellbeing and happiness. She knows that her father- in- law always inquired about her health and happiness. In course of time, Geeta accepts the life of haveli. She says, "The haveli has made me a willing prisoner within its walls. How stupid I was not to see all that it holds, where else in the world, would I get this kind of love and concern." (Mehta 170)

Story revolves around the haveli, where there is class and gender discrimination. Birth of a girl child is considered as bad luck by servant class. Two girls- Sita a daughter of Gangaram and Laxmi and Vijay a daughter of Geeta the mistress of haveli are born at the same night. Servant Laxmi is attended by midwife Sarju but Geeta by a young doctor. Gangaram becomes disappointed when he hears first cry of his daughter. 'Birth of a daughter is bad luck', he considers. At this Kyali, the cook consoles him, by saying, "Girls are burden I admit, but what can one do once they are born." (Mehta 8). On the contrary, birth of Geeta's

daughter Vijay is celebrated in haveli with great joy and festivities. Pari says, “What if it is a girl. This birth must be celebrated as if a boy had been born to the family.”(Mehta 10)

In course of time, Vijay grows and starts going to school. Geeta's daughter Vijay and Laxmi's daughter Sita are of same age one day Vijay asks her mother about Sita's education. She asks, “If I can go to school, why can't sita?” This question disturbs Geeta and she starts thinking about Sita's education. But Pari does not like this. She reluctantly says to Geeta, “Binniji, Sita is a child of servant. She can't go to school.” (Mehta 98). Manji Bua sa (Bhagwatsinghji's cousin) tells Geeta that servant's daughter going to school can disturb the life of haveli. She appreciates Geeta for motivating Sita to go to school. “I am glad you are bringing new ideas in the haveli” (Mehta 115). Geeta gets permission for Sita's school by her father- in- law Bhagwatsinghji. He is of modern views. He says, “Education is a good thing. I know it is not a custom in Udaipur to send girls to school. People are afraid of marrying educated girls. ‘ Ajay is also supporting husband and he says to Geeta “Why do you care what others say about you? As long as I am with you, no one dare lift a finger against you.” (Mehta 208). He excites Geeta time to take challenge saying, “You did the right thing. I am proud of you. It is time for new ideas to enter the haveli.” What you did was right; in your place, I don't think I would have the courage to take such a bold step. But don't worry I will support you in every possible way. (137)” Regarding this Chhotelal Khatri says, “In this enterprise Ajay always stands by her as a docile fellow.”(Khatri 106) Geeta starts school in haveli for servant's children and other women of haveli. It was revolutionary step taken by Geeta. News of classes spread like monsoon floods and the young maids from the haveli joined the children and women learned to read and write. Geeta got a deeper understanding of poverty. The classes that she had started had given her great pleasure. Some of the young girls could now read and write; but there were other who found it impossible to master the alphabet, for them Geeta had started sewing classes and engaged a woman to teach them stitching and embroidery. Bhagwatsingji her father- in- law was interested in what Geeta was doing and encouraged her. He had given her two sewing machines and had instructed the accountant to pay expenses for the classes from his personal account. Education and Professional skills made these women self-reliant and they became aware about their rights.

The novel is attack on orthodoxy and traditionalism. After independence in India there have been many laws to protect women from patriarchal repression. However many laws have proved ineffective as traditions are powerful. Child marriages are carried out in certain parts of India especially in Rajasthan. Light is thrown on the problem of early marriage and widowhood. When the novel opens, Pari the maid servant has been rendering her service in the haveli, since 45 years. she had already known four generations of the family, shared in the joys of births and marriages, in the sorrow of deaths and misfortunes of the haveli”(9). She had now acquired a prestigious place in the haveli. “The new daughter- in- laws looked to her for guidance and followed her instructions when they came to haveli as bride (Mehta 9-10). Pari came to haveli when she was only 10 years old. She got married at twelve and became widow only at the early age. She tells her story of sorrow to Laxmi to sooth her, “Look at me, though I have been widow almost all my life. I am still not free from my in- laws. I have never a penny left after the demands of my in- laws and what do I get from them? Nothing! Not even a blouse. But I don't complain. we all have to accept fate. There is no escape from that (Mehta12) Laxmi-another servant also suffers pangs of early marriage. She is little over fifteen and has given birth to a girl. She is fed up with the tight working schedule of haveli. Manji Buosa also became widow at the age of fourteen she was a child widow. She tells her plight as a widow to Geeta, “As a girl I could not understand why I was forbidden to wear jewellery and coloured sarees like other women. A widow's presence on religious occasions was considered inauspicious, that hurt me most. But later on I understood. No one was to blame. It was custom in Udaipur. It was my fate to be a widow in this life. I don't need to be pitied. A widow has her place too in our society; don't forget. If I could read and write, I would not feel so lonely.”

Sita was engaged with Shivaram a boy from a good family. Sita's education helped her in getting a good husband. It was because of Geeta, Sita could get such a match. The boy's parents agreed to continue Sita's education even after marriage. That was a good sign.

When a marriage proposal is placed for Vijay Baisa, from the rival haveli Geeta bursts out, “What a mistake I made to stay here. Now I am really trapped and can't escape. But on this point I will never give in, whatever happens. If I have ruined my life, the children are not going to lose theirs (164). She needed nobody to support her in her battle. She wants to fight alone. “She did not need anyone to fight on her behalf or give her moral support (169). The boy Virsingh belonged to an affluent family but she is not ready to accept this proposal of child marriage. Geeta's father -in -law Bhagwatsinghji supports her saying, “I am against early marriage. Girls must study, they cannot be kept ignorant.” After his death, Geeta becomes the mistress of the haveli.

Conclusion:

Thus, Geeta successfully brings the changes in the rules of custom-ridden haveli. She closely studies women problems around her and tries to solve them. She takes bold steps against unnecessary traditions that hamper women empowerment. She believes that education is a key to change and people of haveli must change with time. She has tremendous inner strength and she uses her education, inner strength creatively and meaningfully. She achieves security through compromise and reconciliation. She emerges out as a woman who gets love, concern, honour and becomes respectful mistress of the haveli. She not only creates her own identity but also helps to change status of many women in her life.

References

1. N. Jayapalan. Women Studies. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2000 print.
2. Mehta, Rama. Inside the Haveli. New Delhi: Penguin Books, 1996 Print.
3. Gaikwad, Shahaji. "From Outside to Inside: A Feminist Move in Inside the Haveli". Studies in Women Writers in English. Ed. Ray, Mohit K. and Kundu, Kama. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2005 Print.
4. Chotte Lal Khatri. "Rama Mehta's Inside the Haveli: A Synthesis of Tradition and Modernity" Studies in Women Writers in English Ed. Ray, Mohit K. and Kundu, Kama. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2005 Print.

Recent Trends In Commerce Education

Dr. Chavan Ashok Daulatrao

Department of Commerce,
Late Ramesh Warpudkar ACS College,
Sonpeth, Dist: Parbhani-431516. (MH)

Abstract:

The commerce education plays an essential role in today's competitive world. The rapid trend of globalization and technological changes have made difficult for organizations survive in the competitive world. As a result the importance of commerce education has been increased many sides. Commerce graduates needs to update this skills due to sudden changes in the external environment due to the increasingly complex nature of organization and business this is a need that the commerce education impart relevant, current and cattle edge knowledge to the students.

All over a world, education has remained mostly unchanged. Classrooms with full of students deferring to the wisdom of an all-knowing teachers has is and many believe, will continue to be the accepted mode of instruction. The commerce and management education plays a significant and essential role in today's dynamic business environment. The rapid trend of globalization, privatization and liberalization as well as technological changes have made difficult for organizations to survive in the competitive world. Today is a big responsibility on the doyens of business education to make it more Manistee, purposive, useful and compatibles to emergency demands and to meet the challenges of globalization and liberalization of economy under new economic policy. It is obvious that industry, trade and services sectors are growing speedily and they required skilled and talented students especially from commerce streams. Banking and financial sectors also in need of competent student from commerce education. The complexities of worldwide markets must be integrated into the core undergraduate as well as post graduate management educational framework. In addition, information technology must be embraced as an opportunity to enhance educational efficiency as well also respected as a potentially important competitor in the provision of educational services. Indeed, commerce education played significant role both in development of individuals nation on also the are fashion modern fashion, talent, information, competition of as well as it is are of cost reduction without compromise with quality. Today's higher education especially in management faculty in India stands at crossroads. Today's commerce education collaboration with industry, trade, banks and co-operatives partly in order to ensure appropriate practical experiences for students and teachers. Commerce and management education really becomes professional and relevant for our country and her compelling corporate needs. In growing economy, expansion takes place in service sector which particularly requires the type of skill and knowledge that our commerce education.¹

In commerce education some important point should be focused all various sub like practical oriented education, online examination, interview skill and communication skill also earn and learn scheme, share marketing and vocational training program also. In order to in rural area door to door marketing is important. Fast internet service should be reach in village area. Information about marketing special services to senior citizen and women from ban king sector also, in order to online banking should be compulsory to business and youth. Security of environment education and avoid of customers character.

Research Methodology:-

For the present research article researcher have selected descriptive and analytical the research methodology. This study mainly based on secondary data. The required data have been collected from various Reports, journals and books. For this present research paper research have select descriptive and analytical research mythology. Data is collected from descriptive questioners.

Objectives of the Study:

The objective of the study is to highlight the recent trends in commerce. I express an opinion on the following objective of the research paper.

- To know the contribution of recent trends in commerce.
- To know defects in the present system of recent trends in commerce.
- To know the need of the infrastructureof recent trends in commerce.
- To identify the measures to improve recent trends in commerce.

Today's various changes in commerce trends. Latest trends in ecommerce in business and education, electric commerce consists of the distributing, buying, selling, marketing and servicing of products or service over electronic systems such as the internet and other computer networks, electronic business application aimed at commercial transaction processing. Electronic data interchange, automated inventory management

systems and automated data collection systems. It typically uses electronic communications technology such as the internet, extranets, e-mail, e-books, databases and mobile phones.

American management association:

*“Electronic commerce includes electronic trading of goods, services and electronic material”.*²

The Present role of commerce education in changing business environment:

The present day business education is characterized with the following special features:

- Multiple core level subject.
- Lack of practical pedagogical method.
- Limited exposure to any particular subject.
- Lack of training.
- Not covered in the professional educational domain.

The Present scenario of commerce education in India:

Today commerce education system exists as a part a large system of global system. Change in any part of this system certainly gives a cause effects relationship. The globalization gives only one message-“We can run but we cannot hide, we can either be relevant or victim of change. The patterns, old standards and relevance to new importance”. As per study, all academics faculties and disciplines after all, aim at achieving the welfare of society and therefore, each of them needs continuous and careful attention. Study further states that on academic programme can be viable if it is:

- Need based, catering to a specific need, need of time, place, people, employing instructions, individuals as a pure autotypic pursuit.
- Self-renovating through additions, modification, curtailments extensions, updated and upgrading.
- Caters to the growth of faculties such as the intellectual, moral, cultural and aesthetic needs.

The problems to commerce education:

- Problem regarding updated syllabus.
- Problem of Infrastructure.
- Problem of Untrained and unqualified teacher.
- Lack of practical knowledge.
- Soft skill development needs.
- Inadequate teaching aids
- Defective admission policy
- Lack of research base.

Significance of commerce education:

The rapid trend of globalization and technological changes have made difficult for organization to survive in the competitive world. It is difficult to face the challenges of present international business arena without being more agile, adapting and efficient. Without properly managers the business operation. It would be increasingly difficult to survive for the business. Today need to put more emphasis on leadership, creativity and entrepreneurship, students need to develop global perspective, traditional classrooms delivery needs to be changed with more innovating teaching approaches, business graduates need to behave politely, and locus should also be on manufacturing. The trend in management holistic approach, which not just focuses on profit maximization. The emphasis is to locate business in larger societal context. From the curriculum relevant and contemporary. We are in the process of revising the syllabus thereby incorporating changes.

Today's need of new changes in commerce education, a constant change in education is the need of the today. Development of technology has brought drastic changes in the whole education is essential for all. As for today's education policy of the country all-rounder development. Material and spiritual is the aim of any education. Education develop manpower for different levels of the economy. It is also the substrate on which research and development fictional, being ultimate, guarantee of national self, reliance in sum, education is unique investment in the present and future.³

Recommendations:

- Finding out the exact requirement of industry.
- Research based study.
- Lecture and seminars by corporate personnel
- Use of IT in learning.
- Compulsory training for teachers
- Promotion of relevant to education.
- Soft skill development

- Motivation for self-employment.

In commerce education some important point should be focused all various sub like practical oriented education, online examination, interview skill and communication skill also earn and learn scheme, share marketing and vocational training program also. In order to in rural area door to door marketing is important. Fast internet service should be reach in village area. Information about marketing special services to senior citizen and women from banking sector also, in order to online banking should be compulsory to business and youth. Security of environment education and avoid of customers character.⁴

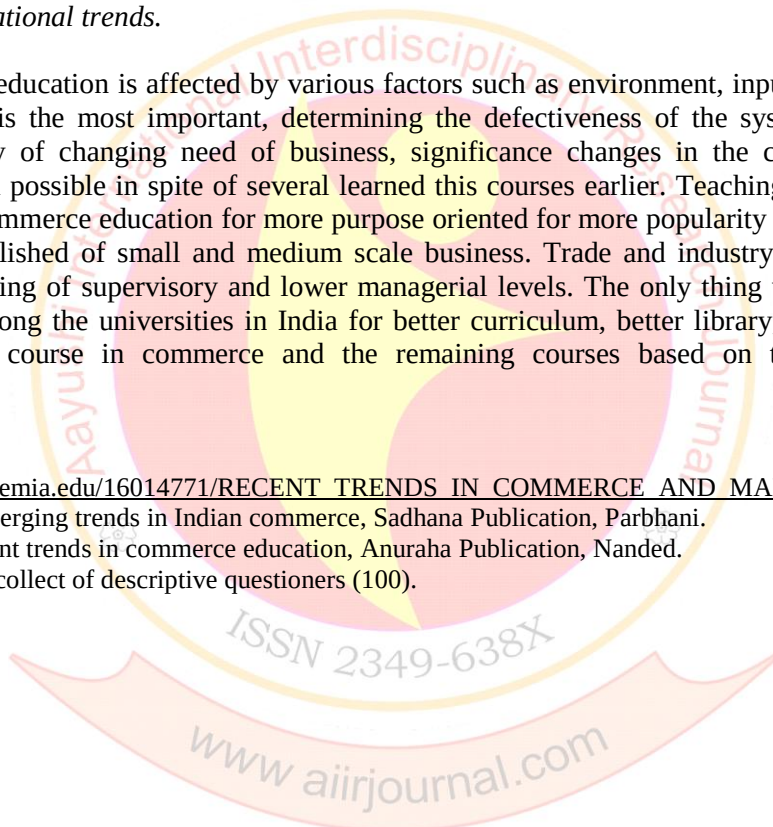
The commerce and business education could play pivotal role in social uplift and triggering the entrepreneurial spirit in a society. The external business environment is continuously changing and evolving. In order to cope with the present and future challenges of the business world, both industry and academia have to be at the cutting edge of business research and emerging trends/ it is particularly important for the business schools to take a more balanced approach and offer business education curricula which contain a blend of diversified business areas. The business schools are striving to impart relevant knowledge to the students. Some of the unique areas in the modern business education included the healthcare entrepreneurship and the real estate management. It appeared that there is a need in the business schools of the developing world to take into account the *international trends*.

Conclusion:

As commerce education is affected by various factors such as environment, input process and output of which the process is the most important, determining the defectiveness of the system. Due to lack of assessment and survey of changing need of business, significance changes in the content of commerce education has not been possible in spite of several learned this courses earlier. Teaching and training should go together to make commerce education for more purpose oriented for more popularity commerce education. The target being established of small and medium scale business. Trade and industry sector which makes tremendous job offering of supervisory and lower managerial levels. The only thing we can do is to have better coordination among the universities in India for better curriculum, better library, better infrastructure facility and the new course in commerce and the remaining courses based on the local needs and opportunities.

References:

1. http://www.academia.edu/16014771/RECENT_TRENDS_IN_COMMERCE_AND_MANAGEMENT.
2. Ghadge NY, Emerging trends in Indian commerce, Sadhana Publication, Parbhani.
3. Jadhav PS, Recent trends in commerce education, Anuraha Publication, Nanded.
4. Reference, data collect of descriptive questioners (100).

Comparative Study Of Strength And Flexibility Of Kabaddi And Kho-Kho Players In Srtm University Nanded

*Dr. Gadadane Sandeep S.

**Sakshi Gupta

Abstract

Fitness is a key to enjoy life. Exercise is an important of a total fitness programme. Modern living has taken all the exercise out of our lives and so in order to get fit and have to put it back again, regular exercise is necessary to develop and maintain an optional level of health, performance and appearance. It makes feel good, both physically and mentally.

In the beginning of this study it was hypothesized that there will be significant difference in the grip strength, arm strength and abdominal strength between kabaddi and kho-kho players.

There will be insignificant difference in the leg strength and flexibility between kabaddi and kho-kho players.

In overall numerical and statistical analysis the comparison of grip strength, arm strength, abdominal strength leg strength and flexibility between the male players of kabaddi and kho-kho games, it is found that there is significance difference between kabaddi and kho-kho players. Therefore the hypothesis which researcher has given is accepted.

Introduction :-

Evolution of human life started with the movement. Human beings have been very active and creative by nature and physical activity has been part of their life all along since evolution. For primitive man, search for food and shelter was the first activity. This first physical activity was necessitated by his instinct for survival. Physical activity was also the first mode of communication; it was also a means of expression. As human beings evolved culturally, emotionally, and socially, physical activity also evolved. As the society became more and more complex leading towards the modern age, physical activity came to be recognized as an organized and supervised form of education, and was termed as physical education

The word physical education is derived from two separate words, 'physical' and 'education'. The word 'physical' is 'relating to body' and the word 'education' means 'systematic instruction'. In short we can say that physical education is the education related to human body. Therefore in physical education human body plays a vital role.

The human body has been a subject of study for thousands of years. However, only the introduction of the concept of body "compartments" and progression from the study of corpses led to the increasingly precise quantification of the physique of the live person. Evolution from numerous theories, advanced approaches and techniques as well as sophisticated instruments has resulted in increasingly precise study of human subjects. There is a considerable corpus of evidence indicating that athletes succeeding in certain sports have distinctive body shapes that differ according to the demands of the type of sports and competitive level. Sports scientists and human biologists have paid much attention to the relationships between physical characteristics and performance in sports. Many studies based on anthropometry have concluded that the morphological characteristics of athletes successful in a specific sport are biased in comparison with ordinary non-athletes, among type of sports and among levels within sports.

Every research work demands a systematic method. So every researcher wants to be systematic during his whole research work. So the researcher divides each chapter of his work systematically in order to face less difficulty in the conductance of the problem.

Methodology

Sources of Data:

The researcher was taken the male subjects for the study. The sources of the data were made from the kabaddi and Kho-Kho players, who are participated in the inter-college tournament during the session of 2016-2017.

Selection of Subjects:

Sixty (60) subjects were selected for this study. Thirty (30) subjects were taken from kabaddi while the remaining thirty (30) was taken from kho-kho games.

Following equipment was used for collection of data:

Variables	Test
Grip Strength	Grip Dynamometer
Arm strength	Pull-Ups
Abdominal Strength	Bent knee Sit-Ups
Leg Strength	Standing Broad Jump
Flexibility	Sit and Rich Test

Administration of test: The testing in all selected parameters was done on the inter-collegiate kabaddi and kho-kho players.

Table-1
Mean Score, Standard Deviation and T-Ratio Of Left Hand Grip Strength of Kabaddi and Kho-Kho Players in S.R.T.M. University Nanded

Variable	Group	Number	Mean	SD	't'
Left Hand Grip Strength	Kabaddi	20	33.30	3.70	2.24*
	Kho-Kho	20	31.30	3.21	

***Significant**

The ratio of selected variable regarding Left Hand Grip Strength, Kabaddi and Kho-Kho players in S.R.T.M. University Nanded, which they have obtained the mean Value of 33.30 and 31.30 & SD values of 3.70 and 3.21 respectively which is given in the table no 1 and it shows that there was significant difference of kabaddi and kho-kho of was found in SRTMU Nanded players

TABLE - 2
Mean Score, Standard Deviation and T-Ratio of Right Hand Grip Strength of Kabaddi and Kho- Kho Players In S.R.T.M. University Nanded

Variable	Group	Number	Mean	SD	't'
Right Hand Grip Strength	Kabaddi	20	38.77	7.13	3.35*
	Kho-Kho	20	33.10	5.92	

***Significant**

The ratio of selected variable regarding Right Hand Grip Strength, Kabaddi and Kho-Kho players in S.R.T.M. University Nanded, which they have obtained the mean Value of 38.77 and 33.10 & SD values of 7.13 and 5.92 respectively which is given in the table 2 and it shows that there was significant difference of kabaddi and kho-kho of was found in SRTMU Nanded players

Table-3
Mean Score, Standard Deviation and T-Ratio of arm Strength of Kabaddi and Kho-Kho Players in S.R.T.M. University Nanded

Variable	Group	Number	Mean	SD	't'
Arm strength	Kabaddi	20	12.60	2.44	2.82*
	Kho-Kho	20	10.60	3.02	

***Significant**

The ratio of selected variable regarding Arm strength, Kabaddi and Kho-Kho players in S.R.T.M. University Nanded, which they have obtained the mean Value of 12.60 and 10.60 & SD values of 2.44 and 3.02 respectively which is given in the table 3, it shows that there was significant difference of kabaddi and kho-kho of was found in SRTMU Nanded players

Table-4
Mean score, standard deviation and t-ratio of abdominal strength of kabaddi and kho-kho players in s.r.t.m. University nanded

Variable	Group	Number	Mean	SD	't'
Abdominal Strength	Kabaddi	20	30.83	11.10	2.04*
	Kho-Kho	20	25.87	7.43	

***Significance**

The ratio of selected variable regarding Abdominal Strength, Kabaddi and Kho-Kho players in S.R.T.M. University Nanded, which they have obtained the mean Value of 30.83 and 25.87 & SD values of 11.10 and 7.43 respectively which is given in the table 4, it shows that there was significant difference of kabaddi and kho-kho of was found in SRTMU Nanded players

Table-5
Mean score, standard deviation and t-ratio of leg strength of kabaddi and kho-kho players in s.r.t.m. University nanded

Variable	Group	Number	Mean	SD	't'
Leg Strength	Kabaddi	20	1.98	0.23	0.85NS
	Kho-Kho	20	2.03	0.24	

Not Significant

The ratio of selected variable regarding Leg Strength, Kabaddi and Kho-Kho players in S.R.T.M. University Nanded, which they have obtained the mean Value of 1.98 and 2.03 & SD values of 0.23 and 0.24 respectively which is given in the table no 5 and it shows that there was significant difference of kabaddi and kho-kho of was found in SRTMU Nanded players

Table-6
Mean Score, Standard Deviation and T-Ratio of Flexibility of Kabaddi and Kho- Kho Players In S.R.T.M. University Nanded

Variable	Group	Number	Mean	SD	't'
Flexibility	Kabaddi	20	14.57	3.92	0.95NS
	Kho-Kho	20	13.53	4.49	

Not significant

The ratio of selected variable regarding Flexibility, Kabaddi and Kho-Kho players in S.R.T.M. University Nanded, which they have obtained the mean Value of 14.57 and 13.53 & SD values of 3.92 and 4.49 respectively which is given in the table 6, it shows that there was significant difference of kabaddi and kho-kho of was found in SRTMU Nanded players

Conclusion:

Within the limitations of the study and from the statistical analysis the following conclusion is drawn.

1. There is significant difference between the left hand grip strength component of kabaddi and kho-kho players.
2. There is significant difference between the right hand grip strength component of kabaddi and kho-kho players.
3. There is significant difference between the arm strength component of kabaddi and kho-kho players.
4. There is significant difference between the abdominal strength component of kabaddi and kho-kho players.
5. There is no significant difference between the strength leg component of kabaddi and kho-kho players.
6. There is significant difference between the flexibility component of kabaddi and kho-kho players.

Reference

1. Gimunova, M. et. al., "Distribution Of Health-Related Physical Fitness In Slovak Population", Springer Plus, Vol. 4, 2015, p. 691. DOI: 10.1186/s40064-015-1479-4.
2. Kohli, Keshav "A Comparative Study Of Physical Fitness Variables Of Male Volleyball Players And Football Players", Research Journal of Physical Education Sciences, Vol. 2, No. 1, January, 2014.
3. Kumar, Anil "Comparison Status of Strength and Speed between Kho-Kho And Kabaddi Male Players", International Journal of Multidisciplinary Research and Development, Vol. 1, No. 7, 2014.
4. Kumar, Rajesh "Comparison of Health Related Physical Fitness among Kho-Kho And Kabaddi Players", Indian Journal of Applied Research, Vol. 5, Issue 5, May 2015.
5. Malik, Ashok "A Comparative Study of Selected Physical Fitness Components And Physiological Variables of Kho-Kho and Kabaddi Female Players", ISPERYS, January, 2012.
6. Pandey, Ajay Kumar et.al., "A Comparative Study Of Flexibility Between Kabaddi Andkho- Kho Male Players", International Journal of Physical Education, Sports and Health, Vol. 3, No. 3, 2016.

7. Pradeep, C. S. and Sudheer, G. P. "A Study On Arm And Shoulder Girdle Strength Andagility among University Level Men Softball pitchers And Non- Pitchers", Original Article Academic Sports Scholar, Vol. 2, Issue 6, Sept 2013.
8. *Sudhir, K. R.* "A Comparative Study On Agility And Flexibility Between University Level Female Kabaddi And Kho-Kho Players", International Journal of Scientific Research, Vol. 5, No. 8, 2016.
9. [http://www. Flexibility \(anatomy\) - Wikipedia, the free encyclopedia.html](http://www.Flexibility(anatomy)-Wikipedia,the-free-encyclopedia.html), 06.10.2016/ 11:07 AM.
10. <http://Www.Icnsportsweb/Kabaddi.Com.>, 23.09.2015, 12:34, a.m.
11. <http://Www.Icnsportsweb/Kho-Kho.Com.>, 23.09.2015, 11:45, a.m.

Gamification As Recent Trend In English Language

Mr. Shekhar Balkrishna Mali

Research student,
Shivaji University, Kolhapur.

Mrs. Megha Shekhar Mali

Research student,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract:

The concept that is adaptable to digital natives and digital immigrants that learning a second language is Gamification. As pedagogical strategy, Gamification is basically new, but it has been used successfully in business world. Gamification not only uses game elements and game designs techniques in non-game contexts, but also empowers and engages the learner with motivational skills towards a learning approach and sustaining a relax atmosphere. Gamification can be applied to many areas like corporate world, marketing health, education, politics, etc. Education and training are areas in which there is interest in Gamification. If we apply Gamification to learn a language, it will be a funny way to practice English. It will also be really motivating way to learn a language. Games are also helpful for children who are willing to learn English Language.

Keywords: Gamification, Second language learning, Motivational theory, Learners' skill enhancement, training.

Introduction:

The present paper is focusing and analyzing how we can learn English through games. Learning a language through playing digital games is one of the recent trends in English Language. Gamification is, as per definition in Wikipedia, the application of game-design elements and game principles in non-game contexts. The concept of Gamification is basically new, and according to Werbach and Hunter (2012), is the use of game elements and game design techniques in non-game contexts. Gamification can be applied to many areas like corporate world, marketing health, education, politics, etc. Education and training are areas in which there is interest in Gamification. According to many researches Gamification has great effects on individual.

If we apply Gamification to learn a language, it will be a funny way to practice English. It will also be really motivating way to learn a language. Games are also helpful for children who are willing to learn English Language. It can give them an opportunity to communicate in English in a safe and fun way. We can develop our listening skill, improve our vocabulary, and enhance our reading and writing skills through the games. This is an excellent and interesting way to learn English Language. We can apply game steps and stages to learn English language. Though games may keep engage to children, adult, and matured persons, we should acknowledge that games are also supportive to develop a language.

Strategies of Gamification:

Gamification strategies are designed to develop people's natural desire for socializing, learning, mastery, competition, achievements, status, self-expression communication etc. Gamification strategies use rewards, awards, and points for players who accomplish the given task or competition to develop the specified skill of a learner.

We can also see the Gamification through the Behaviorist theories. To the best of my knowledge Gamification may be interesting because indirectly we can apply classical conditioning theory of Ivan Pavlov, Russian psychologist. As this theory refers to a learning procedure in which a biologically potent stimulus (e.g. food) is paired with a previously neutral stimulus (e.g. bell). It also refers to the learning process that result from pairing, through which the neutral stimulus comes to elicit a response (e.g. salivation) that is usually similar to the one elicited by the potent stimulus. As per this theory, if we conditioned to the language learner in the English language Gamification, then he can response to the stimulus. Here Gamification strategies will be used a stimulus and learners learning will be as the response.

Based on this, Gamification unified new concepts to stimulate learners to achieve fluency. We can say that, this is the concept by which we can learn, implement and practice a target language. Gamification is new strategy to learn a language. If we apply the gaming strategies to the learning of English language, the learner will be addicted to game for good purpose. This article covers aspects regarding learning any language. We can put the rules or grammar in game and it will help to learner to learn. In Gamification learner will be engage because of stimulus and response strategy. More learners are aware of the benefits of the internet and the strength of Behaviorism. Some strategies which we can use with computer and internet but these strategies are not directly related with psychological aspects of motivation.

Theories to learn a second language:

We have several theories for learning second language as Behaviorism, Language Acquisition Device (LAD), Information Processing, Social Interaction and Socio-cultural Theories. An overview of these theories is explained in the table below, which is adapted from Malone (2012):

Table 1. Theories to learn a second language

Behaviorism	Typified by B.F. Skinner and impacted almost all areas of investigation. Human behavior could be learned through stimulus, response, and positive or negative reinforcement or SR-R.
Language Acquisition Device (LAD)	Theorized by Noam Chomsky and breaks with S-R-R. "Argues that the stages of development that are required for children to develop their cognitive abilities do not apply to language learning. This new approach focused almost entirely in the deep structure of individuals' native language".
Information Processing	The Adaptive Control of Thought (ACT) was developed by Anderson (1983). "Intelligence is simply the gathering together and fine tuning of many small units of knowledge that in total produce complex thinking".
Social Interaction and Socio-cultural theories	Social Interaction and Socio-cultural theories Theorized by Vygotsky and emphasizes in the role of social environment on children's learning. Swain (1985), argues that comprehensible output in meaningful conversations is necessary for success in SLA. Gass (2002), focus on the language learning context and how learners use their linguistic environment."

What is Gamification?

According to Werbach and Hunter (2012), the concept of Gamification is new. The use of game strategies, elements and game design techniques in non-game contents keep the learner engage. Though, these are based on game industry. We can apply all these strategies to social, political, economical, educational fields. Nowadays gaming industry is growing with highly imaginative way. Basically, any task, assignment, process or theoretical context can be gamified.

As we know that the main intention of Gamification is language learning is to keep learner engage in learning a language. Gamification increases the participation of a learner to learn a language. Learners are engaged in games with three ways, first by visual, second by audio, and third by talk. At this point we can say that we can learn anything properly when we are totally participated in it. Many things in games as awards, rewards, labels, titles, achievements, points, score, immediate feedback etc. motivate to learner. This creates in the learner a sense of empowerment and engagement in the way they work through processes and achieve tasks. In addition, it is essential to understand the basic concepts of the games to deal with the Gamification. Let's see, what are the aspects of Gamification? Which can be applied to the non-game contexts?

Sailer, Hense, Mandi, and Kelvers, (2013) have explained aspects as follows:

Table 2. Psychological perspectives and implications

Perspective	Implication
Trait	"Players with a strong achievement motive are likely to be motivated Gamification emphasizes achievement, success and progress. Players with a strong affiliation motive are likely to be motivated if Gamification emphasizes membership".
Behaviorist learning	"Players are likely to be motivated if Gamification provides immediate feedback in form of positive and negative reinforcement. Players are likely to be motivated if Gamification offers rewards".
Cognitive	"Players are likely to be motivated if Gamification provides a clear and achievable goal. Players are likely to be motivated if Gamification highlights the resulting consequences of a goal. Players are likely to be motivated if Gamification emphasizes the importance of a persons' action within a given situation. Players are likely to be motivated if Gamification fosters mastery orientation regarding goals".
Self-determination	"Players are likely to be motivated if they experience the feeling of competence. Players are likely to be motivated if they experience the feeling of autonomy. Players are likely to be motivated if they experience the feeling of social relatedness".
Interest	"Players are likely to be motivated if Gamification meets the players' interests and sparks interest for the situational context. Players are likely to be motivated if Gamification enhances the feeling of flow by providing direct feedback. Players are likely to be motivated if Gamification enhances the feeling of flow by providing a clear goal. Players are likely to be motivated if Gamification enables the feeling of flow by adapting the level of difficulty to ones' individual skills and competences".
Emotion	"Players are likely to be motivated if Gamification decreases negative feelings like fear, envy, and anger. Players are likely to be motivated if Gamification increases positive feelings like sympathy Emotion and pleasure".

There is need to study those aspects individually. In fact Gamification is a broad concept. If we apply all elements to non-game context then it will have uncountable elements.

Game Elements

Game elements are nothing but the designs pattern of the game. How the game is designed is game elements. Many games have various elements which are depend on the objectives of the game. These elements are depending on for what the game is being designed. Nowadays we have different elements like; rating points, levels, titles, badges, points, score, leader boards, progress bars, progress charts, performance graphs, awards, rewards, quests, avatars and social elements. All these elements have different purposes and can be adapted to basically any work, business or education related environment. We can explain elements in brief. See the table

Table 3: Game Elements

Rating points	Points given according to the certain achievements
Leader boards	Total profile of the learner is as per achievements
Titles	Titles to learner as per the intellect/knowledge
Badges	Visual representation for completing task
Progress bars	To show the progress of the learner
Levels	To show completed levels according to given tasks
Avatars	Visual representation of a player/user/learner
Social elements	Social title to the user
Awards/rewards	To motivate players who complete the target
Cards/coupon	To attract user/player/learner

Each game element used in Gamification enhances automatically the teaching and learning process of second language. Smith Robbins (2011) expresses that all game activities are meta-centered and have activities of this kind because they are oriented towards a specific objective which ultimately focuses on winning by defeating obstacles and other conditions, in order to achieve or complete a quest. In addition, depending on the context, each game employs a mechanism for the player to receive rewards or reward system.

Another component in the definition of Gamification mentioned by Werbach and Hunter (2012) is game design. Basically, games are not only elements; games are designed systematically and artistically for the purpose of fun but they need to be created and focused.

Methods to learn a second language instruction

There are various methods for second language instruction. At first we can have Grammar Translation Method by Prator and Celce Marcia (1979) which focused on instructions from mother tongue and plenty of memorization. Second we have Audio-lingual Approach by Prator and Celce Murcia, which is practiced with repetitive drills, language labs and more. Third is Natural Approach developed by Krashen (1982) that focuses on natural order of second language and natural learning. Fourth is communicative Approach by Brown (1994) which includes classroom drills. Finally, we can say that there are various methods of language learning and it is hard to apply one method to get best results.

Teaching Strategies in Second Language Learning

According to Brown (1994) some strategies will create the relaxed atmosphere necessary to comfort the second language learner. The strategies are briefly mentioned as follows:

Total Physical Response - Promotes interactivity and is based on the silent period explained by Krashen (1982). Speaking is not necessary because comprehensible input is given. The instructor needs to provide a variety not to bore the students. **Cooperative Learning** - This strategy follows the use of groups and pairs in order to achieve positive interaction. Plenty of strategies are presented through the peers. **Dialogue Journals** - Promote written conversations between the teacher and learner. Reflexive journals are promoted. Good for assessing writing in a different and relax format. **Scaffolding** - The advanced learners help their peers achieve success. It's part of Krashen (1982) comprehension input. Fluency is built thru positive reinforcement. This type of activity is not suited for virtual settings.

Overview of Emergent Technologies in Learning a Language

Gamification and emergent technology are most related to each other. The Gamification has a main objective is to increase participation and motivate users through the use of game elements such as awards, rewards, titles, rating points, leader boards, targets, missions and immediate feedback among other things. Thais can be similar to the strategies of the approaches and methods which are used to learn second language. In addition the work of Yabarra and Green (2003), mentions that the use of technology plays an integral part in providing second language learners a valuable language experience as they learn a second language. Most of all it contributes to the positive development of some personality factors like, self esteem, risk taking, planning, leading, and most of all motivation. Developing motivation in the second language learner by using

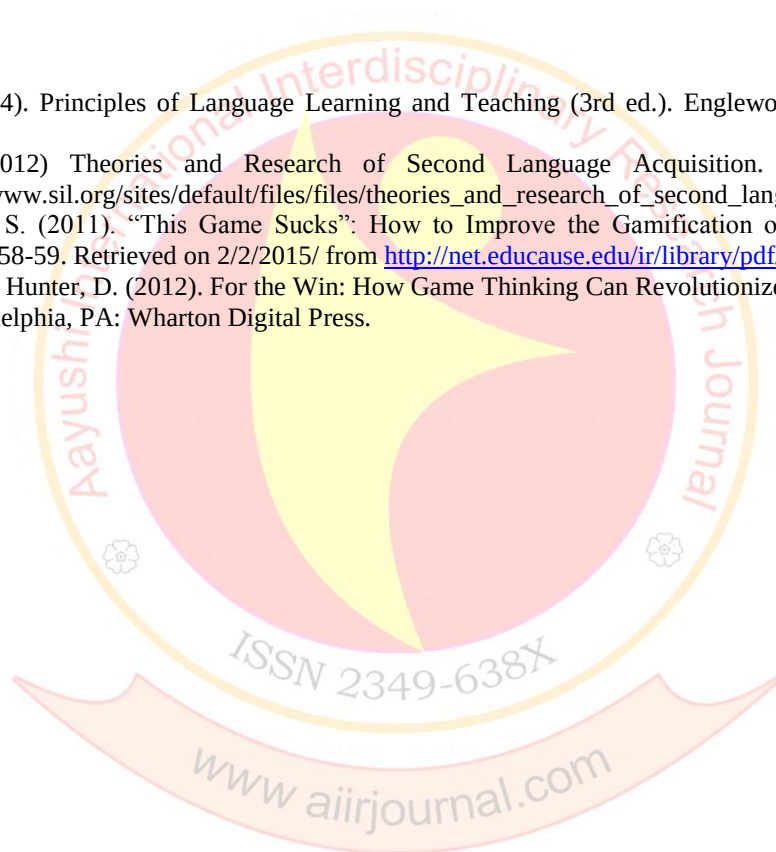
technology provides a common denominator between Gamification and second language learning which results in enhancing this experience. This Gamification helps learners to learn a language in a best way.

Conclusion:

In conclusion, we can say that, nowadays most of the students are virtual natives and they learn through the virtual characters and games. Gamification has become a tendency in online learning and in professional development for educators. At this point we may say that Gamification towards education is to unchain a more attractive and effective learning experience for the students. It is platform where students accept the challenge to acquire the skill to solve any task or challenge the class, the unit, or the topic given. Gamifying the language learner enhances the LSRW skills. Through Gamification the learners develop their techno-creative mentality to solve the problems. Most of the all, the virtual rewards can motivate the learners. There is plenty of research to be done in the field of Gamification. But as in the paper explained, application of Gamification along with some new technology trends to learn English as second language will be beneficial to English Language learners.

References:

1. Brown, H. (1994). Principles of Language Learning and Teaching (3rd ed.). Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
2. Malone, S. (2012) Theories and Research of Second Language Acquisition. Retrieved on March 3rd,2015http://www.sil.org/sites/default/files/files/theories_and_research_of_second_language_acquisition.pdf
3. Smith-Robbins, S. (2011). "This Game Sucks": How to Improve the Gamification of Education. Educause Review, 46 (1), 58-59. Retrieved on 2/2/2015/ from <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ERM1117.pdf>
4. Werbach, K and Hunter, D. (2012). For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your
5. Business. Philadelphia, PA: Wharton Digital Press.

Strategies And Techniques Of Film Adaptation Of The Last Leaf

Dr. P. P. Lohar

Lal Bahadur Shastri College of
Arts, Science and Commerce,
Satara

A film adaptation is the transfer of a work or story, in whole or in part, to a feature film. The transformation, modification or adaptation of the work must be substantial and bear its author's personality sufficiently to be original. Nowadays film adaptation boom is noteworthy because most of the filmmakers looking for new stories and literary works are like an ocean of stories for them. The present study attempts to analyze the short story The Last Leaf by O' Henry as a film adaptation.

The present paper deals with the film adaptation so it assumes that film adaptation is a type of derivative work and dialogic process. The paper tries to convince its point that many strategies and techniques are used to make film adaptation and although these strategies are important, they make a version of original work as derivative work.

Therefore the paper has two specific aims. They are

- 2) To study film adaptation as a derivative work.
- 3) To study film adaptation as a dialogic process.

With these aims, the case study of the story Last Leaf is presented for in respect of the above hypothesis

The Last Leaf is a well-known short story. Its adaptation is made by many film makers. In order to make certain conclusion the researcher has used inductive method for the present research work. The paper studies the story in detail and derives conclusions based on these details.

Two artists, Johnsy and Sue, share an apartment. In cold season, Sue gets pneumonia and she loses hope for life. She says that she will die when the last leaf on the vine outside falls. Mr. Behrman, one of their neighbors, hears about this, and when the last leaf falls, he paints very same leaf on the wall outside to give her hope. Since the leaf remains there on wall, it gives her hope to live. But he dies due to pneumonia as he spends the whole night in the severe cold.

Matt Gatlin adapted the story The Last Leaf by O'Henry and transformed it into an effective film. In the process of adaption he makes slight changes in original story to give specific effects.

1) Process of interpolation: Interpolation is process of addition. In the process of film adaptation filmmaker adds some scenes which are not referred or narrated in literary work. In Matt Gatlin's adaptation of The Last Leaf, he added the conversation of Johnsy and Mr. Behrman where they talk about the paintings and Sue's health. The purpose is to define characters in the film.

2) Process of Elision: Elision is process of deletion. In the process of elision the filmmaker deletes some incidents. In Henry's The Last Leaf opens with the detail description of the setting but Matt Gatlin's deletes this description. In short story, Mr. Behrman paints the last leaf with Johnsy but in the film Mr. Behrman agrees to paint it but the incident is not shown in the film.

3) Narration converted into dialogues: The short story is a narrative form of literature so the filmmaker converts narrative content into the dialogues. In present adaptation the Doctor conveys the news of Mr. Behrman's death to Johnsy on telephone but actually in Henry's The Last Leaf Johnsy narrates the death and pains of Mr. Behrman. Thus, film adaptation is dialogic process.

4) Use of Narrator: Matt Gatlin's adaptation of The Last Leaf opens with the narration of the setting and the background of the story. Limitation of filmmaking made filmmaker to use narrator to set the background of the story.

5) Change in narrative structure: In short story, Mr. Behrman comes to know about the sickness of Sue in the middle of the story but in the film he talks about it with Johnsy at the beginning. Here filmmaker tries to create pathetic feeling towards Sue in the mind of spectators.

6) Characters are not well defined: In narration, characters are clearly defined. Beginning part of short story narrates the background of Sue and Johnsy's life but Matt Gatlin fails to show the background life of Sue and Johnsy.

7) Literary motifs are missed: Rain, storm and wind are basic motifs of this short story which recurrently emerges throughout the story and it connotes the pains and sorrows in Sue's life.

Literature and film are two different media to convey the message. The first illustrates world with the help of written words and the other visualizes it with dialogues. Both literature and film have their own techniques to represent outer world.

The present study concludes that the story into a film brings different changes such as elision, interpolation, narration converted in to dialogue, etc. Most of the time changes into a film adaptation give different identity to the original work. In this sense, film adaptation is dialogic process which is not mere imitation of literary works but it is derivative work. Film and literary work differ in many ways, and because of these differences the way they convey their themes, plots, and characters will necessarily differ. After several changes in the literary work film adaptation becomes a second, separate work independent in form from the first.

References

- 1) O.Henry. "The last leaf" The best story of O.Henry. New York, Modern Library.
- 2) ["The Last Leaf"](#). Stories of the Films. *Moving Picture World*. **34** (11): 1675. December 15, 1917. Retrieved 2015-10-01
- 3) Bluestone, George. *Novels into Film: The Metamorphosis of Fiction into Cinema*, John Hopkins UP, 1957.

Historical Research: Nature, Scope And Challenges

Prof. Jitendra M .Desai

Asst. Prof.D.D.Shinde Sarkar College
Kolhapur.

What is Historical Research?

Historical research involves studying, understanding and interpreting past events. The purpose of historical research is to reach insights or conclusions about past persons occurrences. Historical research entails more than simply compiling and presenting factual information; it also requires interpretation of the information. Typically, histories focuses on particular individuals, social issues and links between the old and the new. Some historical research is aimed at reinterpreting prior historical works by revising existing understandings and replacing them with new, often politically charged ones.

The main emphasis in historical research is on interpretation of documents, diaries and the like. Historical data are categorized into primary or secondary sources. Primary sources include firsthand information, such as eyewitness reports and original documents. Secondary sources include secondhand information, such as a description of an event by someone other than an eyewitness, or a textbook author's explanation of an event or theory. Primary sources may be harder to find but are generally more accurate and preferred by historical researchers. A major problem with much historical research is excessive reliance on secondary sources. Researchers cannot accept historical data at face value, since many diaries memoirs, reports and testimonies are written to enhance the writer's position, stature, or importance. Because of this possibility, historical data has to be examined for its authenticity and truthfulness. Such examination is done through criticism; by asking and researching to help determine truthfulness, bias, omissions and consistency in data.

Purpose of Historical Research

Conducting historical research in education can serve several purposes as follows:

1. It enables educationists to find out solutions to contemporary problems which have their roots in the past. i.e. it serves the purpose of bringing about reforms in education. The work of a historical researcher sometimes sensitizes educators to unjust or misguided practices in the past which may have unknowingly continued into the present and require reform. A historical researcher studies the past with a detached perspective and without any ego-involvement with the past practices. Hence it could be easier for educationists to identify misguided practices thus enabling them to bring about reforms.
2. It throws light on present trends and can help in predicting future trends. If we understand how an educationist or a group of educationists acted in the past, we can predict how they will act in future. Similarly, studying the past enables a researcher to understand the factors / causes affecting present trends. In order to make such future predictions reliable and trustworthy, the historical researcher needs to identify and clearly describe in which ways the past differs from the present context and how the present social, economic and political situations and policies could have an impact on the present and the future.
3. It enables a researcher to re-evaluate data in relation to selected hypotheses, theories and generalizations that are presently held about the past.
4. It emphasizes and analyzes the relative importance and the effect of the various interactions in the prevailing cultures.
5. It enables us to understand how and why educational theories and practices developed.

Scope of Historical Research in India

The scope of history has been undergoing constant change. In the past, the world was divided into a number of social, political and cultural units.

1. History of specific levels of education (a) primary education, secondary education, (c) tertiary education etc. in India.
2. History of specific types of education such as (a) adult education,
3. distance education, (c) disadvantaged education, (d) women's education in India.
4. Historical study of specific educational institutions such as (i) University of Mumbai, (ii) Aligarh Muslim University and so on.
5. History of the role of the teacher in ancient India.
6. History of specific components of education such as
(a) curriculum, (b) text-books, (c) teaching-learning methods,

(d) aims and objectives of education, (e) teacher-student relationships, (f) evaluation process and so on.

7. History of national education policies in India.
8. History of admission processes in professional / technical courses (medicine, engineering, management) in India.
9. History of teacher education.
10. Historical biographies of major contributors to education such as Mahatma Gandhi, Maharshi Karve, Maharshi Phule, Shri Aurobindo, Gurudev Tagore and so on.
11. History of educational administration.
12. History of public financing of education.
13. History of educational legislation in India.
14. History of educational planning.
15. History of contemporary problems in India.
16. Historical study of the relationship between politics and education in India.
17. Historical study of the impact of the British rule in India.
18. Comparative history of education in India and some other country / countries.
19. Historical study of the system of state-sponsored inspection in India.
20. Historical study of education in specific Indian states such as Maharashtra, Tamil Nadu, Madhya Pradesh, Rajasthan etc

Challenges To Historical Research

The major challenges to historical research revolve around the problems of sources, knowledge, explanation, objectivity, choice of subject, and the peculiar problems of contemporary history. Sources The problem of sources is a serious challenge to the historian in the task of reconstructing the past. The quality of a historical study is determined largely by the manner in which sources are collected and used. Sources are basic in historical research and they are many and varied. The manner in which sources are recovered, examined, and preserved are important parts of historical research

Choosing the Right Topic

Your research topic is the foundation on which everything else rests, so it's crucial to choose carefully. "You can't do anything else until you figure out the basic focus of your topic context of No Child Left Behind and the Individuals with Disabilities Education Act. She shares her recommendations for choosing an effective research topic.

The choice of topic for research is another major challenge facing the historian. Historians are challenged by the complexity of the world, and thus seek to use their knowledge of the past to help solve the problems of the present. The questions that can confront the historian are endless, and serious historians thus face the challenge of choosing a viable topic. They find it undesirable to dissipate energy pursuing the kind of question to which history has no answer, such as, "what is the purpose of the universe?" or "who is the smartest person in the world?". Nor do they want to struggle to achieve the solution to a problem that is not of real importance. Historical investigation can probably reveal who wore the first pair of pants with a zipper, but that piece of information might not be worth knowing (historically significant). Indeed, the main difficulty facing the historian is not eliminating unanswerable or unimportant questions but choosing the important ones). A historian's choice of study is determined by personal values, concerns of those who support his work, the nature of the age in which he lives, or by a combination of all these. Significantly, the ways in which these influences operate are complex, and the historian himself is often unaware of them.

Problem of historical knowledge

The problem of historical knowledge is one of the core issues which arise in the writing of history. The problems of knowledge in history are basically epistemological. To be sure, epistemology or the theory of knowledge is that branch of philosophy which is concerned with the nature and scope of knowledge, its presuppositions and basis, and the general reliability of claim to knowledge. A major challenge for the historian is how to deal with his work in view of the problems surrounding historical knowledge.

Historical problems about knowledge in history manifest in sources, selection, memory or eye-witness account and written records – i.e the problem of fake documents like the forgery of Hitler's diary. However, the knowledge of what happened in the past must be certain and unambiguous – that is, the standard yardstick for measuring knowledge is that it must be demonstrable and scientific. But how does the historian go about obtaining his knowledge of the events that happened in the deep past, especially when he has no direct access to the past

Be honest about your abilities. Ask yourself, “This is what the study demands—do I have the skills to do it?” says Crawford. If not, determine if you can develop the skills or bring together a research team

Staying Motivated and Working Your Plan

Sometimes, in the course of a large research project, the biggest challenge can be internal—maintaining the motivation to keep going despite obstacles in your research and the pressures of work and personal commitments.

Follow your passion and your purpose. “The first component of motivation is working on something you’re passionate about, that you believe in,” Walker explains. “It’s cyclical—if you’re passionate about what you’re researching, the research will increase your passion to complete your research.” Passion, she says, comes from the belief that your work will have some kind of social impact, that an injustice in the world could be improved “even just 10 percent.”

Monitor your attitude. “When there’s so much to do, attitude does make a difference,” Walker says. “There can be no doubt in your mind that you can do this. You must believe that you can make it through this process.” To stay positive, she suggests thinking of the mind like a garden: “We have to pluck out the negative thoughts like weeds and constantly plant positive thoughts.”

Reward yourself. “Make rewards part of your work plan, and then give yourself those rewards,” Walker says. “It could be going to the movies, going out to lunch, spending time with your family—whatever it is, make it something meaningful to you.” Ask for help.

“Problem of explanation

Closely related to the problem of historical knowledge is the issue of explanation in history. Two dominant positions exist on the problem of explanation in history. Some writers are of the opinion that history is concerned with the description of particular events of the past and therefore, historians have to search for general laws which might govern those events. Another school of thought argues that it is the duty of the historian to explain events and situations. The writers who believe in general laws contend that general laws form an indispensable instrument of historical research and that they even constitute the common basis of various procedures characteristic of the social sciences in contradiction to the natural sciences. A good number of historians believe that it is not desirable to adopt any general law in history. Clearly, history is different from the natural sciences which are concerned with abstractions. History seeks to describe and explain what actually happened in the past. Therefore, since laws govern classes or types of things and since historical events are unique, it is not possible for the historian to explain his subject matter via governing laws (Osarhieme, 1993)

Germane to the problem of explanation in history is the status of accidents in history. The central issue here concerns the degree of importance to be accorded accidents in explaining the historical process. Certainly, accidents do occur in the course of history. They are, however not historically significant because they are not amenable to rational explanation. (Yakubu, 2006). Thus, the historian in the course of writing history faces the challenge of how to distinguish between rationally explicable causes and accidental causes. This distinction is important because rationally explicable causes can be applied to other countries, other periods, and other conditions, thereby facilitating fruitful generalizations leading to lessons; whereas accidental causes due to their uniqueness cannot be generalized, thereby foreclosing the possibility of drawing conclusions from them.

Objectivity

The problem of objectivity has been a recurrent decimal in historical scholarship. The controversy over objectivity centres mainly around what constitutes objectivity and whether objectivity in historical scholarship is possible or not. Herodotus, Leopold Von Ranke, Jeremy White, R.S.Smith, Robin Law, J.A. Atanda, J.F. Ade Ajayi and E. H. Carr, (Carr, 1988) who constitute the positivists schools have propagated the desirability and possibility of objectivity in historical reconstruction, though in varying degrees. On the other hand however, scholars like William Dray, Scott Walsh, Sir Isaiah Berlin, Karl Popper, R.G. Collingwood, Leroy Johnson, and others in the Orthodox Marxists School see objectivity in history as impossib.

A review of literatures on historical objectivity clearly shows that absolute objectivity in history is illusory. It must be noted that both European and African Scholars are prone to subjectivity. Indeed, quite a number of limitations stand in the way of objectivity in history. First, the possibility of new evidences emerging limit the chances of absolute objectivity in history. Second, the nature of the historical past in itself makes historical objectivity difficult. Historical events happen and vanish. What is left are fragmentary evidences about the past. Unfortunately for the historian, the events of the past cannot be wholly reproduced and verified the way the physicist reproduces and verifies his specimen. Third, selection of certain materials among many by the historian constitutes subjectivity in itself. Fourth, personal biases and prejudices on the part of the historian is also a limitation against historical objectivity. Fifth, partisanship by the historian also

limits the prospects of objectivity in historical research. Lastly, conflicting theories of historical interpretation (e.g. empiricism, Marxism, Post-Modernism, Feminism, etc) make historical objectivity difficult. However, the ever present challenge is for the historian, inspite of these litany of impediments, to desire and pursue objectivity as much as possible.

Problems of Contemporary Historical Reconstruction

While the historian encounters some common problems in researching all kinds of history, it would appear that certain problems are peculiar to contemporary historical reconstruction. As Bernard The contemporary historian faces numerous problems, technical and non-technical. First, he has to contend with a vast amount of data at his disposal. This problem is compounded by the considerable attention from journalists which often results in an overabundance of documentation (Ogen, 2006). Second, there is the problem of perspective. Third, the problem of getting reliable evidence, and sometimes the undue influence of the government are obstacles in contemporary historical research. Fourth, is the difficulty that arises from handling sensitive issues that are capable of sparking domestic or international tensions. Finally, a major problem is the perennial danger that the historian will approach his subject with his mind preconditioned by his personal idiosyncrasies since he is either directly or indirectly involved in the current issues he is researching .

Possible solutions

As daunting as the problems of historical reconstruction are, they are by no means insurmountable. The historian can tackle the problems associated with historical sources by paying necessary attention to the techniques in dealing with sources. First, he must identify his sources. He must distinguish between a primary and secondary source. In making use of his primary source material, the historian is engaged in selection, then evaluation and interpretation, synthesis into coherent and sequential statements or facts of history. Because the information provided for the sake of information may not really be information at all, the historian must be aware of its significance. This awareness can be achieved through evaluation. Sources are evaluated through internal and external criticisms. Internal criticism is the evaluation of the sources for plausibility and consistency while external criticism is the comparison of the sources with other evidence on the topic. This will enable the historian to be sure that the information is authentic, that it is what it purports to be.

On the problem of historical knowledge, the effort to demonstrate the specific character of historical knowledge and understanding has led to a new method of enquiry in historical research, the analytical or scientific approach (Osarhieme, 1993). This method established the procedures and categories used by practising historians in handling and understanding their material. This has led to a discussion of the ways in which historians divide up and classify the past, the manner in which they argue for and substantiate their interpretation, and the logical structure of the explanations they offer. Clearly, this new method of enquiry is very useful in finding and exploiting historical evidences. This will also enable historians to make credible claims to their statements about the past.

Conclusion

From the foregoing, certain points stand out clear. First, that the major challenges of historical research revolve around the problems of sources, character of historical knowledge, objectivity, explanation, choice of subject, and the peculiar problems of contemporary history. Second, that these challenges can be surmounted by the historian through the adoption of certain measures some of which have been detailed upon earlier in this work. Finally, it must be emphasized that the efficacy of the recommended measures would depend largely on the adoption of the proper attitude by the historian towards his profession. Against all odds, the historian must endeavour to execute his work with professionalism as the paramount consideration. This is the only way history can enhance and sustain its relevance.

References

1. Adeniran, A. A. (2002). *The Problem with the Past*. Ife: O.A.U. Press.
2. Ajetunmobi, R.O. (2005). *Historiography and the Nature of History*. Ikeja: OACE.
3. Akindele, S.A. (2005). "The Need for Objectivity in Historical Studies" in Ajetunmobi, R.O., (ed) *Historiography and the Nature of History*. Ikeja: OACE.
4. Barraclough, G. (1975). *History in the Changing World*. Oxford: Basil Blackwell.
5. Benjamin, J. R. (2004). *A Student's Guide to History*. Bedford: Freeman and Worth Publishers.
6. Carr, E. H. (1988). *What is History?* London: Penguin Books.
7. Dray, W. H. (1966). *Philosophical Analysis and History*. New York: Harper and Row.
8. Finley, M.I. (1959). *The Greek Historians: The Essence of Herodotus, Thucydides, Xenophone, Polybius*. New York: Viking Press.
9. Garraghan, G. J. *A Guide to Historical Method*. New York: Fordham University Press. 1946.
10. Gottschalk, L. *Understanding History*. New York : Alfred A. Knopf.1951.
11. McMillan, J. H. and Schumacher, S. *Research in Education : A Conceptual Introduction*. Boston, MA : Little, brown and Company.1984.

Recent Trends In Libraries

Mrs. Sunita Shivaji Patil. Librarian
Arts & Commerce College, Kasegaon.
Tal-Walwa , Dist- Sangli

Abstract

Libraries are constantly evolving to meet the needs of their diverse communication. Far from being a simple repository of books and media, today's libraries serve as invaluable resource for everything from data analysis to 3-D printing and beginning lessons in coding. In 2018 and beyond, it's critical for the modern library to take in the changing faces of its patrons and respond accordingly. Every demographic is different, but there are countless ways that the modern library can respond to recent trends and offer information and resource that are both innovative and relevant to its users.

Technology

Image ALT Text: A robotic hand prototype.

According to the American Library Association Top Technology Trends resource, libraries worldwide spend \$1.8 billion on technology. These facilities often offer users their first hands-on access to new products. One popular way that libraries are increasing accessibility to new technologies is through maker spaces. Maker spaces include tech like virtual reality content creation labs, 3-D printers, product fabrication tools, PCB milling machines, laser cutters, and more.

Maker spaces can serve many valuable purpose including:

- Facilitating prototype creation for entrepreneurs and inventors
- Educating patrons on science and technology
- Promoting creative problem solving
- Offering experiential learning opportunities

Library science professionals must strive to develop maker spaces and other technology labs that cater to the distinct needs of their demographics. Maker spaces can be entire on-site labs, mobile carts, or even backpacks filled with tools that are available for loan.

Gamification

Gamification is an emerging trend that frames learning in the easily accessible format of a game. Games are increasingly seeing use for everything from elementary school education to professional training. Game mastery helps promote many skills, including math, logic, spatial reasoning, reading, and writing. Players may seek out of the library for guides and handbooks to help them enhance their game play. Examine how video games encourage kids to read, Breech Vandenbroucke noted in a article for wired that the ultimate player's guide scored between grades 8 and 11 on the flash Kincaid reading ease scale, yet books like this are often devoured by elementary age children who are motivated by their interest in games such as Minecraft. By supplying the right literature, games that interest them. Libraries can also serve as a meeting place for players, offering the opportunity for socialization through gaming. The Darien Library in Connecticut runs its own Mine craft server, and the Hudson Library in Ohio hosted a Mine craft build-off. Promoting co-play in pairs, groups or classes, libraries can help encourage players to explore various game together by asking questions, sharing insights, and processing new discoveries together.

Virtual Reality

Virtual reality technology provides the user with a headset that transports them to immersive destinations where they can look up, down and around simply by moving their heads. Libraries have long served as critical access points to new technologies. When computers and the internet were still new innovations, the local library was often the easiest place for users to get online. Today libraries may have the opportunity to offer users their first interactions with virtual reality. In California, Oculus launched an initiative that made 100 Oculus Rift headsets and Bready computers available in 90 libraries. With a price tag of \$1,500 for headset and VR- ready PC, this technology may not be accessible to the average consumer yet. However, libraries that offer this type of technology can help new users acclimate to the systems, which are already coming down in price, even as they experience museum collection or exotic travel destinations remotely thanks to VR.

Coding

It's fairly common for libraries to offer basic computer literacy classes on topics such as word processing, spreadsheets, and internet use. Today, many facilities are finding a great demand for more advanced classes, as well as, particularly for those that explore coding. These classes are popular among patrons of all ages. In library journal, the manager of digital experience at Westport public library in Connecticut, Ales Giannini, says, " Kids today are growing up with an iPod in the hands. They don't have to learn the digital language; they're born with it," Coding classes have been successful for libraries across the country /these offering bring in new and provide fresh, valuable resource to regular who want to learn something new.

Social Media

Establishing maintaining, and growing a social media presence is important for libraries. Gregg Dodd Director of Marketing at Columbus Metropolitan Library, explains the value of digital strategy clearly, saying, "Our users live in digital world, so this is an important space to connect with them." Social media links make library events, activities, and offering easily sharable. Digital content such as historical photographs are ripe for social sharing, as well. By responding to social media tags, comments, or mentions, libraries gain a valuable opportunity to engage with their audience and strengthen social connections.

Data Analytics

Libraries are perfectly poised to take an active role in the field of data analytics. The library has long been responsible for gathering, organizing, and safeguarding valuable information. Modern research and data collection has come a long way from the days libraries were managing and accessing some of the earliest dial-up online databases. Today, digital data is collected in such overwhelming amounts that one of the biggest challenges lies simply in analyzing the information to find meaningful conclusions in the overabundance of data. In coming years, these institutions will need to determine the best way to make use of the data available to them.

- Compiling and connecting data across research studies and reports
- Providing easily searchable and understandable data to users
- Developing and promoting educational content curate using data sources
- Developing and promoting educational content curate using data sources
- Translating data into informational exhibits and programs

For those intrigued by the modern face of today's library systems, there are unique opportunities to become part of the change. Tomorrow's librarians can help spearhead new innovations in library technology and program development with a library science degree online from USE Marshall School of Business.

For effective services and in order to meet the mentioned five laws of library science, librarians and other support staff geared towards certain efforts or activities which include.

Selection of information resources

This is a library routine required to be carried out by a librarian or a skilled library personnel which involves the choosing of the right or most relevant material out of the abundance for the target patrons. Librarians have to consult bibliographical tools like bibliographies, publishers catalogue, book reviews, abstracts, etc. to facilitate the selection, taking into cognizance the available funds and subject coverage.

Acquisition of materials

A successful selection of materials will enhance their purpose. Using the local purchasing order, a publisher or book sellers/vendors is assigned the responsibility of supplying the selected materials to the particular library. This can take weeks, months or even year in a traditional system.

Processing

The material ordered for when they arrived, are critically checked against any discrepancy or ensuring that what was ordered for are those supplied. Accessioning, stamping, pasting of book card and label are further done for the materials.

Organization

Since accessibility and use of the acquired materials are very important, libraries have to describe the materials bibliographically, cataloguing as well as providing them with classification numbers for easy arrangement and retrieval. Abstracting and indexing activities are sometimes carried out by librarians in order to enhance usability of the materials. In fact all efforts made could be a waste if the materials are not well catalogued or classified.

Resource Sharing

This is a program where two or more libraries formed an agreement of cooperation between or among themselves. It is glaring that no library can be an island or possess all needed materials, thus, inter library cooperation or resource sharing is an alternative measure of meeting the needs of users.

Charging and Discharging of Materials

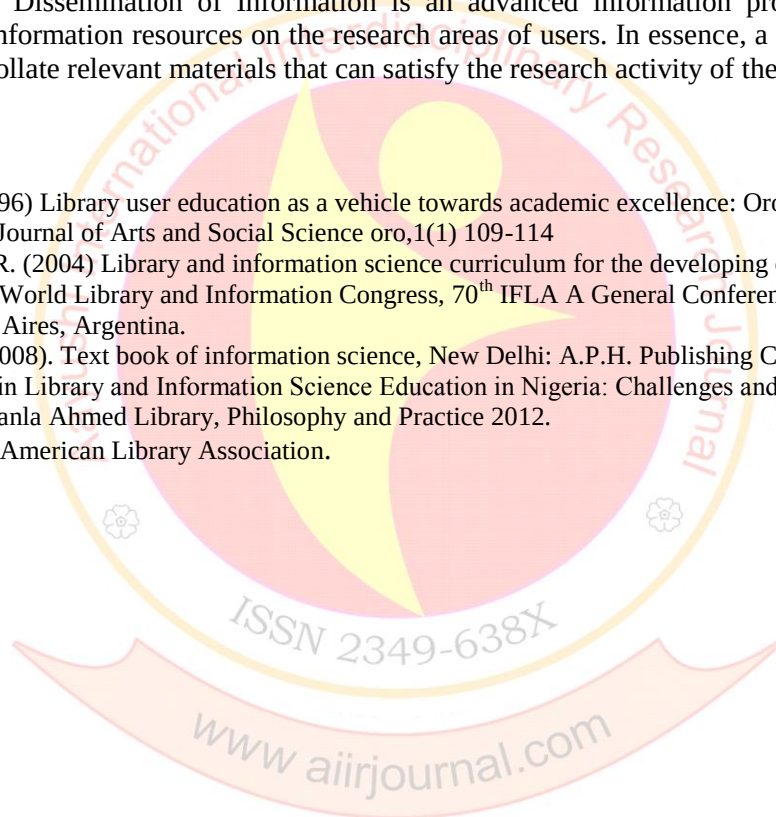
Most libraries have provision for material loan to users. It is quite obvious that some users would like to consult certain relevant materials at home, thus a loan privilege is usually provided for certain period. The material loan without any doubt promotes accessibility and use of the resources, hence making the library to achieve its goals.

Reference Service

This is one of the fundamental services in the library geared towards assisting users in terms of information dissemination and material provision such as Ready reference service, Selective Dissemination of Information and Current Awareness Service for instance, ready reference requires immediate provision of information to the needs of users which can come in form of question "What", "Who", "Where", "How", etc. Current Awareness Service involves an up to date information provision relevant to the user community or target users, while Selective Dissemination of Information is an advanced information provision that required effective selection of information resources on the research areas of users. In essence, a librarian embarks on literature search, and collate relevant materials that can satisfy the research activity of the user.

References

- 1 Ahmed A.O (1996) Library user education as a vehicle towards academic excellence: Oro college of Education as a case study. Journal of Arts and Social Science oro,1(1) 109-114
- 2 Karisiddapa C. R. (2004) Library and information science curriculum for the developing countries, paper presented at the World Library and Information Congress, 70th IFLA A General Conference and Council 22-27 August, Buenos Aires, Argentina.
- 3 Kawatra, O.S (2008). Text book of information science, New Delhi: A.P.H. Publishing Corporation.
- 4 Modern Trends in Library and Information Science Education in Nigeria: Challenges and the Way Forward," Abdulganity Okanla Ahmed Library, Philosophy and Practice 2012.
- 5 Virtual Reality- American Library Association.

Multiculturalism in The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoir**Asst. Prof. Sachin Ashok Kamble****Department of English**Lal Bahadur Shastri college
of Arts, Science and Commerce, Satara**Abstract:**

India is multicultural country. Over the years India is invaded by many outsiders, Many Invaders become inhabitant of the country, these invaders settled in India. They brought with them their culture i.e. language, customs, tradition, rituals etc. Some tried to spread their culture over here which results into diversity in language, rituals, tradition, religion, etc. in India. Encounter of different cultures in India is one of the reasons of diversity of cultures. Indian constitution gave fundamental rights to marginalized people which gives them confidence to follow their own culture fearlessly. There are many Indian English writers who depicted the theme of cultural diversity, cultural conflict, mutual understanding and assimilation in their writing. Many Dalit writers wrote about conflicts of the cultures. Urmila Pawar is one of the Dalit writers in her memoir 'The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoir' she wrote about encounter of different cultures. The present paper attempts comparative study of higher and lower castes' cultures in connection with social, ideological, religious, economical and emotional position in the society.

Key Words: multiculturalism, Dalit, memoir, marginalization.

Earlier man was living in the groups, these Group of people of a certain region follow specific kinds of traditions, customs, rituals, dressing style, language, way of behavior etc. this way of behavior becomes culture of that particular region. That's why in many regions different kinds of cultures evolved. People and Bailey defined culture

"Culture is the socially transmitted knowledge and behavior shared by some group of people"

So the knowledge and behavior of different groups could not be the same. Cultures evolve over the time. There is no any culture perfect and no any culture worthless. Culture has great importance in the life of human being.

There were various cultures evolved in different parts of the world, for the various purposes like trade, colonization etc. people migrated from one place to other in the territory of other culture. Sometime they invade that region; in some instances they took shelter in the host land. But these people brought with them their culture. It gave rise to multicultural society. In the period of colonization, development of trade, policies of colonizers, means of transport, education, job opportunities made people to migrate desired land results in multicultural society. In the society where more than one culture exists, there is great scope for the conflict between them. In the words of Sarah Joseph:

"Multiculturalism is used to refer to a desired end-state, as a way of referring to a society in which different cultures are respected and the reproduction of culturally defined group is protected and social diversity celebrated."

India is a country where there is diversity. There is cultural diversity also. The reason of the cultural diversity is the social structure of India, it is based on inequality and injustice. In India there was Varna system which divided people in four groups Brahmin, Kshatriya, Vaishya and Shudra but there was fifth class was untouchables (Dalits). Work of these four groups was also based on Varnas, it was fixed. These groups have their own customs, traditions, lifestyle etc. Five groups follow their own culture.

Villages are best examples of various cultures in India. Where people of different religions and castes live together they follow their own way of living. People are also divided by the work they do. According to their work they have status in the society. Each caste has its own way of living, gods, rituals, trade, dressing style, way of worshipping, eating habits etc. Dalits were given minimal work which doesn't have any status in the society. They were totally depending upon higher class to fulfill even basic needs. They live in very unhygienic places which show their subordination and painful condition.

Multicultural principals always gave importance to equality, brotherhood, non-discrimination, tolerance, hostile attitude towards subordinate culture, confidence to follow his/her own culture fearlessly, respect for others culture, equal opportunity to evolve, empower subordinate culture, special policies for subordinate etc. But Indian society fails in promoting the essential values of multiculturalism. Dalits are deprived from their fundamental rights. People of dominant culture gave unequal, unjust treatment to the people of subordinate culture.

Some attempts are made to empower subordinate, one of them is that in Indian constitution some special provisions are made for backward community. Reservation policy is one of them. There are some reserve seats for backward people in politics, education and service. Indian constitution gave equal rights to its

each citizen, in Article 29 (1) said that every citizen of India have Fundamental right to follow and conserve his culture, language, religion. Article 17 gave protection to Dalits related to untouchability. The Scheduled Castes and Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989 is an Act helps to prevent atrocities against scheduled castes and scheduled tribes.

The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoir written by Urmila Pawar. It is a life story of the author where she explains her experiences of the people of her community and their confrontation with upper caste people. It is a story of a woman who experiences poverty, discrimination and insult and rises from illiterate and poor to educated and earning woman. She becomes writer, social worker and receives praise and respect in the society.

In the memoir of Urmila Pawar *The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoir* two cultures are shown, culture of upper caste people and culture of Dalits. There is conflict between these two cultures in the story, as we can observe that there is hardly any direct or physical conflict or clash is depicted in the story but we can observe conflict at psychological, emotional and ideological level. They humiliate Dalits on many occasion, it results inferiority complex in Dalits.

At dusk the Marathas, Bhandaris, and Kulwadis would worship the Holi and then set the trees on fire. This done, they would start praying loudly. This ceremony was called garhane. It features lots of prayers for the village's well-being and averting calamities. But, funnily enough, they also prayed for diverting the calamities to the Mahars. Then the ritual of howling and cursing began. Again terrible curses would target the Mahars. But the Mahars dared not lodge a protest against this...

Dalits accepts dominance and authority of upper caste people. Indian Caste system forces Caste system. Dalits have internalize this dominance and authority of Upper caste people in this way that they never think about to deny, protest or rebel against it.

Economic condition of Dalits is a matter of consideration. They are forced to live a life of poverty. They were not given opportunity to evolve in the society. Dalits are made dependant for livelihood on the mercy of upper caste people. Their adverse, miserable and poor condition is shown. As author points out one incident,

"They somehow managed to buy a little rice, which they would cook in a big mud-pot and serve with some watery soup. This was served to the men first, in one common dish. They sat on their haunches to dine, as if they had sat down to shit! It was true that Dalits had the custom of all people eating from one plate, but that was usually because there were few plates in the homes".

Here we see that there is scarcity of food. Dalit families are living in very poor state that even in the marriage ceremony they serve people meagly. Other important reference is when author mentions,

"The upper caste girls always used words like 'Ladu', 'Modak', 'karanjya', 'Puranpolya'. They brought such novel items in their tiffin boxes as well as at times we went on excursions. However, I never asked myself the stupid question, why we do not prepare such dishes at home? We were aware, without anybody telling us, that we were born in a particular caste and in poverty, and that we had to live accordingly."

Dalits were living very poor life where they only hear names of sweets but never tasted it or made in their houses. Another important incident she narrates,

One day my classmates decided to cook a meal. They were discussing what everyone must bring: rice, lentils, and so on. I went up to them, eager to participate in the cooking....But they wanted to avoid asking me to bring something.... I really enjoyed the meal. The next day I was horrified to hear that my eating had become the hottest topic for juicy gossip. Girls were whispering in groups about how much I had eaten. „She ate like a monster, " someone said. Another endorsed it, „God, she ate like a goat. " „She ate so much of everything! Awful! " it was so humiliating that I died a thousand deaths that day!

Eating habit of Urmila pawar was hottest topic for juicy gossip it made her humiliated. In her home there is scarcity of food and when she gets an opportunity she eats full of stomach. Poor condition of Pawar family is seen here,

"Tell your mother to make two nice frocks for you. Your clothes are always so dirty! Now go and buy a good soap and start washing your clothes yourself. Understand? And yes, start bathing every day." There was laughter in the classroom. The boys stared at me. Now they knew that my clothes were dirty and I did not bathe every day. I died a million deaths at this humiliation."

Dalits were had minimal clothing and they are less aware about cleanliness and hygiene. Due to the crushing poverty, she notices that she cannot have tasty and costly food and sufficient clothes that the upper class/caste

people have. Her experience shows that Dalits are living in very miserable condition and they are humiliated by upper caste people. There is scarcity of basic needs like food, clothes and drinking water also.

In addition to the dire economic conditions, she notices the shocking and humiliating caste-discrimination practiced by the Hindus.

"Each man from the upper castes would give his shoulder to the palanquin and dance till he was exhausted. All except the Mahars! None of the Mahars would be allowed to even touch it."

Dalits were given honor to cut the tree for the celebration of Holi, they were given task to bring huge tree, and place it before temple when they place the tree their work is finished they were not given chance to participate in celebration. She explains another incident,

.....in their village there was a ritual. An upper-caste man would inflict a wound on a Mahar's back and his wife had to cover the wound with some cloth and go on walking around,

In the present incident, Dalits, in the name of ritual are made soft target and treated as animals. Dalits are humiliated on various occasion, humiliation becomes part of their life. They are indirectly forced to beg for stale food. Untouchability is observed in the story. In her childhood author shares her experience of untouchability.

...stand at the threshold; I put the baskets down and they sprinkled water on them to wash away the pollution, and only then would they touch them. They would drop the coins in my hands from above, avoiding contact, as if their hands would have burnt had they touched me....Taking care not to touch, or even let my shadow fall on the things lying around, I would reach the cement steps of their house. The crescent shaped steps looked like a sort of pyramid from below. I had to stand at the lowest step. The pyramid would make anyone standing at the bottom feel really low....Then I kept my coins on a step, which the Kaku collected, but only after she had sprinkled water on them to cleanse them of pollution!

People of upper caste avoid physical contact, they afraid to get polluted if they touch any Dalit. Even Dalits get education, got job and living sound economical life, caste discrimination comes with them. In Ratnagiri they didn't get a descent place for living because of their caste background. Treatment received by Harishchandra was also humiliating when he was invited for dinner. Another humiliating incident,

Kishore and her brother came, ate the cake, and went home after celebrating the birthday. Kishore's brother told his mother that he had seen photographs of Ambedkar and Buddha in our house. The next day, Kishore's mother came and stood at our door. Without even stepping inside, she started abusing us. "We did not know that you belonged to this particular caste! That is why I sent my children to you. From now on, don't you give my daughter anything to eat if she comes to your house. We are Marathas. We cannot eat with you." Before I could say anything, she had left!

Kishor is one of the friend comes to the birthday of her son but when kishor's mother knows about caste background of the author she humiliates author in front of all. People of upper caste treat themselves superior, dinning with Dalits is degrading for them. Even people from another religion also gave same kind of treatment. One Muslim family was living in their rented house, when they come to know about author's caste their behaviour changes.

Dalits are also humiliated in the name of merit. There were many incidents where she had to prove her merit, Vilas Kaleskar one of her friend humiliates her by saying

"You will never understand it. You need an IQ for that!"

When she object a word "cultured" used by vilas to taunt her. Another incident where Urmila Pawar passed scholarship Exam, she receives twelve rupees, on the occassion her teacher Mrs. Bilwalkar said her fellow teacher that government may have decided not to fail backward students in scholarship Exam. Even at the workplace fellow workers were also jealous by reservation and promotion of any backward worker and taunt them as they are special or son-in-law of the government.

Since ancient time India is a place of various cultures. In the world, after colonization, society with more than one culture is noticed. There is society with dominant culture and subordinate culture evolved. It gave call for multicultural society where each culture will be given opportunity to evolve and conserve their own culture. Memoir of Urmila Pawar gives us insight of scenario of Indian Society. There are various cultures in India. Many invaders came here and brought with them their culture. There is conflict between cultures of upper caste people and of Dalits. Varna system, Castes and religions made situation tight. This social situation is obstacle in making our India multicultural country

Conclusion-

India is full of variety of cultures. Upwardly we say that there is unity in diversity but Dalits are not treated as equal, they have their own culture which is subordinate and always dominated by the dominant culture. Multiculturalism empowers subordinate culture but Indian society failed to achieve that goal. Many policies are made for the development of Dalits but the kind of treatment they receives in the society which is unequal and unjust. It develops inferiority complex and sense of subordination in the personality of Dalits. Anti-human approach of upper caste people is obstacle in the way of multicultural society.

Works Cited-

1. Bailey, G., Peoples, J. : *Introduction to cultural Anthropology*. Wordsworth publishing (1998)
2. Chaskar, Ashok. *Multiculturalism in Indian Fiction in English*, Atlantic publication. (2010).
3. Joseph, Sarah. "Do Multicultural Individuals Require a Multicultural State?", *Mapping Multiculturalism*. Ed. Deb. K. Jaipur: Rawat Publications. (2002).
4. Naikar, Basavaraj. (2010). *The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoirs* by Urmila Pawar; Maya Pandit. *World Literature Today*. 84. 77-78. 10.2307/27871161.
5. Pawar, Urmila. *The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoirs*. Tr. Maya Pandit. New York: Colombia University Press. 2009

Effect Of Gym Training Programme On Development Of Muscular Strength Of The Shivaji University Students Kolhapur

Mr. Rahul Lahane

Director of Physical Education,
Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukali.
(Shivaji University, Kolhapur).

Dr. Sandeep Gadadane

Introduction:-

The world of the Gym is ever expanding with increasing intensity of competition and enlarging scientific studies of human movements. Gym is dynamic in nature and progressive in outlook.

In this modern age, exercise has become a basic need for every individual because the sedentary life style of men has reduced the efficiency of humans. The less working capacity of humans has cost many problems like weakness, illness, chronic diseases etc. In past our ancestors were quite healthy & fit. The big reason was that, they had to perform a lot of hard physical activities like running, walking, jumping etc. The environment in past was less polluted. Moreover, they had less stresses in their life. Today it is all opposite, i.e., Physical activity is less, environment is polluted, unhygienic condition exists all around, life is full of stresses, unbalanced diet etc. All these factors have reduced the efficiencies of humans. Today, we desperately require physical fitness not only to improve our abilities but also to improve our health wellness. This will also help to develop healthy environment around us along with community health, thus nation will be benefited. By doing physical fitness programmes we can improve our fitness, wellness & health.

Methodology

In this chapter information regarding the research and their characteristics in general is explained. It also contains the various tools that can be undertaken for the educational research.

Concerning to the present problem under study the researcher tried to bring in fond the sample of the study & the procedure that was adopted for carrying the work.

* Pre-Test * Training period

• Post Test

First of all, researcher selected 20 number of boy's student from Shivaji University Kolhapur. According to the above-mentioned division of training, researcher took the pretest of the subjects. After the completion of pretest, researcher started with the training program me of one-month duration and after providing training, the researcher lastly took post test of the students.

Selection Of The Students

Total 20 students of Shivaji University, Kolhapur were selected as subjects of the study. The age of the students was range in from 20-25 years.

Source Of Data

The subjects selected were the college level boys from Shivaji University, Kolhapur.

Sampling Method

The sample random of sampling procedure was employed for the selection of subjects.

Selective Of Variables

Strength endurance were selected as variables for this topic.

Selection Of Test

- Bend Knee Sit-ups
- Squat
- Floor push-ups
- Chin-ups

Administration Of The Test

Pre-test & post-test was applied on students to measure performance related to strength endurance

Statistical analysis:

To analysis of data mean, standard deviation & t-ratio were used for the analysis of data of subjects. The level of significance was set up at 0.05

Table – 1

Mean scores, standard deviation & t-values of boy's students among Shivaji University with respect to Chin ups

Variable	No. of students	Mean	S.D	t-test
Pre-test	20	9.9	2.31	2.63
Post-test	20	11.8	2.28	

*Significant

The table 1, indicates means scores, standard deviation & t-ratio of effect of gym training on development of muscle strength of Shivaji University boys with regards. To Chin Ups of Shivaji University. boys, means values 9.9 & 11.8 respectively were observed (table 1), the obtained t-ratio 2.63 was significant 0.05 level indicate that there was significant effect of Chin Up on Shivaji University boys, thus the research hypothesis was accepted.

TABLE - 2

Mean scores, standard deviation & t-values of boy's students among Shivaji. University with respect to Floor Push Up

Variable	No. of students	Mean	S.D	t-test
Pre-test	20	26	8.907	1.25NS
Post-test	20	29.7	9.851	

*Insignificant

The table 2, indicates means scores, standard deviation & t-ratio of effect of gym training on strength endurance of Shivaji University boys with regards. To Floor Push Up of Shivaji University boys, means values 26 & 29.7 respectively were observed (table 2), the obtained t-ratio 1.25 was significant 0.05 level indicate that there was significant effect of Floor Push Up on Shivaji University boys, thus the research hypothesis was accepted

TABLE - 3

Mean scores, standard deviation & t-values of boy's students among Shivaji University with respect to Bend Knee Sit Up

Variable	No. of students	Mean	S.D	t-test
Pre-test	20	25.15	5.34	2.69*
Post-test	20	30.1	6.27	

*Significant

The table 3, indicates means scores, standard deviation & t-ratio of effect of gym training on strength endurance of Shivaji University boys with regards. To Bend Knee Sit Up of Shivaji University boys, means values 25.15 & 30.1 respectively were observed (table 3), the obtained t-ratio 2.69 was significant 0.05 level indicate that there was significant effect of Bend Knee Sit Up on Shivaji University boys, thus the research hypothesis was accepted.

Table -4
Mean scores, standard deviation & t-values of boy's students among
Shivaji University with respect to Squat

Variable	No. of students	Mean	S.D	t-test
Pre-test	20	27.25	4.94	4.52*
Post-test	20	33.45	3.63	

*Significant

The table 4, indicates means scores, standard deviation & t-ratio of effect of gym training on strength endurance of Shivaji University boys with regards. To Squat of Shivaji University boys, means values 27.25 & 33.45 respectively were observed, the obtained t-ratio 4.52 was significant 0.05 level indicate that there was significant effect of Squat on Shivaji University boys, thus the research hypothesis was accepted.

Conclusion:

- ❖ There was a significant difference of chin up of the individuals before & after the training.
- ❖ There was a Insignificant difference of floor push up of the individuals before & after the training.
- ❖ There was a significant difference of bend knee sit up of the individuals before & after the training.
- ❖ There was a significant difference of squat of the individuals before & after the training.

The Shivaji University students who were considered as the variables for the study, they undergo a regular training session daily basis for the whole year. Therefore, there was much difference between their whole performance after the training. The duration of training was one month only.

References

1. **Boraczyński et.al (2015)**, Rate of Physical Development In Boys aged 10-11 Years and The Effects Of Training Loads During A 12-Month Soccer Program. Dev Period Med. Jul-Sep;19.
2. **Zouita S et.al (2016)**, Strength Training Reduces Injury Rate in Elite Young Soccer Players During One Season. Journal Strength Cond Res. May;30. doi: 10.1519/JSC.0000000000000920.
3. **Delloet.al(2016)**,Effect of SmallSided Games and Repeated Shuffle Sprint Training on Physical Performance in Elit e Handball Players. J Strength Cond Res. Mar;30.
4. **de Hoyo M¹, Gonzalo-Skok O, etal (2016)**, Comparative Effects of In-Season Full-Back Squat, Resisted Sprint Training,and PlyometricTraining on Explosive Performance in U-19 Elite Soccer Players. J Strength Cond Res. Feb;30.
5. **YanciJ, CastagnaC,, et.al(2016)**Muscle strength and anaerobic performance in football players with cerebral palsy. Disabil Health J. Apr;9.
6. **Perales M, Santos-Lozano A, Ruiz JR, Lucia A, Barakat R.et.al (2016)** Benefits of aerobic or resistancetraining during pregnancy on maternalhealth and perinatal outcomes: A systematic review. Early Hum Dev. Mar;9.

क्षमा शर्मा के बाल साहित्य में पर्यावरण संचेतना

प्र.डॉ. छाया शंकर माळी

कमला कॉलेज, कोल्हापुर

पर्यावरण का तात्पर्य है आस-पास का परिवेश और वातावरण। पर्यावरण शब्द का निर्माण 'परि' और 'आवरण' इन शब्दों के मेल से हुआ है। पर्यावरण में प्रकृति के विभिन्न आंगोपांग सम्मिलित हैं। इसमें वायु धरा, आकाश, समुद्र, पर्वत, वन-उपवन, खेत-बाग-वाटिका, वृक्ष-लता-पुष्प-पल्लव, जीवन-जन्तु आदि का समावेश है। चिरकाल तक प्राकृतिक सम्पदा की सुरक्षा और जीवन जंतुओं के संरक्षण के कारण पर्यावरण विशुद्ध एवं संतुलित रहा है। किन्तु ज्यों-ज्यों वैज्ञानिक प्रगति होती गई, व्यवसायिक और औद्योगिक विकास होने लगा, अनेक प्रकार की प्रविक्तियों और विज्ञान के उपकरणों का अविष्कार होने लगा, नगरीकरण की व्यापकता बढ़ने लगी, अपने उपयोग के लिये वृक्षों को नष्ट किया गया और तीव्रगति से वृक्षारोपण नहीं किया गया, कल कारखानों का दूषित द्रव नदियों और अन्य जलाशयों में प्रवाहित किया गया, त्यों-त्यों पर्यावरण प्रदूषित होता गया। फलस्वरूप वस्तु प्रदूषण और ऊर्जा प्रदूषण का संकट बढ़ता जा रहा है। ऐसी स्थिति में पर्यावरण संरक्षण के प्रति सजग, जागरूक और सचेष्ट रहने की आवश्यकता है। पर्यावरण संरक्षण में बालसाहित्य की भी महती भूमिका है। हिंदी बालसाहित्य के रचनाकारों ने इस दिशा में अपने दायित्वों और कर्तव्य का निर्वहन निष्ठापूर्वक किया है। आज भी पर्यावरण संरक्षण के प्रति चेतना जागृत करने के लिए बाल साहित्य प्रोषेता अपने बालसाहित्य के माध्यम से सतत प्रयत्नशील ह।

क्षमा शर्मा हिंदी बालसाहित्य की श्रेष्ठ लेखिका हैं। जिन्होंने अपने बालसाहित्य में पर्यावरण संचेतना को महत्त्व दिया है। आज के बालक पीढ़ी को इस भयावह समस्या से जागृत करना उनका महान उद्देश्य रहा है क्योंकि पर्यावरण का हो रहा न्हास इस बात का प्रमाण है कि कहीं न कहीं हम इसके लिए जिम्मेदार हैं। मानव की दिनों-दिन होती प्रगति, वैज्ञानिक अविष्कार, प्रद्योगिकीकरण, औद्योगिकीकरण के कारण वातावरण में हो रहा बदलाव पर्यावरण को प्रभावित कर रहा है। इसी की ओर ध्यान आकर्षित करना क्षमा शर्मा का उद्देश्य रहा है। बालसाहित्यकार अपना यह परम कर्तव्य समझते हैं कि आने वाली भावी पीढ़ी को आनेवाली सभी समस्याओं से अवगत करना। कामना सिंह का व्यक्तव्य यहाँ सटीक लगता है। वह कहती हैं, "प्रकृति को लेकर एक नई दृष्टि इधर विकसित हुई है, पर्यावरण रक्षण। सच, आज की भौतिकवादी संस्कृति में पैसे के लोभ से बँधा नर-पिशाच प्रकृति के अंदाधुन दोहन में लगा हुआ है। कहीं 'कामायनी' जैसी जल-प्रलय की स्थिति फिर न दुहर जाए, यह संकट आज मुँह बाएँ खड़ा है। विध्वंस और विनाश के कगार पर खड़े जनसमुदाय के लिए शुद्ध हवा आज इतनी दुर्लभ हो गई है कि उसे कहना पड़ता है :

पीपल के पत्तों से छमकर जो आए।

लहरों से मिलकर जो कल-कल-कल गाए।

मुट्ठी भर हवा, वही मुट्ठी भर घाम।

ला दो तो दूँगा जो माँगोंगे दाम।"¹

कहने का आशय यही है कि बाल साहित्य में आज पर्यावरण चेतना जाग्रत करने के उद्देश्य से साहित्य रचा जा रहा है। मानव अपने स्वार्थ के लिए प्रकृति का दोहन कर रहा है। जिससे जल समस्या, हवा प्रदूषण जैसे अनेक भयावह पर्यावरणीय समस्याओं का सामना करना पड़ रहा है। अतः इस समस्या के प्रति बालचेतना जाग्रत करना बाल साहित्यकार अपना सुनिष्ठ कर्तव्य मान रहे हैं।

क्षमा शर्मा ने इस उद्देश्यपूर्ति से अनेक रचनाओं का सृजन कर बालको को पर्यावरण रक्षण के प्रति सचेत किया है। पानी-पानी कहानी संग्रह की अनेक कहानियाँ पर्यावरण रक्षण के उद्देश्य से लिखी हैं। शीर्षक कहानी पानी-पानी, जल समस्या को उद्घाटित करती है। आज वृक्षों की हो रही अवैध तोड़ ने जल समस्या को उत्पन्न किया है। फलस्वरूप गर्मी बढ़ रही है, नदी, नालों का पानी सूख रहा है। जंगली जानवर इस समस्या से निपटने के लिए जंगल के बीच का नीचला हिस्सा खोदते हैं जिससे बारिश आने पर सारे जंगल का पानी इस तालाब में इकट्ठा होकर पानी समस्या से निजात मिले। कहानी का उद्देश्य बिलकुल साफ है। क्षमा शर्मा बच्चों को इस कहानी से यह संदेश देती है कि आज अगर हम पानी बचाएँगे तो भविष्य में हमें पानी मिल सकता है। 'एक रात जंगल' में बाल उपन्यास जल समस्या को उजागर करता है। जंगल के हाथी भीषण गर्मी के कारण पानी-पानी कर रहे हैं। जंगल के छोटे-छोटे तालाब सूख चुके हैं। इसलिए वे पानी की तलाश में गाँव के पास बहती नदी की तरफ आते हैं। यहाँ स्पष्ट होता है कि, लेखिका भविष्य की चिंता से हमें आगाह करना चाहती है। पानी जैसी भीषण समस्या को इतना मार्मिक ढंग से स्पष्ट किया है कि पर्यावरण के प्रति बच्चों की नैतिक जिम्मेदारी की ओर लेखिकाने ध्यान आकर्षित किया है।

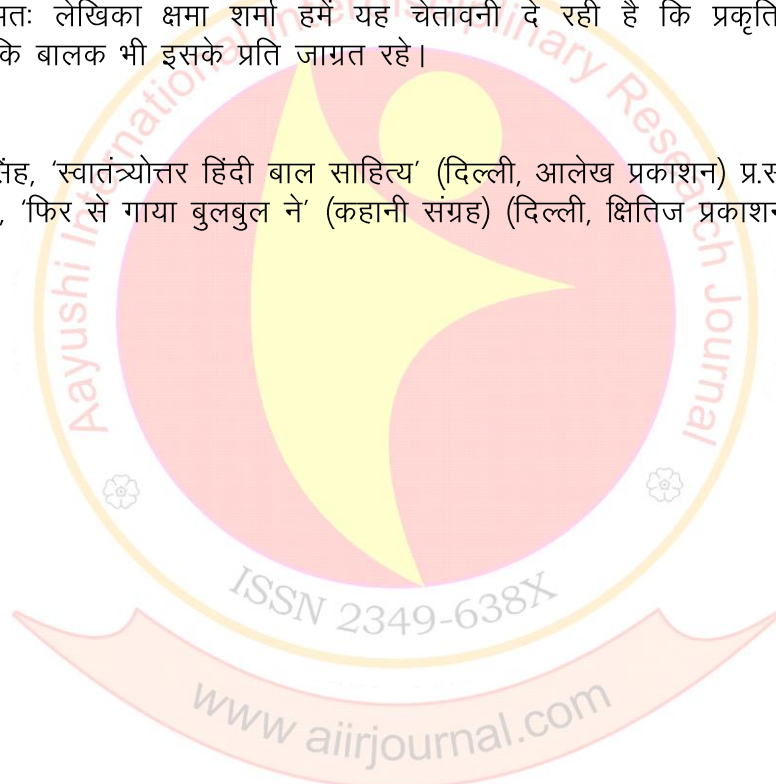
‘धुँआ ही धुँआ’ कहानी पर्यावरण प्रदूषण को स्पष्ट करती है। ‘काला हुआ कबूतर’ औद्योगिकरण, हवा प्रदूषण, जल प्रदूषण जैसी अनेक घटनाओं को परिलक्षित करती है। स्वच्छ, सुंदर वातावरण में, स्वच्छ हवा में विचरण करता है वो हमें इन समस्याओं का ईमानदारी से सामना करना पड़ेगा। इस बात पर जोर देते हुए लेखिका अपना स्पष्ट संकेत आनेवाली समस्याओं की ओर करती है।

‘फिर से गाया बुलबुल ने’ कहानी पर्यावरण रक्षण की बात करती है। तुफान के कारण कदंब का पेड़ उखड़ जाता है। माली उस पेड़ को काटने के लिए तैयार हो जाता है। परंतु उसी पेड़ के नीचे पढ़ाई करनेवाला एक बालक माली को बताता है कि, “अगर पेड़ को पूरा पानी से भिगो दिया जाए और दोबारा लगा दिया जाए तो वह नहीं मरता।”² इस कहानी से स्पष्ट होता है किया इतनी छोटी सी आयु में यह बालक पर्यावरण के प्रति अपनी चेतना जाग्रत रख सकता है तो हम बड़े – बुढ़े लोग अपने दायित्व को कैसे भुला बैठे हैं। इस बच्चे जैसी सोच रखेंगे तो भविष्य में पर्यावरण की किसी भी समस्या का सामना नहीं करना पड़ेगा।

अतः निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि प्रकृति का रक्षण करना हमारा परम कर्तव्य है। इसके प्रति हम नैतिक जिम्मेदारी रखे तो हम पर्यावरण का संतुलन निश्चित तौर पर रख सकते हैं। पर्यावरण की सुरक्षा हमारे हाथों है। फिर भी हम अपने स्वार्थ और भौतिक सुख-साधनों के लिए प्रकृति का न्हास कर रहे हैं। स्वच्छ पर्यावरण पर ही हमारा जीवन निर्भर है। प्राकृतिक संसाधनों का संवर्धन करेंगे तो ही हमारी भावी पीढ़ी सुख से निर्वाह कर सकेगी। अतः लेखिका क्षमा शर्मा हमें यह चेतावनी दे रही है कि प्रकृति के प्रति हम अपनी मानवीयता दिखाए। ताकि बालक भी इसके प्रति जाग्रत रहे।

संदर्भ :

1. (डॉ.) कामना सिंह, ‘स्वातंत्र्योत्तर हिंदी बाल साहित्य’ (दिल्ली, आलेख प्रकाशन) प्र.सं.2005, पृ.108.
2. (डॉ.) क्षमा शर्मा, ‘फिर से गाया बुलबुल ने’ (कहानी संग्रह) (दिल्ली, क्षितिज प्रकाशन) प्र.सं.2011, पृ.27.

कृष्णा सोबती जी के कथा-साहित्य में वृद्ध चेतना

डॉ. वैशाली सुनील शिंदे

श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय, कापशी

कृष्णा सोबती जी साहित्य आकाश की संवेदनशील, सजग एवं बोल्ड रचनाकार के रूप में विख्यात हैं। वे हिंदी भाषा क्षेत्र के सीमित दायरे में बँधी लेखिका नहीं, बल्कि भारतीय साहित्य के साथ-साथ विश्व साहित्य में उनका स्थान उल्लेखनीय एवं विशेष रहा है। चूँकि उन्होंने समाज में नारी को 'समता और न्याय' दिलाने हेतु लेखन रूपी अस्त्र इस्तमाल किया। अपने विरले भाषा शैली एवं कौशल से समस्त पुरुषसंस्कृति को सोचने के लिए मजबूर किया। अपना आजीवन लेखन को समर्पित किया। उन्हें साहित्य सृजन के लिए साहित्य शिरोमणी, कथा चुड़ामणि, शिवपूजन सहाय शिखर सम्मान, शलाका सम्मान, साहित्य अकादमी (सहिष्णुता हेतु वापस लौटाया), साहित्य अकादमी के स्वर्ण जयंती अवसर पर साहित्य अकादमी स्वर्ण पदक एवं 2017 के सर्वोच्च ज्ञानपीठ पुरस्कार से नवाजा गया।

स्वातंत्र्यपूर्व काल याने 18 फरवरी 1925 में पंजाब प्रांत के 'गुजरात' (अब पाकिस्तान का हिस्सा है) इलाके में जन्मी कृष्णाजी ने समाज जीवन को गहराई एवं सुक्ष्मता से देखा, परखा अनुभूत किया। बुढ़ापा याने मानव जीवन का अंतिम पाड़ा, उम्र का अंतिम छोर, जिए हुए जीवन की निशाणी, बहु बेटों के सहारे जीवन जीने के लिए अभिशप्त, विवश एवं बेबस। समाज में बहु बेटे माता-पिताओं के प्रति अपने कतव्यों को भूलकर सिर्फ जायदाद में अपना अधिकार पाना चाहते हैं। बुजुर्गों को परिवार में अनादर, उपेक्षा, अपमान सहकर एक बेजान, बेमतलब चीज की भाँति कोने में पड़े रहना पड़ता है। अकेलापन, भय, चिंता, उदासिनता, निराशा, बिमारी आदि से उनका जीवन भर जाता है। वरिष्ठ श्रेणी में पहुँची कृष्णाजी खुद एक बुजुर्ग हैं। समाज में बुजुर्गों की हालात को वे भलिभाँति समझती हैं। आधुनिकता की चकाचौंध, जीवन की गतिशीलता, व्यस्तता, व्यक्ति स्वातंत्र्य की चाह, संयुक्त परिवारों का विघटन, एकल परिवारों का निर्माण जैसी कारणों ने बुढ़ापे की समस्या को जन्म दिया है। कृष्णा जी के कथा साहित्य में वृद्ध चेतना संवेदनशीलता एवं सच्चाई के साथ अभिव्यक्त हुई है।

व्यास पुरस्कार से सम्मानित कृष्णाजी का 'समय सरगम' बुजुर्ग जीवन की सच्ची दास्तां है। सामाजिक बदलाव को रेखांकित करनेवाली कथावस्तु में बुढ़े सयाने कहानी के हिरो हैं। आरण्या और ईशान कहानी के प्रधान पात्र और प्रभुदयाल, दमयंती और कामिनी इन बुजुर्ग पात्रों के द्वारा बुढ़ापे की त्रासदी अभिव्यक्त हुई है। आरण्या और ईशान समाज में रहनेवाले बूढ़ों में नई प्रेरणा, उत्साह भर जीने की नई कला सिखाते हैं। आरण्या ऐसी बूढ़ी आदर्शवादी औरत है, जो मृत्यु से डरती नहीं, बल्कि उसे जीवन का अनिवार्य यथार्थ मानती है। आरण्या के शब्दों में, "वक्त है। अंतिम पड़ाव वाली भूमिका कभी भी पास आ खड़ी हो सकती है। होगी। उसे होना है। सबकी होती है।"¹ आरण्या जीवन के शाश्वत सत्य को पहचानकर सकारात्मक दृष्टिकोण से देखने का संदेश देती है।

मनष्य समाजशील प्राणी है। व्यक्तियों के बीच रहने में उसे आनंद मिलता है, अपितु संयुक्त परिवारों का विघटन, अलगाव, अत्याधिक व्यस्तता के कारण बुजुर्गों को अकेलेपन में जिंदगी गुजारनी पड़ रही है। 'समय सरगम' की आरण्या को अकेलेपन का बोध होता है। पत्नी और बेटे की मृत्यु के बाद ईशान बिलकुल अकेला पड़ गया है। उपन्यास में कामिनी, दमयंती, प्रभुदयाल ये बूढ़े सयाने बहु-बेटों के होते हुए बेहद अकेले हैं। उनका जीवन भय, कुंठा से ग्रस्त है। डॉ. शशिकला त्रिपाठी का कथन है कि, " 'समय सरगम' को वृद्धों के अस्तित्व संघर्ष या शक्तिविमर्श का औपन्यासिक प्रस्थान कहा जा सकता है।"² अतः बूढ़े सयानों को समय का संगीत सुनना चाहिए, मतलब हर घड़ी, हर लम्हा हँसी खुशी के साथ बीताने की सलाह दी है।

कृष्णा जी के 'ऐ लडकी' कहानी की अम्मू एक बूढ़ी औरत है, जो बीमारी से जूझ रही है। वह बीमारी का डटकर मुकाबला कर रही है। बूढ़ों की स्थिति को वह भलि-भाँति पहचानती है। यह वृद्ध चेतना का प्रमाण है। बुजुर्गों के जीवन की सच्चाई बयाँ करते हुए अपनी बेटी से कहती है, "लडकी, बूढ़ों के लिए न दिल में जगह होती है, न घर में।"³ यह सच है, आज परिवारों में वृद्धों को कोई स्थान नहीं, न ही सदस्यों के दिलों में। वह बुढ़ापे में होनेवाली परेशानियों को पहचानती है। उम्र बढ़ने से बीमारियाँ भी बढ़ती हैं, अपितु बीमारी को अपने अंदर धँसने नहीं देती। वह एक मजबूत किस्म की औरत है, वरन् मृत्यु से डरती नहीं। मेहनत से कमाया हुआ उसका जिस्म है। उसके मन की इच्छाशक्ति सबसे बड़ी ताकत है। उम्र के साथ-साथ अनुभवों की पोटली से उसके विचार परिपक्व हो गए हैं। उम्र के अंतिम पाड़ाव में बीमारी को सहते हुए बिस्तर पर लेटी सोच रही है कि, "देह तो एक वस्त्र है। पहना तो लोक में चले आए, उतार दिया तो परलोक। पर-लोक। दूसरों का लोक अपना नहीं।"⁴ यह जोवन का सच है। हर सजीव को इससे गुजरना पड़ता है। बुढ़ापे में भयमुक्त होकर मृत्यु की सच्चाई का सामना करना चाहिए। इस सच्चाई को समझना चेतना का प्रमाण है।

बुढ़ापे में व्यक्ति का शरीर क्षीण हो जाता है। दुर्बल शरीर एवं बीमारियों की बजह से बुजुर्ग अपना काम खुद नहीं कर पाता। उन्हें अन्य सदस्यों पर निर्भर रहना पड़ता है, नतिजन बुढ़ापा कष्टप्रद बन जाता है। अम्मू के शब्दों में, “बुढ़ापा आदमी की सारी शोभा खींच लेता है। उसे अशोभन कर डालता है। यह वह घटाटोप है, जो इंसान को निगल जाता है।”⁵ मतलब उम्र के अंतिम ढलान में व्यक्ति का शरीर जर्जर हो जाता है। बुढ़ापे में शारीरिक शक्ति नष्ट हो जाती है।

कृष्णा जी के ‘दिलो दनिश’ में बऊआजी बूढ़ी औरत है। वह रूढ़ी परंपराओं का निर्वहन करने वाली बुढ़िया है। उसे अपने पोते-पोतियों के बीच में दादा की ओर ध्यान देने की फुरसत नहीं है। परिवार में बुजुर्ग अपने पोते-पोतियों में अधिक घुल मिल जाते हैं, वहाँ उन्हें खुशी मिलती है। बूढ़े बाबासाहेब को लगता है कि, “सच पूछो तो अब हमारी बीवी कहाँ रही है। अब तो वह दिन-रात पोते-पोतियों पर जान छिड़का करती है। अब शौहर की उन्हें कोई फिकर नहीं।”⁶ स्पष्ट है, बूढ़े दादा-दादी को एक दूसरे को समय देना चाहिए। आज बुढ़ापा ऐसी स्थिति है, जहाँ परिवार के सदस्य बुजुर्गों के सारे अधिकार छिन लेते हैं, उनसे कोई डरता भी नहीं, सुनता भी नहीं। बूढ़े बऊआजी को बदरू ऐसी चीज लाकर देने की बात करता है, जिससे घर-भर सभी बऊआजी से डरने लगेंगे तब बऊआजी कहती है, “बेटा हम तो ठहरी बूढ़ी। अब हमसे किसे डरना है।”⁷ मतलब परिवार में बुजुर्गों से कोई डरता नहीं। उम्र के साथ-साथ उनकी किंमत एवं महत्त्व कम हो जाता है, जो अनुचित है। वास्तविक बुजुर्ग हमारे मार्गदर्शक एवं आधारस्तंभ हैं। एक जमाना था जब संयुक्त परिवार की समाज में इज्जत, शान थी और सभी परिवारजन प्रेम, अपनत्व, भाईचारा, सहयोग, एक-दूसरे के प्रति आदर के साथ रहते थे। परिवार में बुजुर्गों का आदेश सर आँखों पर माना जाता, उनकी सेवा की जाती थी। वे इज्जत एवं मान सम्मान से बुढ़ापा गुजारते। आज मूल्यों में गिरावट आई है, नतीजन वर्तमान युग में बुढ़ापा समस्या बन गई है। कृष्णा जी के ‘मित्रो मरजानी’ में घर के बुजुर्ग धनवंती और गुरुदास लोकमर्यादा के खातिर परिवार को संयुक्त बनाए रखने का प्रयास करते हैं।

‘तीन पहाड़’ कहानी में श्री की माँ घर के किसी झंझट झमेले में पड़ना अब उसके वश में नहीं रहा है।

एक वक्त था बुजुर्ग अपने पोते-पोतियों को कथा-कहानी सुनाते थे। ‘जिंदगीनामा’ के बूढ़े लाला वड़डे बच्चों को कहानियाँ-पूरान कथा, सूरज की कथा, चंद्रमा की कथा, सृष्टी रूख की कथा सुनाते हैं। जिससे संस्कारों, मूल्यों का बीज बोया जाता है। मोबाईल, इंटरनेट के जमाने में यह सब ख्वाब बनकर रह गया है।

‘बादलों के घेरे’ कहानी संग्रह की ‘दादी अम्मा’ की दादी अब बूढ़ी हो चुकी है। बुढ़ापा परिवार में वृद्धों के सारे अधिकार छिन लेता है। दादी के घर का पूरा अधिकार उसकी बहू मेहरा के हाथ में चला गया है। मेहरा अब उसकी बहू ही नहीं, तीन बहुओं की सास है। घर में बहू-बेटे, पोते, पतेहू सब हैं, मगर उसकी ओर ध्यान देने को किसी को फुरसत नहीं है। उनके पास बूढ़े माता-पिताओं के इलाज के लिए पैसे नहीं होते। कुछ दिनों से दादी अम्मा का जी अच्छा नहीं। दादा सोचते हैं, “पर बुढ़ापे की बीमारी से कोई दूसरी बीमारी बड़ी नहीं होती।”⁸ यह वृद्ध चेतना का प्रमाण है। ‘बहने’ कहानी में बड़ी की सास, ‘गुलाबजल गंडेरियाँ’ की धन्नो, ‘अभी उसी दिन ही तो’ की सकुंती ये नारियाँ बूढ़ी हैं।

‘गुलाबजल गंडेरियाँ’ कहानी की धन्नो बुढ़ापे से त्रस्त है। जब उसके पास रूप था, तब कई लोग उसके पास आते थे। उसके पास पैसे नहीं और बुढ़ापे के कारण वह कुछ काम धंदा भी नहीं कर सकती। घर में पानी की एक बूँद तक नहीं है। पानी के लिए तरसती हुई धन्नो हमेशा के लिए दूनिया छोड़ जाती है।

‘अभी उसी दिन ही तो’ कहानी की सकुंती का जीवन सुनेपन से भर गया है। उसके जीवन में किसी भी प्रकार का उल्लास एवं विश्वास नहीं रहा। वह जड़ हो गई है और जड़ता बुढ़ापे के साथ-साथ उस पर छाई है। “आज सकुंती स्वयं वृद्धा है, वह वृद्धा है जिसके लिए नए वर्ष का नया दिन अब नया नहीं रह गया।”⁹ बुढ़ापे में व्यक्ति उदासिन हो जाता है।

निष्कर्षतः कृष्णा सोबती जी ने अपने कथा साहित्य में आधुनिक युग की व्यापक एवं भयंकर बनती जा रही बुढ़ापे की समस्या को यथार्थता से अभिव्यंजित किया है। हर व्यक्ति को बचपन, युवा, प्रौढ़ा एवं बुढ़ापा इन अवस्थाओं से गुजरना पड़ता है। समाज में बुजुर्गों का जीवन चिंतनीय एवं दर्दभरा बन रहा है। परिवार में बहू-बेटों के बूढ़े सयानों के प्रति बुरे बर्ताव, उपेक्षा, अनादर, अपमान तथा मतलबी वृत्ति ने बूढ़ों की जिंदगी दुखमय बन गई है। इसी समस्या ने वृद्धाश्रमों को जन्म दिया है। बहू-बेटे यह नहीं सोचते की, उन्हें भी एक दिन इस अवस्था को पार करना है, अतएवं हमें बुजुर्गों को प्यार, अपनापन ही नहीं, हर रोज कुछ समय उनके साथ बिताना चाहिए। साथ में बुजुर्गों को भी बुढ़ापे में जीवन जीने की कला आत्मसात कर हर क्षण, हर लम्हा खुशी के साथ बिताना चाहिए, जीवन का लूफ्त उठाना चाहिए। इस दृष्टि से कृष्णा जी का ‘समय सरगम’ अन्यतम उपलब्धि है। अतः कृष्णा जी ने बूढ़ों की समस्या को नजदीक से देखा, खुद भी उस दौर से गुजरी, अतः उनके कथा साहित्य में बुढ़ापे की समस्या विस्तृत रूप से आ गई है। आज भी यह समस्या भावनिक एवं मानसिक है। टूटते रिश्ते को पुनः जोड़ने की कामना रखनेवाली है। बुढ़ापे में भी अलग अंदाज, खुशमिजान से

जीवन जीने वाली ज्ञानपोठ पुरस्कार विजेती कृष्णा जी की मृत्यु आयु के 94 साल में 25 जनवरी 2019 को हुई। हर बुढ़े सयाने उनकी सिखाई बुढ़ापे की जीवन शैली आत्मसात करेंगे, तो वही उन्हें सच्ची श्रद्धांजलि होगी।

संदर्भ सूचि :

1. कृष्णा सोबती – 'समय सरगम', राजकमल प्रकाशन प्रा.लि, नई दिल्ली, प्र.सं.2000, पृ.8
2. डॉ.शशिकला त्रिपाठी – 'उत्तरराती के उपन्यासों में स्त्री' विश्वविद्यालय, प्रकाशन, वाराणसी, प्र.सं. 2006, पृ.110
3. कृष्णा सोबती – 'ऐ लडकी', राजकमल प्रकाशन प्रा.लि, नई दिल्ली, पृ.10
4. वहीं, पृ.18
5. वहीं, पृ.51
6. कृष्णा सोबती – 'दिलो दानिश', राजकमल प्रकाशन प्रा.लि, नई दिल्ली, पृ.35
7. वहीं, पृ.65
8. कृष्णा सोबती – 'बादलों के घेरे', राजकमल प्रकाशन प्रा.लि, नई दिल्ली, पृ.40,41
9. वहीं, पृ.105

भारताची धर्मनिरपेक्षता

महेश एम. लोहार^१, डॉ. अजितानंद जाधव^२

^१राज्यषास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना –

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले म्हणून भारतीय जनतेने मोठा संघर्ष केला आहे. या संघर्षात भारतीय जनतेला काही मूल्यांचा, तत्वांचा स्विकार करावा लागला होता. स्वातंत्र्य संघर्ष करताना तत्वे, मूल्ये जोपासून स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न केला आहे. भारतीय नेत्यांनी सामाजिक, राजकीय स्थित्यांतरांच्या माध्यमातून तत्वांना, मूल्यांना आकार दिला होता नंतर याचा अंतर्भाव उद्देश पत्रिकेमार्फत संविधानात व्यक्त केला आहे. भारतीय संविधान २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी अंगीकृत आणि अधिनियमित करण्यात आले. उद्देशपत्रिका हा भारतीय संविधानाचा भाग आहे पण त्यास कायदेशीर मान्यता देण्यात आली नाही. या उद्देशपत्रिकेत सुरुवातील 'धर्मनिरपेक्षता' हा शब्द समाविष्ट नव्हता. तसेच 'समाजवादी' आणि 'अखंडता' या शब्दांचा समावेशही नव्हता. १९७६ च्या ४२ व्या घटना दुरुस्तीने हे तिन्ही शब्द उद्देशपत्रिकेत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. थोडक्यात 'धर्मनिरपेक्षता' हा शब्द ४२ व्या घटना दुरुस्तीची देणं आहे असं मानावं लागेल. सुरुवातीला हा शब्द उद्देशपत्रिकेत नसला तरी भारत हे सुरुवातीपासून धर्मनिरपेक्ष राज्य होते. कारण भारतात अनेक जाती-धर्माचे लोक राहत होते. त्यामुळे भारताला सर्व धर्म सारखेच होते. राज्याला विशिष्ट धर्म देण्यात आला नव्हता. धर्मावरून व्यक्ती-व्यक्तीत भेद केला जात नव्हता. पण १९७६ च्या घटनादुरुस्तीने भारतास धर्मनिरपेक्ष राज्याचा अधिकृत दर्जा प्राप्त झाला आहे.

१९७६ नंतर भारतीय संविधानाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणून धर्मनिरपेक्षतेकडे पाहिले जावू लागले. भारतीय स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर भारताचे विभाजन करण्यात आले ते मूळी धर्माच्या आधारावर पण असे असताना घटनाकारांनी राज्यकर्त्यांनी आणि भारतीय जनतेने कोणत्याही एका धर्माचा पुरस्कार भारत देशासाठी न करता धर्मनिरपेक्षता स्विकारून जगात एक आदर्श निर्माण केला आहे.

स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटीश राजवटीत धर्मा-धर्मात तेढ निर्माण करून राज्य करण्याचे धोरण इंग्रजांनी स्विकारले होते. धर्मांमुळे लोकांमध्ये फूट पडण्यास मदत होते त्यातून राज्यास धोका निर्माण झाला होता. जगात काही राज्ये धर्मावर आधारित आहेत यात ब्रिटन मध्ये ख्रिश्चन, पाकिस्तान मध्ये मुस्लिम धर्म आहे ही धर्मातीत राज्ये आहे. पण भारत देश असा देश आहे की, सर्व धर्मांना समान वागणूक, प्रत्येक व्यक्तीला स्वईच्छने धर्म स्विकारण्याची मूभा तसेच स्विकारलेल्या धर्माचा त्याग करण्याची मूभा यामुळे भारत एक धर्मनिरपेक्ष राज्य असल्याच्या खुणा स्वातंत्र्यापूर्वी पासून दिसून येतात. प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या धर्मानुसार पुजा, धार्मिक आचरण, श्रद्धा बाळगण्याची मूभा मिळाली आहे. थोडक्यात धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणजे असे राज्य की ज्यात धर्माला विरोध केला जात नाही तर धर्म हा तटस्थ आणि सर्व धर्मियांना यांच्या धर्मानुसार आचरण करण्याची मूभा असते.

धर्मनिरपेक्षता म्हणजे राज्यसंस्थेने कोणत्याही एका धर्मास विशेष दर्जा किंवा राज्याचा अधिकृत धर्म म्हणून दर्जा देवू नये असे मानणारा विचार आहे राज्याने धर्मसंस्थेत किंवा धर्म संस्थेने राजकीय व्यवहारात हस्तक्षेप करू नये असे मानणारी विचार प्रणाली होय.

भारतीय संविधानाचा अभ्यास केल्यास अनेक कलमांमधून 'धर्मनिरपेक्षता' या संकल्पनेची महिती मिळते. भारतीय घटनेने मूलभूत अधिकार देताना सर्व धर्मांच्या लोकांना उपासना करण्याचा अधिकार बहाल केला आहे. राज्याला सर्वधर्म समान असतील असा उल्लेख केला आहे. व्यक्ती-व्यक्ती यांच्यात धर्मावरून भेदाभेद केला जाणार नाही अशी तरतूद करून ठेवली आहे. राज्य कोणत्याही धर्माला मदत करणार नाही. तसेच राज्याला ठराविक धर्म असणार नाही अशी तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय घटनाकारांनी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व स्विकारण्याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण भारत-पाकिस्तान फाळणीच्या वेळी धर्ममांडतेने गाढलेला पराकोटीचा विरोध, हैदोस. यामुळे जर धर्माला राजाश्रय दिला गेल्यास भारताच्या प्रगतीत मोठा अडथळा निर्माण होऊ शकतो याची जाणीव घटनाकारांना होती.

घटनेच्या मार्गदर्शक तत्वांत धर्मनिरपेक्षतेला साकार करण्याकरता भारतीय नागरिकांना नागरी कायदा करण्यात आला. हिंदू कायदा व मुस्लिम व्यक्तिगत कायद्याची जागा समान नागरी कायद्याच्या माध्यमातून द्यावी अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली. घटना निर्मिती नंतर घटनेतील अनेक कलमात धर्मनिरपेक्षतेचा अंतर्भाव होता पण धर्मनिरपेक्ष हा शब्द घटनेत नाही ही एक त्रुटी जाणवत होती. परंतु १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीने हा शब्द समाविष्ट करून ती त्रुटी सुध्दा दूर करून भारतीय राज्यघटना, समाज, धर्मनिरपेक्ष बनविण्यात आला आहे.

थोडक्यात धर्मनिरपेक्षता म्हणजे कोणताही धर्माला अधिकृत मान्यता भारतीय घटनेत नाही. भारत हा पूर्णतः धर्माधिष्ठित देश आहे. भारतीय सरनामा अभ्यासल्यास असे लक्षात येते की, राजव्यवस्था धोरण ठरविताना सर्वधर्मांकडे समान दृष्टीकोनातून पाहिला, त्यातून धर्म ही पूर्णपणे व्यक्तिगत स्वरूपाची बाब मानण्यात आली आहे.

❖ उद्दिष्टे –

1. धर्मनिरपेक्षता संकल्पनेचा अर्थ जाणून घेणे.
2. भारताच्या बाबतीत धर्मनिरपेक्षता तत्व जाणून घेणे.
3. धर्मनिरपेक्षतेत समाविष्ट बाबी माहिती घेणे.
4. धर्मस्वातंत्र्याच्या घटनेतील कलमे आणि इतर तरतुदींची माहिती घेणे.

❖ गृहितके –

1. भारतीय संविधानात धर्मनिरपेक्षता तत्वाचा स्विकार केला आहे.
2. भारतात सर्वधर्मसमभावाची रुजवणूक करण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता तत्वाची रुजवणूक होणे आवश्यक आहे.
3. भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्वाशी सुसंगत आहे.
4. भारतात राहत असताना प्रत्येक व्यक्तीला धर्माप्रमाणे आचरण करण्याची मुभा आहे.

❖ संशोधन पद्धती –

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. ग्रंथालये, इंटरनेट च्या माध्यमातून माहिती गोळा करून माहिती मिळवण्यात आली आहे.

❖ धर्मनिरपेक्षता अर्थ –

‘धर्मनिरपेक्ष’ किंवा ‘धर्मनिरपेक्षीकरण’ हे मूळ शब्द इंग्रजीतील सेक्युलर (secular) आणि सेक्युलराइजेशन (secularization) या पासून बनले आहेत. याचा सर्वात प्रथम वापर युरोप खंडात 1648 मध्ये पहिल्यांदा तीस वर्षांच्या युद्ध समाप्ती काळात झाला. असे असले तरी पश्चिमी राष्ट्रांची नागरीकरण, औद्योगिकीकरण यामुळे धर्मनिरपेक्षतेची प्रक्रिया मागे पडल्याचे दिसते. भारतात धर्मनिरपेक्षतेचा उदय स्वातंत्र्यापूर्वी पासूनचा आहे. कारण ब्रिटीशांच्या राजकारणाला, नीतीला छेद देण्याचे काम खऱ्या अर्थाने भारतात धर्मनिरपेक्षतेने केल्याचे दिसून येते. इंग्रजांनी धर्माधर्मात भांडणे लावण्याचे काम केले खरे पण त्यास भारतीय जनतेने धर्मनिरपेक्षतेतून प्रचंड प्रतिकार केल्याची उदाहरणे सुद्धा ज्ञात आहेत. थोडक्यात सेक्युलॅरिझम म्हणजे सर्वधर्मसमभाव असे प्रथमतः मानावे लागेल.

आधुनिक काळाचा विचार केल्यास धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाची सुरुवात एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मांडली गेली.

ऑक्सफर्ड डिक्शनरी – धर्मनिरपेक्षता म्हणजे शासन नीतिनियम, शिक्षण इ. धर्मापासून स्वतंत्र असणे.

एकूणच राज्यात राहत असताना सामाजिक हिताच्या मर्यादेत राहताना सर्व धार्मिकांनी आपआपल्या मार्गाने जाण्याचे स्वातंत्र्य असते. कोणत्याही धर्मास कर आकारणी, शिक्षण यासारख्या प्रचार यंत्रणांच्या बाबतीत इतर धर्म किंवा नास्तिकवाद यांच्या तुलनेत विशेष सवलती देता येत नाहीत.

भारतीय घटनेनुसार धर्मनिरपेक्षता या तत्वाची मोडतोड करणे किंवा त्याची खिल्ली उडविणे, लोकशाही शासनप्रणाली स्विकारलेल्या, विज्ञान युगात प्रवेश ठेवलेल्या आणि त्यातून आधुनिकतेची कास धरलेल्या समाजसाठी अत्यंत घातक आहे. धर्म कि राजा श्रेष्ठ, धर्म की राज्य श्रेष्ठ या वादात 19 व्या शतकात धर्मनिरपेक्षता शब्द जन्मला. या कालखंडात ब्रिटिश लेखक विचारवंत जॉर्ज जेकब होलीओक यांनी धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना मांडली. राज्य, सरकार आणि शिक्षण यातून धर्म वेगळा ठेवणे म्हणजे धर्मनिरपेक्षता असा सरळ अर्थ, व्याख्या करण्यात आली. त्यानंतर अनेक विचारवंतांनी हाच अर्थ ठेवून विविध अंगांनी मांडणी केली आहे. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे आधुनिकतेकडे वाटचाला या संकल्पनेतून जगात अनेक चळवळी उभ्या राहिल्याचे दिसून येते.

जगात पूर्णतः धर्मनिरपेक्ष असे शासन कोठेही आढळत नाही. पण विकसित सर्व देशात शिक्षण, कायदा, आर्थिक व राजकीय धोरण अशा महत्त्वाच्या क्षेत्रात धर्माच्या नावाने ढवळाढवळ करून दिली जात नाही. भारतीय घटनेने अनुच्छेद 25 (2ब) नुसार समाजकल्याणासाठी केलेला कोणताही कायदा तो धर्म स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण करत असेल तर त्यास वैध ठरविता येत नाही. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे राजकारण पाहता त्यास अजून बऱ्याच गोष्टीत मजल गाढावयाची आहे.

सेक्युलॅरिझम म्हणजे धर्मनिरपेक्षता या तत्वाचा आधार घेतल्यास धर्माविषयी राज्याची तटस्थता दिसून येते. निरपेक्षता किंवा तटस्थता या दोन्हीत धर्मात व्यापक हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नसल्यातच जमा आहे. धर्माचा अर्थ पारलौकिक धर्म घेतला गेल्यास धर्मनिरपेक्षता सार्थ ठरते. नाहीतर मग सर्वधर्मसमभाव याप्रमाणे देश धर्मांराजकतेकडे झुकू शकतो. सर्वधर्मभावाचा विचार केल्यास राज्याने सर्व धर्माप्रती आदर, समान भाव ठेवणे असा घेतल्यास हिंदू, मुस्लिम वा अन्य धर्माच्या धर्मतंट्यातून त्यांचे आदेश, नियम, शिकवण पाळण्याचा हक्क समान तत्वावर मानने योग्य ठरणार का किंवा असे नियम कायदे खरचं पाळले जातील का हाही संशोधनाचा विषय होऊ शकतो.

धर्मनिरपेक्षतेच्या बाबतीत विचार केल्यास धर्म ही देशातील प्रत्येक व्यक्तीची, व्यक्ती समूहाची खाजगी स्तरावरची बाब आहे. यात कोणत्याही व्यक्ती कोणावरही आपला धर्म लादू शकत नाही. सार्वजनिक ठिकाणी धर्माला असे स्वतंत्र स्थान देण्यात आलेले नाही असे मानणे चूकच ठरेल कारण घटनेने धर्मनिरपेक्षतेच्या बाबतीत घर बाहेर, खाजगी किंवा सार्वजनिक अशी विभागणी न करता पार इहलौकिक स्वरूपात केली आहे.

❖ धर्मनिरपेक्षतेत समाविष्ट बाबी –

1. कोणत्याही एखाद्या विशिष्ट धर्मास राज्यसंस्थेने विशेष दर्जा न देणे तसेच राज्य संस्थेने कोणत्याही धर्माला राज्याचा विशिष्ट धर्म असा दर्जा न देणे.
2. राज्यात राहत असताना सर्वच व्यक्तींना सारखी वागणूक देणे.
3. राज्यसंस्थेने राजकीय पद विशिष्ट धर्माच्या व्यक्तीसाठी राखून न ठेवणे.
4. कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या धर्माप्रमाणे आचरण करण्याची मुभा असणे. धर्माचे पालन करण्याची मुभा असणे. धर्माप्रमाणे पूजा अर्चा, श्रद्धा-उपासना बाळगण्याचे व्यक्तीगत स्वातंत्र्य असणे.
5. एखाद्या व्यक्तीला कोणत्याही धर्माचे पालन करायचे नसल्यास त्यास त्या प्रकारचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे.
6. राज्याने धार्मिक बाबीत कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करू नये.
7. कोणत्याही राजकीय व्यवहारात धर्मसंस्थेने हस्तक्षेप न करणे.

❖ भारत आणि धर्मनिरपेक्षता –

धर्मनिरपेक्षतेची गरज पाहिल्यास त्याचे पहिले उत्तर मिळेल देशात असणारे अनेक धर्म, धर्मातील भांडणे, एखाद्या धर्माच्या अनुयायांच्या त्याच धर्मातील लोकांचा अन्याय, यातून मुक्ती करण्यासाठी सुद्धा धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना स्विकारल्याचे दिसून येते. काही तज्ज्ञांच्या मते भारतात फक्त हिंदू धर्म असता तरी सुद्धा धर्मनिरपेक्षतेची गरज निर्माण झाली असती कारण मनुस्मृती सारख्या काही धर्म ग्रंथांच्या माध्यमातून निर्माण केलेले झालेले अन्याय, अत्याचार यातून हिंदूंच्या काही जाती-जमातींची मुक्तता करण्याची गरज निर्माण झाली असती.

थोडक्यात धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वात राज्याचा कोणताही अधिकृत धर्म नसतो. या विचारास प्राधान्य दिले जाते. राज्यात राहत असताना सर्वच लोकांना समान वागणूक असणे गरजेचे असते. व्यक्तीला धर्म, वंश, जात यावरून भेदभाव केला जात नाही. राज्यसंस्था कोणत्याही धर्माला दु-यम स्थान देवू शकत नाही. धर्मनिरपेक्षतेत सर्व धर्मांना समान वागणूक देणे अभिप्रेत असते. व्यक्तीच्या जीवनात त्याचा धर्म, त्याचे स्थान व्यक्ती विचारातून पूर्णपणे खाजगी स्वरूपाचे आहेत. त्यास धर्मनिरपेक्षता तत्त्वात प्रथम प्राधान्य दिले जाते.

भारताच्या परिस्थितीचा विचार केल्यास इतर देशांपेक्षा किंवा युरोपपेक्षा ही परिस्थिती वेगळ्या स्वरूपाची आहे. भारतात धर्मसत्ता व राजसत्ता यांना वेगळे करणे भारताच्या अखंडतेच्या दृष्टीने घातक ठरले असते. भारतात अनेक धर्मांचे लोक राहतात पण त्यांच्यात सुद्धा विविधता आढळते. उदा. महाराष्ट्रातील हिंदू, उत्तर भारतातील हिंदू किंवा दक्षिणेतील हिंदू यांच्यात फरक जाणवतोच. सर्वच धर्मांच्या चालीरिती, रूढीपरंपरा या भिन्न स्वरूपाच्या आहेत. या सर्वांचा विचार करून भारतात सर्वधर्मसमभाव पर्यायाने धर्मनिरपेक्षता असणे आवश्यक आहे याची जाणीव स्वातंत्र्यानंतर निर्माण झाली होती. सर्वात महत्त्वाचे ब्रिटिश राजवटीत हिंदू मुस्लिम संघर्षातून धर्मनिरपेक्षतेची पाळेमुळे खोल रुजली गेल्याचे दिसून येते. 1909 च्या मार्लेमिंटो कायद्यानुसार होती. या सर्वांचा विचार करता भारतात धर्मनिरपेक्षता तत्व लागू करणे आवश्यक होते याची जाणीव अगदी स्पष्ट दिसून येते.

स्वातंत्र्यापूर्वी धर्म या घटकाने भारतीय राजकारणात महत्त्वाची जागा घेतल्याने घटनेत त्याचा समावेश करणे अपरिहार्य बनले होते. त्यामुळे घटना निर्मितीत धर्म स्वातंत्र्याची तरतूद देणे अपरिहार्य बनले होते. भारतात हिंदू, मुस्लिम, शीख, जैन बौद्ध यांचा समावेश होता पण भारतात हिंदू हे संख्येने जास्त होते अशावेळी उरलेल्या अल्पसंख्य लोकांवर अन्याय, अत्याचार होऊ नये त्यासाठी तरतूदी करण्यात आल्या त्यात धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाचा समावेश होतो. घटना समितीने धर्म स्वातंत्र्यावर भर देताना घटनेत धर्मनिरपेक्ष राज्यात अपेक्षित असणारे धार्मिक स्वातंत्र्य कलम 25, 26, 27 व 28 मधून देण्यात आले आहे.

1) कलम 25 –

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या धर्माप्रमाणे श्रद्धा बाळगण्याचे तसेच धर्माप्रमाणे उपासणाना करण्याचे व धर्माचा प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य या कलमाद्वारे दिलेले आहे. फक्त हे स्वातंत्र्य उपभोगताना सार्वजनिक व्यवस्था, नितिमत्ता व स्वास्थ्य यांना बाधा येणार नाही अशाच रितीने ते उपभोगता येईल हे स्पष्ट केले आहे.

याच कलमामध्ये पुढे असेही स्पष्ट केले आहे की, धार्मिक आचरणाशी संबंधित राजकीय, आर्थिक किंवा धार्मिकेतर व्यवहारांचे नियमन करणारा कायदा करण्याचा अधिकार शासनाला आहे.

तसेच सामाजिक कल्याण आणि सुधारणा करण्यासाठी किंवा सार्वजनिक स्वरूपाच्या हिंदू धार्मिक संस्था हिंदूंच्या सर्व वर्गासाठी खुल्या करण्याचा कायदा करण्याचा शासनाला अधिकार असेल.

वरील उपकलमामध्ये हिंदू या शब्दात शीख, जैन, बौद्ध धर्माच्या व्यक्तींचाही उल्लेख केला आहे. असे स्पष्टीकरण राज्यघटनेत दिलेले आहे.

2. कलम 26

सार्वजनिक व्यवस्था, नितिमत्ता आणि स्वास्थ्य यांना बांधा येणार नाही अशा रितीने प्रत्येक धार्मिक गटाला काही स्वातंत्र्य दिलेली आहेत.

उदाहरणार्थ

- 1प धार्मिक कारणांसाठी संस्थांची स्थापना करून त्या स्वखर्चाने चालविण्याचा अधिकार
- 2प धार्मिक कार्ये करण्याचा किंवा व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचा अधिकार
- 3प स्थावर व जंगम संपत्ती मालकीची असण्याचा तसेच ती संपादन करण्याचा अधिकार
- 4प कायदयानुसार अशा मालमत्तेचे प्रशासन करण्याचा अधिकार असेल.

थोडक्यात, कलम 25 मध्ये व्यक्तिगत धार्मिक स्वातंत्र्याचा उल्लेख आहे तर कलम 26 मध्ये संस्थांना असणा-या धर्मस्वातंत्र्याचा उल्लेख केला आहे.

3. कलम 27

एखादी व्यक्ती जर तिचे उत्पन्न एखादया धार्मिक संप्रदायाच्या संवर्धनासाठी वापरत असेल तर त्या व्यक्तीला कर भरण्याची सक्ती केली जात नाही.

4. कलम 28

एखादया शैक्षणिक संस्थेत धार्मिक शिक्षण द्यावे की देऊ नये यासंबंधीचे स्पष्टीकरण या कलमामध्ये केले आहे.

❖ धर्मस्वातंत्र्याच्या घटनेतील इतर तरतुदी

सामाजिक जीवनात धर्म या घटकाच्या विचार केल्यास तो महत्त्वाचा घटक बनला आहे. भारतात पूर्वीपासून रुढीपरंपरा, चालीरितींचा पगडा पाहिल्यास त्या बदलण्यासाठी शासनाला, राज्यकर्त्यांना वेळोवेळी धर्म या बाबीत हस्तक्षेप करणे भाग पडले आहे. त्यातून शासन आणि जनता यांच्यात संघर्ष घडून आला आहे. काही वेळा हे वाद न्यायालयापर्यंत पोहोचले आहेत याचा विचार करून धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाच्या स्विकाराने जनता सुखाने राहिल याचा विचार करून घटनेत धर्म स्वातंत्र्याचा तरतुदीचा घटनेत समावेश केला आहे.

अ) समानतेचा हक्क –**1. कलम 14 सर्वांना समान वागणूक**

भारतीय समाज हा विषमता जातीव्यवस्था व धर्मावर आधारित आहे. तेव्हा समाजात लोकशाही निर्माण करून ती टिकविणे आवश्यक होते याचा विचार करून लोकांना समानतेच्या हक्क देण्यात आला आहे कलम 14 नुसार सर्व व्यक्ती कायदयापुढे समान ठरविण्यात आल्या आहेत व्यक्ती कोणत्याही जाती, धर्माची असो ती कायदयापुढे समान आहे. थोडक्यात सर्वांना समान वागणूक देण्याची हमी घटनेनुसार प्राप्त झाली आहे.

2. कलम 15 भेदभावाचा अभाव

प्रस्तुत कलमानुसार समाजात सामाजिक समतेचे तत्त्व मांडले आहे. समाजात धर्म, जात, वंश लिंग भाषा इत्यादीनुसार भेदभाव करता येत नाही.

3. कलम 16 समान संधी

सरकारी नोकरी मध्ये सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. कोणत्याही व्यक्तीला सरकारी पद मिळविण्यासाठी धर्म, जात, वंश, लिंग इत्यादीवरून भेद केला जाणार नाही.

घटनेत धर्मस्वातंत्र्य देताना सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क प्रदान करण्यात आले आहेत. भारतात धार्मिक व भाषिक बाबतीत भिन्नता आढळून येते. देशातील अल्पसंख्यांना स्वतःच्या संस्कृती रक्षणात अडचणी येवू नयेत यासाठी घटनेत विशेष तरतूद केली आहे. सरकारी खर्चाने चालविण्यात येणा-या शैक्षणिक संस्थेत धार्मिक किंवा भाषिक भिन्नेवरून प्रवेश नाकारता येत नाही. हा हक्क धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हक्कास पूरक स्वरूपाचा आहे.

ब) उद्देशपत्रिका (सरनामा)

घटनेत धर्मस्वातंत्र्याचा तरतुदीचा समावेश आहे पण घटनेत कोठेही धर्मनिरपेक्षता हा शब्द नव्हता भारतात असणारी धर्मातील भिन्नता याचा विचार करून घटनेत तशी तरतूद करण्यात आली आणि धर्मनिरपेक्षता तत्त्व हे राज्यघटनेचा पाया मानले जावू लागले. भारताने कोणाताही धर्म राज्याचा अधिकृत धर्म मानलेला नाही. थोडक्यात भारतीय घटनेने धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाचा स्विकार केला आहे. सर्वांना समान संधी, भारत धर्मातीत राज्य नाही याचा विचार करता धर्मनिरपेक्षता या शब्दाचा अंतर्भाव घटनेत असावा याचा विचार करून भारताच्या सरनाम्यात 42 व्या घटना दुरुतीने धर्मनिरपेक्ष या शब्दाचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास धर्मनिरपेक्षता ही पूर्णपणे पाश्चात्य वाटत नाही कारण ती भारतीय स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या तत्त्वाशी सुसंगत वाटते.

1. भारतात अनेक धर्म एकाच भूमीत गुण्या-गोविंदाने नांदतात. काही अंशी त्यांच्यात हेवे दावे असतात पण असे असेले तरी ते सर्व एकत्रित राहत असतात.

2. एखादे राज्य विशिष्ट धर्माच्या नावाने ओळखले जात नसले तरी धार्मिक समुदायांना त्या ठिकाणी अधिकृत आणि सार्वजनिक मान्यता असते.
3. धर्मनिरपेक्षतेच्या बाबतीत राज्याला अनेक भूमिका पार पाडून धर्मनिरपेक्षता टिकवून ठेवावी लागते. धर्माच्या बाबतीत काम करताना धर्मनिरपेक्षता तत्त्व सोडून चालत नाही. यात धार्मिक समुदायांच्या शैक्षणिक संस्थाना अनुदान देणे, काही सामाजिक व धार्मिक संस्था मध्ये हस्तक्षेप करणे, कोणत्याही जातीच्या व्यक्तीच्या हिंदू मंदिरात प्रवेश मिळवून देणे इत्यादी भूमिका सर्व व्यक्ती, गट यांच्याविषयी आस्था, आदर ठेवून समानतेच्या संदर्भात घडविणे अपेक्षित असते.

थोडक्यात धार्मिक संस्था, राज्य यांनी शांतात समाजकल्याण, स्वातंत्र्य या गोष्टी अबाधित ठेवताना धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व पाळणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. शाह, अ.भि. 'भारतीय लोकशाहीला अंध धर्मश्रद्धेचा आव्हान', पुणे 1970
2. लोळे भा.ल. 'भारतीय संविधान' पिंपळापुरे, नागपूर
3. कुलकर्णी बी.वाय 'भारतीय शासन आणि राजकरण', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर
4. के.सागर व्ही.बी. पाटील 'भारतीय राज्यघटना' के. सागर पब्लिकेशन, पुणे
5. पळशीकर रेखा, देवळाणकर शैलेंद्र 'स्वतंत्र भारतातील राजकीय विचारप्रवाह', य. च. मु. वि. नाशिक 2013, पृ. 52
6. www.lekhsangraha.wordpress.com
7. www.loksatta.com

19 व्या शतकातील मराठी नाटकांतील शेतकरी जीवनाचे चित्रण व प्रबोधन विचार

प्रा. डॉ. दत्ता पाटील

मराठी विभागप्रमुख, डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर.

महाराष्ट्रात एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावधीपासून शेतकरी जागृतीची चळवळ सुरु झाली. शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे, त्यांचे सर्व बाजूनी होत असलेले शोषण थांबले पाहिजे, त्याच्या कर्जात सवलत दिली पाहिजे, कर वसुलीचा बोजा कमी केला पाहिजे, त्याच्या विकासासाठी सरकारने तळे, विहिरी खोदल्या पाहिजेत, नद्यांवर धरणे बांधली पाहिजेत, जमिनीची धूप थांबविली पाहिजे, चांगली बी बियाणे सवलतीत दिली पाहिजेत, शेतीसाठी लागणाऱ्या अवजारांची व जनावरांची खरेदी करण्यासाठी कमी व्याजाने कर्जे दिली पाहिजेत, ती घेण्यासाठी त्यांना उद्युक्त केले पाहिजे; यासाठी सहकारी पेढ्या काढल्या पाहिजेत, दुष्काळावेळी मदत केली पाहिजे, भांडवली विकासासाठी रयतवारी पद्धतीऐवजी जमीनदारी पद्धत अवलंबिली पाहिजे आदी शेतकऱ्यांच्या विविध प्रश्नांवर जनजागृती करण्यासाठी 19व्या शतकात महाराष्ट्रातील समाजधुरीणांनी महत्त्वाचे कार्य केले. यामध्ये म. फुल्यांबरोबर विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, इंग्रज अधिकारी 'ह्यूम' साहेब, लोकहितवादी, कृष्णराव भालेकर, नारायण लोखंडे, भाऊ कोंडाजी पाटील, न्या. रानडे, सार्वजनिक काका आदींनी शेतकऱ्यांच्या विकासाच्या व जागृतीच्या दृष्टीने मांडलेले विचार आणि कृतिशील कार्य कितीतरी महत्त्वाचे आहे. या दृष्टीने शेतकरी जागृती व सुधारणेच्या चळवळीचा प्रभाव झालेले म. जोतीराव फुले यांचे 'तृतीयरत्न' (1855) व त्रिंबक रामचंद्र टकले यांच्या 'एका जंगल इन्स्पेक्टरची सात स्वप्ने' (1886) ही एकोणिसाव्या शतकातील दोन महत्त्वाची नाटके आहेत. या प्रमुख नाट्यकृतींचा विचार येथे केला आहे.

शेतकऱ्यांच्या जीवनातील विविध प्रश्नांचा विचार करून त्या संदर्भात जागृती व सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विचार मांडणारे महात्मा जोतीराव फुले यांचे 'तृतीयरत्न' (1955) हे मराठीतील पहिले स्वतंत्र सामाजिक नाटक होय. उच्चवर्णीयांनी केलेल्या शूद्रातिशूद्रांच्या शोषणाचे दर्शन घडविणे व शोषणाची कारणमीमांसा जनमानसापुढे ठेवणे ही प्रस्तुत नाट्यलेखनामागील प्रेरणा आहे. या संदर्भात नाटकाच्या सुरुवातीलाच म. फुले लिहितात, "प्रथम माळया कुणब्याचे मूल ते आपल्या आईच्या उदरात कोठे गर्भी वास करू लागल्याचा आरंभ होत आहे तोच ब्राह्मण जोशाची स्वारी येऊन त्या गरीब बाईस मोठ मोठ्या हुलथापी देऊन तिजला द्रव्यहीन कसकशी करितो या विषयी मी येथे लिहीन."¹ यावरून प्रस्तुत नाटक हे शेतकऱ्यांच्या विविध प्रश्नांशी निगडित असल्याचा निर्वाळा म. फुले नाटकाच्या सुरुवातीलाच देतात.

नाटकाचा आशय साधा आणि सरळ असला तरी तत्कालीन समाजजीवनातील माळी कुणब्यांचे भटभिक्षुकांकडून जे शोषण चालले होते, त्याविरुद्ध जी जनजागृती होत होती याचे वास्तव दर्शन अतिशय विदारक स्वरूपात आविष्कृत झाले आहे.

नाटकातील कुणबी व त्याची बायको 'जोगाई' हे तत्कालीन सर्वसामान्य समाजातील शोषितांचे प्रतिनिधी आहेत. त्यांना भट, जोशी ग्रहपीडेची खोटी भिती दाखवून लुबाडतो. स्वतः काही श्रम न करता कुणब्याकडून केवळ स्वतःकरताच नव्हे तर आपल्या सग्यासोयऱ्यांसाठी भोजन घेणे, दामूभावाच्या धोतरजोड्याकरिता पैसे उकळणे, गुलामासारखे त्यांना राबवून घेणे. याउलट कुणब्याने रोजच्या आठ आणे मिळकतीवर पाणी सोडून हा खर्च करण्यासाठी दहा रूपयांचे कर्ज काढून, आपल्या गर्भार बायकोला घेऊन उन्हा तान्हात चार तास वळचणीखाली प्रसादाची वाट पहात तिष्ठत राहणे, शेवटी ब्राह्मणांनी खाऊन उरलेले थोडेसे अन्न प्रसाद म्हणून त्यांना मिळणे, यावर त्यांनी संतुष्ट राहणे आदी तत्कालीन शेतकऱ्यांच्या दुःस्थितीचे दर्शन या घटना प्रसंगातून दाखविले आहे. याचा विचार करता, अहोरात्र काबाडकष्ट करून कसाबसा उदरनिर्वाह चालविणाऱ्या कुणब्याचे भट जोशीकडून धर्माच्या नावाखाली होणारे शोषण व यातून कुणब्याला मुक्त होण्यासाठी नाटकातील 'पाद्री' व 'विदूषक' या पात्रांच्या माध्यमातून भटभिक्षुकशाहीवर हल्ला चढविला आहे. यावेळी शेतकरी उद्धारार्थ करून सांगितलेला मार्ग हा तत्कालीन शेतकरी जागृतीविषयक चळवळीचाच प्रभाव होय. किंबहुना या विचाराच्या प्रसारासाठीच म. फुल्यांनी या नाटकाची साधन म्हणून निर्मिती केली आहे. या संदर्भात दत्ता भगत लिहितात, "महात्मा फुले यांचा पिंड नाटककाराचा नाही, तो क्रियाशील सुधारकाचा आहे. ते स्वतः क्रांतिकारी विचारवंत आहेत. त्यांनी नाटक लिहायला घेतले ते साधन म्हणून. मानसिक गुलामगिरीतून शूद्रांना मुक्त करावयाचे म्हणून; पण असे असले तरी त्यांच्या मनात माणसांविषयी अपार करुणा आहे... हीच आस्था त्यांच्या वैचारिक लेखनात प्रकट झाली आहे... आणि नाट्यलेखनात माणसांविषयी वाटणारी हीच आस्था मला पाद्रीने केलेल्या विश्लेषणात आढळून येते."² म. फुल्यांना ख्रिस्ती धर्माविषयी आदर होता. ख्रिस्ती धर्मातील उदात्त व मानवतावादी तत्त्वांचे त्यांना आकर्षण होते. म्हणूनच फुल्यांनी आपल्या नाटकात ख्रिश्चन पाद्र्याची रोजना करून तत्कालीन प्रबोधनकाळातील मानवतावादी विचार त्याच्या माध्यमातून व्यक्त केलेला आहे. शिवार आणि धर्माच्या नावाखाली ब्राह्मण लोक

अज्ञानी शेतकऱ्याला कसे लुबाडतात, फसवितात हे दाखविण्यासाठी त्यांनी जाणीवपूर्वक जोश्याचे पात्र आणले आहे. म्हणजे शेतकरी, कष्टकरी, कामकरी समाज आणि शूद्रातिशूद्र यांच्या वेदना चित्रित करता करता प्रबोधनकाळातील शेतकऱ्यांच्या उद्धारार्थ मूलगामी, सम्यक परिवर्तनाचा विचार फुल्यांनी प्रस्तुत नाटकात मांडला आहे. हा विचार मांडत असताना त्यांच्यासमोर केंद्रबिंदू हा शेतकरी, तळागाळातील शोषित, पीडित, उपेक्षित घटक आहे. शेतकऱ्याचे दारिद्र्य, अज्ञान, धर्मभोळेपणा, त्यांच्यावरील ब्राह्मणी वर्चस्व, पुरोहित, सावकार व भटभिक्षुक यांच्याकडून होणारे शोषण या विरोधी जो विचार प्रबोधनकाळात होता त्याचे पडसाद प्रस्तुत नाटकात उमटल्याचे निदर्शनास येतात. प्रस्तुत नाटकातील 'बाईचा नवरा' (शेतकरी) व त्याची बायको 'जोगाई' ही पात्रे अगदी सर्वसामान्य बहुजन समाजातील आहेत. किंबहुना शेतकऱ्यांचे त्यांच्या परिस्थितीचे, अज्ञानाचे चित्रण करण्यासाठीच फुले अशा प्रकारची पात्रे उभी करतात. अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता यामुळे त्यांना झालेला पश्चात्ताप आणि त्याच्या निराकरणासाठी शिक्षण हा प्रभावी उपाय आहे. यासाठी शिक्षण घेतले पाहिजे असा फुल्यांनी आपला विचार या पात्रांकरवी मांडलेला आहे. तसेच शेतकऱ्यांच्या उद्धारार्थ स्वमताचा प्रचार करण्यासाठी त्यांनी नाटकात 'विदुषका'चे पात्र जाणीवपूर्वक योजून सर्व सामान्य बहुजनात शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाविषयी जागृती करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'पाद्री'सारखे पात्र उभे करून तत्कालीन काळात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे बहुजनात शिक्षणप्रसार करण्याच्या निमित्ताने जे कार्य चालू होते त्यावर प्रकाश टाकण्यासाठीच फुले अशा प्रकारच्या पात्रांची रचना करतात. शेतकरी व सर्वसामान्यांच्या दुःखाला, दैन्याला भटभिक्षुक लोक, त्यांचा आपमतलबीपणा कारणीभूत आहे हे दाखविण्यासाठी 'जोशी' हे पात्र आणले आहे. 'पाद्री' शेतकऱ्याला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देत असतो. शेतकऱ्यालाही त्या गोष्टी पटत असतात. पण तेथे अचानक जोशी येतो. जोशीच्या तोंडाकडे पाहून शेतकरी काही भ्याल्यासारखा करतो. म. फुले ह्या गोष्टी कसांत नमूद करतात. (पृ.27) यावरून पात्रांच्या हालचाली प्रसंगानुरूप होण्यासाठी फुले दक्षता घेतात व तशाप्रकारचे व्यक्तिरेखाटन करताना दिसतात. या अनुषंगाने फुल्यांनी वापरलेली भाषाशैली ही शेतकऱ्यांची यातनामय स्थिती अधिक गडद करते.

शेतकऱ्यांच्या उद्धारार्थ विचार करणारे त्रिंबक रामचंद्र टकले यांचे "एका जंगल इन्स्पेक्टरची सात स्वप्ने" (1886) हे एक महत्त्वाचे नाटक होय. ब्रिटिश राजवटीच्या अंमलानंतर भौतिकवादी दृष्टिकोनातून एतद्देशीयांच्या समाजजीवनात आमूलाग्र परिवर्तनाला सुरुवात झाली. पण शेतकऱ्यांच्या उद्धारार्थ सुरुवातीच्या काळात फारसे काही झाले नाही. उलट शेतकऱ्यांच्या रूपाने शेतकऱ्यांचे शोषणच अधिक होत गेले. म्हणून एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात शेतकऱ्यांच्या उद्धारार्थाच्या दृष्टीने काही उपाययोजना जाणत्यांनी योजल्या व त्याची जाणीव ब्रिटिश सरकारला करून दिली. यामध्ये म. फुले, विष्णुबा ब्रह्मचारी, नारायण मेघाजी लोखंडे, कृष्णराव भालेकर आदी प्रमुख होते. यांनी रयतेचे प्रश्न घेऊन, त्याची सरकारला जाणीव करून देऊन ते झगडत होते. यातील काही प्रश्न प्रस्तुत नाटकात विचारात घेऊन नाटककाराने नाटकाची रचना केली आहे. त्याला ते 'सात स्वप्ने' असे संबोधतात. या संदर्भात नाटकाच्या उपोद्धातात त्रि. रा. टकले लिहितात, "... ह्या साली हिंदुस्थानच्या प्रजेची शहाणपणाची जी स्थिती आहे, तिचे पाऊल दरवर्षी पुढेच पडत जाईल, व हा परिणाम इंग्रज लोकांच्या राज्यपद्धतीचा आहे व ह्यासाठी त्यांनी रयतेच्या गैर सोईकडे योग्य लक्ष दिले पाहिजे. हल्ली कमिशन बसले आहे, त्याचा हेतु स्तुत्य आहे. मात्र रयतेला त्रास झाल्यावर बसले, हे शोचनीय आहे. आता त्या कमिशनपुढे अनेक ठिकाणच्या लोकांच्या भिन्न भिन्न अडचणी येतीलच, परंतु आम्हास जी ही स्वप्ने पडली आहेत, ती चोहोंकडे असणाऱ्या अडचणींचे सूचक आहेत, तेव्हा त्यांचा जर लक्ष्यपूर्वक विचार झाला तर त्यांत लोकांचे हित होईल"³ पुढे संपूर्ण नाट्याशयात ही जी सात स्वप्ने चित्रित केली आहेत ती तत्कालीन शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीची द्योतक आहेत. यामध्ये सरकारी गायरानात सरकारने पेरू नये, सर्व सरकारी शिपाई सुशील आहेत हे चूक आहे, सरकारी कामासाठी शेतकऱ्यांना विनाकारण ज्यादा फेऱ्या माराव्या लागतात तसे होऊ नये, सरकारी शिपायाने शेतकऱ्यांना विनाकारण त्रास देऊ नये आदी कित्येक गोष्टींचे चित्रण येथे केले आहे. यावरून तत्कालीन समाजजीवनात शेतकऱ्यांच्या उद्धारार्थ जे विचारमंथन होत होते त्या पार्श्वभूमीवरच टकले यांनी प्रस्तुत नाट्याशयाची उभारणी केल्याचे दिसते.

नाटकातील 'गणू देवबा' हा ब्रिटिश सरकारचा शिपाईगडी शेतकऱ्यांना एखाद्या साध्या कारणावरून सारखे धारेवर धरतो. तेव्हा 'दिवाकर' हा समाजोद्धारक त्याला म्हणतो, "बरं, तुमचे लोक तरी रयतेशी धड वागतात का? बालविधवेला जसा न्हावी, तसा गरीब कुणब्याला तुमचा शिपाई."⁴ यावरून तत्कालीन काळात ब्रिटिश सरकार शेतकऱ्यांचे जे अनेक मार्गांनी हरत-हेने शोषण करत होते याविरोधी सुधारकांनी जी जागृती सुरू केली होती त्याचेच हे प्रत्यंतर होय. 'गणू देवबा' या शिपायाच्या रूपाने तत्कालीन ब्रिटिश सरकारची शोषक वृत्तीच टकले येथे निदर्शनास आणतात. ही शोषक वृत्ती किती विदारक होती याचे प्रत्यंतर येथे घडते. शेतकरी जनता अन्यायामुळे हैराण होवून गेली होती. सत्ताधीश आणि भट कुलकर्ण्यांच्या तावडीत सापडल्यामुळे हरघडीला बळी जात होती. त्यांना विकासाचा मार्गच सापडत नव्हता. जगण्याची नवी दिशा सापडत नव्हती या पार्श्वभूमीवर टिकल्यांनी शेतकऱ्यांच्या जीवनाची दुर्दशा तत्कालीन समाजजीवनासमोर मांडण्यासाठी नाटकासारख्या प्रयोगरूप कलाप्रकाराचा उपयोग करून घ्यावा आणि त्या आधारे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडावी हे महत्त्वाचे आहे.

शेतकऱ्यांच्या उद्धारसंदर्भात सरकारने कोणत्या उपाययोजना आखल्या पाहिजेत. याविषयी शेतकरी सुधारणा चळवळीत अनेक योजनांची आखणी करून शेतकऱ्यांच्या अज्ञानासंदर्भात जनजागृती सुरू झाली. यामध्ये सरकारी गायराने शेतकऱ्यांना मोफत खुली करून दिली पाहिजेत, दुष्काळावेळी मदत केली पाहिजे, नद्यांवर बंधारे घातले पाहिजेत. आदी कित्येक उपाययोजना आखल्या पाहिजेत अशी चर्चा या काळात सुरू होती. याचा प्रभाव प्रस्तुत नाटकावर झाला आहे. नाटकातील 'कुळंबी' 'नारोबा'स म्हणतो, "हे पहा, सर्व रानात रोपे आहेत, मग गुरांनी चरावे कसे? त्यांना एक तर पंख लावून आणिले पाहिजेत. नाही तर गायरानाचे सरकारचे ढोंग असे म्हणून गुरे तरी नेली पाहिजेत. धर्मशाळा बांधिली व जमीन खराबा करू नका म्हटले, तर बांधणारा ढोंगी आहे म्हणावे! गायराने मोफत दिल्याचा सरकारला मोठेपणा तो कशाचा? दांभिकपणा. सर्व नि काय?

नारोबा – गायराने तर दिलीच. पण पाऊस पडला पाहिजे, दुष्काळ गेला पाहिजे; गरिबांना भाकर मिळाली पाहिजे; म्हणून त्यात पेर करावयाची...

कुळंबी – अहो, आम्ही जसे सरकारचं शिपायी पाहिले की दचकतो तसे सरकारी झाडे दिसली म्हणजे गुरांनी देखील दबकावे?

नारारण – गुरे कशी दबकतील?

कुळंबी – कशी म्हणजे? झाडांना कुंपण घातले म्हणजे.

नारारण – मग प्रत्येक केसामागे निराळी टोपी डोक्यावर ठेवावी असे होते!

कुळंबी – म्हणूनच सरकार गायरानांत पेर करिते ती मोठी चूक आहे.

रंजर – सध्या आमचे हवाली दोन गुरे करा; व तुम्ही सर्व गुराखी मिळून सध्या कमिशन बसले आहे तिकडे दाद मागा.⁵ वरील संवादाचा विचार करता एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील शेतकऱ्यांच्या दुःस्थितीचे चित्र जसे यातून घडते. तद्वतच तत्कालीन शेतकऱ्यांच्या जनजागृती व उद्धारसंदर्भात जे विविध प्रयत्न होत होते त्याचीही प्रचिती यातून येते.

एकंदरीत 19व्या शतकाच्या मध्यावधीनंतर म. फुल्यांनी आपल्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांना संघटित करून त्यांच्या न्यायहक्कप्राप्तीसाठी लढा सुरू केला. या लढ्याला समाजजीवनातून मोठा पाठिंबा मिळत गेला. पण हा पाठिंबा मिळविण्यासाठी लोकमानस जागृत करण्यासाठी महात्मा फुले आणि त्रि. रा. टिकले यांनी नाटकासारख्या प्रयोगरूप कलाप्रकारचा उपयोग करून घ्यावा ही घटना मराठी समाजिक नाटकांचा प्रवाह विकसित होण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. त्यामुळे येथूनच पुराणकथांच्या आणि अद्भुतरम्यतेच्या आहारी गेलेल्या मराठी नाट्यप्रवाहाला बाजूला काढून स्वतंत्र सामाजिक नाटकांचा नवा प्रवाह निर्माण करण्यात महात्मा फुलेंच्या 'तृतीयरत्न' या नाटकाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासारखे आहे. शिवाय तत्कालीन पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांच्या जीवनातील प्रश्न व समस्या संदर्भात मांडलेला विचार ध्यानात घेण्यासारखा आहे.

संदर्भ सूची :

1. फुले, जोतीराव गोविंदराव तृतीयरत्न, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, संपा, य. दि. फडके, प्रका. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, 5वी आ., 1991.
2. भगत, दत्ता (संपा.) जोतीराव गोविंदराव फुले लिखित तृतीयरत्न, पृ. 80.
3. टकले, त्रिंबक रामचंद्र एका जंगल इन्स्पेक्टरची सात स्वप्ने, (प्रकाशन व स्थल उल्लेख नाही) 1886, उपोद्घात.
4. तत्रैव, पृ. 7.
5. तत्रैव, पृ. 35.

नविन जागतिक विश्वरचना आणि बहुध्वीकरण

प्रा. शशिकांत.एस. संघराज
राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ घाळी कॉलेज गडहिंग्लज

बहुध्वीय राजकारणाची मांडणी नव्या जागतीक विश्वरचनेच्या परिप्रेक्षातून करित असताना साधारण पण पुढील कालखंड पाडता येतील.

पहिल्या महायुद्धापूर्वीच्या विश्वरचनेचा कालखंड :- हा कालखंड १८१४ ते १९१४ असा मानला जातो.युरोप खंडातील इंग्लंड,फ्रान्स, ऑस्ट्रिया, नेदरलँड, बेल्जीयम, इटली, जर्मनी, या साम्राज्यवादी सत्ताभोवती ही विश्वरचना केंद्रीत होती. ही सत्ता बहुध्वीय स्वरूपाची वाटत असली तरी या सत्तेचे नेतृत्व इंग्लंड करित होती.

पहिल्या आणि दुस-या महायुद्धा नंतर युरोपमध्ये राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. पहिल्या महायुद्धाने मोठ्या प्रमाणात मानव व वित्तहानी झाली.युद्धाची भयावहता जगाने अनुभवली.आंतरराष्ट्रीय राजकारणात राष्ट्रसंघाला अपयश आले. मुशोलीनी व हिटलर यांनी आक्रमक राष्ट्रवाद व साम्राज्यवादी धोरण स्विकारल्यामुळे दुस-या महायुद्धाला तोड द्यावे लागले.

व्दिध्वीय विश्वरचना :- दुस-यास महायुद्धा नंतर अमेरिका आणि रशिया या महासत्तांचा उदय झाला. अमेरिकेने भांडवलवाद, मुक्तअर्थ व्यवस्था व स्वातंत्र्याच्या पुरस्कार केला तर रशियाने साम्यवादाचा पुरस्कार केला.दोन्ही सत्तांची विचार सरणी परस्पर विरोधी होती. यातूनच दोन सत्तांमध्ये शस्त्रास्त्र स्पर्धा, संशय,राजनैतिक पातळीवरील संघर्ष व वर्चस्व वादाचे राजकारण सुरू झाले. व्दिध्वीय विश्वरचनेत रशियाच्या साम्यवादयाच्या वाढत्या जागतिक प्रसाराला पायबंद घालण्यासाठी सामुहिक सुरक्षीततेच्या नावाखाली अमेरिकेने नाटो, सिटो, आणि सेंटो, असे लष्करी करार केले तर रशियाने वासा करार करून अमेरिकेला आव्हान दिले. जागतिक पातळीवर सत्ता सामर्थ्य व नेतृत्व करण्यासाठी दोन सत्तामधील स्पर्धा वाढली.

महासत्ता मधील शितयुद्ध :-व्दितीय महायुद्धा नंतर १९४५ ते १९९० हा सर्वसाधारण पणे शितयुद्धाचा काळ म्हणून ओळखला जातो. शितयुद्ध म्हणजे कोणत्याही प्रकारची हिंसा न करता धमकी, अडथळे आणि प्रचाराच्या माध्यमातून शत्रुत्व चालू ठेवणे होय.शितयुद्ध म्हणजे दोन परस्पर विरोधी विचार धारेतील हा संघर्ष होता.जागतीक राजकारणावर प्रभाव पाडून जागतीक व्यवस्थेचे नेतृत्व करण्याचा उद्देश शितयुद्धात असतो. जागतीक राजकारणा मध्ये आपले वर्चस्व वाढवण्यासाठी या दोन्ही सत्तानी प्रतिरोधन धोरणाची अंमलबजावणी करण्यास सुरवात केली.१९४० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात रशियाच्या वाढत्या प्रभावाला सिमित करण्यासाठी अमेरिकेने हे धोरण स्विकारले. पश्चिम युरोप मधील रशियाचा प्रभाव रोखून धरणे हा उद्देश अमेरिकेचा होता. आपल्या विचारधारेचा स्विकार करण्यासाठी या सत्तानी आर्थिक मदत दायला सुरवात केली. यातून मार्शल योजना आली. दोन सत्तामधील शस्त्रास्त्र स्पर्धा ,साम्राज्यवादातून मुक्त झालेल्या नवोदीत राष्ट्रांना आपल्या गटामध्ये सामिल करून घेण्याची स्पर्धा, आर्थिक व लष्करी मदतीचे आमिष,संयुक्त राष्ट्र संघटनेत शक्ती प्रदर्शन अशा सारखे स्पर्धात्मक संघर्ष शितयुद्धातून निर्माण झाले.

शितयुद्धोत्तर काळातील नविन विश्वरचना :- १९९१ मध्ये सोव्हिएत रशियाचे विघटन झाल्यामुळे जागतिक राजकारणामध्ये मोठे बदल घडून आले. व्दिध्वीय सत्तासमतोलाची व्यवस्था बदलली आणि जागतीक व्यवस्थेमध्ये अमेरिका ही एकमेव महासत्ता बनली.आखाती युद्धातून अमेरिकेने जगाला पुन्हा आपल्या सत्तेचे सामर्थ्य दाखवून दिले.शितयुद्धोत्तर नविन विश्वरचना ही अमेरिकन केंद्रीत असलेचे तत्कालीन अध्यक्ष जॉर्ज बुश(सिनियर) यांनी जाहिर केले. १९९१ ते २००४ पर्यंतचा जागतिक घडामोडीचा आढावा घेता अमेरिकेच्या हस्तक्षेपी राजकारणाला प्रारंभ झालेचे दिसून येते.१९९० च्या दशकातील इराक विरुद्धची लष्करी कार्यवाही २००१ मधील अफगानिस्तानमधील लष्करी मोहिम २००१ मधील लिबिया मधील अंतर्गत संघर्ष मिटवण्यासाठी दिली गेलेली धमकी या घटना अमेरिकन निरंकुष सत्तेची साक्ष देतात.

बहुध्वीय विश्वरचना :- बहुध्वीय विश्वरचना म्हणजेच अशी विश्वरचना की ज्या मध्ये सत्तेची अनेक केंद्रे असतात. १९९० च्या दशकात निर्माण झालेल्या बहुध्वीय आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत अमेरिका, चीन, भारत,जपान, जर्मनी, ब्राझील, अशी अनेक सत्ताकेंद्रे आहेत.नव्या विश्वरचनेत जागतिक राजकारणाचे नेतृत्व केवळ अमेरिका करत नसून तर या अनेक सत्ताकेंद्रांचे सामुहिक नेतृत्व शितयुद्धोत्तर काळात निर्माण झाले आहे.अमेरिकेचे लष्करी सामर्थ्य जरी प्रबळ असले तरी तिस-या जगातील राष्ट्रे ही आधुनिक शस्त्रास्त्राने सज्ज असलेली पाहावयास मिळकतात. बहुध्वीय विश्वरचनेत रशिया व चीन हे देश महासत्ता म्हणून जागतिक राजकारणाला प्रभावीत करण्याची शक्यता आहे.त्याच बरोबर फ्रान्स ,रशिया, जर्मनी अशा देशाना अमेरिकेच्या एकध्वीय सत्तेचा धोका जाणवतो.चीनल पश्चिम युरोप हे

आपले प्रतिस्पर्धी आहेत असे अमेरिकेला वाटते. भारत ही महासत्तेच्या दिशेने पावले टाकताना दिसत आहे. दक्षिणे पूर्व राष्ट्र शिंगापुर व थायलंड या देशाचे सुध्दा महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल सुरू आहे. शितयुद्धोत्तर काळात अमेरिकेची एकाधिकारशाही जागतीक राजकारणात जपान, चीन, फ्रान्स, जर्मनी, भारत या देशांचे सामुहिक नेतृत्व बहुध्रुविय विश्वरचनेत निर्माण झालेचे दिसते.

शितयुद्धोत्तर बहुध्रुवीय विश्वरचनेच्या कालखंडात बहुतेक राष्ट्रांनी आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्विकारून जागतिक बाजार पेठेमध्ये आर्थिक हितसंबंध जोपासण्याच्या धोरणाला महत्व दिले. बहुध्रुवीय विश्वरचनेत विभागीय पातळीवर व्यापारी संघाची वाढीत संख्या व भूमिकेमुळे व्यापारी क्षेत्रामध्ये सहकार्याचा मार्ग मोकळा झाला. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे केंद्र आशिया खंडात स्थलांतरीत झालेमुळे शिंगापुर, मलेशिया, थायलंड, जपान व भारत या सारख्या आशियातील राष्ट्रांची प्रगती पाहावयास मिळते. निशस्त्रीकरण पर्यावरणाचे संरक्षण, मानवाधिकाराचे रक्षण या सारख्या प्रश्नांवर जागतिक पातळीवर एकमत होताना दिसते. एन.पी.टी. व सि.टी.बी.टी. कराराला बहुसंख्य राष्ट्रांची मिळालेली मान्यता निशस्त्रीकरणाच्या बाबतीत सहकार्याची भूमिका दर्शवते. बहुध्रुवीय राजकीय व्यवस्थेत लोकशाहीची प्रक्रिया गतीशील झाली. रशियाच्या विघटना नंतर पोलंड, हंगेरी, रोमानिया अशा राष्ट्रांनी लोकशाही व्यवस्थेचा स्विकार केला. भुतान, नेपाळ, बांगलादेश इ. राष्ट्रांची प्रवास राजेशाही, हुकमशाही कडून लोकशाहीच्या दिशेने होताना दिसतो. मानवाधिकार संरक्षणाच्या बाबतच्या जाणीवा मध्ये वृद्धी झालेली दिसते. मानवाधिकार संरक्षणामध्ये अॅम्नेस्टि इंटरनॅशनल, ह्युमन राईटस् या सारख्या बिगर शासकीय संघटनांची भूमिका महत्वाची आहे. पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी सामुहिक प्रयत्नांची जाणीव आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वाढली आहे. याचे दृश्य स्वरूप म्हणजे १९९७ मध्ये तयार करण्यात आलेला क्योटो प्रोटोकॉल.

बहुध्रुवीकरण विश्वरचे समोरील आव्हाने.

वंशवाद :- दोन महासत्ता मधील वाद शितयुद्धोत्तर काळात संपला असला तरी विभागीय पातळीवर वांशिक संघर्ष सुरू आहे. या मध्ये श्रीलंका, रवांडा, सर्बिया, बोस्निया, क्रोएशिया, सायप्रस, इंडोनेशिया, अफगाणिस्तान, इथीओपिया, इराक, भुतान या राष्ट्रांचा समावेश होतो. या वांशिक संघर्षात हजारो निस्पाप लोक बळी जातात. या वांशिक संघर्षात मुलभुत मानवाधिकारांचे उल्लंघन होताना दिसते. दक्षिण आशिया, पश्चिम आशिया व युरोप मधील शांतता सुव्यवस्था वांशिक संघर्षामुळे धोक्यात आली आहे.

धार्मिक मुलतत्त्ववाद :- धार्मिक मुलतत्त्ववादाने धरलेला जोर नव्या विश्वरचनेला आव्हान देणारा आहे. धार्मिक मुलतत्त्ववादातून दहशतवाद व वांशिक हिंसेचाराला चालना मिळते. पश्चिम आशियातील आणि आफ्रिकेतील बहुसंख्य राष्ट्रांमधून धार्मिक मुलतत्त्ववादी चळवळीना जोर आलेला आहे. जॉर्डन, आल्जेरिया, इजिप्त अफगाणिस्तान, इराण ही राष्ट्रे धार्मिक मुलतत्त्ववाद्याला बळी पडली आहेत. धार्मिक मुलतत्त्ववादी चळवळीतून फुढे आलेल्या दहशतवादाने आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुव्यवस्थेचा प्रश्न गंभीर बनलेला दिसतो.

आंतरराष्ट्रीयदहशतवाद :- दहशतवादाने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ग्रं स्वरूपधारण केले आहे. अमेरिका, स्पेन, रशिया, भारत, इस्त्राईल, या सारख देशाच्या सुरक्षीततेला दहशतवादाने मोठी आव्हाने दिली आहेत. दहशतवादाची समस्या ही जागतीक झाली असून दहशतवादाचा बिमोड करण्यासाठी जागतिक पातळीवर सर्व राष्ट्रांची सहमती होतानाची आशावादी चित्र पाहावयास मिळते.

मानवी सुरक्षा :- नव्या जागतिक व्यवस्थेमध्ये मानवी सुरक्षेचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. सशस्त्र संघर्ष, राजकारणातून होणारी अंतर्गत बंडाळी, वांशिक संघर्षातून होणारा हिंसाचार, अण्वस्त्राचा वाढता प्रसार, आमली पदार्थांचा व्यापार, दहशतवादी संघटनांच्या कार्यवाया, मुलमुत्ववादी संघटना कडून होणारा हिंसाचार या मुळे जागतिक व्यवस्थेसमोर मानवी सुरक्षेचे गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. याचा परिणाम म्हणून बहुध्रुवीय विश्वरचनेमध्ये सत्तेची अनेक केंद्रे नेतृत्व व वर्चस्ववादासाठी स्पर्धा करीत असली तरी मानवजातीय विषयावर त्यांच्या मध्ये सहमती होताना दिसते.

संदर्भ :-

1. डॉ. शैलेद्र देवळानकर :- समकालीन जागतिक राजकारण प्रमुख प्रश्न. विद्याबुक पब्लिशर्स औरंगाबाद जून २००५
2. डॉ. वसंत रायपुरक :- आंतरराष्ट्रीय संबंध श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर २००६
3. प्रा. रघुनंदन वराडकर :- आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण विद्या प्रकाशन, नागपुर २००९
4. डॉ. ज.रा. शिंदे :- आंतरराष्ट्रीय संबंध कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद जुलै १९९८

ऐतिहासिक संशोधन व इंटरनेट

प्रा. अरुण सदाशिव कटकोळे

इतिहास विभाग प्रमुख,
दत्ताजीराव कदम आर्टस्, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
इचलकरंजी.

प्रस्तावना :

इतिहास हा सर्वव्यापी आणि बहुआयामी विषय आहे. प्रत्येक विषयाला इतिहास असतो. केवळ मानवशास्त्रेच नव्हे तर भौतिकशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, तंत्रज्ञान या सर्वांनाच इतिहासाचे मार्गक्रमण करीत पुढे जावे लागते. गतकाळाच्या ज्ञानाच्या आधारे नवीन मांडणी करावी लागते. यावरून इतिहास ही एकाकी शाखा नसून अनेक शाखांची मूळ आहे असे म्हणावे लागेल. ऐतिहासिक संशोधन करत असताना संदर्भ साधनांचे खूप महत्व आहे. त्यामुळे ऐतिहासिक घटनांची मांडणी संदर्भ साधनांच्या आधारेच केली जाते. त्यासाठी विविध माध्यमांचा आधार घेतला जातो.

अलिकडच्या काळात दळणवळणाची साधने वाढल्यामुळे संदर्भ-साधनांची व्याप्तीही वाढत आहे. संपूर्ण जग नवीन तंत्रज्ञानामुळे एकत्र आहे. त्यामुळे नवनवीन विषय व साधने अस्तित्वात येऊ लागली आहेत. त्यापैकी सध्या सर्वात जास्त ज्याचा उपयोग केला जातो ते म्हणजे इंटरनेट. इंटरनेटमुळे संशोधन करणे आणखीनच सुलभ झालेले आहे.

उद्देश्य :

१. ऐतिहासिक संशोधनात इंटरनेटचे महत्व स्पष्ट करणे.
२. इंटरनेटच्या माध्यमातून कोणकोणती माहिती संशोधकाला उपलब्ध होते त्याचा आढावा घेणे.
३. इंटरनेटची उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

ऐतिहासिक संशोधनात इंटरनेटचा उपयोग :

ऐतिहासिक संशोधनात सध्या इंटरनेटचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येत आहे. रशियाने जेव्हा स्फुटनिक हा उपग्रह अंतराळात सोडला त्यावेळी अमेरिकेच्या संरक्षण दलात कमालीची अस्वस्थता निर्माण झाली होती. अमेरिकन संरक्षण खात्यातील Advanced Research Projects Agency (A.R.P.A) एक संस्था स्थापन केली. संरक्षण खात्यातील माहिती निरनिराळ्या केंद्रांमध्ये आदान-प्रदान करण्यासाठी ही प्रणाली प्रथम अमेरिकेने विकसित केली. अशाप्रकारे इंटरनेटचा जन्म हा अमेरिकेत झाला. सुरुवातीला ही माहिती फक्त संरक्षण खात्यापुरती मर्यादित होती. कालांतराने स्टॅनफोर्ड विद्यापीठ, उटाह विद्यापीठ, व कॅलिफोर्निया विद्यापीठचे दोन कॅंपस अशा एकूण अमेरिकेतली चार विद्यापीठात इंटरनेट नेटवर्किंग करण्यात आले. नंतर १९७२ मध्ये संगणक दळणवळणावर आयोजित आंतरराष्ट्रीय परिषदेत हे संशोधन मांडण्यात आले. पुढे १९९१ मध्ये टीम बर्नर्स या ब्रिटिश कॉम्प्युटर तज्ञाने इंटरनेटवरील माहितीचा स्रोत असलेल्या 'वर्ल्ड वाइड वेब' www म्हणजेच word wide web चा पाया सर्वप्रथम घातला. त्यामुळे त्यांना 'वर्ल्ड वाइड वेब' चे जनक असे म्हटले जाते. या संशोधनामुळे जगभरातील लोकांना संगणकद्वारे माहितीची देवाण-घेवाण करण्याचे काम शक्य झाले. भारतामध्ये १९९४ पूर्वी इंटरनेट सेवा उपलब्ध होती परंतु १५ ऑगस्ट १९९५ या दिवशी विदेश संचार निगम लि. (VSNL) या टेलिफोन संस्थेद्वारे अधिकृतपणे सर्वांसाठी इंटरनेट सेवा उपलब्ध करून देण्यात आली. सध्या सुमारे ३५० पेक्षा जास्त खाजगी संस्था ही सेवा पुरवित असल्याचे दिसून येते. इंटरनेट ही कोणत्याही एका व्यक्तीची, एका संस्थेची अथवा एका देशाची मालमत्ता व मक्तेदारी नाही.

इंटरनेट म्हणजे अगणित संगणकांचे एकमेकांना जोडलेल्या जाळ्यांचे जाळे आहे. किंवा जगभरातील विविध ठिकाणचे संगणक टेलिफोनच्या तारांनी परस्परांशी जोडले जातात. अशाप्रकारे जोडलेल्या संगणकांचे एक जाळेच तयार होते. याला इंटरनेट से म्हणतात. इंटरनेटला मराठीमध्ये 'आंतरजाल' असे ही म्हटले जाते. इंटरनेट म्हणजे काय पाहिल्यानंतर आता ऐतिहासिक संशोधनामध्ये त्याचा उपयोग कसा होतो ते पाहणे गरजेचे आहे.

संशोधकाला संशोधनासाठी संबंधित विषयाची माहिती गोळा करण्यासाठी इंटरनेटचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात होतो. सर्च इंजिनच्या माध्यमातून माहिती शोधल्यास माहिती तात्काळ मिळते. एक क्लिकवरती आपण जगभरातील वेगवेगळ्या संशोधनाची माहिती मिळवू शकतो. तसेच व्हिडिओ कॉन्फरेंसिंगद्वारे एखाद्याची मुलाखत ही घेवू शकतो. समचा तुम्ही पुण्यातील डॉक्टराकडे प्रत्यक्ष जावून तपासणी करून

आल्यानंतर डॉक्टरांनी कावीळ रोगाचे निदान केले त्यांनी औषधी लिहून दिली. परंतु आपण आपल्या कामानिमित्त कोल्हापूरला आलो, पण चार-पाच दिवस औषधे घेऊन फरक वाटत नसेल तर आपण पुण्यातील डॉक्टरांशी व्हिडिओ कॉन्फरसिंग द्वारे संवाद करून औषध बदलासंबंधी व आहारासंबंधी चर्चा करू शकता. यासाठी वारंवार डॉक्टरकडे प्रत्यक्ष जाण्याची गरज नाही. याच पद्धतीने संशोधक संबंधित विषयातील संबंधित विषयातील तज्ञांकडून व्हिडिओ कॉन्फरसिंग द्वारे माहिती घेवू शकतो. याच पद्धतीने संशोधकाला हव्या असणाऱ्या विषयावरील तज्ञ, अनुभवी व्यक्तीच्या कडून देखील व्हिडिओ कॉन्फरसिंग द्वारे विस्तारित माहिती घेवू शकतो. आपल्याला इंटरनेट सर्व्हिस प्रोव्हायडर कंपनीद्वारे इंटरनेट कनेक्शन मिळते अथवा मोबाईलद्वारेही इंटरनेटची फास्ट सुविधा उपलब्ध झाली आहे.

सध्याचे युग हे 'इंटरनेटचे युग' म्हणून संबोधले जाते. इंटरनेटच्या माध्यमातून संशोधनासाठी फार मोठा ज्ञान-संग्रह उपलब्ध होत आहे. ऐतिहासिक संशोधन करित असताना संशोधकाला आपल्या विषयासंदर्भात मुद्देसुद माहिती, संदर्भ ग्रंथ व विशिष्ट ज्ञानाचा वापर करावा लागतो. ऐतिहासिक संशोधक त्याला हव्या असणाऱ्या संदर्भाचा तपशील इंटरनेटच्या माध्यमातून सहज उपलब्ध करून घेऊ शकतो. तसेच इंटरनेटद्वारे माहिती संकलन करणे, त्या माहितीचे विशिष्ट पद्धतीने मांडणी करणे सुलभ जाते. तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून विशिष्ट पद्धतीने सांख्यिकी व तांत्रिक माहितीच निवड करून विश्लेषण करणे सुलभ जाते. त्याचबरोबर 'सॉफ्टवेअर' या पॅकेजच्या निवडीसाठी इंटरनेटच्या माध्यमातून संशोधनास सोपे जाते. तसेच संशोधक विशिष्ट आवश्यक माहितीचे संकलन ही करू शकतो. यादृष्टीने इंटरनेटचा वापर सहज-सुलभ असल्यामुळे घरात, शिक्षण संस्थेत, प्रवासात कोठेही माहितीचे संकलन व विश्लेषण करता येते. ई-मेल, वर्ल्ड वाइड वेब आणि इंटरनेट रिले चाट ही इंटरनेटची महत्वाची दालने आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारण्यास मदत करतात.

संगणक, लॅपटॉप, पामटॉप, मोबाईलच्या माध्यमातून सध्या इंटरनेटचा वापर करणे सहज सोपे झाले आहे. त्यामुळे प्रवाहात, घरात तसेच कुठेही व केव्हाही संशोधनाच्या संदर्भ साधनांसाठी याचा वापर आपण करू शकतो. संगणकाला वायरलेस इंटरनेट सध्या कनेक्ट करता येते. याचा वापर ऐतिहासिक संशोधकाला हव त्या ठिकाणी त्याच्या सोयीने करता येतो. सदर इंटरनेटवरील माहिती पेन ड्राईव्हर संकलित करून पुन्हा संगणकावर घेता येते व त्या माहितीचे टप्प्याने विश्लेषण करता येते. या दृष्टिकोनातून संदर्भ ग्रंथाचा अभ्यास करण्यासाठी पूर्वाप्रमाणे ग्रंथालयात जावून बसण्याची आवश्यकता राहिलेली नाही. हे संदर्भ ग्रंथ इंटरनेटच्या माध्यमातून अत्यंत विश्वासार्हतेने वापरता येते.

इंटरनेटचा वापरामुळे सामाजिक संशोधनामध्ये ग्रंथालयातील संदर्भ ग्रंथाशिवाय अद्यावत माहिती विपुल प्रमाणात समाविष्ट करता येते. त्यामुळे संबंधित ऐतिहासिक संशोधन अत्यानुनिक व अधिकाधिक उपयुक्त व बहुश्रुत बनते. ई-बुक्स मार्फत संशोधकाला हव्या असणाऱ्या विषयावरील संशोधनासाठी जी पुस्तके उपलब्ध आहेत त्याची माहिती खालील संकेतस्थळावरून संशोधक मिळवू शकतो.

www.pdf.searchengine.org

www.unesco.org

www.free-books.net

www.readbookonline.net

त्याचप्रमाणे जुनी पुस्तके, दुर्मिळ पुस्तके, वापरात न येणारी पुस्तके कायमस्वरूपी इंटरनेटवर स्कॅन करू शकतो. त्याचा उपयोग नवीन संशोधकांना त्यांच्या संशोधनासाठी उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरू शकतो.

इंटरनेटवरून संशोधकाला त्याच्या विषया संबंधित सांख्यिकीय माहिती मिळविण्यासाठी खालील संकेतस्थळे उपयोगी ठरतात.

www.planningcommunsision.nic.in

www.webworldbank.org

www.nic.in

www.uis.uneseco.org

www.indiaeducationstat.com

सदरच्या संकेतस्थळांचा सांख्यिकीय माहिती मिळवण्यासाठी मोफत वापर केला जाऊ शकतो. यादृष्टीने सामाजिक संशोधकाने संगणकाचा संशोधनात वापर केल्यामुळे संगणकाच्या सहाय्याने मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण करणे, संगणक केंद्रावरून समुपदेश करणे, त्याचप्रमाणे संबंधित वाङ्मयाचे वाचन करणे, चिंतन करणे अधिक सुलभ जाते. या दृष्टीने ऐतिहासिक संशोधकास खालील पायऱ्याचे ज्ञान असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

१. माहितीचे संकलन व सांकेतिकीकरण.

२. संगणकामध्ये माहिती साठवून ठेवणे.
३. योग्य प्रकारच्या सांख्यिकीय परिमाणांची किंवा तंत्राची निवड.
४. संशोधनाला अनुरूप असणाऱ्या सॉफ्टवेअर पॅकेजची निवड.
५. संगणकीय प्रोग्रॅमचा योग्य पद्धतीने वापर.

वरील पायऱ्यांचा विचार करता ऐतिहासिक संशोधकाला इंटरनेटचा वापर करून माहितीचे संकलन व सांकेतिकीकरण करण्याच्या प्राथमिक गोष्टी माहित असणे गरजेचे आहे. तसेच त्याचे टप्प्याटप्प्याने विश्लेषण करण्याचे ज्ञान आवश्यक आहे. संशोधनासाठी असणारी योग्य माहिती पद्धतशीरपणे संकलित केली गेली नसेल तर संशोधकास त्याचे विश्लेषण करणे अवघड जाते. उदा. आपले कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न किती आहे? समजा २ लाख १० हजार रुपये इतके आहे. संशोधकाने एवढीच मर्यादित माहिती लिहून न घेता नोकरीतील वार्षिक उत्पन्न १ लाख २० हजार, दिवसभर सायकलवर फिरून भाजी विकून वार्षिक उत्पन्न ६० हजार आणि शेतीतून वार्षिक उत्पन्न ३० हजार म्हणजे त्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न २ लाख १० हजार रुपये एवढे होते. त्याप्रकारे त्याचे सविस्तर संदर्भासह विश्लेषण करणे महत्वाचे असते. यासाठी माहितीचे सांकेतिकीकरण करणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने माहिती संकलनाचे वर्गीकरण करणे गरजेचे आहे.

शैक्षणिक संशोधनासाठी संशोधकांना खालील वेबसाइटचा ही वापर होऊ शकतो.

www.research.ibo.org/
www.educationdatabank.in/
www.acer.edu.au/library/thesis
www.eric.ed.gov/

अशाप्रकारच्या वेबसाइटचा वापर केल्यामुळे संशोधकाचा वेळ वाचू शकतो. तसेच संशोधन नियोजित वेळेत पूर्ण करण्यास मदत होते.

संशोधकाने माहिती क्रम विशिष्ट पद्धतीने दिल्यास माहितीच्या विश्लेषणातून निष्कर्षपर्यंत पोहोचणे संशोधकास सोपे जाते. इंटरनेटच्या माध्यमातून मिळालेले संदर्भ ज्ञान व त्याचे विश्लेषण अद्यावत असल्यामुळे निष्कर्ष सुद्धा अचूक मिळतात. ते उपयुक्ततेच्या दृष्टीकोनातून प्रमाणशीर मानले जातात. विषया संबंधित एकत्रित करण्यात आलेल्या माहितीचे गुणात्मक विश्लेषण करण्यासाठी संशोधकास खालील सॉफ्टवेअरचा उपयोग होऊ शकतो.

१. मायक्रोसॉफ्ट २. एस.पी.एस.एस. ३. एस.ए.एस. ४. एसप्लस
५. सिसटॉट ६. मॅटलॅब ७. स्टॅटा ८. आर

संशोधनाच्या अंतिम टप्प्यामध्ये निष्कर्षाच्या आधारे ऐतिहासिक संशोधनाच्या गुणात्मक वाढीकरिता ऐतिहासिक संशोधक पुढील संशोधनासाठी उपयुक्त विषयांची शिफारस करू शकतो. या दृष्टीकोनातून ऐतिहासिक संशोधनामध्ये इंटरनेटचा संशोधकास होणारा वापर हा अनन्य साधारण आहे. अशाप्रकारच्या ऐतिहासिक संशोधनातून इंटरनेटच्या माध्यमातून विस्तृत प्रमाणात जागतिक पातळीवर इतर अन्य संशोधकांना मार्गदर्शन व समुपदेशन होते. पूर्ण झालेले संशोधन हे इतर संशोधकांना इंटरनेटच्या माध्यमातून सहज उपलब्ध होऊ शकते. हे संशोधन भावी संशोधकांना मार्गदर्शक ठरू शकते.

इंटरनेट व संगणकाचा संशोधनातील वापर खर्चिक असल्यामुळे लघुप्रकल्पाकरिता संशोधकास आर्थिक अडचण निर्माण होते. संगणकास योग्य सूचना न दिल्यास प्राप्त माहितीचे विश्लेषण अचूक येईलच हे खात्रीशीरपणे सांगता येत नाही. त्यामुळे योग्य निष्कर्ष काढण्यास अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे वेळ, श्रम आणि पैसा वाया जाण्याची शक्यता असते. ही ऐतिहासिक संशोधनात संगणकाची मर्यादा आहे. त्यामुळे संशोधक हा आधुनिक तंत्रज्ञान वापरामध्ये पारंगत असणे गरजेचे आहे.

समारोप :

ऐतिहासिक संशोधनामधील इंटरनेटचा वापराचा विचार करता ऐतिहासिक संशोधन अधिकाधिक अद्यावत बनविण्यासाठी, मुद्देसुद बनविण्यासाठी इंटरनेटचा वापर होऊ शकतो. इंटरनेटच्या वापरामुळे संशोधकाचा वेळ, श्रम आणि पैसा वाचतो. ही संशोधनामधील इंटरनेट वापराची उल्लेखनीय बाब आहे. तसेच संगणकावरील किंवा इंटरनेटवरील माहिती घेण्यासाठी संशोधकास अद्यावत ज्ञान असणे गरजेचे आहे. या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये संशोधकास संगणक साक्षर असणे गरजेचे आहे. अन्यथा अशा संदर्भ साधनांचा वापर करण्यास अडचण येऊ शकते. अशाप्रकारे ऐतिहासिक संशोधनामध्ये इंटरनेट व संगणकाचा अत्यंत प्रभावीपणे वापर होऊ शकतो.

संदर्भ साधने :

१. शशिकांत बाकरे (१९९८), कॉम्प्युटरचा वाटाट्या, नितीन प्रकाशन, पुणे ३०
२. बी. एम. कच्हाडे (२००७), शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपूर.
३. सुहास कुलकर्णी व मिलींद चंपारेशकर (२०११), यांनी घडवलं सहस्रक, रोहन प्रकाशन, पुणे.
४. C.R. Kothari (2004) - Research Methodology Methods & Techniques, New Age International Publishers, New Delhi.
५. N. Subramanian (1986) – Introduction To Computers, Tata Mcgraw Hill Publishers, New Delhi.
६. Shrivastava Chetan (2000) – Fundamentals of Information Technology, Kalyani Publishers, New Delhi.
७. Jain V.K. (2002) – Computer programming, Pustakmahal, Delhi.

आवाज श्रमसंस्कृतीचा

डॉ. जालंदर पाटील,

मराठी विभागप्रमुख,

भोगावती महाविद्यालय,

कुरुकली, ता. करवीर, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना :-

शेतीमालाचे अर्थकारण हा शेतकऱ्यांचा हक्क आहे. शासन व्यवस्थेने तो हातात ठेवल्यामुळे शेतीमालाला उत्पादन खर्च वजा जाता दर मिळू शकत नाही प्रगत राष्ट्रांमध्ये शेतकरी आम्हाला जगवतो ही भावना शेतकऱ्याव्यतिरिक्त व्यवसायात कार्य करणाऱ्या लोकात आहे. भारत देशात मात्र हा विचार रुजू शकला नाही. दिवसागणिक जमिनीवर अनुत्पादित लोकांचा भरणा वाढत आहे, हेच शेतकरी लढ्याच्या असंतोषाचे कारण बनत आहे.

कोल्हापूर हा महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील जिल्हा असून, त्याचे क्षेत्रफळ ७७६० चौ. कि.मी. इतके आहे. या जिल्ह्याची दक्षिणोत्तर लांबी १६० कि.मी. तर पूर्व पश्चिम रुंदी ६० कि.मी. आहे. दक्षिण काशी म्हणून गौरवलेल्या या भूमीला इतिहास आहे. ही भूमी संत महंतांची, वीरांची, रंगेल आणि रंगेल माणसांची आहे. भक्तीचा मळा जसा या मातीत फुलला, त्याहीपेक्षा येथील माणूस कुस्तीच्या आणि तमाशाच्या फडात अधिक रमला. ब्रिटीश आमदनीत संपूर्ण भारतात ५६७ संस्थाने होती. त्यातील कोल्हापूर हे एक होय. संस्थान काळात राजश्री छत्रपती शाहूंच्या पुरोगामी विचारांचा वारसा येथील जनतेला मिळाला. त्यामुळे येथील पायाभूत सुविधेचे जनक राजश्री छत्रपती शाहू महाराजच आहेत. ब्रिटीश वर्चस्वाखाली दबलेल्या कोल्हापूरी जनतेला सामाजिक सुधारणेचे धडे देता देता लढायची प्रेरणाही त्यांनीच दिली.

शेतकरी वंशाचा पुर्वज बळीराजा मानला जातो. महात्मा जोतीबा फुले त्याला कुळस्वामी मानतात. पौराणिक कथेतील वामनाने बळीला मारल्याची कथा सर्वश्रुत आहे. नंतरच्या काळात वामनाची जागा शेठ, सावकार, भांडवलदार, राजकारणी लोकांनी घेतली आणि शोषणाची कवाडे खुलेआम केली. भारत देशाचे मुलनिवासी शेतकरीच आहेत ते वेगवेगळ्या जाती, पंथामध्ये विभागलेले आहेत. त्यांच्यात कधीच एकजूट न झाल्यामुळे वामन प्रवृत्तीला खतपाणी मिळाले. इ.स.पुर्व ते एकविसाव्या शतकाच्या पहाटेपर्यंत शेतकऱ्यांचे शोषण विविधांगानी होतच राहिले. याला अनेक कारणे असली, तरी शेतकऱ्यांचा विनाश घडवून आणणाऱ्या विषवल्ली त्याच्याच उदरात जन्माला आल्या हे समाजवास्तव कोणालाही नाकारता येणार नाही.

उद्दीष्टे :-

१. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या शेतकऱ्यांचा लढ्याच्या इतिहास अभ्यासणे.
२. कोल्हापूर जिल्ह्यातील शेतकरी लढ्याचा अभ्यास करणे.

१. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या शेतकऱ्यांचा लढ्याच्या इतिहास अभ्यासणे :- ७० टक्के भारत देश शेतकऱ्यांच्या खांद्यावर उभा असून, खेडोपाड्यांत विभागलेला आहे. खेड्यांतील माणसांचे जगण्याचे प्रमुख साधन पशुपालन आणि शेती हेच आहे. सजीव सृष्टीचा पोशिंदा तोच आहे. निसर्ग व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी असणारा शेतकरी अनादी काळापासून निरक्षरतेचा बळी ठरला. शिवकाळात त्याला थोडासा का असेना सन्मान मिळाला. कारण रयतेच्या भाजीच्या देठालाही स्पर्श करू नका, अशा सूचना छत्रपती शिवरायांनी त्यांच्या सैन्याला दिलेल्या होत्या. पेशवेकालीन मात्र त्याचे शोषण अधिक झाले. महात्मा जोतीबा फुले यांच्या इशारा या ग्रंथात त्याचे चित्र विदारकपणे उमटलेले आहे. जर एखाद्या शेतकऱ्यानं पेशव्यांना शेतसारा दिला नाही, तर त्याला उन्हामध्ये ओणवे करून त्याच्या पाठीवर त्याच्या पाठीवर दगड किंवा त्याच्या बायकोला पाठीवर बसवून खालून मिरच्यांची धुरी दिली जात असे. अशा अमानुष प्रकारच्या शिक्षांना त्याला बळी पडावे लागत असे. शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथातून महात्मा फुलेंनी शेतकऱ्यांचा आक्रोश आणि असंतोष मुखरित केला. शेतकऱ्यांच्या दुःस्थितीचे प्रभावी आणि परखड भाषेत त्यांनी मांडलेले आक्रंदन तत्पूर्वीच्या कोणत्याही ग्रंथात दिसत नाही. शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारावयाची असेल, तर शेतीमध्ये सुधारणा केली पाहिजे. शेतीला सुयोग्य पाणीपुरवठा झाला पाहिजे. शेतकी शाळा काढल्या पाहिजेत. त्याच्या पिकाचे रक्षण केले पाहिजे. शेतीत यंत्राचा वापर करण्यास त्याला शिकविले पाहिजे. त्याच्या गोधनाचे रक्षण केले पाहिजे. बंधारे आणि ताली बांधल्या पाहिजेत. शेतकऱ्यांचे आरोग्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी उत्तम डॉक्टर नेमले पाहिजेत. भट, भिक्षुक, सावकार, आदींच्या तावडीतून त्याची सुटका झाली पाहिजे. अशा अनेक सूचना त्यांनी शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथातून केल्या. त्यामुळेच भारतातील शेतकऱ्यांच्या लढ्याचे फुले अग्रदूत ठरतात. ब्रिटीश राजपुत्र ड्युक

ऑफ कॅनॉटसमोर भारतीय शेतकऱ्यांच्या व्यथावेदनांचे बोलके स्वरूप त्यांनी उभे केले. तद्नंतर दादाभाई नौरोजी, लोकहितवादी श्री. म. माटे यांनी सामाजिक सुधारणेच्या भूमिकेतून शेतकरी समस्यांना शब्दरूप दिले.

पेशव्यांनी केलेल्या शेतकऱ्यांच्या शोषणामुळे ब्रिटीशांना आयतेच कोलीत मळाले. इंग्रजी राज्यात शेतीवरील कर वाढले. शेतसारा वसुलीचे काम पाटील, कुलकर्णी यांच्याकडे होते. हे पाटील, कुलकर्णी इंग्रजधार्जिणे असल्यामुळे त्यांनी स्वकीयांचेच शोषण मोठ्या प्रमाणात केले. ब्रिटीश काळातील शेतकरी हा शेतकरी नव्हता, तर तो शेतमजूरच होता. तो कसत असलेल्या शेतीचा त्याला खरेदी-विक्रीचा अधिकारच नव्हता. तशातच दुष्काळ, रोगराईच्या संकटांना वारंवार तोंड द्यावे लागत असे. इंग्रजी राजवटीच्या शोषण नीती विरोधात त्याकाळातही शेतकऱ्यांनी उठाव केले. खानदेशातील तंट्या भिल्लाचे बंड, वडगावच्या सखारामबापूंनी केलेले बंड, वासुदेव बळवंत फडके यांचे बंड, सातारच्या सरहद्दीवर उमाजी नाईक यांनी केलेले बंड सर्वश्रुत आहे. या विरोधात ब्रिटीशांनी कडक कारवाई करून बंडखोरांना पकडून अमानुष शिक्षा दिल्या. ब्रिटीश राजवटीत सावकारशाहीचे समाजावर वर्चस्व वाढले. इ.स. १८६८ मध्ये त्यांनी शेतसाऱ्यात वाढ केली. त्याचवेळी बाजारातील धान्याचे दर कोसळले. हवालदिल शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकार हडप करू लागले. त्या रागापोटी १८७३-७४ मध्ये महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी त्याविरोधात उठाव केला. त्यालाच दख्खनचा उठाव म्हणतात. या उठावात शेतकऱ्यांनी सावकारांच्या घरांवर हल्ले करून कागदपत्रांची होळी केली.

समाजसुधारक महादेव गोविंद रानडे यांनी सहकारी संस्था स्थापन करून शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करावा असे ब्रिटीशांना सुचविले. इ.स. १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. शेतकऱ्यांच्या दैन्य, दारिद्र्यास इंग्रजी सरकारची धोरणेच जबाबदार आहेत. शेतकऱ्यांवर कोणत्याही प्रकारचे जाचक निर्बंध नकोत, असे खडे सवाल केसरी या वृत्तपत्रातून लोकमान्य टिळकांनी उभे केले. कोकणातील खोत कुळवाडी संघर्षावरही केसरीतून त्यांनी लेखमाला लिहिली होती. टिळकांच्या नंतर स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व महात्मा गांधी यांच्याकडे आले. आफ्रिकेतून भारतात परतल्यानंतर सत्य, अहिंसा, असहकार, सत्याग्रह अशी नवीच शस्त्रे वापरून त्यांनी अनेक लढे उभा केले. बिहारमधील निळीच्या शेतात काम करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा लढा त्यांनी यशस्वी केला. बाडोलीचा साराबंदीचा लढा यशस्वी केला. शेतकऱ्यांबरोबर शेतमजुरांचे प्रश्न समजून घेण्यासाठी त्यांनी १९२० मध्ये खेड्याकडे चला ही घोषणा केली.

१९२६ ते १९३२ या कालखंडात महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी शेतकऱ्यांच्या अनेक परिषदा घेतल्या. ते स्वतः शेतकरी कुटुंबातील असल्यामुळे शेतकऱ्यांची हलाखीची स्थिती त्यांनी जवळून पाहिली होती. ३० ऑक्टोबर १९२६ रोजी पुणे येथे झालेल्या शेतकी परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. २५ ते २६ जुलै १९२८ रोजी मुंबई इलाखा शेतकरी परिषद घेऊन त्यांनी शेतकऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात जागृती केली. ३ जानेवारी १९३२ रोजी तेरदाळ येथे त्यांनी भव्य शेतकरी परिषद घेतली. भांडवलदार हे शेतकऱ्यांचे हितशत्रू असून, त्यांचा निःपात करण्यासाठी शेतकरी संघटना गरजेची असल्याचे विचार या परिषदांतून त्यांनी व्यक्त केले. याचवेळी १९२६-२७ मध्ये गुजरातमध्ये सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी साराबंदीची चळवळ मुंबई सरकारच्या विरोधात केली. त्याचा परिपाक म्हणून मुंबई इलाख्यातील शेतकऱ्यांत जागृती घडून आली.

कोल्हापूर जिल्ह्याच्या शेतकरी लढ्यामध्ये भाई माधवराव बागलांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. संस्थानकाळात प्रज्ञापरिषदेच्या माध्यमातून त्यांनी मोठे कार्य केले. त्यावेळी शेतसाऱ्याच्या प्रश्नावरून शेतकरी वर्गात अस्वस्थता होती. तांदूळवाडी, शिरगाव, अंकली, बिळाशी अशा अनेक गावांत त्यांनी शेतकऱ्यांच्या सभा घेऊन जागृती केली. २५ डिसेंबर १९३८ रोजी शासनाच्या दडपशाहीला भीक न घालता कोल्हापूरातून शेतकऱ्यांचा विराट मोर्चा त्यांनी काढला. शेतसारा कमी करा, शेतकऱ्यांना अन्नधान्य द्या, अशा त्या मोर्चातील मागण्या होत्या. शंकर देव, नानासाहेब जगदाळे, अण्णासाहेब लठ्ठे, श्रेष्ठी, रत्नाप्पाणा कुंभार ही मंडळी त्यावेळी त्यांच्यासोबत होती. यावेळी बागल यांना अटक झाली.

कोल्हापूरामध्ये जेव्हा बागल लढलं होते, त्याचवेळी सातार्यात क्रांतिसिंह नाना पाटील शासन व्यवस्थेच्या विरोधात दंड थोपटत होते. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील त्यांचे योगदान सर्वश्रुत आहे. खंडकरी शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी उभे केलेले लढे, शेतमजूर व भूमिहीन लोकांसाठी केलेला संघर्ष, शेतीमालाचे भाव बांधून मिळावेत, तगाई कर्जे माफ करून शेतकऱ्याला कर्जमुक्त करावे याकरिता संपूर्ण महाराष्ट्राभर फिरून त्यांनी शेतकऱ्यांत सभा-संमेलनातून जागृती केली. तुळशीदास जाधव, शंकरराव जेधे, दत्ता देशमुख, विठ्ठलराव विखे-पाटील असे अनेक लोक त्याकाळी नानांसोबत कार्यरत होते. १९४८-४९ मध्ये इस्लामपूरमध्ये दुधाला मिळणाऱ्या अल्पदराबद्दल त्यांनी दूधबंदीचाही प्रयोग केला, १९५७ मध्ये सत्यशोधक चळवळीनेही शेतकऱ्यांत जागृती केली. केशवराव विचारे, नार्वेकर गुरुजी, भास्करराव जाधव यांचा नामोल्लेख करता येईल.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात गोदावरी परळकर यांनी आदिवासी विभागातील शेतकऱ्यांची संघटना उभी करून गरीब वारली शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. पंजाबराव देशमुख यांनी भारतीय कृषक समाज संघटनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांसाठी भरीव कार्य केले. आजही ही संघटना कार्यरत आहे. त्याच सुमारास डॉ. लोहिया यांनी भारतीय भूसेना ही संघटना स्थापन करून, भूमी बळकाव आंदोलन उभे केले. मोठमोठे जमीनदार, राजकीय पुढारी यांच्या जमिनीत सक्तीने घुसून त्या ताब्यात घेण्याचा अभिनव धडक कार्यक्रम त्यावेळी त्यांनी हातात घेतला आणि त्यामध्ये यश मिळविले. १९५१ मध्ये तेलंगणात भूमिहीन शेतकरी व जमीनदारांमध्ये हत्याकांड सुरू झाले.

यावेळी विनोबाजी भावेंनी तेलंगणात प्रवेश करून भूदान चळवळ सुरू केली. या चळवळीने पुढे वेग घेतला. तेलंगणात सुरू झालेली ही चळवळ पुढे देशभर पसरली. संपूर्ण देशभर पदयात्रा काढून सुमारे ८० लाख एकर जमीन विनोबाजींनी भूमिहीनांना मिळवून दिली.

ऑगस्ट १९४८ मध्ये शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना झाली. केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, र. के. खाडीलकर, भाऊसाहेब राऊत, तुळशीदास जाधव आदी मान्यवर अग्रणी होते. या पक्षाचे दुसरे अधिवेशन मे १९५० ला दाभाडी येथे भरले. या अधिवेशनात शेतकरी, कामगार, शेतमजूर यांच्या भल्यासाठी प्रस्थापितांविरुद्ध लढा देण्याचे धोरण या पक्षाने स्वीकारले. सातत्याने केलेल्या संघर्षामुळे या पक्षाला राजकीय यशही मोठ्या प्रमाणात लाभले. त्याचा परिपाक म्हणून शाहूवाडीतून राऊ धोंडी पाटील हे सामान्य शेतकरी आमदार झाले. कोल्हापूरतून त्र्यंबक कारखानास, दाजीबा देसाई, गोविंदराव कलिकते, संपतराव पवार-पाटील अशी अनेक सामान्य माणसे राजकारणाच्या केंद्रस्थानी गेली.

२. कोल्हापूर जिल्ह्यातील शेतकरी लढ्याचा अभ्यास करणे :- हा वारसा रायगडामध्ये दि. बा. पाटील चालवीत होते, तर आज कोल्हापूरमध्ये प्रा. एन. डी. पाटील चालवीत आहेत. १७ नोव्हेंबर ते ४ डिसेंबर १९८८ या कालावधीत चलो नागपूर ही ७०० कि.मी.ची शेतकरी दिंडी प्रा. एन. डी. पाटील व भाई गणपतराव देशमुख यांच्या नेतृत्वाखाली निघाली. शेतीमालाला किफायतशीर भाव, शेतकऱ्यांची कर्जे रद्द करा, रोजगार हमी योजना कायद्याची अंमलबजावणी करा, अशा अनेक मागण्या घेऊन ही दिंडी नागपूरपर्यंत गेली. एन्नॉन,सेझ बाधित शेतकऱ्यांचा लढा,कोल्हापूरातील गूळ उत्पादक शेतकऱ्यांच्या लढा या सर्वच धोरणानितीविरोधात प्रा. एन. डी.चे लढे आजही सुरू आहेत.

कोल्हापूर ही गुळाची बाजारपेठ म्हणून भारतात प्रसिद्ध आहे. दलाल, अडते, हमाल, तोलाईदार कोणत्या ना कोणत्या कारणाने सातत्याने सौदे बंद पाडतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा गूळ पडून राहतो. वजनात घट होते. दर पाडले जातात. परवानाधारक दलालांनी किमान सात दिवसांची पूर्वसूचना दिल्याशिवाय गूळ सौदे बंद करायचे नाहीत, हा बाजार समितीचा नियम धाब्यावर बसवून सौदे बंद राहतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांची लूट काही थांबत नाही. गूळ उत्पादकांत एकजूट नसल्यामुळे वर्षानुवर्षे हे शोषण सुरू आहे. भगवानराव काटे, बापूसो चौगले, खंडेराव घाटगे, राजाराम पाटील, श्रीकांत घाटगे, बाळासाहेब पाटील असे चळवळीतील अनेक कार्यकर्ते याविरोधात आवाज उठविताना दिसतात.

स्वतःला शेतकऱ्यांचे कैवारी संबोधणाऱ्या चौधरी चरणसिंग यांनी दिल्ली येथे ऐतिहासिक किसान संमेलन घेतले. जनता राजवटीतील त्यांचे शेतकरी प्रेम अद्वैतता येणारे नाही. तमिळनाडूतील नारायण स्वामी व कर्नाटकातील रुद्राप्पा यांचीही शेतकरी आंदोलने महत्त्वाची आहेत.

समाजवादी नेते आमदार शंकर धोंडी पाटील यांनी राधानगरीच्या दुर्गम भागातील वाकीघोल, दाजीपूर, हसणे, ओलवण येथील धरणग्रस्त डंगे धनगर यांचे अनेक मोर्चे काढले आणि त्यांना न्याय मिळवून दिला. मोर्चेकऱ्यांचा मोर्चेकरी म्हणून त्याचा उल्लेख होत असे.

१९८०-८१ मध्ये शरद जोशी नावाचे वादळ शेती क्रांतीत उतरले. आय.ए.एस. असलेले, आंतरराष्ट्रीय कीर्तीची स्वीट्झर्लंडमधील सन्मानाची नोकरी सोडून भारतातील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसाठी ते रस्त्यावर उतरले. कांदा, कपाशी, धान, ऊस, तंबाखू आदी पिकांची शासनाची शोषण नीती त्यांनी लाखो शेतकऱ्यांच्या सभांतून व्यक्त केली. शेतीमालाच्या शोषणनीतीची शास्त्रशुद्ध मांडणीही विविधांगी पुस्तकांतून त्यांनी केली. संपूर्ण देशभरात लाखो अनुयायी शरद जोशींना मिळाले. त्यांच्या बुद्धीची झेप मोठी आहे. नाशिक, अहमदनगर, विदर्भ, मराठवाडा, कोल्हापूर याठिकाणी झालेल्या त्यांच्या सभांची गर्दी प्रस्थापित राजकारण्यांना सर्दी आणणारी ठरली. या झंझावातात आमच्या राजकीय गळ्या उद्ध्वस्त होतील अशी भीती राजकारणी लोकांना वाटू लागली. कोल्हापूरच्या गांधी मैदानावरील त्यांची विराट सभा आजही चर्चेचा विषय आहे. एप्रिल १९८१ मध्ये निपाणी महामार्गावर तंबाखू आंदोलन झाले. या परिसरात दलाल, अडते यांच्या लुटारु वृत्तीमुळे तंबाखू उत्पादक शेतकऱ्यांची फसवणूक होत होती. सुगी हंगामात

व्यापारी मातीमोलाने तंबाखू खरेदी करायचे. नंतर विक्रमी भावाने विनाकष्ट विकून मालामाल व्हायचे. याविरोधात शरद जोशींनी आंदोलन पुकारले. कापूस एकाधिकार योजनेप्रमाणे तंबाखू एकाधिकार योजना अंमलात आणावी, उत्पादन खर्चावर आधारित तंबाखूला भाव मिळावा, शेतकऱ्यांच्या तंबाखूची खरेदी-विक्री करणारी एखादी सहकारी संस्था स्थापन करावी, अशा मागण्या घेऊन हे आंदोलन शांतता मार्गाने चालले होते. अटकसत्र ते अमानुष गोळीबारापर्यंत प्रकरण विकोपाला गेले.

पोलिसांनी १२ शेतकऱ्यांचे मुडदे पाडले. अनेकजण जायबंदी झाले. कुणाचा पाय गेला, कुणाचा हात गेला. अनेक शेतकऱ्यांचे संसार उघड्यावर पडले. शेतीमालाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या शेतकऱ्यांना स्वातंत्र्यात मिळालेली ही अमानुष देणगी होती. आज शरद जोशींच्या आंदोलनाचे ऑपरेशन करणारे अनेक बुद्धिवादी आहेत. त्यांना तो अधिकारी आहे. एवढे मात्र खरे, निद्रिस्त शेतकऱ्यांच्या अंतरंगातील शक्तीचा लाव्हा त्यांनी जागृत केला. रघुनाथदादा पाटील, पी.जी. पाटील असे त्यांचे अनेक कार्यकर्ते आजही तो निखारा जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

शरद जोशी यांच्या शेतकरी दिंडीतील एक सामान्य कार्यकर्ता म्हणून राजू शेड्डी यांच्याकडे पाहता येईल. शिवारातून संसदेपर्यंत पोहोचलेला, भक्कम कार्यकर्त्यांची मजबूत फळी निर्माण केलेला, ऊसकरी शेतकऱ्यांच्या विश्वासास पात्र ठरलेला, गर्दीचे उच्चांक केलेला एक नेता होय. शिरोळच्या दत्त सहकारी साखर कारखान्याच्या दूषित पाणीप्रश्नावरून झालेल्या आंदोलनातून राजू शेड्डी पुढे आले.

अविरत कष्ट घेऊन त्यांनी ऊस उत्पादकाला जागृत केले. उसाचा उत्पादन खर्च, साखर कारखान्यातून तयार होणारे उपपदार्थ, साखर, जागतिक बाजारपेठेतील साखरेचे दर, आयात-निर्यातीची शासन धोरणे, या सर्व धोरणांची परखड, अभ्यासू मांडणी त्यांनी शेतकरी वर्गात केली. शेतकऱ्यांचा विश्वास संपादन करून त्याला लढण्यासाठी सज्ज केले. कारखाने हंगाम सुरू होण्यापूर्वी ऑक्टोबरमध्ये जयसिंगपूर या ठिकाणी ऊस परिषद घेऊन अॅडव्हान्स दराची मागणी होऊ लागली. गत दहा वर्षात प्रतिटन ४६० रु. अॅडव्हान्स असणारा दर ७००, १२००, १७००, २०००, २५०० रुपयांपर्यंत पोहोचला. लढणाऱ्या शेतकऱ्यांना या दराने बळ तर मिळालेच, शिवाय चळवळीची दाहकताही प्रतिवर्षी वाढली. आजपर्यंत त्यांनी केलेली आंदोलने अभूतपूर्व ठरली.

३६० कि.मी.ची निर्धार यात्रा, पाण्यावरील शेतीचा अग्रक्रम अबाधित राहावा यासाठी ३० एप्रिल ते ७ मे २०११ अशी संघर्षयात्रा. ही यात्रा चांदोली ते पन्हाळा-कोल्हापूर राजू शेड्डींच्या नेतृत्वाखाली व राधानगरी-पन्हाळा-कोल्हापूर अशी सदाभाऊ खोत, जालंदर पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली निघाली. महात्मा फुलेंच्या पुणे येथील वाड्यापासून साखर आयुक्त कार्यालयापर्यंत निघालेला आसूड मोर्चा, बारामतीचे उपोषण आंदोलन, भोगावती दूध परिषद, इंदापूर येथील ठिय्या आंदोलन अशी अनेक शेतकरी आंदोलने त्यांनी केली. या आंदोलनांना जमलेला जनसागर आणि त्यांचे प्रसार माध्यमांनी केलेले शब्दांकन सर्वश्रुत आहे. हे सर्व लढे उभे करताना प्रस्थापित राजकारण्यांनी केलेल्या विरोधात राजू शेड्डींसह अनेक कार्यकर्त्यांना रक्त सांडावे लागले. गतवर्षी झालेल्या आंदोलनात दोन शेतकऱ्यांना शहीदही व्हावे लागले. सहकारी साखर कारखाने लंगोटीतील शेतकऱ्यांनी उभे केले, तोच शेतकरी आज साखरसम्राटांना आव्हान देतो आहे हे लढ्याचे यश आहे. राजू शेड्डींच्या लढ्याला मिळालेले राजकीय यशही अभूतपूर्व आहे. जि.प., पं.स.वर सामान्यांतील अनेकांना निवडून आणून ज्यांच्या घरी राजकारणाची कोणतीही परंपरा नव्हती, त्यांना पदे देऊन राजकीय गणितेही त्यांनी बदलून दाखवली. ऊस उत्पादक शेतकरी, दूध उत्पादक, शेतमजूर यांच्या जीवनात आज जो बदल जाणवत आहे, त्याला खासदार राजू शेड्डींच्या स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेची चळवळ कारणीभूत आहे. शेतीमालाचे अर्थकारण हा शेतकऱ्यांचा हक्क आहे. तो हक्क शासन व्यवस्थेने हातात ठेवल्यामुळेच शेतीमालाला उत्पादन खर्च वजा जाता दर मिळू शकत नाही. प्रगत राष्ट्रांमध्ये शेतकरी आम्हाला जगवतो ही भावना शेतीव्यतिरिक्त व्यवसायांत कार्य करणाऱ्या लोकांत आहे. शेतीप्रधान भारत देशात मात्र हा विचार रुजू शकला नाही. आजही भारतात ५ टक्के जमीनमालकांकडे ४० टक्के जमीन आहे. हेच शेतकरी लोकांचा भरणा वाढत आहे. हेच शेतकरी लढ्याच्या असंतोषाचे कारण बनत आहे.

सारांश :-

स्वातंत्र्यापूर्वीही शेतकरी आपल्या हक्कासाठी लढत होता. त्यामध्ये अनेक सुधारकांनी योगदान दिलेले दिसून येते. राजर्षी छत्रपती शाहू, महात्मा जोतिबा फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे अशा अनेक मान्यवरांचा समावेश होता. तोच वारसा पुढे अनेकांनी चालवलेला दिसून येतो.

कोल्हापूरच्या शेतकरी लढ्याचा भविष्यकाळा उज्ज्वल आहे. खा. राजू शेटी, प्रा. एन. डी. पाटील, कॉ. गोविंद पानसरे, वीज प्रश्नावर लढा देणारे प्रताप होगाडे, शिवसेना नेते विजय देवणे आदी अनेक लढवय्ये सेनानी सातत्याने सामाजिक प्रश्नांना केंद्रस्थानी राहून लढे तीव्र करताना दिसत आहेत. राजकीय हित डोळ्यांसमोर ठेवून केलेल्या आंदोलनाचा मात्र भविष्यकाळ धूसर वाटतो.

बेरोजगारीच्या चक्रात 'बारोमास' अडकलेल्या सुशिक्षित तरुणांची व्यथा

डॉ. रचना सचिन माने

एम.ए.बी.एड. नेट, सेट, पीएच.डी.

अधिव्याख्याता

ग्रामीण साहित्य हा एक महत्वाचा साहित्यप्रवाह. आजवर अनेक ग्रामीण साहित्यिकांनी अनेक उत्कृष्ट साहित्यकृतींद्वारे कृषीजन संस्कृतीचे अतिशय प्रत्ययकारी चित्रण केले आहे. त्यातीलच एक साहित्यिक म्हणजे सदानंद देशमुख. सदानंद देशमुख यांनी 'बारोमास' कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या सुशिक्षित मुलांच्या सद्य अवस्थेचे केलेले अतिशय प्रत्ययकारी व भेदक चित्रण वाचकाला अस्वस्थ करते. शतकानुशतके कृषी संस्कृतीचे पाईक असणाऱ्या शेतकऱ्यांची मुले शिकली, सवरली पण बेरोजगारीमुळे निराशेच्या खोल गर्तेत फेकली गेली. परिणामतः लाखोंचा, जगाचा पोशिंदा असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या घरात मात्र बारोमास ओढाताण जाणवू लागली. सततचा दुष्काळ, नापिकी, सावकारी पाश, शासकीय धोरणे, निसर्गकोप, कर्जबाजारीपणा यामुळे हवालदिल झालेला शेतकरी मृत्यूला कवटाळू लागला. शेतकऱ्यांच्या दिवसागणिक होणाऱ्या आत्महत्या कृषी संस्कृतीच्या होत असलेल्या न्हासाचे प्रतिक आहे. भ्रष्टाचाराने किडलेली सरकारी यंत्रणा, असंवेदनशील सावकारी प्रवृत्ती, बेभरवशाचा निसर्ग, पैसा-वशिल्या अभावी नोकरी व्यवसायाची शिकल्या-सवरल्या शेतकरी मुलांसाठी बंद झालेली दारे, शिक्षणामुळे त्यांची शेतीपासून, कष्टमय जीवनापासून तुटलेली नाळ, एखाद्या बेरोजगार तरुणाचे अधुनिक पद्धतीने शेती करण्याचा निश्चय करून ही तुटलेली नाळ नव्याने जोडू पाहण्याचा प्रयत्न करणे या साऱ्याचे अतिशय प्रत्ययकारी चित्रण 'बारोमास' कादंबरीत आले आहे.

स्वतंत्र्यानंतर घटनेने प्राथमिक शिक्षण सर्वांना सक्तीचे व मोफत केले. परिणामतः खेड्या-पाड्यात, वाड्यात-वस्त्यावर ही शिक्षणाची गंगोत्री पोहचली. झिरपत झिरपत का असेना तळागळापर्यंत, समाजातील उपेक्षित घटकांपर्यंत शिक्षण पोहचले. परिस्थितीच्या चटक्यांनी पोळून निघालेली मुले परिस्थितीबदलाच्या आशेने शिक्षण घेऊ लागली. आई-वडिलही पोटाला चिमटा देऊन मुलांना शिक्षण देऊ लागले. शिक्षणासाठी घेतलेल्या प्रामाणिक कष्टांमुळे ही मुले चांगली उच्च शिक्षित होऊ लागली. सुशिक्षितांच्या पहिल्या 2-3 पिढ्यांमध्ये शिक्षित लोक कमी असल्याने कमी शिक्षण असूनही सहजासहजी नोकऱ्या मिळत असत. कालांतराने शिक्षित लोकांची संख्या वाढली तशी नोकऱ्यांची टंचाई जाणवू लागली. अलिकडच्या पंधरा एक वर्षात तरी खाजगी शिक्षण संस्थांना परवानगी दिल्याने वारेमाप खाजगी शिक्षण संस्था निघाल्या. पूर्वी गुणवत्ताधारकाला मिळणारे शिक्षण आज पैसे देऊन कोणीही घेऊ लागला. परिणामी दिवसेंदिवस विविध क्षेत्रातील प्रशिक्षित विद्यार्थ्यांच्या संख्यात्मक वाढीचा आलेख उंचावत होता तर गुणात्मक वाढीचा आलेख मात्र खालावत होता. कारण पैशाची खाण म्हणून स्थापन झालेल्या या संस्थांना शिक्षणाचा गुणात्मक दर्जा राखता आला नाही. दर्जाकडे सोयिस्कर दुर्लक्ष करून खोऱ्याने पैसा मिळवण्यातच त्या धन्यता मानू लागल्या. परिणामतः आज अनेक विद्यार्थ्यांकडे डिग्री आहे पण ज्ञान नाही अशी परिस्थिती असल्याचे दिसून येते. पण सर्वच विद्यार्थी काही पैसा देऊन शिकलेले व गुणवत्ताहीन असतात असे नाही. आजही ग्रामीण भागात तसेच बेताची आर्थिक परिस्थिती असणाऱ्या अनेक कुटुंबातील मुले स्वतःच्या बुद्धिमत्तेच्या व कष्टाच्या जोरावर उच्च शिक्षित झाल्याचे दिसून येतात. पण गुणवत्ता असूनही अनेकांना नोकऱ्या नाहीत. कारण नोकरीसाठी आज गुणवत्तेपेक्षा पैसा महत्वाचा ठरतो. आणि ग्रामीण भागातील या शेतकऱ्यांच्या मुलांकडे तो नसल्यामुळे तसेच तो उपलब्ध करण्याची साधनेही नसल्याने अनेकांना नोकरीपासून वंचित रहावे लागते. आणखी एक गोष्ट म्हणजे हे शिक्षण व्यवसायाभिमुख नसल्याने नोकरीऐवजी व्यवसायही करता येत नाही. याच कारणामुळे आज व्यवसायिक अभ्यासक्रम शिकणाऱ्या शिक्षण संस्थांचे पेव वाढले आहे. विद्यार्थीही पारंपरिक शिक्षणापेक्षा व्यावसायिक शिक्षणाला प्राधान्य देत असल्याचे दिसून येते. पण आज केवळ पैशासाठी चालवल्या जाणाऱ्या या संस्थांमधून गुणात्मक शिक्षण मिळत नसल्याने कौशल्याअभावी असे व्यावसायिक शिक्षणही कुचकामी ठरते आहे. परिणामतः उच्चशिक्षणातील या दुरावस्थेमुळे आज एकीकडे अनेक शिक्षण संस्था विद्यार्थी अभावी बंद पडत आहे तर दुसरीकडे बेकारांची संख्या वाढते आहे. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. परिणामतः शिक्षण क्षेत्रातील या अंधाधुंदीचे, अराजकतेचे चित्र साहित्यात उमटणे स्वाभाविक होते. सदानंद देशमुख

लिखित 'बारोमास' या कादंबरीत उच्चशिक्षित ग्रामीण तरुणांच्या आयुष्याची नोकरीअभावी होणारी परवड अतिशय परिणामकारकपणे चित्रित झाली आहे.

'बारोमास' कादंबरीचा नायक आहे एकनाथ. अतिशय संवेदनशील मनाचा, विचारी, समंजस असणारा हा नायक प्रथम वर्गात एम.ए.बी.एड. झाला आहे. उच्चशिक्षणामुळे त्याला श्रीमंत घरातील देखणी, शिक्षित मुलगी अलका पत्नी म्हणून लाभली आहे. पण एक लाख रुपये डोनेशन देऊ न शकल्याने त्याला नोकरी नाही. वास्तविक घरची 26 एकर शेती असूनही तो डोनेशन देऊ शकत नाही. डोनेशन देणे तर दूरच पण एवढी शेती असूनही घरच्या वाण-सामानासारख्या प्राथमिक गरजा भागवतानाही त्याची ओढाताण होते. कारण शेती हा बेभरवशाचा व्यवसाय. निसर्गावर अवलंबून असणाऱ्या या व्यवसायात शेतकऱ्यांची चोहो बाजूंनी अडवणूक तर कायमचीच. कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा, कधी दाट धुकं तर कधी रोगराई, दुबार पेरणीचे संकट तर पाचवीला पुजलेले. एकंदरीत नैसर्गिक आपत्ती, सावकारी पाश, बेभरवशाची सरकारी धोरणे, हमीभावाचा अभाव, कर्जबाजारीपण या दुष्टचक्रात बळीराजा अडकून पडलेला. तीच गत एकनाथच्या कुटुंबाचीही. पणामतः एवढी शेती असूनही आर्थिक ओढाताण कायमचीच. शेतीचा मालक असणाऱ्या शेतकऱ्यापेक्षा दुसऱ्याच्या शेतीत काम करणाऱ्या शेतमजुराची अवस्था तुलनेने बरी असल्याने वास्तव लेखक मुगुटरावाच्या माध्यमातून चित्रित करतो.

एकनाथचा लहान भाऊ मधू बुद्धिमान असणारा मधू तलाठी पदाची लेखी परीक्षा पास होतो. मुलाखतही देतो. पण 50,000 रुपये दिले नाही म्हणून त्याची संधी हुकते. सदर अनुभवामुळे पैशाशिवाय नोकरी मिळत नाही याची जाणीव झालेला मधू नोकरीसाठी मळा गहाण टाकून एक लाख रुपये देतो. पण तेथेही त्याची फसगतच होते. सोनेरी टोळी बनवून आपल्या सारख्याच बेरोजगार तरुणांसोबत तो सोन्याच्या अभिलाषेपोटी रात्ररात्रभर स्मशान उकरतो आहे. तर त्यांच्या या परिस्थिती फायदा घेऊन मांत्रिक ही त्यांच्याकडून पैसे उकळतो. मध्याचे हे वर्तन, त्याची तिरसट वृत्ती शिक्षण व्यवस्थेच्या निरुपयोगीतेचे, लुबाडणूक करणाऱ्या विकृत प्रवृत्तीचे फलित आहे. तर म्हळराणे, उत्तम ठोकरेच्या रुपाने नोकरीच्या खोट्या आश्वासनाने बेकार तरुणांना लाखोंचा गंडा घालणारी प्रवृत्तीदेखिल दिसून येते. दिलिप पवार हा बी. एड. झालेला तरुण विनाअनुदानित शाळेत फुकट राबला. पण अनुदान आल्यावर संस्थाचालकांची एक लाखाची मागणी हा शेतीवाडी काहीच नसलेला विधवेचा मुलगा पूर्ण करू शकला नाही. डोनेशनसाठी पैसे मिळवण्यासाठी तो सोनेरी टोळीत सामील झाला. जमीन खोदताना एके रात्री अंगावर सांगाडा पडल्याने धसका घेऊन वेडा झाला. विधवा धुरपदाबाईच्या जीवनाचा आधारवड नोकरीअभावी असा उन्मळून पडला. एस.सी. प्रवर्गातील दिनकर दाभाडे उडाणटप्पू पोरांसोबत चोऱ्या करतो आहे, वरातीत बॅंड वाजवतो आहे, गुप्तधन शोधतो आहे, एम.ए. राज्यशास्त्र असूनही त्याला नोकरी नाही कारण त्याच्याकडे पैसा नाही. केवळ उच्चवर्गातच नव्हे तर निम्नवर्गातीलही बेकारीचे भयान वास्तव लेखक दाभाडेच्या रुपाने अधोरेखित करतो. एकीकडे पैशाअभावी बेरोजगार असणारे हे हतबल तरुण तर दुसरीकडे पैसे भरून नोकरीला लागलेल्या तरुणांची नोकरी लागल्यानंतर मिळेल त्या मार्गाने खोऱ्याने पैसा ओढण्याची प्रवृत्ती तलाठी असणाऱ्या सुरेश साठेच्या माध्यमातून लेखन निर्देशित करतो.

डोळ्यात मोठी स्वप्ने घेऊन आलेली पण परिस्थितीने कातावलेली व वास्तवाच्या चटक्यांनी होरपळून निघालेली अलका अखेर हतबल व उद्विग्न होऊन एकनाथच्या घरातून व आयुष्यातून कायमची निघून जाते. नोकरी अभावी, पैशा अभावी कौटुंबिक, सांसारिक सौख्य हरवले. रक्ताची, जन्माची नाती नासली, मने दुभंगली. मुलगा मधूच्या नोकरीसाठी गहाण टाकलेली शेती हातची गेली म्हणून वीष प्राषण करून जीव देण्याचा प्रयत्न करणारा सुभानराव शेतकऱ्यांच्या अपरिमित आगतिकतेवरती व तिचे फलित असणाऱ्या कृतीवरती भेदक प्रकाश टाकतो.

भ्रष्टाचाराच्या वाळवीने आज पूर्ण समाज पोखरून निघाला आहे. शेतकऱ्यांच्या उच्चशिक्षित मुलांना केवळ पैसे नाही म्हणून नोकरी नाही. पैसा नाही म्हणून नोकरी नाही व नोकरी नाही म्हणून पैसा नाही परिणामतः आयुष्याला स्थैर्य नाही अशा दृष्टचक्रात तो अडकला आहे. उच्चशिक्षित झाल्यामुळे तो शेतीपासून दुरावला आहे आणि जरी त्याने शेती करायची ठरवले तरी समाज त्याला करू देत नाही. एकंदरीत उच्चशिक्षित तरुण आज विचित्र कात्रीत सापडला आहे. ना घरका ना घाटका अशी त्याची अवस्था झाली आहे.

कादंबरीच्या शेवटी नोकरी-व्यवसायाच्या मागे न धावता आधुनिक शेती करण्याचा एकनाथने घेतलेला निर्णय व त्या दिशेने टाकलेले पाऊल एक आश्वासक सूचन करते. एम.एस.सी. अँग्री असूनही नोकरी न करता आधुनिक शेती करणारे नरुभाऊ शेती विकास मंडळाच्या माध्यमातून गावोगावी शेतकरी

मेळावा घेऊन आधुनिक शेतीबद्दल शास्त्रशुद्ध मार्गदर्शन करतात. त्यांच्या प्रयत्नांचे फलित म्हणून तसेच भविष्यकालिन शेतकऱ्यांचे आश्वासक चित्र बनून शेवटी आधुनिक शेतीकडे वळलेला एकनाथ भेटतो. एकंदरीत शिक्षणाचा संबंध केवळ नोकरीशी न जोडता, उच्चशिक्षणाचा, ज्ञानाचा उपयोग शेतीसाठी करणे गरजेचे आहे. आणि हा बदल नक्कीच भविष्यकालीन सकारात्मक बदलाची नांदी ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. देशमुख,सदानंद, 'बारोमास' कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,पुणे वि. आ. 2005.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील डाव्या पक्षांनी दुष्काळ निवारणासाठी केलेली आंदोलने

संशोधक,

डॉ.वसंत ज्ञानदेव ढेरे

इतिहास विभाग प्रमुख

राधानगरी महाविद्यालय, राधानगरी

प्रस्तावना:—

कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पर्जन्यमानात विविधता आहे. गगनबावडा, शाहूवाडी, राधानगरी, भुदरगड, आजरा, चंदगड या तालुक्यात विपुल पाऊस पडतो. तर शिरोळ, गडहिंगलज, करवीर, हातकणंगले, पन्हाळा, कागल या तालुक्यात कमी पाऊस पडतो. पडणाऱ्या पावसाचे पाणी साठवून न ठेवल्याने अनेकदा पिण्यासाठी व शेतीसाठी पाण्याची टंचाई जाणवते. अवर्षण व अतिवृष्टी या दोन्ही आपत्तीमुळे जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना त्रास सहन करावा लागतो. अवर्षणामुळे राधानगरी जंगलातील लोकांच्या जगण्याचा प्रश्न निर्माण होतो तो सोडविण्यासाठी कोल्हापूर जिल्ह्यातील डाव्या पक्षांना आंदोलन उभारावे लागले त्याचा अभ्यास सदर संशोधन लेखामध्ये करण्यात आला आहे.

आमदार डी.एस.खांडेकर व आमदार पी.बी.साळोखे यांच्या नेतृत्वाखाली दि. २ मे १९५७ रोजी राधानगरी व जंगल परिसरातील १८ गावच्या अर्धनग्न अवस्थेततील शेतकऱ्यांचा अन्न व काम मागणीसाठी मोर्चा काढण्यात आला. त्यात पुढील मागण्या करण्यात आल्या. १८ गावे दुष्काळी जाहीर करा, दुष्काळी कामे तातडीने चालू करा, दुष्काळी काम मिळेपर्यंत मोफत अन्न द्या, दुष्काळी काम दिल्यानंतर स्वस्त धान्य दुकाने उघडा व धान्य द्या, तगई व शेतसारा वसुली थांबवा, कसण्यासाठी पुरेशा सरकारी जमिनी द्या, त्या लागणी योग्य करण्यासाठी ट्रॅक्टर, डोझर द्या, मोफत बी बियाणे द्या, धरण पुनर्वसनाचा मोबदला तात्काळ द्या. यावेळी जिल्हाधिकारी रेड्डी यांनी पीक कमी आल्याचे मान्य केले पण दुष्काळ जाहीर करणे तांत्रिकदृष्ट्या शक्य नसल्याचे सांगितले. रोजगारासाठी दुष्काळी कामे व धान्य देतो. तगई बाबत ज्यांना भरणे शक्य नाही त्यांना माफ करू, शासकीय जमीन जेथे उपलब्ध असेल तेथे वाटप करू असे सांगितले.ⁱ

शिरोळ तालुका शेतकरी कामगार परिषद दि. ३ डिसेंबर १९५८ रोजी शिरोळ येथे घेण्यात आली. व सरकारने दुष्काळी कामे काढून मोबदला म्हणून धान्य द्यावे अशी मागणी करण्यात आली. रिपब्लिकन नेते आमदार आर.डी.भंडारे, केशवराव पवार, मे. दादासाहेब निंबाळकर यांनी परिषदेला मार्गदर्शन केले.ⁱⁱ गडहिंगलज येथे आमदार संतराम पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली शेतकरी परिषद घेण्यात आली. त्यात पुढील मागण्या करण्यात आल्या. पीक पाहणी होऊन निमदुष्काळ जाहीर करावा, गावागावात स्वस्त धान्य दुकाने काढावीत, शेतकऱ्यांना योग्य भावात सरकारी गवत मिळावे, शेती उत्पादन वाढीसाठी छोटे बंधारे, छोट्या धरणांचे काम हाती घ्यावे, विहीर तगई उपलब्ध करून द्यावी, शेती अवजारे, खते, रासायनिक द्रव्ये उपलब्ध करून द्यावीत, जुन्या सोसायटी कर्जवसुलीस तहकूबी द्यावी, नवीन खावटी कर्जे, तगई मिळावी, बँडिंग, ट्रेसिंग योजना हाती घ्याव्यात.ⁱⁱⁱ

सन. १९६५ च्या पावसाळ्यात जिल्ह्यातील ३ तालुक्यात पाऊस बरा झाला तर ९ तालुक्यात अत्यंत कमी पाऊस झाला. ४ आणेपेक्षा कमी आणेवारी असलेली ११ गावे, ४ ते ६ आणे २५ गावे तर ६ आण्यांच्यावर १६८ गावात उत्पन्न निघाले. तरीही सरकारने दुष्काळी कामे काढली नाहीत. दुष्काळामुळे लोकांची चूल पेटणे अवघड झाले. यामुळे चूलबंद तर कचेरी बंद असे आंदोलन महाराष्ट्रात व कोल्हापुरात करण्यात आले. दिनांक १९ ऑगस्ट १९६५ रोजी झालेल्या या आंदोलनात कोल्हापुरात पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारात ६ लोक मारले गेले. अनेकजण जखमी झाले. इचलकरंजीत निघालेल्या मोर्चावेळी उपाशी लोकांनी धान्य दुकाने फोडली. पोलिसांनी दिसेल त्याला पकडून दरोड्याचे आरोप लावले. परिणामी निरपराध मोर्चेकरी महिलांना कोर्टाने ६-६ महिन्यांच्या शिक्षा दिल्या.^{iv} याबाबत विधानसभेत आमदार कारखानीसांनी १९६५ च्या अवर्षणानंतर सरकारने किती ठिकाणी दुष्काळ जाहीर केला असा प्रश्न विचारला. यावर सरकारने ६ आणेखाली पीकवारी असणारी गावे दुष्काळग्रस्त जाहीर करण्यात आली असे सांगितले.^v जिल्ह्यातील आमदारांनी सतत मागणी केल्यानंतर सरकारने तगई मंजूर करून त्याचे वाटप पुढील प्रमाणे केले. राधानगरी ५१,१५० रु, पन्हाळा ६५७५० रु, शाहूवाडी ७३४५० रु, बावडा २०० रु, कागल ७५००० रु, भुदरगड २९९५० रु, आजरा ९५०० रु, शिरोळ ५७३५० रु, हातकणंगले ३३२५० रु, गडहिंगलज २,००,००० रु, चंदगड ६६०० रु, करवीर—४४२५० रु.^{vi} कोल्हापूर जिल्ह्यात मागणी करूनही बैल

तगई—शेती सुधारणा कर्जे का मिळाली नाहीत या आमदार रा. धो. पाटील व आमदार कारखानीसांच्या प्रश्नावर कृषीमंत्री दौलतराव देसाई यांनी शेतकऱ्यांची कर्जमागणी २२७१, बैलतगई व ४२३ शेती सुधारणा कर्जाची होती १३९ शेतकऱ्यांना बैलतगई व ५३ शेतकऱ्यांना शेती सुधारणा कर्जे दिली १६८ अर्ज नामंजूर केले. उर्वरीतांना उपलब्धतेनुसार कर्जपुरवठा केला जाईल असे उत्तर दिले.^{vii}

सन १९६८ च्या पावसाळ्यात कमी पाऊस पडला यामुळे आमदार राऊ धोंडी पाटील यांनी मोर्चाव्दारे जिल्हाधिकाऱ्यांना निवेदन दिले की, सप्टेंबर महिना आला तरी पुरेसा पाऊस पडला नाही. भात, भूईमूग इ. पिके वाळून गेली. जनावरांच्या वैरणीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे, तरी पन्हाळा, शाहूवाडी तालुके दुष्काळी घोषित करा. व दुष्काळी कामे चालू करा. याच मागणीचे व आशयाचे पत्रक डी.एस. नार्वेकर यांनी वृत्तपत्रात प्रसिद्धीसाठी दिले.^{viii} आमदार कारखानीसांनी दुष्काळी पार्श्वभूमीवर छोटे बंधारे व तलावाच्या कामास सुरवात करून दुष्काळास टक्कर देता येईल असे मोर्चाव्दारे जिल्हाधिकाऱ्यांना भेटून सांगितले. यावेळी आमदार कलिकते, आमदार कोलेकर, आमदार राऊ धोंडी पाटील यांनी दुष्काळी कामे काढा, पीक कर्ज व्याज माफी द्या, कर्ज वसुलीस मुदत वाढवून द्या अशी मागणी केली.^{ix}

हातकणंगले तालुक्यातील २० गावातील दुष्काळग्रस्तांचा मेळावा विठ्ठल मंदिर, हातकणंगले येथे कॉम्रेड नाना शेते यांच्या अध्यक्षतेखाली भरला. त्यात पुढील मागण्या करण्यात आल्या. अवर्षणाने दुष्काळी स्थिती दिसत आहे. सरकारने दुष्काळी कामे दयावीत, रेशनिंग व्यवस्थेत सुधारणा करावी, साठेबाजांवर नियंत्रण ठेवावे, शेततळी, छोटे बंधारे, बंडींग, टेरेसिंग इ. कामे चालू करावीत.^x कागल तालुका शेतमजूर संघटनेने मोर्चाने जाऊन तहसीलदारांना आपल्या मागण्यांचे निवेदन दिले. त्यात वरील मागण्यांसोबत शेतकऱ्यांची जिरायती कर्जे माफ करा, पाझर तलाव बांधा, काळम्मावाडी धरण योजना चालू करा याही मागण्या होत्या.^{xi} कम्युनिस्ट पक्षातर्फे भुदरगड तालुका किसान सभेचा दुष्काळ मोर्चा तहसील कचेरीवर नेण्यात आला. यावेळी कॉम्रेड गोविंद पानसरे, काका देसाई, दत्ता मोरे, बाबूराव देसाई, शंकरराव सावंत यांनी मोर्चासमोर आपली भूमिका विषद केली.^{xii} दुष्काळाच्या प्रश्नावर विधानसभेत आमदार तु. कृ. कोलेकर यांनी कोल्हापूर जिल्ह्यातील दुष्काळसदृश्य परिस्थितीमुळे शेतसारा कमी करण्यासाठी मोर्चे निघाले त्यामुळे शासनाने शेतसारा कमी केला आहे काय ? असा प्रश्न विचारला. त्यावर महसूलमंत्री बाळासाहेब देसाई यांनी 'होय' कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा, शिरोळ, हातकणंगले, राधानगरी, करवीर, भुदरगड, पन्हाळा, गडहिंगलज, कागल, शाहूवाडी व गगनबावडा तालुक्यात शेतसारा कमी केला आहे असे उत्तर दिले.^{xiii}

सन १९७० च्या पावसाळ्यातही पाऊस कमी झाला. त्यामुळे ऑक्टोबर मध्येच जिल्ह्यात पाणीटंचाई जाणवू लागली. त्या विरोधात जिल्हाधिकारी कार्यालयावर शेतकरी कामगार पक्षाने दिनांक ७ ऑक्टोबर १९७० रोजी के. ब. जगदाळे यांच्या नेतृत्वाखाली मोर्चा काढला व पिण्यासाठी व शेतीसाठी पाणी पुरवठ्याची मागणी केली.^{xiv} बीज मंडळाच्या अयोग्य नियोजनामुळे शेतीला पाणी मिळाले नाही. अवर्षणाने पिके वाळली परिणामी बँकेची कर्जे शेतकरी भागवू शकला नाही. पीक कर्जांना हप्ते बांधून मुदतवाढ मिळावी. पीक कर्जे दीर्घ मुदतीची करावीत. बंडींग, टेरेसिंग कर्जे माफ करावीत यासाठी समाजवादी व शेतकरी कामगार पक्षाने जिल्हा बँकेवर मोर्चा काढला.^{xv} शाहूवाडी तालुक्यात आमदार राऊ धोंडी पाटील यांनी वरील मागणीसाठी दिनांक ६ एप्रिल १९७१ रोजी तहसील कार्यालयावर मोर्चा काढला व बालेश्वर येथे धरणाची मागणी केली. राधानगरी, भुदरगड, कागल तालुक्यातील लोकांनी मोर्चाव्दारे काळम्मावाडी धरणाची मागणी केली.^{xvi}

चंदगड तालुक्यातील कार्वे येथे शेतकरी कामगार पक्षाचे जिल्हा अधिवेशन दिनांक १० व ११ मे १९७१ रोजी भरले. त्यात पुढील ठराव करण्यात आले. दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर सरकारने शेतसारा रद्द करावा, किफायतशीर नसलेली शेतकऱ्यांची कर्जे माफ करावीत, धरणे बांधावीत पण तत्पूर्वी पुनर्वसन करावे, दुष्काळामुळे बेकार झालेल्यांना काम अथवा बेकार भत्ता द्यावा, भूमीहीनांना कसण्यासाठी जमीन द्यावी. शेतमजूरांना गरजेवर आधारीत किमान वेतन द्यावे. यासह २१ मागण्या करण्यात आल्या.^{xvii}

दुष्काळ व महागाईच्या विरोधात बिंदूचौकात आमदार गणपतराव देशमुख यांच्या सभेचे आयोजन करण्यात आले. त्यात सरकार 'गरिबी हटाओ ऐवजी गरीब हटाओ' करत आहे. त्याचा निषेध करण्यात आला. यावेळी जी. डी. बापू लाड यांनी शेतकरी कामगार पक्ष गरिबांसाठी राजकारण करत आहे. सर्व पक्षांनी एकत्र येऊन दुष्काळ, महागाई, मंदीमुळे निर्माण झालेली बेकारी याला तोंड द्यावे असे मत मांडले. संतराम पाटील यांनी कोल्हापुरातील ऑईल इंजिन व इंजिनिअरिंग धंद्यातील बेकारीबाबत मार्गदर्शन केले.^{xviii}

सोलापूर जिल्ह्यातील वैराग येथे कामाचे दाम मागणाऱ्या जनतेवर सरकारने गोळीबार केला त्याचा निषेध कोल्हापूर शहर व जिल्ह्यात दिनांक ११ सप्टेंबर १९७१ रोजी मोर्चाव्दारे करण्यात आला. दिनांक २० ते ३० नोव्हेंबर १९७१ या १० दिवसांच्या कालखंडात शेतकरी कामगार पक्षाने जिल्हाभर मेळाव्यांचे आयोजन केले व दुष्काळ, बँक राबवीत असलेली जप्ती वसुली या बाबत जनतेला मार्गदर्शन केले व खावटी मंजूर करा, ना. पागे योजना लागू करा. शेतकऱ्यांना दीर्घ मुदतीची कर्जे द्या इ. मागण्या करण्यात आल्या.^{xix} अशाच प्रकारचे मोर्चे शेतकरी शेतमजूर परिषद, किसान सभा या संघटनांनीही जिल्हाभर काढले. सन १९७१ च्या पावसाळ्यात अत्यल्प पाऊस पडला परिणामी दिनांक १९७२ ला तीव्र दुष्काळ जाणवू लागला. दुष्काळी कामे, रोजगार हमीची कामे, खावटी, डोल, रेशनचे धान्य या मागणीसाठी जिल्हाभर मोर्चे काढले जावू लागले. अशातच साठेबाज व्यापाऱ्यांनी जोंधळा व जीवनावश्यक वस्तूंचे दर वाढविले. यावेळी शांताराम गरूड यांनी १ रु. किलो दराने ज्वारी दिली नाही तर लोक धान्य गोदामे लुटतील अशी घोषणा केली. सरकारने उपाययोजना करण्याऐवजी गरूडांना इं. पि. को. क्र. ११७ खाली अटक केली.^{xx} मागेल त्याला काम देण्याची शासनाने घोषणा केली मात्र भांडवलदार कामगारांना काढून टाकत आहेत. त्यावर शासन काहीही कारवाई करित नाही. याबाबत संतराम पाटील यांनी बिंदू चौकातील सभेत तीव्र नाराजी व्यक्त केली. प्रा. एन.डी.पाटील यांनी सरकार शेतकऱ्यांच्या घामाची किंमत अयोग्य ठरविते. याबद्दल नाराजी व्यक्त करून शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाची कारणमीमांसा केली व दुष्काळी कामे काढण्याची मागणी केली.^{xxi}

विधानसभेत लक्षवेधी सुचनेव्दारे आमदार कारखानीस व आमदार रा.धों.पाटील यांनी राज्यातील भीषण पाणीटंचाई, चाराटंचाई व पीक नुकसानीबाबत शासनाने तात्काळ कार्यवाही करावी अशी मागणी केली. तसेच कोल्हापूर शहरातील पाणीटंचाई ही इंजिनिअरिंग खात्याच्या दिरंगाईने झाली आहे याकडे लक्ष वेधले.^{xxii} ऐन पावसाळ्यात जुलै १९७२ मध्ये पाऊस न पडल्यामुळे सरकारने दुष्काळी कामे काढावीत, स्वस्त धान्य पुरवठा करावा, जनावरांना चारा द्यावा, कमाल जमीन धारणा मर्यादा अजून कमी करावी, भूमीहीनांना जमीन द्यावी, भूमीहीन बेरोजगारांना माणसी ३ रु. खावटी द्यावी. या मागण्यांसाठी सर्वच विरोधी पक्षांनी आपआपल्या प्रभाव क्षेत्रातील तालुक्यात प्रचंड मोर्चे काढले. राधानगरीत रवींद्र सबनीस, शं. धों. पाटील, शिवाजीराव खोराटे, गोविंदराव कलिकते, शिरोळमध्ये इमाम मतवाल, शंकरराव इटाज, बाबासाहेब देसाई, शाहूवाडीत आमदार कारखानीस, राऊ धोंडी पाटील, गडहिंगलजमध्ये द.ल.मोटे, शंकर घुगरे, कागलमध्ये संतराम पाटील, जीवनराव सावंत, गणपती पाटील सिध्दनेलीकर, हातकणंगले येथे कॉम्प्रेड नाना शेते, कोल्हापूर शहरात साथी व्यंकप्पा भोसले, कॉम्प्रेड गोविंद पानसरे, के. ब. जगदाळे इ. च्या नेतृत्वाखाली मोर्चे काढून दुष्काळी कामे काढा, १ रु. किलो धान्य द्या. रोजगार हमी योजना कामांच्या ठिकाणी मजुरी द्या, बाजारातील धान्याचे दर कमी करा, इ. मागण्या करण्यात आल्या.^{xxiii} सप्टेंबर, ऑक्टोबर महिन्यात दुष्काळी काम मागणीसाठी सर्वत्र मोर्चे काढण्यात येत होते. गारगोटी येथे दिनांक ३ ऑक्टोबर रोजी काढलेल्या मोर्चात ३०६ कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांना पोलिसांनी अटक केली. तर करवीर कचेरीवर निदर्शने करणाऱ्या १८५ कार्यकर्त्यांना पोलिसांनी अटक केली. कोर्टाने त्यांना कोर्ट उठेपर्यंतची शिक्षा सुनावली.^{xxiv}

दिनांक १९ ऑक्टोबर १९७२ रोजी भाववाढ विरोधी निदर्शने करणाऱ्या जमावावर इस्लामपूर येथे पोलिसांनी गोळीबार करून ४ कार्यकर्त्यांना ठार केले. तर १२० लोक जखमी झाले. याचा निषेध म्हणून कोल्हापूर जिल्ह्यात सर्वत्र दिनांक २१ ऑक्टोबर रोजी हस्ताळ पाळण्यात आला. तर दिनांक २२ ऑक्टोबर १९७२ रोजी जिल्हाभर पोलीस ठाण्यांवर निषेध मोर्चे काढण्यात आले.^{xxv} दुष्काळ व महागाई विरोधी सर्वपक्षीय कृती समितीची स्थापना कोल्हापुरात दिनांक १६ नोव्हेंबर १९७२ रोजी करण्यात आली व तिच्या मार्फत जिल्हाभर माणसांना काम व अन्न, जनावरांना वैरण दुष्काळी कामे, जमीन सुधारणा कामे, आजारी स्त्रिया व मुलांना खावटी इ. मागण्यासाठी मोर्चे काढण्यात आले.^{xxvi} चिकोत्रा खोऱ्यात एकही दुष्काळी काम सरकारने हाती घेतले नाही. या विरोधात पिंपळगाव, धामणे, पांगिरे, हसूर इ. २० गावातील लोकांनी संतराम पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली रास्तारोको केला.^{xxvii} काळम्मावाडी धरण सत्वर चालू करा, बेकारांना काम द्या, रस्ते पाटबंधारे कामातूनच दुष्काळ निवारण नव्हे तर निर्मूलन होईल यासाठी दहिबडी येथे भरणाऱ्या शेतकरी शेतमजूर परिषदेत सामील व्हा. असे कागल तालुक्यातील दुष्काळी काम मागणीसाठी जमलेल्या ३ हजार लोकांना संतराम पाटील यांनी आवाहन केले.^{xxviii}

पन्हाळा तालुक्यातील दुष्काळग्रस्त लोकांनी जिल्हाधिकारी कार्यालयावर दुष्काळ जाहीर करण्यासाठी मोर्चा काढला व सरकारने जाहीर केलेली ५ आणे पीकवारी खोटी असून १ ते २ आणे पिके हाती लागल्याचे जिल्हाधिकाऱ्यांना डी. एस. नार्वेकर यांनी सांगितले.^{xxix} शाहूवाडी तालुक्यातील १५०० मजुरांनी

तहसील कार्यालयावर दुष्काळी काम मागणीसाठी मोर्चा काढला व तालुक्यात लहान मोठी धरणे, पाझर तलाव, इरिगेशन तलाव, सामुदायिक विहीरीची कामे काढा. जमीन सुधारणीसाठी ताली मारणे, जमीन सपाटीकरण इ. कामे काढा, रस्त्यांची कामे काढा पण काम दया. अशी मागणी महाराष्ट्र राज्य भूमीहीन शेतमजूर, गरीब शेतकरी परिषदेतर्फे वसंतराव सावंत, कोलते मास्तर यांनी केली.^{xxx} जिल्ह्यातील सर्व तहसील कार्यालयावर धडक मोर्चा काढून दुष्काळ जाहीर करा. माणसी १२ किलो धान्य दया. बाजारातील धान्याचे दर कमी करा इ. मागण्या करण्यात आल्या.^{xxxii} दिनांक १५ ते २७ फेब्रुवारी १९७३ या कालावधीत महाराष्ट्रभर सार्वत्रिक संप करण्यात आले व सरकारच्या भांडवलदार धार्जीण धोरणाचा निषेध करण्यात आला. दुष्काळ निवारणाच्या नावाखाली सरकार लोकांना खडी फोडण्याचे काम देत आहे. त्यातही प्रचंड भ्रष्टाचार आहे असे कॉम्रेड यशवंत चव्हाण यांनी बिंदूचौकातील सभेत सांगितले.^{xxxiii} यावेळी तहसीलदार मानसिंगराव चव्हाण यांनी चुकीची हजेरी दुरुस्त करतो. हत्यारे दुरुस्तीचे पैसे देतो, सलग काम देतो असे सांगून मागण्या मान्य केल्या.^{xxxiiii} कागल, हातकणंगले, करवीर, पन्हाळा तालुक्यातील दुष्काळी कामावरील ५ हजार कामगारांचा प्रचंड मोर्चा जिल्हाधिकारी कार्यालयावर दत्ता देशमुख, नाना शेते, संतराम पाटील, जीवन सावंत यांनी काढला व सरकारने पुरेसे धान्य दयावे, दुष्काळी कामावरील मजुरांना समान पगार दयावा, दर आठवड्याला पगार दयावा, औषध पाणी व रजेची तरतूद करावी. हत्यारांची उपलब्धता करावी. नवीन पीक घरी येईपर्यंत काम दयावे. या मागण्या करण्यात आल्या.^{xxxiv}

कोल्हापूर दौऱ्यावर आलेल्या मुख्यमंत्र्यांना उर्मिला सबनीस यांच्या नेतृत्वाखाली महिलांनी निवेदन दिले. त्यात स्मिन्धांश काढून घेतलेल्या टोन्ड दूधाऐवजी सकस दूध पुरवा, रेशनच्या धान्यात धोतऱ्याच्या बिया मिळतात, रेती खडी मिळते, त्या ऐवजी सकस धान्य पुरवा, मागेल त्याला काम दया, कामाचे योग्य दाम दया, इ. मागण्या करण्यात आल्या.^{xxxv} समाजवादी व शेतकरी कामगार पक्षातर्फे शेतकरी शेतमजूर पंचायतीची स्थापना करण्यात आली. तिच्या मार्फत प्रति माणसी १२ किलो धान्य दया, दुष्काळी कामांची खोटी हजेरी व खोटी मोजमापे घेतली जातात. त्याची चौकशी करा, दुष्काळ मजुरांनी स्वतःची हत्यारे वापरली त्याची दुरुस्ती, धार काढणे यासाठीचे पैसे दया, रेशन दुकानात कुजका मिलो, भेसळयुक्त धान्य मिळते ते सकस दया. शेतात मजुरी ३०. ५० पैसे मिळते. दुष्काळी कामावर १ रु. ७० पैसे मिळते त्यात योग्य वाढ करा. या मागणीसाठी प्रत्येक तालुक्यात मोर्चे काढण्यात आले.^{xxxvi} हातकणंगले तालुक्यातील माणगांव येथील रस्त्याचे काम तहसीलदाराने अचानक बंद केले व झालेल्या कामाचा पगार देताना पुरुषांना २ रु. ३० पैसे व स्त्रियांना १ रु. ८५ पैसे प्रमाणे देण्याचा प्रयत्न केला. यावेळी कॉम्रेड नाना शेते, जीवन सावंत यांनी तहसील कार्यालयावर मोर्चा काढून सलग कामाची व ३ रु. प्रमाणे हजेरीची मागणी केली. दुष्काळी कामावर कमी मजुरी मिळते त्याविरोधात इचलकरंजी नगरपालिकेसमोर धरणे आंदोलन करणाऱ्या स्त्री-पुरुषावर एस.आर.पी. पोलिसांनी लाठी हल्ला केला. त्यात १२ स्त्रिया जखमी झाल्या. स्त्रियांनी केलेल्या दगडफेकीत १० पोलीस जखमी झाले.^{xxxvii} माणसी १२ किलो धान्य दया, स्त्री-पुरुषांना समान ४ रु. हजेरी दया, पेरणीसाठी एकरी १०० रु. कर्ज दया, राधानगरीतील सरकारी गवत दुष्काळग्रस्तांना दया, या मागणीसाठी शं.धो. पाटील अध्यक्ष शेतकरी शेतमजूर पंचायत यांच्या नेतृत्वाखाली समाजवादी व शे. का. पक्षाने जिल्हाभर मोर्चाचे आयोजन केले व १६ मे १९७३ रोजी देशव्यापी संप केला. यावेळी बंदला हिंसक वळण लागले. शिरोळ तालुक्यात उघडे असलेले धान्य दुकान लोकांनी फोडले. शासकीय धान्य गोदामावर दगडफेक करणाऱ्या १०० महिलांसह ३०० कार्यकर्त्यांना पोलिसांनी अटक केली. इचलकरंजीत ४०५ मोर्चेकरी महिलांना अटक करण्यात आली. कोल्हापुरातही समाजवादी पक्षाने पुकारलेल्या व सर्व विरोधी पक्षांनी पाठिंबा दिलेल्या या बंदला हिंसक वळण लागले. शाहू मिल व काही हॉटेल्स, काही बँक्स चालू होत्या. त्यांच्यावर दगडफेक करण्यात आली.

पोलीसांनी २९६ लोकांना अटक केली पैकी २६६ जणांची सुटका करण्यात आली. ४० जणांवर खटले दाखल करून ७ दिवसाचा रिमांड देण्यात आला. बंद यशस्वी केल्याबद्दल रवींद्र सबनीस, आक्कोळकर यांनी आभार पत्रके काढली. या दुष्काळाच्या काळात इचलकरंजीतील फ्युएल इंजिनिअरिंग कंपनीच्या कामगारांना पगारवाढ फरक २ रु. मिळाला व दरमहा २०० रु. पगारवाढ मिळाली. इचलकरंजीतील हाताला काम न मिळालेल्या, टंचाईग्रस्त महिला, मुले व पुरुष अशा ६ हजार लोकांना प्रत्येकी १० रु. प्रमाणे हे सर्व पैसे कामगारांनी वाटले व दुष्काळग्रस्ताप्रती आपली ओली सहानुभूती दाखविली.^{xxxviii} नागरिकांना दुष्काळ व टंचाईच्या काळात वाजवी दरात व्यापाऱ्यांनी धान्य पुरवावे. हॉटेल्स व्यावसायिकांनी पदार्थ पुरवावेत यासाठी सर्व पक्षांच्या वतीने बिंदू चौकात भाववाढ विरोधी परिषद घेऊन जिल्हाधिकारी बैठक कर यांना निवेदन दिले.^{xxxix} याला प्रतिसाद म्हणून कोल्हापूर व्यापारी संघटनेने प्रत्येक कार्डाला २ किलो ज्वारी १ रु. ६५ पैसे दराने व इतर पदार्थाही कमी दराने विकण्यास सुरवात केली.^{xl}

अशा रीतीने १५ टक्के दर कपात करून धान्य व वस्तू विक्रीस सुरवात झाली. कम्युनिस्ट पक्षाने मात्र जानेवारी १९७३ च्या दरात म्हणजे ३० टक्के कमी दराने धान्य विकावे अन्यथा सरकारने कारवाई करावी अशी मागणी केली.

विधानसभेत त्र्यं.सी. कारखानीस यांनी शेतकऱ्यांना पीक हातात येईपर्यंत काम देण्याच्या आश्वासनाचा सरकारने भंग केला आहे व केंद्राने मदत दिली नाही हे कारण सांगत आहे. कंत्राटदारांनी मजुरांची बोगस नावे दाखवून लाखो रु. खाले आहेत. याबद्दल सरकारचा निषेध केला.^{गसप} दिनांक २८ ऑगस्ट रोजी डाव्या पक्षांनी निदर्शनाचा इशारा दिला. सरकारने १४४ कलम पुकारून निदर्शना आधीच ६९ स्त्रियांसह १८७ लोकांना अटक केली तर गोविंद पानसरे, नाना शेठे, विमलाबाई बागल, त्र्यं.सी कारखानीस, रवींद्र सबनीस, दादा हाळदकर इ. ८४ लोकांची आदल्या दिवशी धरपकड केली. जनतेने मात्र स्वयंस्फूर्तीने जिल्हाभर बंद पाळला.^{xlvi} सरकारकडे दुष्काळ सहाय्यता निधी किती जमा झाला व तो कसा खर्च झाला अशी विचारणा विधानसभेत आमदार कारखानीसांनी केली. त्यावर सरकारने उदयोगपतीकडून ६५ कोटी ५६ लाख, उदयोगसमुहांकडून ६१ कोटी ७८ लाख, साखर कारखान्यांकडून २ कोटी ६४ लाख रु. जमा झाले. तर खर्च सुकडी ७ कोटी ६१ लाख, गुरांना चारा, ६ कोटी ९० लाख, कृषी विद्यापीठ वैरण ४३ कोटी ९७ लाख, विद्यार्थी फी माफी १ कोटी २ लाख रु. खर्च झाल्याचे सांगितले.^{xlvi} सरकार लोकांना काम पुरविल्याचे सांगते. प्रत्यक्षात १४ लाख १३ हजार लोकांनी दुष्काळी काम मागणीसाठी नांव नोंदणी केली. सरकारने फक्त ४ लाख लोकांना काम दिले इतरांना नाही. अशी टिका एन. डी. पाटील यांनी केली.^{xlvi} या दुष्काळाच्या परिस्थितीत सरकारने जर ऊसा ऐवजी ज्वारीला पाणी दिले असते तर उत्पादनात ५ पट वाढ झाली असती. दुष्काळ आल्यावर उपाययोजना न करता अगोदरच करणे योग्य आहे असेही त्यांनी विधानपरिषदेत सांगितले.^{xlvi}

सन १९८२ साली शिरोळ तालुक्यात खूपच कमी पाऊस पडला त्यामुळे शिरोळ तालुका दुष्काळी जाहीर करा अशी मागणी शेतकरी कामगार पक्ष नेते दिनकरराव यादव यांनी जिल्हाधिकाऱ्यांकडे केली. तर जिल्हा परिषदेच्या सर्वसाधारण सभेत अध्यक्ष शंकरराव पाटील कौलवकर यांनी कोल्हापूर जिल्हा दुष्काळी जाहीर करावा असा ठराव मांडला.^{xlvi}

सन १९८५ साली पुन्हा पावसाने दडी मारली. सप्टेंबरच्या पीक पाहणीत कागल तालुका ६० टक्के, शिरोळ ७५ टक्के, शाहूवाडी ३५ टक्के, भुदरगड ५० टक्के, राधानगरी व करवीर ६० टक्के, गडहिंग्लज ७५ टक्के, गगनबावडा ७० टक्के, इतका पाऊस झाला. हातकणंगले आजरा तालुक्यातील पिके वाळून गेल्याचे स्पष्ट झाले. पाऊस नाही म्हणून दुष्काळ जाहीर करा. अशी मागणी भाई पी.टी.पाटील यांनी दि. २६ सप्टेंबर १९८५ रोजी केली तर किसान परिषद शेतकरी सभा, शेतकरी परिषद, शरद जोशी प्रणित शेतकरी संघटना यांनी ५० टक्केपेक्षा कमी पैसेवारी असणाऱ्या शेतकऱ्यांना दुष्काळग्रस्तांच्या सवलती द्या. अशी मोर्चाव्दारे जाऊन जिल्हाधिकाऱ्यांकडे मागणी केली.^{xlvi} अपुरा पाऊस, विजेचा लपंडाव पाटबंधारे खात्याने सुरु केलेले १५ दिवस बंद व ७ दिवस पाणी पाळी चालू धोरण यामुळे वाळून जाणारी रब्बी पीके यावर विचार करण्यासाठी भोगावती साखर कारखान्यावर मेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले. त्यात दुष्काळ जाहीर करा, कर्जे व पीकपाणी पट्टी, शिक्षण कर रद्द करा, कर्जांना हप्ते बांधून द्या इ. १२ मागण्यांचे ठराव करण्यात आले.^{xlvi} शेतकरी कामगार पक्षाच्या मध्यवर्ती सभेतही दुष्काळप्रश्नावर परिषद घेण्याबाबत चर्चा झाली व तालुकावार मोर्चे काढण्यात आले.^{xlvi} सन १९९२ मध्ये पुन्हा महाराष्ट्रात कमी पाऊस पडला. दुष्काळ जाहीर करावा म्हणून कोल्हापूराला बंद पाळण्यात आला. जिल्हाभर रास्ता रोको करण्यात आला.^{li} ना.ग.गोरे यांची बिंदू चौकात दुष्काळ प्रश्नावर सभा झाली त्यात हा दुष्काळ सन १९७२ पेक्षाही भयानक आहे, राज्यात २९००० खेड्यांत दुष्काळ आहे. राज्याने केंद्राकडे ८३४ कोटी रु. ची मागणी केली मात्र केंद्राने फक्त ३३ कोटी रु. दिले. त्याची ही बेनामी टेंडर्स काढली जात आहेत. त्याची चौकशी व्हावी यासाठी ८ मे ला पुन्हा बंदचे आयोजन केले असल्याचे सांगितले यावेळी आमदार शं.धों. पाटील म्हणाले सरकारने विकास कामावरील २० टक्के रक्कम दुष्काळावर खर्च केली त्यामुळे विकासाचा वेग मंदावला आणि दुष्काळाचेही निर्मूलन झाले नाही. पंचगंगेचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी १.५ टी. एम. सी पाणी नदीत सोडले पण प्रदूषण करणाऱ्यांवर कार्यवाही केली नाही. दिनांक ८ मे चा बंद कोल्हापुरकरांनी यशस्वी केला.^{li}

अशाप्रकारे कोल्हापूर जिल्ह्यातील डाव्यापक्षांनी दुष्काळ निवारणासाठी जनअंदोलने केली. लोकांचे प्रश्न सरकार दरबारी मांडले व त्यांना न्याय मिळवून देण्याकरीता महत्वपूर्ण कार्य केले.

References

- ⁱ दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. २ मे १९५७, पृ.
- ⁱⁱ दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ४ डिसेंबर १९५८, पृ.
- ⁱⁱⁱ दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ३ जानेवारी १९५९, पृ.
- ^{iv} महाराष्ट्र विधानसभा डिबेट्स, खंड १८, दि. १५ मार्च १९६६, पृ. २९८
- ^v महाराष्ट्र विधानसभा डिबेट्स, खंड १८, दि. १५ मार्च १९६६, पृ. ५
- ^{vi} महाराष्ट्र विधानसभा डिबेट्स, दि. ८ सप्टेंबर १९६६, पृ. २१६
- ^{vii} महाराष्ट्र विधानसभा डिबेट्स, खंड २१, दि. ४ ऑगस्ट १९६७, पृ. १३१८
- ^{viii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ९ सप्टेंबर १९६८, पृ. ३
- ^{ix} दै. पुढारी, कोल्हापूर, दि. २२ सप्टेंबर १९६८, पृ. ३
- ^x दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. २९ सप्टेंबर १९६८, पृ. ३
- ^{xi} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १० ऑक्टोबर १९६८, पृ. १
- ^{xii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. २६ ऑगस्ट १९६८, पृ. १
- ^{xiii} महाराष्ट्र विधानसभा डिबेट्स, खंड २०, दि. ४ जुलै १९६९, (शासनआदेश क्र. महसूल खाते नं. एम. आर. एल ३४५९, दि. १८ फेब्रुवारी १९६९)
- ^{xiv} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ८ ऑक्टोबर १९७०, पृ. ३
- ^{xv} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १३ जानेवारी १९७१, पृ. ३
- ^{xvi} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ७ एप्रिल १९७१, पृ. ४
- ^{xvii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १२ मे १९७१, पृ. १
- ^{xviii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, उपरोक्त, पृ. ४
- ^{xix} छापील निवेदन शेतकरी सभा कोल्हापूर जिल्हा, दि. २० नोव्हेंबर १९७१.
- ^{xx} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ५ डिसेंबर १९७१, पृ. ३
- ^{xxi} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ६ डिसेंबर १९७१, पृ. १
- ^{xxii} महाराष्ट्र विधानसभा डिबेट्स खंड ३४ दि. ७ एप्रिल १९७२ पृष्ठ ६१२.
- ^{xxiii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. २४ जुलै १९७२, २६ जुलै १९७२, १० ऑगस्ट १९७२, २१ ऑगस्ट १९७२.
- ^{xxiv} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ४ ऑक्टोबर १९७२, पृ. १.
- ^{xxv} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. २२ ऑक्टोबर १९७२, पृ. १.
- ^{xxvi} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १७ नोव्हेंबर १९७२, पृ. १.
- ^{xxvii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १४ जानेवारी १९७३, पृ. ४.
- ^{xxviii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ५ फेब्रुवारी १९७३, पृ. ४.
- ^{xxix} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, उपरोक्त.
- ^{xxx} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, उपरोक्त, पृ. ४
- ^{xxxi} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ९ फेब्रुवारी १९७३, पृ. १.
- ^{xxxii} दै. पुढारी, कोल्हापूर, दि. २८ फेब्रुवारी १९७३, पृ. ४.
- ^{xxxiii} पाक्षिक ग्रामिण श्रमिक अंक १९ दि. १ एप्रिल १९७३, पृ. २.
- ^{xxxiv} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ३ एप्रिल १९७३, पृ. ३.
- ^{xxxv} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १२ एप्रिल १९७३, पृ. ४.
- ^{xxxvi} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १९ एप्रिल १९७३, पृ. ४.
- ^{xxxvii} दै. पुढारी, कोल्हापूर, दि. २८ एप्रिल १९७३, पृ. १
- ^{xxxviii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १७ जून १९७३, पृ. ३
- ^{xxxix} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ३१ जुलै १९७३, पृ. १.
- ^{xl} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १९ ऑगस्ट १९७३, पृ. १.
- ^{xli} महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवृत्त, खंड ३८ दि. १६ ऑगस्ट १९७३, पृ. १५५४
- ^{xlii} दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. २९ ऑगस्ट १९७३, पृ. १
- ^{xliii} महाराष्ट्र विधानसभा डिबेट्स, खंड ३९ दि. ११ डिसेंबर १९७३, पृ. २४७९
- ^{xliv} महाराष्ट्र विधानपरिषद डिबेट्स, खंड ४० दि. १५ फेब्रुवारी १९७४, पृ. २

- xliv महाराष्ट्र विधानपरिषद कार्यवृत्तांत, दि. ३१ मार्च १९७६, पृ. २१ व ३३
- xlvi दै. श्रमिक विचार दि. २२ ऑगस्ट १९८२, पृ. ३
- xlvi दै. पुढारी, कोल्हापूर, दि. ८ ऑक्टोबर १९८५ पृ. ४
- xlvi दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १० ऑक्टोबर १९८५, पृ. ३
- xlvi दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. १६ ऑक्टोबर १९८६, पृ. ३
- ⁱ दै. सत्यवादी, कोल्हापूर, दि. ५ मे १९९२, पृ. ३
- ⁱⁱ दै. पुढारी, कोल्हापूर, दि. ९ मे १९९२, पृ. १

